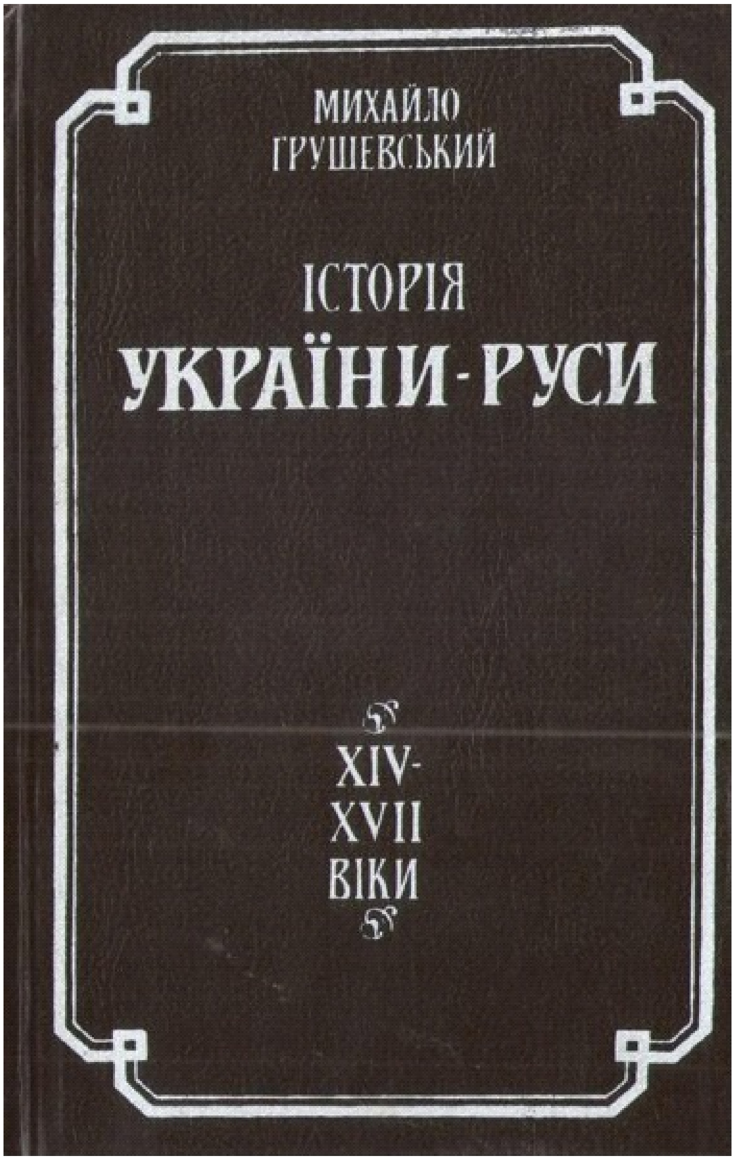

ТОМ V

Вступне слово

Сей пятий том „Історії України-Руси” вяжеть ся з попереднім, четвертим,

розкриваючи дві сторони історичного процесу сих століть: т. IV показує політичні обставини, в яких жила Україна-Русь в XIV-XVI вв. і які привели до того результату, що українські землї вкінцї злучили ся під властию Польщі; т. V слїдить еволюцію суспільно-полїтичних і церковних відносин, як вони укладали ся серед тих полїтичних обставин і під впливом їх, закінчивши ся повним перестроєм українських відносин і житя на взір польський і під рішучим впливом польським, а розстроєм і упадком староруських форм, та представляє образ сього перестроєного устрою, як він уставив ся з кінцем XVI віка.

Таким чином сей том своїм змістом продовжує історію суспільно-полїтичних відносин і устрою українсько-руських земель, для попереднїх століть представлену в т. I [1]) і т. III [2]). Заразом він має зазначити ті моменти в суспільно-полїтичних, економічних, національних відносинах, які послужили вихідними точками для народньої реакції, що прокидаєть ся з кінцем XVI в. Даний тут образ буде продовжений в дальшім томі, де представлені будуть спеціально відносини економічні й культурно-побутові, як вони укладали ся й розвивали ся в тих суспільно-полїтичних відносинах і формах устрою, які представили ми тут, і перші початки реакції зі сторони української суспільности й народу.

Від попереднїх розділів, присьвячених сим питанням, і взагалї від попереднїх томів сеї "Історії" сей V том ріжнить ся тим, що вступає в часи, представлені, бодай для деяких сторін житя, вже значним запасом документального матеріалу. Для попереднїх томів ми мали лїтературний і документальний матеріал досить невеликий, так що обовязком історика було витягнути з нього по можности все, що може так чи инакше послужити до зрозуміння давнього житя і подій, кинувши на них проміньчик сьвітла з якогось боку. При тім могли ми мати те переконаннє, що в наших руках лежить в головнїйшім весь історичний матеріал (говорю про памятки і матеріали історичні, не археольоґічні), і він ледви чи зросте коди небудь значно. Натомість для декотрих сторін житя і відносин XV і XVI вв. ми маємо вже такий великий документальний матеріал, що й мови бути не може, аби витягнути з нього все (бо инакше прийшло ся б зійти на історію реалїй, старинностей суспільних, економічних і культурних), треба вибирати тільки те, що безпосередно служить до зрозуміння еволюції народнього житя. І при тім ми далеко не розпоряджаємо всїм матеріалом, перехованим до наших часів — богато його лежить непублїкованого,

незвістного, і публїкація його може ще значно доповнити (а в дечім і змінити) теперішні виводи. Вкінці дослід утрудняєть ся також і тим, що елєменти еволюції стають незвичайно скомплїковані. Староруський устрій модифікуєть ся впливами державного процесу тих полїтичних тїл, в які входять українсько-руські землї (в данім разї — вел. кн. Литовського і Польщі), рецепцією прав — в данім разї польського і нїмецького, не кажучи про рецепції меньш важні. Фактори житя виступають в незвичайній ріжнородности й численности, й не легко вибрати в відповідній повноті моменти, потрібні для зрозуміння нам еволюції житя та представити їх в відповідній пропорції їх впливів і значіння.

Хоч історія суспільно-полїтичних і економічних відносин українсько-руських земель сих віків була все предметом моїх студій, почавши від першої наукової роботи, писаної близько двадцять лїт тому, і я богато труду віддав збиранню, публїкованню й обробленню нового, недрукованого матеріалу (томи актів подільських, люстрацій королївщин, публїкації старих інвентарів і поменьших колєкцій документів) — я розуміеть ся, не замкнув для себе дальших студій в сїй справі. Для прояснення деяких питань, порушених в сїй книзї, збирав я архивальний матеріал, що публїкуєть ся тепер разом з нею п. т. Матеріали до суспільно-полїтичних і економічних відносин західньої України (перша серія вийшла в т. LXIII і LXIV Записок Наук. тов. ім. Шевченка, друга друкуєть ся в т. LXIX, дальші документи сеї збірки цитую не числами, а роками), а надію ся ще вести сю роботу й далї. З тим і для себе самого не вважаю роботу коло вияснення еволюції житя сих століть за покінчену. І попередні томи не виходили з моїх рук як останнє моє слово, всеоружною Атеною з Зевсової голови, і дані в них погляди і розвязки питань зістають ся предметом дальших студій і перевірок, — тим меньше такий том як сей.

Всї глави, що містять ся в сїй книжцї, написані мною були ще зимою 1901/2 і протягом 1902 р., безпосередно по написанню тому IV, з виїмком деяких партій, які відложив я собі на пізнїйше. Я надіяв ся умістити в сїм томі історію не тільки суспільних відносин і устрою, але також і економічного і культурного житя та видати його слїдом за томом IV. Та р. 1903 приніс иньші роботи, що представляли ся менї далеко пильнїйшими — виготовленнє короткого курсу історії України і приладженнє його до друку, заходи коло видання перекладів в чужих мовах сього короткого курсу і цїлої Історії, що вважав я тодї одиноким способом відчинити дорогу своїм

науковим публікаціям до Росії. За тим пішла робота коло ревізії I тому для другого видання та німецького перекладу, а коли з кінцем р. 1904, під впливом тодішніх весняних подувів, була нарешті дозволена моя Історія в Росії — треба було приступити до ревізії дальших томів, що вийшли або виходили з продажі й не було чого по тім дозволі до Росії післати. Серед сих зайнять, які я не міг вести з давнїйшою інтензивністю, бо підупав був на здоровлю (особливо протягом 1904 р.), а окрім того мусів відзивати ся на ріжні біжучі питання нинїшнього критичного часу, міг я тільки часами вертати ся до роботи коло сього тому і вкінці не чекаючи його закінчення виладив і випустив весною 1905 р. осібно перші пять глав, що містили огляд суспільно-полїтичних відносин. Коли ж обробляючи дальші глави, переконав ся в неможливости змістити в оден том всю проґраму, зачеркнену для нього, постановив відложити дальші розділи до дальшого тому і закінчити V том оглядом устрою й відносин церковних. Він містить таким чином в собі огляд історії суспільного й адмінїстраційного устрою й управи українських земель в XIV-XVI, а по части в XVII віці.

У Львові, в грудні 1905 р.

Примітки

[1]) Глава III в першім вид., гл. IV в другім.

[2]) Глава IV в першім вид., гл. III в другім.

I.Загальний погляд.

ЗАГАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ЕВОЛЮЦІЇ XIV-XVI В., ВПЛИВИ ПОЛЬСЬКОГО ПРАВА, ТЕРИТОРІАЛЬНІ РІЖНИЦІ, ПЕРЕХОДОВИЙ ХАРАКТЕР ВПЛИВІВ ЛИТОВСЬКОГО ПРАВА. СТАРОРУСЬКА ПІДСТАВА ЛИТОВСЬКОГО ПРАВА, КОНСЕРВАТИЗМ В ПОЛЇТИЦІ В. КН. ЛИТОВСЬКОГО.ВПЛИВИ ДЕРЖАВНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ В. КНЯЗЇВСТВА НА ЙОГО ПРАВО;

ВИКОРИСТУВАННЄ СУСПІЛЬНОСТИ В ІНТЕРЕСАХ ВОЄННИХ; ДЕЦЕНТРАЛЇЗАЦІЯ ЯК ПЕРЕПОНА В СИХ ВПЛИВАХ; КНЯЗЇ ГЕДИМИНОВИЧІ Й ЇХ ВІДНОСИНИ ДО В. КНЯЗЯ; УПАДОК КНЯЗЇВСТВ; ҐАРАНТІЇ ПРОВІНЦІОНАЛЬНИХ ПОРЯДКІВ — ЗЕМСЬКІ ПРИВИЛЄЇ; ПРИВИЛЕЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ — ПІДЛЯСЬКІ, КИЇВСЬКІ Й ВОЛИНСЬКІ; ЗЕМСЬКА АВТОНОМІЯ В В. КНЯЗЇВСТВІ, ЇЇ ПРАКТИКА НА УКРАЇНІ; РОЗКЛАД ЗЕМЛЇ І ЗЕМСЬКОГО УСТРОЮ, УСПІХИ ОДНОСТАЙНОСТИ В УСТРОЮ І ПРАВІ.

В попереднїх розділах сеї працї представив я історію переходу українських земель під власть Польщі і згадав, що рівнобіжно з сим в устрою й житю сих земель переходили радикальні зміни під впливом польського права, польської культури, польської кольонїзації — зміни, що власне й надають переходу українських земель під власть Польщі таке многоважне і всякими наслїдками черевате значіннє в історії їх. Огляду сих змін і змінених в нових історичних обставинах форм, в які виливало ся суспільне й культурне житє українських земель в сих віках, і буде присьвячений нинїшнїй том.

Наперед одначе треба зазначити, що ві впливах польських елєментів на устрій і житє українсько-руських земель були значні відміни в поодиноких землях і в ріжних часах, в залежности від ріжних комбінацій. Найскорше в сферу сих впливів, очевидно, входить Галицька Русь. Польське право заведено тут вправдї вповнї тільки в 1430-х рр., але фактично польським впливам вона підлягла значно скорше, безпосередно по першій польській окупації. Так само було і з західнїм Поділєм, що вже від кінця XIV в. сильно підпадає польським впливам. З другого боку Підляше, хоч не належало до Польщі, ще під властию Литви сильно польонїзуєть ся наслїдком численної польської кольонїзації, і вже в XV в. переходить на польське право. Натомість Волинь, берестейсько-пинські землї, Браславщина й Київщина, замкнені для польської кольонїзації трохи не до самої Люблинської унїї, підпадали польським впливам головно о стільки лише, о скільки польонїзував ся увесь державний орґанїзм в. кн. Литовського, до котрого вони належали.

З Люблинською інкорпорацією Волинь, Київщина, Браславщина переходять під безпосереднї впливи польських елєментів, тим часом як

Україна берестейсько-пинська, належачи й далї до в. кн. Литовського, підпадає сим впливам тільки посередно. Але і з тих прилучених в Люблинї країв тільки на Волини, в більше спокійних і нормальних обставинах житя, польські впливи могли свобідно розвинути ся. В Київщинї ж і Браславщинї наслїдком виїмкових кольонїзаційних обставин витворяють ся й суспільно-полїтичні обставини виїмкові, „яко на Українї", і вони богато паралїзували впливи польського права й спиняли польську шляхотську кольонїзацію. А вже найменьше зачепили польські впливи Сїверщину і давню Переяславщину, бо що йно почали вони тут защіплювати ся (в першій половинї XVII в.), як звіяла їх буря Хмельнищини.

Перед тим нїм підпасти впливам польським, майже всї українсько-руські землї (в виїмком Галицької Руси) коротше або довше, більше або меньше стояли в сфері впливів державного права в. кн. Литовського. Для декотрих земель вплив сей був так як ніякий, бо перше ніж сї землї прийшли в тїснїйшу залежність від литовського правительства, перше ніж впливи його управи могли себе показати, землї сї перейшли під власть Польщі. Так було з західнїм Поділєм, не кажучи вже за землї Холмсько-белзькі. Теж саме треба сказати й про Сїверщину, що досить довго жила під осібними князями, а з кінцем XV в. уже вийшла з в. кн. Литовського, і про Переяславщину, що майже цїлий час литовської зверхности лежала облогом. Малозначні були сї впливи й на Підляшу, наслїдком ранньої рецепції польського права. В полудневій Київщинї й Браславщинї їх невтралїзували тяжкі кольонїзаційні обставини; при тім же Київщина дуже довго мала своїх осібних князїв і се також задержувало ширеннє тут впливів державного права й практики в. кн. Литовського. Але на Волини, в землях Берестейсько-пинських та в київськім Полїсю суспільно-полїтичний уклад в. кн. Литовського, його право й практика мали час і нагоду полишити глубші слїди в місцевім житю й устрою, і тут з сими впливами треба поважно числити ся.

Одначе й тут були подекуди певні перешкоди їм. Так Волинь взагалї стояла осібно серед земель в. кн. Литовського, творила певну замкнену цїлість, де не одно з практики в. кн. Литовського модифікувало ся й відміняло ся під впливом місцевих практик, т. зв. волинського права. Київське Полїсє, Пинщина, князївство Кобриньске в Берестейщинї досить довго мали своїх осібних князїв, і се також здержувало розпростореннє практики в. князївства в сих землях. Найповнїйше впливи права в. кн. Литовського

(можемо для короткости називати його литовським, тільки памятати при тім, що етноґрафічно-литовського в тім праві не було зовсїм або майже зовсїм нїчого) могли загосподарити ся в самій властивій Берестейщинї, що від давна, від початку стояла під безпосереднїм впливом його і не вийшла з під нього й по Люблинській унїї.

Таким чином в однїх землях безпосередно на давні руські порядки налягали впливи польські, дуже рано і повно опановуючи їх. В иньших знов налягали вони вже на модифікації, внесені державним укладом в. кн. Литовського. В третїх рівно слабі були й впливи польські, і впливи в. кн. Литовського, і тут повнїйше могли заціліти останки староруських відносин, о скільки не змели їх татарські бурі. Сї відміни й комбінації впливали на ріжниці в укладі й житю поодиноких земель в ріжних часах. Що такі відміни, і часом дуже значні, істнували, треба все памятати. Важнїйші відміни такі мусять бути зазначені в огляді поодиноких земель, тепер же будемо слїдити явища найбільш типові, найбільш загальні, незалежно від тих модифікацій.

При тім — хоч в деяких землях українсько-руських впливи польські зазначили ся, хронольоґічно взявши, навіть скорше, нїж по иньших землях встигло витиснути своє пятно державне право в. кн. Литовського (що тодї ледво формувало ся), але слїдячи еволюцію устрою й житя наших земель, іти будемо переважно від впливів литовських. Вони були близші староруському праву й культурі (на ґрунтї староруського права й культури державне право в. кн. Литовського прецінь і виросло), і на них доперва лягали (де така комбінація впливів мала місце) впливи польські, а нїде не було навпаки. При тім же державне право в. кн. Литовського само, в своїм розвою, розмішувало ся що далї то сильнїйше впливами польського права, так що й само собою служило мов би переходом до сього остатнього. Йому отже з усякого погляду в еволюції права й суспільно-полїтичних відносин належить ся природне посередне місце між правом староруським і правом польським, запровадженим в наших землях [1]).

Державне право, взагалї правні відносини в. кн. Литовського, як я вже підносив, виробило ся на ґрунтї староруського права й практики. Литовське племя стояло на значно низшім степени державного розвою, коли увійшло в близшу стичність з землями давньої Руської держави, і від разу підпадало впливам культурної висшости їх.

Не можемо говорити про ранїйші часи — за браком матеріалу, але від коли литовські князї пустили ся на дорогу окупації руських земель, то значить — з кінцем XIII в. і особливо з першою половиною XIV в. — від тодї безперечно, руські впливи широкою хвилею покотили ся в нутро Литовської держави. Литовські князї супроти устрою й порядків прилучених земель стояли на консервативнім становищу — нарушувати їх не хотїли, чи для того, аби такою толєранцією прихиляти до себе нових підданих і розвивати атракційну силу Литовської держави супроти иньших руських земель, чи — ще правдоподібнїйше — тому, що й не чули в собі сили заступити сї руські порядки чимсь иньшим, своїм, бо того свого в сфері державних і взагалї правних відносин у них не було нїчого виробленого. Що більше — орґанїзуючи чисто литовські землї відповідно державним вимогам, литовські князї брали правні норми з практики й права руських своїх провінцій, і руське право пересаджувало ся таким чином на литовський ґрунт, забиваючи місцеве звичаєве право так ґрунтовно, що в пізнїйших правних памятках в. кн. Литовського так як би й слїду не було чисто литовських (в етноґрафічнім розумінню сеї назви) елєментів права [2]).

В результатї, перше нїж литовське правительство звернуло ся до иньших взірців — права польського й нїмецького, руське право встигло опанувати відносини в. кн. Литовського так сильно й основно, що стало на всї пізнїйші часи підставою його права і тільки модифікувало ся чи то впливами державного житя в. кн. Литовського, чи то рецепцією нового права — польського й нїмецького. Повторяла ся історія, стільки разів сконстатована в ріжних часах і у ріжних народів: низші культурою побідники приймають вищу культуру своїх підданих. — Victa Graecia victores cepit.

Консерватизм взагалї став гаслом полїтики литовського правительства. „Ми старини не рухаєм, а новини не уводим” [3]), повторяло воно, в ріжних варіацях, при кождій нагодї, і в сих словах окрім звичайного в ті часи пошановання status quo звучить переконаннє підданих і самого правительства, що староруські порядки, принесені руськими землями в се нове полїтичне тїло, в. князївство Литовське, мусять бути в цїлости задержані. І литовське правительство, дійсно, показувало їм всяке поважаннє, забезпечало поодиноким землям їх автономію, устрій,

практики, ставлячи їм властиво тільки одно жаданнє — аби всї сї землї, всї суспільні верстви причиняли ся до воєнних тягарів держави.

Що правда, сей принціп — притягнення, можливо широкого використання суспільности в інтересах воєнної служби, в своїм консеквентнім переведенню приводив до дуже важних змін в суспільних відносинах. Зробивши підставою воєнних обовязків земельну власність, правительство литовське з часом прийшло до дуже тїсної реґляментації сеї земельної власности, взагалї землеволодїння, до обмеження прав власности в інтересах держави, так що вже в XV в., як можна слїдити по правним актам, всяка власність має характер обмежений, конвенціональний, прекарний — як кажуть, уживаючи західнього середновічного терміна. Утворюєть ся практика землеволодїння, що пригадує дечим західнїй феодалїзм, так що сей термін часто уживають і новійші дослїдники для характеристики литовського устрою [4]). Але було б рішучою помилкою припускати, як то роблено не раз, рецепцію феодального права в. кн. Литовським, або якийсь, учинений литовським „завойованнєм" перелом в поглядах на власність, на землю, що, мовляв, стала тепер власністю держави, і дотеперішнї властителї дістали свої землї на ново з рук держави в держаннє, з певними ограниченнями, і т. и. [5]).

В дійсности маємо тут результати повільної модифікації давнїйших відносин і практик під впливом потреб нової держави, її орґанїзації. Вповнї домашнїй характер сього явища виразно доводить анальоґія: у всїх землях Руської держави — в границях в. кн. Московського, Литовського і навіть під короною Польською переходить, в формах острійших або слабших, той самий процес — використування правительством суспільности для воєнної потреби держави, і при тім підставою для воєнного тягару служить все земельна власність. В в. кн. Московськім утворяєть ся система „помѢстій", держав з обовязком служби, дуже близька до литовської. Польські королї також заводять в новоприлучених українських землях систему роздавання земель з обовязком воєнної служби. І коли в пізнїйших часах дійсно утворяєть ся в землях в. кн. Литовського погляд про верховне право господаря на всї землї без ріжниці: „своєго ничого не маємъ, одно Божьє да государево", то сей погляд і тут, як і в землях в. кн. Московського, з'явив ся як результат повільної, віками суспільно-полїтичного житя утвореної і переведеної інґеренції правительства в приватноправні відносини його

підданих, уйнятий в нову формулу, а не якийсь з гори прийнятий принціп, положений правительством від самого початку в основу його відносин до земельної власности. Така реформаторська діяльність, рішуче ломаннє старих практик з власної ініціативи не було звичайне литовському правительству [6]). Важні зміни в національних і релігійних відносинах кінця XIV і початку XV в. були піддані йому впливами польського двора. Рішучі реформи, переведені в суспільних відносинах і державнім устрою в середині XVI в. в. кн. Литовського, не були ділом правительства, а були піддані, здобуті від правительства самою суспільністю, як побачимо, і безперечно рецепція польських практик і порядків і в иньших випадках нераз виходила з кругів інтересованих суспільних верств і кругів. Само правительство литовське хотіло дійсно бути консервативним і задержати відносини й практики переказані йому староруськими часами, о скільки, розуміють ся, не стрічали ся вони з інтересами державного житя й політики, та о скільки саме правительство, від часів унії з Польщею, не піддавало ся, часами навіть несьвідомо, впливу польських та польсько-німецьких взірців в державних відносинах, праві і культурі.

До сього консервовання староруської традиції не мало причиняла ся дуже сильна децентралїзація в. кн. Литовського. Переходячи під зверхність в. кн. Литовського, землї давньої Руської держави, о скільки не задержували своїх давнїх князів з руської династиї, звичайно діставали осібних князів з династиї Гедимина. Через сю стадию — осібних князївств під зверхністю в. князя литовського — перейшли майже всї українсько-руські землї. Тільки волости відірвані від цілости не діставали осібного князя, а прилучали ся до якоїсь иньшої волости; так було нпр. з Берестейсько-Дорогичинською землею, що дістала ся Кейстутови, в додаток до його Троцького князївства; так могло бути з волостями відірваними від Київщини, й т. ин.

Осїдаючи на руськім столї такий князь-Гедиминович, розумієть ся, вповнї вкладав ся в місцеві відносини, в цїлий староруський уклад землї, так що в житю її дуже мало що зміняло ся з сею переміною династиї. Такий князь звичайно вже вперед був зрущений зовсїм, був призвичаєний дивити ся взагалї на староруську культуру, право, практику як на взірець, і без всякої примуки, не примушуючи себе, вкладав ся в традиції й житє свого нового князївства. На суспільних відносинах сих князївств устрій в. кн. Литовського, розумієть ся, таки в дечім витискав своє пятно, хоч і тут полїтичне відокремленнє земель ставало сильною запорою для сих впливів,

— але тільки зійти з сього ґрунту, взяти яку небудь иньшу грамоту такого Гедиминовича, нпр. перехований тестамент Андрія Володимирича, писаний в київськім печерськім монастирі [7]) — і ми вповні перенесемо ся в староруські часи. Тільки згадки про „государя" — в. князя литовського, пригадають нам, що перед нами тестамент не якогось побожного князя з XII або XIII в., а литовського князя — Гедиминовича.

Відносини таких князів-Гедиминовичів до в. кн. Литовського були так само неоднакові як і в староруських часах, а властиво ще більше неоднакові, в залежности від обставин часу й особистих відносин [8]). Безперечно, принціпи староруських часів мусїли і в сїй сфері впливати; але змінений устрій держави, більше скомплїковані відносини сей вплив в значній мірі невтралїзували. Відносини були неоднакові й неоднаково зміняли ся. Такий нпр. Любарт, зайнявши володимирський стіл на підставі свого споріднення з старою династиєю і (правдоподібно) вибору землї, чи місцевого боярства, й оборонивши землю своїми власними силами від польських претензій, мусїв чути себе на своїм володимирськім столї майже так самостійним як Ольгерд або його вірний союзник і спільник Кейстут. З другого боку приміром перший київський Гедиминович — Володимир, посаджений на київськім столї батьком, за житя його був недалеким від ролї простого намістника-підручника свого батька.

По смерти Ольгерда в. кн. Литовське готове було розложити ся на систему князївств дуже слабо звязану старшинством в. князя, так як то стало ся з давньою Руською державою. Усобиці Кейстута й Ягайла, повстаннє Корибута були симптомами такого процесу, але, як то зазначив я в своїм місці [9]) — вибір Ягайла на королївство польське на ново підніс престиж в. князя литовського в його особі, не тільки блеском польської корони, але й більш реальною можливістю — ужити на непослушних силу Польської держави, котрій сї всї руські князївства в теориї були інкорпоровані кревським актом унїї. Всї русько-литовські князї, не виключаючи й найбільше самостійних — як нпр, Федір Любартович, на жаданнє Ягайла видають присяжні грамоти і в них прирікають йому вірність, службу й послушність [10]). Слїдом великокняжа власть набуває дуже енерґічного й зручного поборника в особі Витовта. Починаєть ся правдивий погром князїв — їх зганяють з волостей, переводять на меньші або дають нові волости тільки „до волї" [11]). До кінця XV в. не лишило ся нї одного з

старших, значнїйших князїв-Гедиминовичів на їх волостях; задержали ся тільки другорядні, або переведені на меньші волости.

Все се мусїло страшно підірвати силу й престиж сих князїв і незмірно підняти над ними значіннє великого князя. Правда, і в XV в. ми стрічаємо від часу до часу більші князївства — таким було київське князївство Олельковичів, волинське Свитригайла (не згадуючи його попереднїх дуже недовговічних князївств). Але се були виїмки, що не зміняли загального стану річи. Свитригайлу дали спокійно доживати віку, позволяли йому титулувати ся вел. князем, не зачіпали його нїчим — з огляду на його минувшість, як і з огляду на непевне становище Волини між Литвою й Польщею; але правив він самостійно о стільки лише, о скільки сидів спокійно і не рухав ся. Київське ж князївство Олельковичів хоч дуже велике простором і славне традицією, реальне значіннє мало не велике, наслїдком попереднього ослаблення тут державного житя, зубожіння і спустїння, і київські князї, не вважаючи на свій пишний титул, мусїли зносити досить безцеремонні вмішання в. князя у внутрішнї справи свого князївства й свої розпорядження в нїм (так в знайдених мною листах в. кн. Казимир безпардонно наказує кн. Олельку, аби вернув маєтности одному київському боярину, а в иньшім листї затверджує сього боярина в володїнню його київськими маєтностями) [12]). Можна сказати загально, що по Витовтовім погромі князї Гедиминовичі зійшли на оден ступінь з значнїйшими (перед тим — другорядними й треторядними) князями старо-руських династий і зблизили ся вповнї до становища панів-маґнатів ріжних не княжих родів.

Зсадженнє князя з стола й перехід землї під безпосередню залежність від в. князя, під управу його намістника було, розумієть ся, великим кроком в напрямі централїзації, але і з тим було ще далеко від повного знищення автономії землї, відрубности її. В централїзовану державу в. кн. Литовське не перетворило ся анї під рукою Витовта, анї в пізнїйших часах. Землї лишала ся й далї її територіальна суцїльність, її боярам — більш або меньш широка монополія в управі землї, потверджували ся права і практики в адмінїстрації й судівництві, спеціальні прикмети суспільного устрою і права. Се бувало змістом земських привилеїв, або як їх часто звуть в науковій лїтературі з московська — уставних грамот, що видавали ся в критичних моментах переходу землї в тїснїйшу залежність від центрального правительства, й служили певного рода конституційними

хартиями поодиноких земель [13]).

На жаль ми не маємо сих незвичайно важних для пізнання внутрішнїх відносин привилеїв у їх первісній основі, а тільки пізнїйші потвердження, з початку XVI в. (1501-1511), не без певних, очевидно, модіфікацій. Судячи по них, найбільше задержали свій давнїй устрій і автономію, а також і найповнїйше застерегли їх собі в привилеях північні землї: Полоцька й Витебська, що стратили осібних князїв на все уже з кінцем XIV в. і правдоподібно, уже тодї дістали певні ґваранції від литовського правительства. Зрештою сї землї належали і в давнїйших часах до найбільше розвинених що до самоуправи, і в основі їх привилеїв можуть лежати ще давнїйші „ряди” з місцевими князями [14]). Тут землю репрезентують іще на початку

XVI в. всї стани — „князї, бояре, мішане й вся земля”; сї стани в справах города й землї „по давному” збераують ся на віча (сымаются), — ми маємо кілька таких місцевих постанов, виданих „обмовою” землї. Земля має право виберати собі сама намістника, або бодай ставити певні свої жадання при номінації, й домагати ся, аби правительство забрало немилого її намістника: „намъ — господару — давати воєводу по ихъ воли, по старому, а который будетъ воєвода нашъ нелюбъ имъ, ино намъ имъ воєводу иншого дати по ихъ воьи”. Приїзжаючи на уряд, новий воєвода має насамперед зложити присягу станам, що не буде карати нїкого „безъ ихъ справы” (без участи їх в судї). Стани мають свій скарб і право розпорядження певними доходами землї; вони по давньому ведуть на свою руку зносини з нїмецькими городами і мають юрисдикцію в справі торговельних зносин з сими містами „по своєму праву”, і правительство в то не мішаєть ся, і т. и. [15]).

З українсько-руських земель в. кн. Литовського найбільші ґваранції, найширшу самоуправу мали підляські повіти, але се стояло вже в звязку з наданим їм польським правом, і сї ґваранції їх сюди не належать: нас інтересує старий устрій. Київщина і Волинь дістали свої привилеї досить пізно — за Казимира. Київщина дістала його по смерти Семена Олельковича († 1471), уже перед тим побувавши в управі великокняжих намістників; чи мала вона якісь ранїйші привилеї — се зістаєть ся неясним, і в усякім разї ті привилеї, які маємо, — в потвердженнях 1507 і 1529 р., до

ранійших як до Казимирових привилеїв не відкликують ся [16]). При тім же Київська земля під Литовську зверхність прийшла в стані роздроблення і взагалі упадку державного житя, правдоподібно — забрана частинами. Все отсе мусїло вплинути на те, що автономія землї і її старі практики в київськім привилею не зазначені так виразно як в полоцькім або витебськім. Його основою служить не так стара земська практика, як "право доброволноє хрестіанскоє", як каже привилей — себто основні принціпи законодавства в. кн. Литовського, як вони вилили ся в Казимировім привилею в.князївству (1447) й його привилеях земських. В потвердженнє 1507 р. крім того увійшли ще великокняжі резолюції на скарги київської шляхти на в.княжих урядників, дані за Олександра мабуть [17]).

Волинський привилей, виданий десь також в другій половині Казимирового правлїння [18]) і наново потверджений в 1501 і 1509 р., уже в своїй першій редакції був лише відповідю на скарги місцевої шляхти на ріжні конкретні надужитя в.княжих намісників. Обидва привилеї — і волинський і київський, не виходять властиво поза ґваранції ріжних свобід місцевому панству й шляхтї як верстві шляхетській (видані вони не на проханнє цїлої землї, а тільки місцевих панів і шляхти) і справами земської автономії мало займають ся, а особливо волинський. Одиноке, що можна в нїм вказати — се застереженнє, що суду над шляхтичом староста не може чинити без участи збору князїв, панів і шляхти. Київський привилей окрім певних клясових свобід, признаних місцевій шляхтї та такогож застереження що до участи шляхти в суді, робить ще кілька спеціальних постанов. Він обіцяє, що Кияне (розумій — київські пани й бояре) будуть уважати ся рівноправними з „Литвинами" (шляхтою центральних земель, Литви в тїснїйшім значінню) [19]) у всїм, у всїх правах: „Кіянина какъ и Литвина во чти держати и во всѢхъ врядѢхъ ни въ чомъ не понизити"; що київські волости правительство буде роздавати в державу тільки київським боярам, більше нїкому; потвердженнє 1529 р. розтягає сю монополію київських бояр також і на держаннє київських городів [20]).

Та брак ґваранцій для земської автономії в волинськім привилею не значить іще зовсїм, що на Волини всяка особність землї була стерта. Противно, окремішність земель стала взагалї одною з основних прикмет полїтичного укладу в. кн. Литовського, тож і не було потреби спеціально застерегати

того, що було загальним явищем. Скрізь місцевому панству полишене було широке поле в управі землї, місцеві уряди в значній мірі роздавали ся місцевим панам і шляхтї. Місцеві пани-шляхта на своїх з'їздах полагоджували земські справи, висилали своїх відпоручників на сойми в. князївства для участи в загальних справах і предкладали свої дезідерати центральній власти. Репрезентантами інтересів землї в сенатї — радї в. князївства служили вищі урядники землї й чільнїйші місцеві аристократи — князї й пани; сї, що незалежно від урядів своїх займали місця в радї, коли вона зберала ся в повнїйшім складї — на візваннє в. князя, ті належали до тїснїйшої ради, зложеної з вищих урядників в. князївства. Ціле в. князївство творило щось до певної міри зближене до федерації, котрої осередком служила „Литва", центральні землї: передовсїм їх аристократия держала в своїх руках біжучу, центральну управу держави, засїдаючи на урядах столиці і близших до неї округів, тимчасом як иньші землї закликали ся до участи в державних справах в випадках важнїйших, більше надзвичайних, і брали в них участь через своїх урядників і маґнатів, або й земських відпоручників, а зрештою полагоджували у себе дома, на своїх з'їздах, свої домашнї справи.

Було се тільки зближеннє до федеративного устрою, а не правдива федерація — тому, що довго, аж до другої пол. XVI в., не було вироблених докладних форм анї репрезентації земель в центральних орґанах, анї форм місцевої самоуправи, і сама центральна управа не мала характера власти вибраної, членами федерації уставленої. Зрештою сама одноцїльність земель була в серединї розбита цїлим рядом нових явищ суспільно-полїтичного характеру, що виривали все глубші борозди в її устрою [21]).

Загальну практику земського устрою в. князївства бачимо ми й по наших українсько-руських землях, які входили в його склад. Найлїпше можемо слїдити її на Волини, густо залюдненій, з сильною верствою маґнатства — однїй з найбільше аристократичних земель вел. князївства. Переглядаючи реєстри тутешнїх урядників, бачимо, що тутешнї уряди, не виключаючи й найвищих — старости луцького, маршалка волинського, старост володимирського й кремінецького — обсаджували ся коли не переважно, то дуже часто місцевими людьми — членами княжих, панських домів — кн. Острозьких, Сангушковичів, Черторийських, Корецьких, Юрш, Монговтів (зволинщений литовський рід), Боговитинів і т. и., а на низших урядах і

просто боярських [22]). Таким чином вони в значній мірі в своїх руках держали місцеву адміністрацію. На своїх плечах несли вони оборону своєї землі, збераючи ся під проводом свого маршалка, коли якісь вороги — найчастійше Татари, нападали на Волинь. На своїх з'їздах — т. зв. „сеймах”, що зберали ся в столиці землї — Луцьку, княжата й пани волинські, разом в епископом і вищими урядниками, з власної ініціативи чи з поручення центральної власти, полагоджували ріжні справи, видавали устави для землї, давали вияснення що до місцевих практик, „права земли-волынскоє”, що мало уживати ся в місцевих судах, і судили труднійші справи на жаданнє сторін, чи з поручення в. князя [23]). Вони ж під проводом маршалка волинської землї творили апеляційну інстанцію для місцевих судів (тому претендували на участь і в судових доходах маршалка — т. зв. помочнім). На таких соймах вони обсаджували деякі духовні бенефіції; на них же виберали відпоручників на „великі вальні сойми” всього великого князївства й укладали петиції в. князю в справах місцевих і загально державних [24]). Подібне бачимо й у Київщині та Браславщині, хоч і в слабших формах, — бо тут не буде такої сильної й численної маґнатської верстви як на Волини. Виключні права на державу київських волостей і пригородів забезпечали київським боярам, як ми бачили, київські привилеї, й ми дійсно бачимо на тутешнїх урядах дуже часто, навіть переважно місцевих людей; тільки на воєводстві їх бувало рідше, бо так можних панів в Київщині дуже було мало. Тойже київський привилей, так само як і волинський, застерігає участь місцевих панів-шляхти в суді київського воєводи. З'їзди київської шляхти, часом разом з міщанами, виконували і тут ріжні поручення вел. князя і полагоджували свої земські справи. Так „князи и панове и земяне земли КієвскоЂ” виберали архимандрита Печерського монастиря. Маємо й петиції та скарги висилані з таких панських з'їздів київських, маємо такі ж і з Браславщини; в 1546 р., очевидно не без спільного порозуміння, виступили перед вел. князем з оскарженнями на свого воєводу пани й шляхта київські і на свого старосту земяне Винницького повіта і потім знову в р. 1551, і т. и. [25]).

В другій половині XVI в. сойми сї перейшли в шляхотські соймики, орґанїзовані на польський взірець і в виборні шляхотські земські суди, але початки їх, очевидно, ідуть іще з староруських часів, з боярського правлїння XIII-XIV в., коли, зі зростом сили місцевого боярства, й упадком

політичної діяльности громади, такі боярські „сойми” мусїли заступити давнїйші всенародні віча [26]).

Таким чином під литовською зверхністю окремішність земель й їх окремішне, місцеве житє тягнуло ся й далї, хоч з певними, часом дуже значними відмінами. Повної суцїльности й окремішности земель одначе вже не було. Адмінїстраційна одність землї була дуже слабка. Земля була подїлена на округи, і їх управителї залежали просто від центрального правительства. Вправдї в руках київського воєводи й луцького старости зістали ся деякі функції, що розтягали ся на цїлу територію землї й підіймали його над старост і намістників иньших округів (як воєнні й судові компетенції київського воєводи, юрисдикція луцького старости для панської верстви цїлої Волини), але адмінїстраційної одности все таки не було й тут [27]). Підляшє, до утворення уряду воєводи, дїлило ся на три рівнорядні повіти (і той пізнїйший воєвода власти над старостами не мав); так само й Браславщина — тут тільки часами, через порученнє обох староств — Браславського й Винницького однїй особі, осягала ся така „персональна унїя землї”. Навіть на територіï поодиноких повітів творили ся держави ріжних титулів, котрих управителї й державцї мали самостійний круг компетенцій і дуже мало або й зовсїм не підлягали намістникам і старостам повітовим.

Ще більше нїж се адмінїстраційне дробленнє розбивали первістну одноцїльність землї переміни в суспільній орґанїзації. Маґдебурське право, одержане головнїйшими українськими містами ще в XV в., розривало той орґанїчний звязок, що звязував в давнїй Руси город з землею; город перестав бути її центром, осередком її житя і перетворив ся в енкляву: маґдебурське право, запевняючи міській громадї автономію, заразом вилучало її з адмінїстраційного устрою землї, здіймало з неї земські обовязки, замінюючи їх на осібний грошовий: податок, неперехідною межою відграничувало територию міста від його округа. Тільки неповне переведеннє принціпів маґдебурського права в землях вел. князївства й нарушування його в практицї дещо ослабляло се повне відчуженнє города від волости, яке принціпіяльно в сїм праві лежало.

З другого боку розширеннє патрімонїяльної юрисдикції над селянами поволї все основнїйше вилучало з орґанїчного звязку землї всю масу селянства, що поволї тратили всякі публичні права. Правну санкцію сьому

дав уже Казимирів привилей шляхтї 1447 р., хоч виразнїйше наслїдки сеї еволюції показують себе доперва в XVI в. Кожда маєтність ставала осібною державою в державі і територія землї розривала ся на сї дрібні державки. Селяне на королївщинах ставали також тільки misera contribuens plebs, і в XVI в. повіти й землї перетворили ся в корпорації панів-шляхти, що по части засїдала на ріжних урядах землї, по части сидячи на своїх ґрунтах брала участь в управі землї; такий образ ми й бачили на Волини, де ся суспільна еволюція, з поміж українських земель, розвинула ся особливо виразно. Так само було й на Підляшу, але про нього не говоримо тут, бо там було польське право.

Сей процес розкладу давнїйше одноцїльної, самоуправної землї відкривав ширшу дорогу інґеренції центрального правительства та причиняв ся до того, що місцеві відміни, прикмети суспільно-полїтичних відносин тонули поволї в загальній еволюції держави, і вона все глубше входила у внутрішнє житє поодиноких земель.

Упадок князївств вперше відчинив її двери на добре — з початком XV в. Але протягом XV і першої четвертини XVI в. цїла еволюція держави розвивала ся дуже поволї, не виливаючи ся переважно в скінчені, скристалїзовані форми й розмірно слабо модифікувала устрій і житє поодиноких земель, що ще в значній чистотї задержують свою стару фізіономію. Доперва в серединї XVI в. переводить ся ряд дуже важних і далекосяглих реформ в орґанїзації держави, що змагають до одностайного укладу її, всїх її провінцій, і дійсно відбивають ся дуже сильно на їх укладї. Суспільно-полїтична еволюція держави, що перед тим по волї лише модифікувала староруську спадщину, починає в незвичайно скорім темпі ломити її останки — дуже ще значні тодї. Перша кодифікація литовського права в Статутї 1529 р., хоч стоїть іще дуже сильно на основі староруської правної традиції, зробила кінець, або бодай дуже сильно ослабила місцеве право, всякі земські привілеґії й практики, що від тепер можуть мати попри Статут хиба помічне значіннє. Мотиви фіскального характеру приводять правительство до реґуляції економічних відносин, в напрямі повної одностайности, в королївщинах цїлої держави („устава на волоки” 1557 р. і ріжні иньші розпорядження меньшого значіння). Ряд важних реформ в суспільнім устрою, адмінїстрації, судівництві, переведених під напором нового полїтичного чинника — шляхти, що в перше тодї починає впливати на державне житє, приводять до нового і досить одностайного

уформовання провінціонального устрою і суспільних відносин — на польський взір, а відмінно від форм і відносин традиційних.

Але сей перестрій, се зведеннє до одного знаменника, що далї — то більше зближеного до практики польської, були, як бачимо, явищем розмірно новим, що розвинуло ся саме в переддень люблинської унії. Воно, як сказано, в значній мірі було результатом впливів нового полїтичного чинника — шляхецтва, що прийшовши до голосу в уставодавстві, з своїх клясових інтересів починає нагинати устрій в. кн. Литовського до шляхетських порядків Корони. Перед тим суспільно-полїтична еволюция в землях в. кн. Литовського розвивала ся в далеко повільнїйшім темпі, староруська традиция визначала ся ще дуже великою сьвіжістю й силою, звичаєве право й практики поодиноких земель служили підставою правних відносин і тільки поволї уступали перед модифікаціями, які вносив державний процес вел. князївства. Державна спадщина староруських часів давала себе дуже сильно відчувати до самої середини XVI в. (а навить і дещо пізнїйше). Де бракує нам матеріалу старшого, ми навіть по актам XVI в., — що вперше приносять нам показнїйший запас матеріалу до слїдження внутрішнїх відносин земель в. кн. Литовського, можемо слїдити форми староруського укладу й житя не тільки в сьвіжих пережитках, а навіть в досить ще жизненних проявах його.

Примітки

[1]) Огляд історії студий права в. кн. Литовського й його лїтератури див. в примітцї 1.

[2]) В своїм часї пробував виказати литовські елєменти в праві в. кн. Литовського Ярошевич (Obraz Litwy I с. 147 і далї), але вказані ним прикмети або виразно належать до староруських впливів, або не певні, бо не надто характеристичні. Новійші дослїдники зовсїм не згадують хоч би про можливість елєментів литовських в литовськім праві (див. нпр. працї Максимейка, Леонтовича, цитовані в прим. 1). Але се у всякім разї крок назад: можна заперечувати істнованнє литовських елєментів, можна

здержувати ся від рішучої відповіди за браком матеріалів, але зовсїм замовчувати евентуальну можливість таких елєментів у всякім разї не годить ся. Проф. Леонтович вправдї підносить (ор. с. с. 5), що вираз „право литовське" (ми стрічаємо його часом в формулах надання нїмецького права містам: "съ права литовского и руского и котороє коли будетъ тамъ держано въ право нѢмецкоє майдеборскоє перемѢняємъ" Акти Зап. Россіи I с. 179, нот. 187, II с. 10, 73 і т. и.) значить теж саме, що право руське литовських земель. Але й згодивши ся з сим, випадає спитатись — а чи не було поруч руських елєментів в сїм праві також елєментів литовського звичаєвого права? Думаю, що студийованнє найдавнїйших судових актів нпр. Жомоітської землї могло-б дати на се відповідь. А поки що вкажу хоч би на койминців (рід селян-кріпаків — див. низше), що бодай своїм іменем вказують на якісь литовські практики.

3) Так звучить нпр. привилей Казимира міщанам слуцьким з 1481 — Акты Зап. Россіи I с. 110, буквально повторяє сю фразу Жиґимонт в привилею Київській землї, 1507 р. — ibid. II с. 35-6; подібні ж верзії її ("новинъ не уводимъ, а старинъ не рухаємъ" і т. и.) — Акты Зап. Р. I с. 151, II с. 368. Як бачимо, маємо тут скристалїзовану, утерту формулу.

4) О скільки в устрою в. кн. Литовського — спеціально в землеволодїнню, єсть подібности з відносинами феодальними, сього терміну можна б і уживати, але що з другого боку західноевропейський феодалїзм має цїлий ряд таких прикмет, яких ми в в. кн. Литовськім не знаходимо, термін сей не наручний, бо насуває фальшиві анальоґії з західноевропейськими феодальними відносинами.

5) Про теорії феодалїзму в. кн. Литовського див. прим. 2.

6) Таку правительственну ініціативу прийшло ся б конче припустити в сїй полїтицї що до землеволодїння, бо польське або нїмецьке міське право, що впливало иньшими разами на полїтику литовського правительства, тут не могло дати готового взірця.

7) Публїкований кілька разів, м. ин. Акты Западной Россіи I с. 59, Антоновича і Козловского Грамоты с. 10, й ин.

8) Для межикнязївських відносин в. кн. Литовського окрім вказаних в

прим. 1 спеціальних статей — д. Любавского й моєї, іще Д.-Запольского Государст. хозяйство с. 37-49.

9) Т. IV с. 139.

10) Д.-Запольський (1. с.) на основі стилїзації сих грамот пробув вислїдити ріжницю в становищі поодиноких князїв до Ягайла і круг їх обовязків; я думаю, що на канцелярській риториці сих грамот дуже небезпечно операти подібні виводи.

11) Див. т. IV с. 138 і далї.

12) Записки т. XXXI: До питання про правнодержавне становище київських князїв XIV і XV в.

13) Історія сих привилеїв, систематичний звід їх постанов, з коментарем — в цитованій в прим. 1 книжці Ясинского, проба аналїзи і реконструкції їх старших частей — у Якубовского ч. II (Ж. М. Н. П., 1903, VI); крім того до сеїж справи іще Леонтович Очерки права лит.-рус.-госуд., при поодиноких землях, Любавскій Сеймъ с. 109-110, Д.-Запольский Госуд. хозяйство с. 28 і далї.

14) Якубовский (ор. с.) зробив недавно дуже інтересну реконструкцію такого старого ряду в пізнїйшім текстї полоцького і витебського привилею. Він датує текст сього ряду першою половиною XIV в., коли в Полоцьку й Витебську засїдали князї з литовських династий.

15) Привилеї Полоцької й Витебської землї в Актах Зап. Россіи I ч. 204 і II ч. 70; витебський привилей з цїнним коментарем також в Хрестоматії В.-Буданова II3 с. 46 і далї; обидва привилеї коментовані також у Ясинского (ор. с.), але тут їх постанови розбиті в систематичнім зводї з иньшими привилеями. Невидані постанови Полоцької й Витебської землї вичисляють Любавский Обл. дѢленіе с. 875 і Д.-Запольский ор. с. с. 36.

16) В науковій лїтературі висловлена була гадка, що перший київський привилей був виданий за Витовта, по смерти Скиргайла — Ясинский ор. с. с. 65-6, 68-9, Д.-Запольский ор. с. с. 13. Ясинский, висловляючи її, виходив від того, що в привилею 1507 р. „стрічаємо всюди відклики до звичаїв, прав

і практик, які були ще за Витовта і ним були санкціоновані в його уставній грамоті”. Але в дійсности в грамоті маємо відклики до Витовтових порядків („какъ будетъ было за в. кн. Витовта”), що взагалі всюди в в. князівстві служили мов би нормою для пізнійших часів, але ніде нема (як би треба було при такім припущенню) найменьшого натяку на якийсь Витовтів привилей. Д. Ясинский особливо вказує на кінцеві слова привилея, де він забороняв заводити нові мита над ті, які були за Витовта, Жиґимонта, Казимира й Олександра, й додає: „бо мы старины не рушаємъ, а новины не вводимъ, хочемъ все по тому мѢти, какъ будетъ было за в. кн. Витовта и за Жикгимонта”. Та власне сї слова найліпше показують, що мова йде тільки про старі практики, й нїчого більше, отже здогади про ранішний київський привилей з Витовтових часів не мають в нашім ніякого опертя.

До подібних виводів, хоч иньшою дорогою, прийшов недавно в справі того гіпотетичного Витовтового привилею і Якубовский (ор. с. гл. IX), аналїзуючи першу половину київського привилея і зближаючи його з загальним привилеєм в. кн. Литовського 1447 р.

17) Якубовский I. с. сю другу половину київського привилея датує Жиґимонтовими часами, але арґументує се дуже слабо.

18) Давнїйший погляд, що привилей видано в 1452 р., по смерти Свитригайла, основно збиває Якубовский 1. с.

19) Так, в противставленню до таких провінцій як землї Жмудська, Полоцька, Витебська, Смоленська, Київська, Сїверська, Волинська й Підляська, звала ся територія литовського племени (в тїснійшім значінню — т. зв. Горішня Литва, Auxtote по литовськи), що лежала в басейнї правих притоків Нїмана, разом з тими руськими землями, які тїснїйше були з нею звязані історичними обставинами — як Чорна Русь, Минська земля, Берестейщина і деякі дрібнїйші волости. Але і сї землї часом противставляють ся властивій етноґрафічній Литві як „Русь” і взагалї ся термінольоґія дуже хитка: вповнї виробленої назви для сеї центральної области не було. Вивід сеї термінольоґії у Любавского Областное дѢленіе с. 2 і далї, також див. Д.-Запольского Госуд. хозяйства с. 13 і далї. Треба одначе сказати, що матеріал наведений д. Любавским для вияснення сеї термінольоґії, досить бідний, або не так ясний, як би треба для її

вияснення.

[20]) Привилей волинський 1501 р. — Акты Южной и Зап. Россіи I ч. 36 і Леонтовича Акты Литов. Метрики I ч. 565 (обидва видання досить лихі), 1509 р. — Акты Зап. Россіи II ч. 54, обидві грамоти змістом майже тотожні. Привилей київський 1507 — Акты Зап. Россіи II ч. 30, потвердженнє 1527 р. (з деякими відмінами, переважно другорядними) — ib. II ч. 164. Привилеї 1507 і 1509 р. видані також, з коментарем, в Хрестоматії В.-Буданова II с. 54 і, розумієть ся, включені в звід Ясинского, op. c.

[21]) Федеративність устрою вел. князївства підносив новійшими часами д. Любавский, в своїх обох працях і ще більше Д.-Запольский (Госуд. хозяйство с. 85). При тім вони, безперечно, йшли часом за далеко, нпр. перецінювали прикмети, чи властиво останки одноцільности земель в XV-XVI в. тепер уже досить слабкої і т. и., але в їх поглядах є завсїди богато правди.

[22]) Див. реєстри у Бонєцкого Poczet rodów litewskich й показчики до III й IV т. Archiwum Sanguszków.

[23]) Нпр. на такий сойм в 1527 р. заніс пан Якимович луцькому старостї скаргу на кн. Буремського за наїзди на його дім; староста візвав двічи кн. Буремського, а коли той не ставив ся, староста ”съ господиномъ отцемъ владыкою єго милостью и съ паномъ Якубомъ є. м. Монтовтовичомъ старостою кременецкимъ, и князи и паны обмовившы, которыи на тотъ часъ при насъ были, того на первомъ соймѢ на немъ всказу не чинили”, а відіслали справу до в. князя, той же знову звернув справу на ґрунт, і нарештї на соймі засуджено напастника „водлѢ убралы съ права земли Волынскоє”. В 1536 р. в. кн. наказує волинським урядникам зібрати на сойм князїв, панів і всю шляхту й перевести слїдство про всїх, хто вдавав ся в розбій і крадежи або не повздержував від того своїх людей, заприсягнути всїх, що на далї не будуть тримати в своїх маєтностях злодїїв і розбійників та будуть слїдити, аби злодійство не множило ся, й т. и. Сї епізоди з невиданих актів подав д. Любавский Обл. дѢленіє с. 870-1 і Лит.-рус. сеймъ с. 155, иньші анальоґічні факти — Archiwum Sanguszków I ч. 99, Encyklopedya powszechna т. XXVII с. 806 (статя Бартошевича, на підставі деяких невиданих досї актів). Про суд маршалка й участь в нїм волинських станів (їх претензії на „помочне”) — Archiwum Sanguszków III ч. 255 і IV ч.

1.

24) Вибори жидичинського архимандрита на соймі волинських станів — Любавский Обл. дѢленіе с. 875, Сеймъ с. 155 (з невиданих актів Л. Метрики). Волинські петиції на сойми в. князївства нпр. Акты Зап. Россіи III с. 41-2, 64-6, Документы арх. юстиціи I с. 177-182, і т. и.

25) Нпр. в. князь в 1520 р. віддає роботу київського пушкаря під контролю не тільки воєводи, а й бояр і міщан київських „подъ свѢдомомъ пана воєводинымь и бояръ и мещанъ тамошнихъ". Епізод сей наводить з актів Литовської Метрики Любавский Обл. дѢленіе с. 868. Вибір печерського архимандрита на з'їзді панів-шляхти — Акты Зап. Россіи II ч. 112; скарги київської й винницької шляхти — Archiwum Sanguszków IV ч.361 і Любавский Сеймъ с. 504-6 (з невиданих актів) і дод, ч. 22 і 23, соймові петициї нпр. Документы арх. юстиціи I с. 145-9.

26) Тому не зовсїм докладно висловляєть ся д. Любавский (Обл. дѢленіе с. 872), що такі панські сойми були „продолженіемъ и видоизмѢненіемъ древнерусскихъ вѢчъ, при измѢнившемся соціально-политическомъ строѢ мѢстныхъ обществъ". Для українсько-руських земель такої безпосередньої звязи з вічом сих панських соймів прийняти, на мій погляд, не можна.

27) В противність попереднїм дослїдникам (головно проф. Антоновичу і Бершадскому) на одноцїдьність земель в орґанїзації в. кн. Литовського налягав дуже Любавский (Обл. дѢленіе с. 235-7, 876-7). При тім він зробив деякі справедливі поправки, але знов і за далеко пішов, представляючи воєвод і старост центральних міст неначе якимись наступниками князїв і зверхниками цїлої землї: на се виразних фактів навести йому не удало ся. Крайности в його виводах м. ин. вказав і проф. Леонтович — Очерки литов.-рус. права I с. 187 і далї.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛЇ ПОЛЬСЬКОЇ КОРОНИ: ВІДМІННІСТЬ ОБСТАВИН, ЧАСИ „РУСЬКОГО ПРАВА" І ЙОГО УПАДОК, ПОЛЬОНЇЗАЦІЯ УСТРОЮ Й ПРАВА, ЗМАГАННЯ МІСЦЕВОЇ ШЛЯХТИ ДО ЗРІВНЯННЯ З ПОЛЬСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ,

БЕЗХОСЕННІСТЬ ЗЕМСЬКОЇ АВТОНОМІЇ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО ЕЛЄМЕНТА, УПОСЛІДЖЕННЄ РУСИ, СПОЛЬЩЕННЄ ЗАХІДНЇХ ПРОВІНЦІЙ І ПОХІД ПОЛЬЩІ НА СХІД.

В инакших, дуже відмінних обставинах знайшли ся українсько-руські землї корони Польської [1]).

Вони увійшли в склад держави досить старої, з традицією довгого історичного житя, з державним правом, з культурою розвиненими хоч не вище, то мабуть і не низше тодїшньої Руси. Анї правительство, анї суспільність польська не дивили ся на сю Русь як на щось вище, як на взірець, як то було в Литві. Противно — можна з всякою правдоподібністю сказати — дивили ся на неї з гори, не тому щоб дїйсно мали на се якісь оправдані причини, а тому, що в таких обставинах, навіть на вищій степени культури, нїж на якім стояла тодїшня польська суспільність, — на відмінну (хоч би й рівновартну) культуру, устрій, житє підбитого народа звичайно дивлять ся з гори.

Правительство польське не мало причин особливо заходити ся коло консервовання староруських порядків своєї нової провінції, але не мало також анї причин, анї охоти спеціально їх нищити. Де не вимагали якихось змін полїтичні інтереси, воно лишало староруські порядки на разї без змін. Дуже богато з староруського устрою, права, практики було задержано в українських провінціях, особливо до запровадження польського устрою в 1434-5 рр. Сї часи — до 1435 р. — в пізнїйших часах навить звуть ся „часами руського права”, tempus juris ruthenicalis [2]), в противставленню до польського права, заведеного в 30-х рр. XV в. Але так само як і по заведенню польського права досить довго ще зіставали ся ріжні останки „руського права” не тільки в житю, але і в правних сферах Галичини, ріжні пережитки руського публичного права — як останки невільництва, закріпощені категорії слуг, селяне „на рускім праві” і т. и., — так само і перед 1435 р., перед тим заведеннєм польського права, воно встигло вже дуже сильно змодифікувати староруську практику і поробити в нїй сильні виломи, так що те jus ruthenicale було вже перед 1435 р. дуже ілюзоричне.

Виломи в нїм робило ся самим житєм, незалежно від яких небудь правительственних реформ. Рішучо впливало тут уведеннє в місцеву людність, у всї верстви її значної маси польських і ріжних иньших

чужеплеменних елєментів. Був тут не тільки власновільний рух на руську землю, на руський хліб ріжної голодної й жадної голоти, а й робота самого правительства, викликана мотивами полїтичної натури. Володіннє Галичиною було загрожене. Від першої окупації, можна сказати — аж до самої кревської унії й польської окупації 1387 р. треба було боронити се володіннє від оружних і неоружних претензій сусідів (не тільки Литви, але й Угорщини, по части Татар). Супроти того польське правительство всякими способами старало ся осадити в Галичинї як найбільше таких осадників, на привязаннє яких могло б воно числити. Тому почавши від Казимира воно протеґує нїмецьку кольонїзацию сіл і міст і шляхотську кольонїзацию польську.

Спустошеннє східньої частини галицьких земель під час боротьби за галицько-володимирську спадщину відкривало широкий простір для такої кольонїзації, але правительство так само, й ще більше, пакує своїх кольонистів і в більше залюднені і лїпше захищені части Галичини, розумієть ся — не без нарушення прав дотеперішнїх руських осадників. Хоч спеціального заміру їх кривдити й розганяти властиво може й не мало, — але знов і не числило ся з ними так дуже супроти своїх полїтичних цїлей. Своїх же польських кольонистів, як побачимо, воно навіть в самих наданнях з'обовязувало до того, аби постійно сиділи на своїх нових маєтностях, для охорони польського володіння. Так уже протягом кількох десятолїть утворив ся в Галичинї досить значний контінґент привілеґіованих кольонистів польських і нїмецьких, що витискали часом і давнїйших руських осадників з їх осад, а в кождім разї відсували їх на другий плян. Теж саме повторило ся кілька десятолїть пізнїйше на Подїлю, де польське правительство також старало ся забезпечити собі сю загрожену литовськими претензіями провінцію осадженнєм польських шляхтичів.

На всякі важнїйші посади правительство осаджувало своїх людей, Поляків, на яких могло б спустити ся, а над старою системою урядників, для загального нагляду, творило нові, з широкими компетенціями й екзекутивою, для своїх повірників. Для Русинів лишали ся самі малозначні посади; все иньше було для Поляків та хиба зовсїм спольщених Русинів (як нпр. подільський воєвода Грицько Кердеєвич) і ріжних зайдів, що тримали ся польського режіму.

Розумієть ся, сї Поляки-урядники, в ролї судиїв і управителїв, не тільки

сьвідомо, а навить і не сьвідомо — через те, що привикли до польського права, а з руським були або зовсім, або меньше обзнайомлені, переводили через своє урядованнє польське право в практику землї. Так само Поляки кольонисти не мали причин нагинати ся під руське право, зістаючи ся не тільки самі в праві польськім, але і відносинах своїх до тубильців-Русинів прикладаючи норми польського права. Нїмецьким кольонїям, сїльським і міським, забезпечало ся нїмецьке (маґдебурське) право самими фундаційними актами. Таким чином право руське підкопувало ся з усїх боків ще заздалегідь перед формальним запровадженнєм польського. Уже з перших десятолїть польського панування в Галичинї поруч актів споряджених по руськи й відповідно норм руського права, стрічаємо ще частїйше акти споряджені відповідно нормам і практикам польським, в мові латинській. Адмінїстраційна схема другої половини XIV і першої XV в. представляє з себе досить дивну мішанину урядів староруських і нових польських, при тім старі руські уряди все відступають на дальший плян перед урядами польськими, так що поважний уряд воєводи руського права сходить до значіння заступника польського старости — старостинського судиї або підстарости.

Таким чином навіть в Галичинї, з її сильною історичною традицією, „часи руського права” були в дійсности часами розкладу й вигасання руського права. На Подїлю ж, з його сьвіжою кольонїзацією, з дуже слабою, властиво нїякою традицією, польське право опановує публичне житє від початків польської окупації, по Кориятовичах, і тут навить такого переходового часу, мішання руського права з польським ми не можемо дослїдити. Правда, що з Поділя маємо ще меньше документального матеріалу з сих часів нїж з Галичини, хоч і з Галичини маємо його не богато.

Сей процес польонїзації устрою й цїлого публичного житя не стрічав якоїсь значнїйшої опозиції навіть зі сторони руського елєменту, хоч як він був ще сильний в сих землях, особливо в Галичинї. В тодїшнїм суспільнім складї, супроти понять польського публичного права голос могла мати тут тільки шляхта. В Галичинї в сїм переходовім часї руська шляхта й релятивно, й абсолютно була ще дуже численна й сильна, й могла б бути важним полїтичним чинником в землї, коли б солїдарно, збитою масою схотїла б виступити в обороні руського права. Але вона не виступала, бо як раз її клясові інтереси казали її бажати повного зрівняння руських земель Корони

з иньшими, польськими провінціями, й заведення польського устрою й польського права на Руси.

Діло в тім, що в сїм переходовім часї „руського права” шляхта руських земель, без ріжниці своєї національности, не користала з прав шляхетської земської самоуправи, яка істнувала в польських провінціях, а що ще важнїйше — правительство звязувало шляхетське землеволодїннє в руських провінціях ріжними ограниченнями, яких не знало польське публичне право, та потягало шляхту до служб і престацій далеко більших нїж які істнували в провінціях польських. Про се я буду ширше говорити на своїм місцї, тут підношу тільки, що супроти такого упослїдження шляхти руських провінцій для неї заведеннє польського права означало увільненнє її самої і її підданих від місцевих тягарів — військової й городової служби, даней і престацій, свободу від ограничень в розпорядженню своїм майном, право вибору судей і земської самоуправи, і т. и. Тож від коли рішила ся доля Галицької Руси й вона стала, по окупації 1387 р. польською провінцією на віки, шляхтичі-Русини, зарівно як і Поляки, з своїх клясових інтересів змагають до повного зрівняння руських провінцій з польськими і заведення польського права. Діяло ся те ж саме, що столїтє пізнїйше, під час боротьби з унїєю бачимо ми, коли шляхта кн. Литовського, бажаючи розширити свої клясові привнлеї до розміру шляхти польської, змагала до як тїснїйшого сполучення з Польщею, подаючи в тім руку польським полїтикам.

Клясові інтереси перемагали антаґонїзми полїтичні й національні, переважували те огірченнє, яке мусїло серед руської шляхти зберати ся, коли польські зайди відсували її на далекий плян від всїх важнїйших посад і впливів в землї, тиснули її з усїх боків в своїй сьвідомости nacyi dominującej w kraju, кажучи теперішнїми словами, а не рідко й просто видерали з рук старих руських дїдичів їх дїдини, нїби від nullo jure possessores, на підставі королївських надань [3]). Невважаючи на се все, кажу, клясові інтереси казали руській шляхтї йти враз з польською, бо на пунктї тих інтересів не було ріжниці між шляхтичом Русином і Поляком. Так було в Галичинї, на Подїлю, так мусїло бути в Холмщинї, Белзщинї й на Підляшу.

Ся боротьба за польське право, котрої, на жаль, тільки досить далекі відгомони долетїли до нас, мала не тільки той результат, що привела до

польонїзації устрою руських земель, але й запечатала взагалї польонїзацію сих земель на довгі віки, розбивши опозицію руського боярства тодї, коли воно ще було найсильнїйше. Не сформувавши ся тодї в одну збиту фалянґу, не зложивши тодї з себе національного табору, шляхта української народности не здобула ся на се й пізнїйше. Розпливши ся відразу в шляхетській верстві, вона розпливала ся й никла, пропадала в нїй в часом все більше. Одинока верства, що мала голос в тодїшнїх обставинах і могла стати в оборонї руського права, взагалї руської (української) народности була страчена для сеї справи.

Не помогла руському праву в землях Польської корони й земська автономія, що служила, як то вище піднїс я, таким сильним заборолом руського права в землях в. кн. Литовського. А се тому, що в коронних землях вона прийшла запізно.

Провінціональний подїл Польщі взагалї визначав ся великим консерватизмом, і тому підставою до орґанїзації руських провінцій взято також староруський їх подїл. Провінції сї складали ся з семи земель — Львівської, Галицької, Подільської, Перемишльської, Сяніцької, Белзької й Холмської. З них тільки Сяніцька й по части Подільська були новотворами. Маленька Сяніцька земля по всякій правдоподібности утворила ся наслїдком відірвання від Галичини й прилучення до Польщі, перед окупацією цїлої Галичини, в 1340-х рр. [4]), тай зістала ся потім в ранзї осібної землї й пізнїйше. Поділє відлучило ся від давньої Теребовельської землї (до котрої з початку належало), зіставши ся поза границями Казимирової окупації, коли той зайняв і прилучив до Галичини Теребовельщину [5]). Забране Поляками з початком XV в., воно лишило ся осібною провінцією, але без східньої своєї половини, що лишила ся при в. кн. Литовськім [6]) і в 1566 р. дістала титул воєводства Браславського. Всї иньші землї утворили ся в староруських часах, як князївства (з Львівською землею се не так ясно, бо Львів виступає дуже пізно, але се було, мабуть, давнє Звенигородське князївство). Тож вони мусїли мати свої місцеві традиції й сильну підставу для земської автономії. Але, як я сказав, вона прийшла за пізно — аж з заведеннєм польського права, в 1430-х роках. Перед тим польське правительство хотїло мати тут сильну і сконцентровану власть в руках своїх старостів, а з початку, за Казимира Вел., Галичина, з виїмком Сяніцької землї, творила навіть одну провінцію, під властию

одного „старости руського”. Нїм прийшла земська самоуправа, землї залила вже польська шляхетська кольонїзація, відтиснувши на дальший плян Русинів, так що з заведеннєм шляхетської самоуправи заберають її в свої руки Поляки і на нїй також витискають своє польське пятно. Супроти того земська автономія в дальшім розвою замість консервовання руських традицій в українських провінціях Польщі, стає також провідником польонїзації, і руський елємент в нїй дуже мало дає себе чути.

Повний упадок руського права і руського елємента, що до полїтичного значіння його, в коронних землях зазначив ся таким чином виразно уже в першій половині XV в. В другій половині сього столїтя заникають останки руського устрою, сама його память, подекуди лише полишаючи в житю й практиці свої слабші слїди, так що їх звязь з руським правом можемо уставити нераз лише слїдженнєм цїлого суспільно-полїтичного процесу. Переважна маса руського боярства — все що було значнїйшого в нїм, тоне в польській шляхетській масї, що одиноко репрезентує сї землї на зверх. Руське пятно має тепер тільки селянство, маломіщанство, духовенство — верстви, що анї в державнім житю, анї в місцевій самоуправі землї не мали голосу. Руський нарід живе далї, але тільки як етноґрафічна маса, а не нація. Руська справа сходить на саму релїгійну справу. Церква руська — се одинока інституция, що носить виразну національну фірму. Се зовсїм виразно виступає в XVI в., навіть в його початках. Niema Rusi, są popi i chłopi, могли б сказати так само в XVI в. „обивателї” ziem Ruskich, як то чули ми в XIX, а ще й більше, бо в тих часах иньшого народу, окрім „народу шляхетського” в Польщі не знали, отже popi i chłopi в рахунок не йшли зовсїм, а останки руської шляхти розпливали ся вже в польській масї.

Акт 1569 р, широко відкрив двері до иньших українсько-руських земель сїй шляхтї, що сидючи на руській землї й живучи потом руського селянина, звикла іґнорувати все руське, уважати руський нарід за misera contribuens plebs для польського, дивити ся на руську культуру, право, традиції як на щось незмірно низше від польського, так що на його погляд всьому руському, яке йно підносило ся трохи над рівенем нужди, була одна дорога — апостазії й переходу в табор польський. Широкою лавою посунули сї Kulturträger-и на Волинь, в Київщину і далї, займаючи посади, осїдаючи на випрошених від короля маєтностях або одержаних через шлюби, за жінками, — несучи з собою польське право, до котрого навикли, й накидаючи тубильцям, з наівною ароґанцією чоловіка сьвідомого своєї

„вищої раси”, зневажливий погляд на все руське.

Незалежно від сеї міґрації (хоч вона відограла тут головну ролю), вищі верстви нових провінцій Корони наслїдком самої державної спільности входили в близший контакт з польською суспільністю, правом і культурою. Польське право, що вже перед тим мало атракційну силу для шляхти в. кн. Литовського завдяки своїм шляхетським привілеґіям і служило їм взірцем для реформ литовських відносин перед унією, й польська культура, котрої висшість тепер була вже очевидна — наслїдком сильного культурного руху в Польщі в другій половині XVI в. [7]) і довгої застої руського культурного житя, і котра також була дуже-дуже близька привілеґіованим верствам українських земель завдяки дуже сильному свому шляхетському кольориту, тїсним звязям своїм з клясовими змаганнями привілеґіованих верств держави й її полїтичним житєм взагалї — починають опановувати новоприлучені руські землї. Невважаючи на те, що місцеве право, в видї Статута 1566 р. (що тому дістав назву волинського), було забезпечене новоприлученим українським землям в самих інкорпораційних привилеях 1569 р. [8]), устрій і право новоприлучених українських земель польонїзують ся скоро, польонїзують ся до останку, а вищі верстви української суспільности незвичайно легко й скоро польщать ся. В першій четвертинї XVII в. бачимо сей процес уже в повнім розвою.

Особливо важне значіннє в сїм процесї модифікацій і польонїзації староруських форм лежить в сфері суспільно-полїтичних і економічно-культурних відносин, і найглубше вплинула на все дальше житє нашого народу як раз еволюція суспільних кляс. Тому від неї й почнемо.

Примітки

[1]) Про студіованнє суспільно-полїтичного устрою українсько-руських земель Польської корони і їх лїтературу див. примітку 3.

[2]) tempore iuris ruthenicalis erat moris inscripciones facere corani capitaneis pro causis quibuscunque — поясняє одна пізнїйша записка сяніцького ґроду —

Akta grodzkie i ziem. XI ч. 1445 (з р. 1442).

3) Про сей процес відбирання (в приложенню до Поділя) див. в моїй книзї Барское староство с. 59 і далї. Що до Галичини й Поділя дуже інтересну замітку дає принагідно Длуґош, кажучи, що щедре роздаваннє земель за Володислава Ягайловича мало результатом позбавленнє маєтностей богатьох давнїйших властителїв: сї обдаровані пани, a rege donationibus oppidorum et villarum in terris Russiae et Podoliae impetratis, antiquos incolas et haeredes de illis excludebant, qui inopia et egestate pressi et quadam desperatione compulsi ad Tartaros confugiebant (IV c. 683). Так позбавлювано маєтностей старих „безправних" властителїв, розумієть ся, не тільки за Володислава.

4) Див. т. IV с. 29 і примітку 2) до неї.

5) Див. т. IV с. 78.

6) Ibid. с. 166 і далї.

7) Се був преціінь „золотий вік" польської лїтератури.

8) Див. т. IV с. 335 і далї.

II. Еволюція суспільного устрою. Пани-шляхта.

СТАРОРУСЬКА СУСПІЛЬНА СХЕМА. АРИСТОКРАТІЯ КНЯЗЇВСЬКО-ПАНСЬКА (В В. КН. ЛИТОВСЬКІМ), „КНЯЗЇ Й ПАНИ", ЇХ ПРЕРОҐАТИВИ — ПРАВО ХОРУГОВ, ХОРУГОВНІ ФАМІЛЇЇ КНЯЖІ Й ПАНСЬКІ XVI В., МАЄТКОВА ВАРТІСТЬ АРИСТОКРАТІЇ. ВОЛИНЬ ЯК ЗЕМЛЯ КНЯЖА — ЇЇ АРИСТОКРАТИЧНІ РОДИ, ПОБУЖЕ, ПОЛЇСЄ І СХІДНЯ УКРАЇНА. АРИСТОКРАТИЗМ В ОБСАДЇ УРЯДІВ, ДЇДИЧНІСТЬ УРЯДІВ, АРИСТОКРАТИЗМ РАДИ В. КНЯЗЇВСТВА. СУДОВІ ПРИВІЛЄҐЇЇ АРИСТОКРАТІЇ. МАҐНАТСТВО В ЗЕМЛЯХ КОРОННИХ, НАДАННЯ НА КНЯЖІМ ПРАВІ, КНЯЗЇ-ЕМІҐРАНТИ.

Знаємо, яку суспільну схему дістали в. кн. Литовське і корона Польська в

спадщину від староруських часів в українсько-руських землях: свобідні горожане, зложені з трох катеґорій: бояр, міщан і селян, попри них свобідні кляси людей княжих (поділених також на бояр княжих і родову дружину), осібні кляси людей церковних, а на остатнїх щеблях суспільної ерархії — люде півсвобідні й несвобідні (закупи й челядь), що стояли в залежности від свобідних осіб всїх тих кляс. Суспільно-полїтична еволюція в. кн. Литовського положила на сїй суспільній будові ще одну верству вгорі — верству князївську, що разом з найбільше маючими репрезентантами боярства — земського й служебного (сї дві кляси, як знаємо, дуже тїсно лучили ся ще в давнїй Руси) утворила князївсько-панську аристократию. З рештою ж тут досить трівко консервували ся одідичені староруські суспільні катеґорії й лише поволї зміняв ся характер і відносини тих давнїйших суспільних верств. В землях же корони Польської, котрої суспільний поділ був простїйший, але з далеко виразнїйше зазначеними межами поодиноких верств, відміни староруського суспільного устрою дуже скоро зійшли на слабі пережитки поруч ґруп абсорбованих клясами польської суспільної схеми.

Огляд поодиноких верств почнемо з гори — від тої князївсько-панської аристократиї руських земель в. кн. Литовського, як явища нового. Час сформовання її припадає на XV вік — на часи по погромі княжих володїнь за Витовта. Зложили ся на неї Гедиминовичі, що вже в 1-ій пол. XV в., як ми бачили, зійшли, загалом кажучи, на простих дїдичів; далї — князї з ріжних галузей староруської династиї, що зійшли на таке становище ще скорше, кілька литовських володарських родів з часів перед утвореннєм в. кн. Литовського, з княжим титулом і без нього (ґенеальоґії сих княжих династий дуже часто непевні, так що докладно розділити їх наті дві катеґорії неможливо); нарештї визначнїйші роди з поміж боярства, служебного і земського, литовського й руського походження; сї вже з погромом литовських князїв за Витовта стали на однім степени з князями (окрім кількох виїмків — князїв-володарів) і потім їх визначнїйші роди держали ся на однаковій висоті з найвизначнїйшими княжими родами. Як бачимо, склад дуже ріжнородний [1]).

Спільною підставою значіння сеї аристократиї служила її земелька маєтність — звичайне богацтво тодїшнє. Від рядової шляхти й боярства відзначали її деякі привілеґії. Одною з найбільше характеристичних, що — так би сказати, потягала межу між сею аристократиєю і рядовим

шляхецтвом, було право — посилати свої „почти”, себто приписане для певної маєтности число вояків — не під загальною хоругвою свого повіта, а під осібною своєю хоругвою фамілійною. Тому нпр. в першім Статуті Литовськім ми стрічаємо означеннє: „княжата и паны хоруговныє” як вищу верству в порівнянню до „шляхти і бояр” [2]); коротше сю верству означали просто словами: „князи и паны”, „княжата и панята”. Перехoвані до нас реєстри таких фамілійних хоругов, дають розуміти, з кого складала ся ся аристократия, а sui generis катастр, переведений в 1528 р.: перепись, хто скільки має ставити коней на війну, відповідно до великости й доходности своїх маєтностей, дає нам спромогу оцінити маєткову можність сього маґнатства (на жаль тільки, сї документи в цілости не видані дотепер і поки що мусимо опирати ся на витягах, зроблених з них попереднїми дослїдниками) [3]).

І так бачимо з них, що в 30-х рр. XVI в., з котрих маємо відомости, мало свої власні хоругви в цілім в. кн. Литовськім звиш 70 фамілій [4]). (Поодинокі члени декотрих, найбільше заможних, мали свої осібні хоругви, так що такі фамілії висилали по кілька хоругов). З посеред них княжі роди були в меньшости — було їх лише коло третини, а близько дві третини будо фамілій „панів хоругових”. Переважне число князївських родів не було так заможне, щоб ставити свої осібні хоругви, і сї біднійші князї взагалї, не вважаючи на свій титул, не користали з аристократичних прероґатив і зливали ся з рядовою шляхтою. Між хоруговними князями було лише кілька старолитовських, скільки можна судити (кн. Гольшанські і їх галузь — кн. Дубровицькі, кн. Свірські, Гедройтські), зрештою се або Гедиминовичі (розумієть ся, зовсїм зрущені тодї) як кн. Слуцькі — потомки Володимира Ольгердовича, Сангушковичі — потомки мб. Федора Ольгердовича, Черторийські — що виводили ся від Константина Ольгердовича, Мстиславські — Жеславські — потомки Семена-Луґвена Ольгердовича, Корецькі — потомки знаного нам Олександра Патрикиєвича стародубського, внука Наримунта Гедиминовича, що мав дістати Корець на Волини, Заславські — потомки Явнути Гедиминовича, — або князї ріжних руських чи зрущених, часто неясних що до свого початку династий. Сюди належать кн. Острозькі (початок неясний — стара традиція виводить їх від князїв Туровських, і се можливо) [5]). Кн. Четвертинські, виводили себе від Сьвятополка Ізяславича, а новійшими ґенеальоґами виводять ся також від

князїв турово-пинських [6]), як і Городецькі, Дольські, Несвицькі, хоч так само можна б думати тут і про потомство Давида Ігоревича — князїв городенських, і про ріжних служебних князїв, з ріжних династий, що осїдали на Волини вже в XIII в. Кн. Друцькі і їх галузь кн. Соколинські — правдоподібно з полоцької династиї. Пронські з рязанської династиї. Жилинські — виводили ся з смоленської династиї. Кн. Збаражські, з їх галузями — кн. Вишневецькими, Порицькими і Воронецькими, все потомки князїв Несвицьких, звістного нам кн. Федька Несвицького, котрого рід близше незвістний. Вкінцї такі зовсїм незвістні що до свого роду князї як Крошинські, Лукомські, Полубенські і т. и. [7]).

Між „хоруговними панами” на першім місцї, що до свого богацтва й значіння, стояв ряд литовських фамілїй — потомків старолитовських володарів і бояр, що вийшли на верх (принаймнї в наших відомостях) головно в часах Витовта, в звязку з його полїтикою, зверненою против руських княжих династий. Такі Радивили з своєю галузиєю — Остиковичами, найвпливовійша фамілїя XVI в., що виводила ся з старолитовської княжої династиї. Жмудські маґнати Кезґайли, що з рода в рід займали уряд старостів жмудських. Гаштовти — потомки звістного реґента з Казимирових часів. Заберезинські з своїми галузями — звістні авантурою свого предка з кн. Глинським. Кишки, до свого походження неясні (у всякім разї не Русини, судячи по іменах), потомки в. гетьмана з часів в. кн. Олександра, і такі самі Глїбовичі.

З сими родами не могли ще зрівняти ся своїм маєтком ба й своїми впливами та значіннєм маґнати з руських боярських родів. На чолї їх стояли, зближаючи ся до тих литовських маґнатів своєю заможністю і значіннєм, займаючи визначні уряди: Ходкевичі, потомки київського боярського рода, що видав київського воєводу, звістного своєю неволею в Криму; їх галузею були Воловичі. Іліничі, потомки, здаєть ся, могилївських бояр, видвигнені в остатнїй четвертинї XV віка Іваном Іліничом, намістником витебським і смоленським. Сапіги — потомки великокняжого писаря з часів Казимира, мабуть з смоленських бояр. Зеновєвичі — давнїй маґнатський рід, ще з XIV в., представлений на початку XVI в. Юриєм Зеновєвичом, намістником смоленським. Боговитини — з бояр здаєть ся берестейських, подїлені в тім часї на кілька лїний, що займали кілька вищих урядів. Хребтовичі — сильно роздроблені, що займали кілька двірських урядів з кінцем XV в., і т. и. [8]).

Маєткові відносини сих хоруговних княжих і панських родів вказують цифри коней з пописї 1528 р. Князь Слуцький ставив 433 конї. Кн. Острозький 426 коней. Гаштовти (батько з сином) 466 коней. Радивили й Остиковичі (числом сїм) 958 коней (між ними Юрий Радивил, каштелян виленський ставив сам 260, вдова й дїти Миколая, воєводи виленського — 368). Кезґайли (числом трох) 768 коней (між ними Станїслав староста жмудський 371 коня). Глїбовичі (числом три) 279 коней (з них Ян воєвода витебський з жінкою 236). Кишка Петр, воєвода полоцький 224 конї. Заберезинські з своїми свояками (числом 5) 294 коней (міх ними маршалок земський Ян Заберезинський 197 коней). Олександр Ходкевич, староста берестейський 198 коней. Кн. Мстиславський 152 конї. Кн. Сангушковичі (числом чотири) 170 коней. Кн. Гольшанські й Дубровицькі (числом чотири) 154 коня. Ілїничі (числом чотири) 160 коней. Зеновєвичі (числом пять) 155 коней. Сапіги (числом сїм) 153 коня. Боговитиновичі (числом три) 125 коней. Немировичі (числом пять) 115 коней. Хребтовичі (числом пять) 112 коней. Кн. Збаражські й Вишневецькі (числом пять) 98 коней, і т.д. [9]). Як бачимо, дуже небогато з так численних княжих родів, Гедиминовичів і иньших, дорівнювало панським — руським і особливо литовським фамілїям!

Щоб оцїнити значіннє поданих чисел, треба знати, що устава 1528 р. постановляла таку норму: що на війну має посилати ся оден кінь з вісьми служб, то значить з вісьми більших господарств селянських: на таку службу складало ся звичайно кілька меньших господарств, розмір її бував ріжний, в залежности від доходности й иньших ріжних обставин, але норма вироблена пізнїйше може дати приблизне зрозуміннє про неї: в службі рахували десять литовських волок, кожда по 30 морґів, Таким чином маєтність, що ставила 100 коней, могла обіймати коло 250 тисяч морґів управної землї!...

Територіально взявши, головним гнїздом княжих маґнатських родів була Волинь, панських — властива Литва й нїманська Русь, Ті панські литовські роди, в сумі взявши, були можнїйші, але релятивно беручи Волинь була найбільше панською, аристократичною провінцією в. князївства — вона аж кишіла тими другорядними маґнатськими і дрібнїйшими князївськими родами, так що дрібної шляхетської власности і маєтностей державних тут в порівнянню з ними було незвичайно мало. Тут сидїли кн. Острозькі, Сангушки, Черторийські, Дубровицькі, Збаразькі, Вишневецькі, Порицькі і

Воронецькі, Четвертинські, Жеславські, Корецькі, Сокольські, Курцевичі, Козеки, Головні, Мосальські, Буремські, Дольські, Кропотки, Ружинські, Любецькі, Велицькі, заможні панські роди Боговитинів, Монтовтів, Кирдеїв, Загоровських, Семашків, Гулевичів, Чапличів, Козинських, Бабинських і т. и. [10]). Сї фамілії ставили коло трох четвертин всього війська, яке посилала Волинська земля — звиш 900 коней, тимчасом як всї иньші властителї, числом понад 200, посилали в сумі трохи більше як 300.

На Побужу — в Берестейщинї й на Підляшу було більше розвинене дрібне шляхетське володіннє. Особливо Підляше, і тут найбільше повіт Більський — були доменом дрібної шляхетської власности: Більський повіт ставив не сповна 700 коней від близько 2000 властителїв, Дорогичинський звиш 700 від близько півтретяста властителїв, Мельницький понад 100 від 36 родин, не рахуючи кількох, що не мали підданих, Берестейський 165 коней від 106 властителїв. Були тут також свої можні роди й більші маєтки — як Немирів-Грималичів, Кишків, Хребтовичів, Сапігів, Федьковичів, Гороновських, і стороннїх панів — як Боговитинів, Сангушків, Сопігів — в Берестейськім, Радивилів на Підлясю. Сусїднє князївство Кобринське (виділене з старої Берестейської землї), коли вигас рід кн. Кобринських, потомків Федора Ольгердовича, і в мужеськім (1490) і в женськім колїнї (1519), і воно вернуло ся до в. князя — стало доменом дрібного боярського і селянського володїння, так само як і Пинське князївство по смерти останнього свого князя († 1521). По попису 1528 року 38 кобринських бояр посилали 97 коней, 89 пинських — 102 конї.

Північна Київщина, поліська була гнїздом дрібного боярства. В полудневій і західнополудневій Київщинї, так само й на Заднїпровю були великі лятіфундиї, але вони не мали значіння по спустошеннях Менґлї-герая. В 30-х рр. XVI в. в Київщинї не бачимо нї одного хоруговного рода (не рахуючи волостей деяких сторонніх панів — нпр. Звягольської й Чуднївської волости кн. Острозьких). Не бракувало тут одначе своїх значних і заможних родів, княжих як Капусти, давнїйше — Звягольські й Глинські (перші вимерли, другі — еміґрували по звістній пригодї), панських як Дашковичі, Горностаї, Кміти, Полововичі, Байбузи і т. и., але маєтности їх були тепер малодоходні. Теж саме треба сказати й про Браславщину — повіти Винницький і Браславський (Звенигородський лежав пусткою). Виключивши маєтности декотрих сторонніх панів (Горностаїв, Кмит) тутешні навіть „старші земяне” не могли рівняти ся з середнїми

властителями иньших земель, не кажучи вже про ”подлѢйших”, котрих ті старші „братею собѢ не менують, ани знаютъ, оттоль суть”. Дарма, що сї „подлїйші” держали часом такі страшні простори землї, що вони пів віка пізнїйше стали підставою маґнатських фортун. Але тепер вони були пусті, або майже пусті [11]).

Вернїмось до маґнатства. Сама вже велика земельна власність, зібрана в такій масї в його руках, мусїла дати йому велике значіннє. При аристократичнім же складї в. кн. Литовського ся земельна аристократия вповнї опанувала державу. Вона була заразом і служебною: всї вищі посади були в руках тих богатих родів, що займали їх з дїдів і батьків, і homines novi з'являють ся тут в незначнім числї, та й то звичайно се люде вже богаті, що встигли доробити ся маєтку, а заразом своїми здібностями вміли звернути на себе увагу правительства. Переглядаючи реєстри вищих урядників, ми стрічаємо все тіж самі роди, що з иньших джерел звістні нам як люде богаті і можні, родовиті, члени чільнїйших родів в. кн. Литовського.

Так нпр. в 1530-х рр., з котрих маємо ми виказы хоруговних фамілїй і їх, так би сказати, маєткової вартости, ми стрічаємо на вищих урядах центральної й двірської управи в. кн. Литовського таких осіб: на гетьманстві великім бачимо Конст. Острозького, потім Юрия Радивила, що перед тим був гетьманом дворним, — по нїм на гетьманство дворне прийшов Андрій Немирович; на канцлєрстві Ольбрахт Гаштовт; маршалком земським був Ян Заберезинський, маршалком дворним тойже Юрий Радивил; підскарбім земським Іван Горностай, підскарбім дворним Іван Стретович. На урядах провінціональних (вичисляю їх більше меньше в порядку ранґи) [12]) — на воєводстві виленськім Ольбрахт Гаштовт, на каштелянстві — Юрий Радивил, на воєводстві троцьким Ян Заберезинський, на каштелянстві троцьким і заразом на старостві жмудським Станїслав Кезґайло, воєводою київським був Андрій Немирович, старостою луцьким кн. Федір Чорторийський, воєводою полоцьким Петро Кишка, старостою городенським Юрий Радивил, воєводою новгородським Станїслав Ольбрахтович Гаштовт, витебським Ян Глїбович, підляським Іван Сопіга [13]).

І так переглянувши тих кільканадцять найвищих урядів держави знайшли

ми скрізь членів тих родин, що вже звістні нам як найбільше заможні й родовиті. Виїмок знайшов ся тільки оден — той Стретович, що його ми не бачили між хоруговними панами; він також не був одначе homo novus — його батько був підскарбім також, а зрештою се галузь досить родовитої й заможної фамілії Солтанів.

Потягнім ще далї свій перегляд. Гляньмо по другорядним урядам намістників і старост повітів (на сей раз займемо ся тільки українськими) — і ми бачимо те саме явище. Маршалком Волинської землї був в тім часї кн. Федір Сангушкович, старостою володимирським другий Сангушкович — Андрій, і по нїм той Сангушкович Федір; старостою кремінецьким і житомирським — Ян кн. литовський, біскуп виленський (нешлюбний син в. кн. Жиґимонта); старостою берестейським Ол. Ходкевич, дорогичинським Петро Кишка, більським Ольбрахт Гаштовт, мельницьким Немира Грималич, браславським і винницьким Константин Острозький, по нїм його син Іля, овруцьким Михайло Халецький, канївським і черкаським Остафій Дашкович [14]). Отже і тут, на кільканадцяти другорядних урядах знаходимо в переважнім числї членів тихже маґнатських родів. Халецький і Дашкович хоч не належали до фамілїй хоруговних, були також з родин панських. Халецькі були з бояр черниговських, і сей староста овруцький по попису 1528 р. ставив поважну цифру 16 коней. Дашковичі належали до чільнїйших київських фамілїй і мали там великі маєтности, тільки по тодїшнїх часах мало доходні, бо порожнї.

Сей для прикладу зроблений перегляд урядів з 1530-х рр. може дати нам загальне зрозуміннє, з кого складали ся вищі урядничі верстви в. кн. Литовського. З незначними виїмками були се ті богаті земельнї маґнати, що з рода в род держали ся на сих урядових верхах. Вони збирали в своїх руках дуже часто по кілька таких урядів, до того ріжні держави, що служили їм джерелами доходів, і часом дїдично освоювали певні, навіть дуже значні уряди. Так нпр. у Радивилів дїдичним було воєводство виленське, у Кезгайловичів староство жмудське, Сангушки опанували вищі волинські уряди, й т. и. [15]). Певні права на вищі уряди, які давало сим маґнатам їх походженнє, признавали ся вітверю й урядом: не раз надаючи певний високий уряд, в. кн. мотивує се заслугами батька сього кандидата [16]) і т. и.

Державчи в своїх руках, з батька на сина, всї вищі уряди держави, маґнати держали в своїх руках і раду в. князївства, а з нею й загальну управу в. князївства, бо рада була заразом і сенатом і комітетом мінїстрів і навить реґенцією, в неприсутности в. князя. Займаючи вищі уряди, члени маґнатських родів тим самим входили в склад ради. Але на тім не кінець — декотрі чільнїйші маґнатські роди (на жаль, досі не вислїджено — котрі саме) мали право засїдати в радї в. князївства навить незалежно від урядів — хоч би й ніякого сенаторського уряду не займали. Здаєть ся, що ся привілєґія одначе з часом вийшла з уживання, але в декотрих родах вона додержала ся до кінця: звістна річ, як кн. Слуцькі вже по Люблинській унії, під час безкоролївя по смерти Жиґимонта Авґуста домагали ся собі місця в сенатї на тій підставі, що їм завсїди належало місце в радї в. князївства [17]).

Взагалї окрім фактичного значіння, яке давало маґнатству його велика земельна власність і богацтво та високі посади, не бракувало йому й певних правно признаних прероґатив. Полишаючи на боцї се право на місця в радї, бо його, очевидно, мали тільки найчільнїйші фамілїї між сею аристократиєю, були й иньші, признані більшому кругу маґнатських родин. Одно таке ми бачили — право висилати свої „почти" осібно від повітових полків, під хоругвою своєї фамілїї, або своєю особистою. Ся привілєґія була розтягнена на маґнатів взагалї не скорше десь як в серединї XV в.; в оповіданню Длуґоша про литовське військо під Ґрінвальдом ми бачимо в нїм самі тільки хоругви князїв-володарів і повітів [18]. Вона мала своє практичне значіннє, бо виймала панські „почти" з під зверхности й компетенції повітових хорунжих або старост, ощаджувала час при виправі тих почтів, бо вони мали йти просто на головний попис, не ставлячи ся в повітї, й т. и.

Далеко цїннїйша ще була иньша привілєґія: маґнатські роди не підлягали юрисдикції провінціональній, а просто суду в. князя й його ради, у всїх справах. Се право їх було признане й першим Статутом: князї й пани, „которыє не судятся у поветех", мали позивати ся „господарськими позвами", на суд великого князя, що в неприсутности в. князя судили пани-рада на осібних, щорічних судових „роках" у Вильнї [19]). Коли в 50-х рр. XVI в. оден з Сопігів був запізвав свого брата перед городенський суд, запізваний заявив, що він не обовязаний перед сим судом відповідати, „з тих причин, що вони з предків своїх „не єсть поветницы; в кождих

земських річах: „о войны и о серебщизны и о иншиє речи, особливыє речи господарскиє до домовъ Сопежиныхъ завжды писаныи бываютъ отъ господара єго милости”, і відкликував ся до памяти всїх присутних, що Сопігів нїколи не суджено „кроме комисей господарьскыхъ” [20]). Ся привілєґія, невважаючи на опозицию рядової шляхти, додержала ся до загальної реформи литовського судівництва — в 1564 р. Кого вона обіймала — котрі роди не належали до „повітників”, се не вислїджено, і докладно, певно, й не буде вислїджено, але можна з всякою правдоподібністю сказати, що круг тих ”не-повітників” з кругом хоруговних княжат і панів не сходив ся — то значить не кождий хоруговний пан мав сю судову привілєґію, і навпаки.

Взагалї ті всякі фактичні й правні привілєґії маґнатства не творили певної цїлости з певним виразно означеним привілєґіованим кругом осіб чи родів, в своїх правах одностайним і від иньших суспільних кругів виразно відграниченим. Одні ґрупи маґнатських родів користали з більшого числа прероґатив, иньші з меньшого, і ріжними переходовими ґрупами й правами лучили ся з ширшими кругами шляхти-бояр. Певна особа, завдяки довголїтній, успішній службі, приходила в раду в. кн.Литовського, хоч не належала до хоруговних панів; певна родовита фамілїя, задержавши судові прероґативи, біднїла й переставала користати з права ставити свої почти під осібною хоругвою, тратила своє місце в радї, й т. и. Маґнатство, не вважаючи на свої прероґативи, все таки зіставало ся не більше як горішнїм поясом шляхетської верстви, вповнї не відграниченим від неї, — так само як шляхецтво довго не було відграничене докладно від верств служебних, півпривілєґіованих. Тільки суспільна еволюция в. князївства пішла ріжними дорогами в першому і в другому разї, прийшла до докладнїйшого відграничення шляхетської верстви від низших, не шляхецьких, і до зрівняння з маґнатами, розумієть ся — зрівняння правного, а не фактичного. В другій половинї XVI в. маґнати стратили свої судові привілєґії, свої родові міста в радї в. кн. Литовського, але розумієть ся — не свої фактичні впливи в управі держави і провінциональнім житю, не свої впливи й перевагу над рядовою шляхтою, яку давали їм богацтво і велика земельна власність.

Такі впливи й перевагу над рядовою шляхтою, розумієть ся, мали все й маґнати руських земель польської Корони. Тут також була сильна маґнатська верства — верства, що ще зміцнила ся, коли інкорпорация 1569

р. відкрила її нові українські займанщини і тут розпаношили ся сї „королята”, що не знали над собою ніякої власти і з гори дивили ся на рядову шляхту. Але правних привілеґій не знали вони і перед інкорпорацією так само як і по ній.

Князїв таких як в землях в. кн. Литовського тут не було. То значить були одиниці, як виїмки, але не було ґрупи, верстви. Польська суспільність була дуже ворожа княжому володїнню : чи був тут страх, що воно може повести до роздроблення території держави, чи може неохота маґнатів, що не хотїли мати в князях конкурентів при роздїлї урядів і держав, тяжко сказати. Уже в кошицькім привилею 1374 р. маємо застереженнє, що ніякий замок в Польщі не буде даний в державу чи управу, на якийсь час чи на все, ніякому князю або потомку княжої династиї. Такі ж зобовязання були видані Ядвіґою й Ягайлом при останнїм прилученню Галичини до Польщі, в 1387-9 рр.: „від Польської корони не відлучати, в руки якого будь князя не передавати, анї не наставляти їм старостою князя або потомка княжої династиї, тільки Поляка або Русина з шляхетського роду”. Подібне забезпеченнє, коли вірити Длуґошу, було видано також і Подільській землї в перших роках XV в., по Свидригайловім повстанню [21]).

Чи подиктовані були сї забезпечення від князїв місцевими людьми, чи польськими полїтиками, що окружали Ядвіґу й Ягайла, годї сказати, але в кождім разї серед тих остатнїх така тенденція була, і Ягайло, видаючи свої загальні привилеї 1425, 1429, 1433 р., все мусів приобіцювати, що не буде давати ніяких замків в державу „князям або потомкам княжих родів” [22]). Тож Ягайло, хоч сам виріс серед практики княжих держав і володїнь, мусів з такою тенденцією числити ся. Звістно нам, що наданнє Поділя Спиткови на княжім праві обудило як найсильнїйше незадоволеннє на краківськім дворі. Коли тут ще можна підозрівати иньші причини незадоволення, то маємо иньший, ще виразнїйший епізод — коли мінїстри Ягайла спротивили ся його заміру дати Пілецкому, свому пасербу від третьої жінки, Ярослав на княжім праві, і змусили його залишити сей плян [23]). І коли Ягайло таки роздавав в руських землях Корони польської волости на княжім праві, то можна з усякою правдоподібністю сказати, що все таки він на тім пунктї вязав ся супроти неохоти польських правительственних кругів, а без того роздавав би їх далеко частїйше.

Що до сих надань, полишаю на боці наданнє „на княжім праві” Поділя Спиткови, і таке ж пізнійше наданнє Поділя Свитригайлови — бо як я поясняв [24]), Ягайло надавав Поділє, по всякій очевидности, як землю в. кн. Литовського, а не коронну, — так само як і землю Дорогичинську Янушу мазовецькому. Але той сам Свитригайло дістав від Ягайла також Городок під Львовом і деякі иньші маєтности; Федор Любартович, а по нїм Зємовіт мазовецький — землю Жидачівську [25]). Се були нарушення тих з'обовязань, даних Ягайлом, але подиктовані вимогами вищої полїтики. Місцевих династий від тих князїв не пішло.

Не розгалузили ся й деякі иньші княжі роди, що ріжними дорогами осїдали в галицьких землях. Нпр. оден з князїв Незвизьких, діставши за жінкою — з роду Бибельських, маєтности в Перемищинї, осів тут, в серединї XV в. і прийняв назву кн. Передїльницького від с. Передїльниці [26]); кн. Михайло Гольшанський, діставши маєтности за жінкою в Галицькій землї, також осів тут [27]); пізнійше володіли великими маєтностями в Галичинї Острозькі, і т. и. Але їх було мало — були се одиниці, що не творили нїякої ґрупи.

Великі маґнатські маєтки й впливові фамілїї творять ся тут уже в XIV-XV в. — як Мельштинські („з Мельштина”), властителї Ланцута, Переворська й Ярослава, тому звані Ярославським ; Бучацкі, що мали величезні маєтки на Поділю [28]) й держали його управу в своїх руках в серединї XV в.; Одровонжі, що мали величезні маєтки на Руси Галицькій й держали в заставах цїлий ряд тутешнїх староств в XV в., та з часта засїдали на найвищих урядах, особливо воєводи руського, і т. и. Але й вони не зложили ся в якусь компактну верству, не кажучи вже про якісь формальні, правні привилеї.

Примітки

[1]) Про аристократию в. кн. Литовського див. у Любавского Лит.-рус. сеймъ гл. IV і V. Перегляд значнїйших князївських і панських волостей по поодиноким землям у ньогож — Обл. дѢленіе гл. II і у Леонтовича Очерки

т. I. Історія поодиноких родів — у Вольфа Kniaziowie litewsko-ruscy, і Бонєцкого Poczet rodów w w. x. Litewskim.

2) Нпр. Статут 1529 р. розд. I, арт. 1, 15, 22.

3) Виказ хоругов княжих і панських, на підставі реєстрів Лит. Метрики з 30-х рр. XVI в. у Любавского: Сеймъ с. 472-3; „попис” 1528 р. містить ся в книзї 1 відд. III Лит. Метрики, і книга ся має бути вже надрукована петербурською археоґрафічною комісиєю, але що видання сеї комсиї обчислені не на людські, а на ґеольоґічні періоди, тож тим часом приходить ся користати з уривку його, з пізнїйшої виписи (XVII в.) видрукованім в Archiwum Sanguszków III ч. 340, та з витягів, пороблених тим же д. Любавским op. c. с. 355-60.

4) Докладно порахувати годі, бо не можна поставити критерій, що в тих розгалужених династиях рахувати за одну, а що за осібну фамілїю; реєстри ж тим не журили ся, тримаючи ся маєтностей.

5) Помянник дубенської церкви в Памятниках кіевской коммиссіи IV 1 с. III (князей Гуровских — читай Туровских). Про се Максимовича Письма о кн. Острожскихъ (Собр. сочиненій I), також Wolff Kniaziowie с. 342, критика поглядів Максимовича у Радзїміньского Kniaziowie Ostrogscy i Zasławscy (Rulikowski i Radzimiński Kniaziowie i szlachta między Sanem, Dnieprem etc.) с. 16. Максимовичів вивід кн. Острозьких від кн. Туровських, хоч зроблений досить катеґорично, має одначе гіпотетичний характер. Цїкавий вивід Острозьких, наведений з одного українського хроноґрафа (Боболинського) у Максимовича ж — від кн. Давида Ігоревича. Сей вивід також зовсїм можливий, з огляду, що потомство Давида Ігоревича — князї городенські, в північній Погорині, нам дуже мало звістні. Старші лїнії їх вимерли, меньші могли заціліти. Від них можуть іти й деякі иньші волинські княжі роди, що виводять ся тепер залюбки з турово-пинської династиї.

6) Wolff Ród Gedymina с. 35 і 135.

7) Див. у Вольфа, op. c. sub vocibus.

8) Про панські роди див. у Бонєцкого sub vocibus, у Любавского Сеймъ с.

348-352, Леонтович Очерки I passim. В виводї їх ґенеальоґій богато непевного. Досить нпр. вказати, що Любавский в однім місцї (с. 350) виводить Іліничів від могилівських бояр, а сторону низше веде Іліничів і Глїбовичів з Витебської землї. Про Іліничів в Могилевщині каже грамота Казимира видр. в Актах Ю. З. Россіи I ч. 26, а на витебське походженнє Іліничів і Глїбовичів Любавский не вказує иньшого доказа, як тільки те, що з них виходили витебські намістники (с. 158). Що до руського походження Глїбовичів, то воно здаєть ся минї сумнївним тому, що рід сей уже в першій половині XVI в., судячи з хрестних імен, був католицьким. Правда, фамілїйне призвище звучить по руськи, властиво по православному. Сю суперечність трудно погодити не маючи близших відомостей про початки сього роду. Так само неясним зістаєть ся рід Немировичів, також зачислених Любавским до витебських, тимчасом як Немиричів, разом з Кишками і Насутами (с. 352), зачисляв він до мазовецько-підляських.

Взагалї історія панських родів дослїджена дотепер ще далеко гірше як князївських. Матеріал зібраний Бонєцким далеко-далеко не вистає і не вичерпує всього запасу. Любавский міг би не в однім доповнити його відомости й виводи, але лякончні відкликування його до актових книг Л. Метрики нїкого не переконають, а його виводи протопластів сих фамілїй (на с. 349-50) не дають сьвідоцтва великої обережности, так потрібної в сїй темнїй і заплутанїй справі.

9) Иньші хоруговні княжі а панські фамілїї, меньше заможні, були тодї такі: кн. Полубенські, Черторийські, Жеславські, Корецькі, Заславські, Четвертинські, Друцькі, Соколинські, Пронські, Жилинські, Збаражські, Вишневецькі, Крошинські, Лукомські, Полубенські, Свирські, Гедройтські (про них усїх див. вище), Одинцевичі, Микитиничі (пізнїйші Головчинські, московські еміґранти), кн. Більський (з звістної фамілїї, що вернув на Литву), пани Костевичі, Паци, Немировичі і Немиричі, Довойни, Нарбутовичі, Сологуби, Солтани, Охмистровичі, Юндили, Чижі, Монтиґирдовичі, Горностаї, Коптї, Цибульки, Завиші, Носиловські, Щитовичі, Семашковичі, Сирпутєвичі, Тишковичі, Комаєвські, Шишковичі, Загоровські, Ляцькі, Вольські, Ясенські, Корицькі, Веселовські (крім того ще кілька біскупів — їх не вичисляю.

10) Див. нпр. попис Волинської землї — Archiwum Sanguszków III с. 323, реєстри волинських князїв і панів в люстрациї 1545 р. — Zródła dziejowe VII с. 20-2, 92.

11) Zródła dziejowe VI с. 115, 126.

12) Докладно означений порядок ранґ литовських сенаторів був означений уже пізнїйше, в переддень Люблинської унїї. Про порядок титулів в радї в. кн. Литовського в першій половинї XVI в. див. у Любавского Сеймъ с. 344.

13) Див. катальоґи урядів у Вольфа Senatorowie і у Бонєцкого Poczet rodów, sub vocibus.

14) Див. катальоґи у Бонєцкого ор. с.

15) Нпр. з Сангушками: в серединї XV в. був Олександр Сангушко

старостою володимирським, його син Андрій — старостою володимирським і маршалком волинським, внуки: Андрій старостою луцьким, Федір старостою володимирським і маршалком волинським, Роман — старостою браславським і винницьким, і т. и.

16) Кілька прикладів того, з невиданих документів, наводить Любавский, Сеймъ с. 348.

17) Orzelski Bezkrólewie I с. 92-3, 104, Bielski с. 1240. Ожельский каже, що литовські відпоручники заперечували право слуцьких князїв, але з актів видно, що вони таки дійсно займали місде в радї — нпр. Archiwum Sanguszków III с. 312 (Любавский вказує ще кілька актів — с. 335, але з поданих у нього чисел книг і аркушів не богато довідаєш ся).

18) Длуґош т. IV с. 41-2, див. про се у Любавского Сеймъ с. 474 і далї.

19) Статут 1529 р. розділ VI артикул 4 і 6,

20) Акты Виленской коммиссіи т. XXI ч. 553. Знести сю привілеґію просила не раз рядова шляхта на соймах в 50-х рр., але в. князь не згоджував ся.

21) Akta grodzkie i ziemskie VII ч. 19 — привилей Ядвіґи для Перемишльської землї, III ч. 50 — Ягайла для м. Львова. Про подільський — Длуґош III с. 561 (підр. 1404); привилея такого не маємо, Прохаска (Podole lennem Korony с. 271) думає, що звістка Длуґоша опираєть ся тільки на документї Кердеєвича 1402 р. — Codex epist. s. XV т. II ч. 26, але тодї треба б припустити, що се Ягайлове з'обовязаннє про князїв: quod castra et terram Podoliae nulli principi, sed tantum uni ex Polonis militi in tenutam committeret, Длуґош від першої до останньої букви вибрехав, бо в документї Кердеєвича про те анї згадки.

22) Codex epist. saec. XV т. II ч. 149, 177 і 212 §. 5.

23) Длуґош т. IV с. 258 (р. 1420); Длуґош зве се наданнє ґрафством, comitatus, але назва тут має мале значіннє.

24) Див. т. IV с. 151.

[25]) Див. т. IV с. 147 і 194 і примітка 195 [1]); наданнє Жидачівщини Зємовіту — Materyały Прохаски ч. 75.

[26]) Про нього див. у Вольфа sub voce, і мою статю в Записках т. 48.

[27]) Див. Akta gr. i ziem. XII ч. 807.

[28]) Див. поділ їх маєтностей в 1469 р. — A. g. V. i z. ч. XII

ШЛЯХЕЦЬКА ВЕРСТВА В В. КН. ЛИТОВСЬКІМ: ВОЄННА СЛУЖБА ЯК ЇЇ ПІДСТАВА, ПРАКТИКА ЗЕМЕЛЬНИХ НАДАНЬ Й ЇЇ ПОХОДЖЕННЄ, ФОРМОВАННЄ ВОЄННО-СЛУЖЕБНОЇ ВЕРСТВИ, ПЕРЕХОДИ НА БОЯРСЬКУ СЛУЖБУ З ИНЬШИХ ВЕРСТВ, БОЯРЕ ПУТНІ, СЛУГИ ПАНЦИРНІ, ЗАМКОВІ, ОРДИНСЬКІ. ПРОБИ ОГРАНИЧЕННЯ БОЯРСЬКОЇ ВЕРСТВИ — ПРИВИЛЕЙ 1387 Р. І ГОРОДЕЛЬСЬКИЙ, ТЕНДЕНЦІЇ ПРАВИТЕЛЬСТВА І ЇХ НЕВДАЧА, ЗРІВНЯННЄ ПРАВОСЛАВНИХ — ПРИВИЛЕЙ 1432 І 1434 Р., ФОРМАЛЬНЕ ЗНЕСЕННЯ ГОРОДЕЛЬСЬКИХ ПОСТАНОВ В 1563 Р. БРАК КРИТЕРІЇВ ШЛЯХЕЦТВА. РОЗШИРЕННЄ ШЛЯХЕЦЬКИХ ВІЛЬНОСТЕЙ В ПРИВ. 1447 І ПІЗНІЙШИХ; ПОСТАНОВИ ПРОВІНЦІАЛЬНИХ ПРИВИЛЕЇВ, КОДИФІКАЦІЯ ШЛЯХЕТСЬКИХ ПРАВ В Л. СТАТУТІ, ШЛЯХЕТСЬКИЙ ХАРАКТЕР СТАТУТОВОГО ПРАВА — ПЕРШОГО І ДРУГОГО СТАТУТА. ЗАХОДИ КОЛО ОГРАНИЧЕННЯ ШЛЯХЕЦЬКОЇ ВЕРСТВИ — ТЕРМІНОЛЬОҐІЯ: БОЯРЕ, ЗЕМЯНЕ, ШЛЯХТА; КРИТЕРІЙ НАДАННЯ ШЛЯХЕЦТВА; КРИТЕРІЙ ДАВНОСТИ, СОРТОВАННЄ БОЯРСТВА; СФОРМОВАННЄ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ВЕРСТВИ; ПОЛЬСЬКІ ВПЛИВИ НА СФОРМОВАННЄ ШЛЯХЕЦТВА В В. КН. ЛИТОВСЬКІМ. ВІДМІНИ ЛИТОВСЬКОГО ШЛЯХЕЦТВА ВІД КОРОННОГО: СЛУЖЕБНІСТЬ, ОБМЕЖЕННЯ В ПРАВАХ ВОЛОДІННЯ І ЕМАНЦИПАЦІЯ ШЛЯХЕЦЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗНЕСЕННЄ ОГРАНИЧЕНЬ; НОРМОВАННЄ ВОЄННОЇ СЛУЖБИ; ИНЬШІ ОБОВЯЗКИ; РЕФОРМИ СЕРЕДИНИ XVI В., ЗНЕСЕННЄ ПРЕРОҐАТИВ АРИСТОКРАТІЇ.

Тойже брак одноцільности й виразних клясових границь, який бачили ми в маґнатській верстві, характеризує й шляхетську верству в. кн. Литовського. Тільки для шляхецтва і його відграничення литовське праводавство мало готовий взірець в польськім праві, і воно дійсно послужило взірцем для нього та рішучо вплинуло на сформованнє шляхетської верстви в. князївства [1]).

Як основним принціпом для маґнатської верстви в. кн. Литовського служило богацтво, чи то більша земельна власність, так для шляхетської таким принціпом послужила тут воєнна служба.

Я вже підносив, що воєнна служба була альфою й омеґою постулятів, які правительство в. кн. Литовського ставило своїй суспільности. В сїм напрямі старало ся воно можливо використати її й для сеї потреби готове було, не вважаючи на свій консерватизм, досить безцеремонно нагинати давнїйшу практику.

В старій Руси, як ми знаємо [2]), правительство розпоряджало воєнною силою двох родів; постійним княжим військом — дружиною, що мала удержаннє від князя й від своєї служби та була завсїди готовою до услуг князеви, і загальним походом землї, що зберав ся в важнїйших хвилях, за згодою чи cum tacito consensu землї. В тих землях, де руський державний устрій дожив до часів литовської окупації, княжі дружини, чи лишивши ся в службі своїх давнїйших князїв, чи діставши нового князя — з литовської династиї, стали сповняти воєнні обовязки в. кн. Литовському: на поклик великого князя місцеві князї висилали свої дружини. Але сих невеликих дружин не ставало на потреби в. кн. Литовського. Вічно на воєнній стопі, вічно загрожене, і то від кількох фронтів, вічно в війнї, воно потрібувало війська богато і то здатного до далеких походів. Удержувати значнїйші дружини в своїй службі в. кн. не могли: наслїдком дуже слабкої фінансової орґанїзації і бідности держави на гроші, не ставало їм на се засобів. Земський же похід старoруських часів був непридатний для потреб нової держави: такий похід зберав ся тільки в потребі своєї землї й не здатний був для далеких і довгих походів, на границю литовсько-нїмецьку або московську [3]).

І от під впливом таких потреб і обставин утворяєть ся в в.князївстві нова орґанїзація воєнної служби. Правительство всїх заможнїйших людей

притягає до воєнної служби. Їх иньші подати й обовязки переміняє воно на обовязок висилати, на кожде візваннє правительства, одного чи більше кінних вояків, — відповідно до заможности, инакше сказавши — відповідно до доходности їх земельних маєтностей, бо як показчик сеї заможности, як підставу сього воєнного обовязку взято власність земельну.

Передо всім в сю катеґорію мусіли увійти більші земельні властителї — земські бояре, і вони дали своє боярське імя цілій сій верстві в. князївства, цілому клясу обовязаних воєнною службою властителїв земель. Але на них не скінчило ся. Великі князї, змагаючи до можливого збільшення сеї верстви, притягали до обовязку воєнної служби заможнїйших селян. Вони складали по кілька дрібнїйших господарств на одну службу і вкладали на їх обовязок посилати спільними силами, в заміну иньших обовязків, одного кінного вояка. Або передавали певній особі права на датки й повинности кількох селянських господарств, що дотепер поносили їх на користь держави, — „надавали" по тодїшнїй недокладній термінольоґії, сих людей тій особі, а на неї в заміну клали обовязок посилати до війська одного чи більше вояків. Надавали землї неоселі з обовязком воєнної служби і т. и.

За браком матеріалу з переходових часів — XIII-XIV в. трудно сказати, скільки було в тім нового, підданого потребами в. кн. Литовського, і давнїйшого, переданого староруською практикою й тільки змодифікованого в в. князївстві. Справа обертаєть ся коло способів удержання дружини. Ми знаємо, що дружина удержувала ся доходами з урядів або грошима та натураліями з княжих доходів [4]). Чи додержали ся сї способи до самої литовської окупациї, чи може уже перед нею в руських землях зачали практикувати винагороджуваннє за воєнну службу земельними державами або наданнями доходів з людности певних територій? Та обставина, що в тім самім часї, як бачимо, привязувано воєнну службу до земельних надань та держав в землях давньої Руської держави і під зверхністю литовською і під польською і в в. кн. Московськім, робить дуже привабним таке припущеннє. Але що яких небудь виразнїйших вказівок з часів руського державного права на таку практику надань не маємо, тож і дальше здогадів про її можливість іти не можеио.

Як би там не було з староруськими порядками, в в. кн. Литовськім уставляєть ся принціп воєнної служби з землї. Сим обовязком обложена вся земельна, хоч трохи більша власність, з виїмком тільки земель церковних; з

сим обовязком роздає правительство нові землї. Земельними наданнями й державами оплачує правительство взагалї всяку службу, і оплати доходам з ріжних реґалїй трапляють ся далеко рідше, а ще рідше — річні пенсиї грошеві, т. з. юрґельти (Jahrgeld), бо скарб вел. князя нїколи не мав досить готових грошей, зрештою віддаючи як заплату земельні держави, ощаджував кошти їх адмінїстрації.

Суспільно-полїтичний устрій в. князївства взагалї мав сильно зазначений, з гори до долини консеквентно переведений характер служебний (dienstpflichtig). Почавши від князїв-володарів і до селян всї несуть на собі службу — чи посередно правительству, державі, чи свому зверхнику, що дає правительству якийсь еквівалєнт за сї служби, які на свою користь від нього дістав. Воєнна служба, яку несе боярин правительству, заступає инакші служби чи податки, які б віддавала його маєтність правительству, коли б він з неї служби не відбував. І хоч служити з свого ґрунту військову службу уважало ся і більше гоноровим, і може — вигіднїйшим, лекшим, нїж платити чинш, або давати натуралїї, т. зв. „дякло” (annona ducalis), чи сповняти якісь иньші служби — ловецьку, чи сторожеву, чи пушкарську приміром, одначе й воєнна служба була тяжка і зрівноважувала сї вигоди досить значно, так що перенесеннє таких земель чиншових чи служебних чи тяглих на „службу боярську” і навпаки було річею досить звичайною, було заміною обовязків, а не ласкою чи деґрадацією, — аж поки привілєґії, щедро роздавані воєнно-служебній верстві, за прикладом Польщі, не зробили її дїйсно привілєґіованою верствою, — й тодї показала ся потреба, в інтересах самої держави, поставити якісь докладні границї сїй верстві.

В документах можна чимало знайти вказівок на те, як переносили ся на службу боярську властителї й землї иньших катеґорий. Так нпр. предки земян Собнїв і Головенків з Городища на Підлясю були Витовтом увільнені від повнення городової служби разом з тяглими людьми, від „порубів” (участи в селянських датках) і дякла і натомість дістали обовязок „однымъ конемъ на войну ходить, какъ и иншии бояре ходять”. Той же Витовт предків бояр з Жорославської волости „отъ тяглоє службы вызволилъ, а казалъ имъ служити службою воєнною”. Князь київський Олелько „потвердив к бояром” слугу чорнобильського замку Ларивона Велавського: „не надобе єму намъ з слугами службы служити а поплатовъ платити и иныхъ никоторыхъ пошлинъ въ Чорнобыли: подводами, ни стеречи,- служити єму служба з бояры”. Предок земян пинських Пархвеновичів

служив службу золотарську й пушкарську, але перенесений був на службу боярську, і т. и. [5]). Навіть розмірно пізно, в першій половині XVI в. трапляли ся перенесення тяглих людей і слуг на боярську службу: так 1514р. київський слуга Ларивон Станкевич просив в. князя визволити його батька й братів від тяглої служби й перенести їх на „службу земскую" (воєнну) — "они дей люди достаточныи, могутъ гараздъ службу земскую заступовати". і в. князь переніс дійсно тих трох свояків його з їх тяглих служб на службу боярську, замінивши „дякла й дачки" земською службою „у трох зброях достаточних" „какъ и инымъ подданымъ нашимъ шляхтѢ розказали єсмо къ службе нашей достаточне се мети" [6]).

Подібно переносили ся на боярську службу землї, що несли на собі инакші обовязки: в. кн. Казимир надає нпр. на боярську землю Дробовищину, що перед тим несла службу ловецьку; в. кн. Олександр надає дяку селянський ґрунт, що платив давнїйше чинш, 6 грошей, на земську службу, і т. и. [7]). Здаєть ся, що такі переводи на боярську службу чинили ся не тільки в. князем і місцевими князями, але й старостами, судячи з нормовання Жомоітської шляхти, зробленої на соймі 1557 р. [8]). Зрештою старостинське наданнє землї взагалї часто ставало підставою для боярської служби [9]).

Бували й противні випадки — коли бояре, сприкривши собі військову службу, або що частїйше — збіднївши, переходили або переводили ся на иньші обовязки. Особливо чуємо про такі факти з тої нагоди, коли потомки таких здеґрадованих бояр старали ся вернути ся назад на боярську службу. Так нпр. пинський боярський син Лозич просив княгиню зняти з нього обовязки слуги й перевести його на боярську службу, і княгиня, переконавши ся, що він з роду "бояринъ єсть, як который", увільнила його від дачок і сторожі: отже перед нами боярський рід, що підупавши, перейшов був на становище слуги, і потім, змігши ся, знову вернув ся на боярську службу [10]). В Жомоітській землї богато бояр збіднївши зійшло на селянське становище й селянську службу, так що за в. кн. Жиґимонта(1522) в сїй справі було переведене спеціальне слїдство [11]).

Такий перехід можуть ілюструвати також надання боярам селянських ґрунтів з обовязком давати дякло або служити якусь инакшу (селянську) службу. Сї селянські обовязки такий боярин мав відбувати тільки в додатку

до своєї боярської служби: так двоє земян більських дістають від в. кн. Жиґимонта дві селянські служби (жеребья), з обовязком давати медову дань і дякло та служити „земську службу” [12]); але часом вони сходили при тім зовсїм на селян і переставали нести боярську службу.

Особливо улекшувало перехід з селянської верстви в боярство істнованнє посередніх верств: бояр путних і слуг замкових. Боярами путними звали ся ті бояре, що сидючи на на ґрунтах боярських сповняли замість воєнної служби ріжні поручення („пути”) замкової адмінїстрації; особливо часто уживано їх до курієрської служби — возити листи [13]). Очевидно, первістно, коли ще не надавало ся такої спеціальної важности воєнній службі як особливо почестній, така заміна воєнної служби путною не понижала гідности боярина — чи він уживав свого коня, аби сповняти якісь поручення намістника, чи їздив з ним в погоню за ворогом, і то тим більше, що в потребі уживано сих путних бояр і до воєнної служби [14]). Тому сї бояре й задержали боярське імя. Але пізнїйше, в XVI в., стїсняючи границї боярсько-шляхетської верстви, правительство, як побачимо, постарало ся потягнути межу між боярством властивим і боярами путними, зачисляючи сих остатнїх до селянства, і тому вони в урядових актах XVI в. часто звуть ся вже не боярами, тільки слугами путними.

Але перше нїж така границя між боярством воєннослужебним і боярством путним була потягнена, сї путні бояре служили переходовою степенею між верствами, боярською й селянською, зближаючи ся до селян-слуг, що сповняли ріжні замкові служби (сторожі, пушкарі, осочники, ловцї, й т. и.), і дїйсно потім трактували ся правительством зарівно з ними (нпр. в уставі двором виленським і троцьким [15]).

З другого боку, з долини, зовсїм зближали ся до бояр вищі катеґорії селян, т. зв. слуги ріжних катеґорій — панцирні, замкові, ординські. Вони також уживали ся в потребі до воєнної служби й увільняли ся за свою службу зовсїм або по части від иньших селянських обовязків. Нпр. в Київськім повітї була численна катеґорія слуг панцирних, що мали заступати брак шляхти. Так з семи митрополичих сел „выхоживало люду панцеръного (слугъ панъцерныхъ) на служъбу господаръскую 146"; сї села були пустими під час люстрації 1552 р., але в иньших бачимо ще „слугь, которыє на войну при воєводе єздятъ”, „служатъ конъно, єздятъ на войну и на всякую

дорогу при воєводе и при вряднику єго". При Овруцькім замку були в значнім числї „слуги ордынскиє, которыє повинны при послахъ и гонцахъ господарскихъ ездити до орды, и при старосте предся на службу господарскую конно и збройно єхати винны, а подводою и стацыєю даютъ" [16]).

Очевидно, лише дуже тонка межа, в роді тїснїйшої залежности від замкового уряду, та задержаннє часом деяких побічних обовязків, ділила сих і подібних слуг (а особливо тих панцирних) від боярства, і вони часом непримітно переходили в катеґорію бояр. Так та ж опись овруцького замка згадує: "бояре и слуги замковыє, которыє передъ тымъ были слугами оръдынскими, повЂдаютъ себе вызволеными отъ господарей ихъ милости с тоє службы оръдынскоє и мЂнячи себе быти шляхтичами". А що в катеґорію слуг переводили селян brevi manu самі державцї [17]), то перехід сею дорогою з селянства до боярства був тим іще лекший.

При таких обставинах круги боярські мали всякі причини все більше розширяти ся, приймаючи все нові елєменти з низших верств. В тім не було біди, доки боярство було тільки службою, і сю службу в потребі можна було перемінити на якусь иньшу. Але від коли воно стало привілєґією, і то дїдичною, таке розширеннє in infinitum кругів привілєґіованих ставало шкідним для держави, і тому правительство заходило ся коло того, аби границю сих кругів докладно визначити.

Першим шляхетським привілеєм в. князївства була грамота видана Ягайлом 1387 р., коли він хрестив Литву на католицтво. Грамота ся признавала всїм armigeris sive bojaris в землях литовських (в тїснїйшім значінню того слова), котрі вихрестили ся на латинство, такі ґваранції: Вони мають безпечно володїти своїми маєтностями й розпоряджати ними свобідно, як шляхта польська. Можуть свобідно, по власній волї (себто — без мішання власти) видавати замуж своїх доньок і своячок; так само вдови мають собою свобідно розпоряджати. Всякі натуральні повинности здіймають ся з них окрім воєнної служби, себто обовязку ходити в походи власним коштом і брати участь, разом з своїми людьми, в погонї, — та обовязку будови замків: вони мають ставити нові замки, коли до того буде візвана вся литовська земля, й направляти старі [18]).

Доповненнєм сього послужив городельський привилей 1413 р. — він

виясняв і додав дещо в правах і вільностях, означених в попереднїм привилею, нпр. що шляхтичі можуть розпоряджати ся свобідно своїми маєтностями, але за дозволом в. князя, що вони можуть в своїх маєтностях визначати віна й посаги, але видавати доньок і своячок своїх можуть тільки за католиків. В доповненнє до обовязків згаданих в привилею 1387 р. ще пригадано обовязок давати дани, tributa dare. Але що найважнїйше — привилей ще докладнїйше означав круг привілеґіованих. Не досить було бути боярином і католиком, але треба ще дістати ся до певного герба, через наданнє вел. князя й адоптацію якогось польського шляхетського рода. Початок тому зробив Витовт при сїм наданню, давши кількадесятьом литовським фамілїям польські герби, а польські пани видали загальну заяву, що вони приймають литовських панів до своїх гербів [19]).

Мета сих привилеїв ясна; Ягайло і Витовт хотїли утворити осібну привілєґіовану верству з литовських католицьких фамілїй і тими привілєґіями привязати їх до унїї з Польщею, до Польщі, зробити оборонцями польсько-литовських звязків. Адоптація литовських фамілїй польськими шляхетськими родами служила мов би дальшим розвоєм інкорпорації Польщі земель в. кн. Литовського. В суспільнім устрою в. кн. Литовського се мало б привести до таких наслїдків, що утворила ся б вища привілєґіована верства з литовських панів і бояр гербових, „клейнотників", як казали потім, докладно відграничена великокнязївськими нобілїтаціями, і супроти неї боярство руської народности й віри мало стати на низшім степени, як верства півпривілєґіована.

Сї пляни однак розвіяла реакція руських елєментів зараз по смерти Витовта. Хоч руським князям і боярам не удало ся здобути панування в в. князївстві для руських князївсько-панських елєментів, не удало ся осягти перевагу над елєментами литовсько-католицькими, але сильне їх виступленнє змусило заступників литовського елєменту до компромісу. Висаджуючи на великокнязївський стіл Жиґимонта Кейстутовича, в осени 1432 р., Ягайлові відпоручники, як ми вже знаємо [20]), видали іменем короля грамоту, де потверджуючи свободи литовської шляхти (властиво згадуєть ся тільки свобода розпорядження маєтностями, а зрештою іде мова про обовязки шляхти), вони, з огляду що при попереднїх наданнях „князї, бояре, шляхта й обивателї-Русини, як здавало ся, були виключені з тих ласк, свобід і привілєґій", — розтягають тепер ті привілєґії і на тих

князів, шляхту і бояр Русинів [21]), „аби з того на далї не виходило якогось роздїлу або розбрату між тими народами”. Від тепер литовські роди можуть приймати Русинів до своїх, від Поляків прийнятих гербів, з тим лише, що наперед мають на се мати позволеннє від своїх польських одногербовників [22]).

Сей привилей для повної правосильности мусїв бути ще ствердженим королївською печатею. Чи наступило се ствердженнє, нам не звістно, але рівноправність руської шляхти з литовською на пунктї клясових шляхетських прав стала річею в законодатній сфері принятою [23]). В. кн. Жиґимонт, видаючи півтора року пізнїйше свій привилей шляхтї в. кн. Литовському, повторяє з грамоти 1432 р. застереженнє про роздїл між народом литовським і руським [24]) та розтягав всї вичислені в тім привилею свободи зарівно на князїв і бояр як литовських так і руських. Не скасованим зістало ся лише ограниченнє городельського привилею що до виключного права католиків на державні уряди [25]).

Сей привилей Жиґимонта, 6/V 144, становить дальший крок на дорозї розвою шляхетських свобід. Він повторяє з попереднїх привилеїв (1387 і 1413) постанови про права свобідного розпорядження маєтностями і про обовязки бояр і їх підданих, але додає дві нові, дуже важні точки. Одна дотикає особистих прав: в. князь обіцяє не карати панів і бояр на чиєсь обжалованнє, не перевівши справи судово й публїчно (ся ґваранція потім, як одна з кардинальних прав, положена була на першім місцї в першій кодифікациї — Литовськім статутї 1529 р.). Друга звільняє підданих панських і боярських від дани в. князеви, т. зв. дякла (annora ducalis); вона зносила застереженнє, зроблене в городельськім привилею 1413 р. (tributa dare). В осібній точцї повторяєть ся позволеннє Литвинам приймати Русинів до своїх гербів, признане уже Ягайловими відпоручниками.

В тім же дусї уложена грамота Ягайла Луцькій землї, дана з нагоди її заяви, що піддаєть ся Польщі [26]). Вона писана два тижнї пізнїйше по тій грамотї Ягайлових відпоручників, даній шляхтї в. кн. Литовського. Ягайло признає в нїй „князям, пралатам, боярам, рицарям і шляхтї” Луцької землї, як римської релїґії так і грецької, всї тїж права й свободи, якими тїшать ся пралати, пани й шляхта польська [27]). Реального значіння сей привилей

вправді не здобув, бо Луцька земля слїдом вернула ся назад під вел. кн. Литовське, але прінціпіяльного значіння він через се не позбавлений.

Сими привилеями зроблено кінець плянови — утворити привілеґіовану шляхетську верству на взір польської з самої лише шляхти литовської, католицької, адоптованої польськими родами. В межі сеї привілеґіованої верстви тепер впущено також і „князїв, панів і бояр” руської віри й народности. А хоч правительство ще не зовсїм кидало гадку — зробити санкцією шляхетської гідности адоптацію польським родом (про наданнє гербів правительством вже не згадуєть ся, треба тільки адоптації гербовним родам), але се, по всякій правдоподібности, й між самою литовською шляхтою не було на практиці переведено, то значить — далеко не всї роди, признавані шляхтою, були прийняті до польських гербів. Коли ж тепер відкрито вхід до тої шляхетської верстви цїлій масї руських родів, се присвоєннє польських гербів стратило всяке значіннє, і в привилеях 1432-4 рр. говорить ся тільки про право руських родів — бути прийнятими до литовсько-польських гербів, але з того не робить ся якоїсь умови, і шляхетські права від того, очевидно, зовсїм не залежать. З тим і справа гербів взагалї стратила реальне значіннє, і пізнїйші привилеї, почавши від Казимирового, вже нїчого про них не згадують.

Формально городельські ограничення що до гербів і релїґійної ріжниці в користанню шляхетськими правами знесені були грамотою Жиґимонта-Августа, виданою на прошеннє соймових станів на соймі 1563 р. Вел. князь, уважаючи на заслуги князїв і шляхти руської й добачаючи, що деякі точки городельського привилею служать „къ нѢкоторому униженью и възгорженью тыхъ, хто гербовъ не бралъ, также и тыхъ, хто вѢру греческую держачи противно предкомъ нашимъ и намъ господарю вѢрность свою сталѢ показують”, евфемістично толкує городельські постанови тим, що мовляв на Городельськім соймі „не вси были, а звлаща станы рускихъ земель ”у і уневажнює ті точки городельського привилея, що містили якісь ограничення що до віри й гербів. Постановляє, що ”отъ того не только тыє панове, шляхта и бояре або потомкове ихъ всихъ земль нашихъ дарованья привильевъ и наданья всихъ вольностей и правъ земскихъ уживати и съ нихъ ся веселити мають, которые суть поддани костелу римскому и которыхъ тежъ предкове клейноты и гербы въ корунѢ Польской приймовали, але тежъ и вси иныє стану рыцерского и шляхетского, яко литовского такъ и руского народу, одно бы были вѢры

хрестіанскоѢ; и тежъ которыхъ предкове клейнотовъ альбо гербовъ съ коруны ПольскоѢ не брали, одиноко и заровно того всего вѢчными часы уживати и съ тыхъ вольностей веселити ся мають, яко предъ тымъ здавна и до того часу тыхъ всихъ вольностей станъ рыцерскій шляхетскій обоєго народу, так литовского яко и руского, уживали и зъ того ся веселили” [28]).

Таким чином і ся грамота сьвідчить, що городельські ограничення давно не додержували ся в житю, в практиці. Я не заручив би, що й за Витовта вона були переведені в житю, а по його смерти безперечно стратили всяке значіннє. Навіть серед литовської шляхти польська гербова орґанїзація не була переведена. Початки, зроблені в сїм напрямі, мусїли спинити ся, коли литовська шляхта зайняла таке неприхильне становище супроти польської. Звістне характеристичне оповіданнє ширшої русько-литовської лїтописи (хоч його не можна взяти stricte) — що посваривши ся з польськими панами на з'їздах за Казимира, литовські пани відіслали їм назад свої герби [29]). А про руських панів-шляхту нема що й говорити.

Але з тим уневажненнєм городельських постанов упали й ті крітерії шляхетства, які правительство хотїло приложити для відграничення його від верств не привілеґіованих. Підставою шляхетства стає на ново земельна власність і звязана з нею ”земська служба”, а з тим границї шляхти-боярства розширяють далеко, непримітно зливаючи ся з верствами переходовими між боярством і селянством.

Сеї справи не тикали пізнїйші шляхетські привилеї і займали ся лише означеннєм прав шляхетських. Особливо важне значіннє в сїм напрямі мав земський привилей 1447 р., виданий в. князем Казимиром, коли він прийняв вибір на польського короля, й литовські пани, згоджуючи ся на сей вибір і випускаючи з тим Казимира з під свого виключного впливу, старали ся забезпечити собі як найбільше вигід на пізнїйше [30]).

Привилей сей повторяє й розвиває приречення Жиґимонтового привилея. Так до приречення що до суду над обжалованими перед великим князем додана обіцянка — не карати жінку за вину чоловіка, взагалї свояків за вину свояка, „выймуючи проступки противъ нашего господарьства” (lesae maiestatis). Докладнїйше вичисляють ся обовязки, від яких звільняють ся піддані шляхетські (від серебщизни, дякла, давання підвод, воження матеріалів до будови замків і кошення сїна), натомість задержують ся

„здавна прийняті датки”, стації, будови нових мостів і направа замків). Нові свободи признають ся такі: князї, пани й шляхта мають право свобідно виїздити для цїлей маєткових і рицарської служби в чужі землї — з виїмком тільки ворожих держав, та під умовою щоб через те не занедбувала ся воєнна служба з їх маєтностей в в. кн. Литовським. Се одно. Важнїйші постанови що до шляхетських підданих. Вел. князь сам і за своїх урядників обіцяє не приймати в маєтности господарські шляхетських підданих всяких титулів, з тим що й пани-шляхта або їх урядники не будуть приймати підданих господарських. Друге: в. князь обіцяє за себе (й за своїх урядників) не кликати на свій суд шляхетських підданих перше нїж покривджений не звернеть ся до пана зі скаргою. Тільки як би пан оскарженого не вчинив справедливости в певнім часї, обжалований його підданий може бути покликаний на суд в. князя (себто його урядників), але і в такім разї судову кару засуджений підданий платить не судиї, а своему дїдичеви. Ся постанова, що виходила, очевидно, як і попередня, з мотивів грошевих (прав на грошеву кару), виключала підданих шляхетських з під юрисдикції в. князя, віддаючи їх вповнї під патримоніальну юрисдикцію дїдича чи державця.

Земський привилей Олександра (1492) застеріг важні права в сфері державної управи маґнатам, як членам ради в. князївства, але шляхтї нових свобод не принїс; одну тільки точку його можна піднести — се обіцянка, що в. князь не буде ”виносити простих людей над шляхту”. Привилеї в. кн. Жиґимонта (1506 і 1529 р.) і Жиґимонта Авґуста (1547 і 1551 рр.) обмежили ся потвердженнєм давнїйших свобод і надань [31]). Важні постанови натомість містять привилеї видані в переддень унїї (і по части — в певній звязи з нею) в рр. 1563-8: виленський привилей 1563 р., що зрівнював вповнї православну шляхту з католицькою, більський 1564 р., що заводив виборні шляхетські суди на місце давнїйшого судівництва, виленський 1565 р., що заводив шляхетські соймики, городенський 1568 р., що потверджуючи привилеї 1563 р., зносив ограничення городельського акту для православних [32]); з них привилей більський і городенський мають вповнї характер і стиль загальних шляхетських привилеїв.

Привилеї поодиноких земель видані в перших роках XVI в. дають також деякі інтересні постанови що до суми шляхетських прав. Насамперед, вони потверджують рівноправність панів-шляхти поодиноких руських земель з

панами-шляхтою литовською [33]). Далї, признають шляхтї ріжні привілеґії в суді: як ми бачили вже, київський і волинський й иньші привилеї застерігають, що воєводи чи старости не можуть судити шляхтича без участи князїв, панів і бояр землї; крім того київський і волинський привилеї постановляють, що староста чи намістник, осудивши шляхтича, не може виконати свого засуду, а мусить наперед предложити його на затвердженнє вел. князеви (або як волинський привилей каже — відразу відіслати справу на ореченнє в. князя) [34]). Вони-ж дають право шляхтичу, запізваному перед старосту чи воєводу, відкликати ся від раз на суд в. князя, инакше сказавши — дають на добру волю обжалованого піддати ся суду старости, або нї. Староста не має права посилати по шляхтича свого дїтського, але має двічи візвати його письменно і тільки як би обжалований обидва рази не ставив ся, може післати по нього дїтського [35]). Панські й шляхетські піддані звільняють ся з ріжних, в даній провінції практикованих датків і робіт: так волинський привилей звільняє панських і шляхетських підданих від давання воловщини, дуже тяжкої данини; київський привилей звільняє панських підданих від ставлення єзів (загород в ріках для ловлення риби), від кошення сїна й иньших робіт на великокняжих дворах; панські піддані не мають ходити на „облаву” — лови в.княжих намістників і державців, анї стеречи соколиних гнїзд, і т. и. [36]).

Надані привилеями й вироблені практикою прероґативи й свободи шляхетського стану були зведені й санкціоновані першим кодексом права в. кн. Литовського — Литовським Статутом, затвердженим 1529 р. Кодекс сей мав виразні прикмети шляхетського права, то значить — він займаєть ся головно шляхетською верствою й обороною її інтересів, нормує відносини сеї верстви до правительства й до иньших верств, самими ж сими иньшими верствами дуже мало займаєть ся. Се толкуєть ся тим, що селянство вийшло вже з юрисдикції держави, а церков і міщанство мало свої імунїтети [37]).

Шляхецтво в сїм кодексї вже виступає з усїма прикметами правно привілеґіованої верстви. Найлїпше се видно на постановах про судові кари. За убийство шляхтича „у зводе” шляхтич платить 100 коп грошей (60 рублів) голвощини і стількиж „вини” вел. князеви. За убийство путного чоловіка (путного боярина) 12 рублів, стільки ж за убийство слуги-ремісника, тивуна або приставника, а „навязки” (відповідає „винї”) 3 рублї.

За убийство „мужика тяглого” 10 коп (6 рублїв) [38]).

Шляхтич ударивши шляхтича платить 12 рублїв, але коли ударить шляхтича „простий хлопъ або мещанинъ”, то має йому бути рука утята. А за побитє „путного чоловіка” платить ся „навязки” тільки три рублї, за побитє „мужика тяглого” — пів рубля [39]).

Нерівноцїнність перед правом шляхтича й не-шляхтича взагалї виступає на кождім кроцї. Шляхтич, обвиноватений в злодїйстві, коли „лиця” (краденої річи) при нїм не застануть, може раз і другий і третїй очистити ся присягою — за першим разом сам оден, за другим „сам третїй з двома иньшими шляхтичами, за третїм — з шістьма шляхтичами, й тільки за четвертим таким обвинуваченнєм „маєт быти обешонъ (повішений) злодейскимъ обычаємъ”. Противно, коли шляхтич закине злодїйство чиємусь підданому і не має „слушного доводу”, але присягне сам третїй на попертє свого обжаловання, тодї судя має засудити обжалованого „водле выступу єго”, значить може й повісити [40]).

Як приклад особливої печаливости Статута про шляхецькі інтереси вкажу нпр. постанову, що як би під час походу шляхтич наїздив на дім або гумно якогось шляхтича, то має за то „кгвалтъ платити [41]). Нешляхетським майном ся постанова не клопочеть ся!

Литовський Статут 1566 р., так званий Волинський, має ще більше характер шляхетського кодекса. Роздїл про шляхетські вільности доповняєть ся рядом нових постанов. Піднесу в високій мірі характеристичну подробицю — яка виступає вже і в першій редакції — що в роздїл про шляхетські вільности включені також параґрафи про „розмноженнє в. князївства” — з'обовязаннє в. князя пильнувати цїлости держави, розширяти його землї, а не уменьшати, в цїлости задержати уряди, скликати сойми, і т. и.; очевидно, всї сї ґваранції оцїнювали ся з того становища, що властиві репрезентанти держави, що з неї користають — се шляхта („нарід шляхецький”, як казали в Польщі), Між поодинокими постановами, що показують неоднакову печаливість права про шляхтичів і не-шляхтичів, або їх нерівноцїнність перед правом, прибувають до давнїйших деякі нові дуже характеристичні. Нпр. за „приганеннє” (ганьбу) шляхтича чоловіку не-шлахетському урізуєть ся язик. Коли шляхтича забивають шляхтичі, за голову убитого може бути страчена голова тільки

одного з убійників, коли ж шляхтича вбили „прості хлопи”, то їх треба скарати смертию всїх (не більше одначе семи за одну шляхетську голову) [42]) і т. и.

Той же статут затвердив за шляхтою дуже важні полїтичні права, здобуті нею незадовго перед його виданнєм: обовязкову участь в соймах в. князївства шляхетських послів з повітів і земель, з рішучим голосом (при тім нормуєть ся самий порядок оповіщень шляхти й вибора послів на соймиках), та виборні шляхетські суди в повітах. Можна піднести також і те, що постанови про сеймики санкціонували й нормували давнє право князів, панів і шляхти на своїх провінциональних соймах робити постанови в справах своєї землї [43]).

Обдарувавши так щедро привілєґіями шляхетську верству, правительство мусїло постарати ся докладнїйше означити круг осіб, що з усїх тих привілєґій мали користати [44]). Се не легко було зробити з огляду, що досї була тільки фактична підстава для того, аби уважати когось боярином шляхтою — „земська служба” боярська, і се, як я вже вище підносив, робило широкий місток для переходів в боярські круги людей з низших катеґорий. Але всю безконечно-широку й ріжнородну масу воєнно-служебних не тільки правительство, а й самі вищі верстви привілєґіованих не уважали можливим включити в склад сеї привілєґіованої кляси — вона здавала ся рішучо за широкою для сього. Змаганнє до якогось ограничения її проявляєть ся уже в самій термінольоґії привілєґіованої верстви.

По традиції, перейнятій з давньої Руси, верства, потім звана з польська шляхетською, з початку звала ся боярами. Привілей Ягайла 1387 р. називає привілєґіованих тільки armigeri sive boiari. Така й була первістна, простїйша суспільна схема в. кн. Литовського: привілєґіованими були князї й бояре, principes et boiari [45]). Для означення маґнатів не-князїв, почавши від Витовтових часів, додавала ся часом катеґорія панів — в латинських актах barones, часом nobiles. Се ж означеннє nobiles уживало ся також і для звичайних привілєґіованих, часто в сполученню: nobiles (et) boiari [46]). В сїм видно слїд того, що уже тодї, в XV в., термін „боярин” здавав ся за широким для означення привілєґіованої верстви. Се було причиною также того, що перейнятий з Польщі термін „шляхтич” (в латинських актах nobilis) — перейнятий тим більше природно, що самий інститут

литовського шляхецтва формував ся, як ми бачили, під виразним впливом польського, — сей термін, кажу, набирає в литовськім праві все більше технїчне значіннє, й витискає назву „боярин", як термін. Другою такою перейнятою з Польщі назвою було „земянин" (в латинських актах terrigena), рівнозначний з шляхтичом о стільки, що земська осїлїсть — себто володїннє землею, в Польщі стало монополїєю шляхти. Сей термін в українських землях в. кн. Литовського був досить розповсюднений в першій половині XVI в., поки термін „шляхтич" не набрав вповні технїчного значіння, витиснувши вкінцї иньші 47).

В початках XVI в. всї три назви — боярин, земянин, шляхтич — уживали ся майже без ріжниці на Поднїпровю, але на Волини вже, видно, оминають назви боярина, як занадто широкої. Так волинський привилей 1501 р. випрошують у в. князя „князи и панове и земяни и вся шляхта Волынскои земли" ; слово „боярин" не прикладаєть ся до шляхти (так само і в привилею 1507 р.). Натомість київський привилей 1507 р. випрошують „князи и панове и бояре и земяне и вся шляхта кієвекая", і в текстї терміни: земянський і боярський уживають ся рівнозначно (так само і в новім привилею 1529 р.) 48). Але і тут і там термін „шляхтич" де не має вповні технїчного значіння, уживаєть ся скорше як помічна назва, щоб надати понятю як найбільше повности й ясности.

В актах центрального правительства в першій половині XVI в. термін боярин іще уживаєть ся два означення шляхетської верстви, хоч термін „шляхта" все більше входить в уживаннє, як термін докладнїйший. Литовський Статут 1529 р. звичайно говорить про „шляхту", але уживає, хоч рідше, також і виразу „шляхта и бояре", „бояре-шляхта" і просто „бояре" як рівнозначне з „шляхтою". В звязку з тим стоїть, що нпр. бояр путних, аби відграничити від шляхти залюбки називають (між иньшим і той же Статут) „слугами путники", „людьми путними", очевидно оминаючи слова „боярин", бо се означає шляхтича. В серединї XVI в. в тім стаєть ся перелом — слово „боярин" майже перестає уживати ся для означення шляхтича; місцями держить ся назва „земянин", але все більше розпросторюєть ся назва шляхтича. Статут 1566 р. місцями, очевидно сьвідомо, викидає слово „боярин", де воно задержало ся ще в першій редакциї Статута і хиба подекуди прокрадаєть ся воно з першої редакциї.

Сїй боротьбі термінів відповідають зміни в дійснім становищі боярства.

Правительство не уважало можливим включити ціле боярство in corpore в шляхецьку верству, але даремно шукало за критерієм для тїснїйшого ограничення привілеґіованої верстви; вкінцї не здобувши ся таки на якийсь виразний критерій, воно полишило процес її сформовання самому житю.

Деякі казуси показують, що воно пробувало вернути ся до принціпів Городельського акту й підставою признати шляхецтво через наданнє. Воно пробує противставити боярську службу шляхетській гідности, наданій великим князем, й тим поясняють ся звісні нам факти надання шляхецтва боярам в першій половинї XVI в. [49]). В однім процесї, коли боярин жадав на суді в. князя від боярина, що його побив, „шляхецьке безчестє" й покликав ся на те, що його предка Жигмонт Кейстутович перевів з тяглої на боярську службу, — в. князь Жигмонт Старий не признає його шляхтичом, бо той предок був тільки переведений на боярську службу, але не дістав шляхоцтва [50]). Але на такім становищу правительство не могло удержати ся. Надання, на яких опирали ся права родів здавна й загально признаних за шляхецькі, дуже рідко містили згадку про шляхецтво, а звичайно говорили тільки про наданнє землї з обовязком воєнної служби, бо принціп надавання шляхоцтва був закинений ще від часів Жиґмонта Кейстутовича, й підставою боярсько-шляхетських прав служила боярська служба. Викинути за границї шляхетської верстви всїх не нобілїтованих спеціальним актом бояр було не можливо.

Вкінцї правительство бере за прінцип давність: в шляхетську верству входять тї бояре, що з давна, від кількох поколїнь, належать до боярства й користали з боярських прав. Так орікла дуже важна в сїй справі соймова устава з 1522 р. „о выводе шляхетства за примовою" (як би хто кому закинув нешляхецтво) [51]). Вона постановляє, що „приганений" може довести своє шляхецтво, коли виведе двох шляхтичів, котрі б присягнули, що приганений „съ одного роду отъ прадеда, отъ деда, съ одноє крови имъ єсть братъ", а як не може вивести таких сьвідків, то принаймнї предложить документ — „листъ старый в. князя Витолта или Жикгимонта або отца нашого Казимира короля, або некоторыхъ пановъ высокихъ" (очевидно з тогож часу), де б його предка названо бояриномъ („а въ томъ бы листе писано єго бояриномъ, не подле єго поведанья, нижли або у праве съ кимъ будетъ стоялъ або отъ кого до него листъ будетъ писанъ шляхтичомъ"),

Ся устава потім увійшла і в Статут, з тим лише, що до доказів шляхецтва додано тут іще сьвідоцтво сусїдів: коли рід звів ся, так що „пригранений” не міг поставити сьвідків з свого роду, тоді можна потвердити шляхецтво сьвідоцтвом „бояръ-шляхты околичныхъ”, коли ті присягнуть, що інтересований „єсть з роду шляхтичь”. Сї способи, як показують судові акти, дїйсно й практикували ся в тім часї й пізнїйше для виводу шляхецтва [52]).

Таким чином в 20-х рр. XVI в. признавано, що чий рід був боярським був уже перед Олександром (1492), той тим самим має шляхетські права. Сей термін non post quem одначе не мав в собі нїчого дефінїтивного, і в міру того як часи Олександра відсували ся дальше, з'являли ся нові, пізнїйші терміни для виводу шляхетських прав. Так нпр. важне значіннє здобув собі поіменний попис властителїв і державцїв, обовязаних до військової служби, споряджений 1528р. і затверджений на початку 1529 р. на соймі в. князївства. На нього покликували ся пізнїйше „приганені” бояре на доказ своїх шляхетських справ, і правительство приймало сей довід [53]).

З другого боку важне значіннє для відріжнення бояр-шляхти від иньших верств мали розпорядження в справах податкових. Так устава для господарських дворів виленського й троцького воєводств поручала урядникам зіставити по кілька служб путних бояр, разом з иньшими слугами, „на дворную потребу”, і то з обовязком певних оплат і робіт (12 день на рік), а иньших перевести на тяглу службу [54]). Вплив сього розпорядження, по всякій правдоподібности не обмежав ся тими воєводствами [55]) і причинив ся до відграничення бояр-шляхти від бояр путних і иньших слуг. В такім же дусї постановила „Устава на волоки” 1557 р., уже для цїлої держави виразно, — що путні бояре мають бути осаджувані на чиншу „яко люди осадныє” (селяне чиншеві), з виїмком кількох, полишених для путної служби; і то тільки бояре „стародавныє”, а путні бояре новійшої дати мали, очевидно піти на тяглу службу [56]).

Переведений на підставі сеї устави, з ріжними відмінами, помір ґрунтів в переважній части земель (з українсько-руських — на Підлясю, в Берестейщинї, Пинщинї і в значній части Волини [57]) мав заразом характер ревізії шляхецьких прав. Всї землї, окрім шляхетських, міряли ся, наново дїлили ся й оподатковували ся, так що кождий, хто мав претенсії на

шляхецтво, мусів доложити старань, щоб увільнити свої землї й себе самого від сього катастра, а для того — довести свої шляхетські права. Тому разом в уложеннєм катастру списували ся предложені документи, досліджували ся шляхетські претенсії й рішали ся на ґрунтї або переносили ся на рішеннє в. князя. Таким чином ся ревізія, де відбула ся, привела до повної евіденції шляхетські роди й відграничила їх від верств не привілєґіованих.

В тих українсько-руських землях, де ся ревізія ґрунтів не була переведена, приводили до того самого результату, хоч і з меньшою докладністю, ревізії замків і староств, переведені в рр. 1545 і 1552. В 1545 р. зревізована була Волинь, Браславщина і в Київщинї Житомирський замок, в 1552 р. ціла Київщина й Браславщина [58]). Сї ревізії виказували панські шляхетські роди, їх маєтности, слуг ріжних катеґорій і їх обовязки; таким чином вони давали також евіденцію шляхетських і нешляхетських осадників повіта [59]).

Таким чином в серединї XVI в., разом з тим як шляхетські права приходили до повного свого розвою, вияснений був, бодай в головнїйшім, і склад сеї привілєґіованої верстви. Кажу — бодай в головнїйшім, бо біднїйші, підупалі роди шляхецькі зіставали й далї в неяснім, переходовій ролї між шляхтою й путними боярами; такі гнїзда дрібної, убогої шляхти, що мусїли вести й далї боротьбу з претензіями старост, що хотїли їх потягати до ріжних обовязків, подібно як замкових слуг і бояр, були в українських землях в. кн. Литовського, як і в українських землях Корони — на Подїлю, і в Галичинї; їх процеси з старостами й виводи шляхецтва поодинокими родами тягнули ся потім цїлими столїтями. З другого боку в подібнім переходовім положенню зістали ся також і бояре, що сидїли на землях панських (про таку неповноправну шляхту буде мова пізнїйше). Але взагалї сказавши, шляхецька верства в. кн. Литовського і що до свого складу, і що до своїх прав в третїй четвертинї XVI в., в переддень Люблинської унїї, сформувала ся досить повно. Ся унїя викінчила тільки сю орґанїзацію — додала кілька штрихів в шкіцї, виробленім державною еволюцією в. князївства. Стало ся се тим лекше й природнїйше, що все сформоване шляхетської верстви вел. князївства протягом двох попереднїх столїть проходило під безпосереднїм впливом польського права, форм польського шляхецтва й його прав.

Спинимо ся трохи над сим.

Вплив польських форм на сїй точцї признають самі законодатні акти в. князївства, зазначають навіть за сильно, бо дійсне запозиченнє польських форм не було так широке і скоре, як сї акти заповідали.

Уже привилей 1387 р. голосить, що всякий боярин, прийнявши католицьку віру, має дістати тіж права, якими тїшать ся всї иньші шляхтичі корони Польської, — аби не здавали ся нерівними їм в правах, належачи до тої самої держави [60]). Се було зовсїм консеквентно зі становища Кревської унії, що інкорпорувала землї в. кн. Литовського Польщі, — зрівняти литовську шляхту в правах з польською. В дійсности одначе правительство не тільки не хотїло розтягнути сього зрівняння на всю шляхту (обмеживши ся латинниками), але й католиків не хотїло правдиво зрівняти з польською шляхтою, котрої обовязки до держави обмежали ся тоді (від Кошицького привилея 1374 р.) обовязками давати 2 гроші подимного з лану оброблено̂ї землї та брати участь в походах власним коштом в границях держави. Се було б надто великою утратою для правительства в. кн. Литовського. Тому Ягайло в дійсности задержує ріжні обовязки шляхетських підданих, окрім військової служби: як ще значні й ріжнородні були вони по привилею 1387 р., можемо судити з привилеїв Жиґимонтового й Казимирового, що деякі з них касували, а і в розпорядженню „отчинами" [61]) не зносить тих ограничень, яких не знало польське право. (Ми можемо виходити тут від фактів пізнїйших, XV віка: коли розпорядженнє боярськими отчинами й тодї не було свобідно від державних ограничень, тим меньше перед тим).

Так пішло воно й далї. Голосячи зрівняннє прав литовської шляхти з польською (ба й взагалї всїх станів) [62]), привилеї в. князїв в самій річи тільки по волї зближали литовську шляхту до її польського взірця. Привилеї Жиґимонта і Казимира, ідучи в тім напрямі, внесли деякі обовязки шляхетських підданих. На взір, безперечно, польських порядків признано шляхетських підданих в юрисдикції їх панів Казимировим привилеєм. (В Польщі такі імунїтети почали появляти ся вже від XIII в., і в XIV в. переходять в загальну практику, хоч тільки Нєшавські статути 1454 р. зкодифікували сю свободу шляхетських підданих від каштелянської юрисдикції й признали панам право на всякі грошеві кари з їх підданих [63])). Безперечно, під впливом польських взірцїв уложила ся практика шляхетської зверхности над підданими і їх залежність від них — в XVI в. [64]). Їх випливом були ріжні привілеґії шляхтича в порівнянню з не-

шляхтичами перед судом, в вимірі кар і переведенню доказів [65]). Виразно йшла за польськими взірцями литовська шляхта, коли вимагала й здобула собі на соймах 1551, 1559 і 1563 pp. свободу від мит і всяких иньших оплат для всяких продуктів шляхетського господарства [66]), коли домагала ся й осягнула на соймах 1564-6 pp. виборні шляхетські суди, яким зарівно б підлягала шляхта й маґнати. Під виразними впливами польських понять виробляєть ся й шляхетське noblesse oblige що знаходить свою законодатну санкцію в Литовськім Статуті 1566 p, аби шляхтичі „ни шинкомъ се не живили и локтями не мѢрили", взагалі „ремесло мѢстскоє хлопскоє" не управляли, під страхом утрати шляхетських прав.

В чім найдовше й найрізше проявляла ся ріжниця, нерівноправність литовської шляхти з польською, було, по перше, її служебне, державними ограниченнями звязане становище й її нерівноправність (правна) в порівнянню з маґнатством. Того й другого не знала польська шляхта вже в XV в., над литовською ж тяжіло воно ще в XVI в., а в дечім дотягнуло ся до унії й по за унію.

Я вище казав уже, що служба (військова) була принціпом володіння землею в в. князївстві. В. князї не тільки під сею умовою роздавали землї, але ставили сю вимогу до всякого рода властителїв і державцїв земель. Розмір такої воєнної служби — себ то числа вояків, яке має бути поставлене з певної маєтности на поклик правительства, часом означала грамота надання [67]), але частїйше нормувала практика: володіли дуже часто без документів, й надання переважно не означають близше розміру служби, иноді й зовсїм про неї не згадують, бо вона розуміла ся сама собою. Якоїсь певної одиниці для такої служби довго не було. Доперва в 20-х pp. XVI в. переведена норма, що вісїм селянських служб мають ставити одного кінного вояка до війська. Хоч і се ще не була велика докладність, бо селянська служба далеко не була чимсь одностайним, але перед тим і такої одностайности не було: бувало, що одну тяглу службу давано „на особную службу" боярську, бувало, що кілька селянських ґрунтів давано на одну боярську службу [68]). Але якась, бодай приблизна норма, якою нормувала ся практика, все таки мусїла бути.

Пильнуючи військові служби з маєтностей, правительство мусїло держати в евіденції самі маєтности й пильнувати, щоб вони не переходили в такі

руки, де б служба могла пропасти. В сїм правительство не робило, скільки можна судити, нїякої ріжницї між землями, які воно само роздавало в державу „до волї” своєї „чи до живота”, і тими, що перейшли до їх властителїв иньшими дорогами — купном чи спадком, хоч би з часів перед-литовських. Ся контроля служби надавала всякій земельній власности характер конвенціональний, прекарний — кождий міг володїти своєю маєтністю, лише о скільки міг сповняти й сповняв звязану з нею службу [69]).

Для маґнатських маєтностей сей прекарний характер зводив ся до простої форми. Вправдї й вони могли переходити з рук до рук тільки за дозволом і відомістю власти (се застеріг городельський привилей [70]), і повторяли пізнїйші) і були зарівно обтяжені обовязком воєнної служби. Але що до таких більших маєтностей правительство могло бути певне, що їх властителї завсїди будуть в станї відбути служебні обовязки, які на тих маєтностях лежали, тож і не мало потреби мішати ся до їх переходу з рук до рук. Не так було з дрібнїйшими боярськими маєтностями. Щоб передати таку маєтність у спадщину, чи за яким контрактом, треба було справдї дати правительству запевненнє, що від тої передачі воєнна служба не потерпить. Коли властителї не могли з якоїсь причини сповняти службу (через старість, калїцтво, або тому, що зіставали ся з фамілїї самі жінки), то треба було пошукати заступника, взагалї постарати ся якимсь компромісом задоволити інтересам служби, инакше правительство конфіскувало маєтність і віддавало кому иньшому [71]).

Взагалї правительство, коли бачило в тім якусь потребу, не вагало ся відберати маєтности, і то не тілько сьвіжо надані, „до волї в. князя”, але й „отчини”. Часом „в отмЂну” давало воно иньшу землю, а часом і не давало нїчого [72]), хоч тут не завсїди можна відріжнити, що було правною практикою, і що надужитєм — через помилку, або через брак відповідних відомостей (нпр. хтось випрошував у правительства певну землю, замовчавши, що нею володїє, як отчиною, хто иньший, і аж потім се викривало ся, й т. п.).

Польське право, що не знало такого прекарного шляхетського володїння, вплинуло безперечно на еманципацію литовського шляхетського володїння на сїй точцї. Уже перші привилеї (1387, 1413 і далї) запевняють свобідне

розпорядженнє „отчинами й вислугами” (bona paternalia et donationes) і запевняють, що отчин в. князь відберати не буде. Але для середно-й дрібношляхетського володіння сї приречення зістали ся на довго ще порожнїм звуком. Земські привилеї, видані з початком XVI в., дають ріжні ґваранції в сїй справі так як би на ново. Нпр. київський привилей 1507 р. обіцює за в. князїв „отчины и выслуги не отнимати” ті, що були дані й держані за Казимира, надання ж Олександрові й останнього київського князя Семена мають бути задержані, о скільки будуть потверджені на ново нинїшнїм в. князем; зрівняні вони були з давнїйшими при потвердженню київського привилея 1529 р. Князям і панам вільно розпоряджати своїми вислугами (одначе за в. княжим призволеннєм), але за шляхетські ще нема мови [73]).

Взагалї процес еманцинації шляхетських маєтностей від державних ограничень припадає доперва на XVI в. Литовський Статут 1529 р. признає [74]) маґнатам і шляхтї право свобідного розпорядження всякого рода маєтностями, якими володіли вони принаймнї перед 1492р. (смертию Казимира): давнїйший дозвіл власти тепер зводить ся на просту формальність [75]). Статут 1566 р. розширяє право „вічного” держання, „на потомныє часы”, також на надання Олександра, Жиґимонта й самого Жиґимонта-Авґуста, але заразом застерігає, що контракти на такі надання, котрі не були надані з правом розпорядження, можуть робити ся тільки за відомістю в. князя. Таким чином і тут ще не знесено границю між ріжними родами володїння, хоч в. князь і обіцяє, що він в кождім разї „боронити” тих контрактів не буде. Тільки акт 1569 р. і проголошена при тім свобода земель в. кн. Литовського від екзекуції прав — то значить від провірювання правности володїння, зрівняла всї роди шляхетського землеволодїння в сих землях і розширивши на них польське право повної шляхетської власности, укоронувала сей процес, майже — але не зовсїм закінчений в тім моментї.

Служебний характер шляхетського землеволодїння задержав ся в повній силї аж до самого 1569 р. Як я вже згадував, військова служба шляхти була зреформована й унормована соймовою ухвалою 1528 р., на пробу прийнятою на десять літ. Доповнена і пояснена потім, вона увійшла до Статуту 1529 р. і стала постійною нормою [76]). Як я вже згадував, за одиницю прийнято селянську службу — тяглу і всяку иньшу (в такі селянські служби числили ся також служби путних бояр і всякого рода слуг,

але не рахували ся властиві бояре, міщане й загородники). З такого числа служб, яке ухвалить сойм, дідич мав поставити до війська одного кінного вояка, добре узброєного, відповідно до норми, вказаної уставою [77]). Хто не мав би повного числа селянських служб під собою, мав їхати сам в похід; так само й ті бідні шляхтичі, що не мали під собою зовсїм селян — вони мали їхати особисто, але від них не вимагало ся приписаного узброєння: вони ставили ся „водле можности своєє”, навіть пішо, з „рогатиною” за браком всякої иньшої зброї. Коли якусь дрібну маєтність держить цїла неподільна родина, тодї до війська має йти оден з родини — „годнЂйшый”. Підставу для отаксовання давав „попис” всїх панських і шляхетських маєтностий; перший був переведений, як ми вже знаємо, разом з ухвалою 1528 р. Ключ — скільки селянських служб мало складати ся на одного вояка, давала соймова ухвала: так в 1528 р. ухвалено на десять лїт, що оден вояк посилаєть ся з восьми служб. Коли скінчив ся речинець сеї ухвали, в. князь з радою постановили, в початках 40-х рр.. низшу норму: одного вояка з десяти служб (з девяти десятого виправовати), на вісїм лїт [78]), і т. и.

Ся реформа 1528 р. стояла в звязку з змаганнями Жиґимонта перевести подібне нормованнє військової служби в Польщі, але там його змагання розбили ся на спротивленню маґнатів, і такої пропорціональної служби там не удало ся завести: по давньому в загальний похід був обовязаний іти кождий осїлий шляхтич, незалежно від великости своєї маєтности. Таким чином литовська шляхта й особливо пани-маґнати в Литві були далеко більше обтяжені нїж в Польщі, і обіцянка — зняти сей обовязок служби, служила одною з головнїйших приваб, які показували литовській шляхтї Поляки в перспективі переведення унїї. І то тим більше, що воєнна служба в Литві мала відбувати ся під дуже сильним риґором: шляхтич, що не поставив приписаного числа вояків в похід, або на попис, тратив маєтність, і се не було порожнїм звуком: ми маємо немало випадків такої конфіскати [79]).

В головних основах реформа 1528 р. на Литві удержала ся протягом цїлого XVI в. — навіть унїя не знесла її в землях в. князївства. На соймі 1544 р. шляхтї удало ся лише вимогти від правительства, що на дальше попис маєтностей не буде переводити ся правительственними аґентами, але кождий шляхтич мав сам подавати виказ своїх служб, під присягою, повітовим властям, і на підставі тих виказів мали посилати ся вояки до

війська. Шляхта застерегла також, аби ключ служби укладав ся не самою радою, але на „валнім соймі”. Натомість жаданнє шляхти, аби знижено ще норму служби, не було прийнято: дальше прийнятої уже знижки (замість восьми десять служб на одного вояка) правительство вже не пішло, і в 50-х та 60-х рр. ухвалювало ту ж норму — з десяти служб одного вояка [80]).

Окрім воєнної служби литовська шляхта була обтяжена ще й иньшими обовязками. Городову й мостову повинність й стації, як ми вже бачили, задержали в силї шляхетські привилеї XV в., і вони, хоч не скрізь однаково, дожили до унії. На Українї, як бачимо з ревізій замків, сї староруські престації — городова й мостова були в повній силї в серединї XVI в., хоч маґнати, ставляючи свої замки, й пробували виломити ся з сих обовязків супроти державних замків [81]). Але богато і з того, що повносили шляхетські привилеї XV в., в практицї держало ся ще до самої унії. Так нпр. на соймі 1551 р. стани в. кн. Литовського просили в. князя, аби шляхту звільнено від обовязків стерегти замки, косити сїно й давати підводи, але в. князь заявив, що як він не рад заводити „нові річи”, так не рад і „старыхъ рѢчей опущати”, й зіставляючи дальше при свободї тих, хто сих обовязків не нїс, дальше жадає їх від тих, хто їх нїс дотепер. Тик часом, пригадаймо, уже Казимирів привилей виразно звільнив шляхту від підвод і кошення сїна! На соймі 1554 р. стани знову просили в. князя визволити шляхту від підвод і стацій, але знову в. князь того їм відмовив [82]).

З шляхти українсько-руських земель — Київщини, Браславщини, Волини й Підляся, служебні обовязки, żydowskie angariae, наложені Литвою, niewolstwo litewskie, як їх називала підляська шляхта [83]), зняті були з інкорпорацією сих земель Польщі. Полишаючи для Київщини, Браславщини й Волини в силї Литовський Статут 1566 р. на далї, сойм викинув, як неважний для сих земель, другий роздїл його, що трактував про „земську оборону”. Вправдї, на соймі, по інкорпорації сих земель, відзивали ся численні голоси за тим, аби полишити на Волини по давньому обовязок воєнної служби, аби забезпечити сїй землї місцеву оборону, не потягаючи до того Поляків, але се було б занадто великою перфідією по всїх попереднїх фразах про польські свободи, і в кінцї обовязок воєнної служби знято з Волини (а також і з иньших інкорпорованих провінцій [84]). Разом з тим спали з тутешньої шляхти й ріжні иньші служебности. Для земель же, що зістали ся при в. князївстві (з українських — Берестейщина

й Пинщина) давні обовязки на разї зістали ся в силї, й нова редакція Статута, видана 1588 р. для земель в. князївства, містить, без важнїйших змін, попередні постанови про військову службу. Вони вийшли з уживання в звязку з загальним упадком шляхетського походу, в Польщі й Литві, з заміною військової служби соймовим податком на воєнні цїли.

В напрямі зрівняння рядової шляхти з маґнатством богато зроблено в середині XVI в. — в переддень унії. Точки нерівноправности я мав нагоду вказувати уже вище [85]): неоднаковий порядок суду для маґнатів і шляхти, свобода маґнатів від повітової воєнної орґанїзації (право власних хоругов), фактична монополїя маґнатів на всї вищі уряди й повна перевага їх над шляхтою в центральній управі і навіть на соймах, право (деяких родів) на місця в радї незалежно від урядів. До сього треба додати ще одну точку, що дуже ображала шляхту, від коли серед неї збудило ся змаганнє до рівноправности — се віддаваннє державою, в більших комплєксах земель, боярських земель, разом з селянськими, в державу і власність маґнатам. Тою дорогою бояре, що на тих маєтностях сидїли, з безпосередно залежних від в. князя (reichsunmittelbare, кажучи нїмецьким терміном) ставали підвластними князя чи пана (mittelbare). Се з початку практикувало ся з наданнями князям, але від коли панські маґнатські роди вийшли на становище княже — таке трапляло ся і з наданнями панам, і число шляхти, що сидїло під зверхністю таких панів-князїв, було дуже велике.

З тих маґнатських прероґатив всї були випливом державної орґанїзації в. князївства, з виїмком права власних хоругов, перейнятих, по всякій правдоподібности, з Польщі. Тільки так се право не було прероґативою маґнатських родів, бо під хоругвою певного гербу там ставали всї рядові шляхтичі, що до того роду належали. Великопанською привілєґією стало воно доперва на литовськім ґрунтї. Розтягнути сього права на рядову шляхту тут не можна було, бо ся не вязала ся в такі ширші родові звязки як у Польщі, і сеї справи литовська шляхта й не тикала. Вона ударяла, йдучи тут за польськими взірцями, головно на три точки: на нерівність перед судами маґнатів і шляхти, на роздаваннє в. князями бояр маґнатам, на пасивне становище шляхти в конституційних відносинах.

Від другої четвертини XVI в. почавши, шляхта добиваєть ся, щоб розпорядження, які її інтересів дотикають (великість воєнної служби, плата серебщини і т. и.), не видавали ся без її участи, самою радою з в. князем, і

щоб справи законодатного характера не полагоджували ся без участи вального сойму. І вона осягає сього. Статут 1566 р. постановляє, що в. князь не буде ніяких устав чинити инакше як „на вальномъ соймѢ того панства нашого” [86]). Тойже Статут унормував справу роздавання маєтностей разом з осілою в них шляхтою: уже в першій половині XVI в. правительство тримало ся погляду, що шляхта „не можеть быти никому въ моцъ подана” [87]), і Статут 1566 р. потвердив се, зробивши виїмок тільки для маєтностей спадкових, себ то таких, що були вже в руках панів і по вигасненню рода вернули ся в руки в. князя: в складі таких маєтностей в. князь задержав собі право давати й шляхетські маєтности панам, і се право його потвердив і Статут 1588 р. [88]).

Судова реформа, як ми вже знаємо, була переведена в 1564 р. і знесла судові прероґативи маґнатства. Тут тільки піднесу, що спеціально вставляла ся за тим шляхта волинська, уже на соймі 1554 р. Одним з мотивів, очевидно, було те, що пани з иньших земель, володіючи маєтностями на Волини, не хотіли судити ся „правом волинським”, як се підносили Волиняне [89]).

Примітки

[1]) До історії шляхетської верстви в. княз. Литовського див. особливо Любавского Сеймъ гл. V, також Обл. дѢленіе с. 534 і далї, В.-Будановъ Крестьянское землевладѢніе с. 27 і далї, Леонтовичъ Панскій дворъ.

[2]) Див. т. III с. 284 і далї.

[3]) На сю обставину й її значіннє в суспільній еволюції в. князївства звернув увагу Довнар-Запольский (Госуд. хозяйство с. 10). Тільки він безпотрібно кладе натиск на те, що правительству треба. було кінного війська. Земські походи в давній Руси були кінні — пригадати хоч би подробиці київської революції 1068 р. Але се земське військо не обовязане було до походів в справах, що безпосередно не дотикали землї, й нездатне було до далеких і

частих походів.

[4]) Див. т. III с. 286, 329. В сій справі ще полєміка моя з проф. Линниченком в ИзвЂстіях отд. рус. яз. за 1904 р. кн. I і IV.

[5]) Мої: Кілька київських документів XV-XVI в. ч. 1 (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XI). Ревизія пущъ с. 226. Виривки з невиданих актів у Любавсвого Сеймъ с. 432- 3, Област. дЂленіе с. 541.

[6]) Любавскій Сеймъ с. 433.

[7]) Документы архива юстиціи с. 10, Любавскій Областное дЂленіе с. 544-5.

[8]) Акты Зап. Россіи III с. 88.

[9]) Див. В.-Буданова ор. с. с. 29.

[10]) Ревизія пущъ с. 282.

[11]) Акты виленской коммиссіи т. XXIV ч. 19-21.

[12]) Любавский ор. с. 435 (з невиданого докум.).

[13]) Устава на волоки 1557 р., що переводила путних бояр в катеґорію селян, так описує їх обовязки: „которыхъ служба будетъ — єздити з листы нашими до дворов оному врадови приясглыхъ, а с пенезми платовъ нашыхъ до Вилни до скарбу и за крывъдами подданыхъ (зі скаргами?) колеєю з росказанья врадового єздити" (арт. 1).

[14]) Так устава для дворів Виленського й Троцького воєводств 1529 р. виразно зве військову службу обовязком путних бояр: "боярове наши путныя и осочники, которыи зъ стародавна повинни войну служити и сЂна косити, также теж рыболовы, бортники, ковали и иншыи подданыи дворовъ нашихъ, которыЂ тяглой службы не служатъ, тыи будутъ повинни" і т. д. (Акты Зап. Россіи II с. 196). В описи Овруцького замка 1552 р.: „для доведання вестей гдеж колвекъ винни єхати бояре тамошниє и слуги путныє; на погоню з старостою и єго намЂстникомъ повинни єхати бояре тамошниє ихъ и слуги путныє и мещане — Архивъ Югозап. Россіи IV 1 с.

40. Що більше, в тяжких обставинах правительство взивало путних бояр навіть до далеких походів — як нпр. підчас війни з Москвою в 1514 р.. Акты Зап. Р. II с. 114.

[15]) Див. попередню нотку.

[16]) Архивъ Югозап. Россіи VIII с. 120-1, пор. 117-9, т. IV I с. 41-2.

[17]) Нпр. в описи мозирського замка читаємо: „то суть слуги путныє, которыхъ вчинилъ слугами панъ Михайло Гагинъ, державца первый мозирский, а передъ тымъ были тяглы” — Архивъ Югозап. Россіи VII I с. 625.

[18]) Działyński Zbiór praw litewskich c. l.

[19]) Dziaiyński c. 7, Kod. Polski Жищевского I ч. 162. З наданнєм гербів городельським привилеєм звязуєть ся небезінтересний спір, що розвів ся недавно в польській науковій лїтературі — чи мали Русини й Литвини герби, або печатні знаки перед тим, чи доперва від Поляків герби перейняли? Сю останню гадку боронив Пєкосїньский, але вона викликала загальну опозицію. Розумієть ся, вона дійсно не стійна, о скільки мова йде про уживаннє знаків власности чи печатних — ми маєно їх прецїнь уже на Володимирових монетах, а про печатки чуємо в трактатах з Візантиєю (див. мою рецензію працї Пєкосїньского, як низше). Але опоненти взагалї більше орудували теоретичними арґументами, як студиями фактичного історичного й археольоґічного матеріялу лїтератури. Лїтература: Piekosiński O dynastycznem szlachty polskiej pochodzeniu, 1888, 2 вид. 1896. Петрушевича Вопросы и отвЂты, Новий Галичанин, 1889 ч. 21-4, Яблоновского рецензія в Вислї 1891, замітка в Kwartaln. histor. 1898: W sprawie średniowiecznej heraldyki litewsko-ruskiej, тамже відповідь Пєкосїньского і статя Малецкого Znaczenie unii horodelskiej w roku 1413 z punktu widzenia heraldycznego. Piekosiński O žródłach heraldyki ruskiej — Rozprawy wydz. hist. fil. т. XXXVIII; моя рецензія на се в т. 41 Записок.

В цитованій статї Малецкий, аналїзуючи городельський акт, між иньшим доводить, що він не ограничував так тїснїйше шляхетської верстви в порівняннюз актом 1387; але його толковання досить натягнені.

[20]) Див. т. IV с. 180.

[21]) predictos principes, nobiles et boiaros Ruthenorum eisdem graciis et libertatibus, privilegiis et commodis gaudere et utifrui volumus, quibus principes, nobiles et boiari Lithvanie pociuntur et fruuntur.

[22]) Codex epist. saec. XV т. III с. 522.

[23]) Про питаннє правосильности його: W. Czermak, Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie — Rozprawy wydz. hist. т. 44, і рецензія моя в т. 53 Записок Н. тов. ім. Шевченка.

[24]) ne inter earundem terrarum populos divisio aut aliquod dispendium subsequatur in futurum, quo status terrarum predictarum (Lithvanie et Russie) ledi possit — повторено буквально з грамоти 1432 р.

[25]) Codex epist. saec. XV т. III с. 529.

[26]) Див. т. IV с. 182.

[27]) praefatis ducibus, prelatis, boiaris, militibus et nobilibus terrae Lucensis, tam in fide s. romanae ecelesiae quam etiam orientalis seu graecae constitutis, omnia iura, libertates, immunitates et gratias tales, quales habent, eis gaudent et fruuntur prelati, barones et nobiles regni nostri Poloniae; omnibus autem (доповнити; civitatibus, без того неясно в сїм текстї), ut puto Polonis, Teutonicis et Ruthenis ius teutonicum. — Codex epist. saec. XV т. I с. 77.

[28]) Акты Западной Россіи III с. 119-120.

[29]) „И тогожъ часу панове литовскіи звснивши ся — Иванъ Кгаштольтъ воєвода виленский, Ивашко Монивидовичъ воєвода троцкий, Кезкгалъ староста жомоитский, Нетрашъ Монктрдовичъ маршалокъ земский, а звснивши ся и гербы ихъ имъ отослали, а своими старыми печатовать стали”. — Pomniki do dziejów litewskich с. 58.

[30]) Codex ep. saec.XV т.III с. 9. Про дату привилея див. примітку 4.

[31]) Привилей Олександра у Жищевского Codex dipl. Pol. I с. 345 (також у

Дзялиньского Zbiór c. 58 і далї, і Броель-Плятера Zbiór pamiętników I c. 17). Привилей Жиґимонта 1506 р. — Жищевский I с. 364. Привилеї 1529 р. і привилей 1547 р. Жиґимонта Авґуста видані недавно, з копії привилея 1551 р. (що містить в собі тексти попереднїх) при перекладї Литовського Статута в Archiwum kom. prawniczej VII c. 270 і далї (з них тільки оден з привилеїв 1529 р. був виданий давнїйше в Zbiór praw lit., в хибною датою 1522). Про привилеї 1529 р. у Якубовского ор. с., I (він реставрує там ще проєкт невиданого великого привилея з 1529 р.).

32) Привилей 1563 і 1565 pp. в Актах Зап. Р. III ч. 32 і 38, привилей 1564 р. — Любавскій Сеймъ дод. 48, городенський — Акты Юж. и Зап. Р. II ч. 146 (видано з пізнїйшої польської транскрипції).

33) Дотичні постанови вказую по зводу Ясинского Уставныя грамоты — сюди належить розд. XXV (с. 128).

34) Ibid. розд. 29, 89, 103.

35) Ibid. розд. 92, 95.

36) Ibid. розд. 53, 58.

37) Лїтература Литовських Статутів і їх права в прим. 1.

38) Статут 1529 р. розд. VII арт. 29, розд. XI арт. 1-4 (с. 64-5, 88-9 вид. московського істор. товариства).

39) Ibid. розд. III арт. 14 (с. 22-23), розд. XI арт. 1 і 4 (с. 88 і 89).

40) Ibid. розд. XIII арт. 7-9 і 16.

41) Ibid. розд. II арт. 14.

42) Розд. III арт. 18, розд. XI арт. 12.

43) Роздїл III, арт. 5, розд. IV.

44) Про сей процес відграничення шляхетської верстви в XVI в. цінні й справедливі спостереження у Любавского Соймъ с. 436 і далї.

[45]) Нпр. бачимо сю формулу в Жиґимонтовім привілєю 1434 р. — principes et boiari, тільки.

[46]) Уже в Городельськім привилею поруч barones et nobiles маємо й barones, nobiles, boiari. Так само в Казимировім привилею — principes, barones, nobiles et boiari.

[47]) На точці тих термінів — боярин, земянин, шляхтич — була маленька полєміка в лїтературі. Проф. Антонович в своїй розвідції про Київщину в XIV-XVI в. представляв земян і бояр XVI в. як дві осібні суспільні верстви, вищу й низшу (Моноґрафія І ч. 249-50). Против сього виступив д. Любавский в своїй розвідції Областное дѢленіе (с. 539 і далї). Він справедливо вказав, що земяне були льокальною (до певної міри) назвою для тоїж суспільної верстви, що в иньших землях і в иньших актах звала ся й далї боярською; але при тім він сам за богато признав реального значіння сїй термінольоґічній ріжниці, занадто відграничаючи сї дві назви (с. 534) та припускаючи, що назву земян заносили в українські землї польські кольонїсти й задержували сю назву „з огляду на хитке, не зовсїм докладне суспільно-полїтичне значіннє назви боярин”. Просто се була відмінна назва, яку, так само як і „шляхецьку”, приймали члени привілєґіованої верстви подекуди, з огляду на хитке значіннє” боярського імени, привязуючи до неї більше значіння, більше прецизії, нїж мала назва боярина.

[48]) Акты Южной и Зап. Россіи І ч. 36, Акты Зап. Россіи II ч. 30, 54, 164.

[49]) Такий факт наводить з 1529 р. Любавский (Сеймъ с. 434) з невиданих актів.

[50]) Сей інтересний казус наводить з актів Литовської Метрики Любавский Сеймъ с. 433-4.

[51]) Видрукована Любавским Сеймъ с. 440.

[52]) Статут 1529 р. розд. III арт. 11. Судовий матеріал про вивід шляхецтва зібраний у Любавского ор. с. с. 437 і далї, також Акты виленской коммисіи т. XXIV Ч. 218.

[53]) Кілька таких казусів у Любавского ор. с. с. 445, пор. також Акты Виленской коммисіи XXIV с. 378; тамже факти пізнійшого (з XVII-XVIII в.) покликування на попис 1528 р. — ч. 30, 32.

[54]) Акты Зап. Россиі II с. 197.

[55]) Пор. ibid. с. 201-2.

[56]) Ibid. III с. 72.

[57]) Відомости про територію помірів, по части з надрукованих актів, подає д. Любавский Сеймъ с. 451-2.

[58]) Описи 1545 р. друковані в т. VI Zródła dziejowe, описи 1552 — в Архиві Югозап. Россіи ч. IV т. I (Овруч, з хибною датою 1455 р.) і ч. VII т. I і II (решта).

[59]) Додати до річи, що в тім же часї і в українсько-руських землях Польської корони переводили подібну евіденцію ревізії королївщин 1564 і 1569 р.

[60]) ut iuribus similibus utantur et fruantur, quibus et caeteri nobiles in terris aliis regni nostri Poloniae potiuntur, ne videantur in iuribus dispares, quos eidem coronae subiectos fecit unum.

[61]) Як описує се привилей: omnia quae ex sucessione paterna possidet.

[62]) Barones, nobiles, boyari terrarum nostrarum Lyttwaniae donationibus, privilegiis etc. per nos datis gaudeant, prout barones et nobiles regni Poloniae suis pociuntur — Городельський привилей. Prelatis, principibus, baronibus, nobilibus et civitatibus terrarum m. d. Litthuanie etc. dedimus — eadem iura, libertates et imunitates, prout habent prelati, principes (!), nobiles et civitates regni Polonie — привилей Казимирів, теж повторяє й Олександрів.

[63]) Див. реґести привілеґій у Пєкосїньского Rycerstwo polskie wieków średnich I2 с. 212 і далї — найстарший з таких привілеїв, з 1252 р., містить potestatem iudicandi ad omnes sentencias iuxta formam curie (ducis), videlicet ad aquam et ferrum candens, ad duellum baculorum et gladiorum, ad suspendium et mutilationem membrorum homines suos. Про практику з кінця XIV в. — Hube Sądy, ich praktyka i stosunki prawne spoleczeństwa w Polsce ku schylkowie XIV w. (Prawo polskie w XIV w.) с. 22-3. Постанови нєшавські —

Bandtkie Jus Polonicum c. 270. Bobrzyński O ustawodawstwie nieszawskiem, 1873, Hube Statuta Nieszawskie, 1875.

64) Про се ширше — гл. III.

65) Пор. Hube Sądy etc. c. 23.

66) Се право, як давнїйше признане й практиковане, в Польщіпотвердила конституция 1496 р. — Volum. legum I c. 120.

67) Нпр. Свидригайло дає в 1438 р. свому кухмистру Мишцї маєтности в Кремінецькім пов., з обовязком служити з них „двЂма копьи" (ставити двох вояків) — Акты Зап. Рос. I ч. 36, але ся грамота зроблена на взір надань в руських землях Польської корони. Серед записей надань Казимира стрічаємо надання „в особную службу" — себ то, що сеї маєтности обдарований має ставити ще одного вояка понад то, що ставив з дотеперішних своїх маєтностей, або й докладнїйші значіння: даєть ся земля, а з неї „две служъбе єму служити" — Документы архива юстиціи I c. 11 (11), 27 (1) і т. и. В. кн. Олександр передає зятеви Яна Мишковича маєтности тестя і застерігає: „а они мають намъ съ тыхъ имЂней службу земскую заступати — по осми коней у зброяхъ" (подано у Любавского Обл. дЂленіе с. 547).

68) Подібні приклади зібрані у Любавского op. c. c. 544-5.

69) Прекарний характер володїння землею в в. кн. Литовськім вияснив по містецьки проф. В.-Буданов в розвідцї: ПомЂстное право Литов.-рус. государства, але при тім обмежив ся майже виключно самим дрібно-боярським володїннєм, по друге — не застановив ся близше над питаннєм, чи і які були ріжиицї між отчиною и державою. Деякі цїнні доповнення й поправки дав Любавский в працї Областное дЂленіе с. 544 і далї.

70) bona ipsorum paternalia liberum habebunt vendendi etc. facultatem, nostro tamen consensu ad hoc specialiter accedente.

71) Нпр. серед надань в. кн. Казимира княгиня Михайлова дістає „село под Игнатомъ Юряжичомъ Меншоє на Цепре, за нюж уже Игнатъ не можетъ служити; а Игнату далъ былъ король же". В. кн. Олександр дає писарю

свому Сопіві село Смолин Конецъ, що вислужив боярин Мартин за Казимира, й землю Чепиницьку, куплену ним від кн. Одоєвских, бо „тотъ Мартинъ вже при старости, а жоны и дЂтей не маєть”. Документы архива юст. I с. 31 (13), Любавский с. 559-60, тамже ще кілька казусів з невиданих актів Л. Метрики.

Компроміси, якими годжено інтереси держави й можність розпорядження володарів аналїзує В.-Буданов в вище цитованій розвідцї с. 93 і далї.

72) Нпр. Витовт відбирає землю від велюнських бояр і прилучає до ґрунтів велюнського двору, а тим дає натомість „сирий лїс” на розробленнє; коли вони його розробили, „підпросили” сю розроблену ними землю у в. кн. иньші велюнські бояре, і аж пізнїйше вернено сю землю їх попереднїм державцям. Серед надань в. кн. Казимира: „У Федя отнято шестнадцать чоловЂковъ и противъ того дано єму шесть человековъ у Высокомъ Дворе”. Документы с. 28 (6), 38 (2), подібне ще 29 (12).

73) Ясинскій Уставныя грамоты розд. 72-3.

74) Розділ I арт. 15, пор. 19.

75) Ще одно ограниченнє, дуже значне, але що до тенденції своєї не ясне, полягає в тім, що кождий властитель може на власну руку розпоряджати тільки третиною своєї маєтности — воно звістне з практики XV в. і санкціоноване вперше в Статутї 1529 р. (розд. I арт. 15 і 16). Казуси XV-XVI в. у Любавского Областное дЂл. с. 562 і далї. З ріжних толковань більш правдоподібною здаєть ся минї гадка, що се ограниченнє мало на оцї інтереси рода, а не інтереси держави: мало забезпечити від повної рострати майно, на яке мала „близькість” родина. Сей погляд боронить Любавский 1. с., виступаючи против погляда В. -Буданова, висловленого ним в коментарі до Казимирового привилею — Христоматія II с. 28. Ограниченнє се було знесено Статутом 1566 р.

76) Устава з 1/V 1528 — Акты Зап. Россіи II ч. 152, доповнення 1529 р. — ib. ч. 161 і Д.-Запольского Акты Литов.-рус. госуд. I ч. і. 98. Литов. Статут 1529 і пізнїйші присьвячують сїй справі розділ другий.

77) В уставі 1529 р. маємо натяк на проґресивність сього обовязку: хто має

400 служб, має ставити 50 коней, хто має 700, ставить 100; але пізнїйша практика не знає проґресії.

78) Zbiór praw litewskich c. 397-400.

79) Кілька таких фактів указано у Любавского Обл. дѢленіе с. 560, з невиданих актів.

80) Ibid. с. 398-401, Акты Зап. Россіи III с. 58 і 121.

81) Див. про се мою студентську роботу: Южнорусскіє господарскіе замки въ пол. XVI в., київські Унив. ИзвѢстія 1890, II.

82) Акты Зап. Россіи III с. 28 і 54.

83) Дневник сойму 1569 р. вид. Кояловичом с. 290.

84) Ibid. с. 450 і далї.

85) Див. с. 36-7.

86) Розділ III арт. 12, пор. петицію 1551 р. — Акты Зап. Рос. III, с. 26-7.

87) Археографическій сборникъ I с. 12.

88) Статутъ 1566 р. розд. III арт. 4, Статутъ 1588 р. розд. III арт. 5.

89) Акты Зап. Рос. III с. 64.

ШЛЯХТА В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КОРОНИ: СФОРМОВАННЄ ШЛЯХЕЦЬКИХ ПРАВ В ПОЛЬЩІ XIII-XIV В., ОБОВЯЗКИ ШЛЯХТИ В УКРАЇНСЬКИХ ПРОВІНЦІЯХ ПОЛЬЩІ, ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА В НАДАННЯХ КАЗИМИРА, ДЖЕРЕЛО СИХ ОБОВЯЗКІВ, ЗАСТЕРЕЖЕННЯ НАДАНЬ ВОЛОДИСЛАВА ОПОЛЬСЬКОГО, JUS FEODALE, НАДАННЯ ЯГАЙЛА, ЗАСТАВНЕ ВОЛОДЇННЄ, ПОДІБНОСТИ З ЛИТОВСЬКИМ ВОЛОДЇННЄМ. ЗМАГАННЯ

ШЛЯХТИ РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО ЗРІВНЯННЯ З ПОЛЬСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ, ПРИВИЛЕЙ 1425 Р., ПРИВИЛЕЙ ЄДЛИНСЬКИЙ, НАДАННЄ ПОЛЬСЬКОГО ПРАВА 1435 Р., ОСТАНКИ НЕПОВНОПРАВНОСТИ ШЛЯХТИ; ШЛЯХТА БЕЛЗЬКА.

В українських землях корони Польської шляхетська верства також не сформувала ся відразу, хоч був для неї готовий взірець — в шляхті польській, котрої правне й державне становище в часї прилучення українських земель уже виробило ся вповні. Але правительство польське, щоб улекшити для держави тягарі оборони сих нових дуже загрожених провінцій, хотіло зложити сї тягарі в значній мірі на плечі місцевої шляхти, і для того не роздавало тут земель на польськім шляхетськім праві, а обтяжало їх ріжними з'обовязаннями, незвістними в польських провінціях Корони.

В польських провінціях шляхта в XIV в. володіла своїми землями на праві абсолютної власности, jure hereditario, що виробивши ся дорогою спеціяльних імунїтетів XIII-XIV в., містило в собі право повного й свобідного розпорядження своїми землями і право спадку в потомстві мужеськім чи женськім; селяне таких шляхетських земель безпосередно не мали ніяких обовязків перед державою: держава знала лише їх пана; вони не підлягали юрисдикції державних урядників, і право суда і кари, аж до кари смерти, разом з всякими доходами від суда (грошевими карами), належали їх панови [1]). Обовязки шляхтича супроти держави, так як вони виробилися ся попередньою практикою, запечатало законодавство XIV в.: великопольський статут Казимира постановляє, що шляхта має служити „як може ліпше” (servire in armis sicut melius poterint), але тільки в границях держави; участь в заграничних походах може мати місце тільки за добровільною згодою, або за винагородою від короля [2]). Кошицький привилей 1374 р. увільняє шляхетські землї від усїх служб, податків і повинностей окрім річної плати по 2 гр. польських з залюдненого лану; шляхтичі беруть участь „по змозї” (cum omnimoda eorum potestate) в загальнім поході для оборони землї, а в заграничні походи йти не обовязані хиба з доброї волї, і король в такім разї винагороджує їм понесені шкоди; городова робота обмежуєть ся тільки направою пограничних замків під час війни, звичайну ж направу має робити державець замку; в будові нових замків бере шляхта участь тільки в такім разї, коли на се буде ухвала ради

панів [3]).

В противність сьому шляхетському володінню на польськім праві — абсолютному, ніякими застереженнями не звязаному й обтяженому мінїмальними обовязками супроти держави, в руських землях польське правительство заходило ся завести инакший тип — володїння служебного, під умовою певних обовязків і звязаного ріжними застереженнями, що не в однім пригадує нам боярське володїннє в. кн. Литовського. Подібність ся мусить бути толкована передовсім спільною цілею, до якої стреміли обидва правительства — перенести військову службу на землю, на шляхетське землеволодїннє; при тім же переводили ся отсї норми на однім і тім самім історичнім ґрунтї, а може — і не без певного вплива практик одної держави на другу, в данім разї — Литовської на Польську [4]).

Вже в зверхній формі грамот-надань маєтностей на Руси виступає виразно ріжниця від шляхетських надань польських: сї остатнї вичисляють привилеї й імунїтети, перші — обовязки шляхтича, а при тім головний натиск кладеть ся на детайлїчне нормованнє воєнної служби, тим часом як шляхетські надання польських земель про неї нїколи не говорять [5]). При тім, коли в Польщі взагалї розвій шляхетських привілєгій змагав ся в сїм часї — в другій половинї XIV в., що до руських земель, слїдячи за змістом надань, можна бачити тенденцію просто противну — тут розвиваєть ся як раз служебний, „прекарний” характер шляхетського землеволодїння, так само як мусїло то бути і в землях в. кн. Литовського.

Казимирові надання маєтностей руським боярам і приходням ріжних національностей в Галичинї (дотепер звістні починають ся від р. 1357) все дають докладне означеннє військової служби, але більше ніяких застережень не роблять. В них означаєть ся, чи властитель дає ставити ся „до кождого походу” сам, чи ще має поставити другого „коня”, чи вивести „одну сулицю” (cum una hosta) — так звав ся оден вповнї узброєннй кінний вояк з кількома лекше узброєними помічниками, чи поставити окрім того кількох „стрільців” (sagittarii, balistarii); иноді вказуєть ся ще, яке має бути узброєннє (decenter armati), який кінь (in equo valente sex marchas) — однакової формули для сього застереження не було вироблено [6]). Зрештою обдарований має повну свободу в розпорядженню маєтностию, він має дідичні права, право продати, дарувати, заміняти, iure hereditario: сей

термін, в пізнійших грамотах замовчуваний, в Казимирових стрічаєть ся ще досить часто [7]).

Се застереженнє військової служби, як я вже сказав, виразно відріжняє сї Казимирові надання в руських землях від надань на польськім праві. Але вони не дають найменьшого натяку також і на те, щоб се застереженнє було спадщиною по праві староруськім. Особливо інтересні з сього погляду ті грамоти Казимира, де він потверджує маєтности на підставі грамот Львових (маємо тепер таких три): в них анї слїду нема, аби військова служба вимагала ся на підставі давнійшої практики, противно — вона виступає досить виразно, як нова вимога [8]). Взагалї ті обовязки, що прийняті були місцевою практикою, не згадують ся в галицьких грамотах. Вони нпр. всї мовчать про хлїбну дань, або городову роботу [9]), аж до знесення їх в 1435 р., — хоч таких обовязків, в тій формі не знало польське право. За те підчеркують ті обовязки, які являли ся новиною супроти місцевої практики.

Зрештою можемо вказати з усякою певностию, звідки взяв Казимир сї застереження що до військової служби: вони звістні були в Польщі здавна, тільки не в наданнях шляхтичам, а в привилеях на нїмецьке право. В сих наданнях, почавши від кінця XIII в. королї і князї застерігають собі військову службу від війтів таких осад нїмецького права, докладно означаючи розмір і форму сеї служби [10]), й порівняннє сих грамот з Казимировими наданнями для галицьких бояр і шляхти не лишає сумнїву що до ґенетичного їх звязку. Казимир розтягнув на тутешню шляхту, без ріжниці національности, обовязки польських війтів нїмецького права, що в порівнянню з шляхтою стояли на низшім, півпривілеґіованім становищу [11]).

Ціль сеї реформи ясна: Казимир хотів тим забезпечити новоздобутій, загроженій провінції службу шляхти, не sicut poterint, а найліпшої якости і в зовсїм певній, застереженій наданнями великости. Відповідно до них, від кождого села мала бути виведена в похід, „коли буде потрібно”, себ то, на кождий поклик королївського старости, ціла „сулиця”, а окрім того ще й кількох стрільців: в сумі се мусїло дати зовсїм показну воєнну силу.

Ряд нових застережень знаходимо в наданнях Володислава Опольського.

Уже в перших грамотах (від р. 1373), поруч обовязку воєнної служби, докладнійше означеного і в більше меньше стереотиповій формі вистилїзованого [12]), застерегає собі Володислав річну плату з кождого селянського господарства [13]) по 2 гр. широких, чи 4 польських (замість 2 гр. польських з лану, застережених кошицьким привилеєм Людовика) [14]). До сього прилучаєть ся слїдом (в грамотах від р. 1374) застереженнє, що обдарований з своєю родиною буде постійно мешкати в Галичинї (quod cum uxore et pueris residenciam personalem facere tenebitur in terra Russie) [15]). Се висловляєть ся часом в мякшій формі — начеб як переконаннє Володислава [16]), часом в острійшій, себ то в формі з'обовязання, а иноді згадуєть ся навіть про зложене обдарованим з'обовязаннє в сїй справі [17]). Нарештї в пізнїйших грамотах (1375 р.) стрічаємо ся з застереженнєм, що обдарований може передати свою маєтність третїй особі тільки за специяльним дозволом князя (nostro consensu speciali accedente) [18]). Судячи по тому, що грамоти дуже часто відкликують ся до місцевої практики (eadem libertate et consuetudine, qua ceteri nostri vasalli bona ipsorum tenent, і т. и.), треба думати, що сї застереження були обовязкові взагалї для місцевої шляхти: що в міру того як правительственна практика виробляла сї застереження; вони розтягали ся на всю місцеву боярсько-шляхетську верству, і їх треба розуміти і там, де вони не згадують ся спеціально.

Окрім такого рода нових, виразно зазначених застережень, Володиславові грамоти ріжнять ся від попереднїх іще тим, що прикладають до шляхетського землеволодїння термінольоґію лєнну, зовсїм чужу сучасному польському землеволодїнню. Галицьких бояр-шляхту зве Володислав в сих своїх наданнях своїми васалями, а самі надання зве наданнями по праві леннім, iure feodali, не уживаючи таких термінів як iure hereditario, iure polonicali. На жаль, грамоти його не поясняють близше, що розумів він під сим терміном; iure feodali. Пізнїйше в Польщі прикметою лєнного володїння (iure feodali) признавало ся обмеженнє спадщини самим лише мужеським потомством (таке обмеженнє дійсно істнувало в західнїм лєннім праві). Дуже можливо, що в такім значінню уживав Володислав сей термін і в своїх наданнях: вирази „hereditarie, iure feodoli”, що в такій комбінації стрічають ся нераз в його грамотах, досить за сим промовляють.

Чи зачерпнув Володислав для практики галицького шляхетського

землеволодіння іще щось з західнього лєнного права — добре звістного йому, як князю шлезькому, годі сказати. Застереженнє, що „васаль” не може передати своєї маєтности без дозволу, звістне і в лєннім праві Заходу. Так само приреченнє Володислава, повторюване досить часто в його наданнях [19]): що коли б під час походу шляхтич попав в неволю, або поніс шкоду в конях чи иньшу, то він сам викуп заплатить, а шкоди нагородить; се належить до загальних обовязків сюзерена до свого васаля [20]). Але таке приреченнє висловлене було і в Кошицькім привилею 1374 р., отже могло з'явити ся і без безпосереднього запозичення з західнього лєнного права. Так само й застереженнє против свобідного розпорядження шляхетськими маєтностями могло бути подиктоване безпосередно тами ж мотивами, що й примусове мешканнє в Галичині (residentia personalis): бажаннєм привязати шляхтичів до їх земель, в інтересах оборони краю, і держати з сього погляду в контролї властителїв маєтностей — о скільки вони в станї нести наложені на їх маєтности військові обовязки.

В пізнїйших привилеях — з часів Ягайла, ми вже не стрічаємо звичайно сього терміна: iure feodali, противно — маємо грамоти, де він переводить шляхтичів de iure feodali alias szluskiego в катеґорію veros et legitimos heredes, в значінню польського шляхетського права [21]). Але служебний характер землеволодіння в руських землях задержуєть ся далї. В цитованій грамоті при увільненню від ius feodole задержують ся в силї застереження, наложені в грамоті Володислава: 2 гр. широкі з дима і обовязок служби; в иньшій анальоґічній задержують ся всї місцеві практики шляхетського землеволодіння [22]). Докладно реґляментована воєнна служба задержуєть ся, як загальна норма, далї. Знаємо, що при ревізії документів королївською канцелярією під час побуту Ягайла в Галичинї в р. 1417, додатково визначувано й дописувано обовязок воєнної служби до тих грамот, що сього обовязку не містили [23]). Зістаєть ся далї примусове мешканнє (residentia): стрічаємо її в подільських наданнях Ягайлових і пізнїйших — Володислава і Казимира Ягайловичів [24]). В пізнїйших грамотах вона навіть загострена часом погрозою, що инакше маєтність буде відібрана [25]). Так само практикуєть ся застереженнє, що в иньші руки маєтність не може перейти без спеціального дозволу (сї застереження не завсїди висловлені, але очевидно піддержували ся практикою). Крім того застерігають ся часто ще ріжні місцеві дани й престації шляхетських підданих (подимщина,

стації, дани).

Як взірець такого особливо повного всякими застереженнями надання можна вказати наданнє Сатанівської волости (на Поділю) Петрови Шафранцеви 1404 р.; тут застережено, що — а) дідич сам або через рівного собі заступника має жити в наданих маєтностях; б) він має ставити в заграничні походи 6 сулиць і 12 стрільців, а коли треба оборони краю — ставити ся з усїма своїми людьми; в) передати свою маєтність третїй особі може він тільки за королївським дозволом; г) піддані його мають сповняти всї служби й давати податки, які були за давнійших володарів Поділя (Коріатовичів) [26]).

Поруч такого дідичного, але ріжними застереженнями обтяженого володїння, за Ягайла розвиваєть ся володїннє заставне: король дає маєтність в державу, забезпечаючи, що як би ся маєтність мала бути відібрана королем, чи за його дозволом — якоюсь третьою особою, то першому державцеви буде виплачена певна, в грамотї означена сума. Пізнїйше — головно в XVI в., при тім часто давала ся також ґваранція від викупу на певний час: до живота першого державця, або також і до живота його дїтей. Але в XV в. такі ґваранції стрічають ся незвичайно рідко: державець дістає свою маєтність на час неограничений, аж до евентуальної виплати записаної йому суми.

Такі „записи в сумах” маєтностей особливо широко практикували ся що до Поділя: тут тільки в перших роках XV в. стрічають ся надання на вічність частїйше, потім дуже і дуже рідко. Записи бувають або т. зв. голі — то значить без застережень, або з ріжними застереженнями — такі трапляють ся далеко частїйше. Тут повторяють ся ті ж застереження, які бачили ми вже в галицьких наданнях XIV в., в ріжних комбінаціях (звичайно не вичисляють ся вони докладно, бо нормувала сї обовязки однаково земська практика) [27]).

Сей спосіб надань мав ту вигоду, що давав правительству спромогу як найширшої контролї й мішання в шляхетське землеволодїннє. Коли якийсь державець був непоручним, або його маєтність на щось потрібна була правительству, її зараз можна було відібрати, сплативши йому записану суму або позволивши иньшій особі сплатити її (така сума звичайно все була низша дїйсної вартости держави, а окрім того наслїдком здешевлення

гроша з часом тратила на вартости, так що охочого сплатити таку суму завсїди можна було знайти). Що правда, і з шляхтичами, що сиділи на праві дідичнім, правительство в руських землях не робило собі великих церемоній: воно відберало й замінювало собі маєтности, коли се було потреба для якихось комбінацій, без усяких скрупулів [28]).

Таким чином становище шляхти в руських землях Польської корони значно ріжнило ся — гірше було від иньших коронних земель. Особиста свобода її була ограничена примусовим мешканнєм в певній землї. Свободи розпорядження маєтностями не було. Замість військової служби „по спромозї", то значить в розмірі добровільнім, і то лише в границях держави, тяжів на нїй докладно реґляментований обовязок ставлення певного числа відповідно узброєних вояків. І то не тільки для оборони держави, а й для всяких заграничних походів; до краєвої ж оборони подекуди (на Поділю) вони були з'обовязані ставити ся з усїма своїми підданими. Шляхетські піддані давали замість 2 гр. ланового (як в Польщі) 4 гр від дима, досить значну хлїбну дань, ріжні побічні оплати, відбували городову й мостову роботу (про се низше). Окрім того шляхта руських земель не мала тої шляхетської самоуправи, яка виробила ся вже в землях коронних.

Сей ограничений, „прекарний" характер шляхетського володїння, що значно пригадує нам землеволодїннє литовського права, і ті далеко більші від иньших коронних земель тягарі були прикрі місцевій шляхтї, й серед неї розвиваєть ся змаганнє до увільнення від сього підрядного становища, до переходу з сього „служебного" права, як воно зветь ся часом [29]), на „право дідичне", „право польське", „право земське". Уже вище я згадував про перенесення поодиноких шляхтичів, за їх прошеннєм, на польське право за Ягайла: такі факти звістні нам уже з XIV в. (коли дата вірна). Але сї перенесення були більше номінальні, та й у всякім разї такі одиничні привілєгії не могли б змінити річи. Шляхта руських земель жадає загального зрівняння в правах і обовязках з щляхтою иньших земель і дїйсно здобуває собі в остатнїх роках Ягайлового панования важні приречення від нього цїною прислуг, які робить його династичним інтересам.

В остатнім десятолїтю свого панования Ягайло дуже заходив ся коло забезпечення польської корони своїм малим синам. На соймі в Берестю,

весною 1425 р., вів він про се переговори з зібраними станами, і результатом торгів були ріжні спеціальні уступки, за які стани з'обовязали ся по смерти Ягайла признати королем його сина Володислава. Руська земля при тім дістала обіцянку зрівняння свого (себто тутешньої шляхти, розумієть ся) з иньшими землями. В брестськім привилею Ягайла звучить воно так: „обіцяємо також, що всї землї Польської держави зведемо і зводимо сим до одного права, рахуючи в тім і землю Руську, з тим виїмком, що вівсяна дань буде давати ся тут іще за нашого житя” 30).

Коли б полягати на сих словах, виходило б, що вже тоді, привилеєм 1425 р. зрівняно Руські землї в устрою з иньшими землями, а шляхту тутешню з шляхтою польських провінцій, з одиноким виїмком що до вівсяної дани. Так одначе в дїйсности не було. Длуґош, оповідаючи про зрівняннє галицької шляхти з коронною, переведене Володиславом Ягайловичом, каже, що він пішов далї, нїж заміряв то його батько, бо Ягайло хотів, зробивши иньші пільги, на завсїди задержати тутешню збільшену військову й городову службу, хлїбну дань і вищі грошеві чинші; тому, каже повне зрівняннє, переведене Володиславом, обудило велике незадоволеннє серед польських сенаторів. Що в кождім разї Ягайло дїйсно резервував не саму тільки вівсяну дань, як каже привилей 1425 р., а більше, на се маємо й документ: з'обовязаннє руської шляхти, що вона буде платити й сповняти до смерти Ягайла дани й служби, застережені ним для всїх мешканців руських земель „як католиків так і схизматиків” при наданню їм „прав, юрисдикцій і судів”. Вона з'обовязуєть ся: давати овес, два гроші з лану, своїм коштом, без всякої винагороди ходити в походи домашнї чи заграничні, замки старі поправляти й нові будовати — „від фундаментів аж до кінця” 31).

З'обовязаннє се дати не має; досить, що належить до тих торгів в справі наслїдства по Ягайлї. З нього виникало б, що по смерти Ягайла всї ті ограничення мали упасти eo ipso, але слова Длуґоша, що представляє Володиславів привилей актом особливої його ласки і твердить про незадоволеннє з сеї причини сенаторів, показують, що з тими свободами руської шляхти справа за житя Ягайла не стояла так ясно. І спеціально привилей 1425 р. коли мав які впливи на становище землї, то досить невеликі: обовязки шляхти (з їх підданими) й орґанїзація земель зістали ся по давньому, і від привилея 1425 р. при нинїшнїм станї наших відомостей

можна хиба датувати початки соймикування [32]), та перші кроки в запровадженню польських земських урядів в Галичинї (так лїтом 1425 р. у перше стрічаємо уряд підкоморія [33]), иньші бачимо доперва з р. 1435).

Переведеннє „польського права” тому мусїло служити далї предметом змагань галицької шляхти й її торгів з королем на ґрунтї престолонаслїдства. Се останнє питаннє тому живо інтересує місцеву шляхту. Поруч напряму династичного, що казав держати ся династиї Ягайла і з ним торгувати ся, стояв напрям з більш радикальною закраскою, що стремів до вільної елєкції. Шляхтї приходило ся виберати між торгами з Ягайлом і евентуальними торгами при елєкції. Династичний напрям перемагав [34]). Так звістно, що в 1427 р. в поодиноких руських землях і повітах Корони відбували ся соймики шляхти, де прийнято рішення в інтересах Ягайлових синів [35]). Близше змісту постанов зовсїм не знаємо, але судячи з тих численних соймиків (звістно їх аж сїм з того року, місцевих і ширших- кількох земель разом), мусимо припускати, що мова йшла не тільки про се престолонаслїдство, а й більш інтересні для шляхти річи — її власні права й обовязки [36]).

Чи мало се своїм результатом якісь нові уступки зі сторони Ягайла, за браком джерел не можемо знати. В єдлинськім привилею його з р. 1430 знаходимо тільки буквальне повтореннє наведеного вище приречення з привилея 1425 р. [37]). Але, очевидно, й його не можна брати буквально. Справа тягнула ся далї. З р. 1433 маємо звістки про соймикові ухвали галицьку й подільську, знову тільки в коротеньких реґестах — знаємо, що шляхта ухвалила вибрати королем одного з Ягайлових синів, але постулятів її знову не знаємо. Сї ухвали стояли в звязку з скликанім в сїй справі соймом в Кракові, з початком року, де потверджено єдлинський привилей, в тім і звістне вже нам приреченнє 1425 року [38]). Нарештї при коронації Володислава, по смерти Ягайла, як оповідає Длуґош, шляхта руських земель звернула ся до молодого короля, чи властиво — його сенаторів з прошеннєм, аби відповідно до приречень Ягайла, руські землї зрівняно з коронними, і незважаючи на певну опозицію сенаторів, руську шляхту звільнено від усїх служб і данин, яких не знала шляхта коронна [39]).

На жаль, ми не маємо сього Володиславового привилею, анї таких

матеріялів, які б нам докладно виказали круг реформ, заведених з сим наданнєм польського права. Що можемо вказати наглядно — се заведеннє польського адмінїстраційного й судового устрою та шляхетської самоуправи в Галичині й на Поділю [40]). Появляють ся з 1435 р. виборні земські суди, окремі від них ґродські себто старостинські, й суди вічеві; польське право заводить ся de iure, хоч уже перед тим панувало de facto; появляють ся уряди сенаторські й земські.

З усякою правдоподібністю можна припускати, що разом з тим знято з руської шляхти й ті тягарі, що відріжняли її від коронної. Можна одначе сильно сумнївати ся, чи від разу уложили ся тут коронні практики що до шляхетських служб і обовязків, і стратили всяке значіннє місцеві. Бачимо, що й далї на Руси — в Галичині, а особливо на Поділю землї роздавали ся з ріжними ограниченнями) польському шляхетському праву незвістними. Я вже згадував, що нпр. примусове мешканнє, і то під страхом конфіскати, практикуєть ся далї в шляхетських (подільських) наданнях [41]). Стрічаємо також застереження що до воєнної служби в більших против коронної норми розмірах, специфікованих часом на давнїй взір (стільки і стільки сулиць і стрільців) [42]). Задержують ся роботи й престації, давнїйше практиковані, особливо стації [43]). Коли давали ся нові надання, хоч би в формі записей, в такім родї, можна припускати, що в практиці не стратили, принаймнї — не зовсїм стратили значіннє і подібні давнїйші застереження.

При тім треба памятати, що поруч шляхти повноправної, що підійшла під се наданнє польського права, зістали ся в руських землях Корони дуже значні ґрупи шляхти служебної, що не була признана за повноправну й далї відбувала ріжні служби, аж до панщини включно! Про неї буду говорити низше, а тут тільки зазначу, що дальше істнованнє такої служебної шляхти, не відграниченої докладно від повноправної, мусїло давати на кождім кроці поводи до спорів і потягань також і шляхтичів повноправних до ріжних служебностей, від яких вони уважали себе звільненими.

Піднесу хоч би ту обставину, що й по наданню „польського права” правительство раз-у-раз покликувало шляхту руських земель до заграничних походів, зовсїм не питаючи її згоди й не винагороджуючи. Се привело до цїкавого епізоду: коли по кількох походах на Волощину покликано в 1450 р. знову до такого походу, шляхта руських земель

піднесла протест, і король мусїв видати її грамоту з застереженнєм, що її участь в поході, яко добровільна, не буде служити прецедентом наперед. Шляхта по сїм пішла в похід, але над Днїстром застрайкувала знову. Оповідає нам про сю справу провідник (ethman) сього походу Конєцпольский, але дуже неясно; здаєть ся, руська шляхта взяла в опіку шляхтичів белзьких, участників походу, що кривдували собі й жадали мабуть зрівняння в правах з шляхтою галицькою. Конєцпольский мусїв з'обовязати ся за короля, що той заплатить їм по пять гривен за сулицю і потвердить їх права й привилеї, і по сїм військо пішло далї [44]).

Про белзьку землю, що належала до князїв мазовецьких, але зовсїм подібно була орґанїзована, як і иньші руські землї Корони, взагалї досї не маємо відомостей, як і коли переведено там зрівняннє з коронними землями. Польські уряди й судівництво заведене було тут, очевидно, разом з Галичиною. [45]) Але чи разом з тим місцеву шляхту зрівняно в правах і обовязках з коронною, не знати. Хто зна, чи й згаданий страйк белзької шляхти під час походу 1450 р., підтриманий руською шляхтою, не стремів до того, аби белзьву шляхту зрівняно в правах з галицькою й коронною. Але в кождім разї з переходом Белзької землї під безпосередню власть польських королїв в 1462 р. таке зрівняннє мусїло наступити.

Взагалї, протягом XV в. в руських землях Корони сформованнє шляхетської верстви на взір польської — з широкою автономією, з участию (дорогою сойму) в управі держави, з мінїмальними обовязками й широкими привілеґіями та правами, було довершене, і в XVI в. перейшли тільки слабі відгомони сього процесу. Вправдї, ще в XVI в. стрічаємо ми факти увільнення поодиноких шляхтичів від ріжних служебностей, вичислених в їх перших документах [46]) — доказ, що сї застереження не зовсїм стратили всяке значіннє й по наданню польського права. Теж саме доказує й дебата над інтерпретацією лєнного права, про яку припадком довідуємо ся з конституцій сойму 1579 р.: постановлено тодї, що лєнними маєтностями мають признавати ся тільки ті, про які в наданнях виразно означено, що дають ся вони iure feudali, — і що се лєнне право не буде інтерпретовано з чужого права. [47]) Постанова, як бачимо, досить неясна, а треба її толкувати мабуть так, що при екзекуції прав в правительственних кругах старали ся інтерпретувати значіннє надань на лєннім праві з німецького лєнного права (тим часом як одиноким ограниченнєм надань

сього права в Польщі уважало ся виключеннє женського потомства від дідичення) й хотіли підтягати сюди також і надання з всякими застереженнями, взагалї всякі, що відріжняли ся від польського шляхетського права [48]). Тим часом шляхта взагалї мала велику неохоту до лєнного права й поволї все зменьшала число таких маєтностей, випрошуючи для них признаннє польського дідичного права [49]).

Всякі ограничення зістали ся удїлом шляхти неповноправної, котрої значні маси зістали ся в руських землях і далї — до огляду сих minores gentes тепер і перейдемо.

Примітки

[1]) Piekosiński Rycerstwo Polskie c. 78 і далї.

[2]) Статут в вид. Губе § 17 (Prawo polskie XIV w. c. 43).

[3]) Volum. legum I c. 25.

[4]) Ще лекше, здавало ся б, об'яснити сю подібність спадщиною староруського права, як то й робило ся: форми служебного землеволодїння переношувано в староруські часи, як питоменний руський „феодалїзм”. Та обставина, що в сих часах ми стрічаємо ся з анальоґічними формами служебного землеволодїння в землях руського права під зверхністю в. князїв литовських і московських та королїв польських, справдї робить таке об'ясненнє дуже привабним. Але близші дослїди показують, що маємо ми в них скрізь новотвори, до себе подібні завдяки подібним обставинам, в яких вони розвивали ся, й однаковим цїлям, які ставили собі правительства всїх трох держав, виробляючи нові норми служебного землеволодїння. Завдяки значному запасу грамот-надань з XIV в. з Галицької Руси, ґенезу сих нових форм можна в сїй землї найлїпше слїдити і вони кидають також сьвітло на еволюцію землеволодїння в тих двох иньших державах.

[5]) Див. реґести шляхетських надань на польськім праві і служебних надань

руських земель, зроблені для порівняння Пєкосїньским — Rycerstwo polskie I с. 211 і далї й с. 232 і далї.

6) Нпр. в наданню ґрунтів Павлу й Петру з Угорщини, 1361 р. — обовязок служби cum duobus sagittariis decenter armatis — Kod. Małop. III ч. 741, пор. Матеріали т. 1. В наданню Дмитрович Венцеславу в Ґолухова, 1364 р., обовязок cum una hasta ad qnamlibet expedicionem generalem servire — Akta gr. i ziem. II ч. 2. В наданню с. Риботич Стефану Угрину, 1368 р. — обовязок ставити ся cum una hasta et quatuor balistariis ad quamlibet expedicionem generalem — Kodeks Małopolski III ч. 807. В наданню Станїславу Древєнтї, 1368, обовязок ставити ся cum duabus hastis et sex sagittariis in equis bene valentibus — Kod. Małop. III ч. 816. Див. іще нпр. Kod. Małop. I ч. 252, III ч. 715, 737, 743.

7) З дотепер звістних Казимирових надань маємо кілька виїмків з сеї звичайної норми — жадання воєнної служби; але їх можна витолкувати до певної міри: нема його в наданню Ряшева Пакославу 1344 р., але се наданнє стало ся перед прилученнєм цїлої Галичини, коли відірвано від неї Сянїччину. Очевидно свій плян військової служби правительство польське виробило, коли на порядку дневнім стала справа оборони цїлої Галичини. Нема сього застереження в наданню Заню Матейчичу, (Акты Юж. и З. Р. II. 62), але се грамота особливша: вона увільняє слугу від служебних обовязків, і надає йому не маєтність шляхетську, тільки меньшу. Може бути зрештою, що належить вона до перших років Казимирової окупації (грамота без дати). В наданню конфіскованої маєтности Бутвичів, 1360 р. (Kod, Małopolski III ч. 79) Казимир дає її omnibus iuribus, quibus alii nobiles terre Russie et eorum cmetones gaudere dinoscutur. Нарештї не згадує нїчого про військову службу, грамота Ходкови Бибельському (Akta gr. ziem. I ч. 5), обмежаючи ся лише на потвердженню сих маєтностей на підставі предложених Львових грамот.

8) Особливо виразно се в наданню Ходку Матутейовичу: потвердивши за ним його маєтности на підставі предложеної грамоти Льва, Казимир додає: volumus tamen, quod pretextu huiusmodi nostre donacionis et confirmacionis (ipse Chodko) et eius successores legitimi nobis et suceessoribus nostris cum duobus sagitariis in equis competentibus ad quamlibet expedicionem generalem temporibus perpetuis seruire sit astrictus (Kod. Małop. III ч. 737). Подібно, хоч

не так виразно, в потвердженню Дмитру Кальдофовичу (ib. ч. 743): потвердивши за ним його села, р митом, quod dabatur ex antiquo, і правом врубу в лїси, грамота додає: servicium vero nobis et successoribus exhiberet і т. д. В третїм потвердженню — Ходкови Бибельському (Akta gr. i z. I ч. 5) про воєнну службу зовсїм не згадуєть ся.

9) Згадують про се тільки пізнї белзькі грамоти, коли вже йшла боротьба против сих обовязків.

10) Див. реґести надань нїмецького права у Пєкосїньского Rycerstwo I с. 237 і далї.

11) Для прикладу наведу нпр. наданнє Казимира з 1340 р. війтівства в Сандеччинї — обовязок ставити ся ad quamlibet expedicionem in defensionem regni cum tribus famulis, armis bellicis bene dispositis — Kod. Małop. III ч. 162. Або наданнє війтівства з 1352 р. Дмитру з Сянока (в Римановськім): ad expedicionem generalem unum hominem in levibus annis videlicet in pancerio, in slappa et cum hosta in equo valenti mittere — A. g. z. VIII ч. l. Завважу, що в порівняннию з пізнїйшими шляхетськими, надання війтівські часто визначають ся ще далеко детальнїйшими означеннями що до якости вояка — описуєть ся докладно зброя, означаєть ся вартість коня (скільки має бути варт). Очевидно, для шляхти король мав більше довіря, що не вишле вояків лихо споряджених.

12) quocienscunque ad expedicionem generalem in terra Russia vocatus fuerit, cum una hosta et uno sagittario cum armis bene preparatis in equis valentibus tenebuntur deservire (одно з найстарших надань, Ходку Лоєвичу — A. g. z. V ч. 8).

13) singuli kmetones, de quolibet curia seu fumo.

14) A. g. z. V ч. 8, VII ч. 9 (1373).

15) A. g. z. VII ч. 10 (1374), VIII ч. 9 (1375).

16) Нпр. A. g. z. II ч. 4 і 5 (1375).

17) in terra Russie residenciam faciant personalem, prout se ad hoc specialiter

obligerunt — грам. 1376 р., A. g. z. V ч. 11, пор. Матеріали ч. 3.

[18]) A. g. z. II ч. 4, 5, 6 (1375).

[19]) Нпр. Ходку Лоєвичу 1373 (A. g. z. V. 8); Яську на Дорошів (ib. VII. 11); Глїбу Дворсковичу (A. g. z. VIII. 9); Реґінальду і Нїнотку, 1376 (A. g. z. V ч. 11) і .т. и.

[20]) В сих умовах бачить др. Прохаска (Lenna i maństwa) доказ, що лєнне право, заведене Опольським, вповнї відповідало західньому лєнному праву. Рецепцію лєнного права вже перед тим припускав Линниченко (Суспільні верстви с. 34 і далї), кладучи її ще на часи Казимира, Володислав же, по його гадцї, тільки відважив назвати річ її іменем. В своїй книзї Барское староство (с. 164) я вказав, що нема причини припускати такої сьвідомої рецепції: ріжні застереження, які стрічаємо в грамотах Казимира і пізнїйших, виробляли ся самою полїтикою, подібно як в в. кн. Литовськім і Московськім, а Володислав приложив до того тільки назву „лєнности”.

[21]) secundum ritum et consuetudinem aliorum terrigenarum nostre corone regni Polonie — Akta gr. i ziem. V ч. 30 і реґеста 1386 р. у Линниченка Юрид. формы с. 309. Надання Ягайла iure feodali (числом два) наводить з реґест ревізії 1564 р. Линниченко ib.

[22]) omnia et singula iura ruthenica in terra Russiae ab antiquis temporibus tenta et habita.

[23]) Так грамота Мих. Бучацького з р. 1392 на с. Койданів в Теребовельськім повіті має таку приписку: Ex mandato domini regis tempore ostensionis litterarum in presentia regia in Grodek sub anno Domini millesimo quandringentesimo decimo septimo huic donationi adiunctum est servicium unius lancae et duorum sagittariorum in armis et equis volentibus ad quamlibet expeditionem imminentem,- Матеріали ч. 7. Взагалї гадка Линниченка, що з переходом Галичини до Ягайла в становищі галицьких шляхтичів зайшла радикальна зміна, і умови надань зміняють ся (Сусп. верстви с. 40 і далї), не має підстави.

[24]) A. g. z. IV ч. 16, Акты Барскаго стар. II с. 327, Матеріалы ч. 14, 25, 28-32, 37, 39.

[25]) alias sibi ad tenendas praesentes nostros inscriptiones minime obligaremur — A Бар. с. I ч. 11 і II R. 1448, Матеріали ч. 31-2, 46-7

[26]) Акты Барскаго стар. II с. 327.

[27]) Ріжні комбінації сих застережень вказані в моїй книзї Барское староство с. 157.

[28]) Див. нпр. Матеріали ч. 5: з королївського поручення, без всяких мотивів, староста руський відберає від Івашка Сеньковича його село Дроздовичі на королївщину, замість того дає село иньшого шляхтича Мимоня, а Мимоневи королївське село Куйматичі, з додатком двох дворищ і 10 гривен.

[29]) de iure feodali alias szluskiego exiperemus — A. g. z. V ч. 30, пор. III ч. 107; ipsos de iure servili in ius terrestre translatos teneant. Мушу завважити, що давнїйше я розумів се szluskiego як „шлезьке" (Барское староство с. 65), уважаючи на варіанти сього слова, і навіть полємізував з сього погляду з дром Прохаскою, але порівнюючи з сим вираз „de iure servili", переконую ся, що таки тут треба розуміти szluskie як s lużskie = служебне.

[30]) Codex epist. saec i XV т. II ч. 149 § 18, пор. Длуґоша IV с. 333; розвідка Левіцкого Przywilej brzeski — Rozprawy краківські т. XXIV, також дещо у Прохаски Geneza parlamentaryzmu, ib. XXXVIII с. 89 і далї.

[31]) Длуґош IV с. 548 Liber cancellariae S. Ciołek ч. 40 (Archiv für österreich. Geschichste XL). Звістка Длуґоша самостійна: він знає більше про галицькі данини й повинности, нїж каже про них приреченнє галицької шляхти:

приреченнє: de avena, que post contribucionem podynine dictam sive fumalem colleccioneni, una cum duobas grossis de quolibet manso possesso... sibi respondere, ad omnes expediciones tam extraneas quam domesticas sine omni stipendio aut solucione vel subsidiis quibuscunque pecuniariis, vel aliis famulari, castra et eorum ruinas... reparare et nova denuo edificare et erigere et usque a fundamentis ad finem consumare.

Длугош: ad quaelibet bella sine aliquo donativo ire, ad castrorum aedificationem suos homines mittere, ac de quolibet manso possesso duas avenae, duas siliginis

mensuras et quatuor grossos singulis annis solvi.

Лєвіцкий (ор. с.) думає, що приреченнє було видане перед берестейським привилеєм 1425 р. і його гадку приймає Прохаска (Geneza parlamentaryzmu с. 90), але я на те не бачу важних доказів.

32) Окрім згаданих низше (с. 85) соймиків 1427 і 1433 р. див. іще записку холмську з 1430 р. (віче судове?) — Pawiński Sejmiki ziemskie dod. с. 57. Першу звістку про скликаннє королем соймику на Руси маємо одначе, ще з перед берестейського привилею — Liber cancell. St. Ciołek I с. 36.

33) Subcamerarius Russiae — Akta gr. ziem. VII ч. 35.

34) Про се див. в розвідці Прохаски W obronie społeczeństwa, тільки на жаль тут за богато місця дано деклямаціям, і дуже мало — аналїзу фактів.

35) Ухвали сих соймиків згадує інвентар коронного архиву — Inventarium ed. Rykaczewski с. 253 (див. також звістку з інвентаря Доґеля при перекладї Ваповского Малїновского, II с. 225-6).

36) В сьвітлї сих змагань мабуть треба толкувати звістний епізод з 1426 р., коли руська шляхта на заклик Ягайла до походу на Угорщину, в поміч Жиґимонтови на Турків, відповіла, що не піде инакше, коли не дістане наперед по 5 гривен на сулицю, і Ягайло, розгнїваний тим, казав непослушних арештувати й відберати маєтности (Длуґош IV с. 343, пор. 544). Сї непослушні шляхтичі жадали, аби їх трактовано відповідно до польського права, що звільняло шляхту від заграничних походів. Подібний характер мав мабуть і иньший страйк руської шляхти, про який маємо побіжну згадку в Liber cancellariae St. Ciołek I с. 181.

37) Codex epist. s. XV т. II ч. 177 § 18.

38) Inventarium ed. Rykaczewski с. 225, пер. Ваповского II с. 226, Codex epist. s. XV, т. II ч. 212 § 18.

39) Длуґош IV с. 548.

40) Акти львівського земського суда під днем 1 сїчня 1435 мали таку записку: terrae Russiae dignitarii et terrigenae colloquium primum celebrarunt

generale post collacionem iuris polonici terris Russiae per pie record. serenissimum principem d. Vladislaum... gratiose collati et concessi — Niesiecki Herbarz, вид. Бобровича I с. 260. Подібну записку й досі читаємо на вступі актів галицького земського суда, під днем 12|IX 1435: post dacionem iurispolonici terre Russie per seren. principem d. Wladislaum etc. praesens registrum est factum pro iudicio terrestri. Akta grodz. i ziem. XII ч. 1. пор. записку в т. XI ч. 714 і пояснення в передмові с. 6. Про ранїйше заведеннє вічевих судів в землї Холмській може сьвідчити й згадана вище записка 1430 р. — у Павіньского дод. с. LVII, але з неї самої трудно судити. Земського судівництва й земських урядників, видно з неї, тодї тут не було ще. Найдавнїйший акт земського суда в Каменцї звістний тільки з р. 1456 — A. g. z. IV с. 164, пор. XIV с. 474, але члени земського суду, сенатори і земські урядники звістні вже в 1436-9 рр., отже нема сумнїву, що й тут заведено „польське право" в 1435 р. і в дійсности (див. Барское староство с. 147). Земських урядників галицьких бачимо на берестейськім соймі 1435/6 — Volum. legum I с. 57-8.

41) Див. вище с. 80.

42) Так нпр. 1442 р. кор. Володислав надав Томашеви з Гинковець (в пов. Червоногородськім) се село, обовязуючи його до служби ad quamlibet generalem expedicionem cum una hasta et quatuor sagittariis і примусового мешкання — A. g. z. VI ч. 20. 1451. Кор. Казимир дає шл. Станку й Івашку Давидовичам пустиню Iaczinska в Львівськім пов. з обовязком ad mandatum capitaneorum leopoliensium ad granicies regni seu terrarum eiusdem et extra in custodiam contra Tartaros semper et pro omni tempore inequittare et in custodia huiusmodi operosam et pervigilem facere diligenciam, sine negligencia et excusacione aliquali — A. g. z. V ч. 131. Пор. Матеріали ч. 35, 39, 46-7, 55.

43) Стації — пор. Акты Бар. стар. I ч. 9, 19 і документи невидані, вичислені у мене — Барское староство с. 157 нотки 1 і 8. Цїлий ряд сїл під Львовом давав стацію ще в 2-ій пол. XVI в. — див. люстрадію 1564 р. — Жерела до іст. України-Руси III с. 378-80. Застереженнє замкової роботи від шляхтичів див. Акты Бар. стар. I ч. 25 і 26.

44) Длуґош V с. 53, 75, Inventarium ed. Rykaczewski с. 258, Codex epist. saec. XV т. III с. 52.

[45]) Сенатори белзькі звістні р. 1435 — Vol. legum I с. 57, фраґменти актів белзького земельного суда з кінця 30-х рр. XV в. (в львівськім краєвім архиві, на жаль досї не видані) виказують істнованнє в тім часї земських виборних судів, на польський взір.

[46]) Нпр. ще в XVI в. маємо королївські грамоти, що потверджуючи надання Володислава Опольського, заразом переносили надані ним маєтности з права лєнного на право польське — нпр. Матеріали ч. 72.

[47]) Volum. legum II с. 152.

[48]) В XVI в. і пізнійше лєнним звали не тільки надання iure feodali, але також і всяке служебне непривілеґіоване володіннє, і з того часом виходила плутанина. Пор. Volum. legum. II с. 263 (р. 1588): feuda ziem ruskich i podolskich przed statutem Alexandrowym nadane i konstutucyami krola Stefana w dziedzictwa obrocone, nie maią bydz iuż in controversiam quamvis przywodzone. Постанову 1579 р. супроти того треба інтерпретувати так: лєнними можна уважати тільки маєтности надані виразно iure feudi, і ся лєнність обмежаєть ся тільки ограниченнєм спадщини мужеським потомством.

[49]) Див. Барское староство с. 273-4, документ і коментар, і тамже с. 363-4. Зрештою про се будемо говорити низше.

ШЛЯХТА НЕПОВНОПРАВНА, ДВІ КАТЕҐОРІЇ ЇЇ. ШЛЯХТА СЛУЖЕБНА В ЗЕМЛЯХ КОРОННИХ, ЗВІСТКИ З ГАЛИЧИНИ ПРО НЕЇ, ЇЇ ЗМАГАННЯ ДО ПОВНОПРАВНОСТИ, КОНЮШІ СЕЛА ПЕРЕМИЩИНИ. СЛУЖЕБНА ШЛЯХТА НА ПОДІЛЮ — ШЛЯХТА БАРСЬКА, ЇЇ ОБОВЯЗКИ, КРИТЕРІЇ ЇЇ СЛУЖЕБНОСТИ, ШЛЯХТА ХМЕЛЬНИЦЬКА. НЕПОВНОПРАВНА СЛУЖЕБНА ШЛЯХТА В В. КН. ЛИТОВСЬКІМ — ОВРУЦЬКА, ОСТЕРСЬКА Й ЛЮБЕЦЬКА. БОЯРЕ І ШЛЯХТА НА ЗЕМЛЯХ ПАНСЬКИХ — В В. КН. ЛИТОВСЬКІМ: ЇХ ОБОВЯЗКИ І ЗАЛЕЖНІСТЬ; В ЗЕМЛЯХ КОРОННИХ: МАНСТВА ЯРОСЛАВЩИНИ, ИНЬШІ ЗВІСТКИ, ШЛЯХТА ЩЕБРЕШИНСЬКА Й ШАРГОРОДСЬКА.

Становище неповноправної шляхти ні польським, ні литовським правом не було ніколи хоч трохи близше означене. Властиво ні те ні се зовсім не знало такої неповноправної шляхти в тих часах, які нас інтересують [1]), так що ся катеґорія, а властиво — катеґорії, істнували, можна сказати, лише через неувагу законодавства, а навіть в противність його постановам [2]), бувши витвором побутових обставин, ніколи не нормованих правом. Через се отсю суспільну верству майже неможливо вложити в якусь схему й одностайно схарактеризувати.

Навіть якоїсь виробленої назви для неї не було. Часом для означення шляхти служебної, непривілеґіованої уживали таких назв з лєнного права як vasalli, manowie (mann — Mann — васаль), dzierzawcze lenne, або бояри, в тім специфічнім, непривілеґіованім значінню (bojari, bojarones — навіть по землях коронних), servi nobiles, nobiles servitores, sliachcziczi służebni, а ще частійше називали їх просто шляхтичами, без всякого близшого пояснення.

На дві катеґорії сю неповноправну шляхту можна поділити, не натягаючи фактів. Перша — се бояре й шляхта, що сиділи не безпосередно під королем, а на землях і під властию князїв, панів і просто шляхтичів. Друга — се бояре й шляхта, що сидячи безпосередно під королем, обтяжені були ріжними служебними обовязками, а при тім часом і в особистих своїх правах в порівнянню до шляхтичів повноправних були де що укорочені. Коли перша катеґорія бодай сю зверхню прикмету — залежність від свого дїдича, має виразну, то друга розпливаєть ся зовсїм, не маючи нїякої виразної границї, ба й спільної прикмети, окрім тої служебности.

Я почну від сеї другої катеґорії — в звязку з що йно зробленим переглядом формовання шляхетської привілеґіованої верстви.

Ми бачили вже, як супроти великої ріжнородности суспільних елєментів, покликуваних до воєнної служби, литовське правительство старало ся зробити ріжницю між привілєґіованим шляхтичом і особами, обовязаними воєнною службою, непривілеґіованого походження, і шукаючи ріжними способами потягнути якийсь критерий для розграничення їх, вкінцї спинило ся на принціпі давности: старші роди на підставі своєї приналежности до боярського, себто до воєнної служби обовязаного стану, признавали ся тим самим привілеґіованими, тим часом як воєннослужебні

новійшої дати за шляхту не признавали ся. Ряд моментів на ґрунті сього принципу відсортували, бодай з грубшого, привілеґіовану шляхту від півпривілеґіованих воєннослужебних, що зістали ся в переходовім станї, претендуючи на шляхецтво й ведучи за шляхетські привілеґії боротьбу, що приводила до ріжних результатів зовсїм припадково: одні видерали ся на шляхетський щебель, иньші спадали до становища майже або й зовсїм селянського.

В подібним станї була справа шляхти і в руських землях Корони, з тою тільки ріжницею, що коронне правительство не мало причини так піклувати ся сею провінціональною справою і не присьвячувало її ніякої уваги, тим часом як для литовського се було одною з кардинальних точок державної орґанїзації.

І в руських провінціях Корони, як ми бачили вже, в інтересах оборони, до військового обовязку притягали ся ріжні суспільні верстви й суспільні елєменти: військову службу несли міщане, війти сїл нїмецького права й князї волоського права, з воєнно-служебними обовязками давали ся й потверджували ся земельні маєтности слугам ріжних катеґорій і людям всїлякого стану. Володіючи ж маєтностями з обовязком воєнної служби, такі всїлякі люде переходили до привілеґіованого стану, й нераз безслїдно замішували ся між правдивою шляхтою — потомками давнїх місцевих боярських родів і ріжними приходнями-шляхтичами. Перегляду ніякого в тім центральне правительство не мало, лише місцеві старости могли піднести голос, в інтересах свого замка і держави, против такого переходу служебних державців до катеґорії привілеґіованої шляхти. Але з старостою можна було погодити ся, або й без його відомости дістати з королївської канцелярії грамоти, що мовчачи про давні служебности (евіденції їх канцелярія ніякої не мала), потверджувала петента в володїнню його маєтностями, чи вкінцї якийсь фальзіфікат предложити її до потвердження. Така королївська грамота часто безповоротно крила й служебні обовязки й нешляхетське походженнє панка.

Звичайно тільки меньше заможним, меньше впливовим не удавало ся вкінцї вибити ся з під замкової служби й зверхности, або там, де старости мали вже такі цїлї гнїзда служебної шляхти, й пильнували, щоб не дати її з тої служебности виломити ся. При загальній еманципації шляхти руських земель в 1435 р. головна маса властителїв маєтностей, очевидно, мусїла від

разу війти до катеґорії повноправної привілєґіованої шляхти, без всяких процедур [3]). Тільви меньш заможна, слабше актами й привилеями узброєна меньшість лишила ся за дверима шляхетського раю й мусїла калатати до них, стараючи ся ex post надоложити брак документів та відгризти ся від претензій старост на її служби й зверхність над нею.

Найчастїйш в подібних спорах з старостами і виходила наверх історія походження ріжних сумнївних шляхетських родів, їх служебних обовязків і старань коло увільнення від них. Бо самі надання взагалї дуже скупі на всякі вказівки що до походження, а історією родів нїхто не займав ся. Я наведу кілька прикладів сих заходів шляхетських minores gentes для ілюстрації сеї верстви.

Найбільша голосна з таких історій в Галичинї — се боротьба за шляхетські права добрянських слуг. В 1452 р. троє братів слуг з с. Улича (Сяніцької землї) дістали від Ягайла пустий ґрунт Добру, з обовязком ставити з нього трох стрільців на війну й трома кіньми служити в замкових потребах. Се остатнє застереженнє ставило їх на становищі замкових слуг, і тому при наданню польського права Добрянським не удало ся перейти в катеґорію повноправної шляхти. Вони одначе добивали ся сього дуже енерґічно, то заперечуючи й вирікаючи ся своїх служебних обовязків, то відкупаючи ся від них платою грошевого чиншу. Вкінцї на соймі 1565 р. вони випросили собі від короля грамоту, що звільняла їх від всяких служб, окрім воєнної: вони мали висилати в похід чотирох кінних вояків. Се запечатало їх боротьбу — вони могли себе з повним правом називати шляхтичами [4]).

Таких історій було богато, і вони мають значний інтерес, тим більше, що се роди переважно українські, тубильні, або зрущені. Але досї нїхто не поінтересував ся зайняти ся сими minores gentes Галичини й їх боротьбою за привілєґії.

В тій же Сяніччинї нпр. знаходимо в серединї XV в. в с. Лодинї кілька руських родин, що зачисляли ся й таки видко були дїйсно давнїйше замковими слугами, але вже титуловали себе „шляхетними” „дїдичами”, або „земянами” (heredes) свого села і не хотїли сповняти служебних обовязків. В 1446 р. староста позиває кількох з них, що вони „не служать замкови відповідно до звичаю, як служили їх попередники й сусїди”, спеціально — що вони не давали риби до замку, не вважаючи на кілька

упімнень старости. Лодиняне ті покликували ся на якусь королївську грамоту, але староста не признав її за відповідне оправданнє і засудив їх на кари. Одначе вони сього засуду не прийняли. Дальшої історії сього спору не знаємо, здаєть ся скінчило ся на тім, що сї слуги спродали свої ґрунти шляхтичам постороннїм і тим покінчили свою „прю” [5]).

В Перемищинї в околиці Медики були села, залюднені слугами-конюхами. Про них взагалї я буду говорити низше, а тепер згадаю про боротьбу одного з сих сїл — Витошинець з старостами за шляхетські привилеґії. В серединї XVI в. перемишльські старости, позавидувавши легких обовязків сих конюхів, почали переводити їх на панщину. Декотрі піддали ся, але не всї. Витошинські конюхи спротивили ся й почали доводити своє привілеґіоване становище. Коли королївські комісарі постановили перевести конюхів на панщину, витошинські конюхи сфальзификували собі грамоту Льва, де не тільки надавала ся їх предкам витошинські ґрунти, але й значило ся, що ті витошинські „піддані” мають не тільки доглядати коней, але — передовсїм — служити „воєнну службу”, отже були вони воєнно-служебні, значить — привілеґіовані. Ся Львова грамота, мовляв знайдена в якійсь книзї в місцевій церкві, була потверджена королем і добре послужила Витошинським, так що вони не тільки оборонили ся від панщини, але почали претендувати на шляхетські права (nobiles Witoszyńscy, in villa W. heredes, як вони себе титулують потім). Але в 1630-х рр. взяли ся до них старости новосформованого медицького староства й стали змушувати їх до податків і робіт, так як селян. Грамоти 1566 р., видко, не виставало для оборони шляхетських прав, і Витошинські постарали ся дістати нові докази: явила ся на сьвіт грамота кор. Казимира, сфальшована, що потверджувала грамоту Льва, уже инакшу: в них уже нїчого не говорило ся про конюшу службу, предки витошинських звали ся „служебниками” князя і короля, а обовязком їх була тільки воєнна служба. Узброєні сими новими документами, Витошинські занесли протест на претензиї й насильства старости, але чи виграли остаточно справу, не знаю [6]).

В иньшім селї перемишльської королївщини, Негребцї, давнїйше також були конюхи: бачимо їх в актах середини XV в. Уже тодї були між ними заможнї люде, що могли рівняти ся з шляхтичами; декотрі пробували виломити ся з служебного стану, доводячи, що вони не слуги, а земяне, й володіють своїми землями perpetualiter, але не могли виказати ся нїякими

документами. При кінції XV в. вони були вже переведені на службу замкову, „служили коли і де їм скаже староста або його урядник”, і окрім служби давали овес і курей; в такім положенню бачимо їх і підчас люстрації 1565 р. Але з неї ж видно, що декотрі фамілії тоді вибороли вже собі привілеґіоване становище: люстратор відріжняє їх від „кметів” сього села, навиваючи „земянами”; вони мають своїх селян, і тільки служать на замок, а вівсяну дань дають уже їх піддані [7]). Вони на дорозі також до шляхетського положення, хоч, очевидно, вийшли з тих же „кметїх” родів; як удало ся їм виломити ся з кметього стану, люстрація не поясняє.

Подібно як конюхи негребецькі, пробували виломити ся з служебности також декотрі роди слуг нижанковецьких: маємо оден такий процес в 1460-х рр., але результату його не знаємо [8]).

Сих кілька прикладів вистане для загальної ілюстрації сеї катеґорії шляхетських minores gentes Галичини. Перед кільканадцятьма роками перестудіював я детайлїчно в спеціальній праці склад такої непривілеґіованої шляхти в східнім Поділю (т. зв. Барськім старостві) і ся аналїза, що на жаль досї лишила ся одинокою, також може послужити до ілюстрації сеї суспільної верстви.

Основою служили тут старі руські роди, дрібні властителї, обложені службою, які заціліли на своїх ґрунтах, встигши добути потвердження чи документи на своє володїннє; поруч них осїдали ся нові — Поляки й Русини, за наданнями ріжного рода. Були між ними й шляхтичі, й люде нешляхетські (перші надання звуть їх не nobiles, а providi, honesti, як Петрановських, Войтовичів, Барановських), часом навіть можна близше вказати їх походженнє — міщанське (як Добчинських, Войтовичів-Михаловських, барських міщан), або й селянське (як предка Сербновських — Райтка з Покутинець, або Козяровських, що мали бути селянами-втїкачами з Зинечковець). Ся ріжниця походження одначе дуже скоро затерала ся, й всї сї „барські шляхтичі” становлять в XVI в., коли формуєть ся ся шляхта, одну служебно-шляхетську верству, котрої урядовий титул — nobiles [9]), хоч нпр. люстратори 1565 р. й розріжняють „шляхтичів польських” і „бояр та земян руських”, спеціально при тім нотуючи „плебейський” рід декотрих (plebei, ex plebeo genere).

Треба одначе сказати, що бувало й противно — нераз в тамошнїх

неспокійних обставинах трапляло ся, що шляхетська родина затрачувала свої документи, трактувала ся як нешляхетська й аж пізнїйше — віднайшовши, або й сфальшувавши документи, регабілїтувала себе. Так було нпр. з Буцнями-Берлинськими, Кунатовськими-Гальчинськими, зачисленими до плебеїв люстратором 1565 р. [11])

Сї барські шляхетські роди без ріжниції свого походження і правних титулів лучили ся в одну верству служебними своїми обовязками. Ми знаємо вже, що служебні обовязки тяжіли давнїйше на всїй подільській шляхтї без ріжниції. При наданню польського права значна частина її, особливо руських родів, що сидїли тут з „дїда й прадїда”, але документів часто не мали нїяких, зістала ся й далї на служебній стопі, а в інтересах оборони сих загрожених країв польське правительство далї роздавало тут землї з обовязками воєнної й замкової служби. В Барщинї спеціально такі надання широко практикували ся в другій четвертинї XVI в., коли правительство заходило ся кольонїзувати на ново отсю страшно спустошену Татарами територію; але практика служб і обовязків сформувала ся вже давнїйше. Барські шляхтичі мали ставити ся до походу на кождий зазив барського старости; по черзї ходили „сторожу” — вистерегати Татар на їх „шляхах”; під час ворожого нападу разом з своїми підданими мали сидїти в барськім замку для його оборони; підданні їх кілька день до року робили панщину на замок і т. и. Крім того мали вони підлягати зверхности й юрисдикції барського старости, тим часом як над повноправною шляхтою він зверхности й юрисдикції не мав: вона підлягала земським і ґродським судам камінецьким і летичівським.

Сим ограниченням барські шляхтичі підлягали без ріжниції, чи володїли своїми маєтностями iure hereditario, чи iure feodali, чи в записях сум доживотних або на час неозначений, чи були їх обовязки виразно зазначені в їх наданнях, чи нї: їх обовязки кермували ся практикою — сумою обовязків прийнятою для „шляхтичів Барського повіта”, а до таких зачисляли ся всї неповноправні шляхетські роди (инакше vassali nobiles, земяне, бояри, як їх звуть барські акти), себ то такі, що не мали „вольности права земського дїдичного коронного”. Тому назва „барського шляхтича” в пізнїйших часах була навіть назвою погірдливою, в противставленню до шляхтича коронного [12]). Але хто властиво до сеї катеґорії неповноправних барських шляхтичів мав належати, на се якогось виробленого критерія

даремно б ми шукали.

В якійсь мірі служебности звязані були з певними селами барської околиці: хто діставав таке село, або певну частину його, або його ґрунтів, мав нести служби, які були з ним звязані. Але з другого боку мала своє значіннє, може й більше, особа: дуже часто трапляло ся, що таке село чи ґрунт, перейшовши в руки „коронного" шляхтича, особливо якогось значнійшого, переставало бути служебним і виходило зі зверхности барського замка. Не ставало се одначе eo ipso — нпр. коли з кінцем XVI в. масою почали випрошувати собі барські села „коронні" шляхтичі, вони якийсь час признавали ся до барських служб [13]): емансипація діяла ся скорше дорогою фактичною ніж правною. Бачимо властиво одну признану корму: хто викажеть ся наданнєм на дідичнім праві з перед „Олександрового статута" (1504), той тим самим має право на всякі привілеґії prawa ziemskiego dziedzicznego koronnego, уважаєть ся шляхтичом привілеґіованим; всякі иньші форми надання сього становища не давали; не помагали навіть королївські грамоти, що потверджували право на маєтність без всяких застережень. Так нпр. в 1557 р. шляхтичі Радиєвські хотїли виломити ся з барської зверхности й служебности, покликуючи ся на таку королївську грамоту в 1554 р. Але король, довідавши ся, що вони досї несли служби за рівно з шляхтичами, „які користають з таких же прав", полишив їх на становищі шляхтичів служебних [14]).

Одні роди таке служебне становище терпеливо зносили цілими столїтями, аж до кінця Польщі, иньші знову старали ся виломити ся з нього, заводили спори з старостами, старали ся доступити „права земського", як і ті галицькі „земяне". Декотрим се удавало ся. Так родина Карачевських під час ревізії прав предложила три грамоти Витовта, сфальшовані здаєть ся всї за порядком, і потім розпочавши спір з старостами, завдяки сим грамотам виграла справу — признана була за шляхту привілеґіовану [15]). Иньшій старій, также руській родинї Митків удало ся се також, завдяки королївському потвердженню з 1506 р.: ся грамота була видана мовляв замість давнїйших, що мали погоріти під час татарського нападу, за посьвідченнєм Станїслава з Ходча, тодішнього камінецького старости, що Миткова маєтність була дідична (за сю рекомендацію мусїв Митко добре подякувати старості). Тому що ся грамота не згадувала про ніякі служебности, а заступала грамоти старші, мовляв з перед 1504 р., Митки,

витягнувши її в 1570-х рр., виповіли війну старостам і по довгих-довгих процесах (бо деяким формальним вимогам грамота 1506 р. не відповідала), що потягнули ся аж до середини XVII в., вибороли й оборонили свої привілєґіоване становище [16]).

Барська околиця була тільки найбільшою (здаєть ся) й характернійшою ґрупою такої служебної шляхти, але меньші острови знаходимо ми і по иньших коронних землях. Коло сусїднього Хмельника, на Богу, бачимо подібні села служебної шляхти, що несе служби до Хмельницького замку й ходить в похід на кождий заклик старости [17]). Коло львівського замку люстрація 1565 р. виказує села „манів або земян, що служать до замку львівського", числом два. Вони мали обовязок їздити в сторожу „на границї татарські, волоські й угорські" під час трівоги, або взагалї коли накаже їм львівський староста, а також і на лови, разом з старостою. Але старости скаржили ся, що вони „не у всїм послушні", мабуть хотїли виломити ся з сих служебних обовязків [18]).

В землях в. кн. Литовського, як я вже згадав, не бракувало також подібних гнїзд служебної шляхти, що висїла між становищем повноправних шляхтичів і замкових слуг. Найбільш численна й більше звістна — се шляхта овруцька [19]). В околиці овруцького замка, в київськім Полїсю, сидїло кількадесять боярських родів руських, переважно сильно розмножених, на дрібних ґрунтах. Між ними мусїло бути чимало потомків старих боярських родів ще з часів передтатарських; але були також і люде иньшого стану, осаджувані овруцькими намістниками на ріжних службах для забезпечення замкової служби (знаємо вже, що намістники й старости на таких службах осаджували в потребі міщан і селян). З тих і з сих декотрі розстарали ся собі грамоти від князїв київських (литовської династиї) й в. кн. литовських [20]), що звільняли їх від усяких замкових повинностей й полишали при самій воєнній службі. Иньші знову таких документів не мали: або сидїли без усяких документів, або мали надання з застереженнями служби. Незалежно одначе від такої ріжницї в їх правних титулах, бояр і тої і другої катеґорії бачимо в серединї XVI в., під час люстрації, і пізнїйше на службах боярських, ординських, замкових, з ріжними замковими обовязками [21]).

Супроти браку такої виразної границї між привілєґіованими й

непривілеґіованими боярами, овруцькі старости по старій традиції хотїли всїх овруцьких бояр зарівно трактувати як служебних та потягати їх до ріжних замкових обовязків: відбувати сторожу в замку, возити листи і т. и., а також претендували на власть і юрисдикцію над ними як непривілеґіованими. Бояре противили ся, покликуючи ся на свої документи, і процеси їх з старостами майже без перерви тягнуть ся від другої четвертини XVI в. — від часів боярської еманситації, аж до кінця Річи посполитої. Звичайно бояре свою справу вигравали, королї признавали їх в шляхетських правах, але минало скільки часу, наставав новий староста — із ними нові претензії й нові процеси [22]).

Подібні, тільки меньше звістні гнїзда боярські, на такім же переходовім становищу бачимо ми за Днїпром коло Любеча і коло Остра. Становище остерських бояр ілюструють нам королївські грамоти видані в 1620 і 1630-х рр., в їх спорах з остерськими намістниками й міщанами: король поручав не потягати їх до нїяких иньших обовязків окрім воєнної служби й оборони замку, не змушувати їх до сторожі, панщинних робіт (шарварків) й иньших тягарів, не відберати від них ґрунтів, не бити й не саджати до арешту безправно й т. и. [23]).

Сього вистане для ілюстрації положення сеї непривілеґіованої, служебної шляхти. Звернїм ся тепер до другої катеґорії — до бояр і шляхти, що сиділи під панами, а не під королем чи вел. князем безпосередно.

Ся катеґорія бояр щоб так сказати другої кляси, чи другої руки — уживаючи терміна середновічного західнього права, була особливо численна в в. кн. Литовськім, де широко практикувало ся роздаваннє більших територій князям і маґнатам, включно з боярськими службам, які на тій території були. Тільки в першій половинї XVI в., як ми вже бачили, литовське правительство починає присвоювати собі погляд польсько-шляхетський, що шляхта „не можеть быти никому въ моцъ подана”, й Статут 1566 р. позволяв давати шляхту панам і князям тільки в складї маєтностей спадкових [24]). Але наслїдком великих роздавань попереднїх зістала ся й на далї дуже численна кляса таких бояр-шляхти другої руки, та дожила до кінця в. кн. Литовського.

Окрім сеї дороги число таких бояр-шляхти множило ся иньшими способами: князї й пани роздавали від себе в своїх маєтностях ґрунти людям боярського стану з обовязком служби й залежности. Далї — бояре піддавали ся самі в службу й власть таким панам (західнє submissio), разом в своїми маєтностями, або діставали від них, в заміну своєї маєтности якусь нову, з додатком грошевої суми (формально взявши се виглядало як продажа, але властиво було укритою формою такої submissio), і т. и.

Всї такі бояре були обовязані до служби свому панови, а що з тим ішло разом — мусїли підлягати його власти й юрисдикції. В разї несповнення своїх обовязків, непослушности чи недбальства такий боярин тратив свою маєтність. Особисто він все лишав ся свобідним, міг кождої хвилї виповісти свою службу панови, але в такім разї його маєтність спадала на пана. Се було застереженнє, внесене правительственною полїтикою взагалї в служебні відносини, зарівно в в. кн. Литовськім, як і в в. кн. Московськім. Коли в давнїйших часах бояре могли переходити від князя до князя, не тратячи через те своїх маєтностей, бо вони були їх власностию, а не державою (alleu, а не fief, кажучи термінами феодального права), то тепер, обложивши боярське землеволодїннє служебностями, як дальшу консеквенцію такого прекарного характера володїння правительство і в Литві і в Москві переводить з часом погляд, що виповідаючи службу, служебник тратить свою маєтність. Ми бачили спори про сей принціп і переведеннє його в міжнародних відносинах Литви й Москви при кінцї XV в. [25]), а тепер бачимо його приложеним до відносин служебного боярства в

середині самої держави [26]).

Воєнну службу сї бояре сповняли в полках своїх панів, о скільки були ними покликувані до неї: в спеціальній евіденції правительство таких панських бояр не держало, а що воєнна служба державі спадала на бідних бояр дуже тяжким тягарем, то в сїй пільзї лежав дуже важний мотив до „поддавання" їх панам. Тільки як би боярин мав окрім своєї маєтности під паном іще й якусь землю безпосередно під в. князем, він мав ставити ся під корогвою дотичного повіта з сеї велико-княжої маєтности [27]).

З'ілюструймо сї відносини кількома фактами. От нпр. король надає в 1514 р. кн. Заславському маєтність Садово (в пов. Луцькім) „зъ бояры, зъ Андреєм и зъ Юхномъ Коробчицы, и зъ ихъ землями, а естлибы тыи бояре не хотѢли єму служити, они маютъ добровольно пойти прочъ, со всими своими статкы (рухомим майном), а земли ихъ єму" [28]).

Олександр Ходкевич, цінячи службу земян Соболевських, слуг своїх, і їх заслуги в воєнних походах в почтах Ходкевича, надає їм 1480 р. три чверти милї своєї підляської пущі для розроблення, звільняючи їх на сорок лїт від всяких обовязків, навіть воєнної „земської служби", а по тій свободі вони будуть обовязані посилати трох коней в почті Ходкевича, „гдѢ укажеть ся послуга господарская и рѢчипосполитоє [29]).

Землянин волинський Янко Чаплич входить з кн. Острозьким в таку умову: він віддає йому своє отчинне село Гольче й дістає від князя грошима 30 кіп широких грошей і двір Межиріче, уже в службу. В грамоті продажи він зве се продажею, в иньшій („поступній", як звали ся такі в московськім праві), де зобовязуєть ся до служби — проміною. Приймаючи княжий двір Межиріче, він зобовязуєть ся „служити вѢчно" князеви й його потомкам, за себе й за своїх потомків. Своєю державою він не може роспоряджати — „ни продати, ни замѢнити, ни по души дати"; „а коли быхъ я хотѢлъ от князя є. м. проч Ѣхати, любо дѢти моѢ не хотѢли бы єго дѢтем служити, тогды я и дѢти моѢ мають Ѣхати куды хотят, а той дворъ МежирѢчьє и моє село Голче маєт князя єго милости вѢчно быт и єго дѢтей". По смерти сього Янка Чаплича кн. Острозькі „допустили к єє отчинѢ, к половинѢ Межиречя" його доньку Білуху, з її мужем і дїтьми, і вони при тім знову видають „запись" на себе, обовязуючи за себе й свою родину службою й вирікаючи ся всяких претенсий на „проміняне" село Гольче, з тим що вони,

як і їх предок Янко, не мають бути „отхилени нигде от Острога". Другу половину Межиріча дістала иньша донька Янка, і з огляду на її безпотомність кн. Острозькі позволили її взяти собі за сина свого сестринича Федора Іванковича, слугу кн. Конст. Острозького, й записати на своїй половині Межиріча 50 кіп грошей широких, аби було кому по смерти її „душею печаловати ся и поминати" [30]).

Кн. Василь Сангушко відібрав від земянина Оранського села, вислужені його батьком у батька кн. Василя, кн. Михайла. Оранський заскаржив кн. Сангушка, й справу судив з поручення в. князя кн. К. Острозький. На суді Сангушко пояснив, що відібрав ті села за недодержаннє обовязків — „ижъ ты мнѢ служилъ не такъ яко прислуша на боярина моєго". Запитаний Оранський, чи він жадає назад собі тих сіл, відповів, що до сіл не має претензії, „бо дей є. м. воленъ у своєй отчизне", а жадає тільки звороту рухомостей і збіжа, забраних у нього разом з тими селами, і то йому суд присудив [31]).

Сього, думаю, вистане для характеристики панських бояр в в. кн. Литовськім перед унією. Додам хиба, що в контрактах продажі „бояре" виступають в числї приналежностей і доходів маєтности [32]), і що в порівнянню з боярами „господарськими" там панські бояре уважали ся меньше благородними: „кгдыж вольность именей шляхты нашоє стародавнеє отъ бояръ, которыи подъ паны именья мають, розная въ той речы єсть", як писав в. князь в 1555 р. [33]).

Перейду до земель коронних. Тут, як знаємо, надання великих маєтностей разом з шляхтою практикували ся тільки виїмково, і то хиба в руських землях: в Польщі така практика давно вийшла з уживання [34]). Більші властителї в руських землях дуже радо самі роздавали в своїх маєтностях землї шляхті з обовязком служби, перекладаючи таким чином, з вигодою для себе, на плечі таких підручних шляхтичів воєнні обовязки, що тяжіли на них самих (до еманситації). Ся практика не перестала й по заведенню польського права в сих землях: потреба в обороні, з огляду на слабу орґанїзацію держави, була пекуча, особливо в землях більше пограничних зі степами, і кождий мусїв на власну руку про неї дбати.

Так от в р. 1430 Спитко з Ярослава позволяє шл. Марцишу купити певні

ґрунта від одного з його підданих й обовязує, що Марциш з сих ґрунтів буде давати коня на кождий похід. Два роки пізнійше сей Марциш купує від Спитка ціле село Моравсько, й дідич разом з тим підвисшив його обовязки: від тепер мав він ставити „сулицю” до загального походу. При тім коли сам дідич особисто буде йти в похід, то й Марциш буде обовязаний іти особисто, а нї — то може післати заступника; на випадок як би служебник попав в поході в неволю, дідич обовязуєть ся його викупити. З одного пізнійшого акту довідуємо ся, що подібні служебні держави — homagia seu servicia, alias manstwa, як їх зве акт, були також по иньших селах Спитка: в Кидаловичах, Вячковичах: вони потім ділять ся разом з иньшими доходами й служебностями між спадкоємцями [35]). Згадують ся також nobiles servi в Порохницьких маєтностях, під Ярославом [36]).

З иньшого акту довідуємо ся припадком про ґрупу подібних „манств” (ся назва в XV в. досить розповсюднена) в Перемищині (Клоковичі, Кочережин, Угерції), в маєтностях кн. Івана передільницького [37]). Стрічаємо їх і в иньших землях Галичини: так шл. Данило Дажбогович Задеревицький в Стрийщині дає в 1473 р. дворище над Сукилем якомусь Шандрови з братиєю, з тим щоб він служив Задеревицьким воєнну службу „вірою й правдою”: ставив трох стрільців [38]). Гнат з Кутищ, судя галицький, записує на своїм селї Угерниках в Коломийськім 100 гр. свому слузї шл. Альберту, обовязуючи його ставити ся на власнім конї в похід і їздити з порученнями Гната до короля, при чім кошти має йому покривати Гнат [39]). Барбара з Бучацких записує шл. Ник. Мархевції 60 гр., з обовязком служби, на с. Ріпчин-кут в зем. Галицькій [40]) і т. и. В Холмщинї звістна нпр. Щебрешинська волость Гурків, де широко розвинені буди такі служебні шляхетські держави [41]). В Белзщинї також в великім числї істнували subditi nobiles, як видно з постанов белзького соймика 1472 р. [42]).

Подібно як панські бояре в. кн. Литовського, й сї subditi nobiles коронних земель не тільки були обовязані до служби свому пану, але підлягали його власти й юрисдикції. Продаючи маєтности, продавали разом і таких шляхтичів, себто права на їх службу, власть і юрисдикцію над ними — servicium et obedienciam, cum omni potestate ipsos et ipsorum successores iudicandi, puniendi, і т. и. [43]). Така залежність і ограниченнє шляхетських

прав мусїло бути дуже прикре для заможнїйших (а такі між сими „манами” трапляли ся), й вони старали ся увільняти ся від сеї залежности, чи викупаючи ся з неї, чи иньшими способами. Сини того Марциша з Моравська, заможні й поважані шляхтичі (оден з них був потім земським судєю перемишльським), викупили ся від Спиткового сина величезною сумою 300 гривен (се було близько друге стїльки, скільки заплатив їх батько за свої землї в волости Спитка), і він тодї тільки випустив їх sub potestatem et dicionem regiam, in ius terrestre districtus Premisliensis [44]). Але розумієть ся, не кождому хотїло ся платити таку pretium affectionis, й вони брали са на иньші способи. Так нпр. „мана” з Клокович заскаржив його пан Фредро до суду (1501), що той не хоче йому служити й бути послушним і вже трічи упустив bellicam expedicionem. „Ман” видістав від короля грамоту, що звільняла його від служби і постарав ся, що справа була перенесена перед короля, але кінця її не знаємо. Бачимо в кождім разї, що Фредри її не пустили так — іще під час ревізії прав 1564 р. предложили вони документи на Клоковичі [45]).

З кінцем XVI в. широко культивував в своїх великих маєтностях таке служебно-шляхетське землеволодїннє звістний Ян Замойский. Звістні такі його служебно-шляхетські ординації в волости Щебрешинській і Шаргородській (на Подїлю, в сусїдстві Барського староства). В Щебрешинській, як сказано, вже за попереднїх властителїв — Гурків (від них Замойский купив її десь в 1595-8 рр.) широко розвинене було таке служебне землеволодїннє, а і в Шаргородчинї (виміняній Замойским від камінецьких біскупів при кінцї 70-х рр.) мусїв він застати богато дрібної служебної руської шляхти, анальоґічної з барською (колись ся волость і належала до Бара). Він і там і тут лише орґанїзував се шляхетське землеволодїннє, поставивши його в більш меньш одностайні відносини до себе. Зібрані мною документи про шаргородську шляхту сї відносини показують досить виразно [46]).

Замойский видає таким давнїйшим nullo iure possessoribus і новим особам грамоти на маєтности (одні з них титулують ся шляхтичами, nobiles, иньші ріжними нешляхетськими титулами: ucciwy, sławetny), але не на праві дїдичнім, а на певний час: на одно або на два доживотя (для самого обдарованого й його дїтей) [47]), часом записуючи ще й якусь суму. За те такий державець мусїв заявити в камінецькім земстві, предкладаючи

привилей Замойского, що він на свою державу не має ніяких иньших прав окрім надання Замойского, і означені в нім обовязки буде сповняти. Обовязки сї були орґанїзовані на взір барської шляхти, як то в деяких грамотах зазначає виразно сам Замойский: шляхтичі „мають нести такі обовязки й таку послушність, яку несуть земяне Барської волости, селяне їх також будуть обовязані до послушности й дани до замку шаргородського відповідно до звичаїв сіл барського замку"). Але так одностайні як в Барській волости обовязки шаргородської шляхти не були: часом шляхтича звільнювано з усїх иньших тягарів окрім воєнної служби. Воєнна служба — ходити в похід з дїдичом чи його урядником власним коштом до Турок, Орди й Волохів — була обовязком загальним. Так само всї мусїли підлягати власти й юрисдикції шаргородського намістника. Своїми ґрунтами розпоряджати не можна було без дозволу дїдича, і т. и.

Примітки

[1]) В стариннім польськім праві були поруч повноправних шляхтичів, що мали повне ius militale, півпривілеґіовані, як владики в давнїй Малопольщі, як scartabelli або medii nobiles і milites creati de sculteto vel cmetone Казимирового права (Extravag. 97 Вислицького статута у Губе Prawo polskie р. XXXV, також ibid. с. 108), але пізнїйше праводавство не розвинуло сих ріжниць, і вони заникли.

[2]) Нпр. цитована вище (с. 88-9) соймова постанова з 1579 р. властиво виключає істнованнє всякої служебної шляхти, але вона не досить катеґорична і ясна.

[3]) Ніяк не можу згодити ся зі здогадами проф. Линниченко, що при наданню польського права руські роди увійшли між повноправну шляхту ”на тих самих підставах, які були дані для нобілїтації литовсько-руської шляхти, тоб то через адоптацію польськими шляхетськими родами”, і що пізнїйше дрібна руська шляхта переходила в шляхетську верству через доказ посвоячення свого з шляхетськими родами (Сусп. верстви с. 64 і далї). Линниченко опираєть ся тут на істнованню у руських родів в

Галичині польських гербів, по друге — на фактах виводу шляхецтва доказами такого посвоячення. Але істнованнє польських гербів зовсїм не доводить адоптації. Вона взагалї не закорінила ся на руськім ґрунтї: бачили ми вже, що і у литовського правительства з такими адоптаціями нїчого не вийшло. Під Польщею руські родини шляхетські або такі, що хотїли себе зачисляти до шляхти, уживали часто гербів польських без усякої адоптації — се дуже добре знаємо з пізнїйших часів. Справу шляхецтва звичайно рішала не приналежність до герба чи до шляхетського роду, а привілєґіованне володїннє землею. Такі процеси виводу шляхецтва, як описує д. Линниченко, належали до рідкостей, трапляли ся коли спеціяльно закидали не-шляхецьке походженнє, звичайно ж справа обертала ся коло прав на землю й служебних обовязків.

4) Akta gr. i ziem. VII. ч. 22, XI ч. 2260, 2271, Жерела до іст. України-Руси II с. 288-9.

5) Akta gr. i ziem. XI ч. 2108-9, 2272, 3170, 3248, 3250, 3251.

6) Історія її оповіджена ширше в моїй статї: Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва — Записки т. XLV; тамже подані й документи і вказані иньші джерела.

7) Akta gr. i ziemskie XIII ч. 4425, 5565, 6581, 6693, XVII ч. 3037, спори з старостою ib. XIII ч. 6515, 6519; інвентар 1497 р. — Записки Наук. Тов. ім. Ш. т. XIX с. 22, Жерела т. II с. 81 і передмова с. 33.

8) Akta g. i z. XIII ч. 6496, пор. 6575, 6690, XVII ч. 1026-7.

9) Повноправні, родовитїйші шляхтичі тодї, в XVI в., звичайно титулують ся generosi.

10) Барское староство, историческіе очерки (XV-XVIII в.), К., 1894 (передр. з I і II т. части восьмої Архива Югозападной Россіи, котрим ся розвідка служила передмовою).

11) Барское староство с. 223-5 і історії поодиноких родів с. 179 і далї; там і відсилачі до актів — їх тут не повторяю.

[12]) Тому в пізнійших барських актах стрічаємо такі апострофи: tu sie w zamku barskim (stawić się) nie będę, bom szlachcic koronny, a nie barski, або: wyciągnicie takiego owakiego syna, barskiego szlachcica, y bijcie: dam zl. sto za niego (поголовщину), jak za prostej kondycyi człeka.

[13]) Zródła dziejowe V с. 25 і далї.

[14]) Барское староство с. 226-240.

[15]) Ibid. с. 180. З предложених Карачевськими Витовтових документів привилей на Симяків (Акты Бар. стар. 1 ч. 1) безперечно фальзіфікат, а привилей на Княжу Луку, коли тепер маємо його факсімілє в Палеографических снимках вид. Археол. институтом, 1904 (ч. 17) треба признати таким же (в давнійшій розвідцї я судив їх лекше — Барское ст. с. 53-5). Третьої тепер не маємо, але мабуть і вона не була лїпша.

[16]) Ibid. с. 191.

[17]) Люстрація 1565 р. — Архивъ Югозап. Россіи ч. VII т. II с. 154 і далї.

[18]) Жерела до історії України-Руси III с. 376-7. На с. Ясница маємо згадане вже вище наданнє кор. Казимира з 1451 р. Станку й Іванку Давидовичам з анальоґічними обовязками (сторожа від Татар — див. вище -с.87), і правдоподібно в тих земянах XVI в. маємо потомків Давидовичів.

[19]) Документи про сю шляхту зібрав і видав проф. Антонович в ч. IV т. I Архива Югозап. Россіи, катальоґ родів і виказ їх документів у вступній розвідцї його с. 14 і далї. Про неї є ще статя Ролє Z przeszłości Polesia kijowskiego, Bibl. Warsz, 1881 і осібно 1882.

[20]) Чоповські і Білоцькі відкликували ся навіть до грамот godney pamięci xiążąt ruskich, і проф. Антонович розуміє тут князів руської династиї (вступна розвідка с. 14-5). Сї грамоти мали погинути під час козацьких воєн, але коли вони й були, і не належали до київських князів Гедиминової династиї, а до давнїйших — то ледви чи були лїпші від Львових грамот галицьких шляхтичів.

[21]) Архивъ Югозап. Р. IV. I с. 41 і далї — тут між слугами замковими й

ординськими знаходимо таких членів овруцьких шляхетських родів: Редчичів, Гапоновичів, Коркошок, Болсуновичів, Нелеповичів, Пашиничів, Волковичів, Бехів, Хиневичів, Ущапів. Пор. іще пізнїйші люстрації Овруцького староства в Zródła dziejowe V с. 81 (Костюшковичі), 120 (Білоцькі).

[22]) Архивъ Югозап. Р. т. IV. I с. 8, 9, 16, 17, 86, 89 і т. и.

[23]) Zródła dziejowe V с. 210-3.

[24]) Див. вище с. 72. Становища сих польських бояр доторкнув ся трошки більше д. Лаппо в своїй праці: В. кн. Литовское с. 449 і далї, але дуже побіжно.

[25]) Див. т. IV с. 232 і далї.

[26]) Про переведеннє сього принціпу в відносинах до бояр московським правительством див. Юридическія древности СергЂевича I с. 311 і далї.

[27]) Статут 1529 р. розд. II арт. 2, пор. Статут 1566 р. розд. II арт. 7.

[28]) Archiwum Sanguszków III ч. 148.

[29]) Виленський Археографич. Сборникъ VII ч. 8.

[30]) Archiwum Sanguszków I ч. 64, 65, 88, 89, 90, III ч. 85. Пор. запись на службу в т. III ч. 166, або в т. IV ч. 99 позволеннє в. князя В. Сангушкови, аби міг купити село у землянина Ласковича, що при тім „ и самь єму в опеку и оборону ся далъ”.

[31]) Archiwum Sanguszków III ч. 126.

[32]) Нпр. Arch. Sanguszków IV ч. 197, 198, 276, і т. и.

[33]) З Лит. Метрики, у Любавского Сеймъ с. 470.

[34]) Про стару практику див. Szelągowski Chłopi-dziedzice с. 22-3.

[35]) Codex epist. saec. XV т. III дод. 14, Akta grodz. i ziem. т. VII ч. 39 і 45, т.

XIII ч. 4412.

Звістки про таку служебну шляхту в Галичинї зібрав, хоч не повно, др. Прохаска в своїй розвідцї Lenna i maństwa ст. 14 і далї; об'яснення сього інститута у нього також досить неясні й не зовсїм докладні.

36) Akta gr. i z. XIII ч. 5062, 5070, пор. 6840.

37) Akta gr. i ziem. XIII ч. 1489.

38) Документ сей видав я в 1895 р. в Записках Н. т. ім. Шевченка т. V misc. с. 3, правдоподібно не знаючи сього видання, видав його др. Прохаска наново в цитованій розвідцї, з значним числом помилок. Продажу або надання дрібнїйших ґрунтів з застереженнєм служби див. іще нпр. Akta gr. i ziem. XII ч. 3643, XIII 889, 2243.

39) Akta gr. i ziem. XII ч. 3048.

40) Akta gr. i ziem XII ч. 3696.

41) Słownik geograficzny XIII с. 828 (Szczebreszyn).

42) Наводить Прохаска ор. с. с. 21 (з невиданого).

43) Akta gr. i ziem. XIII ч. 5378, пор. заяву Яна з Ярослава, що він wypuscza шл. Ґолуховского з обовязків служби йому, але задержує собі юрисдикцію над ним: solum ius pro se reservat cum ipso, quod coram nullo alyo ipse et eius posteri parere et respondere debent nisi in castro Iaroslaw, prout ex antiquo solebant respondere — A. g. i z. XIII ч. 1414. Див. іще цитовану вище записку A. g. i z. XIV ч. 918, де за неповненнє воєнної служби грозить поневоленнє.

44) Codex epist. saec. XV т. III ч. 71; сей еманципаційний акт два роки пізнїйше потвердив на проханнє Моравских король — ibid. ч. 78, отже в правительственних кругах в такім викупі не бачили нїчого незаконного.

45) Документи сього процесу подав др. Прохасва в згаданій розвідцї с. 27-9; ревізія 1564 р. — в облятї Сяніцького грода кн. 19 с. 777 львівського краєвого архиву.

[46]) Документи сї видані в моїх Актах Барського староства; про сю шаргородську шляхту див. Барское староство с. 241-4, там і вказівки на документи.

[47]) Декотрі з них дістають потім продовженнє — іще на одно доживотє.

III. Селянство.

ЗАГАЛЬНА ЕВОЛЮЦІЯ СЕЛЯНСЬКИХ ВЕРСТВ. ЗАНИКАННЄ НЕСВОБІДНИХ, ОСТАНКИ ЇХ В XVI В. В В. КН. ЛИТОВСЬКІМ, ЇХ СТАНОВИЩЕ, ПОГЛЯДИ ПРАВА НА НИХ, ЇХ ЗАНИКАННЄ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНЇ XVI В. ЗАНИКАННЄ НЕВІЛЬНИЦТВА В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КОРОНИ — ОСТАНКИ НЕВІЛЬНИЦТВА В XV В. ПЕРЕХІД ОСТАНКІВ НЕВІЛЬНИКІВ В ТЯГЛЕ СЕЛЯНСТВО, РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД НА СЕЙ ПРОЦЕС В ПОПЕРЕДНЇМ. СПЕЦІАЛЬНІ КАТЕҐОРІЇ НЕСВОБІДНИХ І ПІВСВОБІДНИХ: КОЙМАНЦЇ, ЗАКУПИ, ПАРАЛЄЛЇ З ЕКОНОМІЧНО ЗАКРІПОЩЕНИМИ.

В тїснім звязку з розвоєм шляхетської верстви стояла доля селянських кляс. Се були, властиво сказавши, дві сторони одного й того самого історичного процесу, що підіймав становище шляхти коштом селянства, так що в міру того як ширили ся привілєґії шляхетської верстви, маліли горожанські права селянства. В сїм двостороннїм процесї властиво лежить центр тяжкости цїлої суспільної еволюції сих часів, корень цїлого перестрою суспільних, а також національних і культурних відносин.

Наші відомости про селянські верстви в давній Руси не були богаті. Скільки могли ми виробити суд про них, головно на підставі памяток XII в., основною верствою були свобідні й економічно-самостійні селяне — смерди, що сидїли на властних ґрунтах; але поруч них істнували досить численні катеґорії селян безземельних, що працювали на чужій землї й наслїдком своєї економічної несамостійности були і в горожанських правах ограничені — се так звані ізгої, сябри, закупи, нарештї була численна верства невільнича [1]). Економічні, по части й полїтичні обставини складали ся так, що катеґорії безземельних полусвобідних і несвобідних

робітників з часом мусїли все збільшати ся коштом свобідних селян-властителїв, а селянські землї — переходити в руки боярські, збільшаючи собою боярські маєтности, що орудували працею тих несвобідних і півсвобідних [2]). В тих українських землях, де сей економічний процес мав спромогу без перешкод поступати далї — як в Галичинї, на Волини, на Побужу і в глубшім Полїсю, в сїм напрямі мусїли розвивати ся далї суспільні й економічні відносини, тим часом як на Поднїпровю й Понизю в загальнім розкладї давнїйших суспільно-полїтичних форм результати сього процесу мусїли коли не зовсїм зникнути, то принаймнї дуже сильно ослабнути. Відповідно до того в сих останнїх землях ми не можемо надїяти ся стрінути ся з сильно розвиненими результатами вказаного економічно-суспільного процесу — великими боярськими лятіфундіями і господарствами, з численними верствами несвобідних і півсвобідних, але сподїваємо ся бачити їх в сильнім розвою в тих дальших, більше законсервованих землях — волинських, галицьких, побужських, так само як і білоруських землях в. кн. Литовського [3]).

Коли одначе паде сьвітло на тутешнї суспільно-економічні відносини, то значить — в XV в. і в початках XVI, ми не знаходимо тих, так добре знаних нам верств несвобідних і півсвобідних в такій формі, як a priori могли б надїяти ся. Невільники істнують, але в числї невеликім, більше як пережиток. Терміни закупів і сябрів в землях в. кн. Литовського звістні: сябри в актах XVI в. означають участників селянського господарства чи то рівноправних, чи нї — в значінню пізнїйших підсусїдків. Закупами звуть ся люде заставлені в грошах — третїми особами, чи ними самими, разом з землею, чи без неї, лише самою їх особою і працею; але в великодвірських господарствах вони не грають особливої ролї й не виступають численнїйшими ґрупами звичайно.

Одначе памятаючи, що верстви півсвобідних і несвобідних давали робочу силу більшій власности, княжому й боярському господарству, що в XIV-XVI в. як раз доходить до незвичайної сили, ми без великого труду потрапимо віднайти ті верстви: вони опинили ся між ріжними катеґоріями glebae adscripti — селянами тяглими, слугами ріжних спеціальних титулів, котрими власне орудує господарство XV-XVI в., тим часом як старих смердів репрезентують в більше чистій формі селяне деннї ріжних назв, зовсїм або майже зовсїм свобідні від панщини [4]).

Очевидно, процес загалом взявши пішов у тім напрямі, що становище несвобідних переважно поліпшило ся — зблизило ся до становища безземельних робітників на панських землях й переважна маса несвобідних вповні змішала ся з ними. Ослабла в значній мірі й та виразна давнійше границя, що ділила свобідних і економічно самостійних селян від безземельних і залежних — се було наслїдком як поліпшення становища сих остатнїх, так іще більше — наслїдком погіршення становища перших: затратило ся понятє їх правної й економічної самостійности, право й практика що далї то більше склонні були переносити на них практику низших катеґорій селян, що вийшли з несвобідних і півсвобідних. Дальший історичний процес пішов власне в сїм напрямі нівеляції селянських верств на тім рівенї, на якім стояли безземельні, панщиною обтяжені робітники, та зведення до сього спільного знаменника ріжнородних катеґорій селянства, з їх економічними й правними відмінами. Се було зрештою явище загальнїйше: не тільки в иньших землях давнього руського права — в землях в. кн. Московського, але і в західній Европі загалом взявши переходить сей процес: давнїйші несвобідні підіймають ся розмірно, але до їх рівеня редукують ся й вищі катеґорії селян, давнїйше свобідні й самостійні — всї вони нївелюють ся на рівенї більше меньше давнїйших безземельних і півсвобідних, або й низше. Так воно було й по землях наших.

Щоб прослїдити перехід давнїх руських катеґорій селянства в новійші, такі які стрічаємо в памятках XV-XVI в., ужиємо заразом фактів і з земель литовського і польського права. Почнемо від останків несвобідних.

В XV в. і на початку XVI несвобідні ще були досить знані в в. кн. Литовськім, як звичайно принадлежність двірського господарства, княжого й панського. Тому що великодвірське господарство було розвинено головно в білоруських і чисто литовських краях, і невільників бачимо тут далеко більше нїж на Україні. В наших землях згадки про них рідші, і нїде не стрічаємо більше як по кілька, де маємо докладнїйші числа, тим часом як в дворах білоруських і литовських бачимо челяди часом по кількадесять, навіть понад сто. Судячи з наших звісток, найбільше челяди було в Пинщинї, де ще в серединї XVI в. були по великокняжих дворах значнїйші їх фамілії. Але всюди, навіть при найбільших їх осадах, по тих литовських дворах як робуча сила попри неї уживали ся селяне иньших катеґорій, в далеко більшім числї [5]).

Звуть ся сї невільники „челядню невольною", або просто „челядию", також паробками, жінками й дівками невольними [6]). Становище їх найліпше поясняє устава дворам виленського і троцького воєводств в р. 1529. З неї бачимо, що челядь призначала ся передовсїм для хлїборобської роботи. Окрім того жінки були обовязані виробити з двірського матеріалу на рік постав полотна. Частина челяди — „которыи обыходу и домовъ своихъ не мають" — жила на повнім удержанню від двора, дістаючи т. зв. „мЂсячину": устава визначає на се кождому по чотири бочки жита „водлЂ обычая давного" (бочка така містила понад два кірцї). Иньша челядь мала свої власні невеликі господарства — „прировки а бонды свои" (слово бонда, значіннєм неясне, очевидно, бую технїчним для сього челядинського господарства). Такі діставали меньшу місячину — тільки по півтори копи жита на рік. Очевидно власні господарства їх були так малі, і вони так були занятї роботою при дворі, що не годні були з них прохорчити ся [7]). Се можна взагалї уважати типовим для тодїшнього становища челяди.

Право в. князївства признавало невільництво вповнї леґальним інститутом, хоч і робило поволї кроки до його обмеження. Литовський Статут 1529 р. признає чотири правні причини невільництва: родженнє від невільних; полон на війнї в чужій землї; заміна неволею кари смерти, за згодою другої сторони; сьвідомий шлюб вільного чи вільної з невільним. Натомість признаєть ся неважним; поневоленнє за якусь провину, що не потягала за собою кари смерти; неволеннє за довг; продажа дитини батьками або себе самого в неволю під час голоду. Нехристиянам забороняєть ся мати в неволї християн [8]). Всякий невільник може від нехристиянина виробити ся на свободу, прослуживши у нього сїм лїт. Стає вільною й челядь, котрій її властитель відмовив удержання під час голода (выбилъ з двора проч) [9]). Статут 1566 р. зніс уже неволеннє замість кари смерти, зіставивши тільки иньші три правні причини. Але житє йшло в перед права, і в практицї середини XVI в. (як поучують нас факти наведені нпр. в ревізії пинської королївщини й иньших інвентарях [10]), шлюб з невільним чи невільною не робив свобідного челядином. Статут 1588 р. зробив кінець невільництву, постановивши що на далї невільниками можуть бути тільки полоненники, а всяка иньша челядь, як також і дїти полоненників „мають быти осаживаны на земляхъ а розумены быти за отчичевъ" [11]).

Право й тут ішло тільки за житєм, бо таке систематичне розсаджуваннє невільної челяди на ґрунтах селянських, що переводило їх в катеґорію селян „непохожих”, бачимо при помірі ґрунтів на волоки, в середині XVI в. [12]). По всякій правдоподібности, сї переводи задали головний удар невільництву, де воно ще було численне: челядь переведено на селянські тяглі ґрунти. Взагалї протягом XVI в. невільництво, можна сказати, вимерло в в. кн. Литовськім, незалежно від впливів права, в самім житю [13]). До певної міри міг на се вплинути, окрім загального впливу християнства, приклад Польщі, де права невільництва не признавано; але головно вплинуло на се, очевидно, обмеженнє прав свобідного селянства та зближеннє його до становища невільників, що й помогло невільникам розплинути ся в його масї.

В українських землях в. кн. Литовського, як я вже сказав, невільництво пережило ся ще скорше — з виїмком Пиньщини, де значні фамілїї челяди бачимо ще в 50-х рр., і де невільництво було непережитим інститутом ще і в 60-70-х рр. [14]). По иньших українських землях тільки спорадичні останки його бачимо в середині XVI в. [15]). Ще скорше ослабло воно в українських землях Польської Корони. Хоч сучасне польське право невільництва уже не знало, воно терпіло одначе в сих землях останки невільництва, як пережиток руського права [16]). В середнїх десятолїтях XV в. ми ще досить часто стрічаємо невільників — особливо в Львівській землї, в королївщинах і у приватних людей [17]). В судових книгах стрічають ся ще згадки про продажу невільників, поневоленнє за провини і навіть — добровільне пiдданнє в неволю або продажу батьками дітей [18]). З подробиць можна здогадувати ся, що невільників на знак неволї часом навіть калїчили: в однім контрактї згадуєть ся, що селянин, засуджений своїм дідичем на кару 60 грив., віддав у сїй карі йому свою доньку в неволю, й при тім утяв її носа, nasum cisit [19]). При тім одначе, видно, було прийнято, що невільником не може бути католик [20]).

В другій половинї XV в. сї останки невільництва скоро пережили ся — згадки про невільників стрічаємо незвичайно рідкі. Хоч імпортований невільник міг трапляти ся у Львові й пізнїйше, свійського невільництва в XVI в. тут уже не було.

Приглянувши ся пережиткам невільництва, постараємо ся прослїдити, куди перейшли колишнї маси невільників і півсвобідних.

Згадана вище постанова Литовського Статута 1588 р., що невільники від тепер мають бути осаджені на ґрунтї й уважати ся за селян-отчичів [21]), може служити нам вказівкою ex post: дорогою осадження на ґрунтах, по всякій правдоподібности, невільники і перед тим в великім числї переходили в катеґорію тяглих селян-отчичів, закріпощених, „непохожих”. Челядь, що мала свої „приробки” й „присївки” і в части жила на власнім хлїбі, була становищем переходовим до такого челядника осадженого на тяглім ґрунтї. Як се осадженнє робило ся, бачимо нпр. в цитованій уже нераз ревізії Пинського князївства: в додатку до тих приробків які мала тут челядь, додавали ся нові, так щоб вистало того на поменьше сїлянське господарство — нормою було 9 морґів на господарство, себто $^1/_3$ повного селянського ґрунту [22]). Служба таких переведених зветь ся або „службою невольною”, або „службою тяглою”, але се була ріжниця тільки в вислові: їх трактовано всїх однаково як „огородників”, себто малоземельних селян, і відповідно до того мали вони поносити з трох морґів тижневу одноденну пішу панщину, так що з своїх 9-морґових ґрунтів мали робити три днї на тиждень і окрім того сповняти иньші повинности у дворі в разї потреби [23]). На разї вони числили ся ще невільниками (z nywoly nye sza wipusczeny [24]). Але ріжниця між ними й иньшими тяглими мусїла дуже скоро затерати ся. Можемо се бачити з кілька лїт пізнїйшої описи пинських королївщин: де трапляли ся свобідні ґрунти, там давнїйшим невільникам додавано ґрунту до повної міри й вони переходили вповнї в катеґорію тяглих селян, несучи однакові з ними обовязки [25]). Звуть ся вони ще „паробками” часом, але память про їх невільництво — більше історичного характеру, нїж якась реальна специфікація [26]). Очевидно, з часом мусїла ся ріжниця затерти ся безслїдно.

Сей перехід невільників в тягле селянство в 2-ій пол. XVI в. був може остатнїм актом того рода, але очевидно не першим. Я думаю, що обтяженнє панщиною й закріпощеннє колись свобідного й економічно-самостійного селянства треба толкувати власне тим, що воно — позволю так висловити ся, було затроєне несвобідними елєментами, введеними в великім числї в його круги — обтяженими „невільною службою” та обмеженнями

особистої свободи.

Подекуди ми стрічаємо сліди спеціальних катеґорий селянства, що своїм несвобідним характером вказує на близьке своє спорідненнє з невільничою верствою. Такі нпр. коймінці в землях білорусько-литовських (термін литовський, але саме явище може бути випливом і староруських суспільних відносин) — вони противставляють ся невільним паробкам, але вповнї підходять до становища невільників осаджених на тяглій службі: сидять коло дворів і дякол не дають, тільки тяглу службу служать; вони не мають права виходу, їх продають як невільників. Се вже вказує на їх несвобідне походженнє, а деякі подробиці документу, де виступають коймінці, потверджує гадку, що маємо тут осаджену на двірських ґрунтах челядь [27]). Анальоґічна до них, а цікавійша для нас катеґорія людей коланних, каланних, каланників, звістних в Галицькій Руси, і в українських землях литовського права. В Галичинї ся назва прикладаєть ся до селян служебних, без тяглих обовязків, тож про них буду говорити низше, слїдячи несвобідні елєменти серед слуг. Тут тільки піднесу, що в руських землях литовського права тим іменем називано селян тяглих, закріпощених, без права виходу (несвобідний, то значить закріпощений характер їх підносять особливо акти галицькі XV в., де kalanny виступає синонїном для illiber). [28])

Незалежно від таких спеціальних катеґорій, маса невільних мусїла без всяких спеціальних означень переходити в катеґорію тяглих селян. Так само мусїло бути і з контінґентами, що відповідали давнїм катеґоріям закупів, сябрів, ізгоїв і т. и.

Закупів ми стрічаємо в литовських часах досить часто, але в значінню де що відміннім. Імя се значить людей заставних і кваліфікує права до нього кредитора, а не правне становище самого „закупного” чоловіка: закупом зветь ся застава і вільного чоловіка, вчинена ним самим чи його свояками, і невільного, вчинена його господарем третїй особі; селяне заставлені разом з землею їх державцем також звуть ся закупами і т. д. [29]). Для нас найбільше інтереса мають закупи, що заставили ся самі, або заставлені своїми свояками на відробок певної суми. Від другої четвертини XVI в. право в. князївства стоїть на такім становищу, що свобідний чоловік не може стратити свою свободу на все в покритє якогось грошевого з'обовязання, чи матеріальної шкоди [30]), і допускає тільки неволю часову

— такий застав чоловіка, при якім праця його має амортизувати довг [31]). На випадок, коли б хто з своїм закупом не умовив ся що до амортизації довга, Статут уставляв таксу для оцінки праці закупа (такса ся стоїть в очевиднім звязку з такоюж таксою Руської Правди). Так само уставляєть ся такса „випуску" (амортизації) для людей „виданих" за неспроможністю заплатити судову кару або винагородити заподіяну шкоду [32]). Як видно з сих постанов і инших актів, такі закупи, або видані люде відслужували винні гроші або служачи в домі кредитора, або сиділи на своїх господарствах, дістаючи певну підмогу в господарських продуктах — „присївок" (ріжну пашу на насїннє) [33]). Становище обох катеґорій було вповні анальоґічне з становищем таких же катеґорій невільної челяди, тільки що ся була закріпощена вічно, а ті закупи і видані люде тільки до амортизації чи сплати грошей.

З другого боку становище закупів та виданих людей, що сиділи на своїх господарствах, було дуже анальоґічне із становищем селян, що осїдаючи в чиїхсь маєтностях, запозичали ся у свого пана на господарство. Вони звуть ся „людьми въ пенязѣхъ", як звали ся й люде заставні або закупи [34]). Се звичайні свобідні соляне — „люды прыхожіи", але вже звязані в своїй свободї: вони можуть відійти, тільки наперед „пенязи отложити подлѣ запису своєго". Не вийшовши й не сплативши грошей, вони переходили в катеґорію людей закріпощених, „непохожих", „отчизних", так само як і осаджені на ґрунтах невільники або закупи. Такі прихожі люде, осаджені на ґрунтах двірських, чи спустїлих селянських, що уважали ся власністю дїдича, — котрі через засидженнє чи задовженнє переходили поволї в катеґорію людей непохожих, відповідають давнім катеґоріям безземельних робітників — як ізгої, сябри (в литовських часах сї терміни в їх давнїм значінню вже незвістні). Практика XVI в. кидає й на сїм пунктї ретроспективне сьвітло, поясняючи, де поділи ся ті давнїйші катеґорії безземельних селян. Як і сї пізнїйші безземельні, вони перейшли в закріпощені катеґорії селян, передовсїм між тяглих непохожих людей ріжних катеґорій, а також і в ріжні катеґорії слуг і промисловців.

Примітки

[1]) Див. т. III с. 335 і далї.

[2]) Ibid. с. 349 і далї.

[3]) Про селянство в землях литовського права взагалї цитовані в прим. 1 розвідки Леонтовича, Новицького, Тумасова і особливо В.-Буданова Крестьянское землевладѢніе та Любавского Областное дѢленіе с. 305 і далї (богата вибірка в невиданого актового матеріалу, хоч не завсїди відповідно осьвітлена). Про селян в землях коронних XIV-XVI в. — цитовані в прим. 2 праці Линниченка і мої.

[4]) Сим не хочу сказати, що нпр. всї данники йдуть в простій лїнїї від смердів, тяглі від холопів або закупів: між ріжними катеґоріями селянства в XV-XVI вв. не було глубших границь, і переходи з одної катеґорії до другої були легкі; хочу тільки сказати, що як тип данники ґенетично стоять в звязку з свобідними смердами і т. д.

[5]) Для прикладу: в описи Київщини 1470-х рр. — двір Костешів (княжий, під Житомиром) — „шесть челяди а осьмъ воловъ, а къ тому дворцу дванадцать человѢка (тяглыхъ), а пять данниковъ, а ловцовъ четыре человѢки, а два слуги". Двір Грежаний: „шесть чоловѢка (очевидно невільних), осмь воловъ, а в том селе у двори людей єсть пять, а голтяєвъ два што земли не держать". Дворець волковийський (велико-княжий, коло р. 1510); челяди невільної „паробковъ 10 (між ними Манецъ подтивунъ), робятъ 14, а бѢлоє челяди (жінок) 6", тяглих людей служб 46, санників 8 служб, бортників 3 служби, риболовів 12 служб, сторожів 19 служб, і т. д. Двір бирштанський (недалеко Троків): „челяди невольноє сто и осмеро душъ, осочниковъ двадцат и чотыри", служб (тяглих і иньших) 523. Архивъ Югозап. Россіи VII II с. 6-7, Любавский Обл. дѢленіе дод. ч. 4 і 8, пор. тамже інвентарі ч. 3, 5, 9, Документы архива юстиціи I с. 86, 88, 95, 108, 111, 121, 122, 125, 136, 139. Леонтовичъ Акты Литов. Метрики I ч. 103, 364, 743, і т. и.

[6]) Див. окрім попередньої нотки нпр. іще Archiwum Sanguszków III ч. 271, 367, 486, IV ч. 428, Леонтович ч. 408, 458, 462, 486, 657, 712 — „челядь невільна". Просто челядь нпр. Archiwum Sang. III ч. 2, 171, Документы I с.

61 (8), Леонтович ч. 27, 123, 263 і т. д. Паробки просто або паробки невільні — іще Документи I с. 4 (9), 8 (9), Леонтович ч. 167, Arch. Sanguszków III ч. 17. Паробків від челяди пробував відріжнити Новицький (op. c. 49-50), але в деяких актах вони зовсїм виразно зачисляють ся до невільної челяди — Любавского дод. 5, або Документы I с. 94 (паробки Артимецъ Павлюховичъ, жона въ него вольная, і т. д.), тож не можна покладати ся на ті випадки, де обидва сї терміни сполучають ся, як в цитованім Arch. Sang. III ч. 171: „зо всими людми и челядю неволною и с паробки того двора”. Див. про се ще у Любавского op. c. с. 314-5.

[7]) Акты Зап. Россіи II с. 195, 196, 198, пор. сойму постанову 1565 р.: „отъ челеди невольноє, которие домы и присевки свои мають, отъ кождоє головы мають дати по пети грошей, а которие домовъ и присевковъ своихъ не мають, одно на хлебе дворномъ живуть, тыє ничого дати не повинни” (Документы I с. 167). Про „бонду” згадує уже Судебник Казимира (Хрестоматія В.-Буданова II § 19), що при першім випадку татьби паробка каже „заплатити бондою єго, а не будеть бонды, инач господарь єго за него заплатить”. Данилович толкував бонду як рухоме майно, й се толкованнє приймають декотрі новійші дослїдники (Леонтович, В.-Буданов). Коментатор в Zbior-i praw litewskich (с. 51) каже, що на Жмуди бондою зветь ся худоба; се могло б рішити справу, як би так було дійсно, хоч з контексту устави 1529 р. скорше б виходило, що бондою звав ся челядинський ґрунт.

[8]) Виїмок становить тільки челядь, дана служебним Татарам в. князем разом з двором, до якого вона належала.

[9]) Роздїл XI арт. 6, 7, 11, 12, 13.

[10]) Див. вище нотку на с. 111, Документы I с. 86 і далї (див. нотку 1 на с. 110).

[11]) Статут 1566 р. розд. XII арт. 13, Статут 1588 р. розд. XII арт. 21.

[12]) Так було в Пинщинї, при ревізії.

[13]) В 70-80-х рр. ми ще стрічаємо в білоруських і литовських маєтностях невільників — нпр. інвентар Роської маєтности 1571 р. —

Археографическій Сборникъ I с. 147 і 149, інвентар Титовян (пов. Валькомир.) 1581 р. — Акты Виленской ком. XIV с. 249; з сього остатнього навожу дотичне місце, бо воно має свій інтерес: Czeladz niewolna, ktorzy domami swymi siedzą pod dworem: Łukasz Macieiewicz y z synmi dwiema małymi — niewolni, robi dni 4 na tydzień żona yego wolna l, robi dni 3 na tydzień. Czepuć Parszeliaitis z synmi trzyma małymi niewolny, robi dni 4 na tydzień, żona yego niewolna robi tesz dni 4 na tydzień. Grygiel Zeglaitys sam, niewolny, uciekł temu rok, robi dni 4 na tydzień. Powinność ych do dwora pieszo chodzić na robotę, ktorym yż ziemię maią, nrieszieczyni nie daią. Як бачимо, сї невільники фактично зійшли вже на становище тяглих селян.

14) В пинськнх королївщинах ревізія 1553-5 рр, виказує: в дворі Селецькім чоловіків 13, жінок 14, Ставецькім чоловіків 8, жінок 14, Дружилівським чоловіків 8, жінок 8, Ститичевськім чоловіків 24, жінок 16, Кнубовськім чоловіків 11, жінок 9, Целковицькім пять (?) господарств. Про істнованнє челяди в приватних маєтностях тут сьвідчить петиція послів Пинського повіту предложена на Люблинськім соймі 1569 р. між петиціями пинської шляхти: щоб на волї (слободи) не вільно було приймати її „подданыхъ отчизныхъ и паробковъ невольныхъ”. Писцовая книга кн. Пинского и Клецкаго Хвальчевского с. 41, 43, 103, 169, 228, Документы архива юстиціи I с. 501.

15) Так ревізори 1552 р. знайшли тільки в дворах луцьких — в Гнїдаві 5 осіб, чоловіків і жінок, „челяди невольної”, в Краснїй 9 (разом з дїтьми), та в дворах кремінецьких — в замку 3 дорослих і дїтей 5, в Кокоревім 4 дорослих і дїтей 10, в Велї — 6, самі дїти або підлїтки. Архивъ Югозап. Россіи ч. VII I с. 171-2, т. II с. 29, 31-2. Судячи з імен кремінецької челяди, люде сї не тутешнї (Кгедрута жонъка, і занадто богато імен польсько-латинських): чи не спровадила їх господарна Бона, що держала Кремінецьке староство, з иньших, литовських маєтностей?

16) В однїм контрактї провинника має його господар тримати in iure ruthenico velut servum — Akta grodzkie т. XIV ч. 918.

17) Див. Akta grodzkie i ziemskie т. XII ч. 120, 435, 480, 584, 847, 1348, 1595, 2004, т. XIII ч. 7, XIV index, sub voce servus illiber (о скільки згадують ся просто servi, може бути непевність, бо сим іменем означали ся й слуги не невільники); знов homines illiberi часом значить слуг без права виходу (про

них низше). Про невільництво в Галичинї див. у Линниченка Суспільні верстви Галицької Руси XIV-XV в. с. 89 і далї.

[18]) Див. нпр. Akta grodzkie т. XIV ч. 263, 918, 943, 2019, 2132 і т. и., т. XVII ч. 462.

[19]) Akta g. т. XII ч. 2004.

[20]) Akta g. т. XIV ч. 2024 — справа обертаєть ся коло того, чи невільник Christianus чи Ruthenus („християнин” треба розуміти тут як „католик”),

[21]) Роздїл XII арт. 21.

[22]) Писцовая книга Пинскаго и Клецкаго кн. Хвальчевского с. 103, 170, 171.

[23]) Ibid. с. 170, 171, 405, 413 і також 103 — невільна служба, 476, 485 — тягла служба; що до обовязків див. с. 459 і 476, Писцовая книга Пинскаго староства Л. Войны, II с. 182, а також і вище наведений (с. 112) інвентар.

[24]) Писцовая книга Хвальчевского с. 485. Цїнні замітки про сей перехід з невільництва в селянство у В.-Буданова Крестянское землевладѢніе с. 35-6, тільки він не пробує при тім з сих фактів зробити ретроспективний ужиток для об'яснення кріпацтва. Для нього й койминцї (про них низше) „зарождающійся типъ крѢпостного состоянія” (с. 33), вони „уже несвободны и потеряли право перехода”. Взагалї ся обставина, що дослїдники більше застановляли ся над клясифікацією ріжних катеґорій селянства, нїж над їх ґенетичним звязком, була причиною, що досї еволюція селянства на литовськім праві, не кажучи вже за землї польської Корони, не вияснена хоч скільки небудь докладнїйше.

[25]) Писцовая книга Пинскаго староства Л. Войны II с. 6 (пор. Писцовую книгу Хвальчевского с. 103), також с. 476, 478.

[26]) Parobce, kthore przed them za niewolne miano, przy them folwarku w miasto ogrodnikow zachowane, завважено в однім місцї, — Писцовая книга Войны II с. 180, пор. 184.

[27]) Археографическій Сборникъ I с. 33, Акты Виленской ком. т. XVII с. 100-1. Текст другого з наведених документів має особливе значіннє для сього питання, тому я наводжу найбільше інтересне місце: „Миколай Хведевичъ хоружий высокодворский взялъ двѢ копѢ грошей на матку и на трехъ сестеръ тыхъ койминцовъ у кн. Миська Татарина, которыє мѢли ся у него выкупити (которыє уже въ насъ выробили ся, каже про них син того Миська), а тыхъ двухъ койминцовъ продалъ єму на вѢчность за двѢ копѢ грошей, нижли не за паробковъ, але за койминцовъ, ижь мѢли у домѢхъ подъ нимь мѢшкати, а не у дворѢ служити," Виходить, що сї коймінцї тому тільки не паробки, бо не сидять у дворі, а на осібних ґрунтах. Що до матери їх і сестер, то вони також були очевидно невільницї, але не були продані на вічність, а дані на відробок за дві копи грошей, і відробивши ті гроші, вернули ся до першого свого пана.

Про койминцїв В.-Буданов ор. с. с. 33, Линниченко ор. с. с. 102 (він наводить вивід сього слова від литовського kaimynas — сусїд).

[28]) Акты Зап. Россіи I ч. 98 (1492) — наданнє монастиреви данного чоловіка без права виходу „какъ которого коланного". Леонтовича Акты Литовской Метрики I ч. 621 (1502): двір Межирич записаний „зъ служебными людьми и съ коланными, то єсть тяглыми, и зъ ихъ землями, и зъ данники." В такім же значінню тяглого ужито се слово в переписи київських королївщин XV в. — Архивъ Югозап. Россіи VII. II с. 1.

[29]) Про закупів литовського права В.-Буданова Черты семейнаго права (1. с. с. 65 і далї — с. 24 відбитки), Снитка передмова до XVII т. Актів Вил. ком. с. 56-7, Любавского Обл. дѢленіе с. 393 і далї, Ясинскій Закупы. Про сю останню працю див. мою рецензію в Записках т. LXII і замітку в т. LXV (Miscellanea). Буданов, а за ним Ясинский уставили вповнї справедливий погляд на закуп литовського права, як на застав. Любавский бачить в сих закупах наймитів.

[30]) Сей погляд лежить, очевидно, в основі спеціальнїйших постанов Лит. Статута 1529 р., що на вічність не можна продати себе самого, анї своїх дїтей підчас голоду, анї не можна впасти в вічну неволю за шкоду (розд. XI арт. 7 і 9). В однім судовім рішенню (1539 р.) судя в дусї сих постанов рішає, що „не єсть речь годная, абы матка мѢла дочку, або отецъ сына въ неволю вечную продавати, хиба можетъ запродати" — Акты Вилен. ком.

XVII ч. 66.

[31]) Законодавство йшло тут на зустріч народньому погляду, що заставлений ґрунт чи чоловік з часом собою амортизує довг — див. матеріал зібраний у Снитка с. 37-8 і Ясинского Закупы с. 447-8.

[32]) Розд. XI арт. 7 і 9, пор. Статут 1566 р. розд. XII арт. 7.

[33]) Лит. Статут 1529 р., цитовані артикули, з документів нпр. Акты Вилен. ком. XVII ч. 272, умова: „выпусту (закупови) на кождый годъ по десети грошей, а присевку по бочце жита — дана войтово (кредитора) насеньє и поле, и ку тому по севни гредчины" (гречки). Завважу, що дотепер який маємо матеріал про закупів, то з самих майже білоруських земель.

[34]) Про сю назву останнїми часами вийшов спір між проф. Любавским, що противставляє „людей в пенязях" закупам, і проф. Ясинским, що їх ототожнює. Дійсно, „люде в пенязях" часто значать теж, що заставні, закупні, але часом значать що иньше, як власне в спірнім документї, видрукованім мною, з коментарем, в Записках т. LXV.

КАТЕҐОРІЇ СЕЛЯНСТВА XV-XVI ВВ. СЕЛЯНЕ ДАННІ, ЇХ ТЕРМІНОЛЬОҐІЯ; ДАННІ СЕЛЯНЕ В КИЇВСЬКІЙ ПЕРЕПИСИ 1470 Р., В РАТЕНСЬКІМ СТАРОСТВІ НА ПОЧ. XVI В. І НА ПИНСЬКО-ВОЛИНСЬКІМ ПОЛЇСЮ 1560-Х РР., ЇХ ОБОВЯЗКИ І ОЦІНКА ОПОДАТКОВАННЯ; ПЕРЕЖИТКИ СТАРИХ ПОРЯДКІВ З ИНЬШИХ КРАЇВ, ВІДТВОРЕННЄ СТАРОГО ОПОДАТКОВАННЯ, XIV-XV ВВ., ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ, ЗАРОДКИ РОБІТ.

Дуже численні й ріжнородні катеґорії селян в українських землях литовського і польського права, звістні нам в XVI в., що в ріжних місцях мали ріжні імена, ріжні чинности й обовязки, відповідно до місцевих обставин, — можна що до їх обовязків та способів їх експльоатації державою поділити на три великі катеґорії: людей данних, людей роботних, або тяглих в тїснійшім значінню, і служебних (слуг і ремісників). Поділ сей буде приблизним, бо одна катеґорія переходила в другу ріжними переходовими формами, спільники точками й т. и., але для орієнтовання

нам його вистане [1]).

В становищу данних селян, як я уже підносив, було найбільше шансів заховати ся прикметам давнього руського свобідного селянства, і з сього погляду вони мають право на нашу особливу увагу. Задержати ся ся катеґорія мала спромогу тільки там, де не було розвинене двірське, фільварчане господарство — чи то з економічних, чи то з політичних причин. На ново творити ся, очевидно — передо всім за старими взірцями, могла вона там де се двірське господарство упадало [2]). А з розвоєм фільварчаного господарства, з розширеннєм його території, від середини XVI в., вона вигибає все більше й більше. В кінці XV і в першій половинї XVI в., коли ми маємо докладнїйші відомости про українське селянство, на Українї як головний терен сеї катеґорії селян виступає Полісє, з його дуже слабо розвиненою хлїборобською культурою, але також і полудневі окраїни, о скільки обставини позволяли вже розвивати ся тут хлїборобській культурі, а татарською трівогою ще відстрашали панів від фільваркового господарства.

Якогось уставленого терміну в старій термінольоґії ся катеґорія не має. „Данниками” звали ся властиво тільки ті, що давали дань медову — дань в тїснїйшім значінню, хоч „данею” звали також поплати грошеві і в ріжних натураліях [3]). Маємо часом такі випадки, де „данники” противставляють ся „тяглим”, отже ужито се слово в значінню тої катеґорії, про яку тепер говоримо [4]); але з другого боку се слово уживало ся іще в ширшім значінню, противставлене „слугам”, в значінню селян обовязаних чи до робіт чи даней. Властиве ж значіннє, як я сказав, — селяне, обложені данею медовою. Ми ж в своїм огляді сим старим терміном будемо називати, з тими застереженнями, селян, обложених датками, але вповні або майже свобідних від панщини.

Опись київських державних земель, зроблена десь в 1470-х рр., дає нам перший докладний образ ріжних катеґорій данного селянства [5]).

„Данники” тут виступають під сим своїм іменем в околиці Житомира [6]). Тут нпр. в селї Грежанах сидить сїм данників. Підставою для оподаткования служить „земля данна”; головні складові частини його — „дань” і „полюдє", як бачимо — самі староруські інститути. Окрім того

часом люде дають по кілька грошей (3-5) княжим ловчим і бобровникам — мабуть окуп, аби вони за своїми ловами не лазили по їх землї. Взагалї ж датки з такої землї йдуть не однаково: одні платять „дани тридцать грошей а ведро меду, а две купицы полюдья” — таких було четверо; иньші цїлу дань давали медом: з одної землї „хоживало семъ ведеръ меду, а полюдья ведро меду а две куници”; або навпаки — цїла „дань” платить ся в грошах: тивун з своєї землї дає „дани копу грошей, а полюдья две куницы”. Так було в однім селї. В сусїднїх присїлках дань бачимо з декотрих земель значно вищу (до десяти відер меду), окрім неї дань воскову і ще оден додаток — тивунщину, все отсе теж лише у декотрих [7]). Взагалї оподаткованнє поодиноких „земель” дуже ріжнить ся і своїм складом і великостию: самі землї були не однакові, а окрім того оподаткованнє кождої мало цїлу свою історію: опусти, підвисшення, припадкові додатки, що ставали потім прецедентом на будуще, і т. и. Велика ріжнородність в оподаткованню взагалї, як побачимо, була прикметою його архаїзму і редукцію до одного знаменника робили тільки пізнїйші адмінїстраційні реформи.

Під самим Житомиром і Чудновим стрічаємо в селах також данників, але тут уже не відріжняєть ся дань і полюдє: дають сумарично тільки мід.

В Романові під Житомиром дають також і куницї, і овес, і т. зв. болкуновщину — дань від худоби, від вола по три гроші (відти й „бодкуновщина”: болкун, бовкун — віл по українськи) [8]). Се був рід стацїї, що на Поросю платила ся всякими людьми, навіть слугами, „на приїзд в. князя”, але потім стала постійною даниною.

Крім назви данників данні селяне під ріжними иньшими назвами, чи й без назв, виступають в ріжних селах сеї описи. Так в однім селї на Роси (Терпсеєві) стрічаємо куничників: вони платили куницї, не сказано, — чи „шерстю”, себ то дійсно шкірками куни, чи грошима („куниця” по старій традиції на Українї стала означати й данини переложені на гроші). Двоє дають по шість кун, третїй три, „а вси три голтаи”). В иньшім селї (Радостові) бачимо людей, що не несуть иньших обовязків окрім того що дають „подимщину”. Подимщина ся одначе не та пізнїйша, польським правом заведена — по два гроші від лана. Що таке була стара українська подимщина, дає розуміти люстрація браславського замка 1545 р. — там давнїйше люде земянські давали на замок таку подимщину: з диму по 12

грошей, по мірці вівса, по хлїбу й курці. В тім роді мусимо собі представити й київську подимщину XV в. [10]).

Під Чудновим було також кілька сіл, де люде давали подимщину, але деякі з них окрім того іще „городъ робять, а на толоку ходять на одну". Очевидно, се дуже стара практика, бо коли де инде скаржили ся як на новину, що їх Семен Олелькович змусив „сїно косити, на толоку ходити, став сипати", то тут такої скарги не підносили [11]). Се вже, як бачимо, перехід до панщини, до людей роботних.

До сеї київської описи хронольоґічно досить близько стоять описи иньшого глубокого кута українського Полїся — Ратенського староства, себто земель верхньої Припети, з 1500-1512 рр. [12]). Землї сї входили в склад Корони, але законсервували ще в тім часї дуже богато архаїчного, впливами фільварчаного господарства майже були не зачіплені, й відомости, які дають про них описи, для відтворення давнїйшого економічного становища селян дуже цїнні.

Підставою оподаткування служить тут „дворище" (area), що відповідає більше меньше „землї" київської описи. Між складовими частинами сього оподаткування передовсїм стрічаємо медову дань (dacia) і полюдє. Старі назви сеї дани задержали лише в Ратеньській волости, тим часом як в Ветельській волости тогож староства її витиснули иньші назви — мід осіннїй і липцевий [13]). Великість сих даней не однакова, найчастїйше одначе се ваганнє не велике — вони давали в сумі в середнїм півтретя відра з дворища (3 $^{1}/_{2}$ липечни) [14]), але на деяких дворищах, або і в цїлих селах (особливо Ветельської волости) вона підіймаєть ся до 5 відер. При віддаванню сеї медової дани давали ще грошевий даток, т. зв. поданє, що початково мав, мабуть, значити даток для того „ємця", що ту дань виберав, як „писчеє" пинського Полїся (див. низше); воно виносило від 1 до 5 гр. в ріжних селах і ріжних комбінаціях. Окрім того приходить „побор" — він складаєть ся з білки і грошей; нормальна висота їх 20 гр. з дворища в цїлім старостві. Ся „білка" тхне глубоким архаїзмом (вона позволяє нам зблизити сю данину з старинною даниною „по бѢлей веверицѢ отъ дыма"), але з другого боку ся одностайна висота грошевого побору — 20 гр., мусїла з'явити ся результатом якоїсь зовсїм нової реґуляції (правдоподібно, в склад побору входили давнїйше ще иньші натуралїї, і се все при тій реформі

заступлено одностайним грошевим податком). Окрім того давали бобровниче — гріш і 10 горстей льняного прядива [15]). Осібно давали конопляного прядива по горсти на невід (в Ветельській волости натомість давали кілька личаних „ужищ” — поставів шнуру для сїти на зьвіри) [16]). Важнїйша дань вівсяна, дуже значна, що виносила в деяких селах понад колоду з дворища [17]); в деяких попри овес давали ще й жито — „на озимий засїв” [18]). Давали по кілька возків сїна (5,6,7) з дворища. Нарештї — ріжні річи до столу: курей, або качок, яйця, масло, сир, часом ялівку й кабана, що, правдоподібно, разом творило стацію. В Ветельській волости був іще осібний податок „похлїбне” — з кождого відділеного господарства [19]), вощениче, уствиця — дрібні грошеві датки.

Як бачимо, податки дуже ріжнородні, і в сумі досить значні. Так нпр. в с. Заставю Ратенської волости на дворище припадає пересїчно в грошах і медовій дани переведеній на гроші 55 грошей, а пів стільки дадуть иньші престації, разом коло 80 гр. Село Замшане дадуть ще більше: грошеві і медові данини дадуть на дворище 84 гр., а иньші треба раховати коло 45 гр., разом коло 130 гр. Село Щодрогощ Ветельської волости дасть меньше: грошевих і медових данин 41 з дворища, а коло 20 гр. иньші датки, разом понад 60. Село Ветли коло 90 гр. (63 $^1/_2$ гр. грошевих і медових данин, а ще понад 25 гр. иньших датків), і т. и. [20])

Коли попробуємо, за помочию тих вказівок, яких ми ужили для оцїнення оподаткования Ратенського староства, порівняти податки Ратенські з податками київського Полїся з 70-х рр., то побачимо, що „земля” в околицї Житомира несла пересїчно (з дуже великими ваганнями, ще більше як у поодиноких дворищ ратенських) не меньше, а часом навіть і більше як ратенське дворище [21]). Але можна думати, що тутешня „земля” була більшою господарською одиницею від дворища.

Так виглядало оподаткованнє в тих селах Ратенського староства, що повнійше залежали свою архаічну фізіономію. Поруч них були одначе й села „урочні”, де всї ріжнородні датки були заступлені грошевим чиншом — давали по півкопи „уроку” і по 6 сторожевщини (custodiae). Про два з сих сел ревізор толкує такий розмірно низький чинш тим, що сї села „малі, а лежать між селами литовськими”. В однім селї (Кремно) всї дани зведені

були до одної медової дани, досить високої (3 $^1/_2$ липечни з деяких дворищ), сторожевщини і одного кабана з цілого села на замок [22]).

Панщина в сїм старостві єсть, але ще в дуже примітивній формі: в Ратенській волости, каже ревізор 1512 р., „люде обовязані з'орати і зробити (disponere) поле і урожай весь звести до замкового двора”. В Ветельській волости, де фільварку не було, люде з усїх сїл зберають на замок сїно з усїх замкових сїножатей; обовязані до воження, инакше до „повозу” (ще оден старий термін), куди буде треба, з усякого рода річами; мають будувати й направляти замок і возити дерево (на будову) своїм накладом. Судячи з описи замкового фільварку в тім же інвентарі, замкове господарство вело ся не велике, й сї фільварчані роботи не повинні були зайняти богато часу — виставало мабуть кілька день до року [23]). У всякім разї маємо і тут перехід до панщини, який бачили ми вже вище, в околиці Чуднова.

З порівняння того, що дають нам описи київські і ратенські, можемо вже виробити собі суд, як виглядало оподаткованнє селянства перед змінами XVI в., в віцї XV, ба й XIV. Се дає нам можливість сконстатувати дуже архаїчні прикмети, які задержали ся навіть в другїй половинї XVI в., в переддень Люблинської унїї на Полїсю волинсько-пинськім, в сусїдстві Ветельської волости, по Припети і нижнїй Горини. Тут і при волочнім помірі 50-х рр. богато сїл полишено при старинних обовязках, і тільки в 1560-х рр. оподатковано їх на ново, відповідно до устави. При тім описано докладно подекуди їх давнїйші податки, а що при тім особливо цїнно — дано й поміри тутешнїх дворищ: подробиця, котрої не давали нам анї київська анї ратенські описи [24]).

Як видно з долученої табелї [25]), де подані цифри з 27 сел (71 дворище, що задержало ще ті архаїчні податки, тим часом як у иньших заступив їх грошевий урок), і тут оподаткованнє визначало ся значною ріжнородністю: маємо яких 14 ріжних титулів дани. Підставою оподаткования служило й тут дворище. Декотрі податки майже скрізь однакові й ті самі. Так скрізь (хиба де частина податків заступлена була уроком) давали з дворища, без ріжницї його великости й доходности, однакове полюдє — по 7 гр. і 4 пенязї; одностайна ся й така не кругла цифра дає здогадувати ся, що се еквівалєнт якоїсь натуралії (чи натуралїй), що давнїйше творили се полюдє. Від кождого диму, скільки їх було в дворищу, давали по 2 гр. „писчого”.

Далї, загальним (з дуже незначними виїмками) датком були овес й сїно, з тою ріжницею, що з більших, доходнїйших дворищ давали цїлий стог сїна (його числили на 33 гр.) і 4 бочки вівса, з меньших — півстога і 2 бочки: се була норма, і виїмки досить рідкі. Досить загальним (але вже з значнїйшими виїмками) датком виступає грошева „посощина" — также староруський інститут: дань від сохи, що відповідає дани медовій або подимщинї иньших країв; в меньших дворищах (розумію й меньше доходні) платили її 10 гр., в більших 20 гр.; так було звичайно, тільки в дуже великих дворищах іде вона до 60 і 80 гр.; виїмки рідкі [26]).

Иньші датки — як „побор" і „прибор", званий часом „новим", „приписне" і натуралїї як лагвиця (по 21 гр.) [27]), баран і лис (баран цїнив ся на 12 гр., лис на 6 гр.) приходять тільки по декуди, так само як і „урок", що в сих дворищах, як я вже сказав, заступав тільки частину податків. Всї натуралїї переложені на гроші, тільки овес дають іще або натурою або грошима. Панщини нема, але подекуди бачимо її грошевий еквівалєнт — се „пригон", (в меньших дворищах платили пригону 10 гр., в більших 20) і „повоз" инакше віз, завіз, возу — як видко з цифр, все се одна й та сама оплата [28]). „Пригон" — звістний в білоруських землях термін для двірської роботи: очевидно тут давнїйше уживано данних селян до двірського господарства, але потім се замінено на гроші [29]), „Повіз" — звістний уже нам староруський термін [30]), що міг означати або обовязок відвозити натуралїї до двору (він відпадав, коли натуралїї окупали ся грошима, але се не перешкаджало, щоб сей обовязок також ще казати оплатити), або — ходити з підводами (як то бачили ми в сусїднїй Ветельській волости). Про великість „пригону" перед переложеннєм на гроші може дати деяке понятє та обставина, що устава на волоки рахувала 12 гр. з волоки за чотири лїтнїх толоки; судячи з того й пригон, рахований по 10 гр. з меньших дворищ (одначе більших від волоки) не мусїв бути дуже великий (дуже докладно операти ся на сїй таксації не можна, бо не знати, з якого вона часу йде). Про роботу ще не переведену на гроші маємо звістку в однїй грамотї пинської княгинї Марії з 1494 р., де вона звільняє якихось Яцковичів з звичайних селянських обовязків: „ижъ имъ овса и сѢна не давати, и полюдья, и на каждоє дѢло имъ не пойти ни съ топоромъ ани съ сохою" [31]). Взагалї ся грамота цїнна тим, що показує при кінцї XV в. тіж самі головні моменти оподаткованя тутешнїх селян, які ми переглядали дотепер в детальнїйшім

виказї 60-х рр. XVI в.

В сумі се оподаткованнє тільки до певної міри відповідало великости дворища й якости ґрунту. Бачимо, що меньші дворища по більшій части платять меньше нїж більші; що дворища на лихім ґрунтї були оподатковані низше, нїж ті що на лїпшім; але до якоїсь докладнїйшої пропорціональности було далеко, і скільки можемо судити з дат поданих ревізією, воно дуже часто було непропорціональним: з морґа ґрунту, який ревізор зачисляв до тої самої кляси, в одних дворищах платило ся в загальній сумі податку 1 $^{1}/_{2}$, в иньших 2 і навіть 3 гр. Навіть в тім самім селї [32]) трапляли ся такі нерівномірности. Або бачимо й таке, що в тім самім селї в однім дворищі морґ лїпшого ґрунту платив меньше ніж морґ гіршого, по отаксованню ревізора, і то значно, навіть у двоє [33]). Розуміє ть ся, ріжні вигоди, про які мовчить ревізія [34]), в дійсности в значній мірі подекуди могли зменьшувати сї нерівности [35]). Одначе припускати, що такі побічні обставини вповнї вирівнювали сї великі відміни, нїяк не можна: годі думати, щоб не звернув на них нїякої уваги ревізор, коли б вони давали таку велику ріжницю в доходности дворища. Очевидно, і тут не тільки ріжнородність, але й непропорціональність оподаткування треба толкувати браком якоїсь одностайної норми, тим що, як я сказав вище, кожде дворище мало свою осібну історію оподаткування, свої, щоб так сказати, не тільки об'єктивні, але й суб'єктивні мотиви оплат.

При тім оплати сї були часто дуже значні, розмірно взявши. Критерієм може служити нам податок, який визначав ревізор за підставі нової устави. Податок сей, розуміє ть ся, по тодїшньому не був низький, а що найменьше середнїй, або й вище середнього. І от ми бачимо, що тим часом як в одних дворищах при заведенню нового оподаткування оплата з морґа підносила ся, в иньших податок плачений „по старому” був не меньший від виміреного на підставі устави, ба навіть — і се трапляло ся дуже часто — навіть вищий, так що відповідно уставі треба було б знизити його, тільки ж ревізор тримав ся фіскальної засади, що доходи держави можна підвисшати, а не знижати, і в таких разах лишав той давнїй вищий податок. Подекуди сей, „по старому” плачений податок був таки й добре вищий від уставового; так нпр. дв. Витковичі в с. Сваричевичах платило по старому 3 $^{1}/_{3}$з морґу пересїчно, а но уставі мало б платити коло двох, в с. Парі дв.

Попковичі платило 4 гр. з морґу, а мало б платити 2, а в с. Берестю дв. Колбащичі платило 6 гр. з морґу, а мало б платити два! Взагалї такі випадки, де нова устава підносила значно старинне оподаткованнє, належали до рідких — частїйш де й підносило ся, то не богато [36]). Цікаво, що як раз на найгірших ґрунтах таке підвисшеннє часто бувало значне: се залежало від того, що в своїй уставі реєстр мав досить тїсну скалю знижень, і низше як 1 $^1/_4$ гр. з морґу не визначав чиншу, тим часом давня система оподаткования була плястичнїйша, й на найгірших ґрунтах припадало з морґу й по $^1/_2$ гр., і навіть ще меньше.

Сама собою насуваєть ся гадка — порівняти тутешні податки з ратенськими. Се було б легко, як би мати міру редукції вартости гроша й продуктів і докладну міру ратенських дворищ, а без того можна се робити тільки в приближенню. Оподаткованнє пинських дворищ вагаєть ся переважно між копою й трома копами; пересічно з тих 71 дворищ на одно припадає 137 гр.; пересїчне оподаткованнє дворища в тих ратенських селах, котрих оподаткованнє обраховував я вище, дає коло 90 гр. Коли б зробити редукцію й тут на 2:1, то середнє оподаткованнє ратенських дворищ було б вище (90 : 68 $^1/_2$), але се, розумієть ся, дуже гіпотетична редукція.

На доповненнє образу, який дають нам сї описи, наведемо ще кілька звісток з иньших місць.

Маємо грамоту Витовта 1411 р., де він надає село в Свислочськім окрузї з усїма доходами, які з нього йшли — два ставнї меду, 10 кун, „стан" (стація) „званий полюдє" і боброві лови [37]).

З Витебської землї маємо зізнаннє старця в Казимирових часах; по його словам він памятав Витовтову практику, які тодї обовязки мала місцева громада: вони давали з диму по куницї, по три гроші житщини і на кухню (княжу) по курцї, десятку яєць і півгроша. Мали удержувати бобровника під час його ловів на їх території з його конем і псом (не більше) і платити йому по грошу. Роботу мали таку: на жнива ходили три днї, орати на яр також три днї, мали накосити сїна на чотири стоги і поставити єз на рибу. Підводами ходили тільки для самого в. князя (коли він їздив, від Витебська до Смоленська, або від Смоленська до Полоцька) [38]).

З Смоленщини маємо одно наданнє села для смоленської катедри, 1470 р., де описані місцеві податки: в селї було вісїм данників і від них ішло три кади меду без пуда, 65 $^{1}/_{2}$ грошей і сїм бочок жита, а при тім були ще в тім селї боброві гони на князя і якась служба від людей близше не пояснена [39]).

В кн. Мстиславськім (теж в давнїй Смоленщинї) маємо описані податки одного монастирського села з данниками: вони дуже не однакові: з землї дають одну або дві кади меду (по 5 пудів), до того хмелю і певну суму „вари” — на видатки варення. Окрім того є тут і грошева дань, від 30 до 96 гр., а у деяких ще иньші, спеціальні датки („покадне”, „за бобра”) 40).

На підставі всього отсього матеріалу можна собі представити, як виглядало оподаткованнє свобідного селянства перед змінами внесеними розвоєм фільваркового господарства й правительственними реґуляціями XVI в., — в XV віцї, а mutatis mutandis — і в XIV, може навіть і в XIII.

Підставою оподаткования служила більша земельна господарська одиниця, що могла містити й містила звичайно в собі кілька селянських господарств, звана дворищем (на Волини, Побужу, в Галичинї), землею (в Київщинї), селом (ся назва задержала ся в Сіверщинї), величини дуже ріжної, нїчим не реґульованої. Податки визначали ся великою ріжнородністю, часто навіть в однім і тим самім селї. В основі їх лежала староруська дань, що спеціально стала означати дань медову і в сїй формі задержала ся в місцях, де розвинене було пчільництво. В иньших місцях давали дань грошима — така пинська посощина (звістна зрештою і в иньших, білоруських і великоруських землях) або продуктами господарства, як київська та волинська подимщина. Сї модифікації дани по всякій правдоподібности ідуть з часів староруських, як самі їх означення (пригадаймо дань, давану Деревлянами від „дима”, Вятичами від „рала”). Другим таким стародавнім складником оподаткования було п о л ю д є — первістний обовязок годувати князя з дружиною й складати йому дарунки при річних його об'їздах. Воно вже в староруських часах мусїло розложити ся на річну реґулярну грошеву оплату 41) і ріжні натуралїї, давані чи то на приїзд в. князя, чи вже рік річно, незалежно від приїзду. І сї остатнї инде перейшли на грошеві оплати в родї київської болкуновщини, волинської поволовщини (може й пинської плати за барана), инде задержали ся в натуральнім видї (як в ратенських селах) — се так звана в XVI в. стація, инакше поклон, почесть. В XV в. вона подекуди зветь ся старим іменем „стан”, і наведена вище грамота Витовта, як ми бачили, толкує се як друге імя полюдя; се важна вказівка, хоч з другого боку в стацію так само могли перейти і ріжні престації для княжих урядників і для самого князя 42).

Оплати для княжих аґентів тільки місцями задержали ся виразно — таке „писче” пинського староства, „в'їзд” Мозирської волости, правдоподібно „поданє” ратенське. Ширше й одностайнійше розповсюднені були дачки для княжих ловців і бобровників, звістні вже в XIII в. на Волини [43]): ми бачили їх майже скрізь, в ріжних формах і предметах. '

Сї (й може бути — ще якісь иньші) основні датки й престації з часом обростали ріжними додатками, а з їх складових частин виростали самостійні податки, що модифікували або б витісняли основні. Сей процес наростання податків по части був раціональним з огляду на те що господарська одиниця більшала, доходність її зростала, монета дешевіла звичайно. Але властиво не сї раціональні (бодай до певної міри) мотиви впливали тут, тільки фіскалізм, користолюбність правительственних аґентів, що з казусів робили практику, шукали всякої зачіпки до утворення нового доходу і залюбки використовували кожду нагоду, щоб зробити з неї прецедент побору на будуще. В кождій місцевости, можна сказати — в кождім селї, в кождім дворищу ся еволюція оподаткування розвивала ся своєю дорогою, і наслїдком того витворяла ся така ріжнородність в оподаткованню) [44]).

Наслїдком того, як також для браку якоїсь однородної податкової одиниці, оподаткованнє було не тільки ріжнородне, але й не пропорціональне — у одних лекше, у иньших тяжше, і то в найблизшім сусїдстві. Супроти того годї знайти якусь одну міру для нього, але то можемо зазначити, що, з можливими виїмками, було воно досить значне, так що иноді стояло вище тої податкової норми, яку правительство виробило в XVI в., хоч і ся низька не була.

З робіт споконвіку тяжіла на людности робота городова й мостова. Попри се в сусїдстві княжих дворів селян з часом почали притягати й до ріжних иньших робіт — як підводи, кошеннє сїна або толоки. Як давно се почало ся, годї сказати. В старій Руси не знаходимо на се виразних вказівок [45]), можна тільки для підвод з всякою правдоподібністю припустити староруські початки — в „повозї” й обовязку перевозити княжі баґажи при полюдї. Але судячи з наведеного зізнання про практику Витовтових часів, початки таких двірських робіт треба датувати принаймнї XIV віком (хоч може й не всюди). Одначе сї роботи — чи то в видї одної або кількох толок,

себто участи в двірських роботах на заклик двірського тивуна, на його страві й частованню, чи то в виді певних робіт (як в Ратенщині), з початку не були великі — не більше кількох днів до року. Вони починають розвивати ся, загалом беручи, доперва з кінцем XV в., з розвоєм панщини й катеґорії роботних людей взагалі.

Примітки

1) Про клясифікацію ріжних катеґорій селян підіймав ся не раз спір в лїтературі — див. нпр. Любавского Обл. дѢленіе с. 318, 336 і д., Леонтовича Крестьянскій дворъ — Ж. М. Н. П. 1897, IV с. 403 (проф. Леонтович тут покликуєть ся між ин. і на мене, мовляв я в своїй книжцї Барское староство дїлю селян на тяглих і слуг, але ш. дослїдник переочив у мене иньші катеґорії: „урочних”, як вони в подільських люстраціях звуть ся, убогих, і т. и. ор. с. с. 256). Зрештою особливого значіння клясифікації, як річи підрядній, я не надаю (спори виходили також і через те, що дослїдники уживають старих термінів, а сї не визначали ся докладністю й стрічають ся і в тїснїйших і в ширших значіннях, особливо термін „тяглий”, що служить тут каменем преткновения. Піднесу тільки дві обставини. Одно, що ми мусимо тримати ся тут подїлу що до оподаткування, тому не можемо мішати термінів з сфери правного становища (нпр. непохожих ставити як рівнорядну катеґорію припустїм з данниками, як то робили деякі давнїйші дослїдники). Друге — що з огляду на важне значіннє, яке має для становища селян розвій панщинних робіт, уважаю за лїпше виріжнити в осібну катеґорію селян панщиною обтяжених від необтяжених, хоч і тут — як зрештою скрізь, маємо переходові форми.

2) Сеї обставини, що ми маємо тут не тільки пережитки, але й новотвори, не треба спускати з очей, коли мова йде про слїдженнє останків староруської практики.

3) „Дани грошовыи, медовыи, бобровии и куничнии” — звичайна фраза актів XVI в., де вичисляють ся всякі можливі доходи маєтности. Нпр. Archiwum Sanguszków III ч. 248, 256, 360, IV ч. 56 і т. и.

[4]) Нпр. Archiwum Sanguszków IV ч. 198.

[5]) Дати опись не має, видавець її — проф. В.-Буданов (Архивъ Югозап. Россіи ч. VII т. II ч. 1) кладе її на сїмдесяті роки XV в., коли Київщина перестала бути князївством (передмова, с. 28). Дійсно — відклики на „новини”, заведені кн. Семеном Олельковичом і на старини — „за Витовта”, з часів перед наданнєм Київщини Олелькови, вказують виразно, що опись укладала ся не дуже пізнїйше по смерти Семена Олельковича. З другого боку — бракує тут всяких натяків на спустошеннє Менглї-герая, і кольонїзацію бачимо таку, яка могла бути тільки перед сими спустошеннями, що розпочали ся з кінцем 70-х рр. Тому не можна прийняти погляду Леонтовича (Крест. дворъ, Ж. М. Н. П. 1897, V с. 27), мов би опись ся була споряджена за в. кн. Олександра: він опираєть ся на тім, що в виписи з сеї люстрації, зробленої королївською канцелярією в 1788 р. (видана в Архиві Югозап. Россіи VI. I ч. 2), сказано, що опись споряджена за в. кн. Олександра. Розумієть ся, ся звістка й сама по собі не дуже авторитетна, а до того, здаєть ся минї, можна зміркувати, звідки вона взяла ся: випись, відай, зроблена не з повного тексту описи, а з виривка, вписаного десь в книгах Метрики з часів в. кн. Олександра. Тому на початку її стоїть: „Казимир”, чого нема в повнім текстї; отже була се випись, зроблена за розпорядженнєм в. кн. Казимира — ще оден доказ против приналежности описи часам в. кн. Олександра.

[6]) Глубшого Полїся захована опись не тикає — здаєть ся, маємо тільки фраґмент її.

[7]) Архивъ Югозап. Россіи VII. II с. 7-9.

[8]) Ibid. с. 4-5. „Болкуновщина” давала не малі трудности дослїдникам. Леонтович (Крестьянскій дворъ, Ж. М. Н. П. 1897, V с.42) не можучи витолкувати значіння сього слова, здогадував ся, що се мабуть „татарський термін як ясак і т. и.”, і се толкованнє повторив за браком иньшого й Д.-Запольский Госуд. хоз. с. 113. Але слово „бовкун” в значінню вола, котрого запрягають у віз одинцем, а не парою, задержало ся в лївобічній Українї до недавнїх часів: се слово приходить в Енеїдї, а об'ясненнє його див. нпр. в спогадах Симонова (Разсказы М. Т. Симонова, вид. 1900, с. 61), див. також Словар росийсько-український Уманця I с. 95.

[9]) Архивъ Югозап. Рос. VII II с. 1.

[10]) Ibid. с. 3, Zródła dziejowe VI с. 123-4.

[11]) Архивъ Югозап. Рос. с. 4.

[12]) Маємо для нього реєстри доходів староства з рр. 1500-10 й інвентар староства 1512 р., з них видав я в Записках Наук. тов. ім.Шевченка т. XXVI реєстр 1500 р., доповнений в дечім з реєстрів пізніийших, й інвентар (передр. в III кн. моїх Розвідок і матеріалів). Реєстр інтересний тим, що дає росклад податків на поодинокі дворища, але його виказ сих податків, очевидно, не повний: богато натуралій в нїм не виказано, як показує інвентар 1512 р. Деякі доповнення дає статя Т. Любомірского Starostwo Rateńskie, wyjątek z historyi osad wołoskich w Polsce (Biblioteka Warszawska, 1855, II) — автор їх користав з документів нам незвістних — нпр, листів з старостинської управи.

[13]) Мід осїннїй відповідає дани разом з полюдєм. Так виходить з порівняння: реєстр 1501 р. каже про мід липцевий, дань і полюдє (нпр. с. 5 і далї), інвентар 1512 натомість — про мід липцевий і осїннїй (с. 32 і далї). В Ратенській волости поруч дани і полюдя подекуди теж давали „мід липцевий” — як данину підрядну, поменьшу.

[14]) Сї ріжні міри меда представляють ся так: колода (tunna) = 10 чи 12 відер (urna) або чвертей, відро = $^4/_3$ липечни (lypyeczna) = 4 ручки (rączka, ciffus). При тім треба одначе тямити, що міри сї не були однакові скрізь.

[15]) Реєстр 1500 р. льняну дань промовчує як і „білку”, але пізнійші (див. нотки на с. 5) виказують лен в складї бобровничого і білку в складї „побору”, пор. інв. 1512 р.

[16]) Інвентар 1512 р. (с. 32): de canapo parato ad comparandam sagenam (в реєстрі нема), в Ветельській волости: funes de bastis alias użyscza, quodlibet 50 sążon, ad rete venale extradunt, або obirzy (обори, оборки) de bastis (слова basta нема у Дюканжа, але значіннє ясне з порівняння с. 31: recia castrensia magna ad feras magna de bastis, recia dorcina (на дикі кози, dorcae) de bastis, liczane, нїм. Bast).

[17]) Схема мір була така: колода (truncus, kłoda) має 4 кірця або фіртеля (corus, korec, wyrthel), 8 півмірків або третинників, 16 мац (Mass) і 32 півмацок. Кнапский, польський лєксікоґраф XVII в. каже, що на Руси колоду також звали мацою (Linde Słownik, sub voce), але я не міг провірити сеї вказівки документально.

[18]) С. 32 (Замшани), 33 (Велюничі, Кортилїси) і т. д.

[19]) „Похлїбне так званий в сїй волости податок приходить з людей: коли хто, сидячи на дворищу, а маючи більше синів, поділить між ними дворище, тоді сей податок зростає — себто 2 гр., 2 кірці овса, масло й сири" (з кождого осібного господарства).

[20]) Ціни меду дає ревізія 1500 р. — липечна коштувала 8 гр., ручка 8 гр. Для иньших продуктів по ціни мушу удати ся до люстрації Ратенського староства 1565 р. (Архивъ Югозап. Рос. VII, II): яловицю тоді таксовано на 60 гр., кабана на 48, курку за 1 гр., масло й сири по 1 гр., так само 20 яєць, візок сїна, 10 горстей льну і ужище — по 1 гр. Що до вівса єсть в тім трудність, бо люстратор 1565 р. каже, що його давали меньшою мірою в порівнянню з торговою, а окупали його wedlie dawnego obiczayu по 16 гр. колоду (с.280); ся ціна — очевидно, значно низша тодїшньої торгової ціни, але скільки коштувала „замкова" колода на тодїшнім торгу, таки не знаємо; приблизно лише можна взяти її за 30 гр. (холмська колода вівса коштувала тоді 36-40 гр., а жита 80 гр.). На польських торгах від початку XVI до 1560-х рр. збіже мало зрости в ціні більше меньше о 4 рази, продукти скотарські о 1 $^{1}/_{2}$ (за браком новійших обчислень приходить ся користати все ще з Чацкого O polskich i litewskich prawach I с. 186, II с. 184). В такім глухім кутї, як Ратенщина, зріст цін мусїв бути далеко повільнїйший. Середно взявши, можна натуралії рахувати о половину ціни, як то бачимо з ціною меда: ратенське відро коштувало в 1500 р. 12 гр., в 1565 24 гр., отже у двоє. На сїй редукції оперують ся мої обчислення, котрих лише приблизний характер ще раз підношу.

[21]) Так нпр. в с. Грежанах припадає пересїчно на землю грошевих і медових даней (по ціні ведра меду 1500 р. в Ратнї, припускаючи, що відра сї були меньше більше однакові — що одначе не конче певно) 66 гр., а куниці, редукуючи їх ціну о половину против ціни в середині XVI в. ще 28

гр., разом коло 95 гр. В присїлку Хлупинцях 112 гр. і куниць коло 40, разом коло 150! В присїлку Солодирі 91 гр., за куниці 35, та ще за віск щось, разом також буде до 150 мабуть. При тім треба тямити, що київська опись старша від ратенських о яких чверть столїтя, а з тим і цїна гроша була більша, але з другого боку грошева цїна продуктів була низша.

22) Ст. 6, 7-8, 33-4. Обрахувати податок в Кремнї з дворища не можна, бо число дворищ не вказане; можливо і те, що тут був опуст в данях, бо се село спалили були Татари (с. 11).

23) Ст. 32, 35-6, фільварок — с. 31.

24) Опись видана під титулом; Писцовая книга бывшаго Пинскаго староства, составленая старостою Лаврином Войною, Вильна, 1874, I-II, села з дивнїм оподаткованнєм описані в т. II.

25) Див. прим. 5.

26) В чистійшій формі посощииа виступає в інвентарі одного пинського села, на пограничу з Ратенським староством (1565); тут платять від „волової сохи" по копі грошей, незалежно від чиншу з дворищ і медової дани; чиншу з дворища дають по 12 гр., „виряду" або „воєнщини" по 3 гр., осібно дань медову, і крім того „куниць пенезми" за право ловити рибу в ріцї, і стацію (яловиц 3). Документы архива юстиціи I с. 157-8.

27) Лагва, лагвиця — коновка, збанок; може медова дань?

28) Так с. 352 і 358 оплата 90 гр. зветь ся „повозом", на с. 388 і 392 — woza, wozu, в Бахоровичах на с. 452 дають 45 гр. za pułwoza.

29) Про пригон див. у Любавского Обл. дѢл. с. 320 (на жаль лише реґеста).

30) Див. т. III с. 291.

31) Ревизія пущъ с. 385.

32) Див. нпр. с. Жолкиню або Стохово.

33) Нпр. в с. Берестю.

[34]) Ревізор в своїй інструкції для отаксовання мав тільки оден крітерій — якість ґрунту, для того схема його далека від потрібної плястичности.

[35]) Нпр. в тім с. Берестю дворище Колбащичі платить з морґу гіршого ґрунту 6 гр., дв. Балуковщина — 3 гр. з морґу ліпшого, але дворище Колбащичі ціле меньше, а має більше робочої сили (тут є чотири дими, а на Балуковщині тільки два), отже воно могло бути ліпше культивоване і нести ліпші доходи.

[36]) При тім треба ще знати, що новий податок обраховував ся відповідно до нового виміру ґрунтів, і відповідно до нього ж, для порівняння, обраховував я давній податок на морґ. В дійсности ж старі податки платили ся давнійше з меньшого простору землї (новий вимір ґрунту, переведений ревізором, в порівнянню з попереднїм виказує часто значну надвишку), бо уложили ся сї податки не так недавно. Отже давнійше оподаткованнє було може ще й вище дещо — коли не зрівноважували зросту ґрунтів ріжні нові драчки й додатки.

[37]) Даниловича Skarbiec ч. 959.

[38]) Акты Южной и Зап. Россіи I ч. 23 (в сїм виданню люде сї звуть ся „Брушане”, Любавский і Д. Запольский цитуючи тойже документ з оріґіналу звуть їх „Грушане” — не знаю чи се поправка чи недогляд

[39]) Archiwum Sanguszków I ч. 71.

[40]) Акты Зап. Россіи I ч. 82, з копії XVII в., таж грамота — з иньшої, давнійшої копії, з значними відмінами у Леонтовича Акты I ч. 21 (тут дата хибна — о оден індикт помилена). Я подаю більш інтересне місце низше, з оріґінальної книги Лит. Метрики — Судн. д. 8 л. 180.

[41]) Див. про се т. III гл. 3. Таке грошеве полюдє правдоподібно й означає „полюдіє даровьноє” Мстиславової грамоти новгородському монастири св. Юрия (Хрестоматія В.-Буданова I [3] с. 116), в противність престаціям.

[42]) Про пережитки „полюдя” в ріжних частинах в. кн. Литовського див. у Д.-Запольского Госуд. хозяйство с. 89 і далї. Він тільки занадто і

катеґорично твердить, що полюдє стало намістничим доходом: сього не можна сказати анї про пинське, анї про ратенське полюдє. За те справедливо бачить і він в стації модифікацію староруської старини (див. с. 102 і далї), в противність иньшим, що бачили тут перейняту з Польщі престацію; тільки як минї здаєть ся, хибно не добачає в нїй звязку, окрім полюдя, і з престаціями для княжих вирників, ємців. і т. и.

43) Іпат. с. 613 (ловчеє).

44) Ріжнородність і ріжна великість в оподаткованню, як побачимо низше, була прикметою сїл „руського права" і в українських землях Польської Корони.

45) Покликують ся часом на тестамент Володимира Васильковича, де він каже про „село своє Городелъ": „а людьє како то на мя страдлѢ, тако и на княгиню мою по моимъ животѢ" (Іпат. с. 595); але тут мабуть іде мова не про свобідне селянство, а про закупів і челядь.

СЕЛЯНСТВО РОБОТНЕ — ТЕРМІНОЛЬОҐІЯ, ЕКОНОМІЧНІ КАТЕҐОРІЇ, ХАРАКТЕРИСТИКА В УСТАВІ 1529 Р., РОЗВІЙ ПАНЩИНИ В. КН. ЛИТОВСЬКІМ І В ЗЕМЛЯХ КОРОННИХ, ЗАНИКАННЄ РІЖНИЦЬ МІЖ СЕЛЯНСТВОМ ДАННИМ І РОБОТНИМ. СЕЛЯНЕ СЛУЖЕБНІ — КАТЕҐОРІЇ ЇХ, СЛУГИ В КИЇВЩИНІ, НА ПОЛЇСЮ, НА ВОЛИНИ І В ГАЛИЧИНЇ. СТАНОВИЩЕ СЛУГ, ЗВЯЗЬ З НЕВІЛЬНИЦТВОМ, СПЕЦІАЛЬНІ КАТЕҐОРІЇ: КОНЮХИ, ОРДИНЦЇ, КАЛАННИКИ, СОТНІ.

Катеґорія людей роботних, себто тяглих в тїснїйшім значінню, вповнї продуктом XVI в. не була. В XV в. ми стрічаємо і сей термін, і таких людей (хоч термін „тяглий" дуже часто уживаєть ся як раз в своїм ширшім значінню — про селян не-служебних, обложених ріжними обовязками й данями (тільки не медовими), в противставленню до „данників" в тїснїйшім значінню, себто медових, і слуг). В наданнях в. кн. Казимира ми стрічаємо в однїй записцї слуг поруч „ис тяглими людьми, што орють да сено косять" — отже тут тяглі люде се люде роботні [1]). Але в звістній уже

нам описи Київщини „тяглими” звуть ся люде, що зовсїм не були роботними в нашім значінню, а ті, в яких можемо найскорше пізнати роботних, не носять сеї назви [2]). Що правда, опись ся не визначаєть ся докладністю термінольоґії, але термін „тяглий” взагалї докладністю не визначав ся й пізнїйше, в XVI в. Він і тодї означав і роботних селян, і також — в ширшім значінню — всї катеґорії не-служебні, в противставленню до слуг. У всякім разї й сей термін і самі селяне роботні, панщинні далеко старші нїж XVI і навіть XV вік [3]).

Нас, розумієть ся, інтересує не термін, а саме явище. Я вище вже казав, що в сїй верстві роботних людей мусимо шукати потомків так численних в давнїй Руси невільників, закупів і ріжних безземельних робітників, осаджених на боярських і иньших ґрунтах. Тепер з притиском піднесу, що катеґорію роботних з XV в. і початків XVI в. — перед переводом на роботу селян иньших катеґорій, ми мусимо майже в цїлости виводити від тих несвобідних чи півсвобідних верств давньої Руси. Мушу тут тільки зробити ще одну увагу.

В XVI в. роботне селянство дїлило ся що до свого економічного становища на кілька катеґорій. Одна — се селяне, що сидїли на більших ґрунтах, на повних господарствах — се тяглі в властивім значінню слова. Друга — селяне, осаджені на меньших ґрунтах, або й на самих обійстях, загородах, без орної землї — се так звані загородники, огородники, підсусїдки, коморники. Сї малоземельні селяне, обложені панщиною т. зв. пішою, себто без обовязку ставити до роботи й свою худобу, як найблизше стоять до челяди на бондах і приробках і до челяди та закупів, осаджених на власнім господарстві. Їх ґенетичний звязок з челядию і всякого рода двірськими людьми (закупами, ізгоями і т. и.), як тип, типольоґічно беручи, ще близший, нїж тяглих на повних господарствах (хоч, розумієть ся, могли паробки й иньші двірські люде від давна осаджуватись на повних господарствах від разу, або свої первістні участки своєю працею розширити). Бачили ми, як переводили ся паробки на ґрунта огородницькі, потім на повні тяглі й тонули в масї тяглого селянства XVI в. Приложимо сей самий процес до попереднїх часів і ми будемо розуміти, як поруч свобідного, данного селянства уже в XIV-XV в. явило ся се закріпощене, роботне. (Тут входить у гру також справа особистих прав селян, але про се будемо говорити низше).

Першу докладну характеристику роботних людей, під назвою тяглих, знаходимо в уставі 1529 р. для великокняжих дворів воєводств виленського й троцького. „Вси подданыи наши, которыи суть повинни службу уставичнѢ служити, то єсть люди тяглыи, тыхъ зоставляємъ для роботъ нашихъ дворовъ, яко пашни и подводъ, по старому обычаю: мають служити черезъ годъ почавши отъ весны, коли на ярыну починають орати ажь до святого Симона Іюди; а отъ св. Симона черезъ зиму; державцы дворовъ нашихъ, зоставивши людей на дворныи потребы (тыхъ на што ся которыи двору потребують), остатокъ людей тяглыхъ къ пожитку нашому осадити, то єсть або на бочцѢ пшеницы, або вепра будетъ повиненъ подданый нашъ кождый къ пожитку нашому дати” [4]). Таким чином сї тяглі люде були до тепер на обовязку постійної (уставичної) роботи в дворі — коло рілї, підвод і т. и. Устава обмежала сю роботу їх у дворах на весну і лїто, а на осїнь і зиму поручала непотрібних в дворі звільняти від роботи в заміну за певні престації.

Здаєть ся, що се була проба реформи в сїм напрямі, але потім в сїм напрямі йшло не тільки уставодавство, а й практика. Принаймнї видана 1557 р. устава на волоки „во всемъ в. кн. Литовскомъ” з одного боку близше нормує обовязки роботи тяглих, а з другого признає за ними окрім роботи цїлий ряд ріжних престацій: „Робота тяглымъ людемъ съ кождоѢ волоки по два дни на недѢлю, а толоки чотыри лѢтѢ (понад то), съ чимъ скажуть (з яким знарядєм), за што маетъ быти отпущона имъ робота о Божомъ нароженьи тыждень, о мясопустѢхъ тыждень, о Великодни тыждень”. Таким чином „уставичної” роботи вже не було, а за те ті роботні селяне мали давати досить значні дани: чиншу з волоки 6 до 21 гроша, відповідно до якости ґрунту, одну або дві (так само відповідно до ґрунту) бочки вівса, віз сїна, гуся, кури, яйця і стацію, або за неї гроші. По оцїнцї устави сї дани виносили від 13 до 53 гр., як до ґрунту, тим часом як роботу цїнили вони на 52 гр. Се для тяглих на повних господарствах. Для малоземельних — „огородників”, як вона їх зве, устава знає тільки панщину: „огородники при дворѢхъ нашихъ мають быти, даючи кождому по три моркги земли, а имъ съ того служити по одному дню въ тиждень пѢшо, а жоны ихъ лѢтѢ не болшъ одно шесть дней до жнива або до полотья будуть повинни” [5]).

Вказївка устави 1529 р. про тяглих людей, що несли постійну панщину і ніяких иньших обовязків не мали, дуже цїнна з того погляду, що вона

виразно показує, як близько стояло таке тягле селянство, в найчистійшій його формі, до челяди, і яка велика ріжниця з початку була між становищем сього роботного селянства, з тою „уставичною” панщиною, і між селянством данним, як ми його назвали, у котрого кількоденна що найбільше, робота до року була тільки другорядним придатком до головних його обовязків.

Але, як я то вже казав, ся кількоденна робота данних все таки послужила переходом до тяглої панщини, як з другого боку з первістної катеґорії роботних відходила певна посередня ґрупа, що зближала ся до данного селянства: се селяне роботні, переведені з огляду на надвишку їх супроти потреб двора „на осаду” — на чинш. Уже з р. 1514 р. маємо таке розпорядженнє в. князя для дворів виленських і троцьких, що поручало переводити зайвих робітників на чинш (вони мали платити копу грошей річно, окрім дякла — дани продуктами, і толок, що задержували ся також) [6]. Нема сумнїву, що се практикувало ся й ранїйше та затерало дуже виразну первістно границю між селянством данним і роботним. Уставодавство, ба й практика в. кн. Литовського пішли власне сею дорогою — тїснїйшого злучення сих що до свого походження й початкового типу відмінних верств селянства: вони розширяли панщинні обовязки селян данних, а з другого боку — нормували панщину роботних, обмежаючи її певним числом днїв і на взір селян данних обкладаючи ріжними престаціями.

В українських землях Корони осади нїмецького й волоського права принципіяльно були свобідні від панщини. В осадах нїмецького права обовязки селянина мали обмежати ся властиво грошевими чиншами. В тім була первістна принципіяльна ріжниця сих осад від осад права польського й нїмецького, і в осадчих привилеях нїмецького права XIV в. ми дійсно не стрічаємо згадок про панщину. Але в XV в. панщина починає розповсюднювати ся загалом по осадах нїмецького права, хоч іще в формі невеликого придатку до чиншів і натуральних данин. В серединї XV в. нпр. в Львівській землї панщина (labores) була вже загальним явищем в осадах нїмецького права [7]), хоч і не була велика — кілька день до року (особливо 14 день) [8]). Пізнїйше ріжниця на сїй точцї між осадами руського (або польського) й нїмецького права все більше заникала, як і взагалї осібна фізіономія нїмецьких осад слабла, й вони все сильнїйше підпадали

загальній еволюції селянської верстви. Сильнійше держала ся свобода від панщини в селах волоського права, що закладали ся для господарства пастушого, а не рільничого. Невважаючи на поодинокі надужитя, ще в середині XVI в. уважало ся принципіяльно, що в селах волоського права не має бути панщини: в 1548 р. сяніцькі села волоського права, скаржачи ся перед королем, що померший староста сяніцький Вольский змушував їх до панщини, заявляли, що „Волохи” не тільки сяніцькі, але й по иньших землях скрізь мають свободу від панщини, тільки дають певні данини [9]).

В осадах „руського права” ріжниця між селами роботними й данними, яку в землях в. кн. Литовського ми ще в першій половині XVI в. досить виразно бачимо, в землях коронних затерла ся далеко скорше, наслїдком далеко ранійшого розвою фільварчаного господарства, а з тим — і зросту панщини в Коронї. Скільки можна судити з досить скупого матеріалу, в XV в. панщина тут була вже загальним явищем, з деякими лише спеціальними виїмками. Зрештою коли навіть привілеґіовані нїмецькі осади не ухоронили ся від сього загального розвою панщини, то тим меньше могли ухоронити ся непривілеґіовані села руського права. В другій половині XV в. одноденна тижнева панщина виступає вже як досить прийнята, а поодинокі державцї ідуть в своїх жаданнях навіть далеко дальше; поруч того в переписях з кінцем XV в. стрічаємо мабуть стару, але дуже зловіщу в тодїшнїм розвою фільваркових робіт формулу — „зроблять що потреба”, або „що скажуть”, і наріканнє на перетяженнє панщинними роботами стає вже тоді досить звичайним явищем.

Але ми сей процес розвою панщини відложимо на пізнійше, щоб приглянути ся ще третій великій катеґорії — селян служебних, як ми її назвали.

Катеґорією селян служебних обіймаємо всї незвичайно ріжнородні й численні ґрупи й титули людей, що замість даней або роботи рільної відбували особисто ріжні служби або давали натомість ріжні продукти ремісничої своєї роботи. В характері сих услуг і в становищу самих сих людей були великі ріжниці. Тим часом як вищі верстви сеї катеґорії зближали ся до боярства, людей привілеґіованих, низші стояли дуже близько до двірської челяди, з котрої, як будемо ще про се ширше говорити, й вийшло, безперечно, богато сих служебних катеґорій. Але ті висші і низші верстви були так повязані між собою посередними верствами, так

заходили одна за одну, що ми можемо їх безпечно оглянути в однім розділї.

На вершинї їх стояли слуги обовязані до воєнної служби (иноді звані „слугами панцерними”), далї — слуги (давнїйше бояре) путні, дуже близькі до них „слуги замкові”, що по словам одної української люстрації, були винні „на службу господарскую єздити, як вѢстей ся довѢдовати, так и во всѢхъ потребахъ, гдѢкольвекъ имъ роскажуть”, — деинде їх звали просто служками. Далї — „слуги ординські” — що як і слуги замкові служили воєнну службу, а головним обовязком мали „при послахъ и гонцахъ господарскихъ єздити до орды”. Нарештї дуже неясні що до свого первістного значіння „слуги полеництькі”, звістні нам з київської описи XV в. і потім в Овруччинї, де вони „на службу господарскую (воєнну) єздять”, але попри те несуть і ріжні тяглі обовязки [10]).

Далї йдуть ріжні ловецькі служби: „осочники”, що стерегли зьвірів і брали участь в ловах, „ловцї”, стрільцї — призначеннє ясне, бобровники — що пильнували й ловили бобрів, сокольники, риболови, і т. и. [11]).

Третю ґрупу становили ті, що віддавали ріжні услуги коло двірського господарства: Конюхи і конокормцї, що глядїли княжих стад. Лїсничі — що стерегли лїсів. Подлазники — що мали „доглядати бортного дерева і пильнувати виберання меду („підлазити” бортні дерева). Ріжні промисловцї: рудники — що давали зелїзо на двірські потреби, гонтарі, бондарі, колїсники і т. и., що мали постачати дворови своїх виробів за службу, теслї, з литовська звані також дойлїдами (doilyda — тесля), мулярі, ковалї, платнїрі, що служили дворам своєю роботою [12]).

Полуднево-східня Україна, київське Полїсє й степове пограниче були особливо богаті слугами перших катеґорій. Небезпечне становище Київської землї на степовім пограничу, мала численність панської й боярської верстви, що по нормі устрою в. к. Литовського мала на собі нести оборону, були причиною, що тут треба було формувати й підтримувати таку оборонну силу з слуг-селян. Се почало ся правдоподібно зараз же з прилученнєм Київа до в. кн. Литовського. В описи Київщини XV в. в селах на полудень від Київа від Витовтових часів сидять самі слуги, майже без виїмків — „а служба ихъ толко на войну ходить”. Далї на захід, в околицях Чуднова й Житомира було більше селян данних і роботних, але попри них також в великім (розмірно) числї сидїли й сї слуги. Опись київського замка

з 1552 р. згадує також про численні осади „слуг панцирних”, або просто слуг, на землях державних і монастирських, що висилали кілька сот „люду панъцерного на службу господаръскую”. В тім часі сї села переважно вже були зовсїм пусті; коли спустїли, опись не каже — чи ще в татарських спустошеннях XV в., чи пізнїйше (се, мабуть, було б правдоподібнїйше).

Сї слуги по за обовязком ходити на війну „конми”, несли дуже мало якихось иньших тягарів. Опись каже, що за в. кн. Витовта вони давали подимщину що третїй рік, і то в такім лише разї, коли не ходили того року на війну, і в разї приїзду в. князя — „болкуновщину”. Семен Олелькович почав притягати їх до двірських чи замкових робіт — „сїно косити, на толоку ходити, став сипати”, але се було прийнято серед них з сильним незадоволеннєм, і при списанню тої переписи на се скрізь були піднесені скарги як на новину. Правдоподібно, ся „новина” таки була знесена, бодай опись 1552 р. не згадує про якісь роботи слуг окрім воєнного обовязку. Тїльки ті монастирські слуги, що сидїли в самім Київі, були обовязані „колоди, коли й каміннє мати на городнях (замкових участках) своїх, воду ставити (від огню) й лїтом гору обкошувати коло своїх городень” [13]).

Київське Полїсє, судячи з описи житомирського й особливо овручського замків 1552 р., було богате иньшими слугами першої катеґорії — путними, ординськими, поленицькими, замковими. Служби сї, за браком слуг, роздавали ся селянам і міщанам наново навіть тодї ще [14]). Окрім безпосереднїх їх обовязків, старости притягали їх до иньших престацій — нпр. ординські слуги мали давати підводи й стації, гатити греблю; міщане й селяне, що сидїли на поляницьких службах, мали три дня толоки й деякі иньші роботи. Але чи тому, що се було надужитєм старостинським, чи тому, що на підставі своєї воєнної служби сї слуги старали ся здобути собі анальоґічне становище з привілєґіованим боярством — вони старали ся „виломити ся” з сих побічних обовязків і декотрі вже по кілька-десять лїт їх не сповняли [15]).

В кождім разї воєнна служба, відповідно тодїшнїм поглядам, дійсно давала сим слугам привілєґіоване в порівнянню з иньшим селянством становище, а і з матеріального боку вони стояли лїпше, бо мусїли мати більші й доходнїйші ґрунти в порівнянню з иньшими: навіть устава на волоки, при всїй своїй нївеляцийній тенденції, путним боярам і служкам (що

відповідають слугам замковим і путним, — иньших слуг устава не знає, бо вони були явищем провінціональним) признає ґрунти подвійні — по дві волоки, і звільняє їх з усїх иньших обовязків, о скільки вони будуть фактично сповняти свої служебні. Таке ж привілеґіоване становище признавали устави й ревізори також стрільцям, осочникам, конюхам і слугам дворним, ковалям і теслям. Деякі з них зрештою служили часом і воєнну службу, як осочники, стрільцї й иньші, та робили таким чином перехід від більше привілеґіованих до меньше привілєґіованих катеґорій слуг [16]).

Службами ловецькими і ремісничими були особливо богаті землї „Литви”, з її безмежними пущами й великими господарськими дворами, окруженими найріжнороднїйшими такими службами. З українських земель в. кн. Литовського в значнїйшім числї стрічаємо їх на Полїсю берестейсько-пинськім, особливо осочників, бобровників. В Берестейщинї була велика громада конюхів (52 служби по переписи 1566 р.), що „водле стародавного звичаю и повинности своєй” мали сповняти конюшу службу при королївськім дворі в Польщі й в. князівстві, будувати одну вежу в берестейськім замку і давати стацію на приїзд в. князя до Берестя [17]).

На Волини й Галичинї в XIV-XVI в. верства слуг не була дуже розвинена, і о скільки сї слуги не потрапили перейти в катеґорію привілєґіовану, переводили ся в катеґорію тяглих селян.

Завдяки богатшим галицьким матеріалам можемо тут сю верству слїдити докладнїйше. В XV в. бачимо тут іще ґрупи слуг, більші й меньші в сусїдстві головнїйших замків. В Перемишльщинї була чимала ґрупа осад конюших (про них низше); в околицї Львова й ще більше Сянока (се мабуть треба толкувати його пограничним положеннєм) були значні осади слуг замкових, що в сї часи уживали для ріжних поручень адмінїстрації (їздили з листами, провожали як прибічна сторожа старосту або підстаросту в подорожах його на угорську границю й деинде, зберали з писарем чинші й дани, стерегли лїси й т. и.), але давнїйше уживали ся певно й для воєнної оборони. Зрештою і в сїм часї воєнна служба ще комбінувала ся часто з ріжними иньшими обовязками: нпр. такий слуга з Тирави сидить на ґрунтї, на якім лежить обовязок возити сіль з жупи — voszba szolna, patrimonium vectigale, але крім того ходить на війну (се зветь ся „війна”, bellum) й поносить иньші служби — мабуть замкові. Спорадично стрічаємо

спеціальних ловчих, сокольників і ріжних ремісників [18]).

Загалом принціп і в в. князївстві і в Коронї був такий, що за свою службу слуги й ремісники не несли иньших обовязків з свого ґрунту. Але в дійсности вони дуже часто попри свою службу ще несли иньші пристації такі що нічого спільного з нею не мали, або давали дани — чи то тому, що служба їх здавала ся занадто легкою, що двір не потрібував її так дуже богато, чи просто з фіскалїзму урядників. Так досить часто, як я вже згадував, ловці й слуги, й навіть ремісники були обовязані в потребі до служби воєнної. Дуже часто вони ходили разом в иньшими селянами на толоки до дворів, а часом несли також і ріжні дани в грошах і продуктах, і т. и. [19]).

Від иньших катеґорій селянства слуги таким чином не були відмежовані якоюсь сильною границею в практиці — як у своїх обовязків, так і в своїй позиції. Вище я згадував, як переводили ся навіть в вищі катеґорії слуг тяглі селяне; навпаки, коли не було потреби в якихось спеціальних услугах, переводжено слугу на данне положеннє; в ширших розмірах, як побачимо, переводило ся се в землях в. кн. Литовського при загальній реґуляції 50-60-х рр. При тім всїм слуги, особливо вищі їх катеґорії в порівнянню з иньшим селянством — особливо від коли затяжіло над ним тяжке ярмо панщини, були безперечно в ліпшім, більше привілеґіованім положенню.

Але в ґенетичнім розвою стояла ся верства в як найблизшім звязку з найнизшою з верств — невільною челядию. Тільки в боярах (слугах) путних та слугах воєнних (панцирних), можна бачити з більшою певностию (і то не всюди) потомків вільних селян, ба навіть (по части) здрібнїлих бояр. Служби ж ловецькі, господарські й ремісничі — хоч пізнійше безперечно рекрутували ся й з свобідного селянства, стоять в безперечнім звязку з старою невільною челядию. Пригадати тільки собі, що в старій Руси двірська служба, двірські ремісники й функціонарі виберали ся з невільної челяди [20]), та приглянути ся тим службам литовсько-польських часів, розложеним наоколо княжих дворів — і не лишить ся сумнїву, що маємо тут старих холопів, тільки з двірського удержання переведених на ґрунт, з обовязком з сього ґрунту нести двірські служби.

Візьмім нпр. конюхів. Пригадаємо собі величезні кінські стада староруських князів, княжих „старших” і звичайних конюхів Руської

Правди [21]), й гляньмо нпр. на медицьких конюхів XV-XVI в. [22]) В околиці Медики під Перемишлем, по обох боках Сяну лежало кілька конюших сіл — самі конюхи, що не несли ніяких обовязків иньших, тільки пасли і стерегли королївські стада, відбували всяку службу коло нього, виїздили лошат, косили траву й зберали сіно. Очевидно, се стара конюшська осада княжих конюхів, іще з часів Перемишльського князївства (не позбавлено може значіння, що в пізнійшій боротьбі з старостами, як я вже згадував, сї конюхи пробували відкликати ся до надань кн. Льва). В документах звістні вони від часів Ягайла. Колись то мусїла бути княжа челядь; тепер сї конюхи займали лїпше становище в порівнянню з иньшими селянами, і тому в другій половині XVI в. перемишльські старости постарали ся обложити їх ріжними побічними престаціями, а вкінцї — перевести їх на тягло [23]).

Зрештою в житю Галицької Руси задержали ся й безпосередні вказівки на те, що ріжні катеґорії замкових і двірських слуг і ремісників ішли в простій лінїї від княжих холопів.

Так ми бачили ординських слуг в Київщинї на становищі пів-привілеґіованім, зближенім до боярського. В Галицькій Руси також знаємо ординців — в актах XV в., але яко несвобідних слуг, королївських чи церковних (в землях даних королем). Вони звістні нам в кількох селах: Германові, Солонцї й мабуть Жеравцї під Львовом, в Хохоневі й Хоростківцях під Галичом [24]). Обовязки деяких з сих сїл нам звістні — власне Солонки й Жеравки і з того можемо судити про чинности сих ординців. Солончане й Жеравчане їздили з підводами, тримаючи по черзї таких фірманів в замку, для наглих потреб; посилали ся з листами й порученнями; висилали кількох вояків в похід і стерегли королївські стада. Як бачимо, обовязки, загалом взявши, досить близькі до ординців київських, і як на той час досить легкі, так що й свобідні селяне записували ся в ординцї — „в орду", як тодї казали (se dedit ad ordam, in ordam) [25]). Але память того, що се слуги невільні, в серединї XV в. ще жива: се несвобідні, servi regales illiberi, як звуть ся вони в документах, хоч ся несвобідність їх проявляєть ся тільки в тім, що вони закріпощені: не мають права виходу, а з рештою мають всї горожанські права.

Подібно в Большові під Галичом припадком стрічаємо ми в серединї XV в. королївських сокольників, szokolniczy, homines regales perpetuales,

закріпощених подібно до ординців, себто без права виходу [26]). З иньшої судової записки тоїж сесії знаємо, що в Большові сиділи люде каланні, несвобідні (illiberi), що не платили нїяких даней, не давали престацій, очевидно — були королївськими слугами ріжних катеґорій, в роді тих сокольників [27]). Одинокою прикметою їх несвобідности тоді був брак права виходу, як і ординців. В другій половині XV в. і се затерло ся, так що в XVI в. сї ординці й каланні нїчим не відріжняли ся від иньших селян — бо й ті вже стратили право виходу. Але нам важно, що в середині XV в. вони противставляли ся свобідним селянам як закріпощені, illiberi, і сим потверджуєть ся як найбільше висловлений вище здогад наш про ґенетичну звязь княжих і великопанських слуг і ремісників двірських з колишнїми княжими холопами і ремісниками-невільниками [28]).

Таких вказівок можна б вибрати й більше. Так під львівським замком, в Борщовичах стрічаємо в середині XV в. королївських слуг-селян споконвічних (perpetualis alias zweczny), як большівські сокольники. В сусїдстві сяніцького замка стрічаємо слуг т. зв. сотних, що були закріпощені) але не абсолютно: вони могли вийти, обсадивши свою „службу" иньшим чоловіком. Сей наступник мав за себе й за своїх потомків, на вічні часи (temporibus perpetuis), зложити зобовязаннє, що буде нести тягарі, звязані з переданою їм службою, і потім його попередник, передавши йому свій ґрунт з усїм господарським інвентарем, міг вийти з села [29]). Він одначе зістаєть ся й далї ручителем за свого заступника, і як би той умер безпотомно, або лишив сина малолїтнього, до повнення служби нездатного, то має вернути ся до своєї служби [30]).

Таких „сотних" сїл з актів першої пол. XV в. звістно нам кілька в сусїдстві Сяніцького замка (Улич, Костировичі, Пловцї, Сянічок, Тирава Сольна) [31]), але чи були все се слуги, годї сказати: тільки в Уличу згадують ся слуги виразно, та для Костировичів є деякі вказівки на се [32]). Чи иньші сотнї села були залюднені також колишнїми несвобідними, чи се може форма закріпощення, що обіймала зарівно вже й колишнїх невільників і свобідних смердів (до певної міри анальоґічна з закріпощеннєм людей „чисельних" — про них низше), се на разї годї сказати, так само як лишаєть ся неясним звязок сього терміну з староруською сотнею орґанїзацією [33]).

Примітки

1) Докумеяты архива юстиціи I с. 25 (1).

2) Про ріжні катеґорії селян київської описи, і їх термінольоґію див. примітку 6.

3) В тестаменті Володимира Васильковича (1208 р.), де говорить ся про обовязки людей села Сомина, Іпатський кодекс має: „а люде како то на мя страдалЂ, тако и на княгиню мою по моємь животЂ", иньші кодекси мають замість „страдалЂ" — „тягли". Варіянт сей мусїв бути в архетипі сих кодексів, але чи може він іти з XIII віка, годї сказати. Він цїкавий особливо був тим, що мова в тестаментї іде, очевидно, про осаджених на княжім ґрунтї несвобідних і закупів, і до їх обовязків прикладав сей термін — „тягнути".

4) Акты Зап. Россіи II с .196.

5) Ibid. т. III с. 76.

6) Любавский Обл. дЂленіе, додаток ч. 23.

7) labores reddent et exhibebunt secundum consuetudinem aliarum villarum in ius theutunicum maydburgense in terra Russie locafarum — A. g. z. XII ч. 76.

8) Нпр. A. g. z. II ч. 73 і 76, Матеріали ч. 23; зрештою про се ще низше.

9) Constat Valachos non istos (сяніцькі) solum, sed ubique in omnibus villis nostris a laboribus esse liberos, tantum certas dacias pendere — Матеріали ч. 96.

10) Про „слуг" з воєнним обовязком — київська опись XV в. с. l-6, Архивъ Югозап. Россіи VII. II, і опись київського замку 1552 р. — ib. VII. I с. 120-2 — „слуги панцерні" (пор. вище с. 46); „слуги замкові" — опись

житомирського замку 1552 р. — ib. VII. I с. 148, слуги ординські — опись овруцького замку ib. IV. I с. 41, 44, поленицькі — ibid. с. 39,42, 44, бояре, або слуги путні — про них говорив я вище с. 45-6, служки — устава на волоки § 1, ревізія берестейська — Докум. арх. юстиции I с. 243, Пинська перепись Фальчевского нпр. с. 110, 117, 119. Про слуг ординських див. у Линниченка Суспільні верстви с. 107-8. Про поленицьку службу висловив здогад проф. Леонтович (Крестьянскій дворъ — Ж. М. Н. П. 1897, IV с. 455 і далї), що так звала ся сторожа гранична, полева, але хоч толкованнє се й привабне, на потвердженнє його не можна нїчого рішучого вказати. Про ріжні катеґорії людей служебних див. ще у Антоновича — передмову до ч. IV т. I Архива Югозап. России с. 4 і далї, Любавского Област. дѢленіе с. 323 і далї, Леонтовича Крестьянскій дворъ, Ж. М. Н. П. 1897, IV і V.

11) Осочники — нпр. Писцовая книга Пинскаго кн. Фальчевского с. 34, 37, 49, 181 і т. и., ловцї и стрільцї — київська опись XV в. с. 6, Писцовая книга Л. Войны II с. 370, бобровники — земський привилей київський, Акты Зап. Р. II с. 35, Писцовая кн. пинська Фальчевского с. 4, 47, 49, 83, 88 і т. и., риболови ib. 193, сокольники -див. у Любавского Обл. дѢл. с. 325.

12) Конюхи — в Берестейщинї, Документы архива юст. I с. 253, перепись пинська Фальчевского с. 80, зрештою про них говорю низше — с. 144-5; лїсничі — нпр. Документы архива юст. I с. 427 (Берестейщина); подлазники — пинська перепись Фальчевского с. 4, тамже пр. 99, 187, переп. Войни I с. 270, II с. 202, 292; рудники — Архивъ Югозап. Р. VII I с. 182 (Луцьк), пинська перепись Войни I с. 338, 340; ґонтарі — перепись Фальчевского с. 4, 92; бондарі ib. 117, 191, 202, перепись Войни I с. 304 і т. и.; колїсники — Архивъ VII. I с. 117 (Київ), перепись Войни I с. 106, 108, перепись Фальчевского с. 4, сїдельнича служба — Архивъ IV. I с. 42, дойлїди — ib. I с. 182, 270, перепись Фальчевского с. 4, 124, муралї — ib. с. 203, ковалї ib. 4, 119, перепись Войни I с. 106, 108, Архивъ IV. I с. 42, служба платнїрська (нїм. Plattner, що робить панцирі) — ibid.

13) Архивъ Югозап. Рос. VII. I с. 121.

14) Се взагалї трапляло ся не рідко, нпр. в описи кремінецького замку 1552 р. читаємо: „в росказанья королевоє є. в. обобрано мужиковъ тяглыхъ 24 и въчинено ихъ слугами для посыланья и доведанья вестей и для ношенья листовъ гдежколвекъ, а земъли потомужъ подъ ними якъ и под иньшими

мужиками волостьными". Низше вони вичисляють ся під іменем слуг або бояр путних — Архивъ Югозап. Р. VII. II с. 29, 31.

15) Архивъ Югозап. Россіи IV. I с. 39, 41-2, ч. VII т. I с. 148, 625.

16) Устава на волоки (Акты Зап. Р. III ч. 19) § 1, 3-6, перепись пинська Фальчевского с. 4. Про військову службу осочників (зъ стародавна повинны войну служити) — Акты Зап. Р. II с. 196 (§ 14); в Волковийську нпр. на війну ходять санники, соляники, клепачі, сторожі — Любавскій Обл. дѢл. дод. ч. 8.

17) Документы арх. юст. I с. 253. Зрештою про різні катеґорії сих служб див. вище примітки на с. 139-140.

18) Нотую тут вказівки джерел лише ті, до яких не буде нагоди вернути ся низше (с. 145 і далї). Львівські ловці в Ставчанах — venatores regales z dzada pradzada — ib. A. g. i z. XIV ч. 1106-7, 1124-5. Ловець з Мощової (Перемищина, маєтність Спитка з Ярослава) — XIII ч. 1687 (пор. 5000). „Слуга" з Нижанковець — ib. ч. 6575, 6690. Servus de Medika т. XIII ч. 6668 (сей має своїх селян — підданих). Servi або servitores regiae maiestatis de Lyasky т. XVII ч. 3156-7. Serviles de Olchowecz Nowosedlecz ib. 2222 (тут м. и. Hricz filius sartoris), 2273, 2782, 3178 (тут Czern szluszebny названий між kmethones, зрештою що се були слуги-селяне, доказують звістки про сї села в XVI в.). Servitores in Hodle — XVI ч. 570; servus de Thyrawa — ib. ч. 1518; servitores de Sobien — ib. ч. 1913. Інтересна, але двозначна записка ib. ч. 3738: kmethones serviles in Dambrowka, в приватній маєтности, що дають ся в застав ezcepto labore (пор. XVI ч. 3276 і 3411 (1474 і 1487): serviles in Damprowka et pistores, cum censu et laboribus): слуги се, чи може невільна челядь? Судячи з пізнього часу скорше треба уважати їх за слуг. Див. з рештою про слуг, що виломлювали ся з під замкової власти, вище с. 92 і далї.

Звістки з ілюстрацій й інвентарів XVI в. про слуг зібрані у вступних моїх розвідках до Жерел т. I (с. 28, 32, 34, 45), II (с. 30-3), III (с. 24-5), VII (с. 28-30) Линниченко (Сусп. верстви ч. 72) подає ще звістку (мабуть з самбірського інвентаря 1568 р., скільки можу судити), що в Кільчичах були давнійше ловці.

[19]) Про військову службу див. вище прим. 1 на с. 142, про иньші обовязки матеріал зібраний у Любавского Обл. дѢленіе с. 323. З українського Полїся маємо відомости переважно вже по реґуляції 50-60-х рр. і про ранїйшу практику мусимо судити з анальоґій земель заприпетських.

[20]) Див. т. III с. 355 1 вид. (гл. 4).

[21]) Див. т. III с. 353-4, Р. Правда Акад. код. § 21, Карамзин. § 9, 10.

[22]) Пережитки в землях польського права, — де вони заціліли, ще цїннїйші, нїж в литовських, бо там вони не звертали на себе уваги правительства й не знаходили нїякої реґляментації в уставодавстві; через те їх архаічні прикмети виступають виразнїйше, і тому я звертаю ся по сї приклади сюди.

[23]) Звістки про них зібрані в моїх статях; Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва — в Записках Наук. Тов. ім. Шевченка т. XLV і в передмові до II т. Жеред до історії України-Руси с. 30 і далї (передр. в т. III Розвідок). Крім Медицької волости стрічаємо конюхів в Перемищинї XV в. іще в Негребцї (див. вище с. 94) і в Гійську (Oszko) — A. g. z. XVII ч. 1248.

[24]) Akta grodzkie i ziemskie т. XII ч. 1096, 1144, 1275, 1786, 2171, т. XIV ч. 929, 1203, 2014, 2702, 3180, 3797, т. XV ч. 3538. Про сих галицьких ординців див. у Линниченка Суспільні верстви с. 101 і далї. Обовязки сих сїл (з них Солонка нам докладно відома як село ординницьке) нормує королївський привилей з 1501 р., виданий на місце давнїйшого, що мав згоріти під час турецького нападу; їх служби описані тут на підставі відомостей даних королеви давнїйшим львівським старостою Спитком. Порівняти, як описують їх обовязки люстрації Львівського староства з рр. 1565 і 1570 — Жерела до історії України-Руси т. III с. 356-7, т. VII с. 214. Тут згадуєть ся ще обовязок стерегти лїси, не звістний з королївського привилея.

[25]) Akta gr. i z. т. XIV ч. 1203, 1214, 2702, 3180.

[26]) В 1441 р. йшла справа про двох селян з Большова, котрих староство не випускало з села; в імени староства боронив справи бурґрабій галицький Годовский: stans idem Godow dixit: „dum isti sunt homines regales, wulgariter

szokolniczy, perpetuales, et ideo ipsos mittere non presumo — Akta gr. i ziem. XII ч. 888.

27) Quem ad modum Mathias... adinterrogatus est contra Petrum Godowsky pro Ihnath de Bolschow, qui Petrus stans peciit sibi dari ad magnificum d. palatinum leopoliensem, deducendo, quia ista villa cuique solvit soluciones nec contribuciones, et sunt homines wulgariter kalanny alias illiberos (себто illiberi) — Akta gr. i ziem. XII ч. 891.

28) Крім с. Большова каланні звістні нам ще в кількох селах коло Галича: Хоросткові, Калуші, здаєть ся й Ямниці. Akta gr. i ziem. XII 2386 (Калуш), 2717 (Хоростків), 3028 (Ямниця), див. іще про каланних ч. 871, 1728, 1770 (чи не в с. Саранчуках?). Завважу, що Линниченко (op. c. с. 98) хотїв звязати до купи звістку про каланних в Хоросткові і ординців в Хоростковичах (ib. ч. 1786), але се осібні села, вичислені між villis castro et civitati Halycz adiacentibus (Crostcowiczc і Chorostkow) нпр. ibid. ч. 1817. По за Галицькою околицею в Галичинї ми їх не стрічаємо; з Львівської маємо згадки про каланних тільки такі, де властиво йде мова про ординців, бо „каланний” і „ординець” уживали ся часто як синонїми, одна назва замість другої — Akta gr. i z. т. XV ч. 3538, 3540. На Подїлю маємо одну згадку про каланних — в люстрації Барського староства 1565 р.: sluskowie kolanni, alias zubozale liudzi (Архивъ Югозап. Р. VII. II с. 222); неясно до чого тут синонїмом служить kolanni — чи до „служки” (як коланних стрічали ми в ролї слуг в Галичинї), чи до „убогі”, бо в сїм остатнїм значінню задержало ся слово „коланний” в сучасній галицькій діалєктольоґії — Франко Панщина і її скасованнє в 1848 р. с. 24, також примітка перекладчика в перекладї працї Линниченка с. 99.

29) Чи діставав він повну свободу, також питаннє — одна записка кінчить ся словами: et quamvis ipsum Pankonem de servicio emittimus, tamen ipse et sui pueri non debent exire perpetue de hereditate regali, sed semper debent fieri sothny, prout ceteri sunt sothny (A. g. z. XI ч. 2403). З того б виходило, що навіть виповнивши ті всї умови, можна тільки змінити рід служби, але не вийти з своєї верстви (сотних, закріпощених людей), Одначе з иньших записок виходило б, що осадивши свою службу иньшим, „сотний” тим ставав зовсїм свобідиим (A. g. z. XI ч. 2296).

30) Akta g. z. XI ч. 2403: Panko de Vlicz resignavit servicium alias sluzba, in

qua residebat, Hinato, deditoue eidem quatuor p ecora, II mensuros siliginis, tres scrophas (свинї) et equum, et alia ad servicium pertinencia. Ibidemque stans personaliter Hynath recepit illud servium, alias sluzebnym bycz, non solum sibimet, sed et suis pueris temporibus perpetuis, emisitque eundem Pankonem et suos pueros ab eisdem serviciis. Denique idem Panko fideiussit perpetue, quod idem Hynath non debet exire de servicio regali sive de villa Vlicz; si anutem exiret, vel moreretur, vel si suus filius non esset aptus servire propter annos iuveniles, tunc Panko debet illud totum servicium reassumere et servire, prout antea serviebat (наступає закінченнє, подане в попереднїй нотці).

31) Улич ч. 2066, Костировичі ч. 2175, 2191, 2295, 2299, Пловцї ч. 2190, Сянічок 1564, Тирава Сольна 2391.

32) Міщанин сяніцький Филь, що держав сотний ґрунт в Костировичах, мав або сам з нього servire more ruthenico або обсадити його чоловіком, qui posset labores et servicia congrue reginalia exhibere more consulto — A. g. z. XI ч. 2286.

33) Проф. Линниченко (Суспільні верстви с. 113 і далї) не вагав ся поставити сих сотних в безпосередню звязь з староруською сотною орґанїзацією і навіть ex post об'яснити сю остатню як таку, що обіймала лише села призначені до замкової служби й залюднені несвобідними з початку; сума таких осад, мовляв, становила староруську тисячу, що зовсїм не обіймала свобідної людности. Він при тім без застережень зачисляє до сеї орґанїзації все, де лише бачить чисельний поділ, так що „сороки” у нього стають поділом сотнї, й т. и. Розумієть ся, так сьміло зберати все до купи не можна. Чисельний поділ річ так природна, що без всякого ґенетичного звязку, зовсїм, сказати б — спонтанїчно може появляти ся в ріжних часах і ріжних місцях (для прикладу вкажу нпр. на села волоського права, де ми стрічаємо десятників, хоч се право було новиною в Галичинї). Спеціально що до сяніцьких сотних заходить ще та непевність, що тут особливо можливі всякі впливи польського державного права, а в старій Польщі, як то підносить сам Линниченко, також звістна була сотна орґанїзація, і то більше в дусї його толковання. В старій Руси сотна орґанїзація була ширша, нїж хоче д. Л., вона обіймала не тільки якихось замкових слуг, а всї верстви людности, й записка Галицько-волинської лїтописи про запровадженнє ловчого в Берестейщинї (Іпат. с. 613), показує,

як я то вже казав, що сотна орґанїзація в XIII в. тут обіймала як раз с в о б і д н у сільську людність волости. Розумієть ся, можливо, що так як ся сотна орґанїзація з загальної стала спеціальною (в одних краях — спеціально селянською, в иньших — спеціально міською, див. про се мій т. III с. 275 першого вид.), так в Сянїччинї вона перейшла на несвобідну замкову людність, але з того ще не можна робити виводу, що в старій Руси була вона спеціальністю такої несвобідної замкової людности.

своєї свободи — що він чоловік похожий [70]). Але від коли починаєть ся передавненнє, довго не було вияснено. Перші два статути обмежили ся постановою, що чоловік похожий, просидївши кілька лїт на свободї, може відійти, лише відслуживши стільки лїт, скільки просидів на свободї (постанова ся, як бачимо, відповідає польській практиці й могла бути звідти перейнята) [71]); коли ж вийде потайки, то його можна жадати назад „не мней але яко отчича” [72]). Від коли ставав він „засидїлим”, обидва статути не поясняли, а прецїнь річ очевидна, що колись є такий момент, по якім похожий на принціпі давности мусїв стати непохожим [73]).

Не займаєть ся статутове праводавство і правами непохожих, очевидно вповнї віддаючи їх в роспорядженнє пана. Уже Статут 1529 р. трактує непохожого чоловіка зарівно з челядином [74]), і в суспільних поглядах, навіть самих селян становище непохожего отчича трактуєть ся як „неволя” [75]). Дійсно, весь суспільний процес вів до сього зрівняння вільного селянина з невільником. Статут 1588 р., зарахувавши невільників до отчичів [76]), несьвідомо показав, як страшно понижено сю, колись правно й економічно самостійну селянську верству.

Таким чином, як бачимо, еволюція селянської верстви в Коронї і в в. кн. Литовськім іще перед Люблинською унією, вже можна сказати — а в другій четвертинї XVI в., під впливом анальоґічних обставин, диктована інтересами тоїж самої шляхетської верстви, але й не без виразного, безпосереднього впливу польського права на землї в. князївства — сходить ся більше меньше на тім самім ограниченню прав селянина й пониження його майже до рівеня давнього невільництва. Селянин стратив всяку

можність розпоряджати своєю особою й відданий в вічну, дідичну роботу панови. Вихід для нього й його дітей можливий тільки за згодою пана [77]). Власть пана над нїм повна й безконтрольна; в королївщинах вправдї de iure можлива апеляція на державця в королївські суди, але фактично ся можність так утруднена, що майже не може йти в рахунок. Економічні права селянина обмежені властиво на рухомости тільки; землю він лише уживає, вона панська або королївська, і вже в початках XVI в. ми стрічаємо, навіть в землях в. кн. Литовського факти продажі селян без землї, на вивід, і навпаки — земель без селян, що при тім з тих земель виводили ся [78]). А по части в парі, по части слїдом за таким пониженнєм правним, наступає сильний розвій панщини і разом з тим збільшеннє всяких оплат і данин, що підривають заможність селянина, абсорбують його фізично й духово й роблять його робучою худобою, панським інвентарем.

Примітки

[1]) Див. вище с. 64.

[2]) Codex epist. saec. XV т. III с. 12.

[3]) Див. т. ПІ, гл. 3, с. 340, 342-4 першого вид.

[4]) Одиноку вказівку на панську юрисдикцію над селянами в руських часах дають грамоти Льва, і з них декотрі признавані дослїдниками за автентичні. Сьому питанню присьвятив я окрему розвідку (Записки Наук. тов. ім. Ш. т. XLV: Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва) — результат аналїзи той, що грамоти сї мають більш або меньш виразні слїди фальсіфікації, нема певної нї одної. Сю аналїзу мою пробував збити недавно проф. Линниченко в статї: Грамоты галицкаго князя Льва и значеніе подложныхъ документовъ какъ историческихъ источниковъ (ИзвѢстія отд. рус. яз. 1904, I) — замітки його одначе зовсїм не стійні, як виказую я в відповіди своїй: Еще по поводу грамотъ кн. Льва галицкаго ibid. кн. IV. Автентичности грамот він одначе не відважаєть ся боронити, і що до згадок про патримоніальну юрисдикцію

не висловляє виразної гадки. З одного боку він ніби готов, як в давнійших своїх статях (Критич. обзоръ литературы Галицкой Руси, Ж. М. Н. П. 1891, VII с. 147-8), уважати сї згадки про патримоніальний суд в грамотах Льва за пізнійший додаток (ор. с. с. 82), з другого — доводить, що такі надання маєтностей з правами суду ідуть з часів староруських (с. 90-2), але при тім арґументація його зовсїм слабка (див. згадану мою відповідь).

[5]) Декотрі льокаційні привилеї німецького права для приватних маєтностей застерігають, що апеляція на війта має йти до пана або до judicum nostrum generale — нпр. A. g. i z. т. II ч. 24, 54 III ч. 89, IV ч. 47, мої Матеріали ч. 21, 23. Звичайно се поясняєть ся при тім так, що до королївського суду можна було вносити апеляції, коли пан не вчинив справедливости, тільки. Але така апеляція і в сїй формі в житє здаєть ся не війшла (инакше думає Линниченко Сусп. верстви с. 160-1).

[6]) Volumina legum I с. 137-8, 282, пор. нпр. відкликаннє королем на підставі сеї конституції такого листу безпечности, виданого підданим Бонарів — Матеріали ч. 107.

[7]) У Бобжиньского — Karta z dziejów ludu wiejskiego, Przegląd pol. т. 105 с. 13, пор. замітку у Любомірского Ludność rolnicza с. 2.

[8]) Volum. legum I с. 251.

[9]) Praktyka sądów referendarskich była ciemna, sprzeczna, zawikłana i wahająca się, каже Любомірский на підставі студий над актами референдарського суду.

[10]) Про діяльність референдарських судів у Любомірского ор. с. с. 4-8 (на підставі актів сих судів).

[11]) Lubomirski Ludność с. 13. Hube Prawo XIV w. — Sądy с. 35, Smolka Mieszko Stary i jego wiek с. 41, Piekosiński Ludność wieśniacza с. 108. Недавно Шельонґовский в статї: Chłopi dziedzice we wsiach na prawie polskiem do końca XIII w. (1899) зробив інтересну пробу виловити в актах XII-XIII в. слїди істнування селян-власників, але при тім уважає XII-XIII в. часом упадку, заникання сеї верстви, серед княжих надань, в верстві несвобідних і безземельних. Треба признати взагалї, що се важне питаннє

не було досі в польській літературі розслїджено з відповідною основністю.

[12]) Див. т. III гл. 3, с. 335-7 першого вид.

[13]) Що до українських земель Корони, то одинокий дослїдник, що дотепер над тим застановляв ся — проф. Линниченко, приходить до подібного ж, погляду, який висловляю я низше: селяне вважали ґрунти своєю власністю, але в очах права не мали на них нїякого права (Сусп. верстви с. 200-1). Для повности треба додати тільки, що правна практика незважаючи на те часто признавала правосильними такі розпорядження селян своїми ґрунтами, що далеко переходили за границї „дїдичного користування". Сю правну практику ілюстрував я досить богатим запасом документального матеріялу в розвідцї Барское староство с. 250-1, але з того трохи задалеко йшов в виводї, що селянин, засидївши на своїм ґрунтї, вложивши в нього певний капітал своєю працею, тим самим здобував на нього такі права, що граничили з правом власности, — права „вічного й дїдичного володїння, чи лїпше сказати — уживання". Мої спостереження повторив потім проф. Леонтович — Крестьянскій дворъ, Ж. М. Н. П. 1896, X с. 184. Вони потрібують того ограничення, що такі права селян до певної міри признавала власть і практика, але не право. Про погляди на зміст прав селян на землю в в. кн. Литовськім буде мова низше.

[14]) Факсімілє в Палеограф. снимках ч. 23, перед тим Акты Зап. Р. I ч. 3 Головацкій Пам. дипл. языка ч. 4.

[15]) Akta gr. i ziem. XIII ч. 3826.

[16]) Ibid. XI ч. 3453.

[17]) Ibid. XVI ч. 1518.

[18]) Сї два контракти видав я в Записках т. L.

[19]) Матеріали під р. 1569.

[20]) Надруковане у Линниченка Суспільні верстви с. 199.

[21]) Akta gr. i ziem. XIV ч. 1106-7, 1124-5.

[22]) Факти зібрані в моїй розвідці Економічний стан селян в Сяніцькім старостві в серед. XVI в. с. 10-1 (Жерела т. III). Див. іще документи про відбираннє й примусовий викуп ґрунтів в Матеріалах ч. 84, 112, 117-9 і під рр. 1569, 1586.

[23]) Значне число фактів (хоч тільки з частини виданого матеріалу) зібрав проф. В.-Буданов в своїй розвідці Крестьянское землевладЂніе въ Зап. Россіи (Чтенія київські т. VII) с. 37 і далї. З них виводить він, що навіть в 1-ій пол. XVI в. селяне в. кн. Литовського мали ширші права розпорядження що до своїх ґрунтів, нїж бояре, й їх права в сумі відповідають тодїшньому понятю власности (с. 63, 69). Подібний погляд, що права селян на землю не ріжнили ся від прав вищих верств в. кн. Литовського, ще перед тим висловив Новицький в розвідці своїй про селян (с. 12). Против сього погляду виступив Любавский в своїй книзї Областное дЂленіе с. 402 і далї. На більше посереднїм становищі — признаючи, що селяне в дійсности роспоряджали ся своїми землями, але заразом нотуючи протести права против сеї практики, стоїть проф. Леонтович — Крестьянскій дворъ, Ж. М. Н. П. 1896, X с. 183, але не формулує виразно своїх поглядів.

[24]) Ревизія пущъ въ в. кн. Литовскомъ с. 277-8.

[25]) Цитує проф. Леонтович, на жаль — з копії Лит. Метрики, ор. с. 1896, X с. 187.

[26]) Акты изд. виленскою коммиссіею т. XVII ч. 18.

[27]) Ibid. ч. 916.

[28]) Ibid. ч. 888.

[29]) У Любавского Обл. дЂленіе с. 405 (на жаль, малий виїмок, поданий у нього, не дає повного зрозуміння сього інтересного документу).

[30]) Акты вилен. ком. т. XVII ч. 292.

[31]) Писцовая книга Войны нпр. II с. 186, 580.

[32]) Акты Зап. Россіи I ч. 185, 198.

[33]) Акты Литов. Метрики Леонтовича I ч. 446, 595.

[34]) Кілька таких актів у Любавского Обл. дЂленіе с. 407-8.

[35]) Акты вилен. ком. XVII ч. 85, 861, 881.

[36]) Найбільше загальна його постанова — що „не маєтъ жаденъ бояринъ, ани человекъ въ чужого человека земли покупати безъ воли пана єго" виразно хилить ся до непризнавання за селянами прав власности на землю. В.-Будановъ Крест. землевлодЂніе с. 40.

[37]) Розд. VIII арт. 5, розд. X арт. 6.

[38]) Domo relicta bene et decenter septa.

[39]) Великопольський статут в вид. Губе (Prawo polskie XIV w.) § 34, пор. діґесту CXXXIV.

[40]) Малопольський статут в вид. Губе § 36.

[41]) Практику селянських переходів на підставі матеріалу Akta gr. i ziem. Линниченко Сусп. верстви с. 131 і далї, Прохаска у вступній розвідцї до XVII т. Akta gr. i ziem. с. 26-9 і спеціально про землю Галицьку Rundstein Ludnoć wieśniacza ziemi halickiej XV w., 1903. Але всї вони далеко не опанували дуже богатого матеріала виданих судових книг й обмежили ся тільки аагальнїйшими замітками (особливо др. Прохаска), не входячи в відміни, які були в сїй практицї в поодиноких землях і в ріжних десятолїтях в ріжних катеґоріях осад. Ся детайлїчна, скрупулятна, але вдячна робота ще чекає робітника. З тим нерозривно звязана иньша задача — уложити реєстри сіл поодиноких прав: для переважної маси сіл се можна б зробити, звівши до купи матеріал і ріжних часів.

[42]) Див. вище с. 145-7.

[43]) Див. нпр. т. XIV ч. 2054, 3710, де виразно сказано, що селянин сидїв на нїмецькім праві. Сю привілеґію памятали довго — див. Матеріали, дод. під р. 1531: osadziwszy imienie będzie wolen pusc prec bez wychodu, iako prawo niemieckie niesie.

[44]) Див. вище с. 160.

[45]) Нпр.: cause vertebantur in generosam dominam Elisabeth de Podhaycze partem adversam et Jacconem de Sphistelniky pro hominibus, qui homines remissit reclinatos ad Maszur (селяне з Підгаєць зголосили ся до виходу до с. Мазурів, але панї не пустила їх), pro quibus dederunt computandum in Podhaycze, quos dominus Zaualowski (мировий судя) computare habet, et fierunt plures quam viginti, extunc emittere sibi (Яцкови Свистельницькому) homines debet, et si non erunt plures nisi viginti, tunc non, — exceptis ibidem in numero pop, dzeszathnik et aliis tribus qui serviunt ad curiam et non laborant terram nec habent areas (A. g. i z. XII ч. 1640). Таким чином раховано дворища (areae) або господарства, не вчисляючи слуг, загородників і т. и. і тільки коли число виходило над повні десятки, можна було виходити з села (самий рахунок не всюди маємо, але де маємо — він всюди десяточний) — пор. Линниченка Сусп. верстви с. 117-8, де вибрані й судові записки до сих рахунків. Як я згадував, він пробує поставити сї факти в звязок з староруською арітметичною (десяточною і сотною) орґанїзацією, але вони поки що стоять так одиноко, що годї йти дальше здогадів (пор. сказане

вище, с. 148-9 про зближеннє десятків з староруською арітметичною орґанїзацією). Зауважу, що при тім Линниченко (ор. с. с. 135) противставляє сю десяточну орґанїзацію дворищній, але зовсїм безпотрібно, бо господарства „руського права” не сидїли инакше як дворищами.

46) ius quod fit in terris Cracouiensi et Sandomiriensi et terra Poloniae laudaverunt et laudabiliter apellaverunt, quod seguitur forma tali — наступають дві ухвали, перша про заборону торгу по за містами, друга — про вихід селян (A. g. i z. XII ч. 4203). Згадка про практику польських земель виглядає так, як би належала до обох постанов, і так розуміють звичайно се дослїдники.

47) Akta gr. i zem. т. XII ч. 1395 і 1525.

48) Et nos videntes, quod cum marcis reclinabantur, tales eosdem homines non iudicamus iuxta ius theutunicale, sed rutinicum, eapropter adiudicamus ipsos demorari ad festa Nativitatis (тим часом як осадники нїмецького права могли виходити коли небудь) iuxta terre ritum et ius — Akta gr. i ziem. XII ч. 166.

49) Pawiński Sejmiki ziemskie, документи, ч. 184 (с. 59).

50) Bandtkie Jus Polonicum с. 327. Аналїзу соймових поставов почавши від р. 1493 подає Бобжиньский в цитованій розвідцї Karta z dziejów ludu wiejskiego.

51) Volum legum. I с. 119, 120, 122.

52) Постанови сї не увійшли в текст конституцій Volumina legum і звістні досї лише з копії королївського оповіщення, вписаного в книги перемишльського ґроду, звідти цитував їх Lubomirski Rolnicza ludność с. 8, Линниченко Сусп. верстви с. 131, а повний текст видав Ф. Бостель — Kwartalnik histor. 1889, с. 680-1. Бостель думає одначе, що сї постанови в практику не ввійшли (с. 671). Студийованнє судової практики XVI в. могло б рішити справу.

53) Див. вище с. 151.

[54]) Volum. legum I с. 166. Гадки про те, чи постанови соймів кінця XV і поч. XVI в. про селянські виходи обовязували руські землї, див. у Бостля 1. с. с. 670 й Линниченка op. c. с. 131-2.

[55]) Volum. legum I с. 119 (пор. 122), 134,176,201 і т. и. Про лазенґів — нпр. Piekosiński Ludność wieśniacza с. 109, Bobrzyński Karta с. 24-5.

[56]) Про сей процес з новійшої лїтератури див. В.-Буданова Крест. землевладѢніе с. 90-2, Любавского Обл. дѢленіе с. 173 і далї, Леонтовича Крестьянскій дворъ — Ж. М. Н. П. 1897, X с. 187 і далї. Потреба оперувати вказівками документів, нераз відмінними, просто суперечними, була головною причиною, що досї сей процес не висьвітлений відповідно, і поодинокі дослїдники вказують переважно тільки деякі моменти його.

[57]) Леонтович (op. с.) вказує як на найранїйший акт, де згадані „люди извѢчныє неотхожіє" документ в Актах Южной и Зап. Россіи ч. 22, III, з датою 1444 р., але в дійсности він належить значно пізнїйшому часу, а то сїмдесятим рокам, бо згаданий в нїм каштелян виленський і воєвода троцький Радивил Остикович займав сї уряди в рр. 1475-7, див. Wolff Senatorowie с. 78. Другий такий документ, до якого відкликують ся звичайно при справі закріпощення селян в в. кн. Литовськім, се Казимирів привилей 1447 (1457) р., але з його постановою треба бути обережним. Насамперед, терміни „люде непохожі" в нїм маємо тільки в руськім перекладї, а його час добре незвісний, і офіціяльне значіннє не доведене. В латинськім же текстї 1447 р. читаємо: homines tributarios, orienarios kmethones, mancipiorum obnoxios, в текстї 1457 р. — homines obnoxios, tributarios kmethones et illiberos. По друге тут виключаєть ся тільки перехід селян з панських маєтностей в королївські і навпаки (подібний принціп бачили ми і в українських землях Корони), але не вихід селян взагалї. Отже виводити з сеї постанови повне закріпощеннє, як то часто роблять, нїяк не можна. Взагалї на сїй точцї істнує велика неясність навіть в поглядах визначнїйших дослїдників.

[58]) Человекъ прихожий Сысой — служба полная, а человекъ непохожый Фома — служба полная, а человекъ непохожый Сопрон — служба полная, а человекъ непохожий на Коленкове Андрей тивунъ — служба полная, а человекъ прихожый Захарка служба полная", і т. и. Се все люде тяглі,

очевидно. Не тяглі мають осібно примітки: „человекъ прихожый Васил — служба полная, а человекъ прихожий Афанас — даєть куницу”. Акты Зап. Россіи I ч. 82 == Леонтович Акты I ч. 21. Я цитую по своїй виписи з книги „Судных дЂлъ” N. 8 ч. 190 об. Литовської Метрики.

59) Акты вид. Леонтовича I ч. 275.

60) Памятники изд. кіев. ком. I, 2 ч. 1. Противень грамоти (пересопницького ігумена) в Палеографических снимках ч. 13 (але видавці дали йому неможливу дату 1467 р. — Янович не був тоді анї луцьким старостою, анї волинським маршалком, див. Вольфа ор. с. с. 20).

61) Акты Зап. Россіи I ч. 133, I; див. іще нпр. ч. 98.

62) Нпр. Акты вид. Леонтовича I ч. 400: пан шукає свого „непохожого слугу”, див. іще невидані документи цитовані у Леонтовича Крест. дворъ Ж. М. Н. П. 1896, X с. 194-5.

63) Маємо в тім роді оден процес уже згаданий у нас, і досить часто цитований до справи закріпощення, хоч і в иньшім осьвітленню: селяне бояр Круповичів заперечували права своїх панів на них, але суд сконстатував, що предки їх були несвобідні, і яко такі були дані Витовтом „у дворЂ” (як двірська челядь) предку Круповичів, потім вони „поокупали се” і були посаджені „за двором”. На сїй підставі їх потомки, „искупни” признані „навЂчними, неотхожими” підданими Круповичів. Назва „іскупнїв”, яку з натиском уживає документ, показує, що несвобідне походженнє не стратило значіння для особистих прав сих селян. Акты Южной и Зап. Россіи I ч. 22, III.

64) Див. вище с. 146. Вплив невільництва на закріпощеннє в новійшій лїтературі литовського державного права пробував ослабити, або й заперечити Любавский (Обл. дЂленіе с. 378), але арґументація його не стійна.

65) Се справедливо запримітив проф. В.-Буданов — Крест. землевладЂніе с. 91-2. Але ті стадиї закріпощення, які вказує він, на мій погляд далеко не відповідають дїйсному розвоєви сього процесу.

[66]) Нпр. Акты Зап. Россіи I с. 76 (переклад Казимирового привилею 1447 р.), тут слова: „извЂчныхъ, селянитыхъ (польське osiadły) відповідають „непохожий” иньшого перекладу (Zbiór praw litewskich с. 33); іще пор. нпр. Акты вид. Леонтовича I ч. 172.

[67]) Нпр. Акты вид. Леонтовича I ч. 129, 275 (як вище с. 170 — люди отчинныє, тяглыє, неотхожіє), 302 (отчинныє и неотхожіє), і т. и.

[68]) Акты вид. Леонтовича I ч. 129.

[69]) Статут 1529 р. розд. V, арт. 20, 1566 розд. IX арт. 19. Як характерний приклад того, що селянські права на землю виступають в нерозривнім звязку з їх закріпощеннєм, наведу ще оден документ: кн. Соломирецький продає сільце „з людьми нашими непохожими, тяглыми и зъ ихъ жонами и зъ дЂтьми, того села отчичи и дЂдичи, и зъ землями ихъ пашными и бортными”... Акты Зап. Россіи II ч. 78, I.

[70]) Кілька казусів в тім роді, з невиданих актів, у Любавского Обл. дЂленіе с. 391-2.

[71]) Див. вище с. 161-2.

[72]) Статути як вище прим. 14.

[73]) Любавский (Обл. дЂленіе стр. 392) толкує, що по Статуту 1588 р. похожий чоловік, просидівши десять літ, переходив в катеґорію „отчинних непохожих людей”, і навіть здогадуєть ся, що вже перед тим, навіть перед Статутом 1529 р. така практика була в дійсности. Він має на гадці тут, очевидно, розд. XII арт. 13 „о заселенью давности человека прихожого волного”. Одначе ще Леонтович (Крестьяне Югозап. Руси с. 19) розумів, що тут „заселеньє” зовсім ще не рівнозначне з становищем непохожого отчича: той преціньі за 10 кіп не міг би викупити ся, зрештою було б тодї незрозумілим задержаннє дальше розд. IX арт. 29. Тим меньше можна припускати, аби вже перед тим, в часах першого Статуту свобідний чоловік, просидівши 10 літ на землї пана, ставав непохожим. Завважу, що в своїй новійшій розвідцї — Крестьянскій дворъ (Ж. М. Н. П. 1896, XII с. 158) Леонтович також признає закріпощеннє селян десятолїтньою давністю, але тільки в Статутї 1588 р.

[74]) Розд. XI арт. 9, тут його текст очевидно попсований з початку, пор. Статут 1566 р. розд. XII арт. 9.

[75]) Див. невиданий акт у Любавского Обл. дѢл. с. 391.

[76]) Розд. XII арт. 21.

[77]) Право дітей на вихід в землях в. кн. Литовського не ясний; вихід не був їм заборонений тут так як в Короні виразними постановами, але вже з поч. XVI в., як вище бачили ми (с. 174), стрічаємо в актах формулу, що селяне продають ся „з дітьми”.

[78]) Два характеристичні з того погляду документи (невидані) наводить Любавскій (Обл. дѢленіе с. 388-9): 1501 р. в. князь потверджує за боярином м. ин. „и того мужика на имя Микову землю, которогожъ онъ перво сего купилъ въ него безъ земли”. 1518 р. два пани міняють ся селами й при тім умовили ся селян, що в тих селах сиділи, перевести кождий в своє нове село, — бо з них ішли неоднакові дани. Иньші приклади, наведені Любавским, меньш характеристичні, бо тут виводять ся й віддають ся панови люде, що перед тим йому належали. Але з поглядом його, перейнятим від Леонтовича, що Статут 1529 р. признає таке право — продавати селян без землї, не годжу ся о стільки, що всї цитовані обома дослїдниками постанови Статута, очевидно, говорять про селян з їх землями, тільки, як то часто бувало тоді, землю при тім розуміють tacite.

ПАНЩИНА — ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ. ЗЕМЛЇ КОРОННІ — ПАНЩИНА В СЕЛАХ НІМЕЦЬКОГО Й ВОЛОСЬКОГО ПРАВА, 14-ДНЕВНА ПАНЩИНА; ПАНЩИНА В СЕЛАХ „РУСЬКОГО ПРАВА”; НОРМОВАННЄ ПАНЩИНИ — УХВАЛИ КРАСНОСТАВСЬКІ І ПІДЛЯСЬКІ, СОЙМОВІ УХВАЛИ ТОРУНСЬКО-БИДҐОЩСЬКІ; ДВОДЕННА НОРМА В ДРУГІЙ ПОЛОВ. XVI В.; ПАНЩИНА В ГАЛИЧИНЇ В СЕРЕДИНЇ І ДРУГІЙ ПОЛОВ. XVI В., ОБТЯЖЕННЯ ПАНЩИНОЮ, ДОДАТКОВІ РОБОТИ; ЧИНШІ Й ДАНИНИ, ЇХ РОЗВІЙ, ОПОДАТКОВАННЄ В СЕРЕДИНЇ XVI В. В ГАЛИЧИНЇ. КОНСЕРВАТИЗМ СІЛ ВОЛОСЬКОГО ПРАВА, ОБОВЯЗКИ ЇХ В

СЕРЕДИНЇ Й ДРУГІЙ ПОЛ. XVI В. ЛОМАННЄ СТАРИХ НОРМ, ПРИКЛАДИ З ДРУГОЇ ПОЛ. XVI В. СЕЛЯНСЬКІ СКАРГИ НА УТИСКИ, БЕЗРАДНІСТЬ ПРАВИТЕЛЬСТВА, НЕПОСЛУШНІСТЬ ДЕРЖАВЦЇВ.

Розвою панщини торкнув ся я вже вище [1]) і зазначив там, що у загальної маси селянства роботні обовязки були з початку тільки акциденцією другорядною, що часом мала, часом не мала місця, а як мала, то в невеликих розмірах — кількох днїв до року, або певних, з гори означених робіт. Селянство ж роботне, з значнїйшою панщиною, по всякій правдоподібности, було загалом невеликою ґрупою, ґенетично звязаною з невільницькою верствою.

В землях в. кн. Литовського, особливо слабше загосподарених, при слабім розвою фільварчаного господарства, форми експльоатації селян данями, з малою, або ніякою панщиною, потягнули ся дуже довго — аж до середини XVI в. В землях коронних сильнїйше загосподарених — як західня і північна Галичина, уже з другої половини XV в. починаєть ся форсовний розвій панщини. Навіть в селах нїмецького права, як ми бачили — принціпіально противного панщинній експльоатації, панщина в XV в., хоч в невеликих звичайно розмірах, стає звичайним явищем, а подекуди (нпр. в описи Перемишльського староства 1497 р.) стрічаємо вже і в селах нїмецького права зрадливу формулку сїл руського права „роблять коли скажуть” (laborant quando mandatur) [2]).

Взагалї, як я то підносив, з кінцем XV і потім в XVI в. давнїйше виразна ріжниця осад нїмецького й „руського” права затираєть ся все більше, й виробляєть ся тип посереднїй, що задержує деякі форми й назви осад нїмецького права (помір на лани, війтів, часом привілеґіованих, часом нї, і т. и.), але своїми практиками далеко близші до осад „руського” (властиво — польського) права. Окрім загальної еволюції галицького села на се вплинула, безперечно, ще й спеціальна обставина — широко практикований викуп шляхтою-дїдичами привілеґіованих війтівств. Наслїдком того експльоатація селянських обовязків, подїлена перше між паном і війтом, зберала ся в руках пана, а привілеґії селян, застережені в льокаційнім актї, тратили свого сторожа й оборонця, яким у власних інтересах мусїв бути війт. Таким чином і осади нїмецького права фактично переставали бути привілеґіованими.

За всїм тим істнованнє осадчих привилеїв в осадах нїмецького права все таки до певної міри здержувало процес збільшування селянських обовязків. Так само (і ще більше, як показує практика) в селах волоського права. Натомість в осадах „руського" права, де все опирало ся на „старинї", на незаписаних, лише памятию „старих людей" хоронених практиках, „новинам" панським — розширенню старих обовязків і творенню нових, лишало поле широке, майже безмежне, і практика показує, що найбільше плястичним матеріалом була тут панщина. Тим часом як основні титули оподаткования, як іще побачимо, лишали ся часто цїлими поколїннями без змін (що не перешкаджало їм обростати ріжними додатковими датками, які не раз своєю сумою перевисшали старі, основні данини), панщина росла нераз як на дрожджах...

На се впливали ріжні моменти: і те що як раз на панщину, на селянську працю були жадні пани зі зростом попиту на рільничі продукти й розвоєм фільварчаного господарства. І те що селянин — як то й тепер ще можемо бачити, далеко меньше дорожив ся що до своєї працї нїж до продуктів свого господарства, а тим більше — грошей, отже експльоатація селянина паном, розвиваючи ся в сторону найменьшого спротивлення, головно збільшала ся на панщинї. І те нарештї, що самі панщинні обовязки селянина часто, дуже часто не були нїколи докладно сформуловані й містили ся в таких означеннях, як „роблять, коли скажуть", „роблять, що треба". Колись се означало незначну поміч в двірських роботах, але від коли на сїльську працю став розвивати ся попит, ся робота „коли скажуть" почала незмірно виростати, перетворяючи ся в панщину кількоденну в тижнї, або й щоденну.

З XV в. як часто ми маємо в галицьких актах загальні згадки про „панщину" (labores) селян, так рідко знову знаходимо докладне означеннє її великости. Там де маємо такі докладнїйші означення, в першій половинї й серединї XV в., звичайно йде мова про кілька день панщини до року: звичайно маємо 14 день панщини до року з лану (а з пів лану сїм), часом дещо більше (19 дань з лану, з півлану 10 і т. и.) [3]). Сї звістки переважно належать до осад нїмецького права, і часом певна частина сеї панщини йшла не панови, а війтови (оден день, а в однїй грамотї навіть чотири днї) [4]). Була се, очевидно, звичайна польська норма, ще з першої четвертини XV в.

Крім Галичини знаємо її на Підляшю: по словам пізнїйшого привилея на Підляшу уже „за Витовта” (ліпше сказати — в першій половині XV в.), „коли звано кметів на осади”, селяне мали робити 14 днів на рік [5]). В першій лінїї і тут, як і в Галичинї, ся норма була приложена певно до осадників нїмецького права, але вона не зістала ся без впливу, очевидно, і на загальну практику.

В селах т. зв. руського права ріжниці між поодинокими селами мусїли бути значно більші, і maximum мабуть піднїмав ся значно вище, хоч часто бував покритий тою загальною формулою: „роблять що скажуть”. Але бували й села з зовсїм малою панщиною: так селяне з королївського села Коровників, руського права, з перемишльської околиції, скаржачи ся на піднесеннє панщини, казали (в 1497 р.), що давнїйше робили тільки три днї, очевидно — до року [6]). В львівській землї в 1487 р. дїдич, за порозуміннєм з селянами, переводячи їх з руського на нїмецьке право, уставляє при досить низьких чиншах сїм день панщини й три толоки до року, що може вказувати на практиковану й перед тим невелику панщину [7]).

Але поруч таких вказівок на панщину досить низьку уже почавши від середини XV в. ми починаємо стрічати вказівки на практику значно вищу. І так нпр. в с. Милованю, в Галицькій околиції, уже 1440 р. бачимо таких селян, що роблять день тижнево (sabbatinos dies laborat) [8]). Що правда, ся судова записка не визначаєть ся великою докладністю, але факт істновання в Галичинї уже в серединї XV в. тижневої панщини не підлягає нїякому сумнїву: в 1460 р. селяне з Медики (Перемишльської землї) скаржили ся на перемишльського старосту, що він обтяжає їх новими й незвичайними роботами понад „з давна прийняту й звичайну” однодневну панщину тижнево [9]): отже тут оден день на тиждень селяне робили уже здавна, а староста пробував підвисшити панщину ще більше [10]). А що се не було якесь виїмкове явище, показують нам постанови холмської шляхти 1477 р. (незвичайно важна памятка для тодїшнїх сїлянських відносин, цитована вже нами вище). На соймику в Краснім Ставі 1477 р. шляхта з повітів Холмського, Красноставського, Грубешівського й Щебрешинського для реґуляції селянських відносин постановила між иньшим:

„Постановляємо, що в цїлій Холмській землї кождий кметь має давати що

року свому панови з лану на св. Мартина по пів гривни річного чиншу і по чотири курці, на Рождество Богородиці по чотири сири і на Великдень по 24 яєць.

„Далі постановляємо, що кождий кметь з лана має свому панови робити по одному дню кождого тижня. Окрім того кождий чоловік з свого хлїба (себ то з осібного господарства, незалежно від того, чи воно ланове, чи меньше) обовязаний на ґрунтах свого пана робити (тут прогалина) два днї до року: оден день при сївбі озимій, другий при яровій, і жати на два серпи [11]).

„Окрім того постановляємо, що кождий кметь обовязаний привезти свому панови до року чотири вози дерева — два вози на Різдво, а два на Великдень. Окрім того кождий селянин по черзї [12]) має возити „повіз" (powosz, себто посилати фіри) свому панови, куди його пан пішле, але тільки в своїй землї, а не за границї Холмської землї.

„Також постановляємо, що кождий кметь обовязаний дати свому пану що року з лану по чотири кірцї вівса, свого власного, і за те вже кмети у всеї шляхти не будуть засївати своїм панам т. зв. poklodne (своїм збіжем).

„Окрім того кмети на зазив свого пана, на його харчах будуть робити толоки, скільки схоче пан і скільки буде потрібно.

„Про загородників же постановляємо так: кождий загородник з кождої загороди обовязаний дати свому панови шість грошей річного чиншу і робити з року на рік оден день на тиждень.

До сього додаємо, що кождий пан чи земянин може осадити своїх селян без панщини на вищім чиншу нїж півгривни (себто може заступити панщину вищим чиншом).

„Іще постановляємо, що кметї й селяне обовязані направляти своїм панам млини й гати, коли буде треба" [13]).

Ся цїкава постанова стоїть під очевидним впливом практик сусїднїх польських земель, де подібні загальні нормовання з'являють ся значно скорше. З р. 1421 маємо ми постанови мазовецьких станів в Варшаві, що селяне всїх маєтностей, сьвітських і духовних, мають робити з лану оден день на тиждень, коли будуть покликані до того своїми панами [14]). З

сусїднього Підляша, що також як і Холмська земля стояла під впливами польського права й кольонїзувала ся польською (особливо мазовецького шляхтою) ми маємо анальоґічну постанову, що походить мабуть з Казимирового правлїння, в Дорогичинській землї [15]). „Часу Витовта щастливей памѢти, читаємо тут, кгды ку саженью кмѢтове были везваны, теды 14 дни презъ еденъ рокъ вшелкій кмѢть зъ волоки робилъ въ повѢтѢ. Мы уставили, ижь вшелкій кмѢть зъ волоки на тыйдень мялъ робить єденъ день, а съ полвлочки на двѢ недѢли день; надъ то ино таковѢ кмѢте на чотыри толокы мають быть възваны въ рокъ" [16]). Не знаючи близшої дати сеї постанови, не можемо судити, чи вона стала ся по ухвалї красноставській, чи випередила її (могла й випередити її, при тій тїсній звязи, яка істнувала між Підляшем і Мазовшем — не тільки наслїдком міґрації мазовецької шляхти, але й наслїдком того, що Підляше, вправдї коротко, навіть належало до Мазовша, в 1440-1444 рр.). В кождім разї залежність і красноставської ухвали, й дорогичинської постанови від польських взірців (чи то згаданої варшавської постанови, чи иньших анальоґічних) не може підлягати сумнїву.

Від варшавської й підляської постанови красноставська ухвала ріжнить ся тим, що тим часом як перші дві ми маємо в формах санкціонованих правительством, холмська шляхта робила свою на власну руку і тому не могла так катеґорично розтягнути її на всї роди маєтностей, як перші дві. Вона зобовязує до держання її всїх панів, великих і малих, достойників і простих, під карою трох гривен; в досить обережній стилїзації хоче розтягнути свої постанови також і на державців королївщин, та тут, як показують пізнїйші люстрації холмських королївщин, ухвалена нею норма переведена не була. З другого боку вона, як бачимо, іде значно далї, як ті дві: вона нормує чинші й данини, а і в вимогах панщини йде властиво значно далї за одноденну панщину. Ті всї додатки, якими та однодневна панщина облїплена, значили на добре стільки як півдня тижнево.

А що великого скоку навіть при загально розвиненім апетитї на панщину не могло стати ся, і загальна постанова не могла стати на рівени тодїшнїх maximum-ів, лише більше посереднїх норм, то з того виходить, що в Холмщинї уже в третій четвертинї XV в. панщина вагала ся дуже часто між одним і двома днями на тиждень, без ріжницї в селах нїмецького й руського права, очевидно. А подібно мусїло бути і в сусїднїх частях Львівської та

Белзької землї, та і в західній части (руської) Галичини, де уже в другій половині XV в. починають ся нарікання селян на перетяженнє панщиною (розуміє́ть ся, маємо їх тільки з королївщин, а в приватних маєтностях могло бути й ще гірше) [17]).

Подібні картелї шляхти, як маємо в красноставській ухвалї, мабуть мали місце і в деяких иньших землях. За всїм тим одначе зіставали ся значні ріжнниці між поодинокими землями, і в границях самих земель. Головно, що такі ухвали не могли мати формальної сили для королївщин та духовних маєтностей. Тим часом неодностайність, при такім шрубованню сїльських обовязків, тільки збільшала незадоволеннє, а з тим — утечі селян, і се підтинало шляхетську полїтику. Тому для заведення більшої одностайности шляхта хапає́ть ся соймових ухвал. На жаль, всї прецеденції для нас пропали, маємо тільки дві голі ухвали на соймах 1519 і 1520 рр.

На Торунськім соймі 1519 р. постановлено; всї селяне, в селах чи королївських чи його підданих всякого стану, які досї не мали тижневої панщини, від тепер мусять з лану робити що тижня оден день на короля чи на своїх панів; ся постанова одначе не дотикає тих селян, що евентуально роблять уже на короля чи на своїх панів більше як оден день на тиждень. Свобідними від панщини лишають ся тільки ті селяне, яким уже давнїйше замінено панщину данями грошевими, хлїбними чи якимись иньшими [18]).

Ся постанова на другім соймі — в Бидґощі була відновлена й дещо доповнена: в сїй новій постанові виразно сказано, що духовні маєтности підлягають її також, та загострено ще більше можливість виїмків: від панщини можуть бути вільні тільки ті селяне, які викажуть ся спеціальним привилеєм на заміну панщини грошевим чиншом [19]).

Постанови сї дуже характеристичні. З них видно, що вже тоді панщина в ріжних маєтностях вийшла понад однодневну панщину — робили вже по кілька день на тиждень (plures dies in septimana). Зрештою се й a priori можна було б напевно сказати: коли уже в другій половині XV в. пани й державцї не задоволяли ся однодневною панщиною, то до 20-х рр. XVI в. мусїли значно в підвисшенню її поступити. Оден день на тиждень — се в очах шляхти був той minimum панщини, який доконче треба перевести скрізь, аби можна було дальше повисшати роботні обовязки селян, і то хто зна — чи ставили вони від разу такий низький minimum, — чи не знижено

його доперва в соймовій діскусії.

З другого боку дуже важна ся постанова, що від панщини можуть бути свобідні тільки ті селяне, які мають спеціальний привилей на заміну панщини грошевим чиншом: се відкривало дорогу панщині (о скільки вона вже й перед тим не знайшла туди дороги) до переважної маси привілєґіованих сіл — німецького й волоського права, бо їх осадчі привилеї давали вільність від панщини, але при тім не було звичайно мови про викуп панщини чиншем [20]). Далї, вона давала можність наново заводити тижневу панщину там, де вона вже була викуплена грошевими чиншами чи данинами, чи певними спеціальними послугами й роботами на підставі устних умов, бо соймова постанова жадала спеціального привилею, і то з переводом панщини тільки на грошевий чинш. Отже вона давала всїлякі підстави ломити без церемонїй письменні привилеї, устні угоди й практики селянського оподаткования.

Треба одначе сконстатувати, що в дійсности ся торунсько-бидґощська соймова постанова в житю не була так консеквентно переведена, як того собі бажали соймові стани. З люстраціями королївщин в руках можемо сконстатувати, що подекуди задержані були й пізнїйше спеціальні роботи, замість тижневої панщини. З другого боку, хоч ся постанова заводила однодневну панщину як minimum лише, стрічаємо випадки (чи дуже часті були вони, в тім можна сумнївати ся), де правительство, відкликуючи ся до сеї постанови, противило ся вищій панщинї над однодневну [21]).

Дивним може здавати ся, що запровадивши однодневний minimum для всїх маєтностей Корони в 1520 р., шляхта з дальшим розвоєм панщини не постарала ся новими соймовими ухвалами підносити сей minimum. Торунсько-биґощська конституція зістала ся на сїм полї першою й заразом остатньою. Не знаючи, чи порушувала ся на пізнїйших соймах ся справа, не можемо сього явища на певно пояснити, хиба здогадувати ся. Може низький рівень minimum-а, або та обставина, що на практиці він став обосїчною зброєю — себто що до нього відкликували ся і против збільшення панщини, знеохотила шляхту до дальшої акції в сїм напрямі [22]).

В документах 1570-х рр. минї одначе стріли ся такі цїкаві вказівки: нормуючи з поводу скарг селян панщину в сяніцьких селах, канцелярія кор.

Генриха уставляє на далї роботу двотижневу з лану й відкликуєть ся при тім не тільки до „загального звичаю”, але і до „коронного статуту”, або як мотивує се иньша грамота — „як право державне постановляє й каже коронний статут” [23]). Маємо отже якийсь виразний відклик до пізнїйшої постанови про двохденну панщину з лану, що заступила собою торунсько-бидґощську конституцію. Полишаючи розвязаннє сеї справи, для нас не так важної, спеціалїстам від польського права, я тільки зазначу, що нормованнє панщини двома днями з лану на тиждень в галицьких королївщинах в сих часах стрічаємо досить часто [24]), хоч маємо й такі роспорядження де правительство полишає й вищу панщину, коли вона була запротоколована в люстрації. Так полишає воно в однім перемишльськім селї три днї панщини в ланї, тому що так стоїть в люстрації 1564 р. [25]): тут фіскальний мотив — „аби не убувало” бере, очевидно, гору над всякими нормами. Як норма, трехденна панщина з лану починає брати ся правительством і його орґанами доперва з початком XVII в. [26])

На жаль, для українських земель Корони маємо дуже мало матеріялу з приватних маєтностей і показчиком — зрештою незгіршим, зросту панщини в 2-ій половинї XVI в. служать нам відомости з королївщин (в люстраціях 1564 і 1570 р. і в ріжних актах).

Сї відомости дають нам можність сконстатувати, що в серединї XVI в., в третій четвертинї його, докладнїйше кажучи, панщина, загалом беручи, піднесла ся значно понад minimum торунсько-бидґощської постанови, хоч при тім далеко не була одностайна, і навіть в границях того ж самого староства звичайно була дуже ріжнородна [27]). Середньою, невисокою нормою в лїпше загосподарованих околицях Галичини в серединї XVI в., можна сказати, уважала ся двохднева панщина на тиждень; сю норму стрічаємо ми і в ріжних випадках, коли наново запроваджувано панщину в селах, де її ще не було [28]). Дійсно — се була середина між обовязками вищими і низшими, які ми стрічаємо в поодиноких селах західньої й північної Галичини. Нотуючи таку панщину, люстрації одначе часто забувають пояснити нам одну дуже важну подробицю: чи та двохденна панщина рахувала ся з лану, чи з селянського господарства без ріжниці? Красноставська постанова, або торунсько-бидґощська конституція говорять про однодневну панщину з лану. Правительственні нормовання середини і

другої половини XVI в. звичайно говорять також про цілі лани [29]); але чи в практиці середини XVI в. і далї панщина, двохденна спеціально, рахувала ся все також з лану, в тім можна дуже сумнївати ся. Колись ланові господарства були нормою, але в XVI в., всерединї його і в другій половинї тим більше, належали вони до рідших. Деякі датки ще по давньому рахували ся з лану, але були дуже часто й такі поруч них, що давали ся з господарства. Обовязок панщини — звичайно все нотований без всякого пояснення про відносини його до великости ґрунту, дуже легко міг бути перенесений на господарства й дійсно переносив ся: стрічаєть ся стилїзація записок про панщину дуже часто того рода, що вказувала б на роботу з господарства, а не з лану; зрештою подекуди ґрунти не були й поміряні на лани, так що тим самим панщина мусїла відбувати ся з господарства [30]). Подекуди таки й стрічаємо принагідно кинені пояснення того рода, що вказують на рахованнє панщини з середнього, півланового господарства [31]). З того одначе не виходить, як побачимо, що загалом всюди записки про панщину, коли при них нема близших якихось пояснень, треба прикладати до господарств [32]).

Для двухденної панщини спеціально ми стрічаємо в люстрації 1564 р. подекуди безпосередні вказівки на те, що тут треба розуміти два днї панщини з півланового господарства, отже чотири днї з лану [33]). І се була практика в тім часї досить звичайна — дальші спостереження потвердять се, хоч як може показати ся великим сей скок по minimum-і торунсько-бидґощської ухвали. Не треба собі тільки думати в кождім разї, що великість панщини в селах, де господарства були ріжної великости, стояла в докладній залежности від великости ґрунтів: могла мати місце хиба якась приблизна пропорція.

Попри двохденну панщину з півлану істнувала й вища й низша. Ще в третій четвертині XVI в. стрічають ся села, де робили тільки оден день (з півлану), а зацілили й такі навіть, де робили лише кілька день до року, а зрештою мали до зроблення певні спеціальні роботи, або й самі лише такі роботи (правда, що такі роботи часом варті були й за кілька день панщини). Нпр. робили кілька день до року, а з рештою обовязані були ходити з фірами, або сповняли певні роботи коло млинів і гатей, або нарештї мали засїяти своїм зерном певну міру ґрунту, потім зібрати й звезти, й т. и. [34])

Але знову з другого боку по иньших селах панщина в тих ліпше загосподарованих частях Галичини піднесла ся більше або меньше значно й над двохдневною нормою. Уже в 1544 р. селяне з Камінецького староства скаржили ся, що їх обтяжають великою панщиною, змушуючи до роботи щодня. Кілька літ пізнійше селяне з сяніцьких сіл, з нагоди смерти старости Вольского, заносячи перед короля свої жалї на обтяженнє їх панщиною, між иньшим згадували також і те, що він змушував їх до щоденної панщини. Король, в відповідь на сю скаргу наказував старостинському урядови не підносити панщини понад ухвалену торунською ухвалою однодневну панщину [35]). Але торунсько-бидґощський minimum був уже таким анахронїзмом для середини XVI в., що се роспорядженнє короля не мало властиво нїякого значіння. Одно з тих сяніцьких сіл, що в 1548 р. добуло від короля упімнення для державця, аби їх не змушували більше як до однодневної панщини на тиждень, в 1559 р. знову скаржить ся на те, що їх змушують до щоденної панщини й обтяжають иньшими роботами, і король знову повторяє свій наказ старостї — і знову без успіху [36]). В 1558 р., коли списувано тут інвентар, і потім під час люстрації 1564 р. бачимо в Сяніцькій королївщині кілька сіл з щоденною панщиною (до річи сказати, все се старі села „руського права"). Бачимо зрештою не тільки тут — знаходимо їх і в Перемишльський королївщині, і в иньших місцях Галичини: „селяне повинні робити кождого дня що їм скажуть", „мають відбувати роботу що дня, — коли, що і скільки раз їм скажуть [37]).

Така щоденна панщина відбувала ся правдоподібно також з кождого господарства [38]), але при тім треба розуміти деякі ограничення. По всякій правдоподібности, при тім робили всюди, де така щоденна панщина з господарства була, не цїлий день. В наведених вище фактах, супроти скарг селян на щоденну панщину державці часом толкують ся, що селяне роблять не цїлий день, а лише пів дня, або й ще меньше [39]). В люстраціях подекуди стрічаємо таку альтернативу: „роблять кождого дня пів дня або цїлих три днї на тиждень" [40]). В иньших знову: „роблять кождого дня від полудня", або „роблять кождого дня до полудня що їм скажуть, окрім торгового дня — бо той мають вільний [41]). І в иньших разах, де говорить ся просто про щоденну панщину, часто, мабуть, треба розуміти її також: що робили що дня, часом окрім торгового дня, коли був на тижнї, але не цїлї днї, так що ся панщина дійсно більше меньше відповідала повним трем дням на тиждень,

тільки була далеко прикрійша. Вона розривала час селянина, перетворяла його в панського паробка, заберала богато часу на ходженнє, до того давала повід до перетягань роботи і всяких надужить. Тому правительство нормуючи, переводить панщину все на цілоденну: від сходу до заходу сонця, на обід з певною перервою (часом означеною докладно — двогодинною) 46). Трехденна панщина в сім часі стрічаєть ся також дуже часто 47) і її — три дні на тиждень з півлана, шість з лану властиво можна і уважати вищою нормою панщини в другій половині XVI в. (хоч подекуди стрічаєть ся й чотириденна, але мабуть іде вже мова про панщину не з господарства, а з лану).

Окрім такої докладнїйше означеної панщини істнувало подекуди ще й загальне — „роблять що скажуть”. При низших нормах панщини — два дні з півлану або низше, попри тижневу панщину часто застерігали ся ще й певні спеціальні роботи 44).

Сї додаткові роботи бували часом дуже тяжкі, і давали повід до гірких скарг селян, особливо коли лучили ся і з дуже значною панщиною, що також бувало. Так в однїй скарзї з Сяніччини селяне нарікають не тільки на незносну панщину, але й на велике обтяженнє підводами — що їм кажуть неустанно возити дерево до бровару, або в иньшій скарзї з Перемищини, також на воженє дерева — що й по шість день на тиждень мусять коло дерева робити 45).

Крім збільшення днїв і таких додатків суму роботи збільшувано також жаданнєм при певних роботах другого робітника з господарства. Вже в Красноставських постановах бачили ми жаданнє „двох серпів з лану”. Селяне з Мостиської держави скаржать ся, що до роботи мусять іти не тільки самі, а й їх жінки; в иньшій скарзї селяне нарікають, що їх змушують висилати з лану не по двох робітників, як мало бути, а чотирох 46). Часто несповненнє ріжних приписів зверхности побільшало роботу ріжними додатками за кару. Нпр. інвентар Сяніцького староства з р. 1558 дає таке цікаве пояснення при однім селї: „панщинні днї рахують ся від сходу до заходу сонця (a primo diluculo usque ad occasum solis), а коли не станут до роботи зі сьвітом (prima luce), мають робити тиждень що дня" 47). Часом, коли селяне починали тїкати від сильного перетяження, на тих

що лишали ся спадав додатковий обовязок робити за них [48]) (була то sui generis відповідальність громади за своїх членів — розумієть ся безправна).

Утяжливість панщини побільшала ся часом тим, що приходило ся ходити на роботу дуже далеко на фільварок — часом і за дві милї [49]), отже до приписаного часу роботи причиняти ще й час на далеке ходженнє. Але вкінці годі вичислити всї ті панщинні „долегливости”.

Як я сказав, на панщину головно звернені буди панські апетити, й вона показала ся найбільше плястнчним складником селянських обовязків, так що на нїй головно степенував ся зріст сих обовязків. Стрічаємо випадки, де при наглім і значнім збільшенню панщини робив ся опуст в датках чи чиншах (що правда — зовсїм не сорозмірний з побільшеннєм роботи) [50]). В иньших разах ми такої компензати не бачимо, але завсїди при сильнім зрості панщини чинші й данини тримають ся далеко тривкійше: або не зростають зовсїм, або зростають дуже поволї. Особливо старі села нїмецького права показували значну постійність. В Перемишльській королївщинї нпр. ми можемо в деяких селах слїдити селянські обовязки на протягу яких сїмдесяти лїт і — в деяких селах чинші й дани лишають ся незміненими [51]).

Розумієть ся, бувало й противне. Особливо ріжні додаткові драчки, перетворювані в постійний податок, від часу до часу нагло підшрубовували податкову шрубу. Так нпр. деякі села в Перемишльщинї в серединї XVI в. платили дуже велику оплату, давнїйше в них незвісну, за права зрубу в лїси, т. зв. лїсне. Воно коштувало більше нїж чинш разом із хлїбною данину (65 гр. з лану, тим часом як чинш з хлїбною даниною разом коштували 45 гр.), і таким чином сума податків між рр. 1497-1565 тут потроїла ся, хоч чинш і хлїбна данина зросли властиво досить незначно [52]).

Подібне нпр. бувало і з ріжними натуральними датками, перекладуваними на гроші. Нпр. за право пасти свиней в королївських лїсах давали двадцятого кабана; з сього робить ся часом правильна данина — давати кабана з господарства, часом перекладаєть ся се на гроші, і їх мусять платити зарівно й ті що мають і пасуть свиней й ті що їх зовсїм не мають. Нпр. в Калуській волости „селяне мають таку постанову, що кождий з дворища (розумій — з господарства) дає річно кабана, за право пасти в

великих лїсах, але як би котрий свиней не тримав, або мав їх дуже мало, тодї з них, за їх прошеннєм, беруть лише 15 гр.” [53]) Таких податків, що виростали нераз з зовсїм припадкових обставин, переходили в правильний податок і задержували ся, навіть коли всяка рація їх проходила, можна б повести й гень більше.

В кождім селї податки укладалися й зростали своїм власним способом, власною дорогою. Реґуляції їх, зведення до одного рівеня в якійсь околиці дуже рідко коли хто підіймав ся, тому навіть між сусїднїми селами в тій самій королївщинї нераз істнували дуже великі ріжницї, і сих ріжниць не вирівнювала й відмінна панщина. Так нпр. в Перемишльській королївщинї є села, що платять з лану лише близько 30 гр. при великій панщинї, і є села що платять 150 гр. з лану також при дуже високій — щоденній панщинї. Ще більші контрасти в Сяніцькій : полишаючи навіть на боцї виїмкові, або не досить певні крайности, треба нпр. поставити поруч себе село з данинами на 44 гр. і 3 днями панщини й село з 350 гр. данин з лана й панщиною „робити що скажуть”... Коли виберати середно оподаткованї, то вони дадуть і в тій і в другій королївщинї більш меньш однакову висоту: 80 до 100 гр. з лану, при двохденній панщинї з господарства; але що значить така ідеальна середня норма, коли її нїхто не тримав ся!

Подібні ріжницї знайдемо і по иньших королївщинах галицьких : в Львівській королївщинї середне оподаткованнє в 1560-х рр. давало 40 до 50 гр. при чотироденній панщинї з лана, але в поодиноких селах чинші вагають ся між 18 і 115, між 32 і 350 гр. в лану при анальоґічній панщинї. В Самбірщинї з дворища-лану давали 45 до 100 гр., в Дрогобиччинї 36 до 120, в Стрийщинї 62-280; Рогатинщина з лану дає 164-466, Галицька королївщина з господарства, звичайно півланового, 92 до 190 [54]), і т. и.

Столїтє перед тим, в серединї XV в. середнє оподаткованнє села нїмецького права виносило більш меньш 30 до 48 гр. чиншу, колоду вівса і 14 день панщини з лану [55]). В половинї XVI в. колишнї села нїмецького права чинш платять більше меньше той же, але иньші данини, переложені на гроші, дадуть 3-4 колоди вівса, а часом і 8-10, а панщина виросла 2 і до 3-х днів на тиждень з господарства, а господарство змалїло з ланового на півланове, коли не меньше. Так в цифрах зазначила ся столїтня еволюція селянської верстви.

Найбільшою витрівалостию визначали ся, особливо що до панщини, села волоського права. Ще в середині XVI в. сяніцькі громади заявляли, як ми вже бачили, що панщини нема ніде в волоських селах [56]). Та се можна було сказати лише про панщиину реґулярну, як правило. Серед загальної тенденції до панщини старости і державці старали ся й волоські села притягнути до панщинних робіт, і в другій половині XVI в. вона стаєть і тут звичайним явищем, але в розмірах значно меньших, ніж по селах иньших кагеґорій, і переважно лише в виді спеціальних робіт. Так в селах над Стрвяжом, в Перемишльській королївщині, що на ново осаджувала ся в середині XVI в., осадники мали жати оден день на рік і возити дерево на будову замку; в старших селах тоїж околиці в середині XVI в. панщина була більша: „роблять що скажуть", а в однім селї робота обчислена на дні: 14 днів до року разом. Оподаткованнє досить державо ся; тільки „лїсне", заведене в старших селах, підносило тут податковий рівень. Загалом взявши тутешнє оподаткованнє, волоські села належать до вищо оподаткованих, але коли взяти на увагу низьку панщину, прийдеть ся їх зачислити до середнїх. В другім „волоськім" рейоні — в Сянїччинї, „волохи" мали постачати дерево, деякі робили кілька днів до року (три найчастїйше), або несли ріжні служби. Оподаткованнє тут ще низше нїж в Перемишльщинї, і ще лекше, бо дани з худоби не перейшли ще на постійний додаток, як у Перемищинї, отже були пропорціональними до заможности господарства.

В Самбірщині селяне волоських сїл були обовязані робити по дванадцять день (з початку очевидно — з дворища-лану) і косити сїно, але потім увійшли з економом в умову, що він фільварки покасував і ґрунти фільваркові роздав селянам за певною арендною платою [57]). В Белзькім старостві королївські комісари в деяких селах запровадили ще в середині XVI в. однодневну панщину з огляду, що селяне тутешні „мають богато поля, в супереч волоському праву — що мають мати лише потроху". Селяне одначе умовили ся з старостою, що будуть йому платити по гривні чиншу, замість панщини [58]).

Як бачимо уже з сих фактів, селяне волоського права, бувши свобіднїйшими від панщини, заразом показували й особливу неохоту до неї, та всякими способами старали ся від неї увільнити ся. Коли в Самбірській економії новий староста задумав відновити знесені фільварки,

покликуюча ся на те, що селяне не платягь арендної плати, селяне намовили ся дати йому по волови з лану, аби лише тих фільварків не заводив! Колиж староста все таки фільварки став заводити, удали ся зі скаргою до короля, просячи, аби їх полишено при арендній платі [59]). З тих же причин селяне дуже цінили волоське право, і його тримали ся. В Белзщині селяне нпр. зобовязали ся платити старості по 60 гр. річно [60]), аби лишив їх на волоськім праві, а зараз нпр. побачимо, яку бучу викликав перевід селян з волоського „на польське право” в Одріховій в Сяніччині.

Документи, які минї удало ся зібрати для сеї — одної з старших волоських осад Сяніччини, добре ілюструють нам сей процес, як загальна еволюція селянської верстви своїми зубами все більше зачіпала й найліпше законсервовані, в найлекші обставини поставлені села. Під час люстрації 1565 р. Одріхова ще не знала властивої панщини, тільки з господарства мали спускати оден брус до замкового тартака, та стерегли шляхи від промита. Пізнійше одначе староста став притягати селян для панщини, і навіть мав знести якісь данини за те (мусїла бути крепка панщина!). Селяне двічи відкупали ся від сеї панщини, зложивши разом 1200 зл. на се, та старости гроші побирали, але з панщиною їм спокою не давали. Супроти скарг і опору селян в 1583 р. вислана була комісія, що розглянувши скарги селян на панщину й ріжні драчки податкові, дещо з того усунула, але признала таки панщину, тільки звела її до нормальної великости тодїшньої — двох днів з лану, і таким чином перевела селян з права волоського на „право польське”.

Але селяне рішучо противили ся сїй постанові, тим більше що старости панщини жадали, але побраних від селян грошей на окуп від панщини не звертали, як то постановили були комісари. Такі напружені відносини потягнули ся кількадесять літ. В 1603 р. справа пішла перед короля, що в головній основі потвердив декрет комісарів; але селяне не корили ся й зберали ся розходити ся. Постава річи ставала так грізною, що тодїшнїй староста пішов на уступки, тим більше, що й сусїдня шляхта то йому радила. 1605 р. видав він грамоту, де зносив панщину й повертав селян до „стародавнїх податків”. Але порівняннє з люстрацією 1555 р. показує, що податки сї далеко не були стародавні: староста в своїй грамоті талапнув селянам далеко вищий чинш, цїлий ряд ріжних додатків, про які не чути було нїчого в давнїйших часах, а й панщини лишив їм шість днів до року з

господарства, під час жнив. Не диво, що й ся грамота, потверджена й королем — не знати чи за прошеннєм старости чи селян, не завела ладу: селяне нарікали на незвичайні роботи й драчки, і в 1620-х рр. розгоріла ся справа на ново: селяне їздили зі скаргами до короля, старостинський уряд за се докучав їм чим міг, заберав худобу; король упоминав його, але сї припімнення лишили ся без результату [61]).

З подібних малих і ще меньших революцій властиво складала ся ціла еволюція селянської верстви. Фільварки потрібували ґрунту, фільварчане господарство — рук. Ніякі умови, привилеї, практики не могли охоронити селян від того, що несла з собою ся економічна еволюція — від ламання давнїйших норм і обтяжання ріжними новинами. Такі епізоди повторяють ся від дуже раннїх часів, тільки стають численнїйшими, в міру того як розвиваєть ся інтензивнїйше ся еволюція.

Мав я вже нагоду згадувати про епізод з стрільцями львівськими з Ставчан. Село віддане було арцибіскупу львівському й він став переводити селян з старої практики на німецьке право, помірив ґрунти й забрав частину селянських ґрунтів під фільварок, а з фільварком очевидно мусїла прийти й панщина. Селяне почали утїкати з села й, як казали, погрозами змушували й меньше рішучих заберати ся з села, а коли їх візвано перед суд, толкували ся, що не хотять приймати німецького права, „бо звикли сидїти на руськім праві”, не знавши нїколи, як королївські ловцї, нїяких панщин і даней [62]).

Бачили ми, при иньшій нагодї, пізнїйшу, але зовсїм анальоґічну історію перемишльських конюших сїл і їх завзяту боротьбу з відібраннєм ґрунтів і панщиною, якої вони перед тим не знали [63]).

Не так може різкі, але завсїди сильно болючі економічні революції переживали й звичайні тяглі села німецького або „руського” права, що викликали сильні протести, а нераз і більш меньш рішучий опір серед селян. Візьму кілька фактів — для прикладу.

С. Гочів, в Сяніцькім, німецького права, належало до тих, що до самої люстрації 1565 р. задержали майже без перемін старі практики: порівняннє з датами інвентаря 1523 р. показує се виразно. Під час люстрації воно давало ті самі дани й чинші, а робило девять день до року й висилало певне число фір — возити матеріал на будову замка. В 1570-х рр. замкові

урядники почали сї старі практики ломити. Селяне казали, що їх змушують робити що дня панщину — раз на фільварку сяніцького староства в Беську, а другим разом — на війта, також вложили на них незнану перед тим стацію в грошах й тим титулом взяли від них 100 золотих. Пішли скарги до короля. Відносини загострили ся так, що король мусїв узяти декотрих селян в свою опіку супроти старостинського уряду. Справа пішла перед референдарський суд. Староста ставив ся з оправданнями на обжаловання селян, і суд постановив, що селяне мають дістати забрані від них неправно гроші, коли зложать присягу що до справедливости своїх претензій, а панщини на пізнїйше не повинні робити більше як два днї з лану, й то тільки на замок, на замковім фільварку. Суд, очевидно, брав селян в оборону супроти старости, але рішеннє його само ломило стару практику села й незмірно підвисшало давнїйші їх роботні обовязки. Тому селяне, зачувши про таке рішеннє, не прийняли його, уважаючи постановленим на користь старости й вирікли ся нести таку панщину, як воно їм наказувало. Дальших актів сього спору минї не трапило ся бачити, й не знаю, як довго потрівав і який ефект зробив сей спір селян [64]).

С. Добряни в Львівськім сидїло за старим привилеєм нїмецького права, з р. 1439, маючи обовязком тільки давати пів гривни чиншу і колоду вівса з дану та робити вісїм день до року [65]). З сими легкими, як на пізнїйші часи, обовязками досидїло воно за тим привилеєм до середини XVI в. В 1530-х рр. вправдї взяв ся був до нього старостинський уряд. Дражнило його найбільше те, що супроти такої малої панщини добрянських селян до фільварку в Добрянах приходило ся уживати селян з дальших сїл; до тогож іще селяне під собою мали далеко більше ґрунтів, нїж значило ся за ними урядово, розширивши свої ґрунти розробленнєм неужитків (przyczynienie staremi i nowemi kopaninami). Перший атак одначе не повів ся: справа пішла до короля, й той полишив, в 1537 р., селян при обовязках осадчого привилею. Але на сїм не стало. Спроваджена була від короля комісія, та намірила замість давнїх 14 ланів, що значило за ними, аж 36 і постановила, против старого привилею, що селяне мають надалї робити з лану два днї тижнево. Селяне сього рішення не прийняли, панщини не робили й дани давали тільки з 14 ланів. Уряд не важив ся йти напролом, і такі відносини потягнули ся на кількадесять лїт. Щоб забезпечити робітника фільварку, уряд в 60-х рр. посадив був на двірських ґрунтах стороннїх селян з обовязком панщини, але сї осадники довго тут здаєть ся не досидїли: в

люстрації 1570 р. про них уже анї згадки (може збойкотували їх селяне), і Добряне сиділи спокійно дальше при умовах осадчого привилею, так що ревізори навіть закинули старості недбальство з сього поводу. Самі вони, знизивши селянам чинш до 18 гр., наказали двохтижневу панщину з усїх старих і новорозроблених ланів. Староста поспішив ся заявити, що супроти такого значного побільшення панщини він заложить новий фільварок в Щирецькій волости. Але селяне рішення ревізорів не услухали. Справа пішла до короля; селяне стояли при своїм. З 1578 р. маємо королївський мандат, де він на донесеннє старости, що селяне з Добрян не сповняють рішень його і попередників його й противлять ся старості, сповіщає про висланнє нової комісії в сїй справі, але що з неї вийшло, не знаємо. Звістки наші уривають ся.

Я вибрав лише кілька прикладів для характеристики. Навіть на підставі приступних актів можна б їх помножити о десять разів. Власне сї часи — починаючи від першого безкоролївя і кінчаючи панованнєм Жиґимонта III, визначають ся незвичайною масою скарг селян на утиски державців, обтяженнє роботами й поборами, безпардонне ломаннє старих практик [66]). Правдоподібно, загальне оживленнє суспільного житя, викликане безкоролївями, потягнуло й селянство королївщин, що попробувало в полишеній йому правній дорозї пошукати оборони від панщинного пекла, що саме тодї розгоріло ся наоколо нього під впливом економічних чинників [67]). Немов на те аби перед трибуналом історії в переддень масових селянських повстань показати повну безсильність польського правительства і брак всякої правної охорони для народнїх мас, селянство галицьких королївщин, то значить те селянство, яке мало право скарги і могло на практиці ще якось користати з нього — не так як селяне з дальших провінцій, — засипає королївську канцелярію своїми скаргами, штурмує короля своїми депутаціями, складаючи ся з останнього на кошти сих депутацій, на видатки, звязані з справами в королївській канцелярії [68]), зносячи за се переслїдування й нагінки від своїх панів, лїтами, десятками лїт ведучи сї свої справи, не зраджуючи ся їх безуспішністю — аби вкінцї переконати ся в неможливости усьпіха, в безсильности й безрадности правительства. „Невичерпаною, гідною мученицької пальми була терпеливість народу", кличе сучасний польський історик, застановляючи ся над галицькими актами про селянські відносини з часів Жиґимонта III [69]).

Забуває лише додати, чого гідні були в такім разї мучителї сього народу — правительство і шляхта.

Правительство польське як в иньшім так і тут не знайшло ся на висоті своєї ситуації. Що воно не знайшло для ратовання селян від сих утисків, що кликали до неба своєю брутальністю, якихось рішучійших способів, анїж здіскредитовані бюрократичні практики — упоминальні листи, висиланнє комісій, процеси в референдарськім суді, в найбільш грізних ситуаціях — листи безпечности, що не мали нїякої екзекутивної сили, — про се вже не кажу. Про щиру добру волю, розумієть ся, в такім разї трудно — можна говорити лише про індолєнцію. Але навіть в тих, приступних йому способах правительство не показує анї якоїсь принціпіяльности, анї консеквенції, вагаючи ся між почутєм законности й справедливости — та інтересами фіску, інтересами вповнї ілюзоричними, бо з панщинних драч користали державцї, а скарб коронний майже або й зовсїм нї, й його фірма покривала тільки „привату" державців та їх урядників. Воно не мало відваги зістати ся на ґрунтї конституцій і йшло за „посполитим звичаєм", то значить за панщинною шрубою шляхти, хоч і в хвостї її. Його ревізори і комісари ломили старі практики й фундаційні привилеї, підтягаючи їх до нових практик [70]). Ми тому не раз стрічали вже факти, що селяне не приймали королївських рішень; неконсеквенції й вагання правительства давали привід тягнути спори, надіючи ся при новій ревізії справи дістати користнійше рішеннє, не сповняти неприємних собі рішень і т. и.

Що до референдарського суду й комісарських слїдств і постанов, то полишаючи на боцї їх бюрократичну повільність, брак екзекутиви й авторитету, піднесу, що вони складали ся з таких же державців, які хиба були б ангелами, а не людьми, щоб могли вповнї зійти з свого становища й глянути на селянську справу з боку. Досить нпр. сказати, що оден з найбільше ославлених в селянських скаргах дерунів, перемишльський староста Дрогойовский був сам референдарем — отже членом того апеляційного трибуналу для селянських справ.

Але при тім всїм — всеж таки переважна більшість рішень правительства, комісарів, референдарського суду випадала на користь селян. Занадто вже форсовно і брутально розвивала ся панщинна самоволя. Та сї рішення, як ми вже мали нагоду бачити, переважно розбивали ся о непослух державців і їх урядників, що іґнорували королївські упімнення, або навіть позволяли

собі згірдно про них відзивати ся. „Заходи й скарги наших підданих з держави твоєї, писав король до того Дрогойовского, так уже нам наприкрили ся, що були б ми дуже раді і хотїли, аби вони раз скінчили ся, тому наказуємо і пильно пригадуємо, аби рішення і постанови всї наші теперішнї, постановлені в справах з підданими в Кракові в присутности твоїй і тобою прийняті, були виконані тобою". „Дали ми були мандат свій до вірности твоєї, пише король до нього того ж року з поводу скарги війтів, аби ти їх залишив і против прав війтівських нї до чого не змушував та винагородив їм кривди; але тепер знову скаржать ся, що за тим припімненнєм нашим нїчого не полагоджено вірностию твоєю, противно — вірність твоя наслав на них козаків і піше військо своє і наказав їх удержувати, до знищення приводячи їх тою великою кривдою й утиском; непомалу мусить нас обходити та кривда підданих наших, а що наше припімненнє має таку малу вагу у твоєї вірности, слухаємо того з немалою образою нашою" [71]). Знову в иньшім листї тогож року, писав до нього король „по поводу тих кривд на котрі нарікають і удають ся до нас знову піддані стрвяжських сіл по рішенню, недавно вчиненім в Кракові, при котрих був і ти і пильно їм прислухував ся", та поручаючи йому розслїдити докладно ті скарги, упоминав, аби вже раз ті декрети й рішення відповідно полагодив і нї в чім їх не обтяжав і не підносив їм обовязків, — і знову даремно, та два роки пізнїйше, „за частими проханнями і скаргами" тих підданих висилав комісію на ґрунт [72]). І то було явищем звичайним. Селяне з Лежайського староства, діставши від короля лист безпечности на свого старосту і його урядників, терплять лише тим більшу наруги й нагінки зі сторони сих урядників: оден каже бити посторонками тих депутатів, що ходили зі скаргами до короля, всаджує їх в колодки і відзиваєть ся: „як бисьте не тільки зелїзні листи, а й зелїзного короля принесли, нїчого вам не поможе, бо я тут король і пан", а другий каже їм принесені мандати королївського суду посолити й з'їсти. Ще більший цинїзм показує державець с. Саночка — коли возний доручив йому королївський мандат, виданий наслїдком селянських скарг, він в присутности селян тим мандатом finem dorsi aliquot vicibus tergebat [73]).

Сю анархію і легковаженнє переймали й селяне. Стрічаємо ряд скарг державців, що селяне не приймають некористних для них королївських рішень і легковажать їх собі [74]). Селяне з перемишльської королївщини так

відзивали ся на некористний для них королївський лист: „то байки, а не унїверсал! важнїйше наше право, що ми засиділи, як той унїверсал! дамо королеви кілько золотих, і дістанемо й собі такий без труду” [75]). В тім Саночку, де державець так зневажив королївський мандат, селяне завзяли ся й не відбували панщини від Великодня до Успенія й тим вдарили дуже сильно по кешенї сього державця [76]). Селяне з Лежайської королївщини, переконавши ся в безуспішности правительственної оборони після того, як підстароста казав їм з'їсти королївський мандат, кілька лїт пізнїйше беруть ся на иньші способи, й місцевий арендар скаржить ся, що тутешнї селяне панщини не роблять, а волочать ся купами з ручницями, списами, шаблями й косами” [77]).

Так виховувала вседержавна шляхта своїх українських підданих.

Примітки

[1]) Див. с. 133, 136-7.

[2]) Описи Перем. староства — Записки Н. тов. ім. Шевченка т. XIX с. 16 і 23 (Вишатичі й Циків, при обох сказано виразно — inris theutonici).

[3]) 14-денну панщину бачимо в Сяніччині, в с. Яцимирі вже в 1424 р. — А. g. z. XI ч. 52, в Самбірщині в Лукавиці в 1430 р. — Матеріали ч. 23. В рр. 1447-8 такаж панщина уставляєть ся осадчими привилеями — одним панським, другим королївським в селах Львівської землї (Мальчичі й Джусичі — А. g. z. II ч. 73 і 74), що може вказувати на досить загальну практику, прийняту тодї в сїй землї. В другій половинї XV в. стрічаємо таку панщину в с. Берестянах в Перемишльській землї — А. g. z. XIII ч. 4621 (по 7 день з півлану), 1460 р., і в Липицї Галицької землї (А. g. z. XII ч. 3646 — осадчий привилей з 1474 р. Вищу панщину дає тільки осадчий привилей с. Зимної води (1461 р.) — 19 день з лану, А. g. z. IV ч. 99.

[4]) В Мальчичах (оден день війтови), в Липицї (чотири днї).

[5]) Акты Зап. Рос. I с. 229 § 19, Zbiór praw litewskich с. 89 § 13 (сей параґраф, як і иньші, належить мабуть до Казимирового привилея Дорогичинському повіту, з котрого черпає сей більський привилей — як сказано на вступі його) — текст див. низше на с. 181.

[6]) Описи Перемишль. стар. с. 20: prefati villani laborarunt 3 dies, sed asserunt, quia ex novo laborant dum et quando mandatur.

[7]) Akta gr. i ziem IX ч. 96 (Ричигів і М. Горожана).

[8]) A. g. z. XII ч. 766.

[9]) Unum diem in septimana diu consuetum et observatum laborent.

[10]) Матеріали ч. 52. До річи додам, що в описи 1497 р. при сїм селї стоїть також фраза: laborant dum et quando mandatur. Коли знаємо, що тут уже в 50-х рр. староста не задоволяв ся одним днем на тиждень, то се може нам до певної міри поясняти значіннє сеї фрази й при иньших селах.

[11]) Наслїдком прогалини ся постанова не зовсїм ясна: чи окрім двох днів при сївбі селянин мав іще виходити на жнива, чи се альтернатива — або при сївбі, або в жнивах; перше відай правдоподібнїйше.

[12]) iuxta orbitam alias coleya.

[13]) Pawiński Sejmiki ziemskie дод. 184 (с. 59-60).

[14]) Bandtkie, Jus Polonicum с. 434.

[15]) Акты Зап. Р. I с. 229 § 19, Zbiór с. 89 § 13. Наведена цитата може бути взірцем страшенної руської мови, яка уживала ся в підляських урядах, наслїдком спольщення тутешньої шляхти.

[16]) Постанова ся доховала ся в Більськім привилею 1501 р. З вступних слів його виходить, що він надає шляхтї Більського повіту тіж свободи, які Казимир признав своїм привилеєм шляхтї дорогичинській (так затитулував сей привилей уже видавець в Zbior-i praw litewskich), а Якубовский в своїм аналїзї земських привилеїв в. кн. Литовського (Ж. М. Н. П. 1903, IV с. 250-

1) на сїй підставі навіть реституе в нїм Казимирів привилей Дорогичинській землї, уневажнений пізнїйшим привилеєм 1516 р. і тому затрачений). Се вповнї правдоподібно (хоч слова більського привилею не так дуже катеґоричні, а арґументи, які Якубовский пробує на се навести, не дають понадто нїчого). Наданнє сього Казимирового привилея кладуть на 1444 р. (Любавскій Сеймъ с. 108, Якубовскій 1. с.), але се зовсїм гіпотетично.

17) Скаргу селян з Медики ми вже знаємо. Опись перемишльських королївщин 1497 р. принагідно нотує кілька скарг селян, хоч і в досить легкій формі: в с. Гійську селяне не хотїли давати стації, мотивуючи се тим, що мають велику панщину (magnos labores), та і ще мусять ходити до неї зо дві милї. Значіннє скарги, очевидно, має і наведена вже заява селян з Коровників, що давнїйше робили вони тільки три днї, а тепер роблять, коли скажуть. Описи Перемишльського староства с. 19-20.

18) Volum. legum I с. 179. Бобжиньский (Karta с. 11) називає сю постанову „неясною й несьміливою” в формулованню. Я того зовсїм не бачу.

19) Volum. legum I с. 178.

20) З сього боку справедливо оцїнив значіннє сеї постанови уже Любомірский, пишучи про неї: постанова з р. 1520, позволивши запровадити однодневну панщину без огляду на давнї умови між дїдичом і кметем, задала смертельний удар всяким їх умовам; від волї дїдича стало залежати тепер зносити давнї обовязки й накидати нові (Rolnicza ludność с. 19).

21) Матеріали ч. 84 (1533) — король упоминає державця з Сянїччини, аби селян не змушував більше як до одноденної панщини: secundum constitutionem generalis Thorunensis non per pluries dies quam per unum in qualibet ebdomada. Тамже ч. 98 — супроти скарг селян на обтяженнє панщиною (labores quotidianos), староста заявляє, що панщина тутешня меньша против торунської постанови, бо ґрунти не міряні, а селяне роблять не цїлі днї, а потроху (пор. ч. 112).

22) Проф. Бобжиньский (Karta с. 12) толкує се тим, що мовляв відданє селянина під повну й безапеляційну юрисдикцію пана зробило

непотрібною дальшу реґуляцію селянських обовязків, бо від тепер пан міг довільно накладати тягарі на селян. Та він при тім забуває, що соймова реґуляція мала зовсїм иньшу цїль: завести більшу одностайність обовязків по всїх маєтностях, для зменьшення конкуренції.

23) prychylaiącz sie w tey myerze zwyczaiowi pospolitemu y statutowi coronnemi, skazaliszmy, ze nye mayą bydz na więthsse robotny przymussani iedno z łanu czalego dwa dni w tydzien, a s pullanku dzien yeden. В иньшій: Aby czy poddany nassy nie byly powynny wieczey robicz, iedno iako prawo pospolithe uczy y statuth coronny opyssuie — dwa dny z lanu czalego w kazdi thidzien. Матеріали під р. 1574, май-червень.

24) Нпр. Матеріали під р. 1578 (три документи).

25) Матеріали, під р. 1576.

26) Матеріали, док. з р. 1608 і 1637 (відклик до рішення 1621 р.).

27) Для наглядности вистане кинути оком на таблички селянських обовязків під час люстрації 1564 р. в староствах Львівськім, Перемишльськім і Сяніцькім, в моїх розвідках про економічне становище селян в сих королївщинах, в передмовах до т. II (с. 21), III (с. 19) і VII (с. 26) Жерел до історії Україяни-Руси.

28) див. розвідку мою про селян в Перемишльській королївщинї с. 16-7, такий сам факт з Теребовельщини — в розвідцї про селян на Поднїстровю с. 29.

29) Див. вище с. 185, також Матеріали під р. 1578.

30) Нпр. дивись с. Ямницю в Галицькім старостві — Жерела I с. 62-3, так було певно і в тих теребовельських селах, де Претвич завів дводенну панщину — ibid. с. 122-5.

31) Нпр. така записка: powinni w kazdym tegodniu robicz w folwarku trzi dni w tidzien, по тім поясненнє: a kiedi bidlem, — thedi s kazdego łanu woz yeden, albo takze plug yeden, a kiedi pyesso — thedi s pułanu robią trzi dni w tidzien (II с. 92). Отже три днї робили з півлану, а для возовицї або оранки

спрягали ся. Середнїм господарством в селї було півланове.

[32]) Пор. нпр. Матеріали під р. 1592 — додаткове рішеннє короля супроти непевности чи визначена комісією робота мала відбувати ся з цїлих ланів, чи з півланів (король наказує робити її з півлану).

[33]) Powynni robicz s kazdego pullanka dwa dni w tidzien — III c. 195 (Белзьке), господарства в сих селах були півланові; winni robycz kazdi z pullanu dwa dni w tidzien — ib. c. 355 (Львівське); теж саме 377 і 374 (Прогноїв і Полонча), а в сусїднїм селї (Словитї) натомість: robyą czteri dni z łanu w tidzien (c. 373). Так само в Стрийськім: powinni s kazdey czwiercze roliei robicz dlien ieden w thidzien — I c. 180; тут сидїли на дворищах поміряних, себто ланових, отже день робили з чверти лану; господарства були ріжної великости, але всї податки й обовязки сповняли з дворища-лану. Думаю, що туж панщину — чотири днї з дворища маємо в Белзькім, де сю чотиридневну панщину подано без всяких близших пояснень — т. III с. 151,151,163,165. Не підлягає майже сумнїву, на мій погляд, що двохденна панщина, заведена в деяких селах Перемишльській волости, означала два днї з півлана: так стилїзована записка про неї при с. Буцеві (II с. 105), де й господарства були півланові. Претвич, як я вже що йно вище сказав, заводив також двохденну панщину з господарства, тільки тутешнї господарства мабуть не були міряні.

[34]) Нпр. Жерела II с. 102, 234, 257,258,263, III с. 54-4,82,174,177 і т. и.

[35]) Матеріали ч. 90, 98, 99.

[36]) Матеріали ч. 112, і під 1574 нова їх скарга: ze ye przymuszaią na robothy nyeznossne y nyepowinne, kazacz ym robicz na kazdy dzien w tydzien bess przestanku, zaczym odpoczynku nigdy nye myewaya (староста толкував, що вони роблять хоч що дня, але коротко — годину-дві).

[37]) Половці, Дубрівка Руська, Вільхівці, Костарівці в Сяніччині, Яскманичі, Ольшани, Мостиське передмістє в Перемишльськім старостві, Гумнища, Зубів, Каптури, Защиновці в Теребовельськім; сторін не цитую — сї села кождий легко собі відшукає зі змісту кождого тому Жерел.

[38]) На се, окрім стилїзації записок, вказує, думаю, також звільненнє від торгового дня — про нього зараз низше.

[39]) Матеріяли ч. 90 і під р. 1574.

[40]) Жерела I с. 120, III с. 168.

[41]) Ibid. I с. 119, II с. 86, 93 і передмова с. 20.

[42]) Нпр. Матеріали ч. 90 і під р. 1574, 1627, 1647.

[43]) Нпр. Большів, Конюшки, Настащин, Ігнасків, Загірє, Пійло, Довге в Галицькім; при тім зовсїм ясно, що ся триденна панщина відбуваєть ся з господарства, в Конюшках — з півланових, в Настащинї, Загірю, Пійлю, Довгім — з півдворищних, в иньших не означено їх великости. В Перемишльщинї триденну панщину маємо в Вишатичах — тут виразно сказано про роботу пішу з півлану і супруг з лану (записку див. вище — нотка 2 до с. 187). В Сяніччинї — в Лодинцї й Чертежі, в Львівськім Сухоріче, Орташів, в Камінецькім — в Дерневі й Желдцї, в Сокальськім — в Завишню, в Белзькім — в Реклинцї й Річицї, в Тишовецькім — в Кметях, в Городельськім — в Заболотю, в Грубешівськім — Модринї, й т. и.

[44]) Нпр. в Стрийщинї, окрім чотирох днів тижневої панщини з дворища

селяне мають возити муку з млина до двору і збіже з фільварку до міста. В Теребовельщині задержано при заведеню двохденної панщини з господарства давнійші помічні роботи: три днї робити в жнива, два днї при оранці, ходити на „ґвалт” до ставів, возити муку з млинів і підводи посилали до Львова, Галича й Шаравки. Жерела т. I — 123, 180.

45) Матеріали під р. 1574 і 1576.

46) Матеріали, під рр. 1578 і 1604.

47) Інвентар невиданий.

48) Нпр. Матеріали під р. 1604.

49) Нпр. Описи Перемишль. стар. 1490-х р. с. 19, Жерела II с. 115.

50) Так в Теребовельщинї, заводячи двохдневну панщину замість давнійших вісьмох днїв до року, староста зменьшив чинш на 18 грошей. Тим часом тоді двохдневну панщину, коли селяне хотїли викупати її на гроші, раховано на 60 гр. Див. розвідку мою про селян на Поднїстровю с. 29.

51) Так нпр. платили села німецького права:

	чинш з лану		хлїбна данина (колоди)	
	1497	1565	1497	1565
вишатичі	48-60*)	48-60	2 вівса	2 вівса
пекуличі	24	24	1 вівса + 1 жита	1 вівса + 1 жита

цików	24-32	48	1/2 вівса	2 вівса
засанє	24-30	24-30	1 вівса + 1 жита	1 вівса + 1 жита
в селах руського права перемін більше, але в чиншах				
брилинці	8	27	1 вівса	1/2 вівса
ольшани	15	50	1	1
гійсько	3	16	1	1
яскманичі	10	10	2?	1
коровники	15	30	не було	
медика	не було		1	1
шегині	не було		1	1

*) Лани були неоднакові — коротші й довші. По близші пояснення сих дат відсилаю до своєї розвідки про селян в Перемишльщинї с. 13 і далї.

52) Ibid. с. 14-5.

53) Економ. стан селян на Поднїстровю с. 23.

54) Див. Економ. стан селян на Поднїстровю с. 49 і розвідку про Львівську королївщину с. 25-28.

55) Нпр. Akta gr. i ziem. II ч. 73, 74, 76, IV ч. 99, IX ч. 96, XIII ч. 4621, Матеріяли ч. 23.

56) Матеріали ч. 96, див. вище с. 137-8.

57) Матеріали, акти 1591/2 р.

58) Матеріали ч. 95.

59) Ibid., р. 1591/2.

60) Ibid. ч. 95.

61) Матеріали, під рр. 1588, 1603, 1605, 1625, 1626.

62) Akta grodzkie i ziem. XIV т. 1106-7.

63) Див. с. 93.

64) Матеріали під рр. 1578, також сяніц. ґр. кн. 319 с. 55 (королївський лист безпечности селянам).

65) Див. вступну статю мою в т. VII Жерел с. 7-8, пор.ще львів. ґр. кн. 334 с. 30.

66) Значне число сих скарг вийде в моїх „Матеріалах”.

67) Лозїньский (Prawem i lewem I с. 371), оперуючи матеріалом з останнїх

літ XVI в. і першої половини XVII в., помиляєть ся, кажучи, що сї скарги почали ся слїдом за початком панованя Жиґимонта III; неправдоподібне и обясненнє його, що погіршеннє долї селянства в Польщі стояло в звязку з репресіями на селян в Австрії по повстаннях 1594-7 р. і знову 1626 р. — що се мало вплив на становище польських панів супроти селянства.

68) Кошти сих депутацій і процесів бували не малі. Громада с. Саночка нпр. числила кошти свого процесу з державцями на 2300 зол. — Матеріали, під р. 1608.

69) Łoziński op. c. I с. 399. Книга Лозїньского, що вийшла в сьвіт уже по написанню мною сеї книги й могла бути мною узгляднена вже при ревізії тексту, опираєть ся на матеріалї анальоґічнім з сим моїм оглядом, але головно оперує матеріалом з першої половини XVII в., тим часом як я головну увагу звертав на XVI вік.

70) На доповненнє фактів наведених вище див. іще про таке ламаннє у вступній статї моїй в VII т. Жерел с. 9-10.

71) Матеріали під р. 1603.

72) Матеріали під р. 1603 і 1605.

73) У Лозїньского op. c. I с. 364-6.

74) Матеріали під р. 1578: ausu quodam temerario prefatum decretum et demandationem in partem reiecerunt, і далї під рр. 1603, 1607, 1635.

75) Матеріали під р. 1607.

76) Матеріали під р. 1608.

77) У Лозїньского op. c. I с. 400.

ПАНЩИНА В СХІДНО-ПОЛУДНЕВІЙ ГАЛИЧИНЇ І НА ПОДІЛЮ ЗАХІДНЇМ І СХІДНЇМ. ЗЕМЛЇ В. КН. ЛИТОВСЬКОГО — ПРОБИ

НОРМОВАНЬ З ПЕРШОЇ ПОЛОВ. XVI В.; „УСТАВА НА ВОЛОКИ”, ЇЇ ПЕРЕВЕДЕННЄ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ; ЗВІСТКА З ДРУГОЇ ПОЛОВ. XVI В. З КОРОЛЇВЩИН І З ПРИВАТНИХ МАЄТНОСТЕЙ — З БЕРЕСТЕЙЩИНИ, ВОЛИНИ — СЕЛА БЕЗ ПОМІРИ І СЕЛА ВОЛОЧНІ; ВОЛИНСЬКА ПАНЩИНА В ПЕРШІЙ ПОЛ. XVII В. КИЇВСЬКЕ ПОЛЇСЄ, ПОДНІПРОВЄ. ПОХІД ФІЛЬВАРКОВОГО ГОСПОДАРСТВА НА СХІД; ОПОДАТКОВАННЄ НА ПОДНІПРОВЮ Й ПОБУЖУ В ПЕРШІЙ ПОЛ. XVII В. ; ОПОЗИЦІЯ СЕЛЯНСТВА.

Я вибрав сї факти для характеристики панщинного пекла з західнїх і північних повітів Галицької Руси. Далї на полудневий схід економічний утиск меньше давав себе відчувати. Зрештою відносини тут були далеко ще ріжнороднїйші, нїж в околицях західнїх і північних. Небезпечність від Татар, непевність самого залюднення впливали тут сильно на економічні відносини. Рільне господарство, фільварчане спеціально, на окраїнах не могло розвинути ся — брак торговлї, непевність самого житя, не тільки якихось цїннїйших господарських вкладів, не давали йому ще підстави. Місцями осадник був доконче потрібний панови для безпечности — аби самому не сидїти десь в небезпечному місцї, в сусїдстві татарського шляху. Тут селянина трактовано скорше як сусїда, нїж як підданого [1]), а при тім мови не могло бути не то що про обтяженнє, але навіть про якусь експльоатацію його. З другого боку стрічаємо тамже ґрупи сїл — чи лїпше загосподарених чи лїпше захищених, з дуже значними повинностями, а в сусїдстві більших (особливо замкових) фільварків навіть і з значною панщиною. Отже, кажу, ріжницї в становищу ріжних сїл були тут іще більші, нїж в західнїх повітах.

Уже на галицькім пограничу чуємо сї відмінні обставини. В полудневій: частинї Теребовельської королївщини тижневу панщину (двохденну) запровадив тільки староста Претвич в серединї XVI в. Але в околицї Теребовля вже перед тим, очевидно, була значна панщина: під час люстрації 1564 р. тут робили що дня від полудня. Ґрунти поміряні не були, сидїли на дворищах. Судячи з значного числа свобідних, людність сюди припливала. Оподаткованнє, дійсно, розмірно не високе — переважно 45-65 гр. з дворища, окрім десятин. Але одно село, що зістало ся з „малою панщиною”, платило 140 $^1/_2$ гр. з дворища [2]).

В сусїднім Камінецькім повітї (на Поділю) в сусїдстві замкових або панських фільварків стрічаємо села з досить значною панщиною — по два, часом навіть і по три днї на тиждень (очевидно — з господарства, бо ґрунтів тут нїхто не мірив), але за те з невеликими (до 60 гр.) або й зовсїм нїякими чиншами. Дальші села знову сидять на невеликих чиншах, без панщини, або з дуже малими роботними обовязками (досить часто повторяєть ся „урок” 60 гр., як заміна і чиншу і роботи); окрім того давали дани від овець і свиней (двадцятого барана і свиню) та пчіл (десятий пень), а ще була в Подільській землї взагалї (як і на Волини) поволовщина — давали вола раз на кілька літ: в одних околицях раз на сїм літ, в иньших частїйше — раз на чотири роки, а навіть і три роки, чи то в формі десятини, чи по волу з господарства [3]). Подібно було і в Летичівській околиці, над Богом, що також зачисляла ся до Камінця, і в сусїднім Хмельницькім повіті, з тою ріжницею, що фільваркового господарства було тут іще меньше, отже панщина була ще рідша. Свобідних, новооселих тут було дуже богато, рух людности був великий: по деяких, більш рухливих околицях села, можна сказати, не виходили з хронїчного стану новоосадження, чи то тому що людність занадто часто розбігала ся наслїдком татарських пополохів, і приходило ся село наново осаджувати й давати осадникам нові речинцї свободи, чи то тому що людність вправивши ся в мандрівне житє, не досиджувала свободи й тягла ся далї, на нові осади, на нову свободу [4]).

Значно вище — і то навіть дуже високо оподатковані села стрічаємо ми в околиці Барського замка. Тутешнї селяне давали дуже велику хлїбну дань, т. зв. поляховщину (від „леха” — ріля?). Вона складала ся з пшениці й вівса, що по оцїнцї ревізорів виносила до 5 $^{1}/_{2}$ злот. з господарства, так що разом з данями від пасїк і худоби пересїчно господарство давало до 9 злотих річно — то значить так як хиба найвище оподатковані лани в західнїх околицях (але тутешнї господарства могли і мусїли бути значно більші як ланові). З панщиною не зовсїм ясно — в інв. 1552 р. сказано, що селяне роблять що треба, в люстр. 1564 р. селяне деяких сїл роблять „цїлий тиждень, що скажуть”, замкови, „а собі два тижнї”. Не ясно, чи тут треба розуміти тільки сезон рільничий, чи цїлий рік; в кождім разї панщина досить значна [5]). Таке високе оподаткованнє можна пояснити хиба добрим загосподарованнєм селян (що видко з великости десятин від худоби й пасїк)

та великостию (се вже більш гіпотетичною) сих дворищних господарств, що тут на україннім дозвілю могли розростати ся в цілі хутори.

За те в селах шляхетських Барського повіта, переважно новоосажених, на нових, часто досить небезпечних місцях, обовязки селян далеко меньші. Се невеликі дани або чинші (до 30 зл.), або маленька панщина — 3-4 дні до року, зрідка дещо більше (10 день — се maximum). Часом селяне тільки „помагають робити" своїм „панам", більше в ролї сусїдів як підданих, або як в однім селї — „кметї нїчого не дають, тримає їх (дїдич), аби хтось з ним мешкав: дають тільки подимне й пушкровщину до замку, роблять чотири днї на замковім фільварку, по давньому звичаю, та хиба (дїдич) їх попросить на толоку" [6]). Вобідних і тут маса, і такий же неустанний рух.

Перейдім тепер до українських земель в. кн. Литовського. Я вже вище вказав, як тут іще з початком XVI в. можна слїдити досить відграничені ґрупи селян данних і роботних, і як потім і уставодавство й практика затирали сю ріжницю й злучали їх в одну масу кріпаків, обовязаних і до даней і до панщини [7]). Особливо в спокійнїйших, лїпше загосподарених і на еміґраційні спокуси меньше виставлених землях білорусько-литовських виразно виявляєть ся тенденція до приведення селянства до одного податкового знаменника, щоб тим усунути конкуренцію тяжших і лекших обовязків в ріжних маєтностях і обмежити переходи селян з маєтности до маєтности.

Були тут і впливи польських взірців, і акти більше незалежні. Взірцем перших може бути згадувана вже вище підляська постанова, очевидно — на прошеннє дорогичинської шляхти внесена в земський привилей в. кн. Казимиром: що на далї всякого рода піддані будуть повинні своїм панам робити по одному дню тижнево з лану і чотири днї толоки [8]). Як було сказано вже, вона іде очевидно за постановами й практиками сусїднього Мазовша. Більше самостійні ухвали маємо з білоруських земель першої половини XVI в. Ініціатива належала в сїм, здаєть ся, Полоцькій землї, що постановила собі десь з 1520-х рр. одностайне оподаткованнє для „похожих" людей, і її практика була прийнята також витебськими панами, боярами й взагалї всякими властителями на з'їздї 1531 р. В перехованій до наших часів постанові сього з'їзду ухвалено держати похожих людей „по полоцькому": не осаджувати їх „на куницях", себто з обовязком самої дани

або чиншу, а жадати або „четвертої долї”, себто четвертої частини урожаю, з ріжними додатками (половина меду, певне число кіп сїна і т. и.), або панщини — „два дни у недѢли пригону служити съ сохою, або съ бороною, або съ сохою, а съ топоромъ”. Обмежали ся також речинцї свободи (до пяти лїт). Обовязки людей давнїйшої осади полишали ся волї їх господарів. Державцї дворів господарських обовязували ся також тримати ся сих постанов в державних землях [9]).

Ся „умова” інтересна з того погляду, що виповідає вітверту війну катеґорії данників. Вправдї, давнїйших — „которыя люди стародавныє службу служать, дани дають а попдатки и вроки платять” вона на разї не дотикала, але се було тільки питаннє часу. Двадцять лїт пізнїйше маємо нову ухвалу витебської шляхти: поновляючи свою давнїйшу постанову, з деякими відмінами (з них найважнїйша — се запровадженнє толок однаково і для панщинних селян і для данників), шляхта розтягала її вже і на людей давнїйшої осади. Вони також всї мали або давати четвертину урожаю, з тими ріжними додатками, або робити два днї на тиждень. Сю постанову, на представленнє витебського воєводи, в. князь зробив обовязковою для державних маєтностей (власне те оподаткованнє четвертиною урожаю), а також з'обовязав до сповнювання її всю шляхту витебську, невважаючи на те, що декотрі не пристали на сю постанову [10]).

Так ломила ся старосьвітська практика. Але далеко сильнїйший удар задала її видана кілька лїт пізнїйше — в 1557 р. „Устава на волоки господаря єго милости во всемъ в. кн. Литовскомъ” [11]. Що правда, в певній мірі вона була приготована, ще за Жиґимонта Старого, інструкціями для в. княжих дворів в центральних землях (воєводствах Волинськім і Троцькім) і господаркою кор. Бони в її величезних державах, де переводив ся систематичний помір ґрунтів і одностайне оподаткованнє. З її школи головно повиходили діячі, що сотворили реформу 1557 р. й ереводили її в житє. Але тоули часткові приготовлення, яким доперва „устава” хотїла дати загальне значіннє. Се був дуже сьміливий, і в основі — вповнї раціональний плян, на якій нїколи не могла здобути ся Корона: привести до одностайного оподаткования всї державні маєтности, й саме оподаткованнє поставити в залежність від доходности ґрунту, що при тім мав бути скрізь скваліфікований державними ревізорами, помірений і в одностайних участках розданий селянам. Се була цїла економічна революція, де ломили

ся всї традиції, руйнували ся давнїйші форми сїльського житя й господарства, але з становища державного раціональности сьому плянови, кажу, нїяк не можна відмовити, і зовсїм природно, що ревізори самі дивили ся на сю реформу як на акт вищої справедливости [12]).

Про постанови устави я мав уже не раз нагоду вище говорити. Ґрунти в королївщинах перемірювали ся і дїлили ся на волоки. Ґрунти лїпші визначали ся на фільварок, де був або де його уважали потрібним заложити; решта роздавала ся селянам. При тім переводила ся взагалї комасація королївських ґрунтів, через примусовий вимін (отмѢна) потрібних ґрунтів від приватних властителїв, яких властительські права при тім взагалї перевірялись. Продукти рільного господарства призначали ся не на виживленнє тільки двірської служби та замкових залог, але й для заграничного вивозу — „до портовъ". Тому устава поручала державцям розширяти по можности фільваркове господарство — „абы вездѢ становлены были, а наболши быти могугъ при кождыхъ замкахъ и дворахъ нашихъ", хиба де ґрунт був би занадто лихий, — там людей „осажати" — переводити роботу на гроші (се звала ся „осада") [10]).

На господарство селянське призначало ся по однїй волоцї; по дві волоки діставали тільки путні бояре і деякі иньші привілеґіовані катеґорії слуг. Розумієть ся, волок звичайно виходило далеко більше, нїж було давнїйше господарств, бо ті сидїли на більших ґрунтах. Тому старі господарські союзи при тім дробили ся й поруч репрезентантів давнїх господарств, що „приймали" на нових умовах вимірені з їх власних чи сусїднїх земель волоки, виступали в ролї самостійних господарів їх давнїйші „потужники" й приймали волоки на осібні, самостійні господарства. Незаможним роздавали ся дрібнїйші, загородницькі пляци. Землї нерозібрані, та ріжні окрайки, що лишали ся при помірі (о скільки не додавали ся в придачу до лихших волок) роздавали ся за осібним чиншом. З виїмком війтів, сьвящеників, слуг і ріжних промисловців, що мали служити з свого промислу й за те діставали ґрунти з повною або частковою свободою від податків, всї иньші осадники трактували ся як тягле селянство. Вони мали платити чинш, давати овес, сїно і стацію, в ріжній великости, в залежности від якости ґрунту, в сумі від 13 до 53 гр. з лану, мали робити два днї на тиждень та ще відбувати додаткові толоки й ґвалти та роботу на сїножатях. Там де фільваркове господарство не потрібувало всеї тої роботи, сї роботні

обовязки (з виїмком роботи на сїножатях) заміняли ся платою 52 гр., так що з ліпших ґрунтів оподаткованнє давало в сумі 105 гр. Малоземельнї огородники мали тільки панщину, оден день на тиждень, а окрім того жінки мали 6 днів роботи коло полотя або в жнива.

„А ставати до роботи піддані мають як сонце сходить, а зійти з роботи як сонце заходить. Відпочинку ті що худобою роблять мають годину перед обідом, в полудне годину, над вечір годину, а котрі роблять „пішо”, мають в тих же часах відпочинку лише по пів години, і то се відпочинки такі в великий, лїтнїй день. А хто не вийде „за огурством” (недбальством) на роботу рано, має другого дня відробити стільки годин, скільки занедбав”.

„Війт заповідає підданим в неділю роботу, з чим і котрого дня мають прийти до роботи. Хто не вийде на роботу, за перший день заплатить „огурного” оден гріш, за другий день барана, а коли третій раз „огурить ся” або запивши ся не вийде, „ино бичемъ на лавцѢ скарати”, а занедбані днї казати йому відробити.” При перешкоді підданий має усправедливити урядови (намістничому) свою неприсутність через сусїда або давника і при оправданій причинї карі не підлягає, але відкупляти ся від роботи не вільно нікому.

Обовязки, які накладала устава, розмірно не були великі. Ми бачили вже вище, що при помірі й переводї давнїх осадників в Пинщинї показувало ся часто, що при давнїйшім оподаткованню платило ся вище (виключаючи тільки занадто лихі ґрунти). В порівнянню з оподаткованнєм коронних земель, оподаткованнє навіть доброго ґрунту по „уставі” стоїть значно низше середнього оподаткованя. Норма панщинна та ж, торунсько-бидґощська, з тою лише ріжницею, що практика коронних земель, як ми бачили, тодї значно вже по над ту норму підняла ся. Важнїйша була шкода принціпіяльна — той повний розрив зі всїм, на чім опирала ся „старина” селянського житя, й перевід всїх численних катеґорій селянства в одну „тяглу” панщинну верству, вповнї піддану від тепер правительственній нївеляції. Устава брала господарство й обовязки селянина під дрібну реґляментацію. Волочний подїл розбивав старі дворищні орґанїзації на дрібнїйші, волочні господарства й давав початок дрібному дробленню ґрунтів. Перевід, повний або частковий на нові ґрунти, при помірі розривав звязок селянина з землею, в яку вложив він свою працю, й на тій підставі чув себе її властником; зрештою навіть свій власний ґрунт, як ми вже

бачили, діставав він наново з рук ревізорів. З сього боку устава мала незвичайно сильне, і з становища селянської верстви — шкідне значіннє.

Вона одначе була переведена далеко не по всїх землях вел. князївства — головно в західнїх тілько. З українських земель про помір ґрунтів на волоки й оподаткованнє на підставі устави маємо виразні звістки, в виді самого ревізорського катастру для землї Берестейської, князївств Кобринського й Пинського й на Волини для староства Кремінецького.

В кн. Пинськім з сусїднїм Клецьким староством реформа була приготовлена вже ініціятивою кор. Бони, що держала сї князївства від 1520-х рр.: тут вже в р. 1552-5 пинський староста Хвальчевский з її поручення мірив ґрунти на волоки й переводив селян на одностайний податок (дещо відмінний від постановленого уставою) [14]). Ще давнїйше, в 30-х рр. переводила ся поміра на волоки на Підлящу, де з рештою волочне господарство й чиншевий спосіб оподаткованння на взір нїмецького права найскорше почав защіпляти ся, наслїдком впливів польського права (одиночні факти таких льокацій маємо ще з XV в.) [15]); але чи після устави 1557 р. було тут переведене оподаткованнє селян таке як вона наказувала, на се не маю вказівок. З року 1558 маємо інвентар староств Бранського і Саражського (в землї Більській), і з неї бачимо, що данини обмежали ся тут чиншем 60 гр. з волоки [16]), подекуди на другий рік визначено плату „осадну” по 40 гр., так що тутешнє оподаткованнє дуже близьке до устави 1557 р. (великість панщини не означена) [17]). З земель волинських помір звістний нам напевно тільки в Кремінецькім старостві і був він переведений мабуть також тому, що воно теж було державою Бони, хоч і не звістно поки що, аби за її часів було зроблене щось в напрямі реформи [18]). Східньої Волини, Браславщини й Київщини реформа зовсім не доторкнула ся [19]).

Інвентар Кобринського староства з 1597 р. дає нам можливість осудити, о скільки тревало держало ся оподаткованнє, запроваджене уставою 1557 р. в королївщинах в. кн. Литовського. З порівняння дат, розділених періодом 35 літ, показуєть ся, що податковий рівень держав ся досить трівко; податки змінили ся дуже мало, новин не богато; грошевий еквівалєнт деяких натуралїй вправдї піднесено, для цїлого в. кн. Литовського, але його в

певній мірі оправдує здешевленнє монети й зріст ціни продуктів [20]). Панщина не розвивала ся — фільварки обробляли толоками; „осадна” плата переважно не піднесла ся, отже можна припускати, що й панщина більше меньше держала ся давня. Сї спостереження з певним правом можемо розтягнути й на королївщини иньших українських земель в. кн. Литовського — берестейські й пинські, особливо на ті околиці, де панщина не розвивала ся.

Кілька інвентарів приватних маєтностей з Берестейщини 2-ої пол. XVI в. дають нам спромогу порівняти обовязки селян великокняжих з панськими.

Так інвентар села Дергла з 1576 р. дає оподаткованнє дуже близьке з нормами устави 1557 р.: з волоки давали по 12 гр. чиншу, 2 бочки вівса, гуся, курей і яйця; але робили на тиждень по три дні, „на своїй страві”, а окрім того від Юрия весеннього до Юрия зимового робили ще четвертий день як толоку на двірській страві [21]).

В иньшім селї, з того більш меньш часу (1579), великість панщини не подана, а оподаткованнє більше: з волоки 20 гр., 4 бочки жита, бочка вівса і віз сїна [22]). Отже як би брати еквівалєнти волочної устави, то се б дало більше меньше півтора раза вище оподаткованнє, навіть в порівнянню з „добрими ґрунтами”.

Маємо ще інвентар маєтности Мрочків з кінця XVI в. (1595), але він не дає повних відомостей: арендуєть ся часть маєтности, з чотирма селянами, і вони мають арендареви тому робити чотири днї на тиждень, і окрім того на панськім хлїбі дві толоки; але вони „не розділені”, і очевидно — окрім того мають панщину й до другої частини маєтности [23]).

Богатший матеріал маємо з приватних маєтностей Волини — повітів Володимирського й Луцького, з другої половини XVI і першої XVII в.

На підставі їх мусимо насамперед сконстатувати, що в приватних маєтностях волочна поміра в 2-ій пол. ще не всюди була переведена, особливо в Луцькім повітї — тут частїйше стрічаємо дворища нїж волоки [24]). (Хоч не всюди можна бути певним, що маємо дворища не міряні, але на Волини виразної вказівки на міряні дворища-волоки я собі взагалї не пригадую). В першій половинї XVII в. поруч волок появляють ся і польські

лани.

По друге, не всюди — і знов таки особливо в Луцькім повіті, панщина уложила ся в рахунок певного числа днів. Дуже часті в сім повіті, навіть переважають ще иньші норми — робити коли скажуть, або — сповняти певні роботи загалом, незалежно від того скільки часу заберуть вони.

Так нпр. в великій маєтности Чорногородській, в північній Волини, на пограничу повітів Володимирського й Луцького, обовязки такі: „що двірськими сохами наоруть, то вони повинні все спрятати, помолотити і де скажуть відвезти", або: не оруть, але мають зжати і звезти, косять сїно два тижнї й скошене мають звезти — оден рік одна половина села, другого — друга, окрім того ходять з підводами, будують двір. Чинші й дани не великі, але дуже не однакові, відповідно до частей дворищ (від кількох грошей до цїлої копи, і ще медова дань). Панщина в сумі мусїла бути досить значна, хоч не можна її обрахувати [25]).

В иньшій великій маєтности — Полонській, кн. Радивила, в пов. Луцькім, трохи пізнїйший інвентар (1598 р.) так описує обовязки селян: давши з волоки „дякольного" жита пів маци, мають те жито посїяти на двірських ґрунтах й заборонувати; окрім того оруть з волоки оден день і боронують оден день; все жито на двірських ґрунтах мають зжати „ґвалтом" і звезти; так само ґвалтом косять двірське сїно, кожде село на певних місцях; з волоки дають одну підводу, по черзї, й мають привезти по 4 вози дерева, стерегти двір і направляти гати. Всї сї роботи рахують ся більше меньше на 40 гр., а всї обовязки на 180 гр. з волоки: стільки мають платити ті, хто приймають другу волку; властивий же чинш, окрім робіт, виносить 160 гр. Як бачимо, оподаткованнє дуже високе!... Огородники в тійже маєтности робили два днї тижнево й давали по 12 гр. Підсусїдки не давали нїчого, тільки робили день тижнево [26]).

В однім з сїл сеї маєтности — Коршеві знесено двірську рілю (зістало ся лише кошеннє сїна, сторожа, фіри), землю роздано селянам, а селяне платили за те з лану 210 гр. чиншу, а огородники 10 гр. з морґу! [27]) Фільваркове господарство в сїй волости взагалї не було розвинене [28]), осадні плати більше меньше відповідають волочній уставі; але оподаткованнє три рази вище від неї...

Полишаючи иньші села з тим обовязком „робити що скажуть" [29]), пригляньмо ся інвентарям з означеннєм числа днїв панщини.

Маємо села дворищні. В однім (Цевів Луцьк. пов., 1573) дають нпр. з дворища по 6 гр., 8 мац (два кірцї) вівса і курей, а роблять що дня, з чим скажуть. В иньшім (також в Луцькім пов., 1582) при подібних же данях, робити на тиждень пять день і посилати фіри, а огородники роблять 3 днї тижнево (зимою два), і дають по 3 гр. і по курцї [30])...

Інтереснїйші для оцїнки висоти оподаткований будуть села волочні. Тут триденна панщина з волоки виступає як середня норма в другій пол. XVI в. М. Буремль в пов. Луцькім (1573), при чиншу 6 гр. і 4 мацах вівса з волоки, має три днї панщини [31]). С. Митища (1582, там же), при 30 гр. чиншу й підводах має роботу що дня до полудня або по обідї [32]). В с. Когильнї й ин. під Володимиром (1590) при такім же податку як в Буремлї і подібних, мають роботи три днї зимою, а чотири лїтом, загородники роблять два днї тижнево [33]).

Волочні господарства в 2-ій пол. XVI в. дроблять ся поволї, і се роздробленнє й тут несе з собою побільшеннє оподаткований. Трохденна панщина стає більше меньше нормою для піввволочного або навіть півланового господарства, а для волочного 5-6 днїв тижнево або й вище. Так в маєтности Ружинській (Володим. п., 1606) уже на початку XVII в. з півлану, при 12 гр. чиншу і ріжних дрібних натуралїях, роблять чотири днї тижнево („а рано выходити"), а при пішій роботї пять, крім того пять толок і підводи! Інвентар з тогож року села Виткович кн. Черторийского, з Луцького пов., дає нам грошевий еквівалєнт таких великих обовязків — за роботу й підводу дають з волоки по 8 золотих, окрім сїна, меду, десятини від свиней і ріжних дрібнїйших натуралїй [34]).

Сї інвентарі замітні тільки своєю ранньою датою, зрештою ж їх норми не стоять однаково. Так в інвентарі с. Шпакова (Луцьк. пов., 1631) роблять з волоки що дня конем, окрім того ще оден пішо; під час жнив три днї на тиждень мають жати по дві жінки з волоки, три по одній; оранки по чотири днї тижнево; окрім того толока й підводи, але чиншів і даней майже нема. З пiввволоки половина, але в жнива і з пiввволоки мають робити два днї таки по двоє. В иньшій маєтности з пiввволоки роблять три днї тижнево,

четвертий день толока, і ще підводи. В третій — теж три дні, але при досить значних податках — 15 гр. і корець вівса з пі̂вволоки; з волок раховано дани у двоє, а днів пять на тиждень [35]).

Трохденна панщина з пі̂вволоки, з ріжними додатками в данями, великість яких вагаєть ся, але може бути рахована на 30 гр. з пі̂вволоки пересїчно, може уважати ся середньою нормою для Волини першої половини XVII в. При тім не треба забувати, що інвентарі списували ся для оборони між иньшим і самих селян від надужить арендарів, і в дїйсности селяне робили значно більше. В однім документї (1630 р., Луцького пов.) властитель скаржить ся на арендаря, що той обтяжає його селян над інвентар, побирає вищі податки, каже їм занадто богато ходити з фірами, селян волочних і пі̂вволочних цїлий рік мало не що день змушує до двірської роботи, „а робечи ними [36]) увесь тиждень, потомъ въ суботу, противко недели до торговъ околичныхъ на подводу выганять кажетъ”, або в иньших справах посилає, так що селяне „и въ недилю не порожнюють”. Иньший властитель скаржить ся на свого державця, що той над інвентар, де селяне обовязані з пі̂вволоки орати в однім тижнї три днї, в иньшім чотири, каже їм з пі̂вволоки орати волами три днї на тиждень, а других три днї знову робити або волами або пішо; обтяжає їх незвичайно підводами, накидає їм ріжні додаткові обовязки, змушує до роботи в сьвята й неділї, застережені умовою, а навіть і на самий Великдень, і т. и. [37]) Одним словом панщинне пекло бачимо в сїм часї й тут уже в повнім розгарі.

Инакше було на Поднїпровю та на Побожу. Навіть в лїпше й тривкійше скольонїзованому та загосподарованому Полїсю фільварчане господарство в 2-ій пол. XVI в. стояло ще дуже слабко, а з тим і в обовязках селянства панують форми данні, панщини ж іще дуже мало, майже нема. В степовім же поясї, з кінцем XVI в. бачимо лише перші завязки панського господарства; переважна маса осад сидить на свободї, і оподаткованнє або не істнує, або дуже низьке. Волочної поміри не видко нїде, а яку репутацію мала вона тут, показує характеристичний епізод, записаний в інвентарі Слободищанської лятіфундії Тишкевичів в Житомирськім повітї, з кінця XVI в. (1593). Коли ревізор зібрав „міщан” (були то властиво селяне) Старого й Нового Слободища „в громаду” й візвав їх, аби дали поміряти свої ґрунти на волоки, а себе й свій інвентар — вписати до реєстра, „вся громада крикнула: Боже того борони, Боже того борони, аби ми то мали

робити, щоб взяти свої ґрунти волоками, а свою родину дати вписати в реєстр! То річ неможлива, аби коли мали списувати нас, людей свобідних, наших дітей і наше майно і заводити собі в неволю. Батьки наші і ми самі мешкаючи постаріли ся, а того не тільки не бачили, анї й слиху не мали, аби нас так підступно (wymyslnie) перевели на волоки: ми, яко люде вільні, зараз дамо нашому теперішньому панови по двадцять грошей, вийдемо і підемо, куди схочемо, а тут сидїти не будемо, імен наших списувати не дамо і бувши людьми вільними, в неволї бути не хочемо". А коли дїдич почав їх гамувати, люде не слухали й „зачали всї бунтовати ся", так що треба було і з тими реєстрами і з поміром ґрунтів дати спокій [38]).

Опись овруцького замка з 1552 р., описуючи кількадесять сіл панських і великокняжих, дає досить докладне понятє про тутешнє, поліське господарство. Підставою оподаткования служить або „служба" (инакше „потуг", рівнозначне з дворищем), або „дим"- Панує медова дань і грошевий чинш. Панщина незвичайно рідко згадуєть ся. Окрім замкових селян на службі поденицькій, що роблять кілька день до року на замковім фільварку, між селами згадуєть ся лише одно, де люде не дають нїяких даней, „одно толоки служатъ", та кілька „двірців" (фільварків), які їх власники, за браком своїх підданих, „наймом" оруть. Правдоподібно, таких сіл, де малі „двірцї", на „виживленнє" дїдича оброблялися ся „толоками", чи певною річною роботою підданих, було й більше, але про розвій фільварчаного господарства і панщини все таки не може бути мови. Про оподаткованнє докладного суду не можемо собі виробити, бо не маємо анї докладної величкости ґрунтів, анї числа господарів в таких „димах", чи „службах", анї, нарештї, не можемо переложити на гроші медової дани [39]). Виглядає воно так: в с. Гладковичах припадає на потуг два дими, на дим 6 гр. і коло відра меду пересїчно. В Хабнім на потуг трохи меньше як 2 дими, на дим 22 гр. і $^3/_4$ кади меду; в Патечах на потуг 4 $^1/_2$ дими, на дим копа грошей, нїчого більше; в Беховичах на „службу" 4 дими, на дим 30 гр. і $^5/_8$ кади меду, і т. и. [40]). Як бачимо оподаткованнє дуже ріжнородне.

Кілька інвентарів панських маєтностей з Житомирського Полїся з пізнїйших десятолїть (80-90-х рр.) показують теж саме: в однім селї дають медову дань, трохи більше як по відру з господарства, в другім — по 12 гр. і меду около $^1/_3$ відра на господарство, і окрім того підводи, „більше

нічого” [41]).

Подібне бачимо й над Дніпром, в околицях Київа й Остра. В інвентарях 1552 р. знаходимо два села під Київом, де люде оруть кілька днів до року на замковім фільварку (в однім селї по 3 днї, в иньшім специяльні роботи: 2-4 днї). Иньші дають мід, грошеві чинші, сїно, дрова, також в ріжних комбінаціях [42]). Я наведу оподаткованнє кількох сїл остерських, бо його можна обрахувати ціле: в с. Виполозові з господарства виходить пересїчно, грошима й сїном [43]) коло 30 гр., в с. Елминцї так само, в Боденковичах коло 40 гр., в Крохаєві до 50, в Чорнинї 85 гр. [44]). Оподаткованнє дуже, розмірно, мале, що поясняють ся великою небезпечністю й непевністю тутешнього житя серед татарських нападів.

Інвентар винницького замку з тогож року 1552 описує кільканадцять панських і одно замкове село на Побожу. Спосіб оподаткованя досить одностайний: грошевий чинш, часом овес і кілька день (2-4) до року панщини. Грошеві чинші не однакові: від 6 до 60 гр., але звичайне оподаткованнє можна рахувати на 15-20 гр. з господарства. Підсусїдки не мають нїяких обовязків [45]).

Що робило ся в ще слабше кольонизованих частях Київщини й Браславщини, може нас поучити цитована вже вище ревізія Слободищанської маєтности Тишкевичів, в околиці Гнилопята. Селяне пояснили, що з цїлої сеї лятіфундії ішли певні доходи тільки з Старого Слободища: „міщане" давали по 20 гр. і робили три днї на рік; иньші обовязки з них знято, з огляду на прикрости, які вони терпіли від сусїднього дїдича. В иньших місточках і вісїмнадцяти селах сеї маєтности сидїли люде, але нїяких даней не платили й панщини не робили: воля їм іще не вийшла, а окрім того терпіли вони від пограничних спорів з сусїднїми панами [46]).

Фільварчане господарство й панщина сунули одначе й сюди, і лише чекали спокійнїйшого часу, щоб показати і тут свою силу. В першій половинї XVII в. панщина починає ширити ся в поднїпровськім (українськім) Полїсю, а де виходили речінцї свободи — появляєть ся також і в полудневих осадах. Отсих двох інвентарів на разї вистане, щоб зміркувати переміни в господарстві Полїся. Овруцька королївщина — замкове село Островок,

1616: дають по півмірки вівса з господарства, за 15 гр., і роблять два днї тижнево. Свида й Видибор, в київськім Полїсю, 1636: з господарств „богатших” по 30 гр., иньших датків більше меньше на друге стільки, підводи за 20 миль, або за те 30 гр., панщини лїтом три днї тижнево, і 8 днїв спеціальних робіт на весну; для біднїйших се знижаєть ся до 15 гр. і одного дня на тиждень панщини [47]). В заднїпрянській Любечській волости іще в 1616 р. не було жадного фільварку: селяне сиділи на грошевих чиншах і медовій дани, але тут же закладали фільварок в селах відлучених від Любецької королївщини і селяне, як пише люстратор, згодили ся замість „трох неділь”, які служили вони до любецького замку, робити на фільварку тижнево два днї лїтом і оден зимою [48]).

Подібне бачимо і в околицях полудневих. Фільварчане господарство було в плянї при кождім заложенню осади. Правда, татарські пополохи, народнї рухи, пограничні панські війни не давали часом осадї й вийти з стадії „свободи”, робили сей „свобідний” стан хронїчним, подібно як ми то бачили в східнїм Подiлю в 2-ій половинї XVI в.; але де „свобода” встигла минути, появляла ся панщина. Віщуни її часом появляли ся наперед в видї толок і так званих зажинків, обжинків, закосків і обкосків. Ними зачинало дихати фільварчане господарство, щоб розвинути ся на добре з запровадженнєм правдивої панщини. Люстрація королївщини Київщини 1616 р. ілюструє се дуже добре.

Нпр. Нехворощанська держава в полудневій Житомирщинї, в сусїдстві тих Слободщанських сїл. При м. Нехворощі малий фільварок, „панщини нема ніякої до нього, окрім зажинків, обжинків, закосків і обкосків та толок на панській страві”; в сусїднїм с. Крилівцї вісїм господарств тяглих, вони роблять два днї на тиждень зимою, а три лїтом, окрім толок; иньших обовязків не мають. Свобідних є двадцять господарств, що окрім тих зажинків — толок поки що нїчого не роблять, але в перспективі жде їх та ж панщина, очевидно [49]).

В самій Житомирській королївщинї оподаткованнє з панщиною: — роблять оден день тижнево зимою, два лїтом, і чиншу дають по золотому. Таких сїл тут чотири, що вже висиділи свободу.

В державі Романівській (на Раставицї) три села давали чинші й овес, що давало з господарства 6 до 10 гр. (або й меньше) і робили тижнево два днї

літом, оден зимою (в однім селї два днї тижнево цїлий рік). Три иньші села несли подібні ж повинности, але їх пополошили Татари, й що людей лишило ся в них, не дають нїчого. Одно сидить на свободї — тридцятьлїтнїй! Фільварок панський супроти того „більше працею їх (наємною), ніж підданими обробляв ся”, так що ревізори не мають сумлїння порахувати його між доходи держави [50]).

В Білоцерківщинї одно лише село несе якісь обовязки: чиншу і датків дають на 21 гр. і косять два тижнї в роцї, більше нїчого; одинокий „хутір” староста „обробляє” своїм коштом і худобою, бо селян роботних не має”. Кілька сіл не висиділи ще свободи, або не несуть нїяких обовязків наслїдком татарських пополохів. Місточко Трилїси „не висиділо ще свободи, а при тім під час тієї свободи пять раз спустошене до ґрунту татарськими нападами, і через се спустошеннє дано підданим наново 20 лїт свободи, бо инакше їх не можна було затримати”. Се вистане за ілюстрацію [51]).

Далї на полудень і схід, в Канївщинї, Черкащинї — свободи, або „непослушні”, однаково без всякого оподаткования.

Подібне за Днїпром. В Остерщинї нема фільварка, як і в Любецькій волости, а й давнїйші дани переважно погинули „dla spustoszenia ukraińskiego” [52]). В Переяславщинї і в дальших околицях теперішньої Полтавщини самі „ місточка”, на свободах, або непослушні... [53]) В величезних маєтностях Вишневецьких (Лубенщина) перепись 1628 р. тільки при деяких осадах показує грошеві чинші [54]), иньші мабуть сиділи на свободах, а кождий сильнїйший натиск податкової шруби готов був розігнати людність. Відбираючи лубенські маєтности по опікунї Юр. Вишневецьким, возний переказує нарікання місцевої людности на нього, що він їх „зубожилъ велми, выбираючи неслиханныє податки дѢнежныє, быдлячиє, медовъ накиданє, горилки и селитры”, так що тутешнїх людей „трохи не половина” помандрувала [55]).

Як бачимо, обставини для розвою фільваркового, панщинного господарства і взагалї інтензивнїйшої експльоатації селянської працї були неприхильні. Але тенденції до неї дуже виразні й сильні — щоби лише та плитка кольонїзація трошечки ствердла й дала себе шляхетському режимови

уйняти. Місцями се дійсно удало ся, особливо в десятолїтє затиша перед самим великих рухом Хмельнищини; місцями так і не прийшло. Боплян, характеризуючи „нужденне” становище селянства України (себто подніпрянської) перед Хмельнищиною, каже, що селяне мусять робити три днї тижнево з худобою на пана, давати відповідно до великости своїх ґрунтів кілька мір збіжа, курей і гусей, десятину від овець, свиней і пчіл, і раз на три роки — вола, давати грошевий чинш, возити дерево і сповняти „тисячі иньших робіт” [56]). Але з актами в руках можемо сказати, що до такої панщини далеко не всюди встигло дійти. Нпр. увязчий лист на м. Тимоновку [57]), в Браславщинї, в маєтностях кн. Четвертинських, з 1647 р., головні доходи вичисляє з корчми й ставу; чиншів нема, тільки десятини пчільні; селяне, що сидять на свободї, два днї орють на весну і два днї на осїнь, два днї косять; є їх сто двадцять. Подібних осад було, певно, богато навіть перед самою ще Хмельнищиною (на жаль, досї майже не публїковано матеріалів про селянство на козацькій території перед Хмельнищиною). Цікаво нпр., що т. зв. Самовидець, описуючи прикрости селянські, не згадує про панщину, тільки про ріжні драчки арендарів: „чинши великіє, поволовщины, дуди, осипъ, мѣрочки сухіє, зъ жорновъ плату и инноє” [58]). Панщина далеко не всюди встигла загнїздити ся, коли змів польську шляхетську господарку козацький вихр.

Примітки

[1]) Так люстрація Хмельницького староства пише про селян одного села: nicz nie dayą s tei przycziny, ysz przy graniczi nieprzyaczielskiei siedzą, a przetho ie sobie maia (дїдичі) yako szassiadi — Архивъ Югозап. Россіи VII. 2 с. 156.

[2]) Моя розвідка про селян на Поднїстровю с. 28 і далї.

[3]) Архивъ VII. 2 с. 173, 175, 171, 180, 191, 192, 194, 201, 205, 210 і т. и. Про поволовщину с. 190, пор.197, 218.

[4]) Kierdanowcze wiesz — w ktorei ludzie nigdi swobodi nie wisziedza, zwlascza yz czestho odchodza, ktorem ma swoboda wichodzicz, a na ich miescza zaszie drudzi na swobode, do liath kielkanasczie wstepuią — Архивъ Югозап. Р. VII 2 с. 207.

[5]) Акты Барскаго староства с. 153, Архивъ Югозап. Рос. VII 2 с. 234, 243, 260. Про оподаткованнє див. мою книгу Барское староство с. 252 і далї.

[6]) Барское староство с. 259-60.

[7]) Див. с. 119 і далї.

[8]) Див. вище с. 181.

[9]) Акты Южной и Зап. Россіи I ч. 94.

[10]) Памятники изд. кіевскою комиссіею I ч. 2 і 3.

[11]) Видана була рівночасно в II т. Памятників изд. кіевскою комиссією й III т. Актів Западной Росіи.

[12]) Див. передмову одного з ревізорів в Актах Виленской коммиссіи т. XXV. Супроти переважно неприхильної оцінки реформи у старших дослїдників, справедливо бере її в оборону, з державного становища, Довнар-Запольский — Госуд. хозяйство I с. 292 і далї. Сеї сторони, безперечно, не треба також забувати.

[13]) Про технїчну сторону реформи нова розвідка Д.-Запольского: Крестьянская реформа в Литовско-русскомъ госуд. въ пол. XVI в., Ж. М. Н. П. 1905, III і IV.

[14]) З волоки доброго ґрунту селяне мали давати 20 гр. чиншу, бочку („солянку”) жита вартости 10 гр., 2 бочки вівса, вартости 10 грошей разом, стацію вартости 2 $^2/_3$ гр., разом отже 42 $^2/_3$; коли дорахувати ще „за отвозъ” збіжа, як рахуєустава, 15 гр., то буде 57 $^2/_3$ гр., більше нїж в уставі 1557 р. (там 53). З лану лихого ґрунту податків було на 42 $^2/_3$ (та „за отвозъ” дорахувати 5 гр.). Робили з лану на тиждень два днї, 6 толок до

року і чергою ходили на сторожу і з фірами.

Помір Пинського й Клецького князївств Станїслава Фальчевского з р. 1552-5 вид. виленська археоґраф. комисия під титулом: Писцовая книга Пинскаго и Клецкаго княжествъ, 1884. Помір, переведений в 1561-3 рр. дворянином в. княжим Лаврином Войною на підставі устави 1557 р., виданий там же під тит. Писцовая книга бывшаго Пинскаго староства, т. I-II, 1874. Оподаткованнє переводило ся на ново, по уставі 1557 р. Катастр земель кн. Кобринського виданий від титулом: Ревизія Кобринской экономіи составленная въ 1563 г. королевскимъ ревизоромъ Дмитріемъ СапЂгою, Вильно, 1876. Видавці не подають нїяких близших відомостей про час і обставини сеї „ревізії”, але очевидно, що се була вже ревізія перед тим переведеної поміри, так само як і ревізія Берестейського староства, розпочата Іваном Сапігою, а докінчена, за його смертию, тим же Дмитром Сапігою „ревизором є. к. мил. на Подляшу” в р. 1566, видана в Документах архива юстиции I. Помір в Берестейщинї переводив ся при кінцї пятдесятих років, як показує грамота з 1558 р., видана мною в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. XXVIII (Кілька документів з житя Забужської Руси, док. 1 — перед. в Розвідках і матеріалах IV).

15) Наказ Жиґимонта Старого з 1536 р. старостї дорогичинському, аби поміряв у кількох селах свого повіту ґрунти на волоки й людей перевів на чинш „по тому что и в иншыхъ селахъ тамошнихъ цыншъ з волокъ своихъ дають”, у Д.-Запольского ор. с. с. 285. Надання маґдебурського права підляським містам маємо від Витовта; селам від середини XV в., як побачимо низше.

16) В двох селах по 50 гр. з волоки — мабуть з гіршого ґрунту, подекуди була ще медова дань.

17) Акты Виленской коммиссіи т. XIV с. 26, 31, 46.

18) Помір кременецьких королївщин переводив ся в 1563 р., як показує лист дяка Андрея Івановича, що „справував поміру”, в Архиві Югозап. России VII. II с. 40-1. Катастр, з датою 1563 р., видано тамже під ч. 10. Д.-Запольский (Госуд. хозяйство I с. 285) каже, що в староствах, держаних Боною — в тім і Кремінецькім (про нього зовсїм катеґорично в новійшій статї, 1. с. с. 163), „волочная система” була нею запроваджена. Він при тім

лист, де згадуєть ся про розпорядження Бони „люди садити” в пущі Кобринській, але за волочний помір в тім листі нема анї натяку. Опись Кремінецького староства з 1552 р. (Архивъ Югозап. Россіи VII ч. 8) показує зовсїм виразно, що тоді про волочний помір там анї снило ся нїкому.

Не знаю також, на якій підставі каже д. Любавский (джерела свого він не цитує), що „Устава на волоки” була переведена також у Володимирськім повіті (Литов.-рус. сеймъ с. 452). Може на підставі поручення поміряти ґрунти м. Володимира, зацитованого у Д.-Запольского, 1. с. с. 163.

[19]) Перехід українських земель до Польщі спинило тут дальшу поміру — в землях східнїх, білоруських вона переводила ся ще в першій чверти XVII в. — Д.-Запольский 1. с. с. 183.

[20]) Акты Вилен. ком. XIV с. 560 і далї. Наводжу порівняннє податкових дат 1563 і 1597 рр. з кількох сїл ріжних волостей і війтівств, з волоки. Заразом подаю також, для порівняння, число волок з обох ревізий:

	чинш		овес		сїно		дрібне	
	1563	1597	1563	1597	1563	1597	1563	1597
Дубова 1	12	12	20	натурою 2	5	5	9	8
Коптево 3	6	6	-	-	-	-	9	8
Залїсє 5	8	8	10	натурою 2	5	5	8	8

Батче [7]	8	8	10	натурою 2	5	5	8	8
Загірє 10	12	12	20	натурою 2	5	5	8	8

1) Ревізія 1563 р. с. 32, волок 10, 1597 р. — с. 560, волок 10.

2) Овес давали натурою і тільки „за отвозь" 10 гр. Взагалї в ревізії 1597 р. селяне радше давали збіже натурою, бо піднесено його грошевий еквівалєнт: жито замість 10 гр. раховано на 24 „ординацією для всього в. кн. Литовського”, і тільки для деяких сіл позволювано платити його давньою ціною — с. 561, 571.

3) Ревізія 1563 р. с. 37, волок 10, 1597-х с. 561, волок 10.

4) З особливої ласки плачено давньою ціною.

5) Ревізія 1563 р. с. 50, волок 55, 1597 — с. 563, волок 25.

6) Тут „осаду піднесено з 30 гр. на 40.

7) Ревізія 1563 р. с. 91, волок 47, 1597 — с. 571, волок 47.

8) За ґвалти бочка жита, як і в 1563 р., але раховано її вже на 24 гр.

9) І крім того робота, бо толока заступлена роботою на фільварку, близше не означеною.

[10]) Ревізія 1563 р. с. 165, волок 22, 1597. — с. 585, волок 22.

[21]) Акты вилен. ком. XIV с. 187.

[22]) Ibid. с. 195.

[23]) Ibid. с. 529.

[24]) Дворища: в Луцькім пов. — Забороль, 1566 р. (тут навіть дань дають не з дворища, а від вола) — Памятники изд. Кіев. ком. III. 2 ч. 1 (с. 16), Вишків, 1572 — Архивъ Ю. З. Р. VI 1 ч. 35, Цевів, 1573 — ib. ч. 97, Чорногородська маєтність, в пов. Луцькім і Володимирськім 1578 (тут дворища рішучо не міряні) — Памятники ч. 2, Григоровичі в пов. Луцькім, 1582 — Архивъ ч. 43, Конюхи й т. и., Володим. пов., 1586 — ib. ч. 45, Верхів, Луцьк, п. 1589 — ib. ч. 68, Городок Володимирського пов., 1626 — дворища, але може бути що й міряні — Архивъ ч. 143.

[25]) Памятники Кіев. ком. III. 2 с. 48, 57-59.

[26]) Ibid. с. 75-6, 96-8, 110.

[27]) Ibid. 121-2, 128.

[28]) На цілу волость було фільваркової рілї 6 волок 28 моргів, на 123 осаджених селянських волок.

[29]) Архивъ VI. I ч. 45 — тут панщина огородників і підсусідків дає дорозумівати ся, що значило те „що скажуть”: огородники роблять два дні тижнево, підсусідки — день.

[30]) Архивъ VI. I ч. 37, 43.

[31]) Архивъ VII. I ч. 29. В Верхові Луцьк. пов. (1589) так само роблять три дні тижнево з дворища, при тім дають по 23 гр., по чвертці вівса „від вола” й ріжні десятини — Архивъ VI. I ч. 68.

[32]) Подібно мабуть треба розуміти пять день на тиждень роботи (мабуть з

лану, хоч се не зовсїм ясно) в Житанях, Володим. пов. (1585), при такім досить високім оподаткованню: з півлану 24 гр., з маци вівса, і підводах — Архивъ VI. I ч. 55.

[33]) Архивъ VI. I ч. 44, 70.

[34]) Архивъ VI. I с. 337 і 338.

[35]) Ibid. с. 480, 483, 490, пор. с. 363 (село дворищне).

[36]) Так як би справдї інвентарем.

[37]) Архивъ VI. I с. 471, 474.

[38]) Ibid. с. 225.

[39]) Як ріжнили ся міри меду в ріжних околицях, показують їх цїни: в Ратенській королївщинї люстратори цїнять відро меду на 24 гр., в Любомльській на 96, в Холмській на 144 гр.! (Архивъ VII. 2 с. 277,328, Жерела III с. 63). А цїни овруцького відра інвентар не подає.

[40]) Архивъ IV. 1 с. 44-6.

[41]) Архивъ VI. 1 с. 117 і 226.

[42]) Архивъ VII. 1 с. 117-121.

[43]) Рахую віз по оцїнцї уставній 1557 р. на 5 гр.

[44]) Ibid. с. 597.

[45]) Ibid. с. 608-610.

[46]) Архивъ VI. 1 с. 224, 226-231.

[47]) Архивъ VII. I ч. 29, VI. I ч. 44, 70.

[48]) Архивъ VI. I с. 337 і 338.

[49]) Ibid. VII. 1 c. 286.

[50]) Ibid. c. 319-20.

[51]) Архивъ VII. I c. 290-1.

[52]) Ibid. c. 305-5, пор. податки наложені 1628 р, на остерських міщан і селян з Омелянового хутора: чинші й дани від кождої пари волів — ibid. c. 353.

[53]) Архивъ VII. l c. 312-317.

[54]) Відомости зібрані у Лазаревського — Лубенщина и кн. Вишневецкіе, К. Стар. 1896, II.

[55]) Уривок з невид. акту (К. у а кн. 13 л. 1034) тамже с. 229.

[56]) Description de l'Ukraine, вид. 1861 р. с. 23.

[57]) Архивъ Югозап. Р. VII. I с. 432 (теп. Липовка Тимонівська Олгопольського пов.).

[58]) Вид. 1878 р. с. 5.

IV. Міщанство. Духовенство.

МІЩАНСТВО І ЙОГО ВІДОКРЕМЛЕННІСТЬ. РЕЦЕПЦІЯ НІМЕЦЬКОГО МІСЬКОГО ПРАВА, ЙОГО ПОЧАТКИ ЗА РУСЬКОЇ ДИНАСТІЇ, СЛІДИ В ВОЛОДИМИРІ Й ЛЬВОВІ, ПРИВИЛЕЙ М. СЯНОКА; ПОЛІТИЧНА РОЛЯ НІМЕЦЬКИХ ГРОМАХ І ЇХ ПРОТЕҐОВАННЄ В ГАЛИЧИНЇ. РОЗПОВСЮДНЕННЄ НІМЕЦЬКОГО ПРАВА: ЙОГО ПОЧАТКИ НА ПОДІЛЮ, ПОБУЖУ І ВОЛИНИ, РОЗПОВСЮДНЕННЄ В XVI В. ВЗІРЦЇ МІСЬКОЇ ОРҐАНЇЗАЦІЇ. МІСЬКИЙ ІМУНЇТЕТ, НАСЛЇДКИ ВИКЛЮЧЕННЯ З ЗАГАЛЬНОЇ ОРҐАНЇЗАЦІЇ, СУПЕРНИЦТВО ШЛЯХТИ, ОБМЕЖЕННЄ МІЩАН В ПРАВАХ, ШЛЯХОТСЬКА КОНКУРЕНЦІЯ. УПАДОК МІЩАНСТВА. УПОСЛЇДЖЕННЄ РУСИНІВ,

ОБМЕЖЕННЯ В УРЯДАХ; ТИПОВІ ПРИКЛАДИ: РУСИНИ ВІ ЛЬВОВІ, ОБМЕЖЕННЯ В ГОРОЖАНСЬКИХ ПРАВАХ, СКАРГИ ЛЬВІВСЬКИХ РУСИНІВ І ЇХ НЕВДАЧІ, ВИКЛЮЧЕННЄ ВІД ЦЕХІВ, РЕЛІҐІЙНІ ПРИЧИНИ ТОГО. РУСИНИ В КАМІНЦЇ, РУСЬКА Й ВІРМЕНСЬКА ЮРИСДИКЦІЯ, БРАК РІВНОПРАВНОСТИ. ПОЛЬОНЇЗАЦІЯ МІСТ. ВІРМЕНСЬКІ КОЛЬОНЇЇ, ЇХ СТАТИСТИКА, РУЩЕННЄ ВІРМЕН, ЦЕРКОВНА УНІЯ Й ЗПОЛЬЩЕННЄ ВІРМЕН. ЖИДИ НА УКРАЇНІ, ВИГНАННЄ Й ПОВОРОТ ЇХ В XVI В., ОБМЕЖЕННЄ В ПРАВАХ І ВІДОКРЕМЛЕННЄ ЖИДІВ. ЖИДИ ОПАНОВУЮТЬ МІСЬКЕ ЖИТЄ, НАРІКАННЯ ХРИСТИЯН; МІСТА ДЛЯ ЖИДІВ ЗАКРИТІ.

Як тїсно звязані були і між собою і з усею суспільно-полїтичною еволюцією сих часів в своїм розвою верстви шляхетська й селянська, так відокремлено стояла й жила верства міщанська. Оперта на реципованім чужім, зовсїм готовім праві, що потім, на тутешнїм ґрунтї майже не розвивало ся; розбита на безконечний ряд малих держав, якою в принціпі була кожда міська громада; не звязана навіть якимись спільними інститутами, орґанїзаціями, репрезентаціями в одно суспільне тїло, міщанська верства в сїм періодї, від коли попадає в нову орґанїзацію, визначаєть ся великою безвладністю. Її історія від тепер властиво стає одною історією заникання й упадка, хиба з малими, льокальними проблисками сьвітла й блеска.

Виключене своїми імунїтетами з загальної державної орґанїзації, міщанство нїчого не значить в полїтичнім житю. Поставлене в анормальні обставини, воно не розвиває значнїйших впливів в житю культурнім та економічнім. Вкінцї — чужі елєменти національні заповняють собою головнїйші його центри, витїсняючи й правно й фактично тубильців, так що і з нашого національного становища воно має інтерес більше неґативний, щоб так сказати, подібно як історія шляхетської верстви, з тою ріжницею, що еволюція шляхетської верстви задавала тон всьому суспільному руху, тим часом як міщанство, кажу, в нїм дуже мало що значило. Коли додати ще, що дослїджуваннє тих безчисленних мікрокосмів, з яких складала ся міщанська верства, і з яких кождий мав свою власну хартію й жив дійсно „своїм житєм", не вийшло властиво поза спостереженнями над типовими їх оказами і взагалї далеко-далеко не опанувало матеріалу, то з тим усїм буде ясно, що мова наша про верству

міщанську буде значно коротша від попередніх розділів [1]).

Ми знаємо з попереднього, що міське житє в давній Руси було дуже розвинене. Місто було осередком політичного житя землї, огнищем її економічної й культурної сили, її репрезентацією й центром, але при тім не було нічим відграничене від землї й її станів, репрезентантувало й містило в собі всї верстви й складники суспільно-полїтичного її укладу. Людність міста складаєть ся з тих же верств, з яких складаєть ся й земля, „гражане" — тіж земські „людиє", поставлені тілько в фактично відмінні обставини. Се ядро, густїйше, щільнїйше заповнене тими ж клїтинами, які виповняють собою весь орґанізм землї. Так виглядає міське житє взагалї в Словянщинї, поки воно не підпадає нїмецькому міському устроєви, що зміняє сї старі земські відносини.

На Заходї, й спеціально в Нїмеччинї, звідки було перейнято потім до нас, як і до иньших деяких словянських земель, міське право, середновічний міський устрій уложив ся, противно, на основі імунїтету. Грошем і оружем виломлюєть ся город з феодального устрою землї, здобуває собі крок за кроком незалежність від всїх звичайних чинників управи й власти, приватноправних і державних (елєменти приватні й державні були все злучені в них, бо сею злукою їх взагалї відзначаєть ся західнїй феодальний устрій), і так зближаєть ся до своєї мети — стати осібною державою в системі держав середновічної Нїмеччини. Вкінцї — вповнї чи невповнї, в більшій або меньшій мірі він доходить до сього становища осібної держави, замкненої в мурах міста і ними відгороженої від своєї околицї й цїлого сьвіту. Функції й права всяких давнїйших властей переходять тодї на більше або меньше тїсну громадку міського патриціату, що виборола чи викупила сї права, й тепер безконтрольно й безгранично править сею малою державою, держачи в своїх руках міські уряди й диктуючи закони иньшим верствам і корпораціям міста, — о скільки сї зносять се панованнє і дорогою революцій чи иньших способів боротьби не потраплять розширити круг міської олїґархії й нарушити ексклюзивність її режіму.

Розвій міського громадського житя, на основі сеї нової автономії, в Нїмеччинї припав на той час, коли татарські походи й спустошення середини й другої половини XIII в. в Польщі й Угорщинї викликали заходи коло спровадження Нїмців, нїмецької кольонїзації для залюднення спустошених міст і сїл та розбудження підупалої торговлї й економічного

житя. Економічний і культурний поступ Німеччини, звязаний з розвоєм міст і взагалї міського права, заохочувало ті правительства до закладання міст на нїмецький взір і спроваджування Нїмцїв з економічних, а властиво фіскальних мотивів. Так розвиваєть ся в XIII в. нїмецька кольонїзація в Угорщинї й Польщі (насамперед в Шлезку, далї в Мало- й Великопольщі).

Мунїципальна свобода, що була сьвіжою ще новиною в самій Нїмеччинї, мала в першій лінії служити для заохоти кольонистів; їм передовсїм обіцяно мунїципальну конституцію на нїмецький взвір на нових осадах. Зрештою в ній бачили секрет розвою богацтва й доходів нїмецьких міст, і пробували оживити нею і свійські осади: поруч нових нїмецьких кольоній, вона заводить ся і по старших, тубилецьких осадах, і то не тільки по містах, але й по селах, що переводять ся або на ново засновують ся на основі нїмецького міського права, з фіскальних мотивів, про котрі скажу низше.

Не лишаєть ся нїмецьке право й кольонїзація незвістними й давнїй Руси. Се певно, хоч при дуже слабих наших відомостях про внутрішнї відносини Галицько-волинської держави з кінця XIII і з XIV в. не можемо ми числити на якісь хоч трохи повні відомости і в сїй справі. Те що знаємо — зовсїм припадкове, більше натяки, як звістки.

Такий натяк маємо передо всїм в новім, перед тим незвістнім на Руси терміні „мѢстич", що з кінцем XIII в., в Галицько-волинській лїтописи прикладаєть ся до руських міщан, замість давнїйшої назви „гражан". Мстислав Данилович, діставши від Володимира Васильковича Волинське князївство, „созва бояры володимѢрьскыя, и мѢстичи Русци (вар.: Русь) и НѢмцѢ", і перед ними казав відчитати грамоту Володимира про передачу йому князївства [2]). Сей термін уживав ся для означення міщан великих, привілеґіованих міст [3]), і коли завважити, що з сим іменем в Володимирі виступають „мѢстичі" Русини й Нїмцї, то стає дуже правдоподібним, що в Володимирі тодї була вже міська орґанїзація на нїмецький взір — чи тільки кольонїя нїмецька, чи орґанїзація зложена з горожан руських і нїмецьких, се трудно рішити.

Кількадесять лїт пізнїйше маємо документ — лист писаний від володимирської міської громади, в інтересах двох володимирських купців: Бертрама Русина і брата його Миколая до громади м. Штральзунда. Пишуть його consules ac universitas civitatis Ladimiriensis consulibus ac

universitati in Stralsundis (лист писаний по латини) [4]). Титулятура ся, а особливо згадка про „консулів" (радних) м. Володимира дає підставу думати, що в Володимирі була міська орґанїзація на взір нїмецького права, хоч би тільки часткова, а не цїлого міста. (Меньше правдоподібним було б припускати, що писар лише приложив титулятуру нїмецьких формулярів до володимирської громади).

У Львові також звістна, від часів Льва, громада з міським нїмецьким правом. В 1352 р. кор. Казимир потвердив синам небіжчика львівського війта Мартина маєтности, що дістав їх дїд Бертольд, війт львівський, від кн. Льва [5]).

Від Юрия-Болеслава маємо в цїлости грамоту на нїмецьке право м. Сяноку [6]). Він надав в 1339 р. війтівство сяніцьке Бартковы з Сендомира в звичайній формі таких надань і з звичайними умовами: Бартек дістає дїдичне війтівство з властию і юрисдикцією, які до того належать, з правом на третю частину доходів з свого суду і на кождий шестий лан осадженого ґрунту; йому даєть ся ринок в тім новім містї на власність, з правом поставити там ятки, склепи крамарські, шевські, рибальські й ин. та поберати на себе доходи; він дістає лазнї, млин, рибальські загати на Сянї і право на чинши від дрібнїйших ґрунтів, що лишать ся поза виміреними для кождого осадника ланами (horti, пізнїйші т. зв. обшари); осадники дістають 15 лїт свобід, потім обовязані платити князеви 16 гр. річного чиншу; вони звільняють ся від юрисдикції й власти всяких княжих урядників [7]) і віддають ся під присуд і власть війта. Нї одним словом ся грамота, досить велика й докладна, не натякає, що осадженнє такого міста з нїмецьким маґдебурським правом, як вона його зве (theuthunico iure, id est iure magdeburgensi) щось нове на Руси, противно, говорить ся про нього як річ добре звістну по містах, і сього способу говорення не можемо собі зрозуміти инакше як тільки так, що в Галицько-володимирській державі тодї осади нїмецького права були вже добре звістні, досить численні [8]). Зрештою і під сею грамотою Юрия Болеслава, виданою в Володимирі, підписані сьвідками два війти: Адальберт de Bochna і Бартоломей de Warssov, останнїй, можливо війт місцевий, з Руси [9]).

Ся нова осада сяніцька, що осаджувала ся, очевидно побіч старого міста Сянока, добре звістного нам іще з XIII в., обчислена передовсїм на

чужосторонніх кольоністів: Німців, Поляків, людей з Угорщини (може не так самих Угрів, як німецьких кольоністів з Угорщини) і тільки що не виключає Русинів [10]). Правдоподібно, що за руських часів Русини, як державна нація, не виключали ся від участи й прав в таких громадах німецького права, як то бувало часто пізнійше, наслідком релігійної ексклюзивности німецького права. Але завсїди такі громади засновували ся для того головно, щоб стягнути чужосторонніх міщан, людей промислових і грошовитих, для побільшення княжих доходів, і міське німецьке право, як я вже казав, передовсїм і надавано для заохочення таких чужесторонніх людей до кольонїзації. Вони й творили такі нові, відокремлені громади при старих руських містах, що далї жили собі старим устроєм [11]).

Така німецька громада могла бути вже в XIII в. в Володимирі. Така була у Львові в XIV в.; в однім документі з 1352 р., отже в кождім разі занадто рано, аби добачати в нім сліди нових, Казимирових впливів, виступає львівський війт і радні (consules) — майже самі Німці [12]). Таких чужоземських громад (головно німецьких) в Галицько-володимирській державі, особливо в її західнїх частях при кінці руських часів мусїло бути не мало.

На иньшім місці вказав я [13]), яку полїтичну ролю мусїли відограти сї громади під час боротьби за галицьку спадщину, в середині XIV в., служачи опорою для польсько-угорської окупації. Наслідком того чужоземна кольонїзація на галицькій Руси здобуває підчас сеї окупації й полїтичний стимул. Розвій сеї кольонїзації, а з тим — розвій німецького права має полїтичну мету: збільшати неруські елєменти для противставлення місцевим Русинам, на яких годї було покласти ся супроти литовських аспірацій. Німецьке право служить не тільки цїлям культурним, чи властиво фіскальним (бо властиво поза фіскальними інтересами „культура" дуже мало правительство інтересувала), — а й пониженню Руси, денаціоналїзації руських країв, скріпленню елєментів католицьких і польських — бо сих чужоземних польських кольоністів трохи пізнїйше чи скорше поглинув таки польський елємент.

З усїх тих мотивів німецьке право в Галичині почавши від другої половини XIV в. розширяєть ся незвичайно скоро. Хоч далеко не розпоряджаємо повним матеріалом, і королївські та дідичівські надання служать майже

єдиним джерелом для слїдження, як розширяло ся нїмецьке право в тих часах [14]), але можна з усякою певностию сказати, що до початку XV в. нїмецьке право мали вже всї головнїйші міста Галичини і цїлий ряд другорядних міських осад, і чимало сїл. Осаджуваннє нових міст і сїл на нїмецькім праві, та й перевод давнїх осад на нїмецьке право стає тодї правдивою модою.

Натомість дуже поволї розширяло ся воно в землях в. кн. Литовського. При тім поважанню, яке мали тут до руських форм суспільного устрою, литовські князї не мали охоти заступати його в містах новою, нїмецькою орґанїзацією. З-перед унїї можемо властиво вказати оден тільки факт надання, і то лише в такій країнї виїмково поставленій між суперництвом Литви й Польщі як Поділє: з 1374 р. маємо грамоту Юрия й Олександра Коріатовичів на нїмецьке право Камінцеви, з нагоди кольонїзації його якимись прихожими людьми („жесьми призвали собі міщан до Камінецького міста"), і то, як здаєть ся, тільки сїй кольонїї [15]).

Роздаваннє привилеїв на нїмецьке право починаєть ся в в. кн. Литовськім властивім тільки від унїї. Було тут дещо й формальної імітації Польщі, але певно також і тої самої полїтики, яка впливала на розвій нїмецького права в Галичинї: бажання ослабити силу руського елємента твореннєм сих привілєґіованих католицьких громад. За всїм тим такі надання з початку дуже рідкі. Так Ягайло 1387 р. хоче орґанїзувати Вильно на взір Кракова й дає йому нїмецьке право. В 1390 р. дає він маґдебурське право Берестю. Витовт також дає нїмецьке право кільком руським містам на Побужу на взір Люблина, і з виразним виключеннєм від міських свобід Русинів: маємо його грамоти томуж Берестю (1408 р.), Соколову (1424), Дорогичину (1429), Більську (1430). Розумієть ся, мусїло бути того й більше, нїж отсе в остатнїх часах віднайшло ся [16]). З другої четвертини маємо кілька спорадичних надань нїмецького права волинським містам. Витовт нпр. надає маґдебурське право Перемилю. Свитригайло Кремінцю, Литовижу [17]). Загальне наданнє нїмецького права містам Луцької землї, дане Ягайлом між иньшими свободами для людности сеї землї, ad captandam benevolentiam, під час війни з Свитригайлом 1432 р. [18]), не мало реального значіння, бо Луцька земля не підлягала Ягайлови.

В Володимирі й Луцьку певні елєменти міської орґанїзації нїмецького

права могли задержати ся ще з давнїйших часів, могли бути підновлені й пізнїйшими привилеями, але ми не маємо про них докладних відомостей. Остаточно Володимир дістав маґдебурське право „як по иньшимъ местамъ — въ Судомири, въ Люблине и въ Грубешове” хто зна чи доперва не за в. кн, Олександра [19]). Луцьк дістав в 1497 р. маґдебурське право de novo, і хоч се розуміють часом, як поновлене наданнє [20]), стилїзація грамоти говорить про нього як про новозаведене [21]). В Київі появляєть ся воно при самім кінцї XV в., коли запроваджуєть ся також і в головнїйших містах Білоруси [22]).

Тільки в першій половині XVI в. нїмецьке право починає ширити ся, але й то лише на Волини. В Київщині ж і Браславщині росповсюднюєть ся воно тільки з кінцем XVI в., під польською зверхністю з новим оживленнєм кольонїзації степового Подніпровя, й тодї ж переходить в лївобічну Україну. Таким чином сей процес реформовання міського житя на основі нїмецького права протягнув ся у нас на півтретя столїтя і тільки в першій половині XVII в., уже з деякими значними модифікаціями, стає се право нормою міського житя на всїм просторі наших земель.

Близшим взірцем для міської орґанїзації в Польщі служили міста сусїднїх нїмецьких земель — Саксонії й Прусії. Як типовий взірець саксонської орґанїзації служив Маґдебурґ, як взірець пруської — Кульм (Хелмно), відти звичайні терміни для міського права в Польщі — право хелминське і право маґдебурське. В практиці взірцем саксонського устрою служив не так сам Маґдебурґ, як орґанїзовані на взір його шлезькі міста, тому стрічаємо також, як взір, право Шроди, инакше Наймаркт, старшого з шлезьких міст, орґанїзованих на саксонський взір (право шродське). Устрій одначе в головнім був оден, відміни були лише в дрібнїйших детайлях сих „прав”. Важнїйші ріжниці поміж містами виникали в практичнім переведенню — в тім як укладали ся, незалежно зовсїм від тих первовзорів, відносини кождого міста до орґанів правительственної власти, чи приватного властителя, коли місто було приватне, яке було становище війта до иньших орґанів міської управи й як виглядала орґанїзація сих самих в практиці...

На Руси, почавши від Львова — митрополії руських міст, міста звичайно діставали право маґдебурське, але взірцем їх орґанїзації служив зовсїм не Маґдебурґ, а польські міста з нїмецьким правом, а далї й самі руські міста,

що давнїйше одержали нїмецьке право — як Львів. Під впливом чисто-польської державної практики виробляєгь ся в XVI-XVII в. тип міського устрою, нїмецький чи маґдебурський по імени, але взагалї значно відмінний від нїмецьких первовзорів, і ним реґулюєть ся практика міського житя — о скільки взагалї може бути мова про яку небудь реґуляцію сих відокремлених держав-републїк, позбавлених спільних звязків і вилучених з загально-державного устрою. Устрій їх далеко не одноцїльний, хоч міське право їх все зветь ся нїмецьким, маґдебурським: він дїлить ся на кілька типів що до абсолютности свого імунїтету і внутрішньої орґанїзації.

Перше що приносило з собою наданнє нїмецького права, було власне — вилученнє міста і його людности, обнятої міським правом, з під звичайної адмінїстраційної власти. До надання міського права місто разом з своєю околицею, з своїм повітом чи землею підлягало власти старости чи воєводи, юрисдикції суду старостинського чи ґродського, відки могло апелювати до вищих судових інстанцій. Ся звязь з адмінїстраційною і судовою орґанїзацією своєї землї розривала ся, відколи місто діставало нїмецьке право. Кардинальною точкою кождого надання нїмецького права було вилученнє міста (й села також, але говоримо тепер про міста) з власти й юрисдикції всїх адмінїстраційних і судових орґанів держави, а навіть з під загального законодавства держави:

„Ми надаємо місту нїмецьке право зване звичайно маґдебурським, уневажняючи всї закони руські й всякі руські практики й всякі иньші, як би вони не звали ся, що звичайно входять в суперечність і перешкоджають нїмецькому праву (в иньших наданнях, особливо пізнїйших, головно йде мова про закони й практики польські). Окрім того ми увільняємо місто і всїх його осадників від юрисдикції воєвод, каштелянів, судей, підсудків, їх урядників, і взагалї від усяких властей, як би вони не звали ся, так що горожане, запізвані в яких небудь справах, чи великих, чи в малих, навіть як злодїйство, підпал, пролитє крови, убийство, калїцтво й иньші такі злочини, — не будуть обовязані нї перед ким відповідати анї їх карам підлягати, тільки горожанин має відповідати перед своїм війтом, а війт перед нами (королем), коли буде візваний спеціальним нашим позвом, і то не инакше як по свому нїмецькому маґдебурському праву. Війту ж даємо повну й цїлковиту власть в справах карних чи які иньші траплять ся судити, рішати, карати й засуджувати відповідно до нїмецького права, як воно вимагає й каже.”

Так говорить найстарша грамота Львова на нїмецьке право і теж саме більше меньше, хиба в дещо відмінних виразах, повторяють грамоти всїх головнїйших королївських міст. Міщане виймають ся в під власти й юрисдикції всїх иньших властей і піддають ся власти й юрисдикції війта, що підлягає апеляції тільки до королївського суду. „Руські й польські” права і практики, державне праводавство міщан не дотикає: вони на все мають тільки свій кодекс нїмецького міського права.

Не всї міста одначе мали такий абсолютний імунїтет. Я не буду запускати ся в сю справу на сїм місцї, бо верну ся до неї, обговорюючи адмінїстрацийний устрій тих часів, тепер же мусимо мати перед очима становище міщанської верстви. Отже зазначу тільки, що в однїх містах війт підлягав апеляції до місцевого старости, так що de jure міська юрисдикція ставала на низший ступень супроти ґродської, старостинської, в иньших застерігали ся для ґродського суду важнїйші злочини, нарештї в приватних містах — що сидїли на ґрунтї дїдичів, апеляція йшла до патрімонїяльного суду дїдича, так само як і з судів сїльських.

Таким чином для другорядних міст виключеннє їх з загальної орґанїзації землї, що в принципі мало на метї забезпечити їх від утисків і секатур властей, охоронити їх самоуправу, зовсїм не вело до сього, не приводило навіть до такої сумнївної вартости й якости самоуправи яку мали головнїйші міста. Бо й сї остатнї мали звичайно лише нужденну пародію самоуправи, що спочивала в руках тїсного круга патрициянських родів, і ті через кооптацію (de iure чи de facto) обсаджували всї міські посади та використовували таке своє повновластне становище для своїх інтересів. З другого боку імунїтет не охороняв міста від найріжнороднїйших вмішань і утисків від адмінїстрації, як про се також будемо говорити низше. Державне праводавство хоч de iure не входило в сферу міського права, одначе його полїцейські роспорядження розтягали ся й на міста, накладали певні обовязки на міські уряди та давали їх під полїцейську контролю адмінїстрацийних урядників. Так було навіть з більшими містами. Але більшість міст, кажу, навіть і такої благодати, яку мали важнїйші міста, не мали.

Тим часом виключеннє міст з загальної орґанїзації в дальшій консеквенції відбило ся дуже лихо на їх становищу в суспільно-полїтичній орґанїзації. Вони були виключені з парляментарного устрою, не брали участи в

соймиках і соймах; закони, що фактично дотикали ся міст дуже сильно, а навіть і спеціальні міські податки ухваляли ся без їх участи. Вправдї кілька міст (з українських — лише Львів) мали виїмок: служило їм право участи в соймах, але не виробили собі тут нїякого значнїйшого становища, нїякого впливу, й для того навіть з свого права участи дуже недбало й лїниво користали. З другого боку самі вони не виробили собі якоїсь власної репрезентації, якогось союзу, палати, що могла б за інтересами міст обстати. Таким чином привілеґіовані в теорії, міста в дійсности зійшли на зовсїм непривілеґіоване становище в державі, де шляхта рішала про них без їх волї й відомости, так само як і про селян.

Вилученнє з загальної орґанїзації не причинило ся також і до правної охорони міщанства, яку мало на цїлї се вилученнє. Орґанїзація спеціальних апеляційних інстанцій нїмецького права, як побачимо низше, не повела ся, і в результатї замість далеко лїпше орґанїзованих загальних трибуналів одиноким прибіжищем міщанства став королївський т. зв. асесорський суд, зложений з самих лише репрезентантів шляхетської бюрократії, нїчим з міщанством не звязаних — іще одна спільна прикмета привілеґіованого міщанства з безправним селянством [23]).

Коли додати ще до того, що в переважній більшости міст особам шляхетським, чи то яко старостам, чи то як війтам [24]) була признана постійна і то часом рішуча участь в біжучій управі міста, то буде ясним, в яку залежність від шляхти ставив міста суспільно-полїтичний устрій польський і польсько-литовський.

При тім суперництві, або й антаґонїзмі, який звичайно виробляєть ся між верствою воєнно-господарською й капіталїстично-промисловою [25]), не можна було від такої залежности надїяти ся добра для міщанства. І дійсно соймове законодавство Польщі перевело цїлий ряд ухвал, що задавало сильні удари інтересам міщанської верстви.

І так міщанам в Польщі забороняло ся володїти землею. Се мотивувало ся тим, що міщане яко такі не несли воєнної служби зарівно з шляхтою і набуваючи земельні маєтности могли також усувати ся від військової служби [26]). Першу таку постанову, дуже характеристичну взагалї для відносин шляхецької верстви до міщанства, маємо в р. 1496. Вона забороняла міщанам і всякого рода не-шляхтичам набувати й володїти

всякого рода маєтностями, що підлягають „земському праву”, правом власности чи заставу, на тій підставі, що сї не-шляхтичі, не несучи воєнної служби взагалї, старають ся всякими способами увільняти ся також і від служби з таких земських маєтностей, а також і тому що міщане не позволяють шляхтичам набувати земель під міським правом, отже належить і їм за те не позволяти купувати земель земського права. Тому на далї суди не мають приймати нїяких контрактів продажі земських маєтностей міщанами, а ті, якими вони вже володїють, мають в певнім часї продати [27]).

Ухвала ся, кажу, характеристична, бо виразно показує й сторонничість шляхетського законодавства, й вплив правної ізольованости міста на ограниченнє прав міщанина по за міською границею. Одначе на практицї її, розумієть ся, не було так легко перевести; уже соймова постанова 1505 р. (стилїзована також в досить саркастичнім, хоч і делїкатнім тонї, характеристичнім для шляхетських відносин до міщанства) [28]), не згадуючи про примусову продажу міщанами земських маєтностей, тільки застерігає, що вони мусять служити з них військову службу зарівно з шляхтою. Не зломлено й тої практики, що міщане далї купували собі шляхетські маєтности, як то найлїпше показують відновлення тої заборони від часу до часу [29]). Але завсїди правна заборона для міщан, з виїмком кількох нобілїтованих міст, володїти шляхетськими маєтностями лишила ся далї в польськім праві.

Що до права в. кн. Литовського, то воно, піддаючи земельну власність взагалї сильній контролї правительства, з другого боку — не признаючи військової служби привилеєм чи обовязком спеціально шляхетським, а звязуючи його з володїннєм землею взагалї, не потрібувало й спеціальних ограничень для міщан. Литовський статут всїх трох редакцій в постановах про „земську оборону” між особами обовязаними до служби без всяких застережень містить і міщан що мають „земскоє имѢніє” і не дає нїяких спеціальних ограничень що до них [30]). Але з роспростореннєм соймового законодавства на землї в. кн. Литовського на сїй точцї, як і в богатьох иньших, вийшла неясність, котра одначе так і лишила ся невияснена [31]).

Замикаючи міщан в міські границї й виключаючи їх від сїльського господарства, забезпечаючи монополь землеволлодїння, инакше сказавши

— монополь панщинної праці (бо на тім монополю стояли всї користи землеволодїння), шляхта заразом одначе старала ся увільнити себе від міського монополю промислу й торговлї. Сама до того брати ся вона не хотїла: як ми знаємо, торговля й промисл признані були річами не згідними з шляхетським родом; але шляхта постарала ся себе визволити від міської торговлї, ухваливши свободу від мит і всяких торговельних ограничень (права складів, примусових доріг і т. и.) для продуктів свого господарства, висланих до заграничних торгів, і заграничних товарів, спроваджуваних шляхтичами для власного ужитку [32]). Сї товари таким чином кождий шляхтич міг мати навіть дешевше, нїж купець, бо не оплачував мита й иньших поборів. Ремісників же — особливо простїйших, розумієть ся, має кождий пан своїх двірських.

Під подвійним гнетом шляхетського законодавства й шляхетської адміністрації, звязані ріжними обмеженнями, що пильнували інтересів шляхетської верстви й підривали торговлю й промисел міст, обпутані загально зрештою принятою в тих часах дрібязковою реґляментацією торговлї й промислу, що забивала свобідну конкуренцію, обезвладнювала здібности й енерґію, — міщанство упадало. Тими привілеґіями, які дїйсно давало йому нїмецьке міське право, воно не вміло відповідно покористувати ся. Се була зброя не на його руку й потребу зроблена, й воно не вміло до неї приладити ся. Міське нїмецьке право було витвором спеціальних відносин суспільних і державних, результатом боротьби певних чинників, — для міщанства польського чи руського було воно чуже і на ті потреби, які висували місцеві, зовсїм відмінні обставини, воно не давало способів. Що найменьше його треба було вповнї переробити, до польсько-литовського державного устрою приладити, але ж воно приходило зовсїм готовим, у вповнї вироблених формах, а річ прецїнь звістна, що лекше щось наново зробити, як переробити скомплїкований приряд для відмінного ужитку. Законодатна ініціатива, полишена міським громадам, тільки латала, не в силах будучи вповнї переробити сього устрою. Такий самий характер мали й поправки, які вносило в міській устрій соймове законодавство. Розбивши старий свійський устрій, новий — накинений вироджував ся в анормальні форми: панованнє патриціанської олїґархії, розбитє міської людности на кілька ріжноправних ґруп, боротьбу юрисдикції старостинської й міської, а до того ще — як то часом бувало, кількох міських юрисдикцій (загальної й спеціальних — жидівської,

вірменської, часом і руської), вічну боротьбу міщанства з тими осадниками, що живучи в містї не підлягали чи не хотїли підлягати міському праву, і т. и. Все отсе перетворяло міста в конґльомерат непорозумінь і аномалїй та замість розвою давало їм лише хоробливе веґетованнє.

Міщанство упадало взагалї, але спеціально з поміж ріжних національних складників його упадав найбільше елємент руський. За руських часів, скільки можна судити з наших відомостей, він панував по містах вповнї. Хоч вони й мали чужоземні кольонїї, місцями досить значні, і в західній Руси, як я вже казав, ще руські князї давали привілєґіоване становище німецьким кольонистам, але тон задавала все таки, безперечно, людність руська. Заведениє німецького права під польським (і польсько-литовським) панованнєм задає руському міщанству сильний удар і зводить його на підрядне становище.

Німецький міський устрій, уважаючи ся привілєґією, тим самим уже призначав ся за польських часів не так для тубильців-Русинів, як для ріжних протеґованих зайдів, передовсїм Нїмців і Поляків. Тим поясняєть ся, що навіть по селах, при наданню німецького права, часом застерегало ся, що тільки католики можуть користати з того німецького права [33]).

В польських наданнях німецького права містам ми звичайно не стрічаємо таких спеціальних застережень против Русинів (чи властиво не-католиків, бо сї ріжниці роблять ся все на релїґійнім ґрунтї). Очевидно, католики займали тут відразу домінаційне становище і таких застережень не потрібували. Тільки в руських землях в. кн. Литовського, де католицькі елєменти були занадто слабкі, аби самі собою могли взяти перевагу в містї, міські привилеї роблять часом ріжні застереження на користь католиків. Так Витовтові привилеї для міст всї мають застереженнє анальоґічне з тими сїльськими наданнями німецького права згаданими вище: що з німецького права будуть користати тільки католики, руська ж людність полишаєть ся „при своїх давнїх правах”, то значить в залежности від старостинської адмінїстрації. Нпр. в наданню німецького права Перемилю (на Волини) читаємо: „Аби се місто Перемиль скорше могло бути осаджене, всїм міщанам і осадникам сього міста взагалї й кождому з осібна, які вже осїли чи далї осядуть, себто Полякам і Нїмцям й иньшим людям обряду св. римської церкви даємо німецьке право зване маґдебурським”. Або в привилею м. Соколова: „міщан і селян польської або німецької народности

переносимо з права польського або руського на нїмецьке зване шродським, а Русинів полишаємо при їх правах” [34]).

Друга катеґорія ограничень дотикала міських урядів: Русини або зовсїм виключали ся від них, або обмежали ся лише певною означеною участю. Так нпр. привилеї м. Буська допускали тільки католиків до міських урядів, і коли раз староста допустив Русинів до радецьких і лавничих місць, буські міщане-католики скаржили ся королеви, і дістали від нього потвердженнє сеї прероґативи [35]). В грамотах в. кн. Литовського ми стрічаємо часом певні застереження на користь католиків. Так нпр. в декотрих наданнях нїмецького права застерігаєть ся, що половина райців має бути „закону римского”, а половина „грецкого”, і з двох бурмистрів оден має бути католик, а оден православний [36]). В иньших правительство потверджувало компромісові ключі, уложені самими громадами, що забезпечали для католиків певне число місць в міській адмінїстрації [37]).

В тих околицях де польський чи католицький елємент був сильнїйший, міста не потрібували таких застережень на користь католиків: католики і без них здобували собі від разу або перевагу або й виключне таки панованнє в містї. На се — окрім загально привілеґіованого становища Поляків і взагалї католиків у державі, складали ся й спеціяльні міські обставини. Насамперед рішуче значіннє в орґанїзації міста мав війт, а ним звичайно все був Поляк чи инакшої народности католик. Кожде місто на нїмецькім праві орґанїзувало ся на ново; нїмецьке право передовсїм обчислено було на те, аби стягнути чужинців, значить католиків; діяльність війта йшла, зовсїм природно, в тім же напрямі. Міське право нїмецьке, що служило підставою міської орґанїзації, повноправним міщанином уважало тільки християнина, то значить католика, як тодї розуміли. Не-католик не міг виконати тих релїґійних формальностей, якими на кождім кроцї тодї була перетяжена практика міського житя, отже — на погляд міських проводирів він не міг бути припущений до ріжних урядів і чинностей, що з такими формальностями були нерозривно звязані в тодїшнїй практицї. Так нпр. було великим питаннєм, як побачимо низше, чи сьвідоцтво православного і — що властиво рішало се питаннє, чи православна присяга правосильна, чи нї, й саме правительство, хоч не рішало ся відсудити Русинів від сеї правосильности, признавало, що властиво нїмецьке право не допускає сьвідоцтва Русинів, бо їх присяга не відповідала формулам

приписаним німецьким правом [38]). В результаті того всього міський патриціат від разу звичайно складав ся з елєментів не руських, а польських, німецьких, одно слово католицьких; між ними розділювали ся міські уряди; з них формували ся міськи цехи. Руський же елємент спихано на другорядне становище, тільки в незначній части, або й зовсїм не допускаючи його до участи в управі міста, в користуванню з міських вигід і свобід.

Для ілюстрації візьму кілька міст.

Львів наприклад. Його привилеї не містять ніяких спеціяльних застережень против Русинів. Навпаки Казимирів привилей 1358р., виданий ще тоді, коли польське правительство для скріплення свого становища старало ся позискати місцеві елєменти, спеціально підносить, що з особливої ласки короля до користування з німецького права припускають ся всї народности львівські: Вірмени, Жиди, Сарацени, Русини й иньші [39]), о скільки б вони лише самі того хотїли: як би самі хотїли зістати ся при своїх національних юрісдікціях і правах, то їм вільно. Не містять ніяких ограничень на некористь Русинів і пізнїйші надання Львову [40]). І щож — Русинів уже з кінцем XIV, з початком XV в. (коли зачинають ся докладнїйші відомости) бачимо зіпхненими на зовсїм підрядне становище, misera contribuens plebs: вони виключені не тільки від міських урядів, але й від користування з горожанських прав, замкнені в руську дїльницю, по за котрою не мають ніяких прав; їх релїґія підлягає образливим ограниченням; вони самі в ролї якоїсь ледво толєрованої в містї нації, як Жиди в середновічних німецьких містах...

Уже з часів Володислава Опольського маємо оден документ, що дає нам цінний натяк на таке екcклюзивне становище Русинів: 1386 р. перемишльська корпорація шевців дістає від старости Руси тіж права, „яких уживають шевці-католики, Поляки чи Німці, в м. Львові” [41]). З того виходить, що до ремісничих корпорацій Львова (принаймнї декотрих) були припущені тільки католики, себто Поляки й Німці. Процеси руських міщан Львова з міською старшиною з поч. XVI в., кидаючи сьвітло на попереднє столїтє, стверджуть се обмеженнє прав Русинів в XV в. В 1520-х рр. львівські Русини скаржили ся перед королем на ріжні ограничення; міська старшина боронила сих ограничень „законними причинами й важними

мотивами", і король в 1525 р. постановив, що львівські міщане руської віри й на далї мають зіставати ся „при давнїх звичаях і заборонах" [42]), а власне: не мають бути допущені до цехів і ремісничих корпорацій, не можуть шинкувати анї продавати матерій на містї [43]).

З тогож процесу довідуємо ся також, що Русини що до права мешкати в містї були ограничені певним кварталом [44]), і по за ним (а спеціяльно в ринку) міська старшина не позволяла їм купувати домів анї иньшими способами володїти, і король також полишив їх при сїм ограниченню. Тільки в границях свого квартала, чи властиво „Руської улиці" (що й досї задержала се своє імя на память відвічного упослїдження Русинів в столиці Руси) Русинам полишало ся також свобідне виконуваннє їх релїґійних церемоній. Коли в 1521 р. львівські Русини скаржили ся королеви, що руським сьвященикам не позволяють з сьвятими дарами переходити через ринок і улиці міста з церемонїєю — при засьвічених сьвічках, анї провожати умерлих „publice et in ornatu", король постановив, що поза Руською улицею [45]) руські сьвященики можуть переходити в своїх процесіях в ризах, але без засьвічених сьвічок і сьпіву, і тільки на Руській улиці можуть дзвонити в дзвони, сьпівати й сьвітити сьвічки [46]).

При такім упослїдженню, коли навіть православна присяга і сьвідоцтво Русина міською старшиною не признавало ся правосильним [47]), коли йому не вільно було зарівно з католиками торгувати і займати ся ремеслом (вступати до цехів), розумієть ся і мови не могло бути про рівнорядне припущеннє Русинів разом з католиками до управи міста. В руських петиціях ся точка навіть не фіґурує — так далеко претензії львівських Русинів навіть не сягали. В XIV-XV в. міські уряди Львова бачимо головно, майже виключно в руках нїмецьких фамілїй, що тодї задавали тон Львову. Між ними стрічаємо кількох міщан з прозвищами „Русин" — Ruthenus, Reusse [48]). Але чи були се справедливі Русини, чи перекінчики, що звали ся Русинами тільки на память свого походження, або припадком названі так чужоземцї нараз трудно сказати [49]). В кождім разї з XVI в. міські уряди були для львівських Русинів замкнені.

То що з початку було тільки фактом — усуненнє Русинів від урядів, обмеженнє їх участи в цехах, позбавленнє права володїти домами в цїлім

місті і т. и., робить ся в XVI в. правом — на підставі давньої практики. На тім стало й правительство Жиґимонта Старого в процесах львівських Русинів з міською старшиною. Колиж Жиґимонт Авґуст захотів глянути на справу з становища більше прінціпіяльного й на нові скарги Русинів видав привилей (1572 р.), де зрівнював їх у всїм з католиками, львівська міська старшина рішучо спротивила ся й заявила, що не може сповнити королївського роспорядження, яке поручало її перевести в житє сей привилей [50]). І вона таки взяла гору: по кількох роках неустанних скарг Русинів і королївських припімнень львівській старшині, аби сповнила королївське роспорядженнє 1572 р., стало ся таки рішеннє по мислї львівської старшини: в 1578 р. Русинам лише позволено зарівно з всякими прихожими купцями торгувати під час ярмарків, а всї иньші їх кривди промовчано, отже лишено як бувало [51]).

Нам ті скарги Русинів з 1560-70-х рр. інтересні, бо доповняють новими подробицями звістний уже образ упослїдження руських міщан Львова [52]). Їх не допускають до ніяких урядів, Вони не можуть вступати до цехів (властиво до деяких, але обжаловання говорять загально), а з тим — не можуть мати ремісницьких робітень. Присяги Русинів не приймають зарівно з католицькою — і на тій підставі мабуть не приймають і в міщанську громаду. Їх дїтей не допускають до міських шкіл і самим їм — віддавати ся artes liberales. Не позволяють їм купувати домів у ринку. Не вільно їм продавати матерії на штуки, торгувати вином і иньшими товарами, варити напитки й шинкувати горілкою, медом, пивом і вином. Тим часом обтяжають їх ріжними надзвичайними поборами, а навіть на їх сьвящеників накладають ріжні податки на місто й притягають їх до міської юрісдикції, поза духовною, і т. и.

Не вважаючи на всї заходи львівських Русинів, не вважаючи на королївські накази, на специяльну опіку, яку заповів їм кор. Володислав [53]), становище їх дуже мало поліпшило ся. В інструкції львівського брацтва на коронаційний сойм 1649 р. львівські Русини знову допрошують ся, аби православні духовні могли ходити з св. тайнами і з процесіями через місто, і взагалї щоб православна релїґія не підпадала ріжним обмеженням в своїх публичних відправах [54]); аби Русини були допущені до міських урядів [55]), а як ні — то принаймні аби дали їм такі права як Вірменам (осібну управу); аби їм вільно було куповати камениці в цїлім місті, торгувати матерію не

тільки під час ярмарків, але й по всяк час, на штуки й ліктї, тримати аптеки, склепи корінні, продавати вино, ситити мід і варити горілку, одним словом — аби в свободі торговлї зрівняно їх з Поляками; аби свобідно приймовано їх до цехів, допущено до цехових урядів і до всякого ремесла [56]).

Що до сеї цехової й ремісничої практики, тїсно звязаної з міським устроєм нїмецького права, то її дуже добре ілюструє процес львівських Русинів з перших років XVII в. [57]). Довідуємо ся, що в тім часї в деяких цехах, як стельмаський, колодійський, столярський і боднарський, „нарід руський уже звів ся”, Русинів там не було, і нових учеників і майстрів Русинів туди не приймали. До тих цехів, де Русини ще були, як ковальсько-слюсарсько-мечницький, шевський, ткацький, різницький, пекарський, малярсько-золотничий, під ріжними вимівками нових Русинів не приймали, а навіть давнїйших майстрів-Русинів за ріжними зачіпками виключали, а учеників-Русинів не визволяли — не давали їм титулу майстра. Так в цеху малярів і золотників, де Русини були від початків у всїм рівноправні, „посполу собі по братерськи жили” й бували цехмістрами, тепер почали не приймати Русинів, учеників не визволяли, давнїйших майстрів виключали, кажучи їм, аби собі осібний цех закладали для Русинів.

При тім, як довідуємо ся, мотивом до такої ексклюзивности також служила релїґійна ріжниця. Цехова орґанїзація, в середвічнім дусї, була звязана з ріжними церковними обрядовостями — цеховими богослуженнями, церковними церемонїями, участию в похоронах братчиків цехових і т. и. Майстрів-Русинів і їх челядь змушували до того, аби вони являли ся до костела в певні сьвята, брали участь в католицьких церемонїях, і т. д. Коли за королївським наказом шевський: цех прийняв Русинів до свого цеху й оголосив рівноправність майстрів Русинів з Поляками, з тим що вся старшина — цехмістри й столові братя мали бути по половинї з Поляків і Русинів, і т. д., шевцї Русини мусїли дати з'обовязаннє, що вони будуть ходити на певні богослуження разом з католиками до костела, будуть брати участь в похоронах майстрів католиків і їх жінок, і иньші обряди сповняти [58]).

Таким чином в столицї Руси Русини, не вважаючи на свою численність [59]), стояли на рівнї з чужоземними кольонїями Вірмен, майже Жидів, а положеннє їх було ще о стілько навіть гірше, що вони при тім не мали своїх

осібних орґанїзацій як ті [60]). Тільки з розбудженнєм релїґійного руху, при кінцї XVI в., брацтво при церкві Успенія (т. зв. Ставропіґія), хоч завязане з релїґійними цїлями лише, дає якусь орґанїзацію львівській Руси й служить опорою її. Але про нього будемо говорити в своїм місцї.

Не лїпше, хоч і відмінне, було становище Русинів у столицї Поділя Камінцї. Привилей на нїмецьке право, виданий 1374 р. Коріатовичами (він аж до турецької окупації лишив ся міською хартиєю) также не містив нїяких застережень на некористь не-католиків, але призначений був, як я вже підносив вище, в першій лїнїї для міщанства чужоземного, спровадженого Коріатовичами [61]). В результатї міщанська громада, що користувала з привилеїв признаних сею хартиєю і орґанїзації нїмецького права, зложила ся головно з Поляків і зайняла привілеґіоване становище в містї. Обставини, що робили з Камінця польську стражницю против Руси й Литви, також мусїли причиняти ся — правительственними впливами, до такого панування польського елємента в Камінцї. Русини були як не зовсїм, то майже виключені, скільки можна судити, від міських свобід; через те руська людність упадала й підносила скарги до короля. При кінцї XV в. правительство Казимира Ягайловича зробило до міських відносин поправку таку, що дало камінецьким Русинам орґанїзацію осібну від головної міської: вони дістали право виберати осібного свого війта, спільним вибором всїх Русинів, і в потребі — його скидати. Сей війт мав юрисдикцію над всїми Русинами Камінця й приїзжими у всїх справах, судити мав „руським писаним правом”, а апеляція на нього йшла до старости [62]). Таким чином поруч привілєґіованої громади нїмецького права, de facto польської, орґанїзовано руську громаду, з неповною міською орґанїзацією: окрім того що її віддано під апеляцію старостї, бракувало в нїй виборної адмінїстраційної власти — бурмістрів і райців (консулів), і неясним лишало ся її становище супроти сих урядників польського Камінця. Се, розуміеть ся, давало привід до безконечних спорів, але не вважаючи на те, така половична орґанїзація, хоч від разу мала лише провізоричний характер, лишила ся й на далї: привилей 1491 р. потверджувано від часу до часу, і тільки в 1553 р. король, на представленнє тодїшнього руського війта, потверджуючи привилей Казимира, надав сїй конституції дефінїтивний характер і при тім виразно зазначив, що руські міщане свобідні від власти польського маґістрату [63]).

Рівночасно майже з Русинами подібну орґанїзацію дістала й сильна вірменська кольонія, котрій Камінець головно завдячав у тих часах своє торговельне значіннє: 1496 р. одержали камінецькі Вірмени привилей на право вибирання свого війта і на свій осібний суд [64]). Таким чином уложила ся ориґінальна орґанїзація Камінця, яку люстрація 1564 р. описує так: „місто Камінець має в собі трояку людність що до народности й трояку орґанїзацію (obiczai prawa): Подяки мають першенство (autoritate preaeminent) і судять ся правом маґдебурським, Русь судить ся правом і звичаями руськими і має свого війта, Вірмени -звичаями вірменськими й теж мають свого війта" [65]). Така конституція трівала майже до турецької окупації: польська громада з повною орґанїзацією нїмецького права, й побіч неї дві громади з неповною орґанїзацією (тільки судовою, як виходило б?), але з повною самоуправою. Орґанїзацію сих двох громад довершило признаннє їм апеляції на війтівський суд просто до королївського (асесорського суда): вірменській громадї признано її 1574, руській 1592 р. [66]).

Рівноправности при тім, розумієть ся, не було — не дурно й люстратор нотує се першенство в правах Поляків. Так ішла боротьба з Поляками за право Русинів і Вірмен володїти ґрунтами по за спеціальними дїльницями їх, за право возити горілку й шинкувати нею — Поляки уважали се також своєю монополїєю. Довідуємо ся про се з королївських грамот, що в поодиноких випадках признавали рівні права Русинам з Поляками. Взагалї привилеї католиків не були тут такі тверді й не знаходили собі такого признання зі сторони правительства як львівські. За всїм тим камінецькі Русини стояли в XVI в. дуже слабо, мабуть чи не слабше ще від львівських. Вказівку на се можуть дати податкові ключи. Так в 1522 р. при роздїлї міського податку виникли спори, й король порішив їх так, що половину податку мають платити Поляки, а з другої половини дві третини Вірмени, а одну третину Русини [67]). Русинів певно не оподаткували ще нїколи за легко, а з тим і ся шеста частина податку, наложена на руську громаду Камінця, може тільки служити доказом її великої економічної слабости.

Перед самою турецькою окупацією — соймовою постановою 1670 р. знесено осібну орґанїзацію камінецьких Русинів. Мотивів такого кроку соймова постанова не подає. Вся вона має характер акту ласки для Камінця й мабуть се скасованнє осібности руської громади було також ґратіфікацією

для Камінця — себто його польської громади. В такій формі відновлено устрій Камінця і по окупації, при кінцї XVII в. Хоч Русини при тім не були виключені від участи в урядах, але серед них було незадоволеннє з скасовання осібної руської орґанїзації й змагання до її відновлення: в 1703 р. камінецький маґістрат скаржив трох райців ritus graeci, що вони виступають против сполучення юрисдикції руської з польською, мають якісь consilia zradliwie, і т. и. [68]). Але до відновлення осібної руської юрисдикції так і не прийшло. Противно, й вірменська була знесена — вже на останку житя Річипосполитої [69]).

Образ сих двох столичних міст вистане для ілюстрації міських відносин під польським режімом. Вповнї одностайними вони одначе не були. Бачили ми міста, де Русини вже de iure були виключені від участи в управі містом (як в Буську); в иньших були вони виключені de facto — як в Перемишлї, де так само як у Львові Русинів не допускали до міських урядів, до цехів, і кор. Володислав при коронації своїй поручав перемишльській громадї на далї того не чинити [70]). В иньших не було такого повного виключення. В містах волинських і київських процес польонїзації був задержаний в своїм розвою, і польський елємент починає паношити ся тут доперва по інкорпорації 1569 р. [71]), і польщать ся (а заразом жидоватїють) тутешнї міста доперва в XVII, а головно в XVIII в., о скільки не вийшли з Польської держави. В сїй останній лихо було з міщанством взагалї, а з руським найгірше. Під гнетом упослїдження руські міщане або польщили ся і латинщили ся, або виходили з міст, а коштом їх розвивали ся в містах елєменти польські й жидівські, міста польщились і жидоватїли, а при тім взагалї упадали.

Польський елємент зміцняв ся в містах завдяки свому домінованню в державі. Супроти иньших наций він знаходив особливу опіку в правительстві, в польській адмінїстрації, чув моральну (ба й матеріальну) опору в польській шляхетській верстві, що панувала поза містом — дарма що та погорджувала „колтунами”. Завдяки сїй своїй домінації, не в містї — а в краю, в державі, польський елємент асимілював собі міщан-католиків иньших націй, і се дуже його скріпило.

Так асимілювали ся нїмецькі міщанські громади Галичини: у Львові, Перемишлї, Сяноку, Кроснї, й т. и. [72]). Я вище підносив, що нпр. у Львові в XV і ще в початках XVI в. місту задавали тон Нїмцї — в їх руках були

міські уряди, вони становили міський патриціят; коли не в переважній, то в дуже значній частині (попри Русинів, Вірмен, по части Італійців, Греків) в їх руках спочиває торговля міста, його капитали. В другій половині XVI в., коли польський елємент спольонїзував (на зверх бодай) Галичину, польщить ся незвичайно швидко ся львівська німеччина, так що в XVII вік Львів переходить уже як місто польське. Польський елємент, перед тим дуже слабонький в містї, зростає не тільки чисельно, але й здобуває німецькі капітали, й духові прикмети німецького міщанина, якими не завсїди міг похвалити ся польський — його купецьку й промислову вправу, господарніcть і солїдність. Правда, що в загально анормальних відносинах тодїшнього міста й сї здобутки незадовго пропадають та вироджують ся, але завсїгди таки вони свою службу зробили, і з значним правом. можна сказати, що завдяки Німцям Львів став польським [73]).

Подібне дїяло ся й по иньших містах. Домінація польського елємента, а до того спільність релїґії, мішані шлюби, відокремленність кольонїй — зломили німецький елємент, взагалї в своїх кольонїях досить невитрівалий, і зміцнили ним елємент польський. Столїтє пізнїйше — в XVII-XVIII в. польська людність міст (та й поза містами) зміцняєть ся ще одним досить важним в житю українських міст елєментом — Вірменами.

Мушу хвильку спинити ся над сими вірменськими кольонїями, бо не мав тої нагоди досї [74]).

Початки їх мусїли сягати у нас добре давнїх часів, хоч з руських часів ми й не маємо виразних звісток про них [75]). Казимир, забераючи Галичину, застав їх уже у Львові (грамота його Львову 1356 р., згадує про них як давнїйших осадників). Звістки про вірменську кольонїю в Каменцї ідуть також з перед польських часів: на одній вірменській книзї (тріоди) камінецької вірменської церкви заховала ся напись, і з неї видко, що сю книгу переписано в Криму, в Солхатї в р. 1349, а в 1390-х рр. купив її для тої вірменської церкви в Каменцї її фундатор, купець Сїнан [76]). Ся напись цїнна і з того боку, що вказує на огнище нашої вірменської кольонїзації — Крим, де в XIII-XV вв., як ми вже знаємо, вірменська кольонїзація особливо була розвинула ся [77]). Вказівка написи не стоїть одиноко, маємо иньші: з 1376 р. маємо тестамент львівского Вірменина Тайчадіна, що також, по всій правдоподібности походив з Криму (записує гроші церквам в Кафі), десять

літ пізнїйше Вірмени з Кафи квітують у Львові иньших Вірмен з забраних товарів [78]). На кримську вітчину їх зрештою вказують і пізнїйші традиції самих кольонїстів, звістні з XVII в. нпр., і маса татарських слів в вірменських діалєктах України, татарські ймення, й т. и. [79]). Ся міґрація з Криму була старшою — до неї потім, в XVI-XVIII в. прилучають ся вірменські кольонїсти з Волощини і Туреччини. На зносинах і звязях з Кримом і Туречиною опирала ся й торговельна сила наших Вірмен.

Головним осїдком їх у нас довго, аж до турецької окупації був Камінець: нунцій Лїпомано в серед. XVI в. рахував камінецьких Вірмен на 300 родин, а львівських — тільки на 60 [80]). З турецькою окупацією Вірмени переважно лишили ся в Камінцї, але під турецьким господарством не удержали ся й розійшли ся. Від тодї головною кольонїєю їх стає Львів. Крім того поменьші кольонїї вірменські знаємо в Київі, Луцьку, Галичу, Снятинї, і новійші — в Язловцї, Станїславі, Бродах, Ярославі, Замостю, й ин. В другій половинї XVII в., перед камінецьким погромом рахували Вірмен в руських землях Корони на три до чотирох тис. родин [81]).

Кольонїї їх мали звичайно свою громадську орґанїзацію, не тільки своїх сьвящеників, а часами й епископів. Їх капітали, торговельне значіннє, а також і прислуги, які робили вони в дипльоматичних зносинах зі Сходом, в ролї ріжного рода аґентів, здобували їм прихильність правительственних кругів — і масу ріжних привілеїв, хоч до участи в управі міст і міщанської повноправности їх не допускано, як і Русинів, бо не були ще католиками.

Довге пожитє між Русинами взагалї зблизило Вірмен до Руси. Ще в XVI і XVII в., коли вже руський елємент по містах зійшов на дальший плян, Вірмени зчаста носять руські ймення, з руська прозивають ся, а маємо й такі факти, що нпр. в Каменцї, де вони мали свою осібну орґанїзацію й юрисдикцію, богато Вірмен, очевидно — добровільно, жило під юрисдикцією руською й на праві руськім, навіть у другій половинї XVII в. [82]) Перелом зробила доперва унїя польських Вірмен з Римом, переведена вірменським біскупом Мик. Торосевичом і по довгих боротьбах і спорах противників і прихильників унїї, в другій половинї XVII в. прийнята загалом Вірмен галицьких і подільських [83]). Вона розірвала звязь українських Вірмен з григоріянською церквою їх метрополії, ослабила взагалї їх звязки з вітчиною й натомість зближила до Поляків. Результатом

було незвичайно скоре спольщеннє Вірмен: в Каменції й Львові до кінця XVIII в. вони спольщили ся зовсїм і тільки на Покутю галицькім задержали ся ще до новійших часів в більше чистій формі.

Поглинувши такі чужоземні кольонїї, маючи за собою опіку права і практики. Поляки одначе все таки не встигли опанувати міст та надати їм польську фізіономію: иньші кольонїсти — Жиди зробили се, і то не тільки в Галичинї й на Поділю, а й на Волини і в Київщинї, де польський елємент не мав спромоги відтиснути на дальший плян Русинів, — Жид став властивим господарем міста й надав йому тон [84]).

Жидівська кольонїзація міст була одним з спеціяльних дарів польської власти над Україною. За давнїх, руських часів Жиди хоч добре звістні були по головнїйших містах, і в Київі вже на початку XII в. викликали були рух против себе — перший жидівський погром на памяти нашої історії, — але в староруській торговлї й промислї, в житю наших міст зовсїм не грала особливої ролї [85]). Навіть в литовських часах хоч фіскалїзм правительства значно причиняв ся до того, що Жиди в ролї державців мит і ріжних державних доходів здобули важне значіннє в економічних відносинах і спеціяльну нераз правительственну опіку, як такі державні банкіри, — але доки не було підірваний вкінець старий устрій і житє міст, Жиди не мали ще тут такого панування як пізнїйше. Чисельно їх кольонїї досить невеликі [86]), і вони не визначали ся ще такою відокремляністю, яка характеризує пізнїйше жидівське житє, вони носять руські призвища, мабуть і руську мову вживали (жарґон був явищем пізнїйшим), не замкнули ся ще в саму торговлю та грошеві операції (хоч се вже й тодї були їх головні зайнятя) — стрічаємо навіть Жидів хлїборобів; талмуд був ще незвістний; нема пізнїйшої ексклюзивности супроти християн, а й сама орґанїзація жидівська не має ще сеї прикмети, і се зрозуміло, бо перед розвоєм нїмецького права, в XV в., Жиди в Литовській Руси властиво не знали анї спеціяльних ограничень, анї спеціяльних привилеїв [87]).

Та при кінцї XV в спіткав їх погром: в. кн. Олександр з причин досї не вияснених казав „Жидову (з) земли нашоє вонъ выбити”, і Жиди (о скільки не похрестили ся) були вигнані з усїх земель в. кн. Литовського. Вигнаннє се вправдї не потрівало довго: в перших роках XVI в., Олександр, ставши польським королем, позволив Жидам вертати ся назад в землї в. кн.

Литовського. Але сї роки вигнання для литовських Жидів не минули безслїдно: вони зближили їх до західнїх одновірцїв, вплинули на їх окремішність, а то тим більше, що з поворотом Жидам наложено й осібний податок: вони мали давати тисячу черв. на удержаннє тисячі конного війська. Розвій нїмецького права в містах в. кн. Литовського, що датуєть ся часами тогож Олександра, тїснїйше зближеннє в. кн. Литовського до Польщі, до польських інституцій, вкінцї — інкорпорація українських земель Польщі) докінчують сей процес і Жиди стають в землях східно-українських такоюж болячкою економічною й суспільною) якою вже перед тим стали ся в землях Коронних.

В Польщі „жидівське питаннє" властиво виходить на верх також лише з XVI в. Перед тим, скільки можна судити з дуже скупих звісток, жидівська людність не була численна, але з кінцем XV в. в Польщу посунула маса Жидів з Заходу, що рушила ся звідти наслїдком ріжних нагінок, особливо ж наслїдком роспорядження цїсаря Максиміліяна, що вигнав їх з Нїмецького цїсарства. Від сього часу Корона Польська стає помалу збірником жидівства з цїлого сьвіту, і Жиди дійсно починають заливати міста й місточка. Крім чисельного зросту се вплинуло також і на самий характер польського жидівства. Західнї, переважно нїмецькі й чеські Жиди, принесли з собою річи, що сильно вплинули на духове відокремленнє жидівства — нїмецький жарґон, що дав польським Жидам свою осібну нїби-національну мову, талмудичну мудрість, що окружала своїм специфічним сьвітоглядом духове житє Жида й розірвала всякі культурні звязки з тою людністю, серед котрої він жив. Вони принесли вкінцї всю ту атмосферу виключности й рабського пониження, рабську оборотність та спеціяльне замилованнє в грошевих операціях, що витворили в Жидах віки житя в вічних ограниченнях, фіскальнім гнетї й відчуженню нїмецьких міст.

Розуміеть ся, вже в самій Польщі для того був ґрунт в значній мірі приготований. Можна вказати нпр., що вже жидівський привилей кн. Болєслава калїшського з р. 1164 (він був підставою правного становища Жидів в польській Коронї) творить для них становище виїмкове, орґанїзуючи для них спеціяльну юрисдикцію й беручи під спеціяльну опіку правительства жидівську лихву — отже справляючи своїм впливом на сю дорогу жидівські гроші й здібности. З XVI в. маємо постанови, що мали на метї вилучити Жидів з усякої спільности з католиками, замкнути їх в

окремі жидівські дільниці, відзначити осібною одежою, виключити з уживання публичних лазень, і т. и. хоч і не можна сказати, о скільки докладно сї постанови переводили ся в житю.

Що до становища Жидів в українських землях Корони, можна нпр. вказати, що в привилею для Львова Казимир так само як і иньшим не-католикам, в тім і Жидам полишив до волї перейти на нїмецьке міське право або зістати ся при своїм (під юрисдикцією старости); відповідно до того й пізнїйше частина Жидів у Львові сидїла на міськім праві, частина під юрисдікцією старости, але міські Жиди, так само як і иньші не-католики, рівноправности не мали анї тут, анї в иньших містах з нїмецьким міським правом, не-католикам, а спеціяльно Жидам дуже неприхильним. Так львівські Жиди не допускали ся до ремісничих цехів, яко не-христіяне, торгувати могли лише деякими товарами, і т. и. [88]). Виключеннє від міських урядів і цехів було явищем загальним; допущеннє до свобідного зайнятя ремеслами й торговлею, до свобідного володїння ґрунтами й домами в цїлім містї і взагалї зрівняннє в правах свобідного проживання й зайнятя з християнами здобувало ся Жидами лише спеціальними королївськими наданнями або компромісами з міщанськими громадами, і тому становище Жидів по ріжних громадах було далеко не однакове. Так нпр. в Перемишлї Жиди мали право володїти домами тільки в певній частинї міста [89]). Натомість Жидів в Буську Жиґимонт-Авґуст зрівняв у всїх правах проживання й зайнять з християнами [90]), й т. и. Дальший розвій жидівства в Польщі й Литві під впливом анормальних відносин, заведених польським режімом пішов на жаль — власне в дусї ексклюзивности й паразитизма. Я не можу входити тут в сю справу близше, отже тут піднесу лише кілька моментів, що вплинули в сїм напрямі.

Нїмецьке право вилучає Жидів з загаду людности міста, творячи для них виїмкове положеннє з цїлим рядом ограничень.

Королї своїми привилеями для Жидів впливали в тім самім напрямі, творячи для них спеціальну юрисдикцію та стараючи ся задержати їх в безпосереднїй залежности від центрального правительства як рентовне джерело державного скарбу.

З поліцийних і фіскальних мотивів творить воно ширшу орґанїзацію жидівську, що обіймає цїлу державу, і Жиди цїлої держави стають одною

орґанїзованою й сконсолїдованою силою (з початку їх старшина іменована королем, потім в 2-ій половині XVI в. — вона перетворяєть ся на автономічну).

Стоячи звичайно поза орґанїзацією міської громади, в безпосередній залежности від старости, Жиди, при вічній конкуренції старост з міськими громадами, стають de facto спеціальними протеґованцями старостинських урядів. Побераючи з Жидів спеціяльні доходи, старости мають інтерес в розвою жидівських кольоній, а що старостинські уряди мали тисячні дороги до інґеренції в міські відносини, то їх протекція для Жидів була дуже реальна.

Суспільне пониженнє, визискуваннє від усїх, хто мав спромогу Жида визискати, тисячні ограничення — все се виробляє і підтримує в Жиді незвичайну оборотність, спритність, витрівалість, а се дає їм можливість лїпше від усїх иньших приладити ся до крайно ненормальних обставин міського житя, особливо при тій опорі, яку давала їм їх незвичайна солїдарність.

В результатї сей погоржуваний і понижений елємент, звязаний тисячними ограниченнями, як кождий лїпше приспособлений, найменьше вибагливий рід в природї — починає витїсняти иньші елєменти з міст і місточок, куди веде Жида односторонний, не тільки расовими прикметами, але й історичним вихованнєм і фіскальною полїтикою держави вироблений напрям їх діяльности. Тисячними нитками обплутує він ту нужденну торговлю й промисл, які могли ще животїти в анормальних міських відносинах. Уже в XVI в. се явище стає все більше виразним, і викликає ріжні роспорядження для оборони християн від конкуренції Жидів [91]), а XVII вік зачинає вже відзивати ся правдивими ляментаціями міщан на жидівський потоп, що заливає їх і не дає дихати, ляментами — що потім стають уже вічною присьпівкою XVIII в.

„Уже Жиди майже три частини Львова опанували, а Християнам ледво зістала ся четвертина”, нарікають стани м. Львова з нагоди питання про признаннє Жидам з передмість прав торговельних. „Приглянути ся лише вірменській нації, що цьвіла богацтвом і розкошею — як вона тепер майже на ніщо зійшла нинїшнїми часами, не через що иньше як через жидівську торговлю. Най би й ті сильні й богаті купцї львівські грецької народности

стали й пояснили — через що вони й їх діти на ніщо зійшли? певне не через що иньше як через невірний рід жидівський. Уже анї купець не може вести своєї торговлї, анї ремісник свого ремесла, анї фірман фірманки — все через перешкоди від того злого й невірного жидівського народу, що так немилосердно й злобно опанував се мізерне місто, що вже й нема кінця його пакостям. За Жидами всї доми, всї торговлї й підпреємства, а за християнами за те полишили ся всї податки й усяка нужда, бо Жиди міські й передміські не платять анї шосу, анї иньших поборів і податків, які платять християне-міщане, не ходять і не посилають на сторожу до валів і шанців підчас трівоги й небезпечности держави, нїякої оборони місту не чинять, одно слово — не несуть і тисячної части тягарів, які поносять християне, а про те мають дві тисячі разів більші доходи з гандлїв...” 92).

„Жиди так розмножили ся”, повторяють львівські міщане десять лїт пізнїйше свої скарги на руки камінецького біскупа, „що вже їх хто зна чи не більше як християн, а хоч давнїйше були такі права, що вони могли торгувати лише чотирма предметами, себто волами, шкірами, медом сировим і воском, і то лише в певній скількости, та живити ся продажею старих річей, тепер вони під протекцією маґнатів повідберали від християн всї торги: матеріами, сукнами, корінні, відтворяють публичні склепи й свобіднїсенько продають свої товари. Передміські Жиди позакладали на юрисдикціях шляхетських бровари, солодовнї, винниці, цїлі майже місточка або кольонії і ними поперебивали християнам шинки й всякі способи прожитку. За сї незносні кривди й утиски поважило ся наше убоге місто, витиснувши вже майже остатню кров з себе, бороти ся в королївських судах, але не добило ся нїчого, бо діставши три контумації на них і видавши на то кількадесять тисяч, не може дійти екзекуції, а впадаючи що далї в бідність, далї вже не буде спроможне ратовати ся й мусить піддати ся тому поганству, як і иньші міста” 93).

Що таку саму долю терпіли й иньші взагалї міста під напливом жидівства, се підносять не тільки міщане, а й зовсїм посторонні особи. Нпр. в Ковлю на Волини — тут жидівська громада від кор. Бони й пізнїйших старост дістала свій жидівський квартал, якого границї не могла своїми оселями переходити, але за те й християнам не було вільно селити ся в тій жидівській частинї, була оподаткована поголовною податею, але звільнена була від всяких иньших податків; протягом XVI в. ся жидівська кольонія

так розвинула ся тут, що вже на початку XVII в. міщане скаржили ся на повний упадок свого міста від Жидів — „же они приводечи до спустошенія мЂсто тоє, противу праву, имъ наданого, домы шинковыє и уличныє у хрестьянъ скупають и оныхъ зъ тоготамъ мЂста мЂсчанъ пречъ вытЂсняютъ и розгоняють, а позосталыхъ здерствомъ своимъ убожатъ, за чимъ зголотивши ся христіяне зъ того мЂста нашего пречъ розходят ся". Сї міщанські плачі одначе зіставали ся без результату, і от столїтє пізнїйше вже сам староста (заразом війт міста) констатує, що дїйсно „показало ся справдї — жидівська людність Ковля, через своє розмноженнє і провадженнє торговлї в границях Польщі і в державах заграничних, значно перевисшила християнську людність і числом і своєю заможністю", так що при розкладї податків староста на них вкладає дві третини, а на християн одну третину. Вони позасїдали християнські ґрунти, не допускають міщан-християн молоти в ковельських млинах, і т. и. 94).

Але особливо множили ся й розвивали ся жидівські осади по містах приватних — де спеціальні доходи від Жидів запевняли їм і спеціальну опіку властителїв. Вони стають головними огнищами жидівської кольонїзації — як Дубно, де в початках XVIII в. уже Жиди значно перевисшали християн числом, як констатували самі комісарі дїдичів 95), як Бердичів, Білацерква, і т. и.

Лише кілька міст були спеціальними привилеями увільнені від Жидів. В Камінцї нпр. така заборона звістна вже від першої половини XV в. 96). Вправдї при кінцї XVI в. Жидам удало ся добути від міської старшини приступ до міста — їх прийнято під міське право, й се потвердило правительство, але в XVII в. відновлено заборону, й вона дожила de jure до кінця Річи Посполитої 97), хоч Жиди, користаючи з опіки старостинського уряду, пролазили від часу до часу в місто. Так в серединї XVIII в. камінецькі міщане скаржили ся королеви, що Жиди під опікою „замка" осїдають в містї й передмістях, є вже їх звиш сотки в самім містї, вони перебивають шинкарство й торговлю християнам, і т. и., староста виарендовує свої доходи з міста Жидам, і так множить їх число, позволив їм зробити собі в містї біжницю й спровадити ровина, і т. и. Королївські комісарі тодї звелїли протягом 24 годин забрати ся з міста 98).

Київ мав також таку свободу, хоч не відомо коли вперше її дістав: в XV в.,

аж до вигнання Жидів за в. кн. Олександра жидівська громада тут була, але по тім вигнанню нема вже сліду жидівської кольонії в Київі [99]). Документальну заборону маємо тільки з р. 1619: Жидам заборонено було задержувати ся більше як день в Київі [100]) і ся заборона з ріжними ограниченнями дожила до нинїшнїх часів.

Сї кілька виїмків (де міщане зрештою також мусїли, як бачимо, вічно воювати, щоб фактично не допускати Жидів до міста) не богато зміняють образ панованя Жидів по містах коронних земель.

Польсько-жидівське місто, з його никлим житєм, пародією торговлї й промислу, — на місцї колишнього інтензивного міського житя руських часів — було одним з найбільш характеристичних дарів „культурної місії" Польщі на Руси.

Примітки

[1]) Про збірники документів і лїтературу міст див. прим. 7.

[2]) Іпат. с. 596. Цитуєть ся і досї гадка Зубрицького, що за Володимира Васильковича були війти нїмецькі і в Володимирі й Луцьку (Kronika c. 9), але се тільки в катеґоричній формі дане узагальненнє звісток про Львів і Володимир,

[3]) Так в оповіданню про безкоролївє по смерти Лєшка Чорного в Кракові, лїтописець противставляє краківських „мѢстичей" і „горожан", себ то міщан нїмецького права й горожан польського права — Іпат. с. 614. В лїтоп. Переяслава Суздальського се слово стрічаємо вже в оповіданню про Теодосия Печерського (під р. 1091 — с. 50), але се очевидна прикмета пізнїйшої редакції.

[4]) Грамота ся з ріжних поглядів важна для історії України, а що досї не була втягнена в дослїди українського міського устрою, наведу її в цїлости:

Viris honorabilibus et discretis dominis consulibus ac universitati in Stralsundis consules ac universitas civitatis Ladimiriensis cum fidelitate ad omnia se benivolos et paratos. Noveritis coram nobis racionabiliter esse protestatum, quod Bertramus Ruthenus et Nicolaus exhibitor presencium fratres nostri concives habuerunt in nave nuper in terminis principis Rugianorum submersa seu periclitata per glaciem 88 pannos, inter quos 14 sunt yprenses, ceteri sunt dornenses et poprenses, quos sibi idem Nicolaus in Flandria conparavit et deposuit in dicta nave ad deferendum sub sua eventura pariter et fortuna, qui panni tunc eorum fuerunt et adhuc sunt nec alicuius alterius, idem autem Bertramus et Nicolaus tunc ut nunc nostri fuerunt et sunt cives predilecti. Super hys ad nos habere debetis respectum firmum et securum. In cujus rei testimonium nostrum sigillum presentibus est affixum. Rogantes effectuose, quatinus insuitu justicie ac respectu nostri perpetui servicii efficere dignemini, quod predicti panni eidem Nicolao et ad manus sui fratris supradicti libere et intergraliter restituantur, quod cum omni fidelitate apud vos et vestros, ci necesse fuerit, gratanter cupimus promereri obsequio speciali. Datum anno Domini 1324 in invencione sancte crucis.

Друкована була (в перве і в останнє) в Hansisches Urkundenbuch, bearbeitet von K. Höhlbaum, т. II (1879, Галє) ч. 420, з ориґіналу штральзундського архіву.

[5]) Que bona discreto viro Bertholdo olim advocato lemburgensi avo ipsorum, per magnificum principem felicis recordacionis dictum Leonem ducem Russie pro suis fidelibus serviciis donata dinoscuntur. — Akta grodz. i ziem. II ч. 1. Звістки про Львові грамоти на шляхетські маєтности я беру дуже скептично, але сеї звістки не бачу ніякої причини підозрівати.

[6]) Грамота видана у Репеля Über die Verbreitung des Magdeburg. Stadtrechts дод. I і в Codex dipl. Poloniae III, факсіміле має вийти в збірнику петербурської Академії, присьвяченім останнїм галицьким князям.

[7]) nullus officialium et ministerialium, nobilis ant ignobilis, potens aut simplex quidquid habent agere, iudicare et imperare in dicta civitate Sanok.

[8]) prout ipsum magdeburgense riget et tenetur per civitates singulas. Які міста? Без всякого пояснення (нпр. aliarum terrarum або що) трудно се розуміти инакше як про міста руські.

[9]) Див. т. III с. 576-7 першого вид.

[10]) Theutunicus, Polonus, Ungarus et Ruthenus — так вичисляє будущих горожан грамота. В тім дехто з дослїдників бачив спеціальне упослїдженнє Русинів, але безпідставно, як то я казав на иньшім місці — т. III с. 202 першого вид.

[11]) Линниченко (Сусп. верстви с. 221) бачить в тім кардинальну ріжницю між руськими і польськими часами, що коли за руських часів нїмецьке право надавало ся лише нїмецьким містам, за польських воно розтягаєть ся на цїле місто; одинока проба такого розширення з руських часів — се сяніцька грамота. На мій погляд сяніцька грамота творить нову осаду нїмецького права при старім Сяноку і не розтягаєть ся на старе місто. І за польських часів дуже часто привилей нїмецького права мав на метї сотворити таку нову осаду, поруч давньої, що лишала ся й далї при „руськім” праві. Отже в тім кардинальної ріжницї між руськими й польськими часами я не бачу. Була иньша: що за руських часів така привілєґіована громада не була головною, при нїй руські осади не були чимсь підрядним, як то стало за польських часів, коли містом властивим була тільки привілєґіована громада нїмецького права.

[12]) Thuno, Henricus Platner, Cunath de Stynow, Jacusius de Jaroslaw, Johannes de Memil, Jaklo faber — consules, Bruno — advocatiam tenens — у Зубрицького Kronika m. Lwowa c. 7.

[13]) Т. IV с. 54.

[14]) З ними є така трудність, що часто та сама осада діставала в ріжних часах часом і кілька грамот на нїмецьке право, і то не так щоб кожда відкликувала ся до давнїйшої, а й зовсїм самостійних, так що така грамота для осад давнїйше заложених може служити terminus non post, але не terminus non ante запровадження в нїй нїмецького права.

[15]) Ориґіналу грамоти не маємо, тільки пізнїйші копії; найдавнїйша в ревізії при 1564 р., але вже з виразними слїдами пізнїйшої модіфікації (що вона підправлена і в копії 1564 р., на се окрім мови вказують нпр. такі вирази пізнїйших часів як „князь, земянин або дворянин” для означення суспільних верств — термінольоґія пізнїйша, що в Подільській землї 1370-

х рр. не могли мати місця). Одначе не можна сумнївати ся, що в основі її лежала правдива грамота Коріатовичів: не шабльонова її форма, вказівки на орґанїзацію Поділя з перед польського права, не кажучи про імена сьвідків, сьвідчать про се виразно. Копія 1564 р. в моїх Матеріалах ч. 2, з пізнїйших копій — у Молчановского Очеркъ извѢстій о Подольской землѢ.

[16]) Майже всї отсї підляшські привилеї віднайдені й опублїковані тільки в остатнїх роках: привилеї Берестю й Дорогичину в Актах Литовско-русскаго государства I ч. 1, 3 6, Більську — Codex epist. saec. XV т. III дод. 5. Витяг з привилея м. Соколову — Starożytna Polska III [2] с. 531.

[17]) Архивъ Югозап. Россіи V. l ч. 2, Акты Литов.-рус. госуд. I ч. 7 і 8.

[18]) Codex epist. saec. XV т. I ч. 82 == Arch. Sang. I ч. 13 == Архивъ Югозап. Р. V. l ч. l.

[19]) Архивъ Югозап. Россіи У. 1 с. 29. Уряд війта звісний з часів Казимира — Акты Зап. Р. I ч. 121.

[20]) Starożytna Polska III с. 9.

[21]) ipsam de iure ruthenica seu wolinskie aut alio quocunque prius tento in ius theutonicum, quod magdeburgense dicitur (на взір Вильна) transferimus — Архивъ Югозап, Р. V. l с. 13.

[22]) Що Київ дістав нїмецьке право тільки за в. кн. Олександра (не в половинї XV в., як думає нпр. Антонович — Моногр. I с. 164), минї здаєть ся, виразно видно з грамоти Олександра 1499 р. (Акты Зап. Р. I ч. 170: „штожъ каторыи вряды и пошлины городскіи первыи воєводы завѢдали... ино какъ єсмо дали вамъ право нѢмецкоє, и вы дей тыи вси вряды и пошлины городскіи за себе забрали”). Але того надання не маємо. Ранїйша грамота, в 1494 р. згадує вже про війта й нїмецьке право, але виходить в головнім з практик перед заведеннєм нїмецького права — „какъ было за в. кн. Витовта”.

[23]) В.-Буданов в своїй праці бачить у всїм упослїдженню міст тільки зовсїм льоґічну консеквенцію характеру нїмецького права. Се справедливо тільки до певної міри. Далеко не все витекало з самого права, а залежало і від того, що міста, не зживши ся з сим чужим правом, не вміли таки й скористати з нього відповідно, а також і від того, що шляхта, рішаючи про долю міщан без їх участи, не в однім тяжко їх скривдила, а бодай не опікувала ся ними. Отже се наслїдки переведення нїмецького права в Польщі, а не вислїди самого права. В кождім разї одначе оборона нїмецького права, зроблена Д.-Запольським (див. в прим. 7) і його погляд, що в XV-XVI вв. ограниченнє міських прав і пониженнє міст місця не мало, а з'явило ся головно в XVIII в., іде за далеко.

[24]) Війтівства для шляхтичів були зарезервовані спеціальними постановами соймів.

[25]) Сеї ріжниці не вирівнювала, розуміє ть ся, й „нобілїтація" головнійших міст, що давала шляхецькі права їх міщанам (між иньшим право володїння маєтностями — властиво одиноке реальне право). З українських міст нобілїтований був Львів в 1659 р. — за його „заслуги" під час козачини. Див. виписку сумних рефлексій з сеї нагоди з міських актів у Лозїньского Patrycyat i mieszczaństwo [2] c. 9.

[26]) В дійсности міста не були свобідні і в Польщі від військової служби, хоч властиво еквівалєнтом її уважав ся грошевий їх податок.

[27]) Volum. legum I c. 124.

[28]) „Купцї, промисловцї й міські люде мають більше щастя, при своїй оборотности, в здобуванню гроша, а збогачуючи ся, до своїх міських маєтностей прилучають маєтности земські і при тім звичайно здобувають собі увільнення від військової служби, і так мають більші свободи нїж шляхта. Се з становища їх приватних інтересів добре, але з державного становища невідповідно й викликає незадоволеннє, що тим часом як шляхта боронить державу своєю кровию и охороняє публичний спокій, — богаті міщане заберають земські маєтности й видирають хлїб шляхтї, та й ще звільняють ся через свою оборотність, як то буває, від публичних обовязків..." — Volum. legum I c. 139.

[29]) Так в 1538 р. сойм, відкликуючи ся до постанови 1496 р., повторяє заборону судам приймати контракти купна шляхетських маєтностей, не згадуючи про примусову продажу давнїйше набутих — Vol. leg. I c. 259; постанова 1611 р. позволяє жадати і звороту вже закуплених ними iure retractus — ibid. III c. 11. Цїкаво, що в сїй новій забороні й мотиви вже нові — що купнею шляхетських маєтностей влазять в шляхецьку верству не-шляхтичі.

[30]) Розд. II арт. 1.

[31]) Третїй статут, в інтересах шляхетської верстви постановляє вже, що не-шляхтич не може купувати шляхетських маєтностей без спеціального королївського дозволу — розд. III арт. 26.

[32]) Див. вище с. 64.

[33]) Volumus dicto iure theuthonico tantummodo Theuthonicos et Polonos uti et gaudere — грамота для с. Просїку 1401 р.; insuper, quod tantum Poloni, Theutunici et homines nostre fidei iure prescripto gaudere debeant et potiri — грамота для Ходович і Жидатич, 1405 р.; подібне нпр. в наданнях нїмецького права Зубрі, 1408, Малехову, Жидатичам і Клекотову — 1419, Вербіжу — 1423, Кутновичам, 1427. Матеріали ч. 12 і 21. Akta gr. i ziem. II ч. 33, 42, 46, IV ч. 20, 47. Цїкаво, що війтівство при тім в Вербіжу дістає Жид, in rito suo execrabili se exercens, як делїкатно про нього висловляєть ся саме наданнє. Ненароком пригадаєш собі того салтиковського ґенерала, що казав: „У НЂмца душа русская” !

[34]) Або в привилею Берестя 1408 р.: absolvimus et liberamus cives et incolas civitatis Brzestensis, puta Theutonicos et Polonos et aliarum nationum homines, qui christianae fidei et ritus catholici duntaxat... (тут попсовано) Lithuani ac alii scismatici neophiti et baptisati existant, quos circa ipsorum ius prius solitum et consuetum, videlicet ruthenicum et lithuanicum volumus permanere. Подібне в приввлею Більська 1430 р. Акты Литов.-рус. госуд. I ч. 3, 6 Codex epist. saec. XV т. III дод. 5, Starożytna Polska III c. 431 (витяг з Лит. Метрики).

[35]) Архивъ Югозап. Рос. I т. X ч. 165 (1541).

[36]) Акты Зап. Россіи I с. 181 (наданнє нїмецького права Полоцьку 1498 р.), т. II с. 92 (наданнє нїм. права Новгородку 1511 р.), і т. и.

[37]) Нпр. в привилею м. Кременцю 1536 р. — Архивъ Югозап. Россіи т. V, 1 с. 41.

[38]) licet istud fuerit et sit contra canones et formam iuris theutonici — королївське рішеннє в справі львівських Русинів, як низше.

[39]) А таки Русини, як тубильцї, все опиняють ся в самім хвостї сих народностей; Ormenis, Iudeis, Saracenis, Ruthenis et aliis gentibus — Akta gr. i ziem. III ч. 5.

[40]) Ibid. ч. 19, 21.

[41]) iura et consuetudines, quibus ipsi sutores catholici, Polonici sive Teutonici, utuntur, fruuntur et mancipiuntur in civitate Lemburgensi — Akta gr. i ziem. VII ч. l.

[42]) Сї слова збивають погляд Зубрицького, нїби то тільки з початком XVI в. Русинів у Львові почали ограничувати в їх правах — Kronika m. Lwowa с. 144. Що взагалї становище Русинів з часом погіршало ся, се можливо. На підставі податкового реєстру 1405 р. Зубрицький доводить, що Русини тодї володїли домами свобідно по містї. Я також не сумнїваю ся, що тодї заборони для них не було, але податкові реєстри власне виказують, як мало їх було нпр. в найбільше „аристократичній" части — в ринку; на яких півтори сотки документальних Нїмцїв — Neco Rewsse, Hannus Rewsse, Hanusco Czerkis, може Hannus Drewhiczin, а і може ще які укриті під нїмецькими іменами, але не дуже певні й сї. З того потім мусїла вирости й заборона, яку одначе оминали Русини й пізнїйше — нпр. процес 1669 р., в Архиві Югозап. Рос. I т. X ч. 254, де Русин, пізваний за купно дому в ринку, покликуєть ся на то, що й перед тим богато разів продавано доми в ринку Русинам, і нїхто їх за те не турбував.

[43]) Документ друкований в Supplementa ad histor. Russie monumenta с. 457 і знову в Monumenta confraternitatis Stauropigianae I ч. 5.

[44]) Sint contenti finibus suis et plateis ab antiquo tempore illis pro eorum

domibus et habitationibus illis Leopoli designatis.

45) In plateo ipsorum civium ritus rutheni.

46) Monumenta confr. Staur. I ч. 2. Архивъ Югоз. Р. I. X ч. 6. Лозіньский, стараючи ся представити становище Русинів у Львові як більше свобідним, підносить, що се рішеннє короля було видане на підставі добровільної згоди самих львівських Русинів (Patrycyat [2] с. 338, 340). Але в таких випадках трудно брати серіозно такі заяви грамот: non via iuris, sed de plano et per concordiam conclusisse... Що львівські Русини в XVI в. вже так були понижені, що й не стреміли до рівноправности, се зовсїм можна признати. Але иньша річ, чи вони не відчували сього свого пониження в містї, що й урядово звало ся столицею Руси.

47) В 1497 р. перед королївський суд пішов процес міщан-Русинів м. Перемишля з міським урядом, де Русини скаржили ся, що міський уряд не допускає їх присяги в справах між католиками (inter christianos), а від православної присяги, що приймала ся, очевидно, в справах між Русинами або міщаних, бере більшу таксу, ніж від католицької. Уряд покликував ся на те, що esse sactitum de iure communi civili, testimonia Ruthenorum in causis christianorum non esse admittenda, а що до такси, відкликував ся до старої практики. Король Ян признав, що коли Русини, живуть під тим же німецьким правом, то їх сьвідоцтво і присяга мають мати значіннє однакове з католицькою, а кор. Жиґимонт, потверджуючи се рішеннє в 1519 р., для більшої одностайности постановив, що Русини мають свою присягу складати в церкві, але по загальній міській формулї, non secundum ius ruthenicum — Архивъ Югозап. Рос. I т. X с. 10-1 (видавець зовсїм несправедливо бачить тут якесь упослїдженнє Русинів, в передмові с. 13). Коли два роки пізнійше львівські Русини також скаржили ся на се, що міський суд і маґістрат не приймають їх сьвідоцтв: coram iure et iudicio civili leopoliensi testimonium talium hominum ritus ruthenici non suscipitur, королївська комісія признала, як знаємо, що руська присяга дійсно противить ся приписам і формулам німецького права, але з огляду, що від руської шляхти в Руських землях не тільки приймають руську присягу, але вона сповняє й ріжні уряди, то й сьвідоцтво міщан Русинів має уважати ся правосильним, і вони мають користати з міського німецького права львівського й нести всякі обовязки міські (feratque omnia onera civitatis). Сї

слова, здаєть ся, в делїкатнїйшій формі підносять право Русинів до міських урядів: більш рішучо за їх правом, видко, комісари не відважили ся обстати. В кождім разї стилїзація сього рішення в справі присяги показує досить виразно, що неможливість для Русинів складати католицьку присягу фіґурувала як арґумент їх виключення від міських урядів у Львові.

48) Катальоґ львівських Русинів-урядників XIV-V в. постарав ся вибрати уже д. Линниченко (Сусп. верстви с. 223-4): Nicolaus Ruthenus consul 1348 — A. G. Z. ч. 7, Nicolaus Reusse — scabinus 1402, advocatus 1403, consul 1406-10 — A. G. Z. II. IV ч. 5 і 11, Pomniki m. Lwowa II c. 89. Hanuschco Czerkis, consul 1408 і 1409 (у Зубрицького і 1407 р. — р. 73, але в виданих записках я його не знайшов під тим роком — Pomniki II с. 41, є натомість Neco == Nicolaus Reusse, а Ганушко — с. 67 і 78, не зветь ся Русином тут, як зве його Зубрицький (не знати чи тільки з огляду на імя, чи на підставі иньших записок), противно був тодї Nicolaus Czerkis між католиками — див. Pomniki II с. 15). Нарештї Mikuła Rusin у Зубрицького під р. 1463 (ор. с. с. 114).

49) Що Reusse не конче означало Русина навіть з роду — див.нпр. в львівських записках під 1387 Paulus Reuse de Thorun — Pomniki I ч. 449. Ян Русин, пробощ львівський латинський з поч. XV в., може бути прикладом „Русинів” другої катеґорії (властиво він зветь Joannes Rutheni — сином Русина).

50) Monumenta confr. Stauropigianae I. ч. 53, 54, 55.

51) Monum. confr. Staurop. I ч. 56, 57, 60, 62, 63, 77.

52) Комбіную їх з королївських рішень; з 1572 р., де ширше постановляєть ся, чого на далї не повадно бути, із 1578 — де коротенько вичисляють ся руські кривди.

53) Архивъ Югозап. Рос. I т. X ч. 70, 78, 79.

54) Що до сього див. ще скарги львів. Русинів Архивъ Югозап. Р. I т. X ч. 48 і 49 (1593).

55) Такий постулят очевидно самим Русинам здавав ся дуже сьміливим, і

вони висловляють його в дуже скромній формі: ieżeli by to Pan Bog sam chciał i iego krol. mosci łaska była, aby wedle punktow w przywileiach naszych wyrazonych co do rady zasiadania nalezy mogli bysmy do tego byc przypuszczone i tym nie pogardzac.

56) Архивъ Югозап. Рос. I т. X ч. 84. Що до права купування камениць пор. згаданий процес тамже ч. 254 (1669).

57) Ibid. ч. 179, 206-7, 209.

58) Архивъ Югозап. Р. I т. X ч. 229, Матеріали під р. 1639. Анальоґічний процес в купецькій корпорації з першої пол. XVI в. буде опублїкований в збірцї актів і реґест про львівських Русинів в першій пол. XVI в., в Записках Н. т. ім. Ш.

59) cives civitatis Leopoliensis ritus ruthenici, qnorum ibi non exigua pars est, каже про них король в своїм рішенню 1525 р.

60) Проф. Линниченко вправдї пробував (Сусп. верстви с. 225) збити погляд, що руська людність Львова не мала своєї орґанїзації, але арґументи його або зовсїм апріорні, або таки й не доводять нїчого — як анальоґія Камінця, на яку він покликуєть ся. Так само не доводять нїчого особливого згадки про „руське право” передміщан: воно означає тільки, по тодїшній термінольоґії, що передміщане не були під нїмецьким правом, а більше нїчого.

61) Див. вище с. 229.

62) Зміст сеї грамоти подає Пшездзєцкий ор. с. с. 154, порівняти потвердженнє з р. 1553 — як низше; in extenso первістний привілей не звістний. Не знаю, на якій підставі каже тойже Пшездзєцкий (а за ним сю звістку повторив В.-Буданов — Ж. М. Н. П. 1868. IX с. 520, що взагалї за ним оповідає старинну історію камінецького устрою, хоч не цитує його), що й перед 1491 р. Русини мали своїх війтів і лавників, але не виборних, а іменованих королем.

63) Грамота з 1553 р. у Сїцинського Каменецъ подольскій с. 203 (переклад), иньші потвердження Пшездзєцкий ор. с. с. 154-5.

[64]) Грамота у Пшездзєцкого ор. с. с. 146, in extenso.

[65]) Архивъ Югозап. Россіи VII, 2 с. 165-6.

[66]) Пшездзєцкий ор. с. с. 151, 155.

[67]) Zbir dokumentów w bibl. Przezdzieckich ч. 29. Перед тим королївська грамота з 1519 р. — Архивъ Югозап. Россіи V 1 с. 7, дала була инакший ключ: Русини й Поляки дають по четвертій части, а Вірмени цілу половину, але очевидно сей ключ не відповідав дійсним відносинам і тому дав лише нову причину до спорів.

[68]) Архивъ Югозап. Россіи V. 1 ч. 69, пор. ib. с. 204.

[69]) Przezdziecki op. c. с. 163.

[70]) Архивъ Югозап. Рос. I т. X ч. 73, пор. анальоґічні документи тамже ч. 9 (Красностав), Матеріали під р. 1634 (Городок, на взір Перемишля).

[71]) Цікаво одначе що вже при інкорпорації 1569 р. польське правительство уважало тутешні міста до певної міри винародовленими (і надіяло ся далї в тім їх повести): тим треба толкувати, очевидно, що прирікши в зносинах з волинськими й київськими урядами і в усяких правительственних актах для тутешнїх країв уживати руської мови, воно виключило з сеї норми міста.

[72]) Для складу перемишльського міщанства XV в. див. нпр. A. g. z. VI ч. 104 — воно одначе далеко не так одноцільне як тодїшнє львівське; для Коросна нпр. ib. III ч. 77, 113.

[73]) Про сю польонїзацію Львова див. у Лозїнського Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie. Зрештою нехай і нинї цікавий задасть собі труди прочитати написи на „польських” склепах Львова (се, розумієть ся; уже кольонїсти пізнїйших часів).

[74]) Важнїйша лїтература про Вірмен на Українї: Sadok Barącz Zywoty sławnych Ormian w Polsce, 1856, Rys dziejów ormiańskich, Тернопіль, 1869; Bischoff Das alte Recht Armenier in Polen aus Urkunden des Lemberger Stadtarchivs (Oesterr. Blätter für Litteratur und Kunst, 1857, 28), йогож Das

alter Recht der Armenier in Lemberg, Відень, 1862, Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg 1864:; Pawiński Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z kościołem Rzymskim w XVII w. — Zródła. dz. II, 1876; Gromnicki Ormianie w Polsce, ich historya, prawa, przywileje, Варш. 1889 (відб. з Encyklop. kośc.); Łoziński Patrycyat i mieszczaństwo lwowski (розд. VII). Линниченко Сусп. верстви (розд. III) і йогож заміточка (не важна) Общественная роль Армянъ в прошломъ Юго-западной Руси (Чтенія київські т. IX, 1895); моноґрафії по історії Камінця Пшездзєцкого, Роялє, Сїцинського також оповіданнє Роллє (Antoni J.) Wartabiet в серії Nowe opowiadania historyczne (1878) — з житя камінецьких Вірмен XVII в., з загальним поглядои на їх історію, вкінці M. Rolle Z życia Ormian kamienieckich w XVII i XVIII w., Краків, 1891. Вірменські кольонії Луцька, Київа й деякі поменьші не мають спеціальних праць. На непорозуміннє виглядає менї згадка д. Линниченка про книги барських Вірмен в київськім архиві (Сусп. верстви с. 227): скільки знаю Бар, там я не помічав слїдів значнїйшої вірменської кольонії.

[75]) Д. Линниченко пише — з памяти очевидно, про вірменські кольонії в давній Руси (Сусп. верстви с. 228), але память йому не дописала: Житиє Теодосия говорить про спори його не з Вірменами, а з Жидами, а в Володимирі згадують ся не Вірмени, а Сурожане. Властиво одинока згадка про Вірмен з руських часів — се прибічний лїкар Мономаха Вірменин в Патерику. Але полємічні інвективи на Вірмен в староруських писаннях (див. т. II [2] с. 274 моєї Історії) показують, що в старім Київі Вірмен знали дуже добре.

[76]) Сю записку в старім латинськім перекладї подав іще Пшездзєцкий — op. c. c. 144-5, тепер ся тріодь разом з иньшими рукописями вірменської церкви св. Миколая в Камінцї пішла до петербурської публичної біблїотеки — їх опись, а в тім і сеї тріоди див. в Отчетї публичной библіотеки за р. 1891, Спб. 1894.

[77]) Див. т. IV с. 250.

[78]) Pomniki m. Lwowa I ч. 388 і 571 (про се ще низше в роздїлї про торговлю). Дуже привабною здаєть ся менї також поправка проф. Линниченка в загадковім привилею „солхачскимъ” Вірменам руського „вел. князя Федора Дмитровича” 1062 (sic) року (видана у Бішофа, Ґромнїцкого й

ин., деякі здогади у Линниченка, що пробує її звязати з Федором Любартовичом). Походженнє й автентичність сеї грамоти лишаєть ся непевними, але ся вказівка на Солкат (коли так читати) в кождім разї буде цінна.

[79]) Про діалєкт українських Вірмен Hanusz O języku Ormian polskich — Rozprawy wydz. filol. akad. т. XI.

[80]) Lippomano — Relacye nuncyuszów o Polsce I с. 249.

[81]) Меморіал Піду — Dzieje zjednoczenia Ormian с. 13 і далї і анонїмна записка тамже с. 130. Про число Вірмен — анонїм 1. с.: він числить їх на 3000, тим часом як иньший сучасник Вердум рахує 3-4000 родин (Liske Cudzoziemcy w Polsce с. 80). Роллє (Nowe opow. histor. с. 165) справедливо прихиляєть ся до сеї остатньої звістки; сам він каже, не цитуючи джерела, що в самім Камінци перед турецькою окупацією їх рахували 1200 родин.

[82]) З 2-ої пол. XVI в. заховав ся цїкавий документ камінецької руської юрисдикції, де пізваним виступає Вірменин — Голуб Киркорович, — Monumenta confr. Stauropigianae I ч. 59 (1576 р.). Конституція 1670 р., що знесла руську юрисдикцію в Камінцї, постановила, що Вірмени, які належали до руської юрисдикції, мали перенести ся до юрисдикції вірменської: a Ormianow pod iurysdykcyą Grecką zostaiących, religii ormieńskiey i iurysdykcyi inkorporuiemy, — Volum, legum V с. 36.

[83]) Проголошеннє унїї Торосевичом наступило 1629 р., але довершене було воно римською місією в рр. 1664-6: дві головні вірменські громади — Львів і Камінець тодї прийняли унїю, хоч також не без сильної опозиції.

[84]) Лїтературу див. в прим. 8.

[85]) Про Жидів у давній Руси див. т. II с. 77-8, 193-4, 198, III с. 14. Спеціальна лїтература вичерпуєть ся розвідкою Малишевского Евреи въ Южной Руси и КіевЂ въ X-XII вв., К., 1878 (з Трудів Дух. Акад.) — праця одначе занадто фантастична.

[86]) Навіть в половинї XVI в., по міґрації польських Жидів, під час люстрації 1552 р. знайшло ся в Луцьку жидівських домів 56, в тім

караїмських 25, в Володимирі 30, в Кремінції 48, в Пинську (1533 р.), 24 (в 1566 р. уже 43), в Берестю (1567) — 85. Дати вибрані Бершадським — Документы II ч. 26-8, 43, 84, 231.

[87]) Прикмети жидівського житя зібрані у Бершадського с. 394 і далї; він одначе не в однім трохи переціню є звістки, що можуть тодїшні відносини представити в лїпшім сьвітлї.

[88]) Нпр. A. G. Z. VII ч. 89, 94, Русско-еврейскій архивъ III ч. 10, 87, 136, 141, пор. цитати низше на с. 258.

[89]) Рус.-евр. архивъ III ч. 174; пор. Львів, краєв. архив у кн.перем. зем. 241 с. 68. Пор. компроміс в Барі — Р.-евр. арх. III ч. 159.

[90]) Рус.-евр. арх. III ч. 163, пор. привилей Жидам з Тишовець ib. ч. 170.

[91]) Так конституція 1538 р. в принціпі заперечує свобідну торговлю Жидам, по за границями спеціальних компромісів і привилеїв поодиноких міст, не позволяє давати Жидам держати мито, торгувати по селах і т. и. Конституція 1567 р. забороняє їм промишляти солею, корчемством і т. и. — Volum. legum I с. 230, II с. 68, і т. и.

[92]) Acta consul. 1639 р., виїмок у Лозиньского Patrycyat с. 192.

[93]) Архивъ Югозап. Россіи V. 1 с. 156.

[94]) Ibid. ч. 12, 30, 34, 92.

[95]) Архивъ V. 1, ч. 102.

[96]) Ексцерпт документа у Пшездзєцкого I с. 163.

[97]) Про сї пізнїйші розпорядження нпр. у Сіцинського ор. с. 219.

[98]) Витяг у В.-Буданова с. 230. Подібні скарги занотуємо з Кремінця — зложені при люстрації 1789 р. (витяг в Staroż. Polska III с. 82): староста не допускає до виконування рішень радецького або війтівського суду в справах між міщанами й Жидами і своїми вояками боронить Жидів від екзекуції, й т. и.

[99]) Бершадскій Литовскіе Евреи с. 257, 345.

[100]) Сборникь Муханова с. 192. Каманин в Архиві Югозап. Р. V. 2 с. 11-2 покликуєть ся на Баториєву заборону, але Батория грамота (Акты Зап. Р. III ч. 72) не містить ніяких спеціальних заборон Жидам. Про пізнійші ограничення — Закревскій Описаніе Кіева I с. 315-318.

ДУХОВЕНСТВО: СТАРІ КАТЕҐОРІЇ ЦЕРКОВНИХ ЛЮДЕЙ І ЗМІНА В НИХ. ЧЕРИЦЇ — ЧИСЛЕННІСТЬ МОНАСТИРІВ В ГАЛИЧИНЇ, НА ВОЛИНИ, В КИЇВЩИНЇ; ФУНДОВАННЄ МОНАСТИРІВ — МОНАСТИРІ ПАНСЬКІ, МІЩАНСЬКІ, ЧЕРНЕЧІ; МОНАСТИРІ ЗВІСТНІ НАМ ДОПЕРВА ПІЗНЇЙШЕ; ВЕЛИКІСТЬ МОНАСТИРІВ. ДУХОВЕНСТВО СЬВІТСЬКЕ — ЧИСЛЕННІСТЬ ЙОГО, ПРИЧИНИ ЧИСЛЕННОСТИ ЦЕРКОВ, ПРОБИ СТАТИСТИКИ. ФУНДОВАННЄ ПАРОХІЙ. „ПРИЧЕТ ЦЕРКОВНИЙ”, ФАМІЛІЙНИЙ ХАРАКТЕР ЙОГО. УДЕРЖАННЄ КЛИРА, ДОТАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНІ, ХЛЇБНА ДАНИНА, ІМІТАЦІЯ ДЕСЯТИН, ИНЬШІ ДОХОДИ. ОПОДАТКОВАННЄ ДУХОВЕНСТВА, СВОБОДИ ДУХОВЕНСТВА Й ЇХ НАРУШЕННЄ, ПАНЩИНА ДУХОВЕНСТВА, ИНЬШІ ДОХОДИ З СЬВЯЩЕНИКІВ, ПРОДАЖА ПАРАФІЙ. ДЇДИЧНІСТЬ ДУХОВЕНСТВА, ЇЇ ОБМЕЖЕННЯ, ДИНАСТИЇ СЕРЕД ДУХОВЕНСТВА.

Верства церковних людей в литовсько-польських часах в порівнянню з староруськими зменьшила ся о стільки, що катеґорія людей, які не належучи до духовенства властивого, стояли під опікою й присудом церкви, бо годували ся при церквах або віддавали ся особливо побожним зайнятям, — в сих часах слабне й заникає, чи то тому що переходить в ряди церковних підданих, чи то тому що з загальною секуляризацію устрою й житя руської церкви в сих часах, слабне їх залежність від церкви. За то розвиваєть ся сильно, з загальним розвоєм підданства, катеґорія „церковних людей” в значінню підданих ріжних церковних інституцій, на їх землях (відносини їх одначе нормують ся не спеціальним церковним правом, а загальними нормами підданства). Та й верства духовенства сьвітського (білого) й чорного, не вважаючи на некористну для нього

політику правительства, в сумі не малїє, а множить ся в міру того, як призвичаєннє, а далї й привязаннє до християнства (бодай форм його) починає переходити в ширші верстви української людности — з висшої до середньої, міщанської, а далї й до селянської маси [1]).

Епископат не збільшав ся — нових катедр не закладано; вони появляють ся тільки в XVII в., коли православна церква вийшла вповні з усякої залежности й інґеренції правительства. Але число монастирів і парафій зростає неустанно протягом всього сього часу, чи то з ініціятиви самих громад вірних, чи то фундаціями людей значних і заможних, чи заходами самого духовенства.

Навіть у Галичинї, де обставини для православної церкви були найбільше неприхильні, в актах XV-XVII в. в принагідних згадках виступає велике число монастирів і монастирищ, з яких, очевидно, далеко не всї можуть бути виведені ще з руських часів. Церкви фундують ся не тільки самими вірними, але й польськими властями, в інтересах успішної кольонїзації, не вважаючи на те, що правительство польське в принціпі було противне закладанню нових церков.

Так з принагідних згадок актів можемо вказати такі монастирі в Галичинї до полов. XVII в.: у Львові св. Юра і св. Онуфрія, жіночий Введенія; в Буську св. Онуфрія (потім перенесений до Волї Деревлянської), потім ще другий, жіночий (як низше); в „Буськім повітї" монастир під Лагодищем, звістний ще з XV в., і ще старший звістками (з XIV в.) монастир в Желехові; славний монастир Успенія в Уневі (коло Глинян); в Словитї св. Хреста, жіночий; в Камінцї також жіночий Благовіщення; коло Підгорець, на Плїсниську „старинний" монастир Преображенія; монастирі в Щирцї, в Миколаєві [2]). В Галичу св. Трійцї й Успенія на Крилосї, жіночий св. Ілїї, в Пітричу Успенія; в землї Галицькій ще в актах XV в. згадують ся монастирі в Купилові й Соботові; в пізнїйших звістках XVI-XVII в. монастирі в Угринові, в Завалові, Задарові, в Бучачу і в Жизномирі під Бучачом [3]). На Підгірю — в Косові монастир згадуєть ся в наданню Свитригайла [4]). Монастир Товмачику кодо Коломиї [5]), в Перегинську — старинний монастир св. Онуфрія (фундований від кілька сот лїт, як казали в XVII в.), і в сусїдстві ще два, звістні пізнїйше [6]); монастир св. Спаса в Гошові [7]), в

Сваричові, в Рудниках [8]).

В Перемишлї старий монастир св. Миколая (Микулинський), і в Більчу Богородиці (жіночий); в його околиці — монастир Калеників „УспЂньє Пречистоє” (може Каленикiв в Мостиськім), власність бояр Дядьковичів, проданий в 1378 р. перемиському соборному протодиякону Губцї й прилучений до катедри. Монастир Городищанський і ще якісь „монастирі” (отже що найменьше ще два!), не названі на імя, в маєтностях Бибельських (в околиці теп. Нового Міста, може бибельський Воздвиження і ще якийсь), звістні в XV в. Монастир під Ярославом — коло Щитної, в Угерцях, під Самбором, Введенія, коло Шептиць (в Рудецькім) св. Онуфрія, другий св. Онуфрія в Добромилї, третїй в Лаврові і коло нього — монастир Спаса (теп. Спас, коло Старого Міста), Смольницький Богородиці і Созанський св. Михайла тамже, Черхавський — на схід від них [9]). В Нагуєвичах св. Миколая. В Черниляві (в Яворівськім) св. Трійцї. В Домашові, в Жовківськім св. Миколая, і в Смолинї (Ямницї) Успенія, тамже [10]).

Богата монастирами була також і Волинь. До пол. XVI в. нам нпр. звістні тут такі монастирі: в Володимирі Спаса, св. Михаіла, св. Онуфрія і Богородиці в Зимнім (Сьвята Гора). В Луцьку — Спаса, св. Василия, Богородиці (св. Гора, жіночий), і коло Луцьку Чернчицький і Жидичинський св. Миколая. В Кремінцї св. Спаса, в Дубнї теж Спаса і другий — Чесного хреста, в Дорогобужу св. Спаса, в Пересопницї Богородиці, в Загорові (Володим. пов.) також Богородиці, коло Степани св. Михайла, в Дубищах (Луцького пов.) Введенія, в Дермани св. Тройцї, в Клевани, Блаженику (Володимирський пов.) і Мельцах (коло Ковля) св. Миколая, в Вербцї (коло Ковля ж) св. Тройцї, в Смолеві (Дубенськ. пов.) св. Івана Кущника [11]). В пізнїйших згадках є память про монастирі в Шумську, в Розважи під Острогом, в Корцї й ин. [12]).

В Берестю знаємо монастири Рождественський і Семенівський; в Кобринї — с. Спаса, в Пинську св. Варвари, і коло міста монастир Лещинський Богородиці, а другий в Дятловичах — св. Спаса; в Клецьку — св. Пятницї; в Овручу — св. Спаса, Богородиці (т. зв. Заручайський) і Акима й Анни [13]).

В Київі поруч давнїх монастирів — Печерского, Золотоверхого-Михайлівського, Видубицького й Кирилівського в XV-XVI в. знаємо ще

Пустинський св. Миколая (на Подолї), дуже популярний і богатий тоді, Флора і Лавра (Флорівський, жіночий, тамже), Межигорський св. Спаса (коло Вишгорода), „Светое Пречистоє Гнилецкий” (в сусїдстві Видубицького — в початках XVI в. він уже був спустошений і віддано його Видубицькому монастирю). Низше над Днїпру — Ржищівський (св. Спаса, фундації Вороничів, по словам пізнїйших грамот), ще низше — істнував, а властиво ледво дихав, Зарубський монастир Богородиці — коло нього потім виростає козацький Терехтемирівський монастир; здаєть ся також уже в козацьких часах з'явив ся, ще низше, монастир Пивський або Пивів, против устя Тясмина, на лївій сторонї Днїпра. В західнїй части Київщини знаємо монастирі Тригорах, в Любарі (Любартові) св. Георгія [14]).

Нові монастирі засновували ся або фундували ся коштами князїв і панів весь час, поки ино держало ся се руське панство. Так в перших роках XVI в. маршалок литовський Олександр Хоткевич, при участи иньших осіб, м. и. Йосифа Солтана, пізнїйшого митрополита, фундував монастир Богородиці над р. Супраслею (на границї української етноґрафічної територїї), т. зв. Супрасльський, досить звістний пізнїйше; досить богато обдарований маєтностями, він за першого свого ігумена мав 40 монахів, але потім почав підупадати, і в 15-20-х р. не було в нїм уже й тридцяти [15]). В 40-х р. маршалок Волинської землї кн. Федор Сангушко, вимінявши Мілецький монастир, на ново фундував його — збудовав церкву для монастиря, запровадив „общеє житьє у монастыре” й надав ріжні маєтности [16]). Десь в першій половинї ж мабуть XVI в. був фундований кн. Засловськими монастир св. Тройцї в їх селї Дворцї коло Заслава: кн. Януш з материю в 1555 р., сповняючи замір свого покійного батька, надав „монастирю нашему Дворецкому” кілька сіл [17]). Волинський воєвода, староста луцький кн. Богдан Корецький фундував аж три монастирі: „корецкий, моренинский и городиский” (Моренин і Городище коло Корця), десь в третїй четвертинї XVI в., і обдарував їх маєтностями [18]). В Острозї фундував кн. Конст. Острозький монастир с. Тройцї [19]). При кінцї XVI в. фундує при церкві Успенія в Почаєві Анна Гойська, жінка земського луцького судї, славний пізнїйше монастир почаївський [20]). Адам Вишневецький фундує монастир в Брагинї св. Миколая (а може й другий — жіночий) [21]). В р. 1612-15 фундує кн. Михайло Вишневецький староста

овруцький, батько Яреми, монастирі Густинський і Лядинський під Прилукою, за Дніпром, а його вдова Раіна Могилянка по смерти його не тільки потвердила сї фундації, а фундувала ще й третій — Мгарський під Лубнами [22]). В р. 1615 фундує Гальшка Гулевичівна славний потім київський монастир Богоявлення на Подолї [23]). Кн. Корецька, постригши ся в чернції, мала фундувати мужеський монастир в Невіркові, жіночий в Бідинові [24]). Шл. Літинські фундують в 1620-х рр. монастирі в Щеплоті й Грушові, в пов. Перемиськім, шл. Турянський монастир св. Трійцї в Самбірщинї [25]). Звістний Адам Кисіль фундував коло р. 1640 монастир св. Спаса на перевозї Максаковським (тому й звав ся монастирем Максаковським) на р. Деснї і другий — Покрови в Нискеничах (Киселїв монастир) [26]). В Гощі, пізнїйшій маєтности Киселя, фундує монастир остання з Гойських кн. Раіна Содомирецька, каштелянова смоленська, в р. 1639 [27]). Два роки перед тим иньша волинська панї Раіна з Боговитинів Ярмолинська фундувала монастир в своїй маєтности Загайцях, Кремінецького пов., „подъ титуломъ заложеня св. Іоанна милостиваго” [28]), і т. и.

Коли змагаєть ся козачина, в сїй ролї заступають князївсько-польську аристократию козацькі старшини. Але й перед тим фундують монастирі також міщане й навіть селяне, навіть поодинокі, не тільки громади. Так львівський міщанин Содома фундував монастир Богоявленія у Львові, міщанка яворівська Маргарита Грицківна фундує яворівський монастир св. Покрови; підданий Потоцких Гурчкович заснував монастир св. Трійцї коло с. Луки (в пов. Коломийськім), белзькі міщане фундували монастир в Городищу [29]), буські міщане жіночий монастир у себе на передмістю [30]),

Розуміє ть ся, засновували ся монастирі й самими монахами, і ті панські фундації часто тільки йшли вже за такою чернечою ініціятивою. Нпр. обдаровані Вишневецькими монастирі густинський, ладинський, мгарський були засновані монахами з Межигоря. Славний Іов Кнегиницький орґанізує монастир в Угорнику, потім в Маняві. В Городку в пов. Луцькім засновують філїальний монастир (св. Михаїла) монахи київського печерського монастиря. В Деражицях, коло Дрогобича засновує монастир в 1570-х рр. монах Протасий Березич [31]). Деревичський монастир Вознесенія в Добрянах заснував Григорий Панашовський з Добрян, постриженець

київський, і потім сей монастир дістав надання від місцевих старост і від короля [32]). Крехівський монастир заснував якийсь монах Іоіль [33]). Пізнійше (уже в другій половині XVII в.) були засновані монахами монастирі Бесїдський, Верхратський, Крупецький. Заснованнє Сокулецького монастиря коло Потока монастирська традиція виводила від ченців Красногорського монастиря [34]).

Релїгійна боротьба православних з унїятами причиняла ся до появи нових монастирів. Так появляєть ся монастир Богоявленія при київськім брацтві, Воздвиження при луцькім брацтві, Богоявленія при кременецькім брацтві, жіночий монастир св. Онуфрія при львівськім, і т. д.

Розумієть ся, про богато монастирів ми не маємо звісток — вище подані реєстри далеко не вичерпують всього числа монастирів. З другої половини XVII в., з перших років XVIII в. маємо звістки про цїлий ряд монастирів, з котрих богато, певно, істнували вже давнїйше — такі нпр. монастирі в Клинцях Овруч. пов., Красногорцї Київ. пов., Ясногородї Житомир. пов., Четвертнї Луцьк. пов. (два — мужеський і жіночий), Мильчі і Перекопах Дубен. пов. [35]). В Галичинї — в Боложинові, Колоденцї, в Бесїдах, в Сокалї, в Верешицї, в Деревнім, Лиську, в Домашові, в Пацикові, Розгірчу, Іспасї, в Ясеницї, на Підгородищу коло Звенигорода, в Лїсниках (в Бережанщинї), на Погонї під Тисьменицею, в Ропянцї (жіночий), в Збаражі, в Теребовлї, в Більчу, в Ягольницї [36]). На соборі унївськім 1711 р. бачимо ігуменів і старців ще таких монастирів: в Болохові, Виспі, Городенцї, Грабові, Дорогові, Звинячу, Краснопущі, Лабшинї, Рогатинї, Рудниках, Рукомишу, Скалатї, Соколї, Сокульцї, Тернополї. Реєстр ігуменів 1724 р. додає до них монастирі в Золочеві, Заговоздю, Коломиї, Кривім, Литвинові, в Пятничанах, в Раківцю, в Синькові, Чорткові, Улашківцях, Юсиптичах [37]). Дальший ряд монастирів виступає при реґуляції 1743-4 рр., а знов цїлий ряд незвістних з иньших джерел монастирів вичисляють нам помянники монастирські — як помянник крехівський, або щеплотський.

Страшенна маса! Та переважно монастирі сї були невеликі. Часом мали по два-три монахи, а навіть і одного тільки, такі ж, що мали по кількадесять, належали до рідших, великих. Анна Гойська, фундуючи Почаївський монастир, призначає свою фундацію на удержаннє восьми монахів і двох дяків. Київський собор 1640 р. постановив як minimum для монастирів

вісїм монахів, а найменьше шість, рахуючи в тім і послушників: инакше монастир не може мати самоуправи — має бути під управою иньшого, більшого монастиря, й його старший не має звати ся ігуменом, а тільки старцем [38]). М. Могила в своїм „Лїтосї" вичисляє цїлий ряд монастирів, де сидить оден-два монахи. Вправдї, він се вказує як доказ недбальства унїятів. По його словам в Супрасльськім монастирі, поки він був православним, було вісїмдесять до сто монахів, в иньших кількох по кількадесять. Він вказує на православні монастирі: Межигорський, де мешкає по його словам більше як півтораста монахів, в Манявськім скитї до двох сот, в Тригорськім до вісїмдесять, в Крехівськім кількадесять [39]). Але безперечно, що таких монастирів не було богато і між православними, а були й зовсїм невеликі — як то показують наведені ухвали київського собору.

Духовенство сьвітське розмірно до числа людности було також численнійше ніж тепер. Міста і місточка, хоч як малолюдні в порівнянню з теперішнїм, мають дуже численне духовенство. Так у Львові в 2-ій пол. XVI і початках XVII в. знаємо не меньше восьми церков, окрім монастирів [40]). В Перемишлї в XIV-XVII вв. звістно тринадцять церков [41]). В Галичу люстрація 1585 р. знає сїм церков і попів, восьмий монастир. В Каменцї тарифи першої половини XVI в. знають 12 сьвящеників (але в 1565 уже вісїм — протопоп і 7 попів, в 1583 пятьох), в Коломиї шістьох, в Теребовлї чотирох. В Белзї по люстрації 1565 р. було теж чотирох; в Скалї, що обходить ся тепер одним сьвящеником, в 1570 р. було також чотирох, в 1583 трох; в Снятинї, Язловцї, Городлї, Тишовцях — трох; в Теребовлї, Рогатинї по два, і т. и. [42]). В Берестю під час люстрації 1566 р. було вісїм церков, в Кобринї чотири; в Пинську дванадцять, окрім монастирів; в Овручу вісїм і три монастирі, і т.д. [43]

По селах в Галичинї, там де люстратори нотують „попів" (з фіскальних мотивів — бо платили податок), бачимо майже в кождім селї сьвященика, а часом навіть і по два (хоч се й досить рідко). Нпр. с. Княже в Снятинщинї, що має сорок три (півдворищних) господарств, має в 1564 р. дві парохії: двох попів і двох проскурниць; с. Угринів в галицькім, при пятдесяти господарствах, має також дві парохії [44]). В Самбірщинї в с. Черхаві засновуєть ся в 1529 р. друга парохія за прошеннєм людей, „тому що оден

піп не вистарчав для потреб людей", а з інвентара 1565 р. бачимо, що було в тім селї тодї 50 господарств, а тридцять лїт перед тим не було, певно, і стільки; в с. Головецьку фундуєть ся друга парохія в 1561 „з причини множества людей", а було їх 44 господарства [45]). Малї розміри православних парафій стали такою звичайною річею, що здавало ся неможливим, як би міг оден сьвященик дати собі раду в такім селї, де може знайти ся більше господарств: треба дві церкви такому селу доконче [46]).

Церква була такою потребою села, що правительство й місцева адмінїстрація, хоч мусїла заснованнє кождої нової церкви оцїнювати як malum necessarium, толкували фундованнє церков і парохій кольонїзацийними потребами: вони потрібні „щоб також і тим способом лекше звабити туди численних осадників", „аби зробити більшу вигоду підданим, аби вони тим лекше й вигіднїйше осїдали". Тому парохії часто фундують ся при самім закладанню села, або слїдом за заложеннєм, коли стягали ся до нього люде, дуже часто — на їх власне бажаннє, або на прошеннє місцевого війта. Сю практику дуже добре ілюструють самбірські грамоти, з часів кольонїзації Самбірщини (в серединї XVI в.), зібрані королївськими ревізорами при ревізії прав ще в XVI же віцї й мною опублїковані. Лише з рідка стрічаємо ми тут фундованнє одної парохії для двох сїл, так як з другого боку маємо й випадки фундовання двох парохій в однім селї, як я згадував що йно вище [47]).

Крім релїґійних потреб людности й иньші мотиви впливали на незвичайне множеннє церков. Не бракувало кандидатів, де далї, тим більше, на церковні посади, що в своїх інтересах старали ся про заснованнє нових парафій для себе й для своїх дїтей і братів. Для дїдича, для державця церква була також джерелом доходів, часом навіть досить значних, і заснованнє нової парафії нераз приносило як на ті часи досить поважну суму до скринки дїдича, коли він не мав особливих скрупулів на пунктї „божої хвали". А що заснованнє церкви коштувало дуже мало, або й зовсїм нїчого (бо часом навіть і ґрунту нїякого на церкву не давало ся), тож з усїх тих причин церкви множили ся часом навіть і надмірно. Не вповнї на вітер говорить звістний полеміст і злобний критик руських порядків Сакович, що множество церков на Руси зовсїм не сьвідчить про побожність, бо не кажучи вже про мотив доходів, які тягнуть з церкви дїдичі, церкви будують ся часом наслїдком незгоди між селянами, попами, або їх панами, так що

часом на цвинтарі стїна о стїну стоять дві церкви і село дїлить ся на дві парафії [48]).

На давню статистику церков покладати ся дуже трудно — її повнота і докладність зовсїм непевна. Люстратори подекуди пильно нотують церкви, подекуди зовсїм нї [49]); на податкові таріфи не богато більше можна покладати ся.

Останнїми роками на підставі податкових тариф XVI в. начислено в чотирох землях Руського воєводства 1270 сїльських церков на 2491 сїльських осад і 190 міських церков на 125 міських осад. В землї Белзький 150 сїльських і 28 міських церков на 459 сїльських і 18 міських осад. В землї Холмській 70 сїльських і 27 міських церков на 401 сїльських і 20 міських осад. В західнїх, лїпше загосподарованих повітах Поділя по таріфі 1583 на три села припадає два сьвященики, в більше східнїх оден сьвященик на чотири села [50]). Для Волини, Браславщини, Київщини тарифи дають ще меньше докладні відомости, так що не варта їх і наводити [51]). Але статистика західнїх українських земель, хоч на її докладність також не можна вповнї спустити ся, все таки дуже цїкава: ті цифри церков, які вона дає, можуть бути тільки низше дїйсности, але й вони вказують на далеко вище (розмірно) число парафій, а з тим — і духовенства, в порівнянню з теперішнїм. В трох епархіях нинїшньої Галичини маємо тепер несповна 2200 сьвящеників парафіальних (парохів, завідателїв і сотрудників, при несповна 3400 церквах), тарифи XVI в. дають для сеї території около 1600 сьвящеників-парохів. Тим часом число вірних за сей час зросло принаймнї о яких 7-8 разів [52]), так що число сьвітського духовенства (без монахів) в другій половинї XVI в. було що найменьше о 5 до 6 разів більше супроти загального числа людности, а пізнїйше, в XVII в., коли церковні справи так сильно займали суспільність — і ще більше, і я мабуть не помилю ся, прийнявши, що в тодїшнїй Галичинї люде звязані безпосередно з церквою (духовні й кандидати на духовні посади, що практикували ся при церквах, церковники, їх родини, монахи) становили не меньше 10% всеї української людности [53]). Факт, який не треба спускати з очей для розуміння важности церковних справ для тодїшньої суспільности.

Фундація парохії в нових селах звичайно була дїлом властителя — приватного, чи королївської адмінїстрації. Се наказували властителеви

мотиви не тільки моральні, як я вже сказав, а й фінансові (притягненнє нових осадників, придбаннє доходів від сьвященика), навіть поліцийні: „аби в селї був лїпший порядок”, як висловляли ся часом ерекціональні грамоти [54]). Там де властитель отягав ся, або занедбував сю справу, часом радила собі громада, власним коштом будуючи собі церкву й випрошуючи для неї ґрунти від властителя, або надаючи свої,- або з власного інтересу заходжував ся хтось коло будови церкви й урядження парафії, щоб собі її зайняти, або обсадити якимсь своїм свояком.

Особливо часто війти-осадчі сїл се робили; будували церкву й випрошували від старости чи короля чи приватного властителя ґрунт на парафію й презенту для когось із своєї родини. „Уважаючи на заходи й працю Демяна, війта с. Липя”, пише нпр. староста в однїй грамотї, „які він показав в розроблюванню війтівства, осадженню людей і будові синаґоґи або церкви грецького обряду, і довідавши ся від певних людей, що він буде здатним відправляти службу божу при сїй церкві, та бажаючи зробити більшу вигоду для наших підданих — селян грецького обряду в тім селї, аби лекше залюднювали се село”, — він надає сю парафію тому Демянови й позволяє розробити на церкву певний ґрунт [55]). Впливи війта в громадї й певна протекція зверхности чи властятеля робили те, що йому лекше і на лїпших умовах нїж кому з селян, чи сторонньому чоловіку, можна було зайняти парафію для себе. Практика ся була так звичайна, що парафія не раз трактувала ся просто як приналежність війтівства, як одно з джерел війтівських доходів, і при наданню осадчого привилею в XVI-XVII в. війтови разом з війтівськими ланами, разом з правом на заложення корчми, млина і т. и., надаєть ся часом також лан на церкву: розуміло ся при тім, що війт має вистарати ся посьвященнє для себе (такі війти, посьвящені потім на попів, стрічали ся, як бувало також і те, що попи виступали в ролї осадчих) [56]), чи для когось із своєї родини — сина або брата, або поберати церковні доходи й утримувати від себе для церковних функций стороннього сьвященика, чи нарештї — продати свої права на парохію комусь сторонньому [57]). Тому що війти й ще частїйше — їх сини часто сьвятили ся на сьвящеників, в деяких округах, де війтівства нїмецького або волоського права розвинені, попівство й війтівство стояли в дуже тїснім звязку з собою, а навіть церковні ґрунти не були докладно віддїлені від війтівських чи князївських [58]).

Бували, розумієть ся, й иньші комбінації. Часом попович, не маючи виглядів дістати парафію по батькови, купував чи випрошував собі у дідича право заложити церкву й парафію, або робив се сьвященик з иньшого села, лишаючи дотеперішню парафію комусь з родини, або продаючи, як меньше наручну, або ціла сьвященича родина, котрій треба було нової філії для своїх членів. Або от — уже в пізнійшім часі (1700) селянин Федір Бондар в Пилах (Жовківське) будує церкву і свого сина Костя способить на сьвященика, дідич надав церкві ґрунта й признає на прошеннє Федора презенту тому Костеви, „аби сини Костя й його брати мали з чого живити ся, а сам суплїкант, видавши (на будову церкви) своє майно, мав де притулити ся" [59]).

При церкві був звичайно окрім сьвященика дяк, паламар, проскурниця; часто бували й діакони, навіть по селах. Звістки про сих меньших членів церковного персоналю ми стрічаємо одначе рідко, бо всякі власти й колятори мали до діла лише з сьвящеником, а то тим більше, що сї меньші церковні посади займали свояки сьвященика, так що часом ціла парафія була обсаджена одною сьвященичою родиною, близшою чи дальшою. По анальоґії пізнійшої практики, я висловив здогад що на Руси вже мабуть з дуже давнїх часів члени сьвященичої родини повнили ріжні функції при церкві, яко діакони, дяки, паламарі, проскурниці [60]). З розмноженнєм і розростом духових фамілїй, не тільки множили ся парафії, а зростала й обсада парафій, множило ся число осіб, що сповняли ріжні функції при церкві. Коли у сьвященика було кількох синів, а не діставали собі осібних парафій, при церкві появляло ся кількох сьвящеників, що ділили ся церковними ґрунтами й доходами. Переходовим ступенем до сьвященства було діаконство, і меньші члени сьвященичої родини, перше нїж дістати сьвященство, діставали сьвященнє на діаконів і як діакони функціонували при парафії; в XVII-XVIII в. ми досить часто стрічаємо діаконів по селах, і з часом діаконський уряд місцями стає навіть постійним (на Україні російській вже за моєї памяти були знесені такі сільські діаконства). Перше нїж доступити діаконства, члени сьвященичої родини відбували практику при церкві як дяки, паламарі, а ті що не мали здібностей, чи щастя, чи з иньших причин (нпр. тому що були два рази жонаті) не могли дістати сьвящення на вищі уряди, й на все лишали ся на сих посадах. Обовязки проскурниць часто сповняли вдови по сьвящениках, дяках і т. д. з тоїж фамілії і з того титулу діставали якусь участь в дотації церкви. Лише в

браку свого чоловіка в родині обсаджувано сї посади сторонніми людьми.

От нпр. в однім випадку, в серед. XVI в. купують собі парафію в певнім селї „Васько піп і брат його Іван диякон з с. Висоцька” [61]). В другім дістають потвердженнє свого володіння попівством батько сьвященик з двома синами — також сьвящениками, а в иньшім привилей на новозаснована парафію дістають і володіють нею аж чотирох сьвящеників — батько з трома синами, а дві сьвященичі родини осідають на нїй на ціле століте [62]). Не рідко стрічаємо „поповичів-дяків”, що дістають потім парафії [63]), або такі факти, де сьвященик приймає до себе на ґрунт зятя-дяка [64]). А от в однім документї парафія потверджуєть ся місцевому поповичу і його сину, aspirującemu na popowstwo [65]).

Привилей нпр. Яна Собєского для духовенства мостиського староства видаєть ся „пресвитерам, попам, діаконам і поповичам” тутешнїх сїл — вони потверджують ся в володїнню „попівств і церков в парафіях, що до них належать” [66]).

Практику обсади низших церковних урядів сьвященичими синами так описувало українське духовенство в XVIII в., виступаючи против проєкту записування поповичів в селянство: „з сьвященичих синів від початків віри сьвятої за кількасот літ не було гультяїв, бо вони все віддавали ся церковній службі, а в теперішнїх часах батьки їх звичайно вчать не тільки по руськи, а і в школах латинських, вивчених одних виводять на парохів, иньших способлять до чернецтва, а котрі до того стану не здатні або не мають покликання — осаджують по містах, місточках і селах, уживають до дяківства, а нездібних — за паламарів, дзвонарів і иньшої церковної послуги, або теж способлять до господарської праці, до помочи своєї, шукати хліба з рілї” [67]).

Удержував ся весь сей „причет церковний” з дотацій земельних, з даней вірних і з церковних доходів в тїснїйшім значінню.

Дотація церкви земельною власністю — явище звичайне, загальне, як в маєтностях королївських, так і в приватних. В галицьких королївщинах XVI в. уважало ся нормою для церкви мати лан орного ґрунту, з відповідними порціями сїножатей і городів, з правом зрубу в лїси,

позволеннєм безплатно молоти своє збіже в млині, і т. и. Податок одного золотого, широко розповсюднений в Галичині в серед. XVI в., уважав ся власне нормальним податком з лану церковного ґрунту: стрічаємо випадки, де робить ся в тім випадку опуст, тому що церква не має цілого лану. Але докладно переведена ся норма земельної дотації не була: стрічаємо й більші й меньші церковні ґрунти по королївщинах, а тим більше по маєтностях приватних. Церква в Слобідції під Галичом мала (очевидно з якихсь дуже давнїх часів) поля на сорок днів оранки й сіножати на 28 косарів. З другого боку бували нерідко церкви без всякої дотації, особливо в маєтностях приватних. Маємо нпр. пізнїйший випадок (1726), де селянська громада с. Лоська, на Лемківщині, з причини, що їх церква не має церковного ґрунту, дає від себе на церкву чверть лана й обовязують ся на собі поносити всї ті податки й обовязки, які дотепер були звязані з ґрунтом. Се крайности, але в виказах ерекціональних ґрунтів, де їх маємо (в податкових таріфах), дуже не рідко, особливо в маєтностях приватних, стрічаємо церковного ґрунту „півполя" (півлану), чверть і навіть вісїмки, рідше дволанові, трехланові ґрунта, — а лановий таки найчастїйший [68]).

Виказ церковних ґрунтів зроблений в Пинщині для декотрих сел, при помірі селянських ґрунтів, показує, що тутешні сїльські церкви мали від 1 до 5 волок, а найчастїйше дві; цїкаво, що в тім було також богато ґрунтів „з надання мужицького" [69]). В Берестейщині під час ревізії в 50-х рр. ревізори нормували церковні ґрунти в королївщинах: попи діставали по дві волоки на церкву, „водле уставы господарскоє", а надвишку забирано на господаря [70]).

Купна й леґати, панські й „мужицькі" иноді збільшали з часом такі ерекціональні ґрунти, але з часами норма їх не зростала, а зменьшала ся: пізнїйше півлана уважало ся нормальною дотацією церкви.

При осадженню нового села „на суровім кореню" ерекціональний ґрунт давав ся також в „суровім" видї: сьвященик діставав право „розробити" собі певну порцію ґрунту на церкву. За те при надаванню таких новозаснованих парафій часто практикували ся й ріжні привілєгії: на парафії записувала ся грошева сума, або забезпечала ся вона на кілька поколїнь парохови.

На ерекціональнім ґрунтї сьвященик мав право осаджувати своїх підданих.

Часом се виразно зазначувало ся в ерекціональній грамоті або презенті, часом розуміло ся само собою. Практикувало ся й певні обмеження сього права: нпр. що сьвященик може осадити не більше трох, двох, або й одного тільки „загородника” чи „халупника”, так як се бувало і з війтівствами [71]).

Окрім землї парох і його помічники діставали ріжні доходи з парафіян. Широко розповсюднена була хлїбна данина, т. зв. скіпщина. По части — під впливом староруської десятинної традиції, а ще більше — за безпосереднїм прикладом латинської церкви, і в руській, православній церкві стрічаємо часто для хлїбної дани і назву десятини. Полишаючи на боцї надання десятини з певних маєтностей чи фільварків, що пригадують собою старе наданнє св. Володимира і могли виходити з сеї традиції, очевидно — старанно піддержуваної духовенством [72]), а також і згадки більше загальні, що могли під десятиною розуміти просто тільки хлїбну данину (особливо в грамотах латинських, з їх конвенціональною стилїзацією), маємо звістки зовсім вже недвозначні про проби запровадження десятини на латинський взір. Найбільше характеристичний факт — се інцідент в Солонцї під Львовом [73]). В р. 1555 тутешнї селяне, не знаємо з яких мотивів, з'обовязали ся свому сьвященику давати десятину з усякого хлїба. Потім згода ся урвала ся, чи що, досить, що кілька лїт пізнїйше вони ту десятину давати перестали, твердячи, що такого звичая в селї не було [74]). Сьвященик, що догадав ся завчасу те селянське приреченнє предложити ще й до королївського потвердження, потягнув їх до суду. Кілька лїт ся справа ходила по ріжних судах, королївських і комісарських, селяне все програвали справу, але десятини таки платити не хотїли, й старостї, що їх до того взивав, були rebelles et inobedientes. Які при тім були відносини між ними й попом, можна відгадати. Нарештї попови удало ся якось погодити ся з громадою, і в р. 1569 громада приобіцяла йому перед ґродськими актами не чинити нїчого злого, дати йому свобідно мешкати в селї, відправляти свої сьвященичі обовязки й приватні орудки, й далї давати йому й його наступникам десятину. Згода ся потрівала кілька лїт, але потім справа прокинула ся ще в острійших формах. 1576 р. піп заскаржив на ново селян за те, що не віддали йому десятини. Селяне відповіли обжалованнєм попа перед львівським владикою за ріжні провини — що він дав одному з селян замість причастя камінь, що він привів до смерти другого, і т. и. Піп очистив ся присягою, по рішенню владики. Що

потім було, не знаємо, але три місяці пізнійше попа убито з засідки, коли вертав зі Львова: підстрелили його, а потім добили киями. Родина убитого покликала на суд громаду села Солонки з війтом на чолї; але два найбільше скомпромітовані селяне, „котрих утеча доводить їх вину”, як орік суд, утїкли з села, а тивун і иньші обжаловані довели своє alibi, тому справа скінчила ся тим, що громадї поручено відшукати тих утїкачів. Громада ж, щоб запобічи на далї подібним конфлїктам, просила короля, аби признав її право виберати собі попа, то значить відступив її право презенти, і під враженнєм того крівавого епізода король на се призволив.

З Побужа — з громад Воіна й Рудна, маємо грамоти, що тутешнї селяне, за добровільною згодою давали своїм сьвященикам „десятину”, в певних сталих нормах: в місточку Воінї по копі жита, й по копі ярини, і по два гроші з дому, в селах — по копі жита з волоки [75]). Ся десятина вже відповідає „скіпщинї" й хлїбній данинї, як вона звістна по иньших місцях: давали по копі всякого зерна з лану або дворища, або тільки певного якогось хлїба — нпр. по копі, або мірі вівса, або жита [76]). Часом ся хлїбна данина мотивуєть ся як дань на проскури — може бути відгомін старої питоменної традиції; часом сей даток на проскури творить данину осібну від скіпщини [77]).

Иньші доходи побирані сьвящеником від парафіян згадують ся в старших грамотах звичайно лише в загальних виразах; стрічаємо близші згадки про доходи „від сповіди і від иньших церковних служб”, від проскур, від хрестин і виводин, побори великопостні й великодні, збори хлїба, яєць, конопляного насїння, і т. и. [78]). Докладні реєстри таких церковних поборів знаходимо в грамотах і інвентарах пізнїйших, з XVIII в., що дають загальну суму еволюції сих поборів в польських часах. Наведу нпр. такий деталїчний виказ з одної презенти середини XVIII в., відповідно до „звичаю” селян з Перемищини. „На Різдво сьвященику, як іде з колядою, кождий „кметь” (тяглий) має дати два хлїби й ковбасу, загородники 3 гр., халупники 2 гр.; на великий піст, як іде по середпості, кметь має дати 6 гр., загородник 3 гр., халупник 2 гр.; в велику суботу кметь має дати 12 яєць, загородник 6, халупник 4; від сьвячення колачів (на великдень) по 3 гр.; під успеніє, як в тім селї буває відпуст і сьвященик іде з благословенством, селянин має дати два хлїби, загородник оден хлїб, халупник 2 гр.; скіпщина від кметів руських по копі жита, від загородника по 15 снопів; на проскури

ж сьвященик має дістати від кметів як грецької релїгії так і римської [79]) по півмачки жита що року” [80]).

Інвентар парафії с. Одріхової, в Сяніччинї вичисляє такі доходи. Скіпщини приходить з громади „в снопах жита” 40 кіп. „За хлїб” побираєть ся від громади 18 кірців вівса. Конопляного насїння в великім постї приходить від громади корець і дві чверти. Перед великоднїми сьвятами, при благословленню хат збираєть ся яєць 5 кіп. На вино до служби божої дає громада річно 2 зол. До церкви належать двох підданих, що роблять по два днї панщини пішо. Крім того кождий загородник і халупник (а є їх в селї 28) обовязаний оден день до року косити [81]).

Що тут маємо, mutatis mutandis, з практикою далеко старшою, буде ясно з порівняння сього інвентаря з продажною записею на парохію в с. Пелї, в тій же Сянічинї, при кінцї XVI в. (1595); дїдич признає тут сьвященикови такі „доходи з церкви, з стародавна давані”. Кождий селянин має дати що року по копі „mesznej” озимого жита зараз з поля і по пів кірця вівса на Різдво — се платять всї селяне, а ті що сидять у двох на одній ріллї, дають спільно, по половинї; дїдич обовязуєть ся екзеквувати сей даток. Также обовязані піддані будуть до иньших датків: хлїбів, насїння, гороху, яєць, по давньому звичаю. Загородники — як їх стародавнїй обовязок наказує, мають косити оден день сїножати, або два днї жати, а коли б котрий упустив, або не хотїв, то має дати 2 гроші [82]).

Згаданий в сїй грамоті обовязок панщини на попа від загородників, стрічаєть ся не рідко — власне для загородників і коморників, тому що вони не давали хлїбної дани й иньших оплат, або давали дуже мало в порівняннию з селянами-господарями [83]).

Як не однакові були обовязки селян супроти сьвященика, так не було якоїсь одностайности і що до обовязків сьвященика.

В королївщинах, взагалї супроти сьвящеників більш лїберальних, в XVI в. обовязки сьвященика звичайно обмежали ся грошевим чиншом, від золотого до гривни, плаченого „з ґрунту” або „з церкви”, як висловляють ся ревізори; подекуди дань ся має ще стару назву „лиска” — лисяча шкірка, що, видко, давала ся давнїйше сьвящениками. Вона не була загальною; маємо нпр. з початку XVI в. королївську грамоту до теребовельського

старости, де король, на прошеннє тутешнїх попів, забороняє поберати з них лиску, бо давнійше її тут не плачено [84]). Але під час люстрації 1565 р. тутешні попи платили „поклону” по червоному золотому. Отже не одно, то друге.

До сього грошевого датку прилучали ся ще часом дрібнійші поклони (сир, або грошима кілька грошей). Від иньших, підданських данин — як також і від ріжних спеціальних селянських поборів — як відумерщина, весільні куниці, сьвященик і його родина мала бути вільна. Так соймова конституція 1659 р. постановляла, що духовенство руське має бути вільне у всїх землях, в маєтностях королївських, духовних і сьвітських від всякого підданства, податків, панщин, підвод і робіт [85]). В грамоті кор. Михайла 1671 р. перемишльському духовенству (староств перемишльського, мостиського й медицького) признаєть ся, що сьвященики, відповідно до грамот попереднїх королів, мають бути вільні від десятини від худоби, свиней, пчіл і иньших обовязків, від подимного й иньших податків, від усяких форм панщини (закосків, зажинків, збирання сїна, підвод), жовнїрських кватир; їх халупники (загородників і халупників признаєть ся їм право осаджувати на своїх ґрунтах без обмеження) мають бути також вільні від усяких громадських податків, і т. и. [86]). Подібні звільнення повторяють ся в ріжних иньших привилеях, в презентах та ерекціональних грамотах з ріжних місць [87]), але власне — се дуже усильне повторюваннє сих звільнень само показує вже, що практика, навіть по королївщинах, так лїберальною супроти сьвящеників не була. Епископ львівський Шумлянський скаржить ся королеви, що старости й державцї примушують попів до „свого підданства, робіт, повозів, панщин, підвод, ношення й пересилання листів, десятин, податків”, і король наслїдком того видає для львівської епархії грамоту, анальоґічну з наведеною вище даною для духовенства перемишльського [88]). Коли в Медицькій королївщинї сьвященики на підставі тих королївських увільнень дійсно хотїли скинути ся всїх обовязків і оплат, які перед тим поносили вони разом з сїльськими громадами своїх сіл, се викликало протест громад, довголїтнї процеси, конфлїкти й бійки, напади громад, і т. д. [89]).

В маєтностях приватних духовенство, загалом беручи, було ще більше обмежене, і становище його було ще більше неоднакове. Навіть від

панщини й підданства в XVI-XVII в. часто не було воно вільне. Хоч сьвященик і його близша родина, відповідно до загальних канонїчних постанов, мусїла уважати ся свобідною, незалежно від його походження, але як то трапляло ся в давнїй Руси з сьвящениками сьвяченими з невільників, і тепер кріпаків, посьвячених на сьвящеників, не увільнювано, а трактовано часами далї як кріпаків. Нпр. в судових записках XV в. стрічаємо й такі, де дїдич позиває другого, за те що прийняв його сьвященика, трактуючи його як звичайного кріпака-утїкача [90]), або взагалї попи виступають як прості піддані шляхтича [91]). Розумієть ся, вони звичайно зіставали ся в такім разї вповнї або в части при всїх підданських обовязках. По традиції й звичаю, такі підданські обовязки задержують ся за сьвящениками і в ерекціональних або презентаційних грамотах XVI-XVII вв., часом навіть в таких, що продавали сьвященику парафію за високі суми.

Наведу кілька прикладів такої попівської панщини. В однїй сяніцькій презентї з к. XVI в. застерігає собі дїдич, що сьвященик буде сам ставати або висилати робітника до направи ровів і греблї, висилати ме робітника на зажинки, обжинки і т. и., а як би видавав „дївку" до иньшої маєтности, має дати дві куни, як і селяне. Перемиський маґістрат, надаючи попови парафію в своїм селї в р. 1645, зобовязує попа до двох днїв пішої панщини на державця [92]). Ян Фредро, продаючи коло тогож часу в своїх маєтностях парафію попови за 300 зол., окрім дуже значних оплат і данин „рівно з громадою" (піп мав платити йому з півлану церковного що року 8 зол, колоду вівса з верхом, що виносила десять півмірків міри торгової, шість каплунів, гуску, копу яєць), обовязує його також до певних робіт: чотири рази до року післати людей до складання стогів, три днї до зажинків і обжинків по однїй людинї, від рана, на заноски й обкоски, на траву й ярове збіже, по два рази, по одному косару, від рана, та ще на громадженнє й вязаннє, також напрясти штуку прядива [93]). І такі практики місцями тягнули ся дуже довго, як правні, або як надужитя. Так Яков Собєский в 1735 р. за скаргою духовенства з його Жовківщини на посесорів і громади, що вони їх потягають до „робіт, чиншів, десятин і иньших обовязків рівно з селянами й громадою, змушуючи самих сьвящеників і церковників до ріжних послуг собі”, — наказує аби на далї не обтяжали так духовенства [94]). Не кажу вже про явища, що характеризують не так правне становище,

як брутальність і самоволю шляхетських коляторів. Для сеї сторони на разї вистане навести отсї слова з реляції унїятського митр. Рутського папі, на початку XVII в.: „сьвящеників наших їх пани, що мають право патронату, бють, замикають до вязнення й карають иньшими карами; деякі шляхтичі дійшли до такої безбожности, що змушують їх робити як підданих, а як не хочуть, то карають”. Він радив на поправу оголосити анатему на всякого, хто вдарить сьвященика [95]).

Незалежно від обовязку робіт, оподаткованнє сьвященика в приватних маєтностях також бувало значно вище, нїж по королївщинах. Приклад тому ми вже бачили оден; наведу другий. Дїдич Липя (в Самбірщинї), продаючи сьвященику в 1602 р. парохію, звільняє його від панщинних робіт, але накладає ріжний чинш 30 золотих, дань вівсяну, від овець, даваннє курей, яєць. В третїй (1652) сьвященик, купуючи парафію, має платити річного чиншу 24 зол., але увільнений від иньших обовязків, і т. д. [96]).

Сї приклади вистануть для пояснення сказаного вище, що заложеннє попівства давало нову рубрику доходу панови і в його інтересї (матеріальнім) лежало множеннє парафій: її продавано за добру суму, сьвященик платив незлий чинш, давав ріжні дани, а все се дїдича коштувало дуже мало, або й зовсїм нїчого, бо бували церкви й зовсїм не дотовані. Сакович в своїй критицї руських церковних порядків так пише: „богато парафій продають ся, особливо на Підгірю; там користолюбний пан не дивить ся на вартість особи, що шукає парафії, не журить ся моральними інтересами своїх підданих, але уважає на ситу попівську калитку і свій зиск, бо там пани з попів мають особливі користи: кого післати з фірою в далеку дорогу? — попа; з кого здерти гроші за кару з якої будь причини? — з попа, і т. д. Попи привикли до такого трактовання, і готові зносити не знати які тягарі, аби лише їх не змушували до унїї, і лакомі пани через те волїють мати в своїх маєтностях попів схизматиків, а не униятів”. Могила в своїй відповіди не заперечує всього сього, вказує лише на безрадність духовенства: „мусить піп неборак для свого спокою і купити церву, коли пан за дурно не дає йому церкви з парафією, мусить і з підводами ходити, і з листами бігати, коли його неволя тисне; мусить і вину, хоч не винен, заплатити, як його ріжними способами мучать і до вязницї саджають [97]).

Продажа парафій взагалї була дуже широко розповсюднена й практикована. В нїй бачили зовсїм нормальне явище, і тільки в XVIII в., від Замойського собору, що рішучо виступив против такого страшного, з канонїчного становища, явища, ся практика починає поволї зводити ся. В приватних маєтностях дїдичі продавали парафії часом дуже значною цїною. В цитованій нпр. вище презентї на парохію в Пелї (в Сяніцькім) з кінця XVI в. дїдич „продає попівство”, як каже, за двіста золотих. За такуж суму кілька років пізнїйше продаєть ся парафія в Липю, в Самбірщинї (і при тім іще сьвященик має згадані вище великі річні датки) [98]); пізнїйше маємо наданнє парафії і ще за вищі суми. Оплачуючи парафію такою значною сумою, сьвященик за те діставав її на вічність: в тій сумі, читаємо в тій презентї на парафію с. Пелї, буде він тримати й уживати її з своїми потомками вічно; вільно буде йому й його потомкам продати її, даровати і по волї своїй розпоряджати, тілько не підносячи (при продажі) цїни над 200 зол. (аби дїдич не потрібував вищою сумою попа сплачувати), хиба як би що прибудував; в такім разї й дїдич, як би з якої пильної потреби викупляв попівство від сього попа чи його потомків, то мусить заплатити і головну суму — 200 зол., і ті додаткові винагородження по обрахунку [99]).

В королївщинах таких великих сум за парафії не брали, здаєть ся, але й дїдичність не забезпечувано так широко. В колєкції самбірських грамот XVI в. при заснованню нових парафій звичайно стрічаємо ґваранцію на два поколїння, то значить той, хто дістає парафію, буде її держати до смерти, і його син чи иньший наступник також. В иньших разах володїннє парафією ґварантувала сума, продажна чи записана для забезпечення сьвященика, аби винагородити його за ті труди і вклади, які мусїв він понести уряджуючи нову парафію й ерекціональний маєток: розробляючи вимірений на церкву „на суровім кореню” ерекціональний ґрунт, будуючи ерекціональні будинки або й церкву, та закладаючи господарство. Така сума, чи заплачена сьвящеником дїйсно за парафію в цїлости, чи тільки записана йому, забезпечала до певної міри його володїннє, бо староста, віддаючи кому иньшому парафію, мусїв би сплатити сю суму сьвященику чи його потомкам.

Поза сею евентуальністю перше право на парохію признавало ся потомкам сьвященика, що дістав тут парохію. Иноді се ґварантувало ся в грамотї виразно. „Ми йому, читаємо нпр. в однїй старостинсьскій грамотї, презентї-

продажі, — нинїшньою грамотою ласкаво забезпечаємо, що поки він живе, не має бути віддалений від адмінїстрації церкви в с. Тершові, по смерти ж дозволяємо, щоб його сини і внуки й їх законні потомки, коли вони будуть сьвящениками, до того здатними, володїли тою церквою в Тершові і розпоряджали нею вповнї так в справах духовних як і матеріальних” (tam in spiritualibus quam im temporalibus) [100]). А ще далеко частїйше се само собою розуміло ся, бо спадщинність парафії була загальним і загально прийнятим принціпом.

Я підносив вже давнїйше, що дїдичність почала розвивати ся в духовенстві від разу, уже в староруських часах [101]). В литовсько-польських часах розвій сей стрів нові прихильні обставини, з одного боку — в тій обставинї, що руські церковні уряди трактовано з більше сьвітського становища, як певні бенефіції, подібно як війтівства або держави, з другого боку — в тій широко розповсюдненій практиці (що також, очевидно, стояла в тїснім звязку з таким бенефіціальним поглядом) продавання парохій, або записування їх в певних грошевих сумах. Дїдич-колятор чи королївський староста продавав, мовляв, в принціпі право на побираннє певних доходів і робіт від його підданих, але в дїйсности, розумієть ся, продавав церкву, парохію, зовсїм конкретно, і вона трактувала ся вповнї анальоґічно з державами всяких иньших маєтностей, а церква і парафія уважали ся об'єктом дїдичного держання і володїння, як село, війтівство, млин, чи що иньше.

Пречисто проголосила сей загальний принціп дїдичного держання церков королева Бона при однїй, досить характеристичнїй нагодї. Богданець, внук попа з церкви св. Юрія в Пинську, звернув ся до неї, просячи дати йому дїдову парафію. Дїд його вже від довшого часу не міг справляти служби через старість, але сей Богданець був іще за молодий на попа. Супроти того князь пинський Федір „прилучилъ былъ ку церкви нЂкоторого попа владычнего”, і той адмінїстрував церкву. Тим часом Богданець виріс і звернув ся до нової держательки Пинська — кор. Бони. Та признає права Богданця на церкву — не на підставі якихось спеціальних надань, чи ґваранцій: їх очевидно в сїм разї не було (та й не видко, аби вони в сїм краю практикували ся), а тому тільки, що він був прямим потомком давнїйшого сьвященика: „якожъ єсть обычай въ Руси, ижъ церковь и доходы церковныє на потомки спадаєть” [102]).

Нема сумнїву, що се дійсно була загальна максима тодїшньої церковної практики, й коли якісь спеціальні обставини або чинники не мішали ся до звичайного порядку, парохії „спадали” спадщиною.

Презенти й ерекцийні грамоти часом, як от і в вище наведенім цитатї, містять застереженнє, що дїдичити парафію потомки сьвященика можуть лише в такім разї, коли будуть здатні до попівства — себто коли зможуть бути посьвящені на попів [103]). Се на перший погляд само собою зрозуміла умова, мала те значіннє, що обмежала субституцію. Супроти того, що попівство трактовано як бенефіцію, не так з spiritualibus, як temporalibus, така субституція трактувала ся, певно, досить часто, а часами навіть допускала ся й самими презентами [104]). Другим обмеженнєм спадщинности було, що спадкоємцї сьвященика не мали дїлити між собою і членами своїх родин церковного майна і не відступали стороннїм особам, себто що ерекціональні землї й доходи мали переходити в цїлости з рук до рук, не дїлячи ся на кілька частей [105]). Мотив зрозумілий, а застереженнє було о стільки потрібне, що при сильно розвиненім приватно-правнім поглядї на володїннє парафією, дїленнє й дробленнє церковних ґрунтів дійсно практикувало ся, а то тим більше, що при дїдичнім, фамілїйнім володїнню парафіями церковне володїннє обростало ріжними здобутками, причинками, купнами своїх державців, і переплутувало ся з правами особистої власности.

Завдяки тим відносинам творили ся правдиві династиї попівські, де сьвященство було дїдичним протягом цїлих столїть, і навіть та сама парафія цїлі столїтя зіставала ся в певнім родї. Особливо так було по селах. Міське духовенство з часом шукало для своїх дїтей ліпшого хлїба, ліпшої карієри, як з другого боку на богатійші міські парафії, так само як на епископства й архімандрії знаходили ся часто ласі кандидати і з сьвітських людей; але по містах бували родини, що держали сотки лїт парафію в своїй родинї. Парафії переходили з батька на сина, з брата на брата, давали ся в посаґ, коли донька сьвященика виходила за сьвященика, переходили часом до дальших свояків спадщиною, і тільки як зводила ся родина, так що не ставало сьвященика в нїй, продавала ся стороннїм людям, або iure caduco вертала ся до свого патрона [106]). Нпр. в 1613 р. Петро попович, „потомок покійного Іванка попа мощанського” (в Сянїччинї), не мігши отримати сам попівства, продає попівство мощанське за 400 зол. Копчтеві

Балучинському, його жінці Васї й потомкам на вічне уживаннє; як поясняє він при тім — протягом кількох тижнїв оповіщав він в усїх околицях своїм своякам, чи може між ними хто відізветь ся з „близкістю” (родовим правом) до тої парафії й схоче його скупити з неї, але що нїхто не обізвав ся, тож він продає тому Балучинському, чоловіку чужому [107]). Документ сей може ілюструвати принціп не тільки спадщинного просто, а фамілїйного володіння парафіями.

Примітки

[1]) Лїтературу про духовенство див. в прим. 9.

[2]) Akta gr. i ziem. XIV ч. 2966 і 2987, Архивъ Югозап. Рос. І. т. X ч. 21 (Львів). Akta gr. i ziem. XIV ч. 2224 й ин. (Унїв), IX ч. 98 і XV ч. 4625 — Лагодище. Матеріали ч. 8 (Желехів). Жерела до іст. України-Руси III с. 362 (пор. с. 357) — Щирець. Свод. лЂтопись XVII в. Петрушевича с. 135-6 (Плїсниська), 161 — (Камінка); про иньші в Шематизмі Босака, sub vocibus.

[3]) Akta gr. i ziem. VII ч. 51 і XII ч. 4286 (Крилос), XII ч. 1231 (ex. 1564) і 3558 (Купилів і Соботів), Галятовський Небо новоє л. 132 (Завалів), про иньші Петрушевич ор. с. 48, 77-8, Косак sub vocibus.

[4]) Палеограф. снимки ч. 13, пізнїйша записка у Петрушевича с. 124.

[5]) Галятовського Небо новоє, л. 50.

[6]) Петрушевич с. 230-1.

[7]) Ibid. c. 66.

[8]) Архивъ Югозап. Рос. I т. X с. 199, акт вибора Желиборського у Петрушевича с. 88.

[9]) Перемишльські й самбірські монастирі, епископського подавання — А.

G. Z. VII ч. 26, в пізнїйшій латинській копії грамоти з р. 1407, оборона її автентичности тамже; для нас одначе вона зістаєть ся цїнним джерелом, навіть як би прийняти її за фальсіфікат з поч. XVI в.; деякі назви монастирів не зовсїм ясні (видавець їх не відгадав переважно). Продажа Каленикового монастира — факсіміле в Палеограф. снимках ч. 24, давнїйше A. G. Z. II ч. 9 (1378 р.). Монастирі Бибельських — A. G. Z. т. XIII ч. 1489, в Щитній — ibid. 4786, самбірський — VI ч. 14, черхавський — Сторінка з іст. сіль. духовенства ч. 1 (Записки т. 34). Про иньші в Шематизмі Косака.

10) Виїмки з документів у Косака с. 174, 183, 192, 194.

11) Володимир — Archiwum Sanguszków II с. 148, III с. 56 і IV с. 418, 563, Архивъ Югозап. Россіи I т. 1 с. 25-7, 181-2. Жидичин — нпр. Arch. Sang. III с. 167, 173, IV с. 204, 247, 418, Дубно — Опись Румянц. музея ч. 131, Дорогобуж, Пересопиця, Дубища — Zródła dz. VII с. 87-8, пор. Палеограф. снимки ч. 13, Arch. Sang. III с. 121, Архивъ Югозап. Р. I т. 1 с. 3-4, 206, Леонтовича Акты Литов. м. I ч. 501, Степань — Теодоровича II с. 580-1, иньші — Arch. Sang. IV с. 563, також III с. 5, IV с. 254, 313, Жизнь кн. Курбского I с. 78.

12) Див. виписки з Записок Рутского і Кишки, у Петрушевича с. 76 і 455 (тут іще монастирі Староницький і Доброгорський).

13) Документы архива мин. юст. I с. 227; Ревизія Кобрин. економіи с. 308 і далї, Писцовоя книга Пинск. и Клецк. княжества с. 39, 381, 400, Памятники II. 1 с. 174, Акты Зап. Рос. I ч. 140, Архивъ Югозап. Россіи IV, 1 с. 25, 43, 44. Що до Тороканського монастиря, що фіґурує часом між монастирями XVI в., фундаційна грамота його, друкована в Археографич. Сборнику т. VI ч. 142, очевидно фальшована, хоч дослїдники й приймали її за автентичну (Макарій IX с. 201: каштелянів волинських в 1517 р. не було зовсїм, а Пясочиньского між волинськими каштелянами взагалї не було ніякого. Як видко з мови, грамоту сфальшовано десь дуже пізно, мабуть не скоршо 2-ої пол. XVIII в., і зробили се, очевидно, місцеві монахи, аби увільнити ся від власти жидичинського архимандрита — до нього сей монастир належав, а в XVI в. тут ніякого монастиря не чути — див. Архивъ II т. 1 с. 70, 389, 398.

14) Архивъ Югозап. Рос. I т. IX с. 369, X ч. 214.

[15]) Археогр. сборникъ IX с. 1-3, 12-14, 29-30, 38 Архивъ Югоз. Р. I т, IX с. 365, виїмки з Супрасльського збірника у Макарія IX с. 120.

[16]) Archiwum Sanguszków IV ч. 254, пор. т. III ч. 14, 460, 464.

[17]) Акты Южной и Зап. Россіи I ч. 131; в наданню с. Дворця Заславським з р. 1501 про монастир нема мови — Archiwum Sang. I ч. 121.

[18]) Архивъ Югозап. Россіи I. 1 ч. 17; про те, в котрім з численних „Городищ” був монастир, див. у Теодоровича Описаніе Волынской епархіи III с. 644-5.

[19]) Теодорович Описаніе III с. 666 (покликуєть ся на акти Луцького архиву).

[20]) Памятники изд. кіев. ком. IV, l с. 38.

[21]) Собраніе Грамотъ Минской губ. ч. 43. Статя: Брагинская волость в КалендарЂ СЂверо-зап. края Д.-Запольского с. 116.

[22]) ЛЂтопись Густинскаго монастиря с. 47-55.

[23]) Голубева Исторія дух. акад. дод. 2.

[24]) Виписки з рукоп. у Петрушевича с. 455.

[25]) У Косака с. 31, 180, 190, 193, згадки в Архиві Югозап. Рос. I т. XI с. 176 і 214.

[26]) Описаніе Черниговской епархіи т. IV с. 70-1. Виписка з Consultatio gen. Antopolitana — Наук. Сб. гал. мат. 1866 с. 196.

[27]) Книга львів. ґроду 545 л. 253 в архиві краєвім; хибно признавають заснованнє сього монастиря Киселеви — нпр. у Новицького, К. Старина 1885, XII с. 634.

[28]) Памятники кіев. ком. IV. l с. 63.

[29]) Звістки з документів у Косака 148, 149, 180.

[30]) Петрушевич Свод. лЂтоп. XVII в. с. 11.

[31]) Матеріали під р. 1578, пор. Косака с. 181.

[32]) Виїмки з грамот у Косака с. 141.

[33]) Петрушевича Сводная лЂтопись XVII в. с. 48 і 83.

[34]) Ibid. с. 167, 176, 177-8, 185.

[35]) Архивъ I т. IV с. 221-2, Архивъ III, т. II с. 143 (Клинець), I т. IV с. 164 (Красногорка) і 183 (Перекопи), III, 2. 137 (Мильче), Теодоровича Описаніе I с. 136 (Ясногород).

[36]) Див. Архивъ Югозап. Россіи I т. X с. 896, XI с. 107, 456, 586, 587, 600, 601, 615, 628, XII с. 215, 245, 445. Петрушевич Сводн. лЂтоп. XVII в. с. 58, 225, про иньші у Косака, sub vocibus.

[37]) Див. у Косака sub vocibus.

[38]) Памятники полемич. литературы I с. 46 (Рус. ист. библ. т. IV).

[39]) Архивъ Югозап. Рос. I т. IX с. 365, 369.

[40]) Див. Архивъ Югозап. Рос. I т. X особл. ч. 36 і 184, пор. Петрушевича Сводн. лЂтоп. с. 35.

[41]) Петрушевич с. 247, Шараневич Черты с. 369 і далї.

[42]) Жерела до історії Укр.-Руси I с. 54, III с. 78, 123, 137, VII с. 71, 121, 138, 185, 278. Zródła dziejowe XVIII. I с. 97, 101, XIX с. 50-1 передмова.

[43]) Інвентарі й люстрації вказані вище в прим. 2 до с. 264.

[44]) Жерела до історії України-Руси I с. 10, 64.

[45]) Сторінка з історії сїльського дух. ч. 2, 3, 7, Жереда I с. 332, 251.

[46]) Архивъ Югозап. Рос. I т. XI, с. 359.

[47]) Сторінка с. 3-5 і ч. 54 і 64.

[48]) Επανόρθωσις albo Perspectiwa с. 106-8, також Архивъ Югозап. Рос. I т.

IX с. 357-360.

[49]) Нпр. люстратори 1564 р. в Холмщинї не нотують попів зовсїм, і люстрація 1570 р. їх не доповняє також — див. нпр. Жерела т. VII с. 16 і 21.

[50]) Jabłonowski Zródła dziejowe т. ?VII?. II с. 184 і 81, т. XIX с. 50-1.

[51]) Для Луцького повіту тарифа 1583 р. дає 66 сьвящеників на 277 сіл, і Яблоновский (XIX с. 51) з того поспішив ся зробити вивід, що „з релїґійного погляду було лїпше під безпосередньою властию Корони”, але при огляді Київщини мусїв переконати ся, що відомости тариф про попів нових провінцій Корони зовсїм недокладні і промовчують дуже богато (XX т. III с. 471 3).

[52]) Яблоновский числить в чотирох землях Руського воєводства міської й сїльської людности на 449 тис., в зем. Белзькій 56 тис. (XVIII. II с. 210). Цифри сї одначе здобуті дуже гіпотетичними обчисленнями. На сїй території мешкає тепер коло 5 мілїонів людности.

[53]) Яблоновский начислив в Перемиській епархії XVI в. 625 парафій. В 1666 еп. Суша подавав число тутешнїх парафій на три тисячі (sic), а в 1680 р. Сарновский навіть 3.400! Див. виписки у Петрушевича с. 135 і 513.

[54]) Сторінка с. 3-4.

[55]) Ibid. ч. 61, пор. ч. 2.

[56]) Пор. Матеріали ч. 109.

[57]) Сторінка с. 6-8, Матеріали ч. 113, Шараневича Rzut oka с. 5, Церковная унїя на Руси с. 12, Черты с. 50-71.

[58]) Нпр. Черты с. 66-7 і 291-4.

[59]) Шараневич Rzut oka с. 10.

[60]) Т. III гл. 3 (с. 346 в першім вид.).

[61]) Сторінка ч. 51, пор. Шараневича Церк. унїя с. 15.

[62]) Документи в Шематизмі перемиськім з р. 1879 с. 459 і у Шараневича Черты 288-9.

[63]) Сторінка ч. 13, Шараневича Церк. унїя с. 15.

[64]) Нпр. документ у Шараневича Черты с. 57 (сьвященик записує третину церковного лану зятю-дяку).

[65]) Шематизм 1879 р. с. 487.

[66]) Шематизм 1879 р. с. 241. Діакони поруч попів по селах виступають в процесї медицьких громад з сьвящениками тих же часів — Шараневича Черты с. 162, пор. тамже с. 254.

[67]) De libertate synów kapłańskich rit. gr. cath. (1764), передр. у Петрушевича Сводн. лЂт. XVIII в. с. 252.

[68]) Сторінка с. 8-9, Шараневич Rzut с. 10, податкові таріфи в XVIII т. Zródła dziejowe: там де розмір попівського ґрунту не означено, найчастїйше треба розуміти, очевидно, лан.

[69]) Писцовая книга Хвальчевського, передмова с. 31-2 (при вольвичській церкві тут є одначе помилка).

[70]) Мої „Кілька документів з Забужської Руси" — Записки т. XXVIII, ч. 2.

[71]) Сторінка с. 9, Rzut oka с. 15, 37.

[72]) Такий характер має нпр. наданнє маршалка волинського Олизара (Кердеєвича) для луцького красносельського монастиря десятини з його села Серник: „исъ своєго двора десятину у поли и съ озими, и съ ярины, и съ жита, и съ пьшеници, и съ овса", і т. д., або княгинї Федори Кобринської для кобринського монастиря св. Спаса на десяту міру з млина і десяту копу з жита і всякої ярини в пашнї кобринській. Ще більше зближене своєю стилїзацію до староруських грамот потвердженнє (1516 р). за володимирською катедрою, на підставі надання Свитригайла, на „дани и десятины, и тежъ суды и вины и розпусты и поємщины и смирщины" — Акты Зап. России I ч. 84, II, I, Pociej Zbiór wiadomości historycznych i aktów

dotyczących dziesięcin kościelnych na Rusi (Варшава, 1845) с. 22-3, тамже й кілька иньших реґест — с. 22-4, також у Макарія IX с. 232-3. Признаннє decimas manipulaneales alias skopsezyzne для руського пароха див. Сторінка ч. 59 і стор. 9.

73) Документи до сеї справи в Матеріалах під рр. 1564, 1569, 1576, 1577, 1578, також Львів, ґр. кн. 331 с. 150, 333 с. 29, 48, 174-5, 177, 334 с. 107, 336 с. 868, 337 с. 338, 369, 645 (Львів. краєв. архив).

74) vigore privilegii et usus antiqui nunquam solvi solitarum кн. 332 с. 48.

75) Кілька документів з Забужської Руси ч. 1 і 2.

76) Сторінка с. 9, Матеріали ч. 110 і далї під р. 1576, Шематизм 1879 р. Rzut oka с. 14 і 37, Черты с. 53, 81. Назву десятини див. в Шематизмі с. 162 (грамота може підправлена), 268, 452.

77) Нпр. Шематизм 1879 р. с. 253, 267.

78) Сторінка с. 10, Rzut oka с. 17, 37, див. також іще дещо низше.

79) Се рідка практика.

80) Шематизм 1879 р. с. 453.

81) Інвентар Одріхови — з місцевих церковних актів.

82) Матеріали під р. 1595.

83) Виписки у Шараневича Rzut с. 14-5.

84) Матеріали ч. 64.

85) Volum legum III с. 301.

86) Архивъ Югозап. Рос. I т. X ч. 257.

87) Порівняти нпр. сей привилей кор. Михайла (Архивъ I. X ч. 257) і його ж о рік старший (ibid. ч. 110), привилей Яна III (Шематизм с. 241-2 і Черты с.

117, 120), і т. и.

[88]) Архивъ I. X ч. 110.

[89]) Процеси сї на підставі актів оповідає Шараневич Черты с. 129 і далї.

[90]) Akta gr. i ziem. XII ч. 886 (eundem poponem hominem profugum, qui fugerat ob timerem Thartharorum).

[91]) Laboriosi... Paszko pop de Puthnowicze, kmethones d. Nicoiai de Puthnowicze. Kmetones et subditi g. St. Uhrowiecki — між ними піп. Виписки з актів у Площанского Прошлое Холмской Руси с. 84.

[92]) Шематизм 1879 р. с. 65 і 313.

[93]) Ibid. с. 301, див. іще Черты с. 100.

[94]) Наведене у Шараневича Rzut с. 173.

[95]) У Петрушевича с. 183.

[96]) Реґести у Шараневича Rzut с. 8-9, Черты с. 86, Матеріали під р. 1595.

[97]) Perspektiwa с. 108. Архивъ I. IX с. 360 і передмова с. 359-62.

[98]) Матеріали під р. 1595, Шараневич Rzut oka с. 8-9.

[99]) Матеріали під р. 1595.

[100]) Сторінка ч. 8 і 9. В тій своїй розвідції я висловив гадку, що продажа парохій старостами була фіктивна — що се тільки були записи; але як і бували може такі записи в формі тільки продажі, то загально того все таки не можна сказати.

[101]) Див. т. III гл. 2, с. 346 першого вид.

[102]) Ревизія пущъ и переходовъ с. 252.

[103]) Нпр. Сторінка ч. 18, 20, 33, 34, Rzut oka с. 9, Черты с. 85.

[104]) Сторінка ч. 64.

[105]) Шематизм 1879 р. с. 287, реґести у Шараневича Rzut oka с. 10, Черты с. 239.

[106]) Відомости про такі попівські династиї подає Шараневич Черты с. 17-19, 41, 39, 56, 72 й т. и. Тамже нпр. с. 57 — передача парафії за донькою зятеви. Цікавий тестамент сьвященика, де він відсуває від своєї парафії старшого сина, а передає молодшому — Шематизм 1879 р. с. 482, і ин.

[107]) Матеріали під р. 1613.

V. Управа сьвітська.

ОСТАНКИ СТАРОРУСЬКОЇ СХЕМИ, СИСТЕМА „КОЛЕЙНИХ” ДЕРЖАВ; НИЗША АДМІНЇСТРАЦІЯ; ПЕРЕМІНИ В СТАРОРУСЬКІЙ АДМІНЇСТРАЦІЙНІЙ СХЕМІ, УПАДОК СТАРИХ УРЯДІВ. ПРОВІНЦІОНАЛЬНА АДМІНЇСТРАЦІЯ В. КН. ЛИТОВСЬКОГО ДО ПОЛ. XVI В., ПОДІЛ НА ПОВІТИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ, НАМІСТНИКИ-СТАРОСТИ, ЇХ ГОСПОДАРСТВО І ПУБЛИЧНІ ФУНКЦІЇ, ЇХ ПІДРУЧНИКИ; ВОЄВОДИ; СПЕЦІАЛЬНІ УРЯДНИКИ.

Загальний погляд на перестрій суспільно-полїтичного устрою українсько-руських земель в сих столїтях дав я у вступнім роздїлї. Там було піднесено, що до орґанїзації їх управи вихідною точкою був устрій староруський скрізь — і в границях в. кн. Литовського і в українських землях Корони, та в початках тільки модифікував ся під впливом потреб сих державних орґанїзмів. Ріжниця була тільки в тім, що в коронних землях ся модифікація пішла скоро й сильно, і протягом столїтя староруський устрій був, з невеликими виїмками, вповнї заступлений польським, а в землях в. кн. Литовського еволюція ся потягла ся на кілька столїть.

В перших початках литовської зверхности тут, як ми вже бачили, на чолї управи землї ставав звичайно князь з нової династиї (о скільки не задержували ся князї з давнїх династий — як то бувало в дрібнїйших волостях); коло такого провінціонального князя прибічна рада, зложена з

вищих достойників, бояр та дрібнійших — служебних або волостних князів; управа з невеликими змінами повторяє собою форми центральної управи староруських часів. Тратить значіннє другий чинник земської управи — віче, але як орґан управи землї, воно заникає у нас іще за староруських часів. Далї в головнійших містах землї сидїли й правили з руки князя „воєводи" (сей другий титул „тисяцького" витїсняє уже в руських часах його назву), або „посадники" (при тім в термінольоґії в. князївства північний термін „намістника" бере перевагу над сим титулом посадника, звістним з київських часів). Дрібнійші міста й волости „колеєю" держали місцеві бояре, мабуть по одному році, як то практикувало ся подекуди і пізнїйше. „Тіуни" далї сповняли ріжні поручення з сфери адмінїстрації й суда. Як меньші урядники — спеціально для сїльських округів виступають стародавні „сотники", „десятники", й ще старші „старцї", часом іменовані вже вищою властию, не вибрані або прирожденні. Окрім того більші або меньші волости лишали ся в руках дрібнійших князїв — з старих чи нових династий.

Така загальна схема управи сих переходових часів відтворяєть ся перед нами при порівнянню пізнїйших пережитків з староруською практикою і з нечисленними документами з внутрішнїх відносин сих самих часів [1]). Порівняти нпр. грамоти Юрия-Болеслава 1334-5 рр., видані з участию його ради, де виступають: місцевий епископ, двірський (iudex curiae) і воєводи (луцький, белзький, львівський, перемишльський), — з другого боку нпр. грамоту Любарта 1366 р., де сьвідками акта виступають: владика луцький, кн. Данило Острозький, Іван воєвода луцький і двоє бояр без титулів, або поруку за кн. Дмитра-Корибута сїверського його бояр з року 1388, де виступають князї Давид Дмитрович і Русан Плаксич, воєвода трубецький Семен Ясманович, воєвода новгородський Сущ, і цїлий ряд бояр без титулів [2]). Значно „модернїзована" рада Свидригайла, з часів його панования на Волини, 1430-40-х рр.: в нїй виступають: місцевий владика, воєвода київський, старости луцький, володимирський і подольський, двірські урядники — маршалок, канцлєр, крайчий, і т. и. [3]).

Уряд „намістників" в загальній адмінїстраційній схемі в. кн. Литовського XV-XVI в. був широко розповсюднений; уряд сей очевидно істнував і в українських землях XIV-XV в., хоч в актах того часу тут ми його не маємо нї під сим новим іменем, анї під давнїйшим іменем посадників.

Практика „колейного” держання меньших міських округів і волостей місцевими боярами звістна нам в XV і навіть XVI в. в Київщині, на Побужу, по части й на Волини. Кілька документів з кінця XV в. ілюструють іще досить добре сю практику, що тодї вже була архаізмом. Так в 1487-8 р. в. кн. Казимир роздає „боярам житомирським” київські волости: волость Бирин Макару Володковичу „на годъ после первыхъ” (після тих, що вже давнїйше дістали на неї наданнє, — експектативу, як казали пізнїйше), і на другий рік її ж Андрею Лихачевичу також „на годъ после первыхъ”; так само волость Жолвяж Юшку Полковичу, і по нїм Владицї Попковичу; волость Хотїнь Сеньку Романовичу „на сей годъ”, так само Петрушку Скипоревичу вол. Утїшків. Боярин Пирхайло представив в. князю, що він давно вже дістав був наданнє на волость Олевську, але все ще не приходить на його черга, а тим часом він тепер у великій бідї — треба зберати гроші на викуп жінки й дїтей з Орди, тому просив, аби король позволив йому держати Олевську волость таки зараз, „відсунувши иньших”, а окрім сього, признаного вже давнїйше року позволив тримати оден рік над звичай, і в. князь на се пристав, з огляду на надзвичайні обставини: позволив йому „вибрати” Олевську волость сього ж року, „як час прийде”, і потім іще рік, а ті що перед ним мали чергу, будуть держати волость уже по нїм. Подібно дістає також Сенько Жеребятич вол. Лопатин „на сю осїнь”, для викупу від Татар [4]).

Подекуди такі волости були звязані з певними двірськими урядами — колишнього княжого двора. Так в. кн. Олександр роздає волости в Брянськім повітї місцевим боярам: волость Пянівську Богдану Григоревичу після Мик. Іванова й Колонтаєва; Степану Савичу, Булаві й Ів. Биковському — Волконську, в тій значить колїї; „конюшоє” — уряд конюшого, з звязаними з тим урядом волостями — Фед. Головнї, Гридеви й Матвію Совининим, на три роки (в тій черзї, значить), двом иньшим уряд рядничого (редничоє) на два роки; двом иньшим — уряд поїздничого (поЂздничоє); иньшим уряд ловчого (ловчоє), иньшим — сокольничого (сокольничоє), все на оден рік кождому, чергою, по тих що вже перед тим таку експектативу дістали [5]).

В такій волости боярин протягом року „судив і рядив”, в ролї „намістника” [6]) в. князя, а при тім, як висловляєть ся бояр. Пирхайло, „виберав” волость, то значить зберав з неї дани й судові оплати, і певну частину, очевидно,

діставав на свою користь, а решту віддавав до скарбу. Така практика отже забезпечала місцевим боярам спеціальні доходи, тому консервувала ся як спеціальний боярський привилей [7]).

Адмінїстраційних урядників меньшої ранґи — тивунів, соцьких, десятників, старців — стрічаємо ще в XV і XVI в., хоч і не скрізь. Нпр. тивунів стрічаємо ще часами на Волини і в київських волостях в 2-ій пол. XV в. [8]), але загалом тут ся назва виходить з уживання, задержавши ся далеко довше в землях білоруських і чисто литовських (а на Україні в Галичинї, але в значінню сїльських начальників). Сотники звістні нам з XV в. в Сїверщинї, десятки й сотнї — в Київщинї, в Пинськім Полїсю й на Побужу [9]). „Старців” знаємо в київськім Полїсю, в Заушській волости, ще в початках XVI в., в Пинщинї й Берестейщинї навіть в серединї XVI в. [10]).

Переміни, що зайшли за тих переходових часів в сїй старій схемі, в головнїйшім були такі:

З часом все меньшало число князїв більших, що сидїли в більших центрах земель, а з тим урядники, що правили під їх зверхністю, й князї меньші переходили під безпосередню залежність від вел. князя.

Князї, які полишали ся на своїх волостях, сходили все більше до становища звичайних дїдичів — панів, і то не тільки наслїдком зміцнення великокняжої власти і упадку княжої верстви [11]), а також і через те, що дїдичі взагалї здобувають ряд чисто державних прав і імунїтетів, особливо дїдичі більші, „пани” так звані [12]),

Уряди староруського походження тратять на значінню і як не никнуть, то сходять на низші степени урядової єрархії. Не тільки тивуни, десятники, ба й сотники, де лишили ся у нас, сходять на сїльські, селянські власти, з селян вибирані [13]), але навіть воєводи — такий колись високий уряд — де лишили ся, сходять на зовсїм малих урядників, меньших від великокняжих намістників.

Головно вплинули на такий занепад старих урядів, очевидно, дві обставини: по перше — розвій боярської привілеґіованої верстви й її прав, по друге — утвореннє аристократії пансько-князївської. Ся остатня з своїми маєтностями зовсїм не підлягала власти й юрисдікції тих старих

провінціональних правителїв. Рядове боярство також мусїло мати значні імунїтети супроти провінціональної юрисдікції. З розвоєм його властительських прав з сеї юрисдікції вийшла також вся верства панських підданих. Вилучили ся в значній мірі також і міста (ще в давнїй Руси, як я підносив, міста виломили ся нпр. з сотної орґанїзації) [14]). І от так нпр. воєводи зійшли на управителїв дрібних волостей, з юрисдікцією хиба над дрібним боярством та непривілеґіованим міщанством і розумієть ся — селянами. Таких підупалих воєвод бачимо нпр. в XV в. на Волини і на Побужу [15]), а побачимо ще низше і в землях коронних.

Той сам процес, щоб так сказати — здепреціонував і уряд „намістника”. Сей старий уряд росповсюднюєть ся в відновленім, „литовськім” виданню в землях в. князївства, на останках істновання староруської адмінїстраційної схеми, і для XV в. являєть ся типовим адмінїстраційним орґаном в в. князївстві. Тому що його розвій і упадок переходить в часах пізнїйших, богатших матеріалом, його історія кидає сьвітло і на процес заникання иньших староруських урядів. Бачимо, що сей титул здавав ся за мало авторитетним, головно супроти місцевої шляхти й панів; тому намістники важнїйших округів оден по другім дістають титул старости, так само як ще перед тим титул старости заступив по иньших містах староруських воєвод. Коли нпр. уже в першій половинї XV в. стрічаємо старосту на місцї давнїйшого воєводи в Луцьку, в Володимирі, в Кремінцї, то з кінцем XV в. і в першій полов. XVI в. титул старости витїсняє титул намістника в Берестю, Городнї, Браславлї, Каневі, і т. и. В меньше значних містах зістають ся далї намістники (або як і їх з польська звуть документи XVI в. — державцї). В трох більших містах — в Вильнї, Троках і Київі бачимо не старостів, а воєводів, але се не староруські воєводи, а уряди нові, на польський взір заведені, під впливом унїї [16]), хоч і з значними відмінами що до їх компетенцій від воєвод польських.

Так уложила ся схема провінціональної адмінїстрації в. князївства Литовського в часах перед тим переломом, що наступив в серединї XVI в. — в напрямі повного зближення до польських порядків.

Мала вона все ще досить примітивний характер. Субординація урядів дуже мало розвинена: начальники більших і меньших округів, вищих і низших ранґ стоять більше меньше всї в безпосередній залежности від

центрального правительства, що мішаєть ся нераз навіть у дрібні справи місцевої управи. Апеляційних інстанцій нема — у всїм відкликують ся просто до в. князя, чи до його ради, зложеної головно з тих же управителїв провінцій. Адмінїстраційні округи розбивають ся лятіфундіями панів, що „не були в повітах”, і в цілім рядї справ вони, не підлягаючи провінціональній адмінїстрації, стоять в безпосередній залежности від в. князя. Функції адмінїстраційні лучать ся з судовими й фінансовими в одних руках. Панують приватноправні погляди на уряд, як на просте джерело доходу, тому вони дають ся за гроші (чолобитє), доживотно, або й заставляють ся, часто лучать ся по кілька в руках одного пана, що заступає себе в виконуванню державних функцій своїми приватними слугами. Зрештою всї урядники іменують ся правительством. Колєґіальности нема — її перші початки бачимо тільки в Литовськім Статутї.

Підставою адмінїстраційного подїлу в. кн. Литовського був округ намістника, инакше званого старостою або державцею; такий округ найчастїйше зван ся повітом. Хоч сей польський термін в в. кн. Литовським особливої прецизії не мав, і так само як староруський термін — волость (що був ним витиснений вкінцї), уживав ся і в ширшїм і в вузшім значінню, — але загалом взявши за волостию уставило ся значіннє меньшого округа — орґанїзації сїльської, а за повітом — округа більшого, більше самостійного, з своїм осібним намістником, чи старостою.

Територія таких повітів, розумієть ся, була дуже неоднакова. Загалом узявши можна то сказати, що повіти були далеко меньші в „Литві” і далеко більші в її аннексах і спеціяльно на Українї. Се залежало по части від історичних традицій, а ще більше від одної обставини, дуже характеристичної для провінціональної адмінїстрації взагалї. Дїло в тім, що намістник був не тільки публичним урядником, призначеним до сповнювання ріжних державних функцій, але також і управителем державних доменів з їх господарством. Ся управа богато приспоряла йому роботи, але давала й значні доходи, яких не мали намістники в анексах, де велико-княжого господарства було дуже маленько, або й зовсїм не було. Тому в „Литві”, де в.-княже господарство було найбільше розвинене, округи намістників, чи повіти були далеко дрібнїйші, і намістників було розмірно більше.

В наших землях в сих часах сформовують ся такі повіти. На Волини були

три лише повіти — Луцький, Володимирський і Кремінецький [17]), але поруч них, як знаємо, був цілий ряд більших комплєксів княжих волостей, що властиво в сю повітову орґанїзацію не входили — волости Острозьких в східній Волини, Сангушків в північній, Збаразьких в полуднево-західній і т. и. На Побужу маємо повіт Берестейський і князївство Кобринське, перетворене також в осібний повіт, коли вигас рід кн. Кобринських, і три повіти-землї т. зв. Підляські (в давній Дорогичинській землї): Дорогичинська, Мельницька і Більська — розмірно дуже невеликі. Кн. Пинське і кн. Туровське також стали повітами в XVI в. по вимертю княжих династій. В Київщинї сформовують ся в XV в. повіти: Київський, Овручський, Житомирський, Канївський і Черкаський, до нього ж належали пов. Мозирський і за Днїпром — Путивльський, Чернигівський і Новгород-сїверський (давнїйші князївства); окрім того ряд волостей мали своїх „колейних" намістників з київських бояр, і в повітову орґанїзацію не входили. Нарештї в полудневій, побужській Українї були повіти Винницький і Браславський, фактично майже все злучені в руках одного намістника; третїй — Звенигородський (за Росею) фактично не істнував, спустївши в татарських погромах кінця XV в.

В безпосередній власти й управі намістника були насамперед, як я вже сказав, певні домени — великокняжі двори, з усяким господарством, а також певні волости, залюднені селянами державними, не-панськими. З українських повітів лише в північнім кутї — Берестейщинї й князївствах Кобринськім і Пинськім було значнїйше господарство, при иньших повітових замках великокняжих дворів було не богато, господарство було зовсїм незначне [18]), так що в діяльности намістника важної ролї не грало; воно служило головно для виживлення його служби, а й на те не завсїгди виставало. Та й тут, як і скрізь, не всї в повітї двори або селянські волости стояли під управою старости: декотрі належали до спеціальних урядників, як ключники, ловчі, бобровничі і т. и., а цїлий ряд державних волостей в Київщинї, як ми вже знаємо, роздавав ся осібних колейним намістникам з місцевих бояр (подібно в литовських повітах певні двори й волости роздавали ся безпосередно від великого князя тивунам і державцям).

В районї повірених його безпосередній управі державних маєтностей і волостей намістник — так само як і урядники иньших ранґ і титулів, мав дбати, щоб господарство в вел.-княжих дворах не упадало, а розвивало ся,

мав підтримувати в добрім стані забудовання й інвентар, творити нові джерела доходу — стави, млини, фільварки, і т. и. [19]). В волостях, що належали до його уряду, зберав він податки і мусїв дбати про те, щоб селяне з своїми данями не залягали, щоб селянські ґрунти не пустїли, не зменьшали ся; тому до обовязків його належало нормувати вихід селян з ґрунтів, відшукувати селян утїкачів, осаджувати порожнї ґрунти новими господарями, „пришукувати” на місце підупалих і маломочних господарів лїпше загосподарених, по можности розширяти господарську територію закладаннєм нових осад або розширеннєм селянських ґрунтів корчованнєм, „розробленнєм” лїса й иньших неужитків: „уряд” мав до того заохочувати селян певними пільгами, і така ініціятива ставила ся йому в спеціальну заслугу. Вкінцї мав він боронити границї господарських волостей від апетитів сусїдів-панів.

Всї сї господарські функції намістник-староста чи иньший урядник в тій позиції сповняв, розумієть ся, не сам, а через своїх слуг і заступників — т. зв. „урядників”, „намістників” (уже не в значінню уряду, а простого відпоручника). Абсентеїзм самого намістника був річею так звичайною, так загально прийнятою, що нпр. устава на волоки жадає лише, аби „урядники наші” були особисто „на врядѢхь своихъ” під час ревізий, але й тут робить виїмок — для „панів-рад”. Зрештою жадає тільки, аби їх заступники були якісь можливі люде: „врядники и намѢстники мають быти люди добрыє, вѢры годныє”.

Там де господарство вело ся велике, намістник, взагалї урядник діставав на свою користь частину доходів [20]); там де було воно так невелике, як в переважній части українських повітів, продукти двірського господарства й дани з волости ішли на виживленнє намістничого двора, а що найбільше — мав він з них наповнити замкові маґазини, на випадок ворожого нападу й облоги. При малих доходах держави, як в нашім Подніпровю, правительство додавало часом „для успоможеня” намістника певні суми з скарбу, або з реґалїй [21]).

Супроти людности тих господарських дворів і волостей намістник-староста виконував ті ж державні функції адмінїстраційні й судові, які належали кождому шляхтичу супроти його підданих, то значить, до нього належала власть поліційна, суд в першій інстанції (чи властиво в другій, коли

рахувати за першу суд сільський). Ріжниця була лише в тім, що його суд був не безапеляційний, як суд дідича над підданими: зажалення на неправильність суду до вищих інстанцій не були виключені [22]). Поза апеляцією вищі урядники не повинні були кликати перед свій суд підданих з волости намістника чи иньшого державця, але так само як і приватних підданих — істець мав кликати селянина господарського перед намістника чи иньшого безпосереднього державця.

Помічниками намістника в управі, окрім тих його „намістників" і слуг були сільські урядники — тивуни, отамани, десятники, сотські, старці і т. и., яких він, чи його заступники, іменували, їх діяльність наглядали і приймали на них „апеляції" — скарги селян. (Одначе і тут стрічаємо ся з інґеренцією центрального правительства, що просто від себе роздавало навіть посади таких старців, тивунів і т. и.). В справах селян з чужими підданими чи панами намістники й державці мали боронити інтересів своїх селян, виступаючи як їх репрезентанти [23]).

Все се компетенції, що, повторяю, належали до кождого дідича і по тодішнім поглядам були не державними, а приватноправними. Державні зачинали ся за границею волости, приписаної до уряду намістника-старости. Він мав загальний нагляд в своїм повіті — певного рода контролю, хоч і дуже загальну, над урядниками меньших катеґорій, їх управою й діяльністю в його повіті (підставою для сеї контролї були головно певні обовязки сих волостей дрібнїйших урядників супроти центрального замку). Мав вів власть в цїлім повіті — але значно ограничену, розумієть ся, бо кождий клапоть землї поза його волостями мав свого власного поліцмайстра, як висловляв російський імператор, в особі свого дідича чи державця. Найчастійше з ширшими адмінїстраційними компетенціями староста виступав доперва з поручення центральної власти: впроваджував ріжних урядників в їх волости, а ріжних обдарованих в їх маєтности, „вишукував" відповідні маєтности для в.-княжих надань, контролював служби з таких маєтностей, і т. и.

При сильно розвиненім мілїтаризмі державної орґанїзації, компетенції воєнно-адмінїстраційні грали дуже важну ролю в діяльности намістника (старости). В його близшім догляді був центральний замок повіта; намістник чи староста, при помочи спеціальних урядників — городничого, моставничого, по части ключника, мав пильнувати, щоб замок сей був в

добрім стані, „оправлений”, амуніцією й запасами наповнений і до ворожого відпору готовий. Він був безпосереднїм начальником замку, наглядав в нїм порядку, з замкових доходів удержував пушкарів, сторожів і иньший персональ укріплення, а де була особлива потреба — й певний „почет” війська, розумієть ся — невеликий. В повітах пограничних він вистерігав татарські напади патролями й т. зв. польною сторожою, що стерегла на певних місцях, „шляхах татарських”, і в небезпечній хвилї взивав людей з свого повіта до обережности, до скуплення в замку, або визначав похід против ворога, для оборони повіта, або для „погони” за ворогом. Все се, розумієть ся, давало йому важну власть над людностию повіта й широку інґеренцію, тим більше що в пограничних повітах всї суспільні верстви були обовязані до участи в оборонї землї [24]).

Вкінцї до намістника належав суд в цїлім повітї, над всїми суспільними верствами, о скільки вони не мали спеціальних судів своїх — яв селяне панські, міщане міст з нїмецьким правом, а також ті панські й князївські фамілїї, які „не суть у поветахъ”, не підлягають юрисдикції намісника [25]). Підданих панських намістник міг покликати перед свій суд тільки в такім разї, як би їх пан не вчинив справедливости, не вважаючи на візваннє; з міст звичайно йшли до нього апеляції. По за тим „которыи князн и панове и земяне и духовныє имѢнья свои мають въ Каменецкомъ повѢтѢ”, пише в однім листї в. князь Жиґимонт, ілюструючи загальну практику, „тыхъ онъ маєть судити и рядити подлугъ того, якъ першіи державцы каменецкіи” [26]).

Державцї низших катеґорій не мали юрисдикції над шляхтою, се рішучо орік перший Статут: „державцы, которыє не давно названы державцами, и первей менованы тивунами, не мают шляхты и бояръ нашихъ судити, але мають ихъ воєводы и маршалки наши земскиє и дворныє и старосты судити” [27]). Але і для суду намістників були ріжні виїмки й застереження, важні взагалї для провінціонального судівництва. Так в кождій важнїйшій справі сторона, „не входя у право”, себто перед закінченнєм процеса, могла відкликати ся до в. князя. Се було спеціально застережено в привилеях Київської й Волинської землї. Але супроти проволїкань процесу наслїдком таких відкликів Статут зніс таке право відклику для провінціональних судів усїх катеґорій: „от жадного до сказаня не маєт нихто ся до нас господара отзывати” [28]). Тіж привилеї застерігали також, що намістники й судиї

вищих ранґ так само — не могли виконувати своїх засудів над панами й шляхтою без затвердження в. князя [29]).

Отсї функції публичного характера намістника-старости могли виконувати також через своїх приватних заступників, „намістників”, і право й практика тільки по волї робили деякі ограничення в сїм напрямі. Так перший Статут постановляє, що відпоручник намістника не може судити сам, а мусить мати принаймнї одного асистента з місцевої шляхти, вибраного старостою й заприсяженого [30]). В декотрих наших повітах практикувало ся, що певні катеґорії людности виїздили в похід тільки з старостою, а з його урядником не були обовязані їздити, а знов иньші їздили однаково чи з старостою чи з його урядником, і т. и. [31]).

Помічниками в сих чинностях старостів-намістників були спеціальні слуги їх, ними визначені. Вони звуть ся ще старо-руськими іменами діцких (дїтські), поки сеї назви не витиснула в 2-ій пол. XVI в. нова назва возного (з польського);

вони екзеквують судові рішення й приводять пізваних на суд. З слуг намістника визначали ся також вижі, що уживали ся для „обдукцій” — оглядин на місцї. Вкінцї бачимо при них писарів або дяків.

Подібно як для урядників і державцїв меньших катеґорій в повітї намістник властиво не був начальником, хоч і мав над ними певну контролю, а до його трибуналу лише йшли часом скарги на їх розпорядження й суд, — так само і намістник не мав властиво над собою иньшої власти і безпосередно підлягав в. князю й його радї, але в певних точках мав над собою зверхність старших провінціональних управителїв, що сидїли в центрах цїлих земель. Для Київщини й Заднїпровя таким був київський воєвода; для Волини — староста луцький, що дїлив одначе деякі компетенції з иньшим, спеціальним тутешнїм урядом — маршалком Волинської землї; для Підляша й Берестейщини — воєвода троцький (память про приналежність сих земель до князївства Кейстута в XIV в.); в сферу компетенцій троцького воєводи війшли (очевидно, при якімсь пізнїйшім подїлї територій воєвод виленського й троцького) також і поліські князївства: Кобринське, Пинське й Турівське [32]). Звязь усїх тих українських земель з Троцьким воєводством була одначе далеко слабша нїж нпр. волинських повітів між собою, бо операла ся на занадто припадковій й ефемерній

історичній комбінації. В р. 1514 в. кн. Жиґимонт Старий заіменував воєводу підляського, для трох підляських повітів [33]), але сей уряд мав більш титулярний характер, на польський взір. Найбільше живі звязки, а з тим — і найбільша інґеренція воєводи в житє поодиноких повітів задержала ся в Київській землї. Але й тут начальником повітових намістників він не був.

Інґеренція воєводи в управу намістників передо всїм була ремінїсценцією колишньої власти князя над цїлою землею, що в деяких землях підтримувала ся ріжними податками й престаціями, зарезервованими для столичного города землї. Сюди можна зачислити й ролю воєводи як зверхника оборони цїлої землї, що задержала ся в Київщинї нпр. в праві воєводи кликати до походу шляхту не тільки з свого, київського повіту, а і з иньших повітів землї [34]). Загально належав воєводам нагляд над воєнним катастром — пописом служб землї. З другого боку старшинство воєводи, як старшого намістника — управителя столичного повіту [35]), давало йому певні компетенції супроти иньших намістників землї. Коли законодавство в. князївства зачало заводити інстанційні відносини між урядами, з воєводи пробувано зробити вищу інстанцію для повітових намістників. Так перший Статут постановляв, що на суд намістника або иньшого державця належить скаржити ся до місцевого воєводи [36]); але реформа ся не удержала ся. За те старшинство воєводи в землї давало привід правительству давати йому ріжні поручення по за границями його тїснїйшого повіту, як староста-намісник діставав такі поручення по за границями своєї тїснїйшої волости.

На Волини воєводи не було, йому більше меньше відповідав староста луцький, але звичайні воєводські прероґативи дїлить він, як я сказав, з спеціальним волинським урядом — маршалком Волинської землї: сей проводить шляхтї в походї, засїдає з панами в вищім судї землї; все се, розумієть ся, значно понижає престиж старости луцького.

Воєводські уряди, заведені на Волини і в Браславщинї в 1566 р. мали вже характер польський, титулярний, як і уряд підляського воєводи.

Система повітів і дрібнїйших намісництв, з воєводським повітом на чолї — се основна схема адмінїстрації, в найширшім значінню слова (включно з судівництвом, воєнною орґанїзацією і т. и.) кождої землї. Поза тим окрім воєводи, старост, намістників і їх заступників були ще спеціальні урядники,

діяльність яких розтягала ся на повіт, або й на цілу землю. Про деяких я вже мав нагоду згадувати. Звичайно в кождім повіті був хорунжий, що мав близший нагляд над всіми обовязаними воєнною службою — що до повнення ними сього обовязку. При кождім значнійшім замку стрічаємо городничого (городника Руської Правди), що близше доглядав замкової будови й за направу і будову замку поберав спеціальні оплати від панів чи волостей, до яких певна частина будови належала. Подекуди (як в Луцьку і Кремінці) стрічаємо й спеціального мостовничого (мостника Р. Правди), що пильнував замкових мостів, побераючи подібні оплати як і городничий. В Київі задержав ся давній уряд осмника — до нього належав поліційний нагляд в місті і збір певних торговельних оплат. Подекуди (як в Київі й Луцьку) лишили ся від давніх княжих резіденций ключники, що зберали колись запаси на княжий двір і тепер мали в своїм нагляді певні доходи або селянські волости. Певні урядники наглядали деяких спеціальних джерел в. княжих доходів: бобровники — бобрових гонів (були у нас на Підляшу і в Луцьку), ловчі (у нас в Берестю) наглядали княжих ловів і обовязаних ловецькою службою людей, гаєвники (у нас в Дорогичині) — бортних уходів на в.-княжих землях, і т. и. [37])

З упадком колишніх княжих резиденцій сї уряди перетворяли ся або в дрібні держави приписаних колись до тих урядів волостей (так луцький ключник був властиво державцею волостей „ключа луцького”), або в сїнекури, звязані з побираннєм певних доходів, чи з частини, чи цїлком в свою користь, в заміну за одноразове заплачене в. князеви „чолобитє”, при наданню уряду. В своїх волостях, або в справах звязаних з їх урядом сї урядники мали адмінїстраційну й судову власть, подібно як і намістники-державцї, тільки у старост-намістників була певна контроля над ними, і скарги на них ішли до старости [38]).

Вінчали сю адмінїстрацийну систему землї з'їзди урядників, князїв і панів землї, під проводом вищих достойників — воєводи (на Волини — луцького старости) і епископа — т. зв. сойми. Сей інститут обговорений вже вище, з компетенціями досить ріжнородними, але нїколи докладнїйше не реґлєментованими, репрезентував собою землю — себ то її панство (урядники, звичайно вибирані з місцевих же таки панів, виступали тут не тільки як урядова, але й земська верства), і через своїх панів-рад і тих послів, яких висилали сї земські сойми на сойми „великі”,

загальнодержавні був звязаний з загальною репрезентацією держави — радою в. князівства і „великим вальним соймом” [39]). Така була система провінціональної адміністрації в в. кн. Литовськім перед перебудованнєм її на польський взір — в другій половині XVI в.

Поглянемо тепер на сей самий взір.

Примітки

[1]) Про староруську управу див. т. III гл. III сеї Історії, 2 вид. Лїтературу провінціональної адміністрації в землях в. кн. Литовського див. в прим. 1; головна праця — Любавского Обл. дЂленіе и пров. управленіе (чимало нового матеріалу, але відповідно він не оброблений).

[2]) Archiwum Sanguszków I ч. 1 і 9, факсіміле в Палеогр. снимках ч. 6 і 8. Див. іще воєводу кремінецького в тім же часї — Akta gr. i ziem. I ч. 5. Про грамоти Юрия-Болеслава див. в т. III гл. 1 (в 1 вид. гл. 2).

[3]) Грамоти його в Актах Зап. Россіи т. I і Актах Южной и Зап. Россіи т. I, Archiwum Sanguszków, I і III, Палеогр. снимках і т. и.

[4]) Акты Литов.-рус. госуд. I с. 48.

[5]) Виїмок з невиданих записей в. кн. Олександра у Любавского ор. с. с. 281, пор. с. 267-8. Держави колеєю з иньших місць див. іще у Любавского с. 21 (Берестейська земля), а також волинський привилей Акты Зап. Р. II ч. 54 (тут „по годом держать” намісництво на ярмарках уже слуги луцького старости).

[6]) Порівняти виїмок у Любавского с. 255 (з землї Полоцької(з що йно цитованим місцем волинського привилею про колейне намістництво старостинських слуг.

[7]) Пор. ще з 20-х рр. XVI в. документи у Любавского ор. с. с. 240 і 703.

[8]) Archiwum Sanguszków I ч, 2 і 67. Архивъ Югозап. Россіи VII 2 с. 7.

[9]) Ексцерпти з невиданих документів у Любавского ор. с. с. 429-430 і 431-2, Писцовая книга Пинскаго кн. Хвальчевского — див. показчик під словом: десяток.

[10]) „Старец завский и со слугами путными и со всими людми волости Завскоє", просять знижки податків — Литов. Метрика, Записи кн. 5 л. 10. Писцовая книга Хвальчевского с. 315, 522, 526, 528, 550. Зрештою про се низше.

[11]) Про все се вище с. 8-10.

[12]) Про се вище с. 36-8.

[13]) Тільки в Литві, головно на Жмуди тивуни лишили ся значнійшими урядниками.

[14]) Див. т. III гл. 3, с. 275 першого вид.

[15]) Нпр. в однім документї з 1460-х рр. маємо воєводу грушівського (Грушівська волость в кн. Кобринськім), в иньшім воєводу острозького, в третїм воєводу подолянського (мб. Подоляни над Горинею, недалеко Ровного) — Archiwum Sanguszków I ч. 52, 59, 62.

[16]) Хиба що до київського воєводи можна припускати традицію староруську, але і то дуже непевно.

[17]) Любавский бачить в сих трох повітах память трох князївств — Володимирського, Луцького й Кремінецького (Обл. дѢленіе с. 209), але се дуже непевно. Кремінецьке князївство було занадто ефемерне. Чи не вплинуло скорше посередне становище Кремінця між Литвою й Польщею під час боротьби за Волинь?

[18]) Так під час ревізії 1545 р. в Луцькім повітї до намістника-старости належав лише оден дворець, котрого доходів не виставало навіть на виживленнє старостиного двора, і оден фільварок до „ключа луцького”. В Володимирськім повітї до замку теж належав тільки оден дворець. Так само в Овручськім. Трохи більше було в Кремінецькім повітї — мабуть завдяки господарности кор. Бони, що перед тим держала Кремінецьке староство: тут було два великих фільварки. За те замки браславський, винницький, житомирський, київський мали тільки по одному-два млини, фільварків не було, а канївський, черкаський, остерський замок не мали анї млинів, анї фільварків. Zródła dziejowe VI с. 15, 47, 102-4, 113, 121, 138, Архивъ Югозап. Рос. IV. l с. 39, VII. l с. 107, 595, VII. 2 с. 31-2.

[19]) Для господарства княжих дворів особливо важні: інструкція для державців дворів в воєводствах Виленськім і Троцькім 1529 р. — Акты Зап. Р. II ч. 159, Устава на волоки 1557 р. — ibid. III ч. 19 і устава 1567 р. (публїкація заповіджена Д.-Запольским). Про управу їх ширше у Любавского Обл. дѢленіе с. 361 і далї і Д.-Запольскаго Госуд. хозяйство I ч. 267 і далї, Крест. реформа — Ж. М. Н.П. 1905, IV.

[20]) Устава на волоки 1557 р. признає „на врядъ” десяту частину селянських чиншів, третину доходів у збіжу, окрім сїна і вівса, десятину з риби, при спустї ставів, і певну частину доходів міських і судових. Акты Зап. Рос. III с. 84.

[21]) Нпр. про київського воєводу — Акты Зап. Рос. VII ч. 44, Акты Южной и Зап. Рос. I ч. 111.

[22]) О скільки взагалї можна говорити про інстанції в тодїшнїй, дуже неяснїй правительственнїй схемі.

[23]) Див нпр. уставу на волоки § 37, 49, 51 й ин.

[24]) Про сю сторону діяльностн старости-намістника див. мою давню брошюру: Южнорусскіе господарскіе замки в полов. XVI в. (відбитка з київських Университ. ИзвЂстій 1890, II).

[25]) Див. вище с. 37.

[26]) Виїмок з недрукованого акта у Любавского Обл. дЂленіе с. 626.

[27]) Л. Статут 1529 р. розд. VI арт. 33.

[28]) Постанови привилеїв у Ясинского § 92, пор. Лит. Статут 1529 р. розд. VI арт. 5 і 6.

[29]) Ясинскій §. 29.

[30]) Розд. VI арт. 3.

[31]) Архивъ Югозап. Россіи VII, I с. 82, 95, 594, 602 і т. и.

[32]) Про се Любавский Обл. дЂленіе с. 79-80, на жаль — документальний матеріал переважно не наведений.

[33]) Вольф за Баліньским і Нарушевичом (див. Staroż. Polska III с. 400) зачисляє сюди й пов. Берестейський з кн. Кобринським (Senatorowie с. 42), але се хибно.

[34]) Архивъ Югозап. Рос. VII. 1 с. 144, 588, 617.

[35]) В тім була головна ріжниця воєводського уряду в в. кн. Литовськім від польського, що в Польщі реальні функції в близшім повіті воєводи належали старості, а в в. кн. Литовськім намістника-старости не було на воєводськім замку. Взагалі воєводи польські і литовські по за спільним іменем не мали богато спільного: в Польщі воєвода був тільки членом сената і старшим, але гоноровим достойником землї; воєвода в в. кн. Литовськім окрім певних прероґатив в цілій землї, лучив у своїх руках також функції намістника для свого тїснїйшого повіта й по при те мав звичайно певні волости, де господарив зарівно з кождим державцею чи дідичом.

[36]) Статут 1529 р. розд. VI арт. 1.

[37]) Про городничих і мостовничих дещо в тій моїй брошюрі Южно-русскіе госп. замки с. 15-6, у Бершадского Аврамъ Езофовичъ — К. Старина 1888, X с. 79-80, про городничих і про всїх сих урядників у Любавского ор. с. с. 474-5, 534-5, 669 сл., 785, 841 і далї; його пояснення сих урядів одначе не всюди справедливі — як нпр. порівняннє литовських хорунжих з польськими каштелянами (с. 534). Катальоґи сих урядників у Бонєцкого Poczet rodów litewskich, sub vocibus. Про київських осмників ще нововиданий документ — Литовская Метрика вид. Арх. ком. с. 578-9.

[38]) Так нпр. гаєвнику дорогичинському поручаєть ся в трудних справах удавати ся до старости, а також і покривдженим ним до нього скаржити ся — Акты Зап. Р. II ч. 64.

[39]) Про сї сойми див. вище с. 15-6.

АДМІНЇСТРАЦІЯ В ЗЕМЛЯХ КОРОННИХ; ЕВОЛЮЦІЯ ПРОВІНЦІОНАЛЬНОЇ АДМІНЇСТРАЦІЇ В ПОЛЬЩІ, УПАДОК СТАРОЇ АДМІНЇСТРАТИВНОЇ СИСТЕМИ І ФОРМОВАННЄ СТАРОСТИНСЬКОЇ АДМІНЇСТРАЦІЇ; ОРҐАНЇЗАЦІЯ СУДОВА. ПЕРЕНЕСЕННЄ ПОЛЬСЬКОЇ АДМІНЇСТРАЦІЙНОЇ СХЕМИ НА РУСЬ — ПЕРЕХОДОВІ ЧАСИ, СТАРОРУСЬКІ УРЯДИ Й ЇХ УПАДОК, ВОЄВОДСЬКИЙ УРЯД І ЙОГО ЗАНЕПАД, УРЯДОВА МОВА, УПРАВА СТАРОСТИНСЬКА. ЗАВЕДЕННЄ ПОЛЬСЬКОГО УСТРОЮ ВПОВВІ, В 1435 Р.; ЗЕМЛЇ Й ВОЄВОДСТВА, ЗЕМСТВА Й ҐРОДИ, СТАРОСТВА СУДОВІ Й НЕСУДОВІ, ЇХ ПОВІЛЬНЕ ВІДРІЖНЕННЄ НА УКРАЇНІ, РОЗМНОЖЕННЄ СТАРОСТВ НЕ СУДОВИХ І ОСЛАБЛЕННЄ ПУБЛИЧНОГО ХАРАКТЕРУ СТАРОСТИНСЬКОГО УРЯДУ, ЗАСТАВИ СТАРОСТВ; ШЛЯХЕТСЬКА САМОУПРАВА, УРЯДИ ГОНОРОВІ.

В часах, коли польська адмінїстраційна система починаєть пересаджувати ся на руський ґрунт, вона як раз переживала дуже важні переміни, що дуже сильно її змодифікували. Се був час повного упадку значіння давнїйших

урядів і орґанїзації на їх руїнах нової, старостинської адміністрації — переміна, що певну анальоґію має з утвореннєм системи намістників-старост на руїнах староруської адміністраційної схеми в в. кн. Литовськім.

Таких перемін польська адміністраційна система пережила на памяти історії кілька, й вони полишили свої пережитки в пізнійшій її схемі. В перших віках історичного житя Польщі її територія складає ся з комплєксів княжих і приватних волостей, а центром такого комплєкса був княжий замок (ґрод, castrum), і в тім замку королївський урядник, званий з початку ґрафом (comes), потім (від XIII в.) каштеляном (castellanus). Він лучить в своїх руках всі функції тодішньої управи: править, судить, зберає княжі доходи й веде на війну місцеву шляхту. Підлягає він князю й його заступнику в усїх дїлах, т. званому палятину, воєводї по польськи.

Над сею первістною, простою орґанїзацією, що при тім всїм досить підозріло заносить західнїми, ґерманськими анальоґіями, творить нову верству перемін подїл Польщі на князївства, і в дальших наслїдках — на землї, що вийшли з тих князївств. В кождій землї являєть ся свій осібний княжий воєвода, свій двірський суд і комплєкс двірських урядників княжих. Воєвода веде шляхетське військо землї в походї, він проводить на вічах (wiec, colloquium) землї, зложених з вищих достойників землї; се віче служить вищим судовим трибуналом і має також компетенції законодатні а адміністраційні. Двірський суд, зложений з судиї і підсудка, стає трибуналом для важнійших справ, якими тодї передо всїм уважали ся справи про земельні маєтности, й по черзї засїдає в ґродах землї.

Сї інстанції формують ся остаточно в XIV в. Екзекутива, поліцейська власть, а також суд в справах карних мала би зістати ся в руках каштелянів. Але каштелянський уряд тратить всяку силу з розвоєм шляхетських імунїтетів і нїмецького права. Увільненнє від юрисдикції каштеляна (a citatione castri) панів сьвітських і духовних і їх підданих стає невідмінним складником всїх привилеїв: пани переводили ся безпосередно в присуд короля, а їх піддані піддавали ся під присуд домінїальний. Наданнє нїмецького права, як ми вже знаємо, було також злучене з увільненнєм осадників „від судів воєвод, каштелянів, судиїв і підсудків". Незвичайне розповсюдненнє сих імунїтетів в XIII-XIV в. вповнї підкопує власть воєвод, а особливо каштелянів, що тратять вкінцї всяке майже значіннє; навіть начальство над замками й королївськими маєтностями пішло з їх рук: в

замки королї іменують т. зв. бурґрабіїв, королївські маєтности дістають осібних управителів. Стає доконче потрібним новий орґан адміністрації й екзекутиви. Таким стає староста.

Появляєть ся сей уряд при кінцї XIII в., за кор. Вацлава. Зістаєть ся неясним, о скільки сам уряд сим чеським королем був взятий з чеських взірців, але для нас се й не важне. Уряд задержуєть ся потім і за польської династиї і розвиваєть ся головно (в першій половинї XIV в.) в Великопольщі. Старости (не латинї — tutores, provisores, capitanei — сей останній термін удержав ся на пізнїйше) виступають тут як намістники короля на цїлі більші провінциї; вони заступають особу короля на судї вічовім і звичайнім земськім, мають широкі компетенциї адмінїстраційні й військові, правлять королївськими маєтностями. Сей первісний характер старостинського уряду законсервував ся в „ґенеральнім старостї" великопольськім, що зістав ся й далї першим урядником землї, дійсним намістником короля. В Малопольщі, що стояла під близшим зарядом королїв і не потрібувала таких намістників, старостинський уряд орґанїзуєть ся (в другій половинї XIV в. головно), в дещо инакших формах. Старости тут появляють ся в поодиноких повітах і ґродах, заступаючи місце каштелянів; бурґрабії й деякі иньші аґенти переходових часів стають його підвластними, ним іменованими помічниками. Розумієть ся, і єрархічне становище старости тут меньш високе; суди вічеві й земські зістають ся поза його компетенцією. Сенїором землї зістаєть ся воєвода.

В противність давнїйшим урядникам — воєводам, каштелянам, судям, титулярним двірським урядникам — т. зв. земським діґнїтаріям, що стають репрезентантами місцевого панства й шляхти, старости уважають ся аґентами короля, і такими служать дїйсно певний час (поки становище їх як управителів королївських маєтностей не ослабило публичного характера їх власти). Вони репрезентують королївську власть (brachium regale), специяльно бережуть право і спокій від насильств. В їх руках суд в карних справах, полїційна власть і екзекутива взагалї. Вони стережуть королївських замків і правлять королївськими маєтностями.

Так сформував ся старостинський уряд: практика Малопольщі й Великопольщі, стрінувши ся, зійшли ся на певних середнїх термінах, які вказав я отсе. Під кінець XIV в. сей інститут уже скрісталїзував ся, а з тим схема польського провінціонального устрою виглядає так. На чолї землї

стоїть воєвода; він сенїор землї, перший сьвітський сенатор її; реальних компетенций в землї зістало ся за ним дуже небогато, а й вони никли з часом. Він був вождем шляхти своєї землї, але з розвоєм наємного війська і з утвореннєм гетьманського уряду (в поч. XVI в.) сї функції богато тратять на значінню; він проводив далї вічем землї, але вічеві суди в XVI в. також упадають; поза тим лишили ся воєводї лише останки компетенцій, в родї суду над Жидами, виконуваного його заступником, підвоєводою, обовязку реґуляції (таксами) цїни продуктів і товарів, і т. и. Ще більше номінальний характер лишив ся за каштелянами — сей уряд властиво давав тільки право на містї в сенатї; признавав ся за ними ще обовязок скликати шляхту в похід. Вся власть полїтична, кажучи нинїшнім терміном, перейшла на старосту. Охорона публїчного спокою, нагляд за виконуваннєм законів і правительственних розпоряджень, всякого рода екзекутива належить до нього. Він має юрисдікцію в справах карних — їх основу становлять т. зв. чотири ґродські артикули (articuli castrenses): ґвалт над жінкою, розбій, підпал і напад на чужий дім. Крім того його юрисдікції підлягають верстви не привілєґіовані, або півпривілєґіовані — шляхтичі служебні й неосїлі, селяне й міщане королївщин; відносини старост до поодиноких міст реґулювали ся привилеями й практикою поодиноких міст, але загалом взявши інґеренція їх була все значна, як низше побачимо. Трибунал старости зветь ся ґродським судом; складаєть ся він з самого старости або його заступника — підстарости (vicecapitaneus), судиї ґродського (judex castri) й писаря, але всї сї урядники іменують ся самим старостою й мають дуже мале значіннє; фірму дає тільки староста.

Поруч ґродського суда функціонує суд земський (iudicium terrestre, termini particulares). Він складаєть ся з судиї (judex terrestris), підсудка (subjudex), і писаря (notarius), іменованих королем, а властиво — від XV в. вибираних місцевою шляхтою і потверджених королем (тодїшнїй порядок нам докладно не звістний, потім уставила ся практика, що король на кожду посаду іменував одного з чотирох кандидатів предложених шляхтою). Судия й підсудок засїдають або самі, або замість них їх коморники (camerarii), але так що заступлені мусять бути обидва уряди — й судї й підсудка. В польських провінціях суд сей зістав ся оден на цїлу землю, лише періодично з'їздить в повітові міста й там судить (на Руси, як побачимо, було инакше). До нього належать передовсїм земельні, і взагалї маєткові справи шляхти. Се суд шляхотський. Докладно його юрисдикція

одначе ніколи не була відграничена від суда ґродського і між сими двома трібуналами — ґродським і земським, була певна конкуренція.

Важнійші справи чи передавали ся з земського суду, чи відразу таки просто йшли на суди вічеві (colloqium generale, termini generales або summi), що засїдали кілька разів до року (по правилу мали бути чотири рази до року, але се не сповнялось звичайно), або бодай раз до року в даній землї. Вони складали ся з вищих урядників і шляхти землї; проводив на них воєвода.

Окрім того був іще спеціальний трибунал — в спорах про границї — суд підкоморія (subcamerarius) землї.

Давнійші двірські урядники — тепер звані земськими дїґнїтаріями: стольники, чашники, ловчі, підстолї, підчаші, мечники, скарбники, войські — стали простими титулами, роздаваними королям шляхтї, майже або й зовсїм без всякого реального значіння.

Так уложила ся, кажу, схема провінціональної адмінїстрації в Польщі. В XV в., коли переводжувано її на Руси, вона вже в тім видї скристалїзувала ся [1]).

При прилученню українських земель до Польщі — Галичини, Белзької землї, Поділя — польська адмінїстраційна схема не пересаджувала ся від разу на український ґрунт. На разї лишав ся такий адмінїстраційний устрій, який там був, і тільки на чолї провінціонального устрою ставив король старосту, як свого намістника. В Галичинї таких старост з початку, бачимо за Казимира тільки в Сяноку і Львові; се були старости в старім стилю старост-намістників Великопольщі, начальні управителї цїлої землї [2]). Пізнїйше старостинський уряд орґанїзуєть ся на взір малопольський — старости появляють ся у всїх більших городах землї; так ще за Володислава Оп. виступає староста в Перемишлї, пізнїйше в Белзї, Галичу, Теребовлї і так дальше.

Поки не було старост, управителями провінцій були по давньому воєводи. Вони тепер стояли одначе під властию львівського старости, що звав ся старостою руським, capitaneus Russiae generalis (за Людовика — capitaneus regni Russiae): бачимо сих давнїх воєвод нпр. в Галичу, Перемишлї, Ярославі, Любачеві, Жидачеві, Городку, Кремінцї, Язловцї, землї Холмській й т. и., а також і в самім Львові попри старосту, так само і в Сяноку [3]).

Подібна орґанїзація істнувала в тім часї, ще за Кориятовичів і пізнїйше, і на Поділю. В Камінцї бачимо старосту, по иньших містах воєвод — нпр. в Смотричу, в Червоногродї, а також і в самім Камінцї [4]).

Як низші урядники звістні нам: сотські, десятники, тивуни. Поруч воєводи бачимо осібних „судей", що засїдають з ними в судї [5]). Писарі в 2-ій пол. XIV в. ще носять часами старе імя дяка [6]).

Загалом взявши староруські уряди переходять і тут in minus, як і в в. кн. Литовськім — як не заникають зовсїм, то сходять на зовсїм підрядні місця. Сотські заникають уже з першою половиною XV в. Тивуни сходять і тут на сїльських урядників, як ватамани й війти, десятники — на ще низших, підручних сїльського начальника.

Завдяки богатому судовому матеріалу сей процес упадку особливо ясно можемо слїдити на урядї воєводи. В староруськім значінню, як його застали Поляки в Галичинї, воєводу більше можна прирівняти до старости, і в перших часах польської окупації в такій ролї виступають воєводи під зверхністю польського намістника-старости в провінціональних, навіть головнїйших галицьких містах. Але в міру того як число старост множить ся, воєвода сходить або на управителїв поменьших округів, волостей, під зверхністю повітового старости, навіть дїдича, — або на підрядного урядника при старостї [7]).

Воєводи першої катеґорії відповідають тим дрібним волостним воєводам, яких стрічали ми в в. кн. Литовськім, і звістні місцями ще в другій пол. XV в. [8]) Нпр. в Сяніцькій землї бачимо воєвод в волостях королївських і приватних — нпр. в с. Беску, Бахорцї, Березові, Межибродю, в замку Динівськім, Собенськім, і т, и., в Галицькій землї — в Чешибісах, Язловцї, й ин. [9]). Уряд воєводи в значінню урядника при старостї, при повітовім замку, був широко розповсюднений, по всїй Галичинї до половини XV в. Такий воєвода відповідає більше меньше підстарості або бурґрабію — начальнику повітового замка, старостинському урядннку взагалї. Він заступає старосту в судї, як і підстароста, засїдаючи разом з старостинським судєю й асесорами в судї при старостї, проводить судом і видає рішення в неприсутности його [10]). Значіннє його не скрізь однакове — в одних повітах дещо більше, в иньших дещо низше, але загалом воно

упадає: старости іменують воєводами своїх служебників і девільно повертають їх знову між слуги. З кінцем XV в. заникають воєводи і сеї катеґорії [11]), так що титули „тивуна" й „десятника" в деяких сільських громадах зістають ся одинокими слідами староруської адміністраційної схеми.

В урядованню поруч латинської мови уживаєть ся в сих переходових часах також іще руська — в грамотах видаваних для місцевих людей королями, а також в актах місцевих урядників, від ґенерального старости почавши: доховало ся їх до наших часів лише кількадесять, при кількох тисячах латинських документів — але ж бо й час був на них меньше ласкавий як на латинські; але безперечно латинська мова в урядах центральних уже тоді значно переважала руську [12]).

На розбитих останках староруського адміністраційного устрою таким чином уже з кінцем XIV в. творить ся в українських землях Корони система староств. В руках старост концентруєть ся вся власть полїтична й судова; перед його трібунал ішли справи всякого рода, без виїмків, і він зветь ся судом „земським" (terrestris), хоч рішучо ріжнить ся від земських судів польського права [13]); староста від себе іменує низших урядників свого повіту (воєвод, писарів і т. и.), що були лише його помічниками, а мабуть і судей [14]). О скільки ся система староств була сцентралїзована, не можна виробити собі докладного суду при малім і досить одностороннім актовім матеріалї, який маємо з сих часів. A priori з всякою певностию можна сказати, що з початку „руський староста" (львівський) був начальником всеї Галичини (хиба з виїмком Сяніцької землї, що мала осібного старосту), так як камінецький був начальником всього Поділя. Чи в міру того як в головнїйших містах Галичини появляли ся старости, були вони ще якийсь час залежні від ґенерального старости, чи від разу ставали самостійними, се вже не ясно [15]). Але в адміністраційнім устрою Польщі, так само як і в. кн. Литовського, переважала координація над субординацією, і ся загальна практика мусїла вплинути вкінцї й на Галичину. Деякі прероґативи львівського ґенерального старости держали ся досить довго: він править суд в границях повітів иньших галицьких старост — нпр. перемишльського [16]), а навіть і по заведенню польського права по старій традиції суд львівського старости уважали чимсь вищим в порівнянню з судом иньших

старость [17]).

Иньших польських урядів, окрім старост, на Руси в сїм часї не було. Не було й нїякої автономії земель, як знаємо. Устрій сей таким чином дуже сильно відріжняв ся від тодїшньої польської адмінїстраційної схеми і більше пригадував, в самій річи, устрій староруський нїж польський, з заміною лише імен [18]); можливо, що традиції староруського устрою таки й мали вплив на сформованнє такого устрою переходових часів. Пізнїйшому, дійсно польському устроєви сї переходові часи, як ми вже знаємо, й противставляли ся потім як часи руського права (tempus iuris ruthenicalis), хоч і про правдиве руське право тут не може бути мови.

Такий переходовий устрій істнував в руських землях Корони до формального запровадження польського права в 1435 р. По довгих заходах місцевої шляхти й отяганнях центрального правительства зрівняно в 1434 р. руські провінції з коронними, а з тим і зреформовано їх адмінїстрацію й судівництво на польський взір [19]).

З тим нерушена була одноцїльність провінціональної орґанїзації. „Земський суд" відійшов від старости й орґанїзовано його на взір польських земських судів. „Року Божого 1435, читаємо на чолї найдавнїйшої земської книги галицької, — в понедїлок по Рождестві (12/IX), після надання польського права Руській землї сьвітлїйшим володарем і т. и. Володиславом, споряджено сей реєстр для земського суду, в присутности панів — вельможного Яна Коли судї, Стибора з Васичина підсудка, Миколая з Водник коморника судиїного і Конрада з Кунашова коморника підсудкового, і відправлено перший суд того дня" [20]).

Сяніцькі акти, завдяки істнованню давнїйших книг, відкривають нам спосіб утворення сього нового суду: судия давнїйшого „земського суду" старостинського став на чолї нового земського суду, і додавано йому підсудка; ґродський суд відлучено і він дістав нового — ґродського судию [21]). З тим юрісдікція старости обмежила ся на т. зв. ґродські справи, хоч розуміє́ть ся, сей подїл юрисдикцій ґродської й земської довго іще не міг уставити ся.

Чотири „землї" властивої Галичини-Львівська, Галицька, Перемишльська й Сяніцька творять тепер одно воєводство — Руське. Польське Подїлє

творить друге воєводство, Подільське. Третє утворено трохи пізнійше з Белзької землї, коли вона від мазовецьких князїв jure caduco перейшла до Польщі, в 1461 р. Осібно, з титулом тільки „землї" зістала ся Холмщина — лише номінально зачисляла ся вона до Руського воєводства [22]).

Кожда земля має свій земський суд. В польських воєводствах було звичайно одно „земство" на цїле воєводство, але тут, в руських землях, орґанїзація виходила від давнїйших „земських" старостинських судів, що був в кождій землї осібний. Так само кожда земля має свої осібні „віча", що мали зберати ся три рази до року, під проводом старшого з сенаторів (в Галичинї воєводи, в Холмщинї — каштеляна) й служити вищою інстанцією для судів земських. Кожда має також свого підкоморія, а з тим і свій суд підкоморський.

В орґанїзації земського судівництва поодиноких земель були при тім досить значні відміни. В декотрих землях — у Сяніцькій, Подільській земський суд має свої сесії тільки в столиці землї, в иньших, як було в Польщі, він по черзї відбуває сесії в кількох замках — нпр. в Галицькій землї в Галичу, Теребовлї й Коломиї, в Львівській — у Львові й Жидачеві, в Перемишльський — Перемишлї й Переворську. В звязку з сим стоять і деякі відміни в самій орґанїзації судів; нпр. в Галицькій були осібні коморники для кождого з трибуналів, що судили в нїм в заступстві судиї й підсудка. Важнїйшою було істнованнє осібних від земського трібуналу комірничих судів (termini camerariorum), головно для справ про селян: такий трибунал орґанїзовано з початку в Галичу, де справи селянських переходів, утеч і т. и. особливо затопляли земські сесії, а в 1475 р. орґанїзовано такий трибунал і в Перемишльській землї: коморники мали що два тижнї мати сесію „для втїкачів, Волохів, загородників, руських попів, корчмарів, мельників і в земельних справах сих людей" [23]). Земський суд по праву мав засїдати раз на місяць [24]).

Число ґродських судів дуже вагало ся, так само як і подїл земель на повіти. На се зложило ся богато причин. Насамперед вплинуло тут велике число староств в руських землях перед реформою. З появою старост множило ся число воєвод, як їх помічних аґентів; потім в значнїйші воєводські замки іменовали ся знов осібні старости, і таким чином перед реформою 1435 р. стрічаємо старост в цїлім рядї другорядних і навіть третєрядних замків на

Руси [25]). Трівожні відносини, потреба, з польського становища, можливо більшого політичного нагляду в сих землях — оправдували таке велике число староств, а великі королївщини давали можність їх удержання. Без сумнїву, було між ними певне степенованнє значіння і авторітету: одні були визначнїйші, центральні, иньші дрібнїйші, провінціональні, були, мабуть, ріжниці в політичних і судових компетенціях старост в границях їх округів: кождий мусів мати свій трибунал, але ледво чи кождий мав юрисдикцію над всїми верствами суспільности — то значить над її привілєґіованою верствою, шляхетсько-панською.

Дїло в тім, що в самій польській практиці була неясність в терміні „староства". Поруч властивих старост — королївських намістників, з широкими поліційно-адмінїстраційними й судовими компетенціями, від початку, уже в першій половинї XIV в. і пізнїйше імя се мали також і прості державці королївщин, котрих компетенції не входили de jure за границї домінїяльної власти. Крамер в своїй описи Польщі (1550-1 рр.), описавши широкі компетенції старост, додає потім: „Окрім сих староств є ще й иньші, вилучені звичайно з території перших і звані державами (tenutae), а управителї їх — державцями (tenutarii); вони або не мають зовсїм своїх округів (адмінїстраційних), або як і мають, то без юрисдикції над шляхтою, що належить правдивим старостам, від яких сї держави відійшли волею короля для вигоди чи з иньших мотивів. Сї державці властиво наглядають королївські фільварки, доходи і замки та піддану людність".

Вони називали ся пізнїйше не-судовими або не-ґродовими старостами, і в польських провінціях були простими державцями коронних маєтностей. Але в руських землях їх компетенції були значно ширші. Пограничне положеннє сих держав давало їх державцям широкі компетенції адмінїстрацийні — що до кольонїзації й орґанїзації воєнної оборони, а також і поліційного нагляду. Їх юрисдикції підлягала й служебна шляхта — се мабуть стояла в звязку з ріжними обовязками сеї шляхти супроти місцевого замка, і така практика місцями — як нпр. в деяких подільських державах, задержала ся дуже довго. Таким чином становище старости не-ґродового тут дуже зближало ся до правдивих старост. Трибунал старост-державців орґанїзував ся часто на взір ґродів, мав свого судию й писаря; перед ними ішли процеси карні й цивільні, зізнавали ся всякого рода контракти, і суд сей часто таки й звав ся „ґродом", judicium castrense (або castri — в тім маленька ріжниця). Юрисдикція над шляхтою не-служебною

(о скільки вона не піддавала ся добровільно під юрисдикцію таких старост) властиво творила одиноку ріжницю між такими „ґродами" й справедливими ґродськими судами [26]).

Але ми знаємо, що давнійше вся руська шляхта була обтяжена служебними обовязками, отже й ся демаркаційна лінія заникає, коли схочемо слідити історію сих старостинських судів назад, в глубину XV в. Тим поясняєть ся, що нпр. для 2-ої пол. XV в. вибрати ґродські суди й відріжнити їх від трибуналів старост не-судових майже неможливо, тим більше що від них звичайно маємо по одному-два документи, або й самі лише голі згадки. Як орґанїзовані на взір ґродських судів виступають в тім часї суди в Самборі, Стрию, Городку, Коломиї, Теребовлї, Скалї, Буську, й ин. [27]).

Але загалом взявши, з часом ріжниця між судами ґродськими й трібуналами старост-державців виріжняєть ся гострійше; число ґродських судів меньшає: виходили з уживання, чи касували ся спеціальними роспорядженнями правительства [28]). Під кінець XVI в. в Галичинї звичайно кожда земля має одного тільки ґродського старосту й оден ґродський суд; тільки Теребовельщина мала свій осібний ґрод і пізнійше. На Поділю окрім Камінецького орґанїзовано осібний ґродський суд в Летичеві (в 1581 р.), але староста був спільний для обох повітів — Камінецького й Летичівського (тому також зветь ся ґенеральним старостою, як великопольський та краківський, пізнійше також київський). В землї Холмській задержав ся осібний ґрод в Красноставі. В Белзькій було їх найбільше, особливо як на таку маленьку просторонь — окрім Белза в Буську, Городлї й Грабовцї [29]).

За те множило ся з часом все більше й більше число староств не-судових. На державу королївських маєтностей дивили ся як на пенсію заслуженим, а що з часом претендентів на такі винагородження ставало все більше й більше, то де лише лишали ся значнійші королївщини, витворювано з них все нові й нові староства, аж до самого кінця Річипосполитої, а то тим більше, що се давало й звучний титул „старости", а на титули в старій Польщі був попит не меньший як на доходи. Серед сих держав було лише кілька таких, де старости задержали ширші компетенції, вище мною зазначені — як Барське староство на Поділю, що служило менї типом для характеристики таких посереднїх орґанів між ґродом і державою. Зрештою

ж сї старости були тільки державцями державних маєтностей і мали тільки звичайну домініяльну власть в тїй волости, що до їх держави належала, подібно до дрібнїйших держав в. кн. Литовського.

Коли певні прикмети староств ґродових переймали ся сими староствами-державами, то з другого боку характер сих останнїх не лишив ся без сильного впливу, по анальоґії, на характер староств ґродових. Як я вже згадав, се злученнє з урядом старости заряду певних королївських дібр вплинуло дуже шкідливо на публичний характер уряду. По анальоґії з староствами-державами (не-судовими) і староства-уряди (судові) починають трактувати ся зі становища заряду королївських дібр і їх доходів як прості держави: королї заставляють їх за певні суми грошей на цїлі поколїння, майже продають; виробляєть ся практика держання доживотного; трактують їх як бенефіції, лучать з иньшими урядами, або кілька староств в одних руках — подібно як намісництва литовські. Наслїдком того, як і там, старости часто абсентували, їх судові й адмінїстраційні функції переходили до їх приватних субститутів — підстарост, бурґрабіїв, і все се мусїло підривати дуже сильно публичний характер старостинськто уряду, престиж старостинської власти й суду.

Така практика особливо розвиваєть ся за Володислава, отже в перших лїтах заведення польського права на Руси: потрібуючи грошей на свої угорські кампанії й наради, він масами заставляє коронні маєтности, а між ними й староства. В меньш драстичних формах практикуєть ся се й иньшими королями XV в. Найважнїйше староство в руських землях Корони — Львівське, разом з Жидачівським, Самбірським й иньшими меньш важними державами, було заставлене Одровонжам. Андрій Одровонж, володїючи ними і бувши заразом воєводою руським, господарив тут так всевластно, що викликав загальне обуреннє серед місцевої шляхти і львівського міщанства. Коли він умер (1465 р.), його спадкоємець брат Ян, воєвода подільський, пізнїйше руський, дістав, як оповідає з живих слухів Длуґош, триста позвів за ріжні надужитя й шкоди його брата (до нас з того не дійшло нїчого — акти львівського ґроду з того часу видерті). З кінцем 1464 р., ще за житя воєводи, шляхта Львівської землї з міщанами м. Львова уложили конфедерацію, аби спільними силами увільнити ся від „довголїтнїх кривд, утисків і шкід" неназваних по імени ворогів: розуміли воєводу і старосту Одровонжа [30]). На взір сьвіжо довершеної ухвали Подільської землї, про яку скажу зараз низше, рішено було зібрати гроші на

викуп заставленого Одровонжу Львівського староства. Смерть Одровонжа улекшила справу. Коли весною 1465 р. король прибув на сеймик до Львова, шляхта, зібравши ся під проводом місцевих біскувів і маґнатів, занесла йому громадну скаргу і щоб уможливити відібраннє від Одровонжів заставлених староств, дійсно сама наложила на себе — на всю землю Львівську (Длуґош каже — також на Галицьку, Белзьку й Подільську) добровільну контрібуцію (річ дуже рідка у шляхти, що взагалї не любила лазити до своєї кишенї на публичні цїли). З кождого лану мали дати по 12 гр., від кождого господарства по волу; зібрані воли були продані, і так зібрано 20 тис. — суму, в якій заставлені були ті староства Одровонжам, і викуплено їх від них [31]).

Анальоґічний, тільки меньш голосний і драстичний епізод мав місце і з подільськими староствами. В 1442 р. король Володислав заставив в 3.000 грив. Камінецьке староство Фридриху Бучацкому, що ще перед тим дістав в заставі староство Червоногородське і був заразом каштеляном камінецьким. По нїм Камінецьке староство перейшло в спадщинї до сина Бартоша, потім внуків Михайла і Яна, що як властителї нерозділеного маєтку титулують себе оба „старостами камінецькими" [32]); властивим старостою уважав ся старший — Михайло. Сї Бучацкі при тім далї мали в заставі староство Червоногородське й величезні простори земель на середнїм і нижнім Днїстрі [33]). Тому що правительство не могло здобути ся на викуп сих староств, подільська шляхта рішила оподаткувати себе: з кождого лану і кметя мало бути дано по волу. Таку заяву зложила подільська шляхта на соймі 1463 р., і тим способом відібрано від Бучацьких Камінець: частину грошей перенесено на староство Червоногородське, а частину сплачено [34]).

Вернїмось до реформи 1435 р.

Зміни в системі судівництва — відлученнє його від старостинської адмінїстрації й орґанїзація виборних шляхетських судів були властиво найважнїйшою стороною реформи 1435 р. Другим важним моментом — се було розширеннє і унормованнє земської шляхетської автономії.

Початки сеймиковання випередили сю реформу — з 1420-х рр. ми бачили вже богато звісток про ріжні сеймики і збори шляхетські, збирані чи то з

ініціативи короля, чи з ініціативи самої шляхти в ріжних справах [35]). Тепер сї шляхетські збори управильнюють се й дістають нові сфери діяльности й самоуправи. Уже система земських судів має сю прикмету: судиї іменують ся з кандидатів шляхти й служать їх репрезентантами. Вищою інстанцією для земського судівництва були віча, зложені з шляхти і достойників землї, що зберають ся в кождій землї. Вони одначе мають не тільки судові, але й уставодатні права, служать орґанами шляхетської самоуправи. На таких соймиках видавала шляхта, своєю властию, не потрібуючи нїякого затвердження, ріжні устави для своєї землї. Бачили ми нпр. вище кілька устав і віч про селянські справи; иньші дотикають земської оборони, справ економічних (мит, міської торговлї), справ судових, як нпр. згадане утвореннє осібного трибуналу комірників для не-шляхтичів, иньші уставляють норми переслїдовання і переховування злочинців, процесові форми, терміни судових сесий і т. и. Нарештї соймики ж заберають голос і в загальних державних справах, бо як побачимо — соймик був властиво основою польського парляментаризма. Окрім таких партикулярних віч поодиноких земель, більше меньше кождого року з'їздили ся достойники й шляхта Руського воєводства, на спільний соймик, що найчастїйше відбував ся в Мостисках і Вишнї, а від р. 1460 Вишня стає звичайним місцем їх. Проводив соймиком воєвода, що й скликав його. Соймик полагоджував дуже ріжнородні справи — видавав також устави для цїлого воєводства, судив справи, відсилані сюди з віч і иньших судів. Тут же вибирано послів до коронного сойму, давано їм інструкції й слухано їх справоздання. 1564 р. позволено Галицькій землї, з огляду на далеке віддаленнє, відбувати осібний соймик [36]).

Вкінцї, щоб покінчити з реформою 1435 р., — запровадила вона ряд гонорових урядів, сотворила і в українських землях Корони поруч аристократії маєтку й уряду іще аристократію титулів — дїґнїтарств. Кожде воєводство мало свого воєводу і каштеляна; землї: Галицька, Перемиська, Сяніцька і Холмська мали кожда ще свого осібного каштеляна (отже окрім каштеляна львівського, белзького і камінецького іще галицький, перемишльський, сяніцький, холмський, а пізнїйше прибув іще оден зовсїм надпроґрамовий — любачівський). Кожда земля мала своїх „земських дїґнїтарів" — окрім судї, підсудка й писаря земських сюди зачисляли ся ще: підкоморій (subcamerarius), хорунжий (vexillifer), чашник (piocerna), стольник (dapifer), войський (tribunus) [37]). Хорунжий мав проводити

загальним походом шляхетським, войський мав стерегти безпечности землї під час шляхетського походу, в неприсутности війська; функції підкоморія ми знаємо; чашник і стольник були часто гонорові титули. Роздавали ся сї уряди королями. Щасливі властителї сих урядів звичайно мали першенство між шляхтою своєї землї — по сенаторах розумієть ся, якими були окрім латинських епископів воєводи і каштеляни.

Примітки

[1]) Історія адмінїстраційного устрою в Польщі ще дуже слабо розроблена; з деякими змінами повторив я тут образ розвою сього устрою поданий мною в книзї: Барское староство, с. 130 і далї; там вказані й головнїйші тексти джерел до історії адмінїстрації. Важнїйшу лїтературу вичислив я в прим. 3. Останнїми роками прибули праці головно до історії судівництва — Пєкосїньского, Фірлея, Кутшеби, і розвідка про старостинський уряд в XIV віці Кутшеби.

[2]) В перше згадуєть ся в наших документах львівський староста Абрам Барановский — Abraham heres de Baranow, capitaneus Russie, инакше — capitaneus lamburgensis, в р. 1352 — Akta gr. i ziem. II ч l; в остатнє виступає він в р. 1358 — ibid., нотка, cf. Kod. Małop. III ч. 737, і по нїм старостою був в р. 1359-70 Отон Пілєцкий. Petrus capitaneus de Sanok — в тім же роцї 1352, Akta gr. i ziem. VIII ч. 1; про причину сього відокремлення Сянока див. в т. III Історії с. 29. В Перемишлї старосту стрічаємо вперше в документї в р. 1375 (Benco de Chuchori (Кухарі) premisliensis capitaneus — A. g. z. II ч. 5, III ч. 4-5 й ин.), в Белзї в р. 1384 (A. g. z. II ч. 11 — Ladislaus Posa capit. de Belz), в Галичі 1398 (Бенко староста галицький й снятинський — Акты Юж. и Зап. Р I ч. 5), і т. и. При бідности нашого документального матеріалу неможливо вказати докладно час утворення старостинського уряда в тім або иньшім містї, так що подекуди староста міг істнувати й дещо ранїйше, нїж ми про нього знаємо.

[3]) В документї 1359 р. воєвода — очевидно перемишльський — Цтибор — A. g. z. VIII ч. 3. 1360 р. Petrus Ruthenus dictus Ivanovicz palatinus

zydaczoviensis — Kodex Małopolski I ч. 225. 1361 — панъ ЛѢсота воєвода кременецкый — A. g. z. I ч. 5. 1371 — Блотишевьский воєвода львовьский — Палеогр. снимки ч. 23. 1372 — Petrus Gumprechth pallatinus premisliensis — A. g. z. IX ч. 21. 1373 — Thomco Waszota palatinus sanocensis — A. g. z. VII ч. 9. 1379 — Stephanus dictus Casper woyewoda iazlovycensis — A. g. z. V ч. 15. 1384 — Johannes Parwus woywode de Grodek, Stephanus woywode de Lubaczow, Thomas dictus Beszanus (чи Beszano) woywode de Halicz — A. g. z. II ч. 11. Для землї Холмської див. нпр. Матеріали ч. 21. Певні відміни в термінольоґії урядників помічаємо в часах панування Володислава Опольського й угорської окупації: управителї замків титулують ся часом каштелянами. Проф. Линниченко се розуміє як мериторичну зміну в адмінїстраційній схемі — „кількоразову переміну в системі адмінїстрації" (Сусп. верстви с. 16-7, пор. Критическій обзоръ, Ж. М. Н. П. 1891, VII с. 158): на місцї воєводського творить ся каштелянський уряд, потім відновляєть ся воєводський. Але се дуже сумнївно, чи було тут що більше над просту відміну в термінольоґії. Я думаю, що castellanus було тільки латинською назвою воєводи, як і palatinus, була отже певне ваганнє тільки між сими двома термінами, і вкінцї термін palatinus взяв таки гору. Дійсно, castellani виступають як раз там, де ми бачили воєвод перед тим і по тім — в Белзї, Ярославі, Галичу й Любачеві — A. g. z. II ч. 7 і III ч. 23, а що найбільше інтересне — і в Львові попри старосту виступає castellanus — A. g. z. II ч. 11. Одиноким мабуть, спеціальним урядом угорських часів треба уважати iudex provincialis, або iudex terre Russie, szudza terre Russziensis, в 1385-8 рр. — A. g. z. V ч. 10, 13, VII ч. 12, VIII ч. 9.

4) Привилей Камінцеви 1374 р. в повнім текстї — у Молчановского Очерки изв. о Подольской з. с. 209: камінецький воєвода Остафій, Гринко червоногородський воєвода, Олеско смотрицький воєвода (про саму грамоту й її верзії див. вище с. 229). Привилей Олександра Коріатовича 1375 р. — Акты Зап. Россіи I ч. 4 і Палеогр. снимки ч. 4; тут Гринко пан староста подольскій, смотрицкій воєвода Рогожна. Можливо, що староста камінецький, не згаданий на документї 1374 р., а підписаний на грамотї 1375 р., з'явив ся тільки в тім часї.

5) Нпр. в перемишльських грамотах 1359 і 1366 рр. ОлефѢрько судья (мб. перемишльський), писарь пана старостынъ дьакъ Кость Сорочичъ изъ Болестрашичъ, Богданъ тивунъ, владычинъ тивунъ Иванъко Губка — A. g.

z. VIII ч. 3 і 5. В грамотї 1386 р.: панъ Баграмъ соцкий львовский, соцкий теребовельский Лунникъ (Акты Южной и Зап. Россіи II ч. 61). Баграмъ соцкий також в грамотї 1400 р. ibid. I ч. 6, перед тим мабуть він же в грамотї 1381 р.: Багранъ писарь львовский — Przegląd archeologiczny 1882 с. 72). В львівських грамотах 144-2 рр. Oleschcho soczsky (A. g. z. IV ч. 27 і 29, потім він же мабуть — iudex leopoliensis, 1418 р. — ib. ч. 39). Десятники звістні в пізнійших часах, і стрічають ся часто — нпр. A. g. z. XI ч. 2581, 2885, XII ч. 830, 849, 1640, і т. и.

6) Титул дяка в значінню писаря у згаданого вище Костка Болестрашицького не зовсїм ясний: скорше значив би він тут писаря, нїж сїльського дяка, але не виключене й се остатнє (сей же Костко був, мабуть, потім судиєю перемишльським — див. його лист в Древностях археогр. ком. моск. археол. общ. I с. 546). Без сумнїву, були урядниками королївськими, писарями, а не церковними дяками тільки дяки обдаровані королями земельними маєтностями — такий нпр. Лень дяк, що дістає від Ягайла с. Голинь в 1391 р. (Матеріали с. 6). Линниченко вказує на згадки про дяків в XVI в. — Regestr złoczyńców grodu Sanockiego ч. 119 і 121, але чи се дякі-писарі, не певно.

7) Про давнїйшу адмінїстраційну й судову власть воєвод дають деякі вказівки подільські документи XIV в. (звістки з них вибрані в моїй книзї Барское староство с. 128). Нпр. в наданнях земель застерігаєть ся, що воєвода не повинен „уступати ся у люде (панські) а ни кого на єго люди слати". Домінїальний суд в труднїйших справах має удавати ся до княжого суду „або до нашего воєводи", В процесах міщан з княжими людьми має бути мішаний суд — воєводи й війта, і т. и.

8) Матеріал документальний до становища воєвод вибраний у Лїске Kilka uwag с. 395-6 і Марґаша W sprawie sądownictwa czerwonoruskiego. Компетенції воєводи й його становище були obiectum litis між Лїске і Губе, а заберали в тім також голос Марґаш і Линниченко — див. титули в прим. 3.

9) Нпр. Akta gr. i ziem. XI index sub vocibus Besko, Bochurzecz, Brzoszow, Denow, і т. и., т. XII — Czeszybyeszy, laslowcze.

10) Уже з 2-ої пол. XIV в. маємо кілька актів такого воєводського суду, нпр.

A. g. z. VIII ч. 17, 1388: Nos Nicolaus Zolkowski woywoda, Iwanus iudex, Nicolaus Scalka, Pasko Hungarus ac alii terrigene districtus Sanocensis presidentes in iudicio in Sanok — посьвідчають виплату грошей, довершену перед їх трибуналом. Подібне т. III ч. 57 (1394) — суд львівського воєводи в земельній справі, і IV ч. 10 (1405). Для XV в. маємо судових записок для воєводського суда без числа в виданих томах Akta gr. i ziem.

[11]) В Галичу воєвод бачимо ще в 70-х рр. (дальші записки ще не видані), в Сяноку зникають воєводи в 60-х рр. (в остатнє — в р. 1467), у Львові — в 50-х (1457), в Перемишлї — в 40-х (1448) — див. показчики т. XII, XIII, XV, XVII Akta gr. i ziem. під словами Галич, Сянік, Львів, Перемишль — воєвода. В Белзькій землї звістні воєводи ще в 1450-х рр. — A. G. Z. III ч. 112, р. 1458. На Поділю остатню звістку про воєвод стрів я в документї 1456 р. — Акты Барского староства I ч. 14.

[12]) Статистику перехованих руських актів галицьких дав Лїсєвіч в статї Język urzędowy na Rusi Czerwonej (Przew. nauk. i liter. 1886) і начислив 47 документів, в тім 25 виданих королями й князями, 22 — урядниками й приватними особами. З того одначе належить властиво відшибнути грамоти Федора Любартовича й Свитригайла, видані в Галичинї, грамоти епископів руських та грамоти волоські або для Волощини видані, так що його реєстр редукуєть ся майже до половини. Натомість треба додати кільканайцять грамот, індексом Лїсєвіча не обнятих. Виводи робить він такі: поруч латинської руська мова уживала ся перед 1430 р. дуже рідко, майже виїмково, а по 1430 р. виходить зовсїм з уживання, навіть приватного. Що до остатнього — Л. помиляєть ся вповнї: маємо тепер уже кілька документів руських по р. 1435 (нпр. запись Дажбоговича з 1473 р. в Записках т. V, сїльські контракти з р. 1511 і 1519 ibid.). Що до першого — виїмковости уживання, то не треба забувати справедливого спостереження самого Л., що руські документи (не тільки від половини XV в, як він каже, але й перед тим) часто перекладали ся властям на латинське при потверджених, і по тім руський текст тратив значіннє й затрачував ся.

Ще одно. Лїсєвіч підніс ту цікаву обставину, що з перед 1430 р. не маємо нї одної грамоти руської з Сяніцької землї; з того він виводить, що тут перед 1430 р. „урядовано виключно по руськи". При малім взагалї числї дохованих руських грамот се на певно сказати не можна, а що руська, мова таки уживала ся в правній сфері й тут, показують згадані вище контракти з

поч. XVI в.

[13]) Клясичний текст для характеристики сього порядку містить звісна судова записка (Akta gr. i ziem. XI ч. 1445), вчасти наведена вже вище: nob. Nicolaus de Tarnawa... obtulit literam dotis et dotalicii suae consortis, tempore mag. d. Wirzbyanta, capitanei protunc sanocensis, scriptam suoque sigillo sigillatam (1412 р.), quia tempore iuris ruthenicalis erat moris inscripcionis facere coram capitaneis pro causis quibuscunque. Зрештою заховані акти сяніцького суда з перед реформи (1423-1434) ілюструють тодїшню практику дуже добре: перед суд приходили всякі контракти і записи, справи цивільні й карні всякого рода (записки сї видані в XI т. Akta grodzkie i ziemskie).

[14]) Маємо документ з 1415 р., де король іменує iudicem terrestrem in districtu Drohobiciensi nob. Phyl de Lethyn — Starodawne prawa polskiego pomniki V. II с. 595, але можливо, що се факт виїмковий; факт, що на судей виходять ріжні низші урядники повітові (вище с. 309) промовляв би за іменованнєм судей старостами.

[15]) Староста руський Бебек (за угорської окупації) зве нпр. белзького старосту capitaneus noster — A. G. Z. II ч. 11, пор. т. VI ч. 1, але робити з того виводи для польської практики ще не можна. В лїтературі старав ся підняти становище львівського старости головно Губе, полємізував з ним у тім Марґаш, але в богатьох точках тут non liquet.

[16]) Нпр. A. G. Z. т. III ч. 101 і 102.

[17]) Maior districtus est hic leopoliensis quam haliciensis, quia d. pallatinus (Одровонж, староста львівський) scribit se titulo „capitaneus terre Russie generalis", et solus est capitaneus d. Parawa (староста галицький), заявляє сторона в однім процесї — A. G. Z. XIV ч. 1443.

[18]) А властиво і титул capitaneus не був так новим в Галичинї, бо так титуловав себе, як знаємо, і звістний Дмитро Дедько — див. т. IV с. 11.

[19]) Див. записи про заведеннє нового судівництва вище на с. 86.

[20]) A. G. Z. XII с. 1, пор. на с. 86 подібну записку львівських актів,

переховану у Нєсєцкого I с. 260.

[21]) Про се див. в передмові до т. XI A. G. Z. с. 7-8.

[22]) Була певна тенденція до відокремлення іще одної землї — Снятинської, так що всїх руських земель Корони, без Белзької, раховано сїм — A. G. Z. V ч. 154 (1457). За осібну землю числено також Жидачівську, що відокремила ся в княжих державах XV віка: Свитригайла, Федора Любартовича і Зємовіта мазовецького.

[23]) Див. ухвалу видану Кутшебою в Rozprawy wydz. hist. fil. XLII с. 232.

[24]) Про орґанїзацію земських і ґродських судів в Галичинї в XV в. Кутшеба Sady ziemskie i grodzkie, VIII (с. 211), про суди на Поділю — моє Барское староство розд. IV і VI.

[25]) Нпр. до половини XV в. звістні старости в Буську, Любачові, Ярославі, Самборі, Коропції (в Бучацькім), Теребовлї, Скалї, Червоногородї A G. Z. т. II ч. 23, 38, IV ч. 24 і 71, VI ч. 14, VII ч. 33, XII ч. 235 XIV ч. 1157.

[26]) Типом таких староств, посереднїх між староствами повітовими, правдивими ґродами, і домінїяльною властию, державця може служити Барське староство, законсервовавши ся особливо добре й типово; я присьвятив юрисдикції барського старости в XVI віці розд. VI моєї книги Барское староство. В польській науковій лїтературі нїчого не зроблено для вияснення становища таких старост, а звідти й вагання в розграниченню старост ґродських і „тенут" — див. полєміку Бальцера з Лїске в його рецензії, Kwartalnik historyczny 1890 с. 554; погляди Бальцера повторив і Кутшеба в найновійшій своїй праці (Rozprawy т. XLII с. 226), не потрудивши ся глубше вглянути в справу, тим часом як на становищу проф. Лїске стоїть також і Марґаш (op. c. с. 197). Поправка, предложена Линниченком (Сусп. верстви с. 18) также не заглублюєть ся в справу.

[27]) Див. відомости зібрані у Лїске в передмові до т. XIII A. G. Z. і Кутшеби 1. с. пор. Матеріали ч. 85.

[28]) Акти знесення юрисдикції самбірського й стрийського старост в Матеріалах ч. 78 і 80.

[29]) Cromeri Polonia c. 94, Volum. legum II c. 208.

[30]) Акти конфедерації — Akta gr. і ziem. VII ч. 55 і 56, пор. записку в Monum. Poloniae hist. V c. 1010. Про сей епізод розвідка Прохаски Konfederacya lwowska 1464 р. (Kwartaln. hist. 1892), що правда — богатша словами як фактами.

[31]) Длуґош V c. 410, пор. записку з рахунків львівського маґістрату у Прохаски op. c. c. 772.

[32]) Akta gr. ziem. XII p. 271, 297 (1461-4).

[33]) Матеріали ч. 36 (пізнїйша грамота на Червоногородське староство 1436 в кн. ревізії 1564 р. с. 165 об.); Акты Барскаго стар. ч. 15, 84; див. про се ще моє Барское староство с. 40, 147-8.

[34]) Длуґош V c. 383, Матеріали ч. 54, Акты Барскаго стар. ч. 15.

[35]) Див. вище с. 83-5; перша звістка про скликаннє королем соймику з р. 1423 — с. 74 прим. 1. Пригадую, що найстаршу з галицьких ухвал в справі селян также кладуть на часи перед р. 1435. Звістки про соймики по 1435 р. зберає Прохаска Konfederacya lwowska c. 742.

[36]) Volum. legum II c. 28, III c. 143.

[37]) Cromeri Polonia c. 90. Були ще в тім деякі відміни; так Теребовельський повіт мав свого осібного войського; в Белзькім воєводстві войського не було. В деяких польських землях були ще мечники, крайчі, подчаші, підстолї, скарбники, ловчі, конюші — в українських землях заведено деякі з сих урядів пізнїйше; але се все, розумієть ся, річ малої ваги.

РОЗВІЙ ПАРЛЯМЕНТАРИЗМУ В ПОЛЬЩІ І УЧАСТЬ В ПАРЛЯМЕНТАРНІМ УСТРОЮ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ, ПАРЛЯМЕНТАРНА ПРАКТИКА XVI-XVII В.В. РЕФОРМИ XVI В., СУДІВНИЦТВО, ЗАСНОВАННЄ ТРИБУНАЛІВ; СПРАВА ВІЙСЬКОВА, ОБОРОНА УКРАЇНСЬКИХ ГРАНИЦЬ; СПРАВА

ФІНАНСОВА, СОЙМОВІ ПОДАТКИ, „КВАРТА” І „КВАРЦЯНЕ ВІЙСЬКО”, ДЕРЖАВНИЙ БУДЖЕТ І ВІЙСЬКОВІ ВИДАТКИ КІНЦЯ XVI В., ОРҐАНЇЗАЦІЯ ВІЙСЬКА В XVI-XVII В., ЗАЛЕГЛОСТИ В ПЛАТАХ І ВІЙСЬКОВІ КОНФЕДЕРАЦІЇ, РЕФОРМА 1717 Р.

Реформи 1425-1435 рр., зрівнявши шляхту руських провінцій Корони в правах і привилеях з шляхтою коронною, давши її орґани шляхетської самоуправи й репрезентації, ввели її в загальнодержавні відносини — в той многоважний процес державної еволюції, що протягом XV в., особливо — другої половини його, переходив в Польщі: розвій парляментаризму, зріст впливів шляхетського загалу, ограниченнє королївської власти і правительственної екзекутиви.

Кошицький привилей 1374 р. послужив підставою сеї еволюції, підрізавши королївську власть в двох найбільше важних точках — воєнній і фінансовій. Від тепер шляхта обовязана була тільки до оборони держави, за заграничні походи треба було платити — винагороджувати шкоди; до будови замків шляхта обовязана була причиняти ся тільки в такім разї, коли вони будували ся за згодою панів; нїяких доходів і податків з шляхетських маєтностей король не міг жадати, окрім двогрошевого податку з лану (т. зв. подимного або порадльного).

З часом, в міру того як монета псувала ся й дешевіла, податок сей приносив все меньшу суму. Тим часом Ягайло й його потомки вели дуже екстензивну державну й династичну полїтику й потрібували фондів. Ягайло радив собі, заставляючи ще досить великі й незадовжені коронні маєтности, і тільки зрідка звертав ся до коронних станів по надзвичайні податки. Ще далї поступило і до крайности дійшло обтяженнє позичками й заставами коронних маєтностей за Ягайлового сина Володислава, з його заходами коло угорської корони. Його наступник Казимир застав се джерело вичерпаним, а тим часом на Польщу спала довга й тяжка війна за пруським рицарським братцвом. Вона вимагала величезних як на ті часи коштів, тим більше, що загальний шляхецький похід — до тепер головна воєнна сила Польщі, показав ся нездалим супроти поступів воєнної штуки. Король і стани переконали ся, що війну форсувати можна тільки наємним військом, а на се треба було коштів. Раз-пораз королю приходить ся звертати ся до станів по надзвичайні податки. Супроти національного характеру пруської війни, сойми їх не відмовляють, поки вона трівала, але заразом здобувають

від короля цілий ряд важних уступок і ґваранцій, що незмірно розширяють вплив станів на управу держави. Особливо важні точки містили згадувані вже вище постанови цереквіцко-нєшавські з 1454 р. Поруч иньших, почасти звістних нам постанов їх — як санкція домінїальної юрисдикції, знесеннє каштелянського суду, обмеженнє старостинської юрисдикції, містять вони й постанову, що стає підвалиною польського парляментаризму: король обовязуєть ся не видавати ніяких законів, не переводити ніяких реформ, не визначати походу без згоди соймиків [1]), відбутих з участию рядової шляхти (communtatibus terrestribus) [2]).

Шляхта, що вже в першій половині XV в. починає брати участь в соймах, здобуває тепер признаннє своєї участи в усїх важнїйших справах держави через земські соймики. При тім поволї виробляєть ся й загальна репрезентація її, чи властиво її соймиків. Обміркувавши предложені королем справи на соймиках поодиноких земель, шляхта висилає з них своїх делєґатів на ширші соймики — малопольські землї на оден спільний соймик, великопольські на другий, вони потім лучать часом свої засїдання, і з такої сполуки виходить сойм. З 1448 р. маємо першу звістку про участь вибраних шляхетських відпоручників в соймових нарадах. В 1468 р. вперше чуємо про висланнє на сойм шляхетських відпоручників, вибраних з повітів, по два від кождого, з повновластию — зародок пізнїйших посольських інструкцій на сойм [3]). Так положено початок другої палати польського парляменту: першу становить сенат, зложений з світських достойників і біскупів, другу посольська палата, зложена з відпоручників загалу шляхти поодиноких земель; сюдиж належали відпоручники тих кількох міст, що мали право участи в соймах.

Сформованнє загального сойму одначе не позбавило значіння соймиків, не звело їх до самого лише вибору шляхетських відпоручників; вони лишили ся й далї підставою польського парляментаризму. Сойм 1496 р. — що розпочинає собою правильне соймованнє, поновляє постанову, що загальний похід не може бути визначений без згоди земських соймиків, і реґулює соймикованнє. Кождій землї визначено місце на соймик, з українських земель Холмській в Грубешові, Белзькій в Буську, Перемиській в Мостисках, Подільській в Камінцю, Сяніцькій в Сяноку, Львівській в Вишнї, Галицькій в Теребовлї [4]). Але як я вже згадував, загальний галицький соймик в Вишнї вивів з уживання сї соймики земель, так що

соймиків в українських землях Корони до 1560-х рр. було чотири. Крім того держав ся ще більше меньше протягом XVI в. звичай — з соймиків воєводств з'їздити ся, по давнійшій традиції таких провінціональних соймів XV в., на „ґенеральний соймик" Малопольщі, для загального порозуміння перед загальним соймом; але поволї він вийшов з уживання задля браку часу.

В XVI в. виробляєть ся практика, що сойм має скликати ся що два роки, на шість тижнїв, а в разї потреби понад то сойми надзвичайні, і король перед соймом має на кілька тижнїв скликати соймики. За норму прийнято з початку, що соймики повинні відбути ся два тижнї перед ґенеральними соймиками провінцій, а тиждень по них сойм; але сї речинцї показували ся за малі, і потім постановлено, що соймики мають відбувати ся шість тижнїв перед соймом [5]). Король оповіщав про сойм старост, а старости шляхту. В королївськім оповіщенню мали бути означені головні предмети нарад сойма, і ся проґрама становила основу соймикових нарад. Але соймик від себе міг поручити своїм послам порушити на соймі певні питання, чи то загальнїйшого, чи спеціальнїйшого характеру, до приватних справ місцевих шляхтичів включно. Се становило зміст посольської інструкції. Прийнята вона мусїла бути одноголосно: як на соймі, так і на соймиках прийнятий був принціп одноголосних рішень. Голос одного шляхтича міг „зірвати" соймик, і певна земля лишала ся без репрезентації на соймі. Часом в такім разї король визначав новий соймик — бо без королївського спрошення він на ново не міг відбути ся (так було з вишенським соймиком за Баторія).

Число послів, вибираних поодинокими землями, нормувало ся лише звичаєм. Правительство нарікало, що землї висилають часом забогато послів, понад практику, збільшаючи видатки коронного скарбу на їх приміщеннє і удержаннє, але не реґулювало їх числа, відкликуючи ся до давньої практики [6]). Галицькі землї посилали по два посли, воєводство Подільське шістьох, Белзьке трох [7]).

Посли були звязані інструкцією, більше або меньше катґоричною. Се було льоґічним наслїдком принціпу, що властивим орґаном шляхетських поглядів і жадань лишаєть ся соймик, але, розумієть ся, гальмувало дуже сильно діяльність сойму. Тому правительство, скликаючи соймики, все упоминає шляхту, аби своїх послів не вязала, посилала cum plena et non

limitata potestate. Дійсно в першій половині і особливо в середині XVI в. (золотий вік польського парляментаризма) загал сойму панує над партикуляризмом соймиків. Але безкоролівя по смерти Жиґимонта-Авґуста відогріли партикуляризм земель, на ново піднїсши значіннє соймиків. З вигасненнєм династиї шляхта проголосила, що власть мінїстрів і урядників вигасла також, і орґанїзувала провізоричну автономну управу, що від тодї входила в силу в кожде безкоролївє: соймик кождої землї оголошував конфедерацію й переводив орґанїзацію землї на час безкоролївя, т. зв. каптурову — її взірцем служила орґанїзація з 1436 р. — конфедерація руської шляхти і контр-конфедерація правительственна.

Се віджитвленнє земської самоуправи відбило ся дуже шкідливо на польськім парляментаризмі. Сойм тратить свою повагу. Соймики починають давати своїм послам катеґоричні інструкції, поручаючи їм не допускати до певних ухвал, хоч би навіть прийшло ся зірвати сойм (cum exitio et ruptura sejmu). Посли починають стримувати ся від згоди на предложення соймові, відкликуючи ся „do braci" — до рішення свого соймику, особливо в справах податку, так що справа з сойму іде знову на соймики і аж там рішаєть ся. Ся практика впливає на розвій т. зв. реляційних соймиків, що відбували ся по соймі: на них посли складали свої справоздання й предкладали до порішення справи, на які вони не рішали ся дати голосу на соймі. Вкінці меньшість починає „зривати" сойми, що далї то частїйше; від 1652 р., коли зірвано перший сойм, до 1764 р. з 55 скликаних соймів тільки 7 не було зірвано! Парляментарна, а з нею взагалї державна машина стає...

І так шляхетський парляментаризм, звівши до зера королївську власть, сам не сотворив натомість якогось дійсного правительства. Королївська власть була спаралїзована: її функції полїтичні (оголошеннє війни, або уложеннє згоди), воєнні (визначеннє загального походу, наєм війська), фінансові (визначеннє податків), законодатні (nihil novi) — все було обмежено згодою сойму. Але сам сойм, являючи ся — як висловляють ся новійші дослїдники, лише конґресом соймиків, не мав ніякої сили й впливу над ними, показав ся незадовго також нездатним до функціонування, спаралїзованим чи то поодинокими репрезентаціями земель, чи просто — шляхетськими котеріями. Коли додати ще до того, що одинока власть, яка ще в принціпі лишала ся за королем — адмінїстраційна (іменованнє достойників і урядників), показала ся також атрофірованою, одинокий орґан

провінціональної адміністрації й екзекутиви — старостинський уряд, перетворивши ся в панську бенефіцію, затратив свій публичний характер, вийшов з залежности від королївської власти, стравав всяку силу й спружистість, то буде ясним, що Польська держава, перетворивши ся в прінціпі — як то з утїхою зазначала шляхта, в шляхетську републїку (Rzecz pospolita — переклад латинського res publica), в дїйсности стала шляхетською анархією, де не було анї власти анї послушности: rien ne la gouverne, mais rien ne l' obeit, нїхто ним не править, але нїхто і не слухає, як характерізував польський державний устрій Русо.

Супроти того, що соймик, то значить самоуправа землї, зістала ся далї альфою й омеґою шляхетської самоуправи, треба було б бодай в рамах сеї земської самоуправи сотворити сильну адміністраційну орґанїзацію. Але й того не стало ся. Сеймики відобрали від короля, що дало ся: взяли під свою власть воєнну силу землї — скликаннє шляхетського походу, а далї й удержаннє наємного війська (розloживши на поодинокі землї його удержаннє); не довіряючи королеви й королївським урядникам, взяли в свої руки (через виборних шляхетських колєкторів) збираннє податків (і навіть самого подимного), показували апетит до того, аби взяти в свої руки обсади державних урядів, але не мали охоти до утворення власних засобів, наложеннєм земських податків, до оборони землї й управи її власним коштом і власними орґанами. Такі факти, як вище оповіджена конфедерація руської шляхти 1464 р. для увільнення місцевих староств від заставу, дорогою самооподаткowання, належали до рідких випадків. Шляхта на соймиках не жалувала нарікань на центральне правительство і ріжних дезідерат загального й місцевого характера, але власної ініціативи показувала не богато, бо всяка така орґанїзація коштувала, а шляхта не радо сягала до кишенї на публичні справи.

Взагалї завзято розширяючи свої впливи в державній управі й енерґічно поборюючи все, що ставало на перешкодї розвою шляхетських прав і впливів, польська шляхта не піднесла ся над рівенем еґоістичних, вузко-клясових, моментальних своїх інтересів і тим, навіть зі становища свого, підривала державу, її орґанїзацію й поступ. Навіть про той золотий вік польського парляментаризму — часи Жиґимонта-Авґуста приходить ся се сказати, хоч тодї, безперечно, можна було б з шляхтою ще богато зробити, як би правительство мудро і енерґічно пішло на стрічу її змаганням до „naprawy rzeczy pospolitej”. Та анї король, зражений її першими виступами,

ані тим меньше — його дорадники з маґнатської кляси, проти котрої в першій лінії звернено було вістрє реформаторських змагань шляхти, не пішли їм на зустріч, і тим безповоротно упустили момент, що з упадком і дезорґанїзацією сойму не повторили ся вже більше — аж до часів подїлів Польщі.

Гасло направи держави, голошене польськими парляментаристами середини XVI в., обіймало найкардинальнїйші точки державного устрою: не кажучи про усуненнє надужить (exekucya praw), підносило воно потреби реформи судівництва й адмінїстрації, кодифікацію права, реформу фінансів і воєнної орґанїзації. Та з того всього тільки реформа вищого судівництва дійшла до кінця, бо в дусї вповнї шляхетськім і не потрібувавши нїяких фінансових жертв від шляхти. Реформа адмінїстрації, конче потрібна з огляду на упадок старостинського уряду, не стріла співчутя у короля; на соймі 1565 р. посольська палата пропонувала завести новий орґан королївської власти в провінціональній управі: нових сторожів порядку, в видї інстиґаторів, з приданою їм оружною силою — проєкт далекосяглого значіння, але король і сенат не прийняли його, і справа була погребана на все. До кодифікації права не прийшло також, а реформа фінансів і військової орґанїзації скінчила ся на нужденній латанинї, з котрої так і не вилїзла нїколи Річ-посполита.

Для докінчення образу польського устрою я мушу коротенько спинити ся на сих реформах і дальшій їх долї. Почну від справи судівництва. Упадок вищих інстанцій зробив її пекучою справою XVI в., і ся потреба дійсно привела до орґанїзації нової вищої судової інстанції.

Як ми вже знаємо, з початку і суд віча і суд старости були остатнїми інстанціями. На вічу воєвода заступав короля, староста судив як намістник короля, і тому від них не було апеляції до короля: законодавство Казимира В. зазначило ся виразно [8]). Але в XV в. робить ся вилом в практиці: починають до короля переносити ся справи і з судів вічевих і з иньших інстанцій — судів старостинських, земських, підкоморських, підвоєводинських (в справах Жидів) [9]). Король судив такі справи або в своїм судї, або делеґував комісарів — звичайно місцевих достойників, для рішення справи на ґрунтї. Але в серединї XVI в. сей комісарський суд зведено до самих лише граничних справ. З другого боку з кінцем XV в. починають упадати вічеві суди, і взагалї віча, що в тім часї стали вже

вищою інстанцією не тільки для судів земських, а і ґродських [10]). Вічеві судові з'їзди не доходять, достойники й шляхта абсентують, і в судових справах, поминаючи їх, сторони удають ся просто до королївського суду. Наступає незвичайне перетяженнє королївського суду, незвичайна проволока в справах, і реформа судівництва стає одною з болючих справ середини XVI в.

Вкінції по довгих заходах і дебатах соймових в 1576 р. прийшло до утворення вищих шляхетських трибуналів. Оден був уставлений для Великопольщі, в Пьотркові, оден в Малопольщі, в Люблинї, і осібні ще для новоприлучених українських і литовських провінцій (про них ще низше). Трибунали сї складали ся з шляхотських депутатів, вибираних що року, на одну каденцію, на соймиках воєводств — з більших воєводств по два, з меньших і поодиноких земель — по одному. Вони мали служити вищою й остатньою інстанцією для всїх шляхотських судів — „земських, ґродських, підкоморських, комісарських, вічевих”, в усяких формах і справах [11]), і завершили собою систему шляхетського судівництва, тим часом як справи міщанські й селянські лишили ся при давнїх королївських судах — асесорськім і референдарськім.

Реформа фінансів була тїсно злучена з військовою справою, що служила вічним стимулом для фінансового питання.

В XV в. Польща не мала постійного війська. Орудувала загальним шляхетським походом, а коли треба було більших сил, наймала військо, і на те накладав ся соймом надзвичайний податок, бо подимне уже тодї давало дуже мало [12]). Як я вже казав, уже під час пруської війни король і стани прийшли до переконання, що загальний шляхетський похід річ дуже мало користна, й треба орудувати головно наємником. Справа забезпечення українських провінцій від татарських нападів висунула справу удержання постійного наємного війська для охорони сих провінцій. З 1452 р. маємо першу звістку про пляни такої пограничної оборони, і кор. Казимир мав дати тодї кілька тисяч гривен каштеляну й воєводі краківському на сю ціль [13]); але, здаєть ся, з того нїчого не вийшло, бо при дальших татарських нападах про се пограничне військо не чуємо нїчого. Поновлено сей проєкт і дїйсно орґанїзовано оборону руських земель в останнїх роках XV в., наслїдком грізних походів татарських, турецьких і волоських. Начальство

дано воєводі белзькому Петру Мишковскому, король піддав його власти місцевих старост, уповажнив до скликування в потребі в похід шляхти, на видатки дав староство львівське і 1300 зол. річно [14]). Се була орґанїзація провізорична, до згоди з Турками; вона зрештою показала слїдом свою повну нездалість — старости мало що помагали, загальний шляхетський похід, що показав свою нездарність до заграничних походів в пруській війнї, показав себе тепер цїлком непридатним і до земської оборони: шляхта не поспівала на час, або й зовсїм не рухала ся на поклики, і взагалї мала дуже малу воєнну вартість [15]). Вкінцї єдиним способом оборони показав ся наємний жовнїр, котрого в роспорядженню Мишковского було коло тисячі мужа.

Досьвід сей вплинув на дальшу практику. Провізорична та орґанїзація потрівала дуже коротко (1499-1500), але з перших лїт XVI в. уже іде практика держати на руських границях віддїли постійного війська [16]). Вони бували неоднакові — спадали в спокійнїйших часах, або коли король не мав грошей, до 300 коней, або й зовсїм того війська не було; в грізнїйших часах підносило ся воно до півтретя і навіть півчетверта тисяч. Удержаннє його становило як на ті часи і особливо — як на засоби коронного скарбу, дуже поважну позицію й служило, побіч більш часових потреб, постійним стимулом до застановлення над справою державних фінансів.

Але з сим збільшеннєм фінансових потреб держави не йшла в парі охота коронних станів до участи в них. Стани, шляхта спеціально, все мали таку гадку, що причиною недостачі гроша — лиха господарка короля, його марнотратність і хапчивість маґнатів-сенаторів; тому вона дуже далеко раднїйше займала ся реформами королївської фінансової господарки, але дуже не радо годила ся на податки, обсипаючи доріканнями правительство, проволїкаючи ухвали, відсилаючи їх з соймів на соймики й т. и.

Уже за Казимира появляють ся проєкти утворення правильного і постійного оподаткування, котре дало б можливість удержання постійного війська [17]). Сї проєкти одначе не прийняли ся. Полишили ся при тих формах надзвичайного податку, які були прийняті в серединї XV в. і потім з невеликими змінами держали ся й пізнїйше [18]). Головний податок — так званий лановий, від селянських грунтїв, в XV в. ухваляли звичайно по 12

гр. від лану; платили його селяне, міщане і та шляхта, що не мала підданих; в XV в. до сього податку притягано часом і дідичів (половину платив селянин, половину дідич), але потім се вийшло з уживання — платили самі панські селяне. При кінці XVI в. сей податок, з здешевленнєм гроша доходив до 20 і навіть 30 гр. з лану. З міст брали т. зв. шос — податок від нерухомого майна; нормою було з початку 2 гроші від гривни таксованої вартости реальности (4% з верхом); пізнійше, в XVI в. він став податком сталим, і таксованнє дуже рідко переводило ся. Ремісники, промисловці, купці платили податок заробковий, так само рентієри від сум позичених грошей. Найважнійшим з сеї катеґорії податку було чопове — від пива, горілки й меду, від скількости шинкованого напитку; в другій половині XVI в., коли маємо докладні цифри доходів, чопове було одною з найважнійших податкових позицій, перевисшаючи всї иньші податки доходові, разом узяті, й майже рівняючи ся з податком лановим. Вкінці духовенство латинське, вільне в принціпі від податків, синодальними ухвалами своїми причиняло ся до участи в таких надзвичайних податках се т. зв. subsidium charitativum. Був то або певний процент річних доходів (за часів Казимира, під пресією шляхти сягав він часом навіть 50% річних доходів, пізнійше меньше), або певні круглі суми. Подібне subsidium накладала також і на духовенство православне, хоч воно, як ми вже знаємо, звичайно платило постійний податок.

Се все було надзвичайним джерелом доходів: податки сї ухвалювали ся лише в пильній потребі, звичайно раз на кілька років, та й то на нього ніколи не можна було напевно числити, бо сойм міг і не згодити ся на нього. Постійним джерелом державних доходів, поруч незначного подимного, були коронні маєтности та реґалїї (мито, експльоатація соли й металів, дохід з монети). Маєтности, о скільки не були заставлені, давали ся в доживотну державу або в адмінїстрацію (до вірних рук). Шляхта, маючи дуже непохвальну гадку про господарку короля й його мінїстрів, не тільки від разу взяла в свої руки збір і адмінїстрацію надзвичайних податків і відлучила (на поч. XVI в.) скарб державний, куди мали йти гроші з соймових податків, від скарбу надворного, куди мали йти доходи з коронних маєтностей, але мала намір звязати короля і в роспорядженню сими останніми. Дуже радикальний крок в сїм напрямі був зроблений за малолїтности Володислава Ягайловича, коли сойм постановив утворити земські скарби й віддати під заряд місцевого воєводи королївські доходи

даної землї. Ідучи за сею постановою шляхта руська й подільська зібравши ся на соймику до Львова, повзяла постанову, що доходами їх землї має рядити воєвода з вибраним асистентом, обертати їх на потреби землї, а від усяких претенсій короля обовязала ся сих шафарів боронити спільними силами [19]). Ся орґанїзація потім не удержала ся. Але в роспорядженню маєтностями короля таки ограничено.

На соймі 1504 р. прийнято дуже голосну потім ухвалу, що на далї коронні маєтности можуть заставляти ся або записувати ся „в сумах" не инакше як за згодою сойму, і то тільки з con ditione extenuationis — щоб заставна сума з часом сама собою вигасала [20]). Ся ухвала, звернена головно против маґнатів-сенаторів, що робили спекуляції на тих коронних маєтностях, одначе позбавляла короля можности роздобувати гріш в потребі без надзвичайних соймових ухвал. Вона не сповняла ся на практицї: поставлені в неможливість королї далї заставляли й записували маєтности. Але шляхта стояла при своїм і одною з кардинальних точок голошеної шляхтою в серединї XVI в. „екзекуції прав" стає жаданнє відібрання, відповідно до постанови 1504 р., всїх неправно заставлених коронних маєтностей.

В 1560-х рр. переведено ряд постанов для упорядковання коронних маєтностей: всї „нові суми" дані, без соймового позволення, оголошено за неважні й визначена була комісія для ревізії прав і доходів державців; ухвалено було, що на маєтностях заставлених правно, при переходї від одного властителя до другого відписувала ся четвертина заставної суми; що з маєтностей роздаваних в державу державець має побирати собі титулом адмінїстрації четвертину доходу, а три четвертини віддавати до королївського скарбу; що маєтности роздані давнїйше в держави без обовязку якоїсь плати, від тепер будуть мусїти платити аренду до скарбу, і т. и. [21]).

Утвореннє постійних доходів для утримання постійного війська, що стали вже неминучою потребою держави, зіставало ся далї пекучою справою. Зробили початок розумієть ся від короля: в 1569 р. король, за прошеннєм станів, згодив ся відступити четверту частину доходів з усїх королївських маєтностей, промислів і всяких иньших доходів на орґанїзацію постійного війська (na obronę potoczną); ся четверта частина, т, зв. кварта, властиво одначе мала бути пятою частиною, бо слїдом ухвалено, щоб всї державцї

королївських доходів підвисшили о одну четверту свою арендну плату [22]). В дійсности одначе вона була майже половиною, або й одинокою платою державців з їх держав, бо замість трох частей отаксованого доходу до королївського скарбу йшла одна частина, а богато державців і зовсїм нїчого до королївського скарбу не платило, бо держави роздавали ся потім часто за воєнні заслуги незаможним воякам, і погляд на них як на panis bene merentium популяризуєть ся все більше.

Ся відступлена королем „кварта” мала бути початком утворення державних ресурсів на удержаннє постійного війська, і з тим король згодив ся на сю жертву, як поясняв потім [23]). Але шляхта, видерши від короля сю уступку, зацукала ся, коли прийшла черга сягнути й до власної кишенї на сю цїль. Справа пішла в проволоку, поки не завмерла зовсїм, і кварта зістала ся одиноким постійним засобом на удержаннє постійного війська, що від тепер дістає імя „кварцяного”.

Як мізерне було одначе се джерело, і якими взагалї мізерними фінансовими засобами роспоряджала Корона польська, покажуть нам цифри з часів безпосередно по тім упорядкованню скарбових доходів і заведенню порядків, в останнїх лїтах Жиґимонта-Авґуста і Стефана Батория — часах, що в порівнянню з пізнїйшими лишили ся „добрими” часами польської фінансової господарки.

І так в 1574 р. на отаксовану вартість доходів королївщин близько 600 тис. золотих, надворний скарб дістав 106 тис. золотих, кварта 102 тис. золотих; за Баторія середнїй дохід надворного скарбу виносив коло 180 тис. золотих; кварта в рр. 1576-1586 давала від 80 до 130 тисяч [24]). В тім Руське воєводство становило дуже показну рубрику: нпр. в 1579 р. до скарбу надворного з Руського воєводства (з Холмською землею) вплинуло 65.304, в тім з держав 43.490, з мит і жуп 21.814 [25]).

Щоб оцїнити реальну вартість цифр кварти в її призначенню — на удержаннє постійного війська, треба лише сказати, що удержаннє одного кінного вояка в тім часї коштувало 15 зл. на квартал [26]), отже за 100 тис. золотих кварти можна було удержати, по потрученню коштів адмінїстрації, коло 1200 коней оден рік!

Але не бо-зна що давав і надзвичайний соймовий податок. За часів Баторія

рахуєть ся середня великість його на 500-530 тис., в перших роках Жиґимонта III не доходив і до 400 тис. зол. [27]). Що до складових частин його, то головними позиціями були ланове, чопове і шос; їх відносини будемо бачити з такого буджету 1578 р.: на прийняту в буджеті суму доходів ухвалених соймом 642 тис. зол., ланового й шосу числено 290 тис., чопового 207 тис. В тім, в круглих сумах, з землї Галицької і Львівської 30 тис., Перемиської і Сяніцької 30 тис., Холмської 7 тис., Белзької 9 тис., Подільської 8 тис., Волинської 8 $^{1}/_{2}$ тис., Браславської 1400, Київської 2 тис. Цифри сї одначе були вищі дїйсних, і в дїйсности загальна сума дала коло 555 тис., в тім ланове і шос 265 тис., чопове 180 тис. [28]) На загальне число оподаткованих в державі ланів 117.169 землї руські числено 29.331; в 1588 р. було начислено ланів до оподаткования в воєв. Руськім 15.891, Белзькім 2.601 $^{1}/_{2}$, землї Холмській 2.890 [29]), в воєв. Подільськім, не рахуючи спустошених, 2.112; Волинськім 1.000 дворищ [30]), Київськім 1500, Браславськім 972 [31]).

Що знов до реальної вартости сього податку супроти його мети — удержання наємного війська, то пригадавши собі наведену вище цїну удержання одного кінного вояка, будемо знати, що за податки в високости 500 тис. золотих можна було удержати коло 8 тис. коней протягом одного року. Коли в московській війнї 1578 р. взято на службу 12 тис. кінноти і 10 тис. пішого війська, удержаннє першої коштувало річно 192 тис. зол., удержаннє другої 420 тис. (звичайним пішакам плачено по 30 зол. річно, угорській піхоті 48 талярів), разом 1.213 тис. [32]), так що на се річне удержаннє треба було двох соймових податків, разом з квартою за два роки!...

Сей коротенький рахунок відкриває нам в повній наготї безрадність фінансової й військової орґанїзації Польщі. Держава будь що будь бідна, виключно рільнича, без торговлї й промислу, вона тільки з крайнїм напруженнєм сил могла виносити тягар військового удержання, який скидала на неї дуже екстензивна полїтика держав й дуже коштовна воєнна орґанїзація, що орудувала жовнїрам наємним, переважно кінним. Тим часом найбогатша верства — маґнатсько-шляхетська спихала податок на верстви неприкілеґіовані: міщанство і головно селянство, що й без того обтяжене великими данинами й престаціями на панів, з великою трудністю

двигало сї державні тягарі, які одначе не вистарчали на покритє тих військових видатків. А що при тім соймові податки були річею надзвичайною, не реґулярною, то се вносило в фінанси й воєнну орґанїзацію таку замішанину, що підривало самі основи державного ладу.

Два слова скажемо про саме військо [33]). Основою польського війська все була й лишила ся кіннота. Вона подїляла ся на тяжку (гусари і панцирна кіннота), лекше зброєну — на спосіб козацький (ся так і звала ся козацькою), і ще лекший — на спосіб татарський (т. зв. пятигорські хоругви, улани, Черемиси). З кінцем XVI в. появляєть ся тяжка нїмецька кіннота — райтари, инакше акабузери, і драґони; райтарів знесено при реформі 1717 р., драґони лишили ся й на далї. Піше військо мало підрядне значіннє й орґанїзоване було головно чужими, чеськими переважно затяжцями (що принесли й термін „драбів" для сього війська) й на чеський спосіб, а складали ся з копійників і стрільцїв. Баторий, що старав ся розвинути сильнїйше піше військо, завів орґанїзацію на спосіб угорський (гайдуки), а заразом пробував орґанїзувати місцеву мілїцію, т. зв. вибранцїв. Так звали ся селяне з королївщин, що за власною охотою й вибором державцїв призначали ся до воєнної служби; державцї мали на двадцять ланів вибрати такого одного селянина. Вибранець діставав лан ґрунту і звільняв ся з усїх селянських податків і обовязків, які замість нього розкладали ся на иньші 19 ланів, натомість з'обовязував ся справити собі зброю, приписаний мундур і раз на чверть року являти ся на муштру; під час війни діставав платню на рівні з наємним військом. Ся дійсно раціональна орґанїзація, ухвалена соймом 1578 р. і розвинена пізнїйшими ухвалами [34]), під енерґічною рукою Баторія переводила ся досить успішно, і вже в війнах 1580-1 рр. вибранцї брали участь в числї 1400 до 1800 мужа. Але в XVII в. вона заснїтила ся зовсїм — державцї потягали вибранцїв до панщин і данин, не визначали нових вибранецтв, і т. д. Шляхта взагалї була неприхильна сїй реформі — зброєннє селян вона уважала (і не безпідставно) небезпечним: „jakaż by to niebezpieczna rzecz była broń swą odpasawszy od boku innemu ją dać". В серединї XVII в ухвалено вкінцї замість визначування вибранецтв наложити на державцїв королївщин спеціальний податок, що мав іти на удержаннє війська (в XVIII в. за сей податок удержувало ся т. зв. ланове піше військо). Піше військо складаєть ся від XVII в. головно з „нїмецької" піхоти, урядженої на нїмецький спосіб і вчасти рекрутованої з Нїмцїв, а частїйше вербованої

німецькими капітанами з місцевої (української) людности.

Не маючи ніколи готових, ані навіть певних грошей на удержаннє потрібної скількости війська, польське правительство не брало на себе формовання кадрів. Воно іменувало тільки вищих начальників війська (гетьмана коронного і його помічника — гетьмана польного, писаря польного, великого стражника — начальника полудневої сторожі, ґенерала артилєрії), на вербованнє ж вояків давано концесії, т. зв. приповідні листи, охочим особам. Був се певного рода промисл — промисл, в тих анормальних обставинах польських фінансів і воєнної орґанїзації обчислений в значній мірі на всякі негарні способи, тому за сей промисел брали ся переважно ріжні пройдисьвіти, чужинці й свої, ріжні шляхетно уроджені опришки, що вже мали в своїм кондуіті ріжні красні історії, бували засуджені за ріжні кримінальні вчинки, позбавлені чести й горожанських прав (т. зв. infamia), та лиш діставали часове увільненнє від такого засуду (т. зв. sublewacya), аби могли воєнними подвигами очистити свої плями. Й не диво — щоб удержувати свою роту в руках в таких обставинах, які побачимо зараз, треба було чоловіка, що, як то кажуть, перейшов огонь і воду.

Платню державний скарб видавав з долини, квартально (на квартали годив гетьман поодиноких ротмістрів і капітанів, а ті своїх вояків). Се вже само робило трудности з удержаннєм, але коби ще так! але скарб звичайно ніколи не виплачував грошей на час, залягав по кілька кварталів. Вояки й взагалї були лихо плачені, бо платня, признана їм, але виплачувана на руки ротмістрів і капітанів, звичайно не доходила їх рук в цілости, а бувало й так, що такий ротмістр і зовсїм не платив їм нїчого. Ті ж проволоки в виплаті ставили їх зовсїм в неможливе положеннє. І без того не роблячи церемоній з майном і запасами людности та за надужитя своїх ротмістрів винагороджуючи себе всякими вибриками і повним браком карности супроти спокійних мешканців, вояк під час таких проволок виплати уважав себе управненим до всяких реквізіцій, забирання запасів і контрібуцій, а центральне правительство, почуваючи себе невиплатним довжником мусїло дивити ся крізь пальцї на все отсе. Тим часом не легко було видерти від сойму призволеннє на податок, а й податок, як ми вже бачили, супроти військових контінґентів, які держава удержувала, не стояв в ніякій пропорції. Незаплачені квартали росли, претенсії війська виходили на мілїони. Військо нераз в розгар війни виповідало службу; треба було його задобрювати, заспокоювати обіцянками.

Але вже з скінченнєм війни все уривало ся: військо робило конфедерацію, збройною рукою розташовувало ся в королївщинах та в маєтностях духовних й починало тут зберати контрібуції, в винагородженнє незаплаченої платнї. Таке безпардонне рабованнє селян і дворів титулом контрібуцій тягло ся довший або коротший час, поки правительство кидало ся на всї боки за грошима, торговало ся з ротмістрами, жадаючи, аби упустили з своїх претенсій, і нарештї наставала якась угода. З початком XVII в., коли польське правительство, не маючи грошей, не вважаючи на те вело майже безустанно заграничні війни, такі жовнїрські конфедерації стали явищем дуже звичайним, звичаєм санкціонованим.

Таким чином рабівнича, несамовита сольдатеска стала хронїчною язвою Річи посполитої, а особливо тяжіла на українських провінціях її, де звичайно розложені були війська для охорони від Татар і де особливо „ґрасували" військові конфедерації — живлячи ся в тутешнїх величезних королївщинах. Держава, котрої місією представляєть ся культивованнє східнїх, руських земель, своїм нездалим правлїннєм навела на них язву майже таку гірку як татарська біда, від котрої вона тим своїм військом так само не гідна була українських земель оборонити. Побачимо пізнїйше, як само вже розквартерованнє польських хоругов „на лежі" в східно-українських королївщинах, викликало повстаннє серед тутешньої, меньше приголомшеної й терпіливої людности. Для західнїх українських земель, особливо королївщин і духовних маєтностей (шляхетські терпіли трохи меньше), для їх селян — жовнїрські „стації", себто вибираннє живностий, запасів, за які вояки повинні були платити, але про се не було чого й думати — було хронїчною язвою, а військова конфедерація пустошила їх негірше від ворожої армії [35]).

Якийсь порядок в військовій орґанїзації й військовім етатї завела доперва соймова реформа 1717 р., по тарногородській конфедерації. Прийнято було постійний компут війська: 4 тис. німецької піхоти, 2600 драґонів і 5 тис. польської кінноти (гусарів і панцирних); уставлено для них постійний етат, і розложено його по воєводствах і землях: королївщини й духовні маєтности платили т. зв. гіберну, шляхетські маєтности поголовне, в певній постійній високости, і ті гроші безпосередно йшли до певних віддїлів війська, приписаних до певної землї, на їх удержаннє. Реформа була, як бачимо, досить раціональна, тільки прийшла запізно, коли Польща виріклася ся екзстензивної полїтики, й взагалї її воєнні сили прийшли в повний

упадок (так польська кіннота, що в сїм пляні займає головне місце, була вже нїчого не варта й істнувала більше на папері) [36]).

Примітки

[1]) absque communi terrestri conventione

[2]) Bandtkie Jus pol. c.267

[3]) Pawiński Sejmiki p. VII, Длуґош V c. 510.

[4]) Volum legum I c. 124.

[5]) Volum legum I c. 166, III c. 84.

[6]) Volum legum I c. 276.

[7]) Див. у Нєсєцкого т. I, при воєводствах. Загальне число послів на сойм в пізнійших часах дійшло до 182 — Лєнґнїх, вид. 1836, с. 299.

[8]) Статут Великопольський вид. Губе § 11.

[9]) Практику, витворену в сїй справі XV віком, ілюструють декрети королївського суду за Жиґимонта I, видані в Starodawne prawa polskiego pomniki т. VI. Санкціонують сю практику соймові конституції з рр. 1523 і 1532 — Volum. legum I c. 205 і 250.

[10]) Див. нпр. цитовану що йно конституцію 1523 р., l. c.

[11]) Соймова конституція в Volum. legum II c. 183; про розклад судівництва й ґенезу трібуналів праця Бальцера Geneza trybunału koronnego.

[12]) Nec magnum evenit commodum — Codex epist. saec. XV т. I c. 277.

[13]) Длуґош V c. 117.

[14]) Про сю орґанїзацію статя Рудницького: Руські землї Польської корони при кінцї XV в. Ворожі напади й орґанїзація пограничної оборони — Записки т. XXXI. Кореспонденцію П. Мишковского й актовий матеріал до сеї справи зібрав Павіньский — Listy i akta P. Myszkowskiego, в VIII т. Archiwum komisyi historycznej краків. академії.

[15]) prout inthelligit vestra s. maiestas, quod terrigene nichil valent absque servilibus versus hostem, писав Мишковский до короля (ор. с. ч. 64).

[16]) Маємо викази їх від 1506 р. — див. у Ґурского Historya jazdy polskiej c. 321 (1506-1558), але хто зна чи ся практика не потягнула ся від орґанїзації 1499 р. (инакше думає Ґурский с. 55). Цифри війська на пограничу дає він такі: в р. 1506 2211, 1507-8, 500, 1510-1 3000, 1512 2000, 1513 300, 1517

1700, 1519 700, 1523 950, 1524 1628, 1526 1800, 1527 3608, 1528 3200, 1529-30 600, 1533 2470, 1534 2590, 1536 1750, 1537 1030, 1539 2973, 1540 2480, і т. д.

17) Див. проєкт 1437 р. в Codex epist. saec. XV т. I під ч. 232 і 233.

18) Про оподаткованнє XV в. див. статю С. Томашівського Податкові ухвали за Казимира Ягайловича — Записки Н. тов. ім. Ш. т. 18, для пізнійшого часу цитовані в прим. 3 праці Павіньского і Любомірского.

19) Codex ep. saec. XV т. II ч. 250.

20) Volum. legum I с. 136.

21) Volum. legum II с. 15, 17, 19, 47, 65, 66.

22) Volumina legum II с. 17 і 66.

23) Volum. legum II с. 95.

24) Pawiński op. c. с. 35, 130, 140-1.

25) Ibid. с. 16, пор. Ksiegi podskarbinskie (Zr. dz. IX) с. 287.

26) Див. рахунки в Księgi podsk. с. 291.

27) Pawiński Skarbowość с. 205-6.

28) Księgi podskarb. с. 284, пор. Skarbowość с. 201.

29) Цифри вагали ся дуже: в 1576 р. начислено в воєв. Руськім 10.205, наслідком спустошення, а в Белзькім 4814.

30) 1569 р. начислено 3339 дворищ і димів, рахованих по 2 за волоку — 9549 волок, на Поділю 1424 ланів.

31) Księgi podskarb. с. 302, Pawiński Skarbowość с. 151-2.

32) Księgi podskarb. с. 291, пор. Skarbowość с. 235.

[33]) Див. головно праці Ґурского Historya piechoty polskiej, 1893, Historya jazdy, Historya artyleryi, також статї його в часописи Niwa 1892: Piechota wybraniecka i łanowa, ч. 17 і 18, Wojsko kwarciane ч. 22 і 23. Також Połkowski Sprawy wojenne króla Stefana. Про вибранцїв ще A. Stadnicki O byłych wybraniectwach — Dod. do Gaz. 1854; кілька подробиць з документів в новій працї Лозїньского Prawem i lewem I с. 197 і далї. Для нас ся орґанїзація особливо інтересна тим, що головним тереном вибранцїв була західня Україна, тому що тут найбільше було королївщин.

[34]) Volum. legum т. II с. 190, 309.

[35]) Кілька образків з актового матеріалу Руського воєводства див. в новій книжцї Лозїньского Prawem i lewem I с. 185-218, що дає показне місце жовнїрами між plagami żywota XVII в.

[36]) Див. Volumina legum VI с. 150 і тамже с. 164-179 репартиція війська, коментар — Górski Hist. piechoty с. 68 і далї, Hist. jazdy с. 118 і далї.

ОРҐАНЇЗАЦІЯ СХІДНЇХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НА ПОЛЬСЬКИЙ ВЗІР, ОРҐАНЇЗАЦІЯ ВОЄВОДСТВ, ПОДІЛ НА ПОВІТИ, СТАРОСТВА, СУД І ПРАВО.

Я зайшов дещо вперед, щоб закінчити сей образ польського устрою, запровадженого і далї запроваджуваного в українських землях Корони. Я говорив вище про запровадженнє його в західнїх провінціях, введених в круг польського права в XV в., тепер треба ще сказати про східнї українські землї.

Введеннє їх в круг польського права, королївськими постановами 1569 р., припало на час, коли система польського державного права і польські відносини полїтичні діставали так би сказати, свої останнї штрихи, і в сїй закінченій формі сей устрій був переведений і в новоприлучених землях. Як ми вже бачили, в цїлім рядї кардинальних точок суспільно-полїтичний устрій їх уже перед тим був дуже сильно зближений до польських форм реформами в. кн. Литовського, так що прилученнє до Корони тільки доповнило остаточно се пересадженнє польського устрою й польських

практик. Задержаннє Литовського Статута як правного кодекса для Волини, Браславщини й Київщини, зробило лише малу проволоку з заведеннєм польських законів: право Литовського Статуту дуже скоро виходить з уживання — щоб вернути ся знову до житя з кінцем XVII в., але вже заднїпрянській Гетьманщині.

До коронних воєводств Руського, Подільського і Белзького, з Холмською землею, прибувають тепер воєводства Київське, Волинське, Браславське, Підляське і Берестейське; воєводства Волинське, Браславське, Берестейське, Минське й Мстиславське були утворені три роки перед люблинським соймом, 1566 р., очевидно в звязку з пляном інкорпорації в. кн. Литовського Польщі, що був у короля [1]). Коли по угоді з Москвою в 1635 вернула ся до Польщі Сїверщина, утворено з неї ще воєводство Чернигівське. Таким чином українська теріторія перед Хмельнищиною складала ся з девяти воєводств і одної землї (Холмської), з котрих Берестейське воєводство входило в склад в. кн. Литовського, всї иньші в склад Корони.

Кожде з сих воєводств мало одного воєводу і одного каштеляна (в польських провінціях, і навіть в давнїйших українських провінціях Корони, як ми вже бачили, урядів каштелянських було далеко більше). Сї вищі достойники земель мали служити репрезентантами тутешнього панства в сенатї. Інкорпораційні грамоти 1569 р. прирікли, що уряди в новоприлучених землях будуть роздавати ся тільки місцевим людям, а що до Київщини й Волини з Браславщиною прирікало ся крім того, що тутешні пани-шляхта православної віри не будуть мати ніякої ріжниці з латинниками в одержуванню вищих урядів. В дійсности тільки на сенаторських урядах Волини, сеї найбільш аристократичної української землї, засїдали аж до Хмельнищини виключно місцеві маґнати, на иньших — тільки більше меньше [2]). Самих вже сенаторських урядів в сих українських землях було, розмірно до їх розлеглости й значіння, не богато, а що й не все вони обсаджували ся місцевими людьми, то з сих причин в польськім сенатї українське панство заступлене було досить слабо. Зрештою воно вже з перших десятоліть XVII в. дуже сильно линяє — тратить вповні свій національний характер.

Кожде воєводство мало свої соймики — сформовані тамже ще перед 1569 р. і через своїх послів брало участь в нарадах посольської ізби сойму.

Волинське, Підляське і Браславське воєводство посилало по 6 послів, Київське, Берестейське й Чернигівське по 4. Поділ воєводств на судові повіти уставлено на соймі в. кн. Литовського 1566 р., при переведенню судової реформи [3]). Він з деякими змінами зістав ся потім і під польськім правом.

Волинське воєводство по давньому поділяло ся на три судові повіти: Луцький, Володимирський і Кремінецький. Підляшське на пять: Дорогичинський, Мельницький, Брянський, Сурозький й Тикотинський (три останні повіти складали землю Більську). Берестейське мало повіти Берестейський і Пинський. Браславське Браславський і Винницький. Київське Київський, Овручський і Житомирський. Пізнійше воєводство Чернигівське мало два повіти — Чернигівський і Новгородсіверський. Кождий повіт мав свій суд земський, ґродський і підкоморський. Мав також контінґент своїх „земських діґнітарів", котрих старшинство між собою й супроти урядників уставляєть ся в такім порядку: підкоморій, староста ґродський, хорунжий, судя земський, стольник, підчаший, підсудок земський, підстолій, чашник, ловчий, войський, писар земський, мечник, підвойський [4]).

Величезні простори східно-полудневої України — полуднева Київщина, стара Переяславщина, порожні під час реформи 1560-х рр., і пізнійше зістали ся поза судовою й ґродовою орґанїзацією. De jure вони мали належати до Київського повіту, де старостинський уряд злучений був з урядом воєводи, що ніколи майже в Київі не показував ся, і його заступали приватні його заступники. Таким чином великі пограничні простори, повні елєментів безправних і противуправних, де як раз найбільше треба було нагляду й власти, були властиво вповні вийняті з публичної власти й державного права, яке б воно там не було! Вони складали ся з великих панських лятифундій і королївщин-староств (Білоцерківське, Канївське, Корсунське, Богуславське, Черкаське, Переяславське, Остерське, Ніжинське й ин.), що правили ся старостами не-судовими, які урядниками державними не уважали ся, були простими державцями й правили своїми маєтностями через своїх слуг, на підставі патримоніальної власти й юрисдикції, а публичної власти не було тут ніякої. Обставина дуже характеристична, і в ґенезї пізнійших українських відносин не без значіння!

Вищою судовою інстанцією для воєводств, де задержане було право

Литовського Статута й руська урядова мова — себто для Волинського, Браславського й Київського, мав служити осібний трибунал, заснований разом з загальним коронним трибуналом в 1579 р. [5]) Він мав складати ся з пяти депутатів волинських, і по чотирох київських і браславських, і засїдати в Луцьку. Була се уступка дуже важна для задержання в житю місцевого права й практик, всього місцевого складу житя, але вона не була, очевидно, зовсїм оцїнена місцевою руською шляхтою, тим часом як прихожі, польські елєменти мусїли від разу стати в опозиції до такої місцевої юрисдикції: їх речниками явили ся місцеві латинські біскупи, що арґументували між иньшим і тим, що яко польські шляхтичі, не мають підлягати місцевому праву [6]). Трибунал функціонував дуже слабко від разу, й скоро зовсїм завмер, а на соймі 1589 р. його й формально знесено: „за проханнєм сенаторів і послів” воєводства Волинського й Браславського, Луцький трибунал знесено й прилучено сї воєводства до трибуналу Люблинського, а на другім соймі се розтягнено також і на воєводство Київське [7]). Тільки воєводство Берестейське, входячи до в. кн. Литовського, належало до трибуналу в. кн. Литовського, заснованого 1581 р. в Городнї.

Хоч при прилученню Волини й Браславщини до коронного трибуналу було спеціально застережене, що тутешнї справи мають судити ся місцевим правом (Волинського статуту) й списувати ся руською мовою [8]) (се потім розширене й на Київське воєводство), але з того задержала ся лише практика руського діловодства, а місцеве право, як то легко собі представити, досить слабо уважало ся, і безперечно се також сильно вплинуло на те, що право Литовського Статуту вийшло з уживання і у місцевих — земських і ґродських судах. В 1645 р. волинська шляхта, скаржачи ся на непорядки в Люблинськім трибуналї і що там не тримають ся Литовського Статуту, грозила ся, що заложить собі назад трибунал в Луцьку, але се була погроза без значіння [9]).

Тривкійше було істнованнє осібного відділу королївської канцелярії, заложеного для тихже воєводств з 1569 роком — Привилеї й листи для сих земель (з виїмком міст) мали писати ся по руськи, й для них заложені були осібні книги (т. зв. Метрика Руська) — ся практика державала ся до самої Хмельнищини [10]).

Сим кінчу огляд адмініїстрації загальної, чи властиво — шляхетської, й перехожу до иньших суспільних кляс.

Примітки

[1]) Див. про сформованнє сих воєводств у Любавского Сеймъ с. 725-728.

[2]) Так воєводами київськими від 1569 р. до Хмельниччини були: Конст. Острозький, Андрій Сапіга, Стан. Жолкєвский, Том. Замойский, кн. Олександр Заславський, Стефан Хмєлєцкий, Януш Тишкевич. Каштелянами були: Павел Сапіга, кн. Михайло Вишневецький, Яків Чаплич, кн. Юр. Вишневецький, кн. Адам Сангушко, Гаврило, потім Роман Гойський, Мартин Каліновский, Олександр Пісочиньский, Ад Кисіль (се київські, волинські й браславські шляхтичі). Воєводи волинські: кн. Олекс. Чорторийський, кн. Богуш Корецький, кн. Андр. Вишневецький, кн. Януш Острозький, кн. Олександр Острозький, кн. Януш Заславський, кн. Адам Сангушко. Каштеляни: Мих. Козинський, кн. Андр. Вишневецький, Мих. Мишка, кн. Ол. Заславський, Іван Лагодовський, кн. Кароль Корецкий, кн. Мик. Чорторийський. Воєводи браславські: кн. Роман Сангушко, кн. Андрій Вишневецький. кн. Януш Збаразький, Ян, потім Якуб Потоцкий, кн. Ол. Заславський, Стефан, потім Станїслав Потоцкий, Лукаш Жолкєвский, Миколай Потоцкий, Домінік Казановский, Адам Кисіль. Каштеляни: кн. Андрій Капуста, кн. Мих. Вишневецький, Василь Загоровський, Ол. Семашко, Григорій Сангушко, Ад. Сангушко, Мик. Семашко, Ян. Харлєньский, Бартол. Модлїбовский, Ґабріель, потім Стефан Стемпковскі. Сї реєстри беру у Нєсєцкого, справляючи їх (бо не всюди вірні й докладні) по можности иньшими (Вольфа, Бонєцкого й ин.). Вповнї повних і докладних катальоґів урядників досї нема.

[3]) Він видрукований у Любавского Сеймъ дод. 79.

[4]) Так постановила конституція 1611 р. — Vol. legum. III с. 16, пізнійших змін не дотикаюсь: річ занадто малої ваги.

[5]) Volum. legum II c. 185, про нього спеціальна розвідка Ясинського (див. прим. 1).

[6]) Ясинскій op. c. c. 32 і далї.

[7]) Volum. legum II c. 282, 292-6, 315.

[8]) Volum. legum II c. 293, 295.

[9]) Архивъ Югозап. Рос. ч. II т. I с. 295.

[10]) Див. Пташицкій Описаніе Литовской Метрики с. 108-110.

МІСЬКА ОРҐАНЇЗАЦИЯ: ВІЙТІВСТВО, РАДА І ЛАВА, РІЖНІ КАТЕҐОРІЇ ВІЙТІВСТВ — ПРИВІЛЄҐІОВАНІ ВІЙТИ, „ІНКОРПОРАЦІЯ” ВІЙТІВСТВ, ВІЙТИ ВИБОРНІ. ТИПИ МІСЬКОГО УСТРОЮ: ШИРША САМОУПРАВА — ЛЬВІВ, МІСТА З СИЛЬНО РОЗВИНЕНОЮ ІНҐЕРЕНЦІЄЮ ВІЙТА — КРЕМІНЕЦЬ, СТАРОСТА-ВІЙТ — КОВЕЛЬ; ІЛЮЗОРИЧНІСТЬ МІЩАНСЬКОЇ САМОУПРАВИ; МІСТА ПРИВАТНІ — ОЛИКА. СУДІВНИЦТВО: ІНСТАНЦІЇ, КОДЕКСИ МІСЬКОГО ПРАВА, НЇМЕЦЬКЕ ПРАВО В ПРАКТИЦІ.

Міської орґанїзації я по части мав уже нагоду дотикати ся [1]).

Підставу її становила інституція війта (з нїм. Vogt, advocatus). Правительство, вилучаючи міську громаду з загальної орґанїзації, з власти всїх правительственних орґанів, переносило їх компетенції на війта й робило йогож відповідальним за громаду. Війт властиво був тим сполучником, що звязував відокремлену міську громаду, як маленьку державу, з державною системою. Так було в теорії. В практиці були сполучники далеко більше реальні, але я тепер говорю про теорію, а про те, як укладало ся воно в практиці, буду говорити низше.

Близшою специяльністю війта був суд в карних справах. Популярний в Польщі підручник міського права Ґроіцкого (з 1560-х рр.) поясняв, що

властивий титул війта має бути iudex seu praefectus iudicii [2]). Він засїдає, як голова, в колєгії лавників (scabini), що творить судовий трибунал міста в карних справах. Роля війта на сїм суді одначе чисто формальна — він тільки має проводити сесією, орікають „присяжні судиї", себ то лавники. Згаданий підручник поясняє се так:

„Судия (війт) на суді, по міському праву, не орікає [3]), а питає рішення у присяжних, і ті, намовивши ся, через свого старшого мають заявити своє ореченнє, а він його оголошує, так як йому скажуть. Тому, оголошуючи рішеннє, він каже так: „panowie daia za prawo, y ja z nimi" [4]).

Таким чином суд властиво мав належати до репрезентантів громади, якими мали бути лавники, тим часом як війт був особою для громади чужою.

Поліцийно-адмінїстрацийні компетенції в найширшім обсягу — аж до уставодатної (бо міська громада могла постановляти й закони для себе, але з сього законодатного права користали громади в Польщі дуже мало, через загальну свою анемію),- а також суд в справах приватних мала друга колєгія, а то „рада", зложена з райців (consules), вибираних на певний час, під проводом бурмістра (proconsul). Обовязки й права сеї колєгії згаданий підручник міського права описує так:

„Бурмістр і рада мають обовязком принаймнї раз на тиждень, або кождого разу як буде вимагати потреба, сходити ся на ратушу, радити про добро громади, здобувати нові користи для громади і запобігати шкодам, лагодити і розсуджувати всякі спори, приберати способи, аби їжа й напитки в містї не були дорогі, а продавців, які б переступали розпорядження райців або загальні ухвали — карати. Окрім того мають наглядати пекарів, різників і шинкарів, пильнувати обманств в мірі й вазї, в продажі їжи й напитків і всякого товару, щоб кірці й иньші міри мали на собі міський знак: міський „гетьман", або хто иньший буде мати се порученнє, має з двома райцями з часта, а принаймнї раз на місяць їх контролювати. Має також рада (urząd radziecki) запобігати сварам у містї, боронити від кривд сиріт і вдів, непозволяти й викорінювати шкідні й безчестні гри — як карти, кости й иньші невідповідні. Кождого року рада має складати рахунки з усїх доходів міських, перед старшими й визначнїйшими з громади. Всї ухвали прийняті й постановлені на ратушу, на зібранню, за відомостию й участию громадської старшини, мають бути завсїди виконувані під карою, бо що

старші ухвалять, иньші повинні сповняти”.

Сї дві колєґії — „рада” і „лава” становлять головну підставу міської орґанїзації й звуть ся загальним іменем маґістрату, тим більше що невважаючи на свою виразну осібність і відокремлений круг компетенцій, часто мішають ся до купи, зливають ся в одно — і в фундаційних привилеях правительства, і в міській практицї, і в поглядах сучасників. Особливо в наданнях міського права в в. кн. Литовськім, що йшли не так за нормами нїмецького права, як за міською практикою Польщі, часто стрічаємо таке перемішуваннє обох колєґій і їх компетенцій [5]).

Взагалї в практицї орґанїзація міст, хоч нїби в основі мала все оден взірець — устрій ж, Маґдебурґа, ріжнила ся дуже й укладала ся в дуже відмінні комбінації. Слїдити сї безконечні варіяції я тут, розумієть ся, не можу і тільки виберу кілька типовійших комбінацій.

Почнемо від тогож таки війтівського уряду і в укладї міських відносин на практицї мав уже велике значіннє. Війт бував або дїдичний або іменований — се дві основні форми. Дїдичне війтівство творило ся від разу при заснованню міст, особливо дрібнїйших — місточок. Осадчий міста діставав від разу уряд війта в нїм для себе й для своїх потомків. Найдавнїйше наданнє нїмецького права — м. Сяноку, 1339 р., сполучене власне з таким дїдичним наданнєм війтівства осадчому й його потомкам [6]). Але такі війтівства часом викупали ся потім правительством з рук війтів, або й від разу, при наданню місту нїмецького права і правительство резервувало для себе війтівський уряд. У Львові нпр. війтівський уряд зіставав ся в розпорядженню правительства, і так бувало часто. Посередною формою було наданнє війтівства до живота осадчому й його дїтям. Нпр. осаджуючи м. Бар, король надає війтівство в нїм осадчому і його сину до їх живота, а окрім того записує певну грошеву суму, яка мала б бути сплачена чи осадчим, чи їх потомкам в такім разї, коли правительство буде відберати від них війтівство [7]).

Уряд сей був звязаний з досить значними доходами й користями. На війтівство призначали ся певні ґрунти — фільварок, або й цїле село; війт діставав звичайно „шестий гріш” з чиншів і третїй гріш з судових кар міщан, до того прилучали ся ще певні спеціальні доходи — з млинів, склепів, ставів і т. и., які позволяло ся йому урядити на міських ґрунтах, і

иньші того рода. В сумі війтівство не тільки в більшім містї, а навіть і в значнїйшім місточку, було досить інтратною державою, привабною тим більше, що його можна було кождої хвилї перетворити в сінекуру, переложивши злучені з ним обовязки на свого приватного заступника — т. зв. лентвойта (landvogt), за певним, розумієть ся — меньшим винагородженнєм. Тому шляхта дуже скоро вигострила зуби на війтівства як на такі масні сінекури, і з початку тільки фактично старала ся розбирати їх в своїх руках, а згодом і соймовими конституціями постарала ся забезпечити собі виключне право до них. Конституціями 1607, 1620, 1662 й дальших років застережено, що війтівства, з деякими виїмками, мають роздавати ся тільки шляхтичам, за військові заслуги [8]).

З тих самих мотивів шляхта заходила ся против „інкорпорації" війтівств містам і староствам. Діло в тім, що з одного боку старости з огляду на війтівські доходи, старали ся забрати війтівства в свої руки, й ріжними способами — через скуплю і через королївські надання прилучали їх до своїх староств. Против такої інкорпорації виступала шляхта, й цїлим рядом конституцій старала ся спинити таке сполученнє війтівств з староствами, але конституції сї не виконували ся, й війтівства з староствами злучали ся й далї [9]). Так само противила ся вона інкорпорації війтівського уряду міській громадї.

Дїдичний війт був свого рода малим властителем міста, дїдичем, війт іменований — державцем міста, подібним до державців иньших королївщин. Чи той чи сей — були чужі міщанській громадї, як і взагалї війтівська інституция, як я то вже підносив, стояла в повній суперечности з принціпом міської самоуправи. Тому міста з якимсь трохи розвиненим духом самоуправи, змагали до того, аби дістати від правительства привилей на війтівство — щоб війтівський уряд могли вони самі обсаджувати. Се звало ся „інкорпорацією війтівства місту". З українських міст нпр. у Львові війтівство було „інкорпороване" громадї в 1378 р., Володиславом Опольським [10]), і за його прикладом потім в Камінцї, за наданнєм йому львівського устрою в 1594 р. [11]). В другій пол. XVI в., за Жиґимонта-Авґуста війтівство було віддано громадї в Буську, з тим щоб доходи з нього ужито на укріпленнє й оборону міста, і се було потверджено спеціальною соймовою конституцією потім [12]), і т. и. Але з тих же мотивів, як і против сполучення війтівств з староствами, шляхта не радо бачила й переданнє

війтівств міським громадам, і в 1647 р. перевела постанову, що таке переданнє може бути правосильне тільки за спеціальною соймовою конституцією [13]).

Інкорпорація війтівства місту була верхом міської самоуправи, і від сього типу випадає нам почати перегляд міського укладу. Можемо взяти собі за взірець Львів — як ліпше звістний.

Тут центр ваги по тім, як не стало війтів, перейшов на раду. Вона складала ся з 12 доживотних членів, званих в львівській бесїдї по просту „панами”, і сама доповняла себе через кооптацію. Ся колєґія (officium consulare) поділяла ся на дві половини — шість райців засїдало дійсно в тім роцї (consules residentes), шість були мов би в відпустцї (consules antiqui); на другий рік сї ставали до дійсної служби, а ті переходили на відпустку. З шести чинних членів рада вибирала трох бурмістрів, що по черзї (по чотири тижнї) проводили засїданнями ради й були, кождий в своїм часї, старшими міста взагалї. Колєґія лавників з початку також доповняла ся через кооптацію, пізнїйше рада присвоїла собі право іменувати на спорожнені місця лавників. Так само й вибір війта, вибираного з початку з поміж лавників, перейшов до ради — ним бував оден з чинних райців того року. Взагалї колєґія лавників зійшла на низшу колєґію ради, радою іменовану, і була ступінєм для переходу до ради: прийнята була практика, що райцї виберали ся з лавників, так само як лавники з колєґії сорок-мужів [14]).

При таких порядках — а їх розвій датуєть ся від середини XVI в., від королївського декрету 1541 р. — міська самоуправа була пустим звуком. Від коли рада стала доживотною і замкненою колєґією і поставила від себе в повну залежність иньші уряди й орґани міської самоуправи, місто перейшло в повну й нероздільну власть тїсної ґрупи міщанських патрициїв, що в руках своїх кількох фамілїй держали міста райців і обсаджували своїми людьми низші уряди. Се давало не тільки впливи, а й безпосереднї значні доходи. За прийнятє до ради треба було зложити певну суму до каси райців (вибір таким чином міг переходити в просту лїцитацію), туди ж ішли доходи з маґістратського суду, з сїл, що призначені були на дохід райцям, і з ріжних спеціальних джерел; сими доходами, в сумі дуже значними, дїлили ся між собою райцї.

Розумієть ся, такі порядки відкривали дорогу всяким надужитям. В своїй „суплїці” до короля в 1578 р. львівські цехи сильними виразами (може й побільшеними) характеризували міські непорядки, які були випливом таких відносин. Містом, казали вони, править майже одна фамілїя. Всї райцї між собою кревні. Бурмістром Вольф Шольц, війтом його син, зятї райцями, сини лавниками, иньші уряди займають кандидати на зятїв. Райцї протеґують своїх заушників і кривдять всїх, хто не йде їм в лад. В діловодстві міста нема нїякої контролї, рахунки фальшиві, з яких 10.000 зл. треба рахувати ріжних дефравдацій [15]). Супроти таких надужить міщанство просило, аби привілєґії райцїв знесено, і цїла громада вибирала їх, як і иньших урядників, і то на час, а не доживотно. Правительство одначе не відважило ся на такий рішучий крок супроти львівських патрициїв і обмежило ся тільки поправкою львівської конституції: розпорядженнєм 1577 р. уставлене нове тїло, незвістне нїмецькому праву — колєґія сорока мужів (quadra-ginta viri), вибираних купцями й міщанами доживотно. Ся колєґія безпосередно й посередно — через своїх виборних „реґентів” мала контролювати діловодство й рахунки ради й иньших урядів; їх згода була потрібна при уставленню податків, при виплатах всякого роду і значнїйших контрактах. Ся поправка, хоч до певної міри обмежила повновласть ради, відносин між нею й громадою не поліпшила, бо як з одного боку колєґія сорок-мужів старала ся розширити свою інґеренцію в діяльности ради, так з другого боку рада старала ся підпорядкувати свому впливу сю колєґію, і боротьба „поспольства” з радою тягнеть ся далї і в Львові, і в иньших містах з анальоґічним устроєм — нпр. в Камінцї; що був орґанїзований з кінцем XVI в. вповнї на взір Львова [16]).

Таким чином розширеннє міської самоуправи приводило в дійсности до сильно вираженої оліґархії. Там же, де задержувала ся окрема інституція війта, орґани міської самоуправи стояли в сильній залежности від нього.

Прикладом міста з сильно-розвиненою інґеренцією війта може служити нам нпр. м. Кремінець. Уряд війта був тут дїдичний. Фундаційні привилеї його відносин до міських колєґій близше не означають: вони, значить, уложили ся дорогою практики — за взором иньших міст (фундаційний привилей 1536 р. давав Кремінцеви „право саксонське” з вільностями на взір Кракова, але се, очевидно, зістало ся порожньою буквою [17]). Люстрація 1563 р. так нормує кремінецьку конституцію: „війт має у всїм

пильнувати порядку, справедливо й порядно вести всякі справи міста, а у всїх потребах його відзивати ся до короля; особливо обовязаний він помножати доходи королївські й доглядати, щоб вони правильно й повно виплачували ся; а зібравши чинші з королївських підданих в містї, має передавати їх по давньому звичаю до замкового уряду і складати з них рахунки перед старостою замку. Бурмистр і райцї повинні у всїх справах помагати війтови і у всїм його слухати ся, одначе війт не може нїяких справ рішати анї виконувати без наради з райцями й иньшими визначнїйшими міщанами з міської громади (rzeczypospolitej tego miasta) [18]).

Остатні слова виглядають на певне ограниченнє війтівських претензій, а цїла замітка, вставлена в реєстрі прав і обовязків міста супроти держави й державного скарбу, звучить як відгомін якихось спорів між війтом і громадою, так само й заведеннє тут королем в 1615 р. третьої колеґії (з 24 мужів, очевидно — на взір львівських сорок мужів) [17]), що одначе в житє не війшла мабуть зовсїм. На жаль, бракує нам для ілюстрації тодїшнїх відносин матеріалу, і тільки пізнїйший процес міста з війтом, в серединї XVIII в. (1756) кидає сьвітло на цїлий ряд попереднїх десятолїть та разом з иньшими міськими актами того часу виказує становище, зайняте війтом супроти громадської самоуправи. Бачимо, що супроти нього ся самоуправа стала зовсїм ілюзоричною. Бурмистр і райцї нїби вибирають ся за порозуміннєм з війтом громадою, але de facto іменують ся ним: він держить на сих урядах своїх заушників і не дає громадї їх скинути [20]). Так кілька десять лїт в містї правила війтівська кліка, і до правильних виборів не допускала; заступник війта т. зв. лентвійт в дійсности стояв на чолї ради, поруч бурмістра; з участию війта рішали ся справи залежні виключно від ради, і т. и. В спілцї з міськими урядниками — своїми заушниками, війт безконтрольно рядив у містї, заберав на себе міські доходи і міські ґрунти, а скаржити ся міщанам до короля не позволяв, і т. и. Одиноке ограниченнє самоволя війта знаходила собі в особі старости, і вкінцї щоб покрити свої надужитя, як виник той процес з громадою, війт продав своє війтівство старостї [21]).

Переходячи до ролї старости, мушу запримітити, що широка участь його в міськім господарстві й управі наслїдком його поліцийних і фіскальних компетенцій, а також ролї коменданта замка була взагалї признана de iure. Так старостам поручало ся слїдити, щоб міста уживали свої доходи на

укріплення міста, відповідно до наказів правительства, а для того контролювати їх господарство; з того виріс обовязок міських урядів — предкладати річно рахунки старості, хоч се зрештою досить слабо виконувало ся [22]). Фіскально-поліційний нагляд над торговлею, оборона замку й повіту, нарешті — істнованнє в містах людности під присудом старости, а не маґістрату все се давало старості широку інґеренцію в міські справи, а з тим відкривала ся широка дорога йому й його заступникам, урядникам і т. и. для всяких надужить. Історія міст се взагалї історія вічних спорів громад з старостами за компетенції й нарікань на старостинські надужитя.

При такім характері старостинського уряду особливо важного значіння наберало сполученнє — „інкорпорація" війтівств з старостами. Місто попадало в такім разї в дуже сильну, подвійну залежність від війта-старости. Як приклад такого міста можемо взяти нпр. волинський Ковель.

Війтівство було тут злучене з староством десь найдальше в початках XVII в. В середині XVI в. громада мала осібного війта, і в 1556 р. війт з цїлою громадою скаржили ся королеви на кривди від ковельського старости: що він мішаєть ся в суди й справи міські, накладає на міста ріжні оплати від торговлї й промислу, змушує ремісників робити на себе й своїх служебників безплатно, чи то за малу плату, і т. и., і король поручав старості залишити такі кривди й мішання [23]). Нові порядки, по „інкорпорації" війтівства описує нам королївська грамота 1611 р., видана на місце давнїйших (бо погоріли), з рідкою докладністю. Ковельська громада що року, на початку, має предложити старості вісїм кандидатів, і з них староста або його намістник іменує чотирох райців, а одного з них — першим бурмістром (кождий райця з черги мав правити місяць як бурмістр, але потім бачимо бурмістрів „квартальних"). Він же według upodobania swego іменує одного з міщан лентвійтом до міського суду, а міщанська громада приберає йому чотирох лавників; лентвійт і лавники доживотні. Апеляція від лавничого суду йде до бурмістра й ради, відти — а також і від суду бурмістра й райців — до старости, а від старостинського суду до королївського [24]).

Так виглядала ковельська конституція на письмі. Акти показують, що на практиці місто й його житє стояло в повній залежности від „вельможного й.

м. пана старости і добродія нашого", як титулує його міський уряд. Він не тільки затверджував міські податки, але й сам розкладав їх, реґляментував своєю властию міські відносини, а навіть петициї міста до короля йшли до його контролї, й він „давав позволеннє" місту предложити королеви певні дезідерати, які й „специфікував" при тім — очевидно з наміром, щоб міщане не вложили в свої петициї якоїсь точки противної його власним інтересам. Ілюстрацією відносин може бути така „картка" старостинського намістника, втягнена до міських книг, як інсталяційна грамота лентвійта: „Пане Захаряшевич! З огляду що п. Семенович, погнївавши ся на мене, подякував минї за уряд лентвійта, то я до дальшої волї й роспорядження й. м. п. старости, вашу милость іменую субститутом. Взявши на себе сей уряд, відберіть актові книги, також розпятиє, а місце на суди визначаю в домі Бобовської — її за те треба буде полекшити податки; для книг виберіть порядне місце, аби не були у вас, за містом. Поручаючи то все в. милости, прошу пильнувати порядку й справедливости в містї." Процес против того попереднього лентвійта, що задер ся з замковим урядом, зрештою характеризує нам становище, яке лентвійт займав супроти маґістрату, далеко виходячи за рами лавничого суду: він власновільно роспоряджав ся доходами міста, на себе обробляв міські ґрунти, а бурмістрів і райців, що йому противили ся, лаяв і наганяв, і т. и. І місто терпіло се лїтами, й тільки по упадку лентвійта, з ініціятиви самого замкового уряду, потягає його до відвічальности [25]).

Ковель все ж таки був містом більшим, і тут староста лїчив ся бодай з певними формами міської самоуправи. В меньших містечках не бувало й того. Містечко Тирава нпр. скаржило ся на свого державця, що він забрав їм ратуш і винайняв від себе Жидам, міщанській громадї каже сходити ся у себе в дворі, його урядник іменує їм від себе війта і райців, і т. и. [26]).

Ще більший ніж по королївщинах степень залежности міської „самоуправи" мусїв, розумієть ся, істнувати в містах приватних. Тут власть дїдича не мала ограничення і в правительственній власти, що бодай могла обмежати власть війта-старости. Якісь права міської громади в приватних містах могли істнувати тільки доти і о стільки, о скільки хотїв того дїдич, і коли вже в королївських містах розглянених типів самоуправа німецького права була в значній мірі ілюзоричною супроти фактичної залежности міст від війта або старости, то в містах приватних міська орґанїзація зводила ся

на чисту форму — на низшу домінїальну полїцію, що виконувала роспорядження дїдича й пильнувала порядку в зазначених її дїдичем границях. Само правительство вже не вважало приватні міста властиво за міста і супроти волї дїдича не признавало нїякої сили за міськими хартиями. А тим часом було тих приватних міст велике число, а деякі з них таки досить значні.

Як тип орґанїзації таких приватних міст візьмемо волинську Олику [27]). Свою хартию, „на взір столичного міста Виленського” дістала вона від свого властителя Миколи Радивила в р. 1564; в нїй значило ся, що війт буде наставляти ся дїдичем; райцїв і лавників буде що року виберати собі громада; апеляція на війта іде до дїдича [28]). Пізнїйше бачимо також іще й колєґію тридцятьох (на взір звістних сорок-мужів). Дїйсним роспорядчиком в містї був поставлений дїдичом чи його управителем війт; міські урядники при нїм мають лише підрядну ролю [29]). Дїдич рядить в містї як у кождій своїй маєтности і видає свої реґуляміни, під страхом арешту, кайданів, вигнання, а навіть утрати прав власности в містї. Права міщан на свої ґрунта й доми взагалї не більше, як у селян — се не власність властива, а право уживання (тому часом остро забороняло ся в таких приватних містах продавати свої ґрунти шляхтичам, що могли претендувати на права повної власности) [30]). Реґляментація не раз доходила до дивної на нинїшній погляд дрібязковости: в родї того щоб міщане-християне не ходили до лазнї разом з Жидами, — аби ходили для того в певні лише днї, аби повздержували ся від торгу в певні сьвята, і т. и. [31]).

До сих схемок мушу додати ще кілька загальнїйших заміток про практику міської орґанїзації.

Як я вже згадав вище, в практицї між двома основними колєґіями міської самоуправи — радою й лавою, в поменьших містах дуже часто не робило ся ріжницї: вони разом творили те що називало ся „маґістратом” або „урядом” і спільно порядкували ті справи, що належали до ради чи до лави. Так часто і в судових і в адмінїстрацийних справах зарівно виступає маґістрат зложений з райцїв і лавників, під проводом лентвойта і бурмістра (нпр. в Барі) [32]). Війт чи лентвойт, як то ми бачили вже і з наведених схем, звичайно стоїть на чолї маґістрату й управи взагалї. До участи в управі покликують ся також старшини цехів, а часом також і „старі бурмістри” —

райці з попереднїх років: вони разом з маґістратом і цехмістрами властиво тримають громадську управу з року на рік (так бачимо нпр. в Ковлю). Подекуди (як нпр. в Олиці) бачимо ще контрольне тїло (модифікацію колєґії сорок-мужів), якого відносини до маґістрату мусїли ріжними способами укладати ся. Так само ріжно укладали ся відносини до міської управи жидівської громади — т. зв. кагалу: подекуди відпоручники кагалу беруть участь в виборах райців, але не в біжучій управі [33]).

Порядок інстанцій ми вже по части бачили. Нїмецька практика знала апеляцію, як також і відклик в непевних випадках самого суду до маґістратів старших міст, метрополїй, що служили взірцем орґанїзації для молодших. Ся практика була перенесена в початках і до Польщі й на Русь. Казимир В., щоб запобігти апеляціям до заграничних митрополїй, а при тім — аби під близшим впливом правительства орґанїзувати апеляційну інстанцію для громад нїмецького права, фундував вищий суд нїмецького права на краківськім замку, але він в ролї одинокого трибуналу для цїлої держави не удержав ся, і дав тільки початок до заснования цїлого ряду таких же вищих судів по провінціональних містах. Остатньою інстанцією мав служити комісарський суд відпоручників з шести міст в Кракові.

Пізнїйший порядок апеляції для українських земель звістний нам підручник міського права описує так: „на Руси з міст і місточок апелюють до райців львівських, бо Львів з цїлої Руської землї місто найперше й найголовнїйше; се й справедливо, бо й по праву головнїйше й визначнїйше місто в провінції має служити головою иньшим місточкам і селам (автор покликуєть ся на нїмецьке міське право); від райців львівських апелюють до вищого суду (prawa) маґдебурського на замку краківськім, а відти до королївського маєстату або комісарів шести місць” [34]). Та як великий був дїйсно, в ріжних часах, апеляційний округ львівської ради, се ще б треба розслїдити. Про Сяніцьку землю знаємо, що тут був вищий суд для війтів і війтівств на сяніцькім замку, зложений з восьми війтів сїл і місточок, і з нього апеляції йшли просто до вищого суду краківського (в XV-XVI в.) [35]). З рештою з часом сї вищі суди тратять своє значіннє, супроти апеляційної практики до „королївського маєстату”. В 1550 р. шляхта добила ся того, що мішані справи — шляхтичів з міщанами в вищих інстанціях мали йти не до судів нїмецького права, а до королївського [36]), і з часом взагалї для міських справ значіннє апеляційної інстанції переходить до королївського

асесорського суду.

Сей асесорський суд складав ся з урядників королївської канцелярії — референдарів, реґентів канцелярії й секретарів, під проводом канцлєра, отже був судом бюрократичним, нічим з містами спеціально не звязаним. Се не перешкодило йому, ставши з кінцем XVI в. апеляційним трибуналом для міст, зістати ся в сїй ролї до кінця, позбавивши значіння всї иньші апеляційні інстанції. Супроти нього тратять всяке значіннє й заникають вищі суди німецького права й комісарський суд шести міст. Тратить також свое значіннє й суд старости, що для ріжних міст досить часто мав значіннє апеляції і таке застереженнє практикувало ся дуже довго в фундаційних привилеях — апеляція на війта мала йти „до короля або до його старости" [37]).

Джерелом для права міських судів весь час мало бути рециповане право саксонське. Воно зложило ся з земського саксонського права (Speculum Saxonum), скодифікованого в 1-ій пол. XII в., і права міського (lus municipale), опертого окрім того ж земського права на ореченнях (Weisthümer) старших саксонських міст. В землях польської Корони воно було спопуляризоване в перерібцї Яскера, виданій в Кракові 1535 р., але ще ширшу популярність від сеї латинської перерібки здобули оперті на нїй перерібки польські — Щербіча (вид. 1581) і особливо Ґроіцкого (1 вид. 1565 р.). Перерібка Ґроіцкого, що передруковувала ся потім весь час істновання Річи посполитоі [38]), завдячала свою популярність більшій приступности. Окрім саксонського права, що становить його головну підвалину, вона користає також з польського законодавства й звичайового права. Складаєть ся з кількох частин, разом звязаних; перша зветь ся Porządek sądów i spraw mieyskich prawa magdeburskiego, і під сею назвою сей підручник взагалї був звістний в Польщі й на Українї. Ним головно було спопуляризоване німецьке міське право [39]), і для пізнання теорії міського права тих часів (XVII-XVIII в.) він служить найлїпшим джерелом.

Всї сї збірки обіймають право цивільне, карне й процедуру. Цїле право в міських відносинах мало бути переведене рециповане, чуже. Крім того що чуже, воно в деяких частинах було сильно перестаріле й невідповідне — так карне приносило з собою нелюдські кари середновічної системи застрашень, противні українському й взагалї словянському праву й

народній вдачі. Смерть служила найзвичайнійшою карою, і то в ріжних кваліфіцірованих як кажуть правники, особливо прикрих, середновічною фантазією вишуканих формах, як спаленнє (за відступленнє від віри, чарівництво й отруту), утопленнє в однім мішку з псом і котом (за убийство свояка), четвертованнє живого (за деякі переступи против моральности, і т. и.). Тортури були одним з приписаних способів процедури, і хоч підручники права виступають против „не порядків", які діють ся з тими тортурами по містах і місточках, і против ріжних вишуканих тортур, але меньше тяжкі форми поручають самі й лише остерегають, аби тїла при тім не калїчено і не замучувано людей на смерть, бо то б стягало на судю підозріннє гнїва й ненависти на злочинця [40]). І сї норми не зіставали ся порожнім звуком [41]). Що правда, в українських землях норми звичаєвого руського права (а сею дорогою — й норми староруські), а в землях в. кн. Литовського — також норми права статутового, безперечно, не зіставали ся без впливу на практику міських судів, особливо в містах меньших, де не дуже то й самі трибунали були обзнайомлені з міським правом. Але нема сумнїву, що й норми сього остатнього зовсїм не лишали ся порожньою буквою й широко переводили ся в житє, не вважаючи на всю свою чужість, або й суперечність з правними поглядами народу [42]).

Примітки

[1]) Див. вище с. 231 і далї. Лїтературу див. в прим. 7.

[2]) Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburskiego w Koronie polskiej, вид. перемишльське, 1760, с. 11.

[3]) nie ma wynaydować sentencii.

[4]) Ibid. c. 12-3.

[5]) Нпр. в наданню німецького права Кремінцю: „обивателї м. Кремінця теперішнї й будущі повинні будуть судити ся тільки маґдебурським правом

і відповідати перед бурмистром і райцями, а більше перед нїким”. Архивъ Югозап. Россіи V. I с. 40-1. Порівняти ще нпр. наданнє нїмецького права Берестю: „маєтъ ихъ судити и рядити войтъ и бурмистры и радцы берестейскіи” — Акты Зап. Р. II ч. 73.

[6]) Див. вище с. 226.

[7]) Акты Барскаго староства I ч. 57.

[8]) Volum. legum II с. 438, III с. 178, IV с. 397, V с. 12 і т. д.

[9]) Ibid. II с. 438, III с. 178, VI с. 303, і т. и. Як приклад пізнїйшого сполучення війтівства з староством вкажу нпр. на барське — див. Барское староство, с. 306-7.

[10]) Akta gr. i ziem. III ч. 26.

[11]) Архивъ Югозап. Россіи V ч. 43.

[12]) Volum. legum III с. 140.

[13]) Volum. legum IV с. 55.

[14]) Пор: у Зубрицького Kronika m. Lwowa с. 13 і далї — начерк устрою міста, на підставі міських актів.

[15]) У Лозїньского Patrycyat i mieszczaństwo [2] с. 61.

[16]) Огляд його устрою у В.-Буданова ор. с. (Ж. Мин. Н. П. 1868, кн. XI), с. 178 і далї укр. перекладу.

[17]) Архивъ Югозап. Россіи V т. I ч. 2 і 9.

[18]) Архивъ Югозап. Россіи VII II с. 73.

[19]) Starożytna Polska III с. 80.

[20]) Бували міста, де й фундаційним привилеєм признавало ся війтови право виберати райців — нпр. в привилею полоцькім (А. З. Р. I ч. 159).

[21]) Виїмки з актів кремінецького маґістрату у В.-Буданова ор. с. с. 251-3 і 264-5 укр. вид.

[22]) Volumina legum II с. 53, 65, 68, III с. 84, 184, 337.

[23]) Архивъ Югозап. Россіи V, I ч. 15-18.

[24]) Ibid. с. 113.

[25]) Ibid. с. 115, 163, 167-8, 170-1, 173, 243-4, а також виїмки у В.-Буданова ор. с. с. 248-250 і 265.

[26]) Матеріали, під р. 1574.

[27]) Другим таким типовим приватним містом може служити Дубно, описане у В.-Буданова ор. с. с. 275-280, також Архивъ Югозап. Россіи V, I ч. 55, 102, 128.

[28]) Архивъ Югозап. Р. V. I ч. 19.

[29]) Ibid. ч. 76.

[30]) Ibid. ч. 46, III, 178, 180.

[31]) Ibid. с. 179, 319.

[32]) Нпр. Акты Барскаго староства II ч. 53, 54, 58.

[33]) Нпр. Архивъ Югозап. Россіи V, I с. 318 (Дубно).

[34]) Porządek sądów i spraw miejskich с. 106.

[35]) Відомости про нього зібрані в статї J. Samolewicz Sąd wyższy na zamku sanockim, 1903 (звістки про сей суд маємо з р. 1425 до 1553).

[36]) Volum. legum II с. 8 § 40.

[37]) Нпр. фундація м. Глинян, 1397 р. — Akta gr. i ziem. I ч. 10, фундація Бара, 1540 р. — Акты Бар. староства I ч. 58, і т. и.

[38]) Остатне виданнє її вийшло в Перемишлї 1760 р., накладом єзуїтів.

[39]) Див. нпр. вибрані цитати правних джерел, з кримінальних реєстрів саноцького ґроду — Regestr złoczyńców grodu Sanockiego, с. 264.

[40]) Porządek с. 138.

[41]) Що до сеї точки проф. Антонович в своїй розвідцї про міста (див. прим. 7) висловив був погляд, що нїмецьке право було тільки номінальним, що в дїйсности в судах панувало руське звичаєве право (с. 170-2). Против нього виступив дуже рішучо В.-Буданов, кажучи, що в міській практицї нема слїду звичаєвого права, а панує рециповане (київські Унив. ИзвѢстія 1877, III с. 92, в справозданню з Ист.-юрид. матеріалів Витеб. и Могилев. губ.).

[42]) На такім посереднїм становищі — що нїмецьке право в міській практицї уживало ся дїйсно, хоч і не виключало звичаєвого, стали в вище згаданій контроверзії такі дослїдники як Кистяковський, Тарановский (див. прим. 7). Се, здаєть ся, й треба уважати найбільше правдоподібним розвязаннєм справи, супроти доказів наведених сторонами, хоч треба признати, що дотепер спір з обох боків мав більше апріорний характер, а судових актів майже не студіовано.

СЇЛЬСЬКИЙ УСТРІЙ: РІЖНІ ТИПИ УСТРОЮ. ОСТАНКИ СТАРОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ОРҐАНЇЗАЦІЇ, ВОЛОСТНИЙ УСТРІЙ, РОЗКЛАД ВОЛОСТЕЙ, КОПНІ СУДИ, ОСТАНКИ ВОЛОСТНОЇ ОРҐАНЇЗАЦІЇ В XVI В., СЇЛЬСЬКА ГРОМАДА, ФУНКЦІЇ САМОУПРАВИ, СЇЛЬСЬКА СТАРШИНА „РУСЬКОГО ПРАВА”, СТАРЦЇ Й ТИВУНИ, ОТАМАНИ, КОМПЕТЕНЦІЇ, СЇЛЬСЬКЕ СУДІВНИЦТВО. СЕЛА НЇМЕЦЬКОГО ПРАВА: ВІЙТІВСТВО, СУДОВІ ҐАРАНТІЇ Й ВИЩІ СУДИ, СКУПЛЯ ВІЙТІВСТВ, СЛАБІСТЬ САМОУПРАВИ. СЕЛА ВОЛОСЬКОГО ПРАВА, ЙОГО ПОЧАТКИ І РОЗВІЙ, ФОРМИ ФУНДАЦІЇ, КНЯЗЇ, КРАЙНИКИ, ЗБОРИ. МІШАННЄ ТИПІВ СЇЛЬСЬКОГО УСТРОЮ. ЗАГАЛЬНА НЇВЕЛЯЦІЯ — „УСТАВА НА ВОЛОКИ”. ЕВОЛЮЦІЯ СЇЛЬСЬКОГО УСТРОЮ XVI-XVII ВВ.; ЖИВУЧІСТЬ ГРОМАДСЬКОЇ ОРҐАНЇЗАЦІЇ.

Коли устрій міст, з ріжними відмінами, виходив все ж таки з одного взору й тримав ся хоч в загальнїйшім — одної схеми, то устрій сїл як раз противно — виходив з кількох зовсїм відмінних типів і тільки наслїдком довгого впливу суспільного устрою, шляхетської й державної полїтики був приведений більше-меньше до одного знаменника. При тім сей устрій, взагалї житє села — як дуже нам інтересне, так дуже мало звістне, і як раз найменьше маємо матеріалу до найбільше нам інтересних форм — що стояли в близших звязках з староруським укладом [1]).

Ріжні „права", на яких жили селяне, ми вже знаємо. Се „право руське", як в коронних землях XV-XVI в. звали ся села, котрих устрій операв ся на модифікаціях давнїйшої практики і які властиво стільки належали до руського права, що не були селяне анї нїмецького анї волоського права, — і отсї права: нїмецьке й волоське [2]). Устрій права нїмецького і волоського операв ся, бодай в головнім, на фундацийних привилеях і тому лїпше нам звістний. Та для нас інтереснїйший устрій сїл, що операв ся на давнїйшій практицї, а не на сих привилеях, тим більше що таких сїл була й переважна більшість. Дуже довго, аж до переведення волочної реформи, в українсько-руських землях в. кн. Литовського нїмецького права в селах, з виїмком Побужа, майже не було, а волоське право й взагалї істнувало тільки в коронних землях. Але як раз устрій не привілеґіованих сїл і найменьше нам звістний — тим більше що він далеко не був одностайний.

Так само як і в дослїдах над правним і економічним становищем селян ми і тут не повинні забувати двох зовсїм відмінних в своїм початковім характері типів сїльських осад: осаду свобідних селян і осаду холопів і закупів на панськім ґрунтї — то що й звало ся властиво село або сїльце (село — поле, маєтність, порожня чи залюднена людським інвентарем). Пізнїйша суспільно-економічна еволюція затерла їх границю і збила обидві сї катеґорії в одно, але як початковий їх характер, так і устрій, очевидно, мусїв бути й був зовсїм відмінний. І власне те, що потім злучили ся в однїй катеґорії такі зовсїм відмінні типи — се одна з причин ріжних комбінаций й відмін пізнїйшого сїльського устрою в дійсности, та неясности в сїй справі в науковій лїтературі (де на сю ріжницю в походженню селянства й сїл не звертано відповідної уваги).

Старі свобідні громади ми можемо ще в досить чисто захованій формі бачити в першій половинї XVI в. в східнїх (білоруських) землях в. кн.

Литовського [3]).

Кілька чи кільканадцять сіл, переважно невеликих, звязаних сусїдством і певною традицією, становлять орґанїзацію звану в сїм часї волостию. На чолї волости стоїть вибраний старець. Що року сходять ся „мужі" з сіл волости і виберають старця на оден рік. Такий старець репрезентує волость перед правительством і сторонами. До нього звертаєть ся правительство й адмінїстрація в усяких справах, що дотикають волости. Він веде процеси в імени волости. Він віддає до державного скарбу й місцевим урядникам податки, зібрані в волости. Сї податки, визначені чи то в загальній сумі, чи то більше детайлїчно в певних катеґоріях, але без огляду на число податників (за господарства пусті мусять платити иньші), волость сама розкладає між поодинокі господарства, вирівнюючи між своїми „потужниками", скільки на кого припадає. Вона розпоряджає свобідними, громадськими землями й зберає з них певні доходи, визначає їх новим осадникам, або на спільні потреби — дає на церкву, уживає на громадські кошти, і т. и. Вона полагоджує справи адмінїстраційні, полїційні й судові в границях своєї волости: старець з „мужами" судять у всяких справах своєї волости [4]).

Але така повна самоуправа в початках XVI в. навіть в найлїпше законсервованих териториях в. кн. Литовського була вже рідкістю. Провінціональна адмінїстрація енерґічно заходила ся коло її зломання й розширення своєї інґеренції, а волости боронять ся скільки можуть, за помочию центрального правительства. Ся боротьба повторяє стародавні відносини, відгомін яких долетїв до нас іще з часів Ярослава, в його таксах вірників, ємців, і т. и. Великокняжі намістники хочуть посилати своїх аґентів на збір дани, хочуть на них взяти суд в волости, хочуть іменувати „старців", беручи за те від них певний грошевий „поклон". Волость противить ся „в'їзду" (се технїчний термін) намістничих урядників і боронить своєї автономії, уже передовсїм тому, що вона їх нїчого не коштує, тим часом як кожде розширеннє намістничої компетенції, кожда чинність намістничого „врядника" чи слуги коштує сильно, потягає за собою нові оплати й податки [5]). Правительство вагаєть ся: то з свого принціпіального консерватизму боронить громаду від аспірацій адмінїстрації, то з фіскальних мотивів іде за своїми урядниками й розширяє інґеренцію своїх аґентів, в надії побільшення доходів з волости.

Але чи сяк чи так, пізнїйше чи скорше, всї чинники державної й суспільної еволюції ведуть до розвалення громадської автономії. В суді старця й иньших його чинностях беруть участь служебники намістника. Далї старця вибраного громадою заступає старець іменований намістником чи й самим в. князем, або якийсь урядник намістника. Сама звязь волостна розбиваєть ся, головно наслїдком переходу певних земель чи осад до державців привілєґіованих — бояр або церкви. Волость розпадаєть ся на части, залежні уже безпосередно від державної адмінїстрації, і певна самоуправа — уже, розуміеть ся, в далеко вузших границях, може задержувати ся тільки в серединї тих атомів — поодиноких сїл, або дрібнїйших їх ґруп.

Сей процес розкладу волостей, розумієть ся, дуже старий. Обидва чинники, що головно руйнували волостну орґанїзацію: інґеренція адмінїстрації й привілєґіоване землеволодїннє, старші певно і від литовської і від польської зверхности. Хоч боярське землеволодїннє руських часів дуже сильно, кардінально ріжнило ся від привілєґіованого володїння литовських чи польських часів, але земля освоєна тою чи иньшою дорогою, князем, боярином чи монастирем, село посаджене на такій землї — коли не зовсїм, не від разу — то всеж мусїло нарушувати одноцїльність волостної орґанїзації і виходити бодай в части, бодай згодом з неї.

Така осада боярська, княжа чи монастирська складала ся в давнїйших часах з несвобідних чи півсвобідних, що сидїли на землї свого „господина”, під управою й наглядом його тивуна [6]), звичайно також невільника. І сї осадники і їх тивун не могли бути рівноправними членами громадської орґанїзації, бо були несвобідні чи неповноправні. Вони мали обовязки тільки супроти свого „господина” і лише через нього входили в контакт з адмінїстраційною системою, отже власть громади тільки хиба в части або посередно могла на них розтягати ся. Такі панські енкляви були вповнї прототипом сїльської осади пізнїйших часів — часів повного упадку селянських прав і громадських орґанїзаций. В польських часах все селянське житє зредуковано до сього архетипа. В руських часах, в початках, вони були малі, рідкі, але точили, розбивали сїльські орґанїзації таки від початку.

Правда, припускаю, що з другого боку сїльські орґанїзації могли навіть відживати, чи то користаючи з упадку боярства й боярського землеволодїння (нпр. в Київщинї, в часах громадського руху XIII в.), чи то

під впливом змін в правительственній політиці (можемо говорити про се тільки зовсїм a priori), могли відновляти ся, хоч би з певними змінами і в иньшім територіяльнім складї, навіть на ново творити ся, але не всюди. В землях, де боярське землеволодїннє й боярська бюрократія закоренили ся й розвинули ся сильно ще в староруських часах, як в Галичинї та й на Волини — обставини були з давна неприхильні для таких громадських орґанїзмів, і нас не повинно дивувати, що на Волини ми стрічаємо тільки фраґменти сих орґанїзацій, а в Галичинї уже в актах XV в. навіть слїди її з трудностию приходить ся виловлювати 7).

Одним з найбільше визначних і лїпше звістних останків давнїйшої громадської орґанїзації були громадські суди, в сучасній науцї звичайно так звані „копні суди". На Волини, в київськім Полїсю, і в землях білоруських в XVI в. вони ще були жизненною інституцією; законодавство в. кн. Литовського скористало з неї для помочи державній орґанїзації й не тільки її санкціонувало (почавши від Статута 1529 р.), але старало ся (в Статутї 1588 р.) зробити її загальною інституцією — розповсюднити навіть по тих землях, де тих копних судів не було. Але шляхетсько-кріпацький суспільний устрій тих часів стояв уже в рішучій суперечности з характером сеї старої інституції, і вона в сих нових обставинах не тільки розвивати ся, але й жити не могла, і не вважаючи на сю протекцію законодавства нидїє й заникає, хоч місцями доживає аж до половини XVIII в.

Ся орґанїзація має своїм предметом переведеннє слїдства і викритє провинників в проступках против житя й власности, довершених на її території. Звязь такої орґанїзації полягала сусїдстві й традиції. В XVI-XVII вв. в одну таку орґанїзацію входили зарівно й села панські й королївські, і міські осади, по старій традиції, тому що вони „здавна о шкоды въшелякиє схоживали ся", а на пограничу в. кн. Литовського з Польщею на коповища сходили ся села з обох держав „отъ давнихъ часовъ и отъ предковъ ихъ" 8). На такі традицією осьвячені місця сходили ся на збори „сходатаї сугранично", „мужі", звані також „судями копними" — господарі з сїл тієї орґанїзації, — сходили ся чи то з ініціятиви покривдженого, що скликав копу у своїй справі, чи громади, на котрої території став ся злочин. Сходини сї звали ся „вічами", „громадами", „копами". Копа оглядала „знаки", вела „слїд", чи асистувала покривдженому, що вів слїд сам — зовсїм в дусї слїдчого процесу Руської Правди. Коли слїд приводив на

територію певної громади, люди з сеї громади мали вийти на зустріч і або „відвести слід" від своєї території, або видати провинника. Коли громада не приймала сліду від копи, вона тим самим приймала провину на себе; коли не видавала провинника, так само мала заплатити шкоду. (І тут знову „в звичаю права копного" бачимо принціп живцем захований з староруського права). Колиж сліди доведено до певного чоловіка, його судили на зібранню копи, або часом передавали в ґродський суд.

На Україні в XVI в. такі слідчі орґанізації зістали ся одиноким слідом ширших сільських союзів і то лише в деяких місцях. Подекуди лише, в виїмкових обставинах, заціліли старі нероздроблені волости, які несли спільно певні обовязки й при тім в більшій або меньшій мірі задержали й волостну самоуправу [9]). Так нпр. села мозирського замка творили в середині XVI в. дві волости — Мозирську і Бчичську, що по черзї („недѢлями", тому й села волости поділяли ся іще на неділї) відбували певні служби й престації на замок, а зрештою кожде село давало податки й дани гуртом — не знати, чи розложені на поодинокі села самою волостию, чи замковою зверхністю [10]). Подібно в Ратенськім старостві, де теж фільваркове господарство було дуже слабе, й обовязки були головно данні [11]), села також творили дві волости — Ратенську й Ветельську, що мали свої спеціальні роботи: одна волость робила на фільварку, друга косила сїно на замок; иньші обовязки — як „підвода", „оступ", що чергою відбували ся поодинокими господарствами, очевидно також регулювали ся цілою волостию [12]). Широко розвинений волостний устрій бачимо в Київськім Полїсю в початках XVI в., в тих волостях держаних „колейно" київськими боярами [13]). Устрій сих волостей взагалї дуже мало ще знаємо, але очевидно, така система річних державців могла істнувати лише при сильно розвиненій громадській самоуправі, з дуже малою інґеренцією тих річних державців. В станї розкладу волостний устрій можемо оглядати в Пинщинї середини XVI в. [14]); волость розложила ся тут на десятки чи заступлена ними; ще живе назва старця, але сей старець зветь ся инакше десятником або тивуном, і сей уряд стоїть в близшім звязку з фільварком; старець чи тивун має в близшім нагляді такий фільварок і кілька сусїднїх сіл [15]). Отже тут сей старець зійшов на старостинського аґента, якими мусїли бути ті тивуни чи десятники.

Одначе упадок волостної, взагалї ширшої орґанїзації сіл ще не конче значив упадок сільської самоуправи. На місці таких більших орґанїзаций, й незалежно від них жили й самоуправляли ся громади меньші, сільські, що лише розмірами ріжнили ся від волостей, а зрештою, як і вони, були ґрупою меньших осад — дворищ і їх ґруп, як громади заднїпрянських хуторів [16]). Як я вже підносив [17]), староруське село не сиділо збитою ґрупою домів, і з сього боку противставляли „руський звичай" нїмецькому

способу житя в Галичинї дуже рано: господарства руського села „не лежали в однїй лінїї відповідно до нїмецького способу, але по руському звичаю в осібних і відокремлених кавалках [18]). Така ґрупа дрібнїйших осад звичайно володїла спільно певними ґрунтами — особливо такими як сїножати, лїси, ріжні „входи". На зборах своїх „мужів полагоджувала вона свої господарські й всякі иньші інтереси, сполом боронила ся від претензій сусїдів і адмінїстрації, сполом удержувала церкву й попа, а часто підносила свій голос і в справі обсади попівства, правила суд і пильнувала порядку в границях своєї громади, платила сполом деякі, а часом і всї дани й податки, розкладаючи їх між господарствами; старшину свою вона також коли не все, то дуже часто собі виберала. Одно слово, сказане вище про самоуправу волости в зменьшеній скалї повторяєть ся в житю такої меньшої громади [19]).

От нпр. лист виданий такою громадою (1540 р.): Ми мужи господарскиє Лебедевцы (громада с. Лебедева, Берестейського пов.): „Луць Мицковичъ, старецъ, а Олисей Михалковичъ и Федко Панасович (ідуть іще чотири імени) со всими потужниками (співгосподарями) нашими визнаваєм нашимъ листомъ сами на себе п. Марку Зубрицкому, што вже єсмо є. милости заплатили 30 коп грошей за млин (що вони йому зруйновали самовільно, уважаючи, що він був поставлений на їх ґрунтї, але на судї старости програли справу й мусїли за те платити), а 10 копъ грошей на насъ єще зостало ся; нижли мы, бачечи трудность и упадокъ нашъ, штожъ грошей такъ скоро достати не могли, — и просили єсмо є. милости, абы онъ узялъ у насъ у заставе у тыхъ 10 копахъ две поли изъ житомъ. И маєтъ є. милость тыє поля до тихъ часовъ держати, поки є. милости пенези вышей писаныє отдамо" [20]).

А от другий лист, о столїтє пізнїйший (1657 р.) і з другого кінця України (з Барського староства, в східнїм Поділю): „Мы громада ивановская всѢ сполне, уваживши недостатокъ себе самихъ, иж не могум потрѢбѢ нашой досит учинити, абы церков в селѢ своєм — храмъ ієрарха Христова Николи до першои оздоби привести для убозства нашего, — раду єдину взявши продали смо кгрунту зе вшей громади честному господину отцу Александру Десковичу намѢснику барскому, священику Воскресенскому, сѢножат поблизу єго кгрунту (наступає опись границь з застереженнєм: „що докладаєм, иж конци нив не продаєм, поневаж у каждоє єст господар,

єднак волно у них собѢ тоє прикупити”) — которую сѢножат єму самому, жонѢ и потомкамъ єго пускаємъ вѢчними часи, вырѢкаючи себе самих и потомки наши”; між сьвідками сього акту: АндрѢй ватаман ивановский, Гринецъ Порохняк бурмистр, Жадан Порохняк писар ивановский — дяк; писано в селї, в домі отамана [21]).

Запись ся інтересна між иньшим тим, що потягає виразну границю між ґрунтами, якими роспоряджає громада, й землями поодиноких господарів, до яких громада нїчого не має. Далї, в сїм актї громадський ґрунт продаєть ся на вічність громадою, без участи старостинського уряду; але так далеко права розпорядження громади, очевидно, не йшли de jure, бо для її прав на громадські землї була таж міра, що й для прав кождого селянина на його ґрунта [22]): хоч в дійсности він розпоряджав ними, але de iure не уважав ся їх власником. Але наданнє громадою ґрунтів на церкву — явище дуже часте [23]).

Збираннє податків з цїлого села, з цїлої громади, що сама вже розділяла їх між поодинокі господарства — практикувало ся дуже широко. Навіть там де основні данини давали ся з лану чи з дворища, зіставали ся додаткові датки як стація, мід, почта і т. и., що давали ся гуртом від громади: „стаційну яловицю складає громада”, „ручку меду дає цїла громада”, почти складають „всї” стільки і стільки — такі означення стрічаємо в люстраціях на кождім кроцї [24]), так що прикладів наводити нема потреби, тим більше що дещо їх подано й вище, при огляді селянських податків.

Про спосіб обсаджування сїльської старшини звістки взагалї незвичайно рідкі. Не підлягає сумнїви, що вибирала ся вона часто, але не всюди; була тут ріжниця між ріжними титулами сеї старшини, і я мушу насамперед торкнути ся сеї термінольоґії.

Імена сих сїльських старших ми вже бачили. В українськім Полїсю й на Побужу вони звуть ся старцями, десятниками, соцькими, тивунами; в районї старої татарської окупації (XIII-XIV вв.), в полудневій Українї — однаково в коронних землях і в. кн. Литовського, панує назва отамана; в північній Галичинї — тивуна (по при нього також десятника) [25]). З сих урядів, що до старшої їх історії, тивуни, десятники, соцькі були урядниками іменованими, старцї й ватамани — по всякій

правдоподібности, дуже часто виборними. В пізнійшій практиці з тими урядниками бувало ріжно. Загально тільки треба сказати, що де було фільваркове господарство, сїльська старшина виборна не конче була на руку дідичу, і скорше чи пізнійше практика іменовання мусїла брати перевагу.

Старців ми вже знаємо досить. Тивун був початково довіреним слугою панським, звичайно невільним, начальником двора і його челяди. Його перехід на начальника сїльської громади був одним з симптомів того перемішання понять двірської челяди і свобідного селянства, про котре я стільки разів згадував. В тій новій ролї на нього переносили ся ріжні практики, які прикладали ся взагалї до начальника села.

В одній судовій записцї з 1450-х рр., з Львівської землї стрічаємо ся нпр. з вибором тивуна громадою. Село Сухоріче обіймає судово в державу, в заставній сумі міщанин львівський Фрідерічі; возний дає справозданнє з сього „увязення": закликавши селян і Гриня, дідичевого тивуна, він передав володїннє державцеви; нїхто тому не спротивив ся, селяне прийняли, „яли ся" державця, й вибрали собі за тивуна „Пашка Загайкового сина"1). Зміст записки ясний, маємо вибір тивуна селянами, але ґенералїзувати її, як то роблять дослїдники [27]), не можна, й сам зміст її остерігає нас від сього: по всякій правдоподібности попереднїй тивун не був вибраний, а іменований дідичом, і тому усунено його з переходом села в володїннє державця. Державець мабуть так само міг би і з власної волї заіменувати тивуна, як би схотїв.

Стрічаємо тивунів і дідичних. Таке тивунство бачимо нпр. в старих служебних селах Солонцї й Жиравцї під Львовом: маємо з р. 1596 королївське позволеннє тутешньому тивуну Стецьку Хведьковичу передати його сину, в доживотне володїннє [28]). В облятї документу се тивунство називаєть ся війтівством (advocatia). Пізнїйший документ показує нам дотацію й доходи такого дідичного тивунства (зовсїм анальоґічні з війтівськими): король позволяє р. 1642 тивуну в с. Верблянах, в Яворівськім старостві, аби міг передати володїннє tiwonatus seu scultetiae своїм братанцям, з усїми приналежностями — півтора ланами ґрунту, двома городами, корчмою, правом врубу в лїс і т. и. [29]). Трудно думати, щоб тут тивунством названо війтівство; скорше можна думати, що

тивунства приймали з часом деякі прикмети привілеґіованих війтівств.

Отамани датують ся татарською окупацією. Вперше стрічаємо ми їх на Поділю, в оповіданню про татарські часи. „Атамани”, „ватамани” (варіанти оповідання) звали ся начальники громад, очевидно — в тім разї виборні, що „від баскаків завідували” сими громадами й зберали на них податки [30]). Столїтє пізнїйше, в 2-ій пол. XV в. ми бачимо їх в полудневій Київщинї: тут в кождім селї сидить „отамон”, навіть в найменьшім, де є всього яких 2-3 господарства; навіть маємо село, де сидить сам лише „отамон” і більше нїхто [31]). Який се був уряд, опись не поясняє, але ся обставина, що ми отаманів бачимо часами в такій малій компанії, або й зовсїм одиноких, підриває гадку про виборний характер сього уряду: могли вони бути й виборні, але не конче і не всюди. Скорше їх можна прирівняти з осадчими, що зголосивши ся у князя чи його намістника, скликали людей осїдати з ним разом на певнім місцї. В Галичинї в судових записках середини XV в. ватамани, як і тивуни, в ролї старшини сїл руського права стрічають ся дуже часто, але про спосіб обсади сих урядів звісток незвичайно мало. Звістні вони в ролї начальників сїл також на Молдаві [32]). Про обсаду ватаманів в XVI в. не можу вказати звістки безпосередньої, але посередню маю. Часом в селах окрім ватамана чи иньшого старшини бували ще десятники; про одно село в люстрації читаємо, що обовязки ватамана сповняє десятник, а десятником зроблено одного з селян з огляду на його бідність, бо однаково, значить, не було від нього доходу як від господаря [33]). Коли іменований старостинським урядом десятник міг ватамана заступати, то міг бути й ватаман іменований. Повторяю — ріжно то могло бути, й бувало певно.

Відносини отамана, тивуна чи иньшого непривілеґіованого старшини до громади небогатий матеріал, який ми маємо, характеризує лише в певних моментах. Передо всїм, він репрезентує громаду перед властями й сторонами — він має складати сьвідоцтва в справах судових і фіскальних за свою громаду, до нього адресують ся позви — не тільки до селян громади, а й до дїдича, коли його самого не було на ґрунтї; він мав ставити до суду позваних селян, і т. и. [34]).

Обовязки й становище тивуна одна судова записка з Галичини XV віка описує так; „сей підданий був у нього за тивуна, мав ключ від його двора і

господарства (a curia et a bonis suis), зберав на нього чинші й иньші доходи з селян, і не здавши з них рахунків й не віддавши належних чиншів, утїк до иньшого села [35]). Отже роля його двостороння: він доглядає панського господарства в селї і заразом він начальник громади. Але фільварку самого ледво чи наглядав він. Принаймнї в королївщинах на те є осібні управителї — звані просто „урядниками”, „факторами”; вони були на пенсиї. В такій ролї виступають часом і десятники, що в иньших разах виступають як низші аґенти, що наглядали панщинної роботи (зрештою і вони не всюди бували): „урядник, а як вони (селяне) звуть — десятник, що буває при людях”, поясняє раз люстрация [36]). В такім значінню низших сїльських урядників бачимо десятників на Подїлю і в Галичинї. Стрічаємо часом десятників і з більшим значіннєм: в однім документї король наказує державцеви, наслїдком селянської скарги, аби не казав їм робити панщину на десятника і не позволяв йому кривдити селян [37]).

З другого боку, до тивуна чи ватамана належить нагляд порядку в громадї й суд. Тому в домі старшини (тивуна в данім разї) згадуєть ся й сїльська вязниця, „казнь” громадська, замкнена дручком і засовками, де перетримували злочинцїв (як злодія в сїм разї) [38]). Ми маємо факти, де стороннї особи навіть в важнїйших справах — як крадїж худоби, звертають ся до суду ватамана, і той судить (по всякій правдоподібности — з участию громади), а як би суду не дав, або засуджений засуду не виконав, покривджений відзиваєть ся уже не до дїдича, чи замкової зверхности (в королївщинах), а до вищих публичних інстанцій [39]). Практика тут властиво розминала ся з принципом домінїального суду; тим часом як в теориї суд дїдича був другою інстанцією, по судї сїльського старшого, в практицї покривджений, видко, міг звернути ся або до дїдича (а в королївщинї — до державця чи уряду його), або до сїльського старшого. Дїдич, очевидно, міг поступити так само — покликати провинника або перед сїльський суд, або перед свій власний. Правна практика вимагала, щоб дїдич своїх підданих сам не судив, коли його власні інтереси входили в гру — аби не було сторонничости, а посадив в судї иньшого шляхтича [40]). На взір публичних судів, такий прибраний судя засїдав з асесорами, і вони побирали за свою працю судову оплату — „памятне” memoriale. Маємо вказівки, як складано такий домінїальний суд. Нпр. в с. Мартинові під Галичом, в 40-х р. XV в. з порученни дїдича засїдає на судї війт коломийський Михайло, в асистенції

мартинівського вотамана, корчмара і ще якоїсь особи незвістного стану, другим разом — той же війт з сусїднїм шляхтичом і з управителем сусїднього села Телятник [41]). Такі практики держали ся й пізнїйше. Нпр. в однім процесї про підпал двірського гумна підданим, дїдич складає суд з війта сусїдньої громади німецького права і присяжних з сусїднїх сіл, в числї восьми, що й творять суд в асистенції сусїднїх дїдичів, з участию запрошеного возного, відповідно до норм німецького права, дають обвинуваченого на тортури „містрови" (кату), спроваджeному теж до сеї справи, і вкінцї засудивши його на спаленнє, віддають до рук того ж ката [42]).

На суд державця королївщини можна було відкликати ся до королївського суду. Суд дїдича був остатньою інстанцією -від нього відклику не було. Можна було тільки скаржити дїдича до публичних судів за те, що не дав суду на свого підданого.

Так представляєть ся на підставі приступного нам матеріалу устрій сїл непривілеґіованих, чи як вони звуть ся — руського права.

Села німецького права мали устрій більше одностайний, і в головних точках він нам звістний лїпше, нїж ріжнороднїйший, на ріжних старих місцевих традиціях опертий устрій сїл непривілеґіованих. В основі своїй був се той сам міський устрій німецького права, тільки в простїйших формах. Між осадженнєм села німецького права й осадженнєм міста нема виразної ріжницї. Осадчий — Німець чи Поляк, в кождім разї в XIV-XV в. се звичайно не Русин, заплативши певну суму властителю — дїдичу чи правительству [43]), разом з порученнєм осадити на певнім місцї село „на німецькім праві" (in iure teutonico) діставав привилей, де йому забезпечало в тім будучім селї (in villa locanda) дїдичне війтівство (scultetia або advocatia) з ріжними доходами; він діставав певний кавалок ґрунту — кілька ланів, найчастїйше два (в давнїйших часах часом більше, в пізнїйших навіть оден), шестий гріш з чиншів і третїй від судових кар, і ще ріжні додатки — як нпр. право заложити млин або корчму, часом і право на певну панщину від селян се частїйше доперва в пізнїйших привилеях XVI в. [44])).

Таким чином війт ставав малим дїдичом села, а заразом начальником громади. Він був старшиною села, посередником між ним і дїдичом та

державою, до нього належав виключний суд над селянами в усяких справах: інтеґральною точкою сих сільських привилеїв, так як і міських, було знесеннє всякої юрисдикції публичних судів над селянами такої осади німецького права, а апеляція на самого війта мусіла по духу німецького права йти до вищих судів німецького права. Відносини дідича до такої осади редукували ся до побирання з селян чиншів, застережених в умові з війтом; навіть панщини на пана, як ми вже знаємо, давнійші осади німецькі не знали [45]).

Але пани, хоч радо побільшали закладаннєм таких осад свої доходи, скоро помітили невигоди від такого відчуження свого від громади, й заходили ся коло сіл німецького права так, що вкінці властивий тип сих осад був вповні змінений і від нього лишила ся сама тільки порожня форма.

Одною з найважнійших прероґатив в становищу війта були його судові ґваранції. Дідичи заходили ся коло підпорядковання війта своїй юрисдикції, але се удало ся тільки до певної міри. Дорогу до сього отворили вищі суди, що сформовані були на княжих дворах та в більших духовних маєтностях, як апеляційні інстанції для судів війтівських і трибунали першої інстанції для самих війтів. Про оден з таких судів — „вищий суд німецького права" [46]) сяніцького замку, зложений з восьми війтів, для справ що дотикали всїх війтівств, сільських і міських, і осіб війтів, ми вже знаємо. Иньший звістний нам в маєтностях перемишльського біскупа, уже в XIV в. [47]). Сей суд складав ся з семи війтів біскупських маєтностей і також був трибуналом для процесів і для справ неспірних, які дотикали війтів [48]). На взір їх в XV в. практикували суд над війтами дідичі взагалї. Дідич чи прибраний ним судя засїдав в такім разї в асистенції сусїднїх війтів, і се застерігало ся в самих фундаційних привилеях [49]). Але принціпи німецького права полишили війтови можність апелювати на такий суд до дальших інстанцій, як се зрештою й зазначало ся часто в самих привілеях, що війт мав бути позиваний на суд королївський, виключно, або й не виключно — по при суд пана. Часом дідичі застерігали ся супроти того, що такий суд дідича в асистенції війтів має бути одиноким трибуналом, або навіть казали війтови складати приреченнє, що він і його наступники піддаватимуть ся вповні під доміняльну юрисдикцію й не будуть позивати свого дідича перед публичні суди [50]).

Але все таки з привілєґіованими війтами було за богато церемоній, та й дохід війтівський був кавалком ласим, тому вкінці шляхта починає обминати взагалі сю інституцію. Села орґанїзовувано далї по типу німецького права, але з привілєґіованими війтами. Таких непривілєґіованих війтів, судячи з деяких вказівок, уже в другій половині XV в. мусїло бути досить [51]). Вони дешевше коштували і були в повній залежности від дідича, отже були йому наручнїйші, а осадчий привилей не стояв на перешкоді усяким підвисшенням селянських податків — іще одна дуже важна вигода. Тому далї шляхта заходить ся коло усунення привілєґіованих війтів і з тих сіл, де вони вже були. Фірточку до сього давала вже постанова з 1420 р., що позволяла дідичам відберати війтівства від війтів „непотрібних і непослушних" (inutiles et rebelles) і продавати кому иньшому, а за браком покупця — лишати війтівство за собою, сплативши вартість його тому усуненому, по оцїнцї [52]).

В XVI в. примусову сплату війтів практиковано широко; конституція 1563 р. признавши свобідний викуп для всїх війтівств (в королївщинах), санкціонувала сю практику взагалі [53]), і інститут привілєґіованих війтів в приватних маєтностях вкінцї зник зовсїм, полишивши ся лише в королївщинах та в духовних маєтностях [54]). Сильний удар сим останкам задала конституція про роздаваннє привілєґіованих війтівств тільки шляхтї [55]). Зрештою численні скарги селян на сих війтів, що рядили собі в селах як малі дідичі й обтяжали селян панщиною і всякими драчками, оправдували змагання правительства до зменьшення числа привілєґіованих війтівств і їх функції в громаді. Де війтівства лишали ся, переходили в прості сінекури [56]).

Роля привілєґіованого війта в селянській громадї звістна нам дуже неповно. Він був передовсїм судею, у всяких справах, але судити мав колєґіально з колєґією лавників або присяжних (scabini). Число їх не було уставлено; звичайним числом уважало ся шість — так каже звістний нам підручник німецького права Ґроіцкого [57]); бувало і більше [58]). Принціпіально повинні вони були бути виборними, на доживотний уряд, але по анальоґії з містами можемо судити, що в дїйсности і тут бувало з ними всїляко. Стрічаємо скарги на війтів, що вони судять зовсїм без участи лавників, і взагалї значіннє лавничого уряду було таке слабе, що в деяких польських краях

його навіть касовано як непотрібний [59]), а і у нас подекуди він і без касовання заглох зовсім. Судити мали німецьким правом, але дуже сумнївно, щоб так бувало в дійсности — хиба якісь загальні й поверховні відомости з нього можемо припустити у сих сільських судиїв [60]). Зрештою бракує нам для докладного рішення сього питання матеріалу — рішень сих судів. Так як і в місті війт може себе заступити у всїх сих функціях заступником — лентвійтом. Участь колєгії лавників в адмінїстраційній і поліційній діяльности війта не ясна.

Розвою громадської самоуправи взагалї німецьке право не спріяло. З одного боку вона була придавлена сим дідичним війтом, з другого боку помір ґрунтів, реґляментація податків привилеєм, з кождого господарства осібно, відтинала такі справи, які були важними предметами в діяльности громади руського права; вкінцї не було тут і традиції громадської управи, як в руських селах. Інститут виборних присяжних, як сказано, не розвинув ся. І по усуненню привилєґіованого війта сї громади попали тим в тїснїйшу й повнїйшу залежність від власти дідича.

Специіальністю руських земель Корони — Галичини, Холмщини і Белзької землї (на Поділю їх уже не було) були села т. зв. волоського права [61]). Принесена була ся форма сїльського устрою й господарства до нас з східнього угорського Підкарпатя, з території русько-волоських стичностей і сильно розвиненого пастушого господарства — Берега, Мармароша й семигородських столиць. Вона сформовала ся тут в XIII-XIV в. як комбінація волоського сїльського устрою й господарства з формами привілєґіованих громад нїмецького права [62]), і пересаджена до нас в другій половинї XIV в., остаточно скристалїзувала ся в XV в., дещо змодифікована під дальшими впливами льокаційних форм німецького права, звичайового руського й державного польського, та в залежности від обставин місцевого господарства (так нпр. в Галичинї бачимо не пятдесятину від овець, а двадцятину, поруч овечої дани приходить до важного значіння дань від свиней, і т. и.).

Першу документальну звістку про осади волоського права з Галичини маємо з часів Володислава Опольського, 1378 р.: Володислав, грамотою писаною по руськи (одинока звістна його руська грамота) надає свому слузї Ладомиру Волошину за його заслуги ур. Годле поле з сусїднїми ґрунтами

на сяніцькім підгірю (коло Дубецька) — „садити село у волоськое право” [63]). Ся грамота одначе своїм змістом не ріжнить ся від иньших шляхетських надань Володислава, так само й иньші галицькі надання Волохам XIV в. [64]), і властиві осадчі привилеї волоського права ми маємо тільки з XV в. Правдоподібно одначе, що як раз угорська окупація Людовикових часів, піддержана потім тїснїйшими звязями Галичини з Волощиною (хоч не бракувало близших звязків Галичини і з закарпатськими і з молдавськими землями й давнїйше) вітворила ширшу дорогу волоській кольонїзації. Орґанїзація волоського права в Галичинї і принесена сими кольонїстами форма сїльського устрою й господарства скоро освоюють ся в Галичинї, показавши ся дуже відповідними особливо для кольонїзації мало ще залюднених підгірських країв, придатних більше для пастушого господарства як для хлїборобства, й на „волоський” взір, по „волоському праву” починають орґанїзувати ся села уже власними силами, без всякої участи закарпатських кольонїстів, що зрештою і в селах давнїйшої осади ледво чи були коли дуже численні. В XV в. стрічаємо вже досить значне число осад волоського права [65]), а ще більше зростає воно в XVI в., в серединї і в другій половинї, коли дуже енерґічно вела ся кольонїзація карпатського підгіря в Самбірщинї, Перемищинї, Сяніччинї і то по типу волоського права. В Сяніцькій королївщинї нпр. в середнїх десятолїтях XVI в. (1540-60 рр.) можемо нарахувати 26 нових сїл, себто друге стільки, скільки числила вона цїла на початку XVI в., і всї заложені на волоськім праві; в Перемишльській в тім часї засаджено селами волоського права порічє Стрвяжа [66]). Взагалї, в серединї XVI в. бачимо фактичну моду на них — на волоське право переводять навіть стародавні руські осади в таких далеких околицях як Ратненське староство... Але з кінцем XVI в. „волоське право” починає упадати, села сього права починають все сильнїйше підтягати під шабльони нїмецького права”, з загальною панщиною, з фільварковим господарством, і вони затрачують свої характеристичні прикмети.

Осаджувано села волоського права подібно як права нїмецького. Осадчий заплативши певну, досить значну суму [67]), діставав привилей, де разом з дозволом осадити село на певнім ґрунтї, ґарантував ся йому дідичний уряд старшини, „князя”, і ріжні доходи на взір війтівства: кавалок ґрунту — найчастїйше два дворища, звичайно третина чиншів, данин, судових

доходів, право поставити собі млин і „фолюш” (товкач для вовни), право осадити загородників, а часом (в пізнійших наданнях) і певну панщину від селян — на взір осадчих привилеїв німецького права, бо властиво волоське право, як я підносив, було противне і панщині, і фільварчаному господарству [68]).

На підставі сього надання князь потім від себе стягав осадників і роздавав їм ґрунти. Ревізори Самбірського староства 1568 р., закидаючи недбальство тутешнїм старостам в управі сеї королївщини, так описують сю практику: „Приходив хлоп до старости, просив, аби староста позволив йому на якимсь потоці садити село, даючи йому кілька сот, а часом і тисячу золотих, і зараз вимовляв собі рілї, третини (з данин), млини, колачі і т. и. Старости не мали причин противити ся тому, бо доходи з того однаково не мали йти зараз, а аж як висидять свободу, по кільканадцять лїтах, яких вони й не надїяли ся дочекати; і так що було, то й викроювали, не дбаючи про будуще, й давали їм на те свої грамоти, на котрі (князї) потім діставали собі потвердження від короля. А князям то виплачувало ся від разу, бо виміривши ґрунти, зараз брали від кождого селянина по копі, і то так увійшло в звичай, що про се й не торгують ся, а селяне наслїдком того уважають ґрунти за продані їм князями і межи собою ними торгують як своїми дідичними. А щоб лекше звабити людей, (князї) випрошували від старост для них свободу на безконечні лїта, а хоч мали виміряти всї поля на дворища [69]), то се робило ся тільки по імени, а дворища мають ріжну великість, відповідно до того, скільки хто дав князеви грошей, осаджуючись” [70]).

В формах фундації сіл волоського права був безперечно вплив форм льокації німецького права, як зрештою в пізнійших грамотах сї князївства й виразно трактують ся як війтівства (more aliarum scultetiarum). Були одначе й досить важні ріжниці, через які сї волоські осади мають для нас свій спеціальний інтерес. Тим часом як осади німецького права повинні були, й були дійсно чинниками роскладу руського житя, бо осадчі були звичайно Нїмцї або Поляки, на них в першій мірі при осадженню села числено, так що Русини навіть часто виключали ся з „добродійств” німецького устрою такої осади, право в суді мало бути німецьке і т. и.,- в осадах волоських противно вповні панував український елємент: осадчі (почавши від 2-ої пол. XV в.) бували звичайно все Русини, осади кольонїзували ся самими

Русинами, фундація церкви звичайно вводила ся в самий осадчий привилей, орґанїзувала ся осада дуже часто на взір руський — дворищами, без поміру ґрунтів, і в практиці своїй вона операла ся на місцевім звичаєвім праві. Осадчий привилей с. Радошич (1441 р.), даний Яківцю Волоху, виразно зазначує, що селяне сього села. і сам старшина мають судити ся „тільки своїм руським правом”). Подібні пояснення стрічаємо і в грамотах XVI в. [72]), і супроти того очевидно, що „волоське право” згадуване в иньших грамотах, було також в дійсности руським звичаєвим правом, з додатком деяких спеціальних практик і форм осад сього типу.

Князь має в селї адміністраційні й судові компетенції. Він судить своїх селян у всяких справах, великих і малих, і „доглядає порядку” в селї — в справах господарських і в нагляді поліційнім [73]). Спеціальної колеґії такої як лавники в селах волоського права не маємо, натомість постійну участь чи в суді, чи в слідстві, чи в порядкованню господарських справ князем бере громада, як і в селах „руського права” [74]). Вона ручить за своїх членів перед судом, несе відвічальність за них — поки не відступить ся від свого члена й не передасть його ґродським властям, складає сьвідоцтва у всяких справах свого села й виступає як сторона; поносить певні данини й тягарі — як будова мостів, замку і т. и. [75]).

Біжучий нагляд над діяльністю князів і громад має „крайник”. Де волоські села в королївщинах або в приватних маєтностях сиділи більшими ґрупами, там вони складали ся в „країни”, а на старшого власть старостинська чи домінїальна іменувала крайника, когось з князів. Так в Сяніцькій королївщинї села волоські творили одну країну, в Перемишльській була зпочатку одна — брилинська, але з кольонїзацією поріча Стрвяжа сформовано другу й третю — коростенську й устрицьку; в Самбірщинї знаємо дві країни — стрийську й днїстрову, в маєтностях Кміти теж дві: собенську й ольшаницьку [76]). Такий крайник мав адміністраційні й поліційні функції в цілій своїй країнї [77]). За те він поберав певні датки з сих сїл, а подекуди й панщину на нього робили” [78]).

Окрім того, звичайно два рази до року — на весну й на осїнь, відбували ся „збори”: зберали ся крайники, князї й господарі з волоських осад і в їх присутности підстароста й судя, делєґований з староства, приймали

рахунки з чиншів й иньших доходів, полагоджували иньші справи й правили суд в справах до князїв і в справах відісланих з громадських судів; від сього суду практикувала ся ще апеляція до старости. Цитована вже ревізія Самбірщини з р. 1568 так описує сї порядки: „Тому що сї села лежать далеко від замку, заведено такий порядок: кожда країна має свого крайника, і його слухають князї, кожде село — свого князя, і його слухають селяне, і він так між ними пильнує порядку. Два рази до року зберають ся з тих сїл всї люде до міста на збори: оден буває на св. Петра, — звуть його ярним, а другий на св. Мартина — звуть його осїнним. Сюди приносять князї чинші й поплати, також бувають між ними суди, накладають на них кари й поберають — було з того чимало доходу старостам. В сих судах засїдає підстароста з судєю „дворовим", до того визначеним, а апеляція йде до старости. Се о стільки обтяжає людей, що як котрий і не має справи на зборі, то все таки всїх женуть туди, і вони небожата там мусять марнувати час, так що за (старостовання) п. Стажеховского раз ті що не мали справ були заплатили по 4 гр., „аби їх не виганяли на збір" [79]).

Участь громадян мусїла й тут бути давнїйше більш активною, і тільки пізнїйше звела ся на таку чисту форму, так що, як що й коли бачили, селяне навіть відкупали ся від обовязку ходити на збори, або просто неходили й ховали ся [80]), а суд на зборах зводив ся на суд старостинських урядників, при пасивнїй участи громад і князїв. Так князї з Самбірщини в 1590-х рр. скаржили ся королеви на занадто острий суд на зборах, і король поручив, аби на далї на тім судї при урядниках засїдало шість князїв-асесорів і брали участь в ореченню [81]). Перед тим значить судили самі старостинські урядники.

Кінець кінцем „волоського" в устрою осад волоського права було дуже мало. Був ним іститут князївський, властиво назва „князя" для такого привілєґіованого начальника села, принесена з волоських громад угорських (а Волохами запозичених у сусїднїх Словян), пастуший спосіб господарства, дани від пастушого господарства й назви сих даней. Громади були руські й устрій їх був зовсїм руський, опертий на руськім звичаєвім праві.

Згодом, як то я вже підносив — головно з другої половини XVI в. — всї отсї ріжні типи сїльського устрою українських земель починають зводити

ся до спільного знаменника, й відміни їх слабнуть, затерають ся, або задержують ся лише в ріжних чисто формальних останках. Тип німецького права, перероблений на польсько-панщинне копито, так що з того німецького первовзору заціліли лише деякі імена, загально прийнятий в польських землях, послужив таким спільним знаменником для сїльського устрою українських земель [82]). Привілеґіовані війтівства знесено і заступлено їх війтами вповні від пана залежними; фундаційні привилеї з їх означеннєм данин пішли в непамять; громаду безпосередно і вповнї підпорядковано власти дїдича, і від нього залежала тепер висота і спосіб оподаткування; панщина розвинула ся над давньою системою чиншів. І такий тип, приладжений до інтересів фільваркового господарства і бажань домінії починає розповсюднювати ся по українських землях, і на його взір модифікують ся типи устрою „руського", „волоського", і т. и.

Найбільше ґрандіозним заходом коло розповсюднення такого одностайного типу була устава на волоки 1557 р., переведена, як вище було сказано [83]), і в деяких українсько-руських землях. Вона досить докладно означає також і устрій села, який мав переводити ся разом з помірою ґрунтів [84]), і сї вказівки варто тут подати.

На одно війтівство устави поручає рахувати сто волок або й більше, положених в сусїдстві, так що в потребі можна злучити два, три або й більше поменьших сіл. Самому війтови даєть ся одна волока свобідна від повинностей, а як схоче, може другу взяти за грошевою оплатою всїх повинностей, які на неї припадають. Іменує його за порозуміннєм з громадою „уряд" (намістничий чи старостинський) [85]). За провини може він на війта накладати кари, але відберати від нього війтівства не може на власну руку: тільки разом з ревізором, доказавши провину війта, уряд може його скинути, а на його місце поставити иньшого „мужа" з тоїж волости, чоловіка непідозреного, на якого згодять ся піддані. Приводити до присяги війта при наданню війтівства не треба, бо є на нього визначені вини (за провини).

Обовязки війта такі: відповідно до розпоряджень „уряду" він має „вигоняти" людей на роботу; що неділї він заповідає людям роботу — котрого дня і з чим мають прийти, і при всяких роботах людей свого війтівства має їх наглядати замість пристава. Він же каже людям ставити ся

до уряду з чиншами й всякими поплатами, і має сам бути при тім, а де овес і сїно має відвозити ся до Вильна чи де инде, там війт має їздити з людьми свого війтівства і „віддавати” ті натуралії. Він пильнує границь і що року відновляє і поправляє границї селянських ґрунтів, під карою копи грошей; коли оден підданий другому пооре або знищить границю, то уряднику на „копу” [86]) не треба їздити, а війт сам „направить” границю, і за се має взяти з провинника дванадцять грошей „на уряд”, а собі за працю чотири гроші; для таких справ він мусить у себе мати шнур, добре вивірений на час мокрий і сухий. При нарушенню границї стороннїм властителем війт має доносити урядови під карою копи грошей. А як би війт найняв кому порожню волоку і затаїв перед ревізором, або затаїв волоку найняту урядом (за порозуміннєм з наємцем), то за те його мають карати смертию як злодія.

Судів нїяких війти і лавники по селах не мають судити, від карою рубля грошей до скарбу в. князя; така сама кара за вимаганнє „поклонів” від селян і иньші драчки (вымыслы). Запримітивши якусь шкоду скарбови, вони мають доносити урядови або ревізорови, нїчого не затаюючи, під тоюж карою. На жаданнє уряду війт має відставляти підданих на його суд замість дїтського, лише як би котрий підданий не послухав і за пізваннєм війтівським не ставив ся до суду, тодї уряд посилає свого дїтського по того непослушного і бере за те від нього „дЂцковання” по грошу від милї дороги туди й назад. При суді уряду (над селянами з його сїл) війт має бути присутним і помагати підданому в „справедливости” (боронити його прав). Має він також мати відомости про вини (побирані з селян його сїл урядом) і подавати їх ревізорам (для контролї), а також пильнувати, щоб уряд не брав „вин і пересудів” над уставу, а як уряд не перестав би чинити того і по його пригадцї, має донести про се ревізору.

Уряд має судити підданих у всяких справах в днї торгові [87]); тільки в справах „крівавих” і „ґвалтовних” уряд може кликати на суд підданих коли небудь, і війт повинний їх ставити. Вини „битої”, судом переведеної, має уряд побирати 12 гр., а так само і тодї, як би згода наступила серед процесу, але вже по обжалованню до уряду. А коли станеть ся бійка, і згода наступить ще перед скаргою до уряду, то в такім разї платять лише 6 гр., а війт і лавники мають про се дати знати до уряду, під карою копи грошей.

Лавників має бути „становлено” по два-три, і більше, відповідно до великости села, з людей непідозрених, віри гідних. Їх обовязок — оглядати

шкоди, які станутъ ся між селянами в потравах і в иньших справах; за се лавник має діставати „оглядного" гріш і за той же гріш має в тій справі зложити перед урядом сьвідоцтво справедливо, під присягою; а за несправедливе сьвідоцтво мають його, як кривоприсяжника, карати смертию. За безчестє дістає він рубль. Але „потягли" і всякі повинности має він відбувати зарівно з иньшими підданими.

Сей образ цікавий не тим лише, що безпосередно по сим вказівкам орґанїзовані були села в деяких околицях наших, а також і тим, що самі сї вказівки, безперечно, виходили від тодїшньої практики й щоб так сказати — господарської полїтики польських земель, отже можуть служити до певної міри до пізнання тих змін, які переводили ся в тих часах в устрою села і в українських землях Корони.

Як бачимо всяке самостійне значіннє від війта в селї й громадї відібрано. З виїмком хиба тих граничних спорів, війт юрисдикції не має, не має й самостійности адмінїстраційної; він тільки помічний аґент, поліційний і господарсько-фіскальний замкового уряду, у всїх справах має до нього доносити й його розпорядження виконувати. Що правда, хоче його скарб ужити на контролю самої замкової адмінїстрації, і для того навіть дещо робить для забезпечення його (забороняє урядови скидати війта на власну руку), але становище його занадто залежне, щоб він дійсно міг помагати своїм селянам доходити „справедливости" супроти замкового уряду. З другого боку центр тяжкости в його урядї перейшов на панщинну контролю — він тут стає помічним орґаном в фільварковій господарцї. Лавники зійшли на простих оглядачів шкід. Громада, окрім права опінїї при іменованню війта, не має нїякого поля діяльности й всяке значіннє її також відібране.

В тім напрямі взагалї змінював ся сїльський устрій, в маєтностях державних і приватних [88]). Я підносив уже, що тивунів і вотаманів руського права, князів волоського права вже в XVI в. трактовано як війтів [89]); від тодї, й пізнїйше, в XVII-XVIII в. вони властиво тільки іменами ріжнили ся між собою. З них привілєґіовані — як князї й деякі тивуни трактували ся як війти привілєґіовані, і ті князївства й війтівства що заціліли від роздроблення, зі зростом вартости ґрунтів і селянської працї, переходили на малі маєтности. От нпр. опись такого князївства з поч. XVII в.: пять ланів, окрім того ґрунти не поміряні, де висївали 50 кіп овса, з

селян шість днїв панщини і толоки без обмеження, окрім того певне число загородників, що робили на війта і до нього належали дохід з чиншів і даней вкінці млини, корчми, — маєточок зовсїм не злий, і на нього поласив ся якийсь шляхтич, що й виробив собі право на примусовий викуп його від державців князївства [90]). Війтівства і князївства неривілеґіовані, або такі що не удержали ся на висотї своїх привилеїв трактовано більше меньше в дусї устави 1557 р. Князї в Самбірщинї уже в 1590-х рр. допрошують ся права на свою третину з чиншів, бо економ був заперечив їм тої третини [91]). В иньших документах з перших лїт XVII в. князї й крайники виступають в ролї старостинських підручників, і за ріжні своєвільства від них селяне стрвяжських сїл скаржуть ся королеви, а той наказує старостї, аби на далї „вязненнє й битє несправедливе не було анї від князїв, анї від иньших старостянських урядників" [92]). Всяка тїнь сїльської самоуправи і автономії заникала тут.

При всїм тим сїльські громади певної живучости не тратили, особливо по королївщинах, все таки меньше придавлених. Бачили ми вище факти енерґічної боротьби їх з насильствами державців [93]). Незвичайну енерґію показують громади медицького староства в згаданім вище епізодї — в опозиції проти заходів сьвящеників коло увільнення від громадських податків при кінцї XVII в. [94]). В королївщинах дальше на схід положених громада не тільки мала більше жизненних сил, але й більше признання для своїх функцій. Нпр. в східнім: Подїлю, в барськім Подїлю, громада ще в 2-ій пол. XVII і XVIII в. роздає свобідні ґрунта, рішає ґрунтові спори своїх громадян, й такі справи сам замковий уряд дає на її рішеннє, видає розпорядження для своїх членів, виступає зі скаргами на сусїдські кривди, і до неї ж як до юридичної особи такі справи звертають ся, і т. и. [95]).

Примітки

[1]) Лїтературу див. в прим. 1 і 3.

[2]) Линниченко в руських землях Корони окрім сїл права руського, нїмецького й волоського виріжняє ще сам права польського (Сусп. верстви с. 155), але се безпотрібно — такої осібної катеґорії не було. Польському праву підпадали ті ж села, що инакше звали ся селом руського права — в тім неґатівнім значінню сього терміну.

[3]) Документальний матеріал про такі волостні громади, в значній части невиданий, подає Д.-Запольский в своїй розвідцї Западнорусская сельская община с. 92 і далї; також у В.-Буданова — Форми селянського володїння землею с. 34 і далї.

[4]) Найбільше інтересний документ наводжу в скороченню: „Мы мужи Любошанцы, с порученья всея волости Любошанскоє, вызнаваємъ симъ нашимъ листомъ — Ясь с Кекерова, Панко съ Стоянъ (і т. д., всїх 19, між ними й „Селивонъ, старець, з Лешницы") — обобрали єсмо вси восполокъ старцомъ чоловека волости Любошанскоєж на имя Селивона Хласовича, и такъ ся єсмо єго м. господарю подвезали: ижъ который земли пустовскии (в ориґ. наставскии) в той волости Любошанской єсть, мы тыє земли на се разобрати хочемъ, а маємъ с тыхъ земль господарю є. м. в кождый годъ дань медовую, и грошевую, и бобры, и куницу — все сполна выдавати до скарбу є. м. по старому (Лит. М., Судн. кн. 7 л. 115). Про річний вибір старця в скаргах борисовської волости (Акты Южной и Зап. Р. I ч. 73): „какъ межи себе по веснѢ собравши ся зъ мужми посполъ которого межи себе старца уставити хочемъ, отъ того намѢстникъ беретъ на насъ пять копъ грошей, а на воєводу другую пять копъ грошей беретъ" (Пор. записки про оплати в. князеви „от старченья" в Актах вид. Д.-Запольским ч. 16).

[5]) Щоб не дати можности такої інґеренції, волости противили ся часом переписи своїх людей і переведенню катастру — так було нпр. в Троцькім воєводстві, в 30-х рр. XVI в. (Археограф. Сборникъ т. I ч. 27).

[6]) Пор. „тивунів ратайних" Руської Правди.

[7]) Останки громадського житя з Пинщини і взагалї Полїся зберає В.-Буданов — Форми селянського volод. землею с. 27 і далї, в Галичинї слїдить їх Линниченко — Сусп. верстви с. 169 і далї. При тім він одначе безпотрібно бачить слїди ширших сїльських орґанїзаций в ролї „старців" і

„людей обчих” при граничних процесах — се не конче приналежности як раз ширших союзів. Що до терміна „обчий”, „обчина” то було б пожадане докладнійше виясненнє значіння сього слова й змін у нім. Пригадаю, що пок. Партицький в своїй Стариннім історії Галичини (с. 95-6) звернув увагу на широке розповсюдненнє слова „обчина”, „вібчина” на території між Дунаєм і Днїстром, добачаючи в нїм память колишньої спільної земельної власности.

[8]) Археографическій Сборникъ I с. 50; 122 (Новицький — ор. с. рахує більше таких пограничних коповищ, але иньші непевні).

[9]) Чи були вони старі, споконвічні чи може часом і новоутворені, чи самі собою, чи зверхностию — з мотивів економічних і податкових, того, розумієть ся, не можна дошукати ся всюди.

[10]) Архивъ Югозап. Россіи VII с. 629 і далї.

[11]) Д.-Запольский в цитованій статї кладе натиск на звязь волостної орґанїзації з данним селянством. Але се поясняєть ся дуже просто власне тим, що данне селянство найменьше підпадало інґеренції адмінїстрації, й тому між ним волостна орґанїзація мала більше можности лишити ся цїлою.

[12]) Опись Ратенського староства з 1510 р. — Записки Н. тов. ім. Ш. XXVI с. 32, 35-6, пор. опись 1564 р. в Архиві югозап. Россіи VII. 2, і вище с. 123-6.

[13]) Див. вище с. 290.

[14]) Писцовая книга Пинскаго княжества Хвальчевского с. 315, 496, 522, 526, 528, 538, 550, 559, 566.

[15]) Се виходить з порівняння текстів описи: так стрічаємо такі вирази: w dzieszyathku czywona wiazowieczkiego; dwor cziecziеrowsky, ku ktoremu bel dziesziathnyk ieden, y z sziolmy k niemu przileglymy, єсть старець тетерівський і десяток тетерівський, старець волостний і десяток волостний і т. и.

[16]) Назва „громада” технічний термін для них, по латини звичайно communitas — нпр. Матеріали, р. 1573: ab incolis totius communitatis seu universitatis alias gromady villae totius.

[17]) Т. I [2] с. 318-9.

[18]) agri ad suam villam pertinentes non in una linea secundum ius teutunicum annexivum, sed secundum Rutenorum consuetudinem sparsim et particulatim sunt distincti — A. g. z. III ч. 25 (1378).

[19]) Про сільську громаду у В.-Буданова Форми селян. володіння землею с. 27 і далї, Любавского Областное дѣленіе с. 465 і далї (полєміка з Будановим), Д.-Запольского ор. с. Пор. компетенції громади по актам Барського староства XVII в. (на Поділю) в моїй книзї Барское староство с. 302-3.

[20]) Документ (у мене наведений в скороченню) друкований у Д.-Запольского ор. с. с. 110.

[21]) Акты Барскаго староства II ч. 49. Див. ще кілька документів в моїх Матеріалах — ч. 90, 113, 116, і під рр. 1578, 1608, 1613, 1672.

[22]) Див. вище с. 152 і далї.

[23]) Нпр. Писцовая книга Пинскаго староства Хвальчевского с. 77, 208, 233, 268 і т. и. Пор. вище с. 272, 276.

[24]) Див. нпр. показчик до люстраций 1564 р. (в III т. Жерел до історії України-Руси, під словом громада).

[25]) Див. нпр. показчик до люстрацій 1564 р., під словами: атаман, тивун, десятник.

[26]) Akta gr. i ziem. XIV ч. 3568.

[27]) Линниченко Суспільні верстви с. 173. Ще меньше обережно припускав він вибір сьвященика громадою — се хиба виїмково в тодїшнїх галицьких обставинах могло мати місце.

[28]) Матеріали під р. 1596.

[29]) Матеріали під р. 1642.

[30]) Див. т. IV с. 70.

[31]) Архивъ Югозап. Россіи VII. 2 с. 3.

[32]) Bogdan Über die rum. Knesen — Archiv f. sl. Ph. XXV c. 532, 535-6.

[33]) Акты Барскаго староства I с. 157: quartus ob paupertatem decenarius villae factus (ким зроблений? я думаю — ясно, що іменований замковою зверхністю).

[34]) Див. вказівки вибрані з подільських актів в моїй книзі Барское староство с. 301, також процес с. Солонки в Матеріалах ч. 116 і далї під рр. 1569, 1576, 1577.

[35]) Akta gr. i ziem. XIII ч. 4727.

[36]) Акты Барскаго стар. I с. 238.

[37]) Матеріали ч. 97.

[38]) Akta gr. i ziem. XV ч. 1119.

[39]) A. g. z. XV ч. 4163, Акты Барскаго стар. I ч. 51.

[40]) A. g. z. XII ч. 1670: et si aliquis kmeto sibi esset reus, erga eundem habet bonum terrigenam locare eundem iudicandum.

[41]) Ibid. ч. 941 і 1980. Линниченко наводячи сї тексти не порозумів їх дещо, думаючи, що суд був у с. Луцї, і тому невідповідно представив собі справу (Сусп. верстви с. 156).

[42]) Матеріали під р. 1601 (документ використаний у Лозїньского Prawem i lewem I с. 397-8), пор. тамже під р. 1648.

[43]) Про сю оплату привилеї мовчать, але вона зовсїм правдоподібно

припускаєть ся дослідниками.

44) Див. нпр. Матеріали ч. 87 і далї під рр. 1567, 1572 (три днї до року).

45) Привилеї нїмецького права особливо в Akta gr. i ziem. I-IV, див. також Матеріали ч. 12, 21, 23, 69, 77 й далї.

46) Iudicium або ius supremum magdeburgense castri sanocensis, часом званий также ius supremum feodale — назва небезінтересна для зрозуміння ленних терминів в українських землях Корони.

47) Supremum ius theutunicum magdburgense episcopatus premysliensis.

48) Akta gr. i ziem. VIII ч. 15, 55, 72.

49) Ibid. III ч. 73, VIII ч. 55, XII ч. 3646.

50) Див. у Любомирского Rolnicza ludność с. 21.

51) Цитована вище записка A. g. z. XII ч. 3646 (1474 р.), ґварантуючи війтови суд війтів же в справах против нього, каже, що війти сї будуть „дїдичні”, себто привілєґіовані — scultetis hereditariis alias dzydzycznyemy; видко, були „не-дїдичні”, непривілєґіовані.

52) Volum. legum I с. 35.

53) Ibid. II с. 28, пор. с. 368.

54) Lubomirski Rolnicza ludność с. 21, — на жаль без наведення документів.

55) Див. вище с. 345.

56) Див. уривки документів і иньші — на жаль голословні вказівки у Любомірского с. 21-2.

57) Porządek spraw i sądów с. 17; пор. A. g. z. XVI ч. 2295: vocatis viceadvocatum et septem iuratos de w. Wroczanka.

58) Нпр. Матеріали під р. 1613 — уряд сїльський творять війт з девятьма

присяжними, а для більшої поваги беруть в нїм участь запрошені міщане і писар сусїднього місточка.

59) Витяги у Любомірского с. 23.

60) Оден з галицьких привилеїв другої половини XV в. висловляєть ся так: „війт має судити правом нїмецьким, маґдебурським, але в справах що до нїмецького права не належать, війт має тримати ся польського права і ним судити” (A. g. z. XII с. 3646).

61) Дотеперішня лїтература осад волоського права на Руси складаєть ся з цитованих в прим. 3 розвідок Стаднїцкого, Любомірского, Линниченко, також мої статї про оподаткованнє селян XVI в. сюди належать для ґенези волоського права — цитована статя Боґдана Über die rumän. Knesen; про слїди волоської кольонїзації статї Мікльосіча-Калужняцкого Über die Wanderungen der Rumänen in den Dalmatischen Alpen und Karpaten, 1880 — досить хаотична зберанина лїнґвістичних й історичних фактів про румунську кольонїзацію й румунські впливи в Галичинї. Подібними дослїдами займаєть ся в своїх новійших працях А. Петрушевич (Критическо-историческія изслѢдованія о г. ГаличѢ, О соборной богородичной церкви в г. ГаличѢ, Лингвистическо-историческія изслѢдованія о начаткахъ г. Львова) — вповнї свобідно від всяких наукових вимог.

62) Про громади волоського права на Угорщинї окрім цитованої статї Боґдана працї Hunfalvy Die Rumänen und ihre Ansprüche 1883, Az Oláhok története, I-II, 1894, Solyom-Fekete A magyarország és az oláh incolatus Hunyadban (A hunyadmegyei történelmi es régészeti társulat évkönyve — річники історично-археольоґічного товариства Гунядської столицї, 1882) і Váziatok az oláh kenézi intézmény története s isrnertetésehez (ibid. 1884).

63) Факсимілїйне виданнє в Палеограф. снимках вид. археол. инст. ч. 16, перед тим Akta gr. i ziem. VII ч. 13 (з копії переписаної польськими буквами).

64) Иньші надання Волохам XIV в. зрештою навіть не згадують про волоське право — нпр. наданнє Джурджі 1337 р. Матеріали ч. 4 (з иньшої копії друковане у Яблоновского Sprawy wołoskie с. 155), Іванови і Бочкови

1387 (Przegląd archeolog. I с. 74). Сї грамоти одначе можуть бути й фальшовані або підправлені.

65) Линниченко рахує їх звиш пятьдесять в XV в. (Сусп. верстви с. 182), але се, розумієть ся, не вичерпує їх дїйсного числа; нпр. в Перемищинї окрім двох сїл виловлених ним, опись 1497 р. згадує ще три — Старяву, Смольницю, Коросно, в самій лише королївщинї!...

66) Див. мої розвідки при II і Ш томах Жерел до історії України-Руси.

67) Нпр. краківський воєвода Кміта бере за такий привилей по 200 і по 300 золотих. Матеріали ч. 70 і 100, також грамоту у Стаднїцкого O wsiach с. 25, 27, 29 і далї.

68) Панщина на князя див. нпр. Матеріали ч. 70, 82, 92 (два днї), 69, 76, 109, 114 (три днї), під р. 1572 (шість днїв), 1569 (чотири днї і чотири толоки), й т. и.

69) Ревізори мабуть розуміють дворища ланові.

70) Уривок з ревізії Самбірщини 1568 р. у Линниченка ор. с. с. 180.

71) iure eorum ruthenico duntaxat de se querulentibus respondere astricti sint — Матеріали ч. 36.

72) Scultetus cmetones iure ruthenico alias prawem wołoskim in hereditate iudicabit — див. Шематизм 1879 р. с. 281 і 288 (грамоти 1585, 1588, 1591 рр.).

73) Див. нпр. A. g. z. XI ч. 2644, 2664, XV ч. 2684, Regestr złoczyńców grodu Sanockiego ч. 38, 89, 129, 132, 134, пор. оповіданнє самбірських ревізорів низше на с. 370.

74) В однїй записцї (з кінця XV в.) возний питає князя „чи буде суд сьогодня?" — в справі до селян тої громади, і князь відповідає: „мав бути, але люде порозходили ся" (A. g. z. XV ч. 2684). Пор. порученнє короля (Матеріали, під р. 1593), аби в разї непослушности котрого: tedy krajnik zasiedziawszy gromadę onego sądzić będzie.

[75]) Нпр. Akta gr. i ziem. XI ч. 1211, 1254, 1304, 1389, 2876, 3276, 3278, Regestr złoczyńców ч. 62, 94, 129, 132, 134.

[76]) Жерела до історії України-Руси I с. 261, II с. 120, 133, 140. Матеріали під р. 1591/2, Stadnicki O wsiach с. 10. З назвами країн зрештою треба бути обережним, бо нераз крайники звуть ся іменами сел де перебувають отже вона буває й припадкова.

[77]) Про функції крайника див. зараз низше, а також дещо в Regestr złoczyńców ч. 129, 127, 140.

[78]) Нпр. в брилинській країні робили на крайника пять днів до року. Жерела до історії України-Руси I с. 133. Ревізія Самбірського староства 1568 р. каже: „Крайники від кождого чоловіка що має вівці, дістають на свій уряд по справи, а уставляють крайником старости кого небудь з князів”. Уривок у Линниченка op. c. с. 180.

[79]) В Сяніччині XV в. такому судови на зборах відповідають сесії, в записках перехованих в сяніцьких ґродських книгах, звістні під назвою termini Valachorum, iudicium Valachorum, termini castrenses iure Valachorum — A. g. z. XI ч. CCCXXXII, CDLXXVI, CMLXI, CMLXXXIX. Линниченко (с. 185-6) підносить такі ріжниці від зборів, як про них оповідає головно самбірська ревізія: на тих сесіях бувають лише князї й покликані старостою репрезентанти громад, і се були сесії надзвичайні, бо відбувають ся в ріжних часах. З другого боку рядом моментів сї сесії подобляють ся до судів на зборах: засїдає на них воєвода, що відповідає підстарості пізнїйших зборів, і судя (вищі достойники — як каштелян, очевидно, бувають лише пріпадком), крайник, князї і окрім них ще plures viri circumsedentes ч. 1538).

[80]) Матеріали під р. 1593.

[81]) Матеріали під р. 1591/2.

[82]) Таке амальґамованнє почало ся дуже рано — читати нпр. осадчу грамоту на волоське право з 1441 р. (Матеріали ч. 36), де осадчим виступає Волох, підставою місцевого права — руське звичаєве, а в орґанїзації села тїсно лучать ся практики осад права волоського й нїмецького. Або грамоту дрогобицького старости 1531 р., де він переводить село Грушову й Літиню

на нїмецьке право ще раз, бо ті села aczkolwiek w niemieckim prawie siedzieli, y w tymże prawie dzierzeli, iedno iz porusku brali (Матеріали, дод. під р. 1531). В наведенім вище (на с. 364) документї з 1659 р. поруч ватамана виступає бурмистр тогож села, і т. и.

83) Див. с. 209-10.

84) Акты Западной Россіи III с. 73-4, також с. 76-7, §. 20.

85) Се виходить implicite — з того, як треба поступати з обсадою війтівського уряда, коли скинуть війта за провину.

86) Очевидно, в таких граничних справах переводила слїдство й визначала границю „копа”.

87) Аби не тратили робочого часу.

88) Любомірский (Rolnicza ludność с. 22-3) так описує сї зміни на підставі матеріалу з коронних земель (але не цитуючи їх): місце привілєґіованих війтів заступали лентвійти, їх виберав або двїр і давав до затвердження громадї, і тодї вибраний війт складав присягу на вірність громадї, або полишувано вибір громадї, й тодї двір його затверджав, і війт складав присягу дворови. Уряд і юрисдикція війта всюди злила ся з урядом і юрисдикцією домінїальною. Лавники стратили всяке значіннє, подекуди сей уряд не обсаджав ся, або й касував ся як непотрібний; в иньших місцях зроблено з нього зберачів податків, або доглядачів панщини.

89) Див. ще нпр. Матеріали ч. 69, 92, 114 і далї.

90) Матеріали під р. 1609. Дальшу еволюцію таких князївських (і війтівських маєточків) показує нпр. державний контракт війтівства (давнїйшого князївства) в Поповій з кінця XVIII в.: на війтівських ґрунтах сидять сїм підданих війтівських, провадить ся фільварчане господарство в тодїшнім дусї; иньші піддані не роблять панщини, а дають натомість овес; окрім того до війтівства належать доходи з млина й корчми; разом річний дохід його рахуєть ся на поважну для тодїшнїх часів суму 676 зол. (у Стаднїцкого O wsiach с. 40).

[91]) Матеріали під р. 1591/2.

[92]) Матеріали під р. 1603 і 1605.

[93]) Див. с. 195 і далї.

[94]) Див. с. 281.

[95]) Барское староство с. 302-3.

VI. Орґанїзація церковна.

ЄРАРХІЧНІ ВІДНОСИНИ. ОДНІСТЬ МИТРОПОЛІЇ В СЕРЕД. XIV В. І ЗМАГАННЯ ДО ВІДОКРЕМЛЕННЯ — МИТРОП. ТЕОДОРИТ, КАНДИДАТУРА РОМАНА, ВІДОКРЕМЛЕННЄ ЛИТОВСЬКОЇ МИТРОПОЛЇЇ, СУПЕРНИЦТВО АЛЕКСЇЯ Й РОМАНА В КИЇВІ, СМЕРТЬ РОМАНА. ВІДНОВЛЕННЄ ГАЛИЦЬКОЇ МИТРОПОЛЇЇ — ЛИСТ КАЗИМИРА, ПОСТАВЛЕННЄ АНТОНЇЯ, ЗАХОДИ ОЛЬҐЕРДА, ПОСТАВЛЕННЄ М. КИПРІЯНА, СПОЛУЧЕННЄ МИТРОПОЛІЙ, ЗАХОДИ КИПРІЯНА КОЛО МИТРОПОЛЇЇ ГАЛИЦЬКОЇ, КАНДИДАТУРА ІВАНА, КИПРІЯН ПЕРЕЙМАЄ ГАЛИЦЬКУ МИТРОПОЛІЮ. М. ФОТИЙ І ЙОГО КОНФЛЇКТ З ВИТОВТОМ, ВИБІР ГР. ЦАМБЛАКА, ЙОГО МИНУВШІСТЬ, ВІДМОВА ПАТРІАРХАТУ, ПОСТАВЛЕННЄ ЦАМБЛАКА, ФОТИЙ ПЕРЕЙМАЄ ЕПАРХІЇ ЛИТОВСЬКІ Й КОРОННІ. М.ГЕРАСИМ. ПОСТАВЛЕННЄ М. ІСИДОРА, ЙОГО УПАДОК, ПОСТАНОВЛЕННЄ М. ГРИГОРИЯ, ОПОЗИЦІЯ МОСКВИ, ПАТРІАРХАТ ПОТВЕРДЖУЄ ГРИГОРИЯ, ОСТАТОЧНИЙ РОЗДІЛ МИТРОПОЛІЙ.

Церковні відносини сих віків мають право на особливу увагу історика українського народу. Наслїдком того процесу, декотрі сторони котрого ми вже бачили, а декотрі маємо ще вияснити в дальших розділах сеї працї, церковнї відносини на переломі XVI і XVII вв. (а моментами і скорше) стають тим фокусом, в якім збирають ся полїтичні, національні, а навіть і суспільні змагання українсько-руської народности, і церковними гаслами покривають ся потім змагання і течії в основі річи зовсїм далекі від чисто

церковних інтересів. Історія церковної орґанїзації передо всїм має ввести нас в розуміннє сього явища. В сїм роздїлї ми маємо представити ті зверхні обставини, в яких розвивало ся церковне житє в XIV-XVI віках і прийшло до такого розстрою, що по реакції почало реставрувати ся сполученими силами цїлої суспільности, і вона зробила з церкви свою національну твердиню, против загальної адмінїстрації, опанованої привілеґіованим польським елєментом. Огляд тої громадської роботи, сконцентрованої наоколо церкви, ми дамо пізнїйше, а тепер представимо історію самого церковного устрою, переміни зроблені в нїм впливами нового, польсько-литовського режіму і його церковною полїтикою. Почати мусимо від єрархічних відносин, передовсїм від процесу єрархічного відокремлення українсько-руських земель (разом з білоруськими).

Я спинив ся в сїм оглядї при кінцї сорокових років XIV в., коли митрополиту московському Теоґностови удало ся відновити давню єрархічну одність київської митрополії, добивши ся знесення митрополій галицької й литовської, заснованих з початком XIV в. [1]). Сей тріумф московської митрополії і полїтики був дуже короткий. Причини, які викликали змагання до увільнення тих чи иньших земель з під зверхности митрополитів володимирсько-московських, себто зірваннє давньої церковної традиції, що признавала Київ одиноким осїдком митрополита, і підпорядковання митрополитів власти й полїтичним інтересам таких parvenu, якими були в державних відносинах князї московські, — сї причини істнували дальше, а з тим не переставали й змагання до церковного відокремлення в иньших полїтичних центрах.

Довідуємо ся, що вже десь в р. 1352, ще за житя м. Теоґноста, приїхав в Царгород, щоб дістати посьвященнє від патріарха на митрополита, якийсь Теодорит. Маємо про се лише дуже короткі й неясні (дуже можливо — умисно притемнені й невиразні) згадки в патріарших грамотах [2]). Не знаємо, хто присилав до Царгороду сього кандидата, і яким митрополитом, для яких земель хотів бути сей Теодорит [3]). Знаємо лише, що патріарх став проволїкати з посьвященнєм, і Теодорит, набравши переконання, що з царгородським патріархом до кінця не дійде, удав ся до Тирнова, до патріарха болгарського й дістав від нього посьвященнє. Розумієть ся, се було противно канонїчному праву, ала коли з тим Теодорит приїхав у Київ, тут його прийняли як митрополита, й він зіставав ся тут кілька лїт (як довго

— не знаємо), невважаючи на розіслані з Царгорода грамоти, що під страхом анатеми забороняли признавати Теодорита митрополитом. Навіть деякі посторонні епископи, нпр. новгородський (що мав зачіпку з московським митрополитом) признавали його.

Кілька місяців по посьвященню Теодорита вмер м. Теоґност, і з тим виникла боротьба за митрополію між Москвою й Литвою. В Москві мали від давна приготованого кандидата — Москвича з уродження й виховання (потомка чернигівського еміґранта) Алексія, що ще за житя Теоґноста був його намістником, і тепер зараз вибрав ся в Царгород на посьвященнє. Але вислав туди також і Ольґерд свого кандидата — також на митрополита „всея Руси". Був ним його свояк Роман — мабуть з князів тверських, посвоячених з Ольґердом через його другу жінку [4]); прихильний Романови сучасний візантийський історик Ґріґора дуже хвалить його побожність і очитаннє в сьвятім письмі, поважний вид і поводженнє. Очевидно стараючи ся здобути для свого чоловіка митрополію, Ольґерд надіяв ся дістати собі ті впливи в спірних між Литвою й Москвою землях, які давала московському князеви залежність від нього митрополита [5]). Царгород став ареною боротьби й всяких заходів сих кандидатів і їх сторонництв. Головну ролю при тім відогравали гроші; припадком захована тверська записка оповідає про посольства, що прийшли до Твери від обох кандидатів на митрополію збирати на них гроші [6]).

Справа варила ся в Царгороді сильно. Подробиць не знаємо, але в результаті переміг Алексій, хоч як не мило було прийняте в царгородських кругах се присланнє кандидата з Москви [7]). Видно мав чим заплатити. Його признано митрополитом „київським і всея Руси", і спеціальною синодальною постановою (в липні 1354 р.), очевидно на бажаннє його й московського князя, леґалізовано сполученнє з митрополичою катедрою володимирської епархії й перенесеннє митрополичого осідку до Володимира; Київ мав зіставати ся митрополичим столом, але тільки титулярно; що фактично митрополичим осідком став не Володимир уже навіть, а Москва, про се Алексій, видко, не вважав потрібним згадувати. Роман, по словам пізнійшої синодальної постанови, дістав з початку тільки „Литву", себто епархії полоцьку і туровську, з катедрою в Новгородку, а пізнійше, новою постановою (десь в р. 1356) додано йому „з особливої ласки і для спокою" ще „епіскопії Малої Росії", себто волинсько-галицькі

[8]). Але можна сумнївати ся, чи канонїчна область Романа була так докладно визначена з самого початку. В кождім разї Роман мав далеко ширші претензії, нїж ті дві „литовські” епархії. Записка в Никонївський компіляції, даючи відгомін боротьби отих двох митрополитів і їх претензій, каже: „в сьвятительстві настало замішаннє, якого не бувало в Руській землї: в Царгородї патріарх поставив двох митрополитів на всю Руську землю (себто кождий уважає себе митрополитом „всея Руси”), і була між ними велика ворожнеча” [9]).

Зараз по повороті з Царгорода Роман подав ся до Київа, щоб засїсти на сїй титулярній столицї „всея Руси”, але тут його не прийняли [10]): можна думати тому, що Київ тримав ся Теодорита (про нього маємо звістки ще з липня 1354 р.). Пізнїйше, коли його тут не стало, Київ не прикладав ся до боротьби за митрополію, й приймав зарівно й Романа й Алексїя, і се дуже злостило Ольґерда, так що він оден раз наказав зловити Алексїя, коли він був заїхав „в Малу Русь” [11]), а як я здогадував ся [12]) — хто зна чи се ненаручне йому поведеннє Киян і не було причиною, що Ольґерд вкінцї зсадив з київського стола кн. Федора й посадив тут свого сина. Иньші землї, що стояли в сфері литовського впливу, Роман також старав ся взяти під свою управу: так знаємо, що коли Брянськ перейшов під литовську зверхність, Роман опанував брянсько-чернигівську епархію, а пробував опанувати також і тверську [13]).

Неясність, яка мусїла бути з початку в становищу обидвох митрополитів, спонукала їх в 1358 р. удати ся до патріарха в справі своїх претенсій (очевидний доказ, що з початку їх компетенції зовсїм не були докладно розграничені). Патріарх рішив сю справу так як ми вже знаємо: що Алексїй має бути митрополитом київським і всея Руси, а Роман — митрополитом Литви й Малої Руси [14]). Таке рішеннє одначе так розгнївало Романа, що він не прийнявши сеї постанови й не попрощавши ся з патріархом, відїхав з Царгорода. Він далї старав ся розширяти сферу своєї юрисдикції, а його посли перед царгородським духовенством відзивали ся, що Роман опанувавши Київ і маючи за собою поміч Ольґерда, „може все собі безпечно позволити”. Скарги м. Алексїя і сї похвалки спонукали патріарха вислати на Русь своїх відпоручників, аби на соборі епископів і князїв розслїдити справу Романа (1361). Очевидно, патріарх забирав ся до якихось серіозних заходів против Романа, але, як висловляєть ся пізнїйша грамота — „все скоро полагодив той, хто все користно полагоджує, відізвавши Романа з сього сьвіта”: він умер десь слїдом по тій постанові [15]).

Втративши Романа, Ольґерд мабуть старав ся дістати нового митрополита, але в Царгородї так зміцнили ся московські впливи, неприхильні Ольґердовим плянам, що в р. 1364 ухвалено спеціальну постанову, аби на далї литовські епархії належали до митрополії всея Руси й від неї не відлучали ся більше; тільки пізнїйше патріарх скасував сю постанову [16]). Маємо звістку, досить невиразну, про якісь переговори між Ольґердом і Алексїєм: Ольґерд, що тодї вже забрав Київ і посадив там свого сина, жадав від Алексїя, аби він осїв ся постійно в Київі, а як нї — то нехай згодить ся на поставленнє осібного митрополита [17]). Але до порозуміння між ними не прийшло: Алексїй переїздити в Київ, розуміє ть ся, не хотїв, а уставленню осібного митрополита також скільки міг противив ся.

Тим часом прийшло до відновлення галицької митрополії, по чверть-віковій перерві. Як ми знаємо [18]), галицьку митрополію знесено саме в переддень польської окупації, постановою патріаршого собору. Що потім стало ся з останнїм митрополитом Теодором, не знаємо, але бачимо наочно, що підчас сороклїтньої боротьби за Галичину тутешня церков прийшла до сильного упадку; сьвідчить виразно про се вже той оден факт, що при поставленню галицького митрополита в 1371 р. не було тут по епархіях

епископів (се знаємо з патріаршої постанови). Роман хоч мав приділені епархії „Малої Руси”, але супроти тодішньої ворожнечі між Литвою й Польщею прав своїх на управу галицькими епархіями мабуть не міг використовувати. І так прийшла тутешня церковна орґанізація в розстрій, так виразно, хоч і коротко представлений в листі Казимира до патріарха десь з 1370 р.

В тім часї, як можна догадувати ся — на усильне жаданнє православних руських князїв і бояр з Галичини і польської Волини (пригадую, що то був час найбільших усьпіхів польської окупації), вислав Казимир до Царгорода епископа Антонїя (мабуть епископа галицького [19]) з грамотою, де Казимир просив у патріарха посьвящення на митрополита. Сю інтересну грамоту (очевидно — подиктовану тимиж Русинами, а писану дуже кепською гречиною), варто навести тут цілу:

„Найстаршому, всесьвятійшому царгородському патріарху вселенського собору поклін і велике чолобитє від сина твого короля Ляхії й Малої Руси Казимира і від руських князїв, що вірують в віру християнську [20]), і від руських бояр велике чолобитє. Просимо від тебе собі архієрея. Вся земля тепер гине без закона, бо пропадає закон. Від віків Галич звістний був усїм краям яко митрополія, митрополичий стіл з віку віків. Першим митрополитом за благословеннєм вашим був Ніфонт, другим митрополитом Петр, третїм митрополитом Гавриіл, четвертим митрополитом Теодор; всї вони були на галицькім столї. Князї руські [21]) були наші свояки, але сї руські князї погинули, і земля стала порожнею [22]), і потім здобув Руську землю я, король Ляхії Казимир. І тепер, сьвятий отче патріарх вселенського собору, просимо від тебе архієреєм собі, котрого ми з ласки божої та й вашого благословення, з нашими князями й боярами собі вибрали, чоловіка гідного, доброго, чистого житєм і смиренного серцем — сьвятійшого епископа Антонїя, за благословеннєм вашим. Ради Бога, та й нас, та й сьвятих церков нехай буде благословеннє ваше на сїм чоловіку, аби не порожнував престіл нашої митрополії: поставте Антонїя митрополитом, аби не зник, не пропав закон Русинів. А як не буде ласки божої й вашого благословення на сього чоловіка, то потім не жалуйте на нас: прийдеть ся хрестити Русинів на латинську віру, як не буде на Руси митрополита, бо земля не може бути без закона” [23]).

Ся кінцева погроза очевидно вплинула на патріарха, бо він дійсно, хоч не без значної проволоки, висьвятив в маю 1371 р. того Антонія на митрополита галицького, піддавши йому епархії перемишльську, холмську й володимирську (Володимир належав до 1371 р. до Польщі). По традиції давньої галицької митрополії піддано її також епархію туровську, але слідом, здаєть ся, вилучено, бо турово-пинські землї належали до Литви. З огляду що в тих епархіях не було епископів, Антонію поручало ся на разї взяти їх в безпосередню управу, а згодом, разом з митрополитом угровалахійським висьвятити туди епископів. Повідомляючи про се м. Алексїя, патріарх виправдував свою уступку погрозою Казимира і докоряв Алексїю, що той так занедбав ті епархії [24]).

Правдоподібно, сї старання Казимира піддали нової охоти Ольґерду добивати ся й собі осібного митрополита [25]). Відповідаючи патріарху на скаргу Алексїя, що він нападає на московські землї, Ольґерд гірко нарікав на сторонничість Алексїя — що він анґажує ся в московську полїтику, а в литовські епархії й до Київа не приїздить, та жадав поставлення осібного митрополита в Київ для земель литовських і союзних з Литвою [26]). Його піддержали також союзники — тверські князї, заскаржившп й собі Алексїя за те, що він убезпечив кн. Михайла тверського своїм словом, а князь московський його ухопив [27]).

Як нї старав ся патріарх затушувати сї справи, був він спонуканий вислати свого відпоручника на Русь, аби той перевів слїдство в сих обвинуваченнях Алексїя. Тим відпоручником поїхав оден з близьких клїриків патріарха Кипріян, родом Болгарин, з боярської родини Цамблаків, що мала також впливових свояків і в Царгородї й через них мабуть відкрила Кипріяну дорогу на патріарший двір [28]). Прибувши в ролї патріаршого відпоручника на Русь десь зимою 1373/4 р., він побував в епархіях литовських і в Москві й зібрав такий матеріял про Алексїя, що патріарх Фільотей, хоч який був вірний Алексїєви, невважав можливим довше підтримувати його полїтику. А що прийшли також грамоти від Ольґерда й від иньших князїв, його союзників, де вони просили посьвятити їм митрополитом Кипріяна, инакше грозили взяти митрополита латинського, то вкінцї Кипріяна висьвячено на митрополита, при кінцї 1375 р., з тим що на разї він мав взяти в управу епархії литовські, а як би показали ся правдивими ті всякі обвинувачення на Алексїя, то й московські; в противнім разї мав Кипріян

перейняти московські епархії по смерти Алексія.

Так оповідають сю справу пізнійші патріарші грамоти, в залежности від того, яке патріарший синод займав становище супроти Кипріяна — прихильне чи неприхильне, представляючи Кипріяна то інтриґантом, що хибними реляціями промостив собі дорогу на митрополію, то чоловіком зовсїм льояльним супроти Алексія, тим часом як Алексій своїм поведеннєм, мовляв, змусив патріарха до заіменовання осібного митрополита [29]). Входити в се трудно, та й нема потреби. Досить, що Кипріян, прибувши з Царгорода в титулї митрополита, відразу претендував на становище митрополита всея Руси і попробував був прислати своїх послів і в Москву. Аде його тут не прийняли, а вислані патріархом слідчі оправдали Алексія. Кипріян лишив ся при епархіях литовських. В Москві завзятє на нього було таке значне, що й по смерти Алексія († 1378) Кипріяна в Москві довго не приймали, невважаючи на всї його заходи, так що він хоч від тепер мав право бути митрополитом всея Руси, мусїв зіставати ся довший час митрополитом для епархій в. кн. Литовського. Зрештою був се час великих замішань на московській митрополії, з ріжними скандальними інцідентами, і в звязку з ріжними їх фазами зміняло ся становище супроти Кипріяна й царгородського патріархату й московських кругів. Аж з кінцем 1380-х рр. сї замішання покінчили ся, і то користним для Кипріяна кінцем: його признали остаточно правним митрополитом і в Царгороді і в Москві, і від 1390-х рр. він перебуває переважно в Москві, аж до своєї смерти, і тільки від часу до часу наїздив в свої литовські епархії (в 1396-7 і в 1405-6 рр.). Піддержуючи добрі відносини з Ягайлом і Витовтом, чинячи їх волю у всїм, він одначе передо всїм тримав ся Москви, й історія з ним найлїпше показала неможливість плянів Ольґерда — мати такого митрополита, що будучи митрополитом всеї Руси й маючи признаннє в московських епархіях, стояв би одначе під впливом литовським і перебував в Київі, чи в иньшій литовській епархії. Сим плянам треба було дати спокій раз на все.

Сполучивши митрополію литовську з московською, заходив ся Кипріян скрутити голову й нещасливій тій галицькій митрополії. Здаєть ся, ще за житя галицького митрополита Антонїя він, видко, робив в Царгороді заходи коло того, аби його власть була розтягнена й на західні епархії. Принаймнї в патріаршій постанові з р. 1380, хоч як неприхильній Кипріяну, він признаєть ся „митрополитом Литви й Малої Росії”. Які саме епархії

розуміли ся тут під „Малою Росією”, трудно сказати: передовсїм були то епархії волинські, і мабуть вони лише — коли автори соборної постанови ясно розуміли границї Кипріянової дієцезії. Осібність галицької митрополії все признавала ся патріархатом. Коли митрополит Антонїй захорів так, що треба було сподївати ся його смерти, патріарх поручив тимчасову управу митрополії, на випадок смерти Антонїя, молдавському екзарху Симеону [30]), а коли м. Кипріян (очевидно — з намислом, аби показати, що галицька митрополія вже перейшла фактично в його власть) доніс патріарху (десь при кінцї р. 1396), що він поставив одного епископа туди, патріарх дав йому делїкатну, але рішучу відправу: „Про сьвятійшу митрополію галицьку знає твоя сьвятість, як вона була піднесена й ушанована титулом митрополії, і які грамоти при тім були писані від сьвятїйшого патріарха Фільотея до Алексія, митрополита Руси, ще перед твоїм поставленнєм на архієрея (всї вони вписані і в сьвяті книги церкви для памяти); супроти того всього справа її належить до нас і до сьвятого синоду, і ми маємо замір постарати ся для неї й архієрея, коли Бог то позволить і обставини; а що від твоєї сьвятости стало ся в нїй, як сам пишеш, що ти поставив туди одного епископа, то се не добре” [31]).

Таким чином патріархат прінціпіально стояв міцно на становищу самостійности й осібности галицької митрополії. Невважаючи на те Кипріянови удало ся фактично забити сю справу й взяти галицькі епархії в свою власть.

По смерти Антонїя (умер десь зимою в рр. 1391-2) [32]) Ягайло дав галицьку митрополію луцькому епископу Івану [33]). Той обняв зараз її управу, а згодом, взявши рекомендацийну грамоту від Ягайла, поїхав у Царгород по посьвященнє. Тут одначе його стріли зовсїм непривітно. Дїло в тім, що Кипріян, очевидно — дуже незадоволений новою обсадою галицької митрополії, постарав ся представити того Івана так добре перед патріархом, що патріарх замість посьвящення покликав його на суд. Що то була за справа, не знати: був якийсь спір з еп. володимирським, що за порозуміннєм з Кипріяном їхав до Царгорода судити ся з Іваном, був закид своєвільного опановання галицької митрополії, і мабуть іще якісь історії. Побачивши, який вітер віє на патріаршім дворі, Іван, як оповідає патріарх, „утїк”: сїв на корабель і поїхав, але що противні вітри затримали його коло Фороса, то Івана ще кілька разів кликали до патріарха, під страхом анатеми,

але він відповідав на се: „Галич дав минї король, володар і правитель тої землї, бракувало минї лише благословенства патріарха, і я тепер дістав його, й більше минї нїчого не потрібно; по що минї йти на синод? піду в Галич, до своєї церкви [34])".

Патріарх поясняє, що Іван говорив тут про звичайне благословенство, умисно мішаючи його з посьвященнєм, і дуже гнїваєть ся на таке його поведеннє. В грамоті до Кипріяна він поручав йому візвати Івана до себе на суд. Кипріянови було лиш в те грати; він візвав на свій суд Івана, в неприсутности його й покривдженого еп. Федора засудив і на луцьку катедру поставив иньшого епископа. Трудність лежала лише в тім, що митрополії від Івана не можна було відібрати: він дальше правив галицькою митрополією, маючи по своїй сторонї Ягайла. Ягайло вставляв за ним і перед царгородським патріархом: маємо з початку 1397 р. лист патріарха до Ягайла, писаний очевидно в відповідь на таке прошеннє Ягайла. Патріарх не попускає — пише, що для адмінїстрації галицької митрополії посилає він свого екзарха; еп. Іван має зараз же передати йому галицьку митрополію, сам же мусить перепросити ся з Кипріяном, і коли Кипріян дарує йому провини, то патріарх поставить Івана митрополитом; як нї — то нехай Ягайло пришле иньшого кандидата на посьвященнє, инакше патріарх поставить від себе митрополита [35]).

Можна сумнївати ся, аби еп. Іван, знаючи відносини до себе Кипріяна, мав охоту йти до нього й просити розгрішення. З другого боку Ягайло таки далї тримав ся Івана й не хотїв посилати до Царгорода иньшого кандидата. З лютого 1398 р. маємо цїкаву грамоту еп. Івана, де той з вдячности за заходи Ягайла коло його посьвящення обіцяв йому значний дарунок, коли б став правним митрополитом: „А се азъ владыка Иванъ изъ Луцка знаємо чиню всѢмъ, аже даль ми господарь мой великій король митрополью галицкую, хочеть ми помочи на поставленьє митрополитомъ; а коли Богъ дастъ стану митрополитомъ я за то слюбую и хочю дати, оже Богъ дасть, моєму милому господарю королю двѢстѢ гривенъ рускихъ а тридцать коній, безъ хитрости, и того не хочю поступити" [36]).

Чим закінчила ся ся історія, не знаємо. Здаєть ся, справа лишила ся нерішеною, через упір Ягайла й Івана, й Іван далї собі правив галицькою епархією. Остатню — але не дуже певну звістку про „Івана галицького"

маємо з 1415 р. [37]). З остатніх літ Кипріяна маємо звістки, які вказують, що коли не вповні, то в значній мірі йому удало ся підпорядкувати собі галицькі епархії: так окрім наведеної вже реляції Кипріяна про поставленнє ним якогось епископа в Галичині з 1397 р., маємо записку, що в 1405 р., при посьвященню Кипріяном епископа володимирського в Луцьку був присутним також еп. холмський [38]). Поставленнє ж в 1415 р. осібного митрополита для земель литовських і польських фактично забило справу галицької митрополії, і вона вже, скільки можна судити, від тоді більше не підносила ся [39]). В XVI же віці вона формально уважала ся злученою з київською катедрою (київський митрополит заразом уважав ся митрополитом галицьким), і при відновленню галицького епископства (в р. 1539) се було формально зазначено, що гідність галицького митрополита зістаєть ся при митрополиті київськім (про се низше).

Смерть Кипріяна припала на часи короткого розмиря між Москвою й Литвою, тому кожде правительство на свою руку заходило ся в Царгороді коло поставлення митрополита. Витовт післав до Царгорода епископа полоцького Теодосия, просячи висьвятити його на митрополита. З Москви просили патріарха вибрати й прислати їм митрополита. Сей дипльоматичний крок прихилив патріарха на сторону Москви: він відмовив прошенню Витовта й висьвятивши на митрополита всея Руси морейського Грека Фотия, вислав його на Русь. Коли Фотий приїхав до Київа, Витовт не хотів його прийняти, але потім Фотию удало ся придобрити ся до нього: він обіцяв, як каже Витовт „у нас быти, церковь строити”, себто мабуть — більше проживати в Литві й дбати про тутешню церкву. Дійсно, Фотий пробув при тім у Київі кілька місяців, і в 1411-2 знову довший час пробуває на Волини й Галичині: галицькі епархії значить також йому підлягали [40]).

Але слїдом чимсь Фотий дуже собі зразив Витовта. Чим — неясно. Виставлено було причиною те, що Фотий і його попередники митрополити пильнували тільки своїх доходів. „Митрополія київська не строїть ся, але упадає, писав Витовт в своїй грамоті: скілько було за нашої памяти митрополитів і всї церкви не строїли, як давнїйше бувало, але вибераючи церковні доходи, виносили сї гроші де инде; позаберали й повиносили церковні річи й сьвятости: страсти Христові, скипетр і сандалії Богородиці, сьвяті ікони золотом ковані, й иньші дорогоцїнні річи, всю церковну красу київської митрополії, що постарали ся й подавали церкви давні князї на

свою честь і память, не кажучи про золото; срібло й убори церковні — хто зможе порахувати, кілько вони того повиносили?" І сам Фотий, каже далї грамота, хоч приобіцяв Витовту, не жив у Київі, і ще гірше спустошив митрополію [41]).

Все се могла бути правда, а м. Фотий і в Москві здобув спеціяльну репутацію пильного збирача церковних доходів, міг отже і в литовських епархіях з того боку дати ся в знаки. Але сього відай не вистарчить, аби витолкувати наглу зміну в відносинах до нього Витовта й таке особливе на нього завзятє. Никонівська компіляция пояснює, що підюдили Витовта на Фотия митрополичі люде, що повтїкали від його порядків до епископа чернигівського і від нього до Витовта, але в уста їм вона вкладає тільки те, що каже сам Витовт в наведеній вище своїй грамотї.

Початком акції на Фотия мала бути колєктивна скарга від литовських епископів до Витовта, що Фотий занедбує литовські епархії. Так оповідає Никонівська компіляция в своїм досить широкім і богатім, але сторонничо; зі становища Фотия написанім оповіданню про сї події, додаючи, що епископи саму сю скаргу занесли Витовтови против своєї волї, під його пресією. На підставі сеї скарги Витовт поручив своїм урядникам зробити інвентарі маєтностям і майну катедри і відібрати їх від Фотиєвих намістників, а коли Фотий, прочувши про се, поїхав в Литву — мирити ся з Витовтом, сей не пустив його й казав пограбити його самого [42]). Мало се бути в р. 1414. По сїм, оповідає таж компіляция, Витовт, скликавши епископів, поручив їм вибрати кандидата на митрополита й вислати до Царгорода на посьвященнє. Деякі епископи стояли за тим, щоб помирити ся з Фотиєм, але Витовт настав на своїм, і вкінцї вибрано однодушно кандидатом на митрополита Григория Цамблака, братанича м. Кипріяна, очевидно уже перед тим визначеного прихильниками розділу — Витовтом і його партизанами-епископами. До Фотия епископи українських і білоруських епархій вислали грамоту, де заявляли, що вони терпіли досї його неправне поводженнє, але довідавши ся й переконавши ся про якийсь його учинок, який навіть не хочуть назвати через сором, більше не можуть уважати його своїм митрополитом [43]). Очевидно, виставлені Витовтом мотиви епископи не вважали за відповідні для зірвання з Фотиєм і пошукали иньших.

Цамблак з'явив ся на Руси в рік смерти свого стрия Кипріяна. Подібно як Кипріян, він зачав свою карієру на дворі патріарха і звідти в 1401 р. був післаний з церковно-дипльоматичною місією на Молдаву, де й зістав ся потім кілька літ, здобувши собі славу як богослов-проповідник своїми творами. Потім, як оповідає сам Цамблак в своїй похвалї Кипріяну, Кипріян спровадив його до себе перед самою смертию, але вмер, коли Цамблак був що йно в дорозї, в Литві [44]). Що з ним було дальше, не знаємо, але видно, що за сей час він вмів здобути прихильність Витовта, а може між духовенством зложив партию прихильників єрархічного розділу, що могли покладати ся на царгородські впливи Цамблака і його власні запевнення. Та рішуче значіннє мусїла мати тут воля Витовта, і судячи з тих надій, які покладали ся на Цамблака в правительственних польсько-литовських кругах в справі унії [45]), можна думати, що на нього як братанича Кипріяна, що вже давнїйше манив польсько-литовське правительство своєю прихильністю до унії, се правительство звернуло увагу вже скорше і Цамблак встиг його запевнити в своїй прихильности унії. Можливо, що Кипріян, спроваджуючи Цамблака, подавав йому якісь надії на митрополію, й Цамблак, користаючи з прихильности до його стрия польсько-литовського правительства, пішов сею дорогою до своєї мети. Перспектива собору в Констанції могла підогріти уніонні бажання в литовсько-польських кругах, і Цамблак міг їм піти на зустріч, хоч би дуже загальними запевненнями. Не обійшло ся одначе без проби мирного полагодження справи. В однїй з лїтописних компіляцій, під тим самим роком, де читаєть ся звістка про подорож Фотия на Литву — мирити ся з Витовтом, стоїть записка, що Цамблак їздив до Москви [46]). Порозуміннє не удало ся, і справа пішла проломом.

В Царгороді Цамблака не посьвятили. Фотий каже в своїм посланію навіть, що його там у Царгороді противно позбавили сьвященства й прокляли [47]), але се виглядає вже дуже мало правдоподібно. Коли він вернув ся нї з чим, Витовт скликав епископів й иньше вище духовенство, десь з початком 1415 р., і повів з ними дальшу нараду. Тодї вийшла гадка — посьвятити собі митрополита собором епископів самостійно, без зносин з патріархом. Никонївська компіляция представляє се так, що сей проєкт вийшов від Витовта, що епископи дуже противили ся, відкликуючи ся до канонів, і тільки як Витовт став їх страшити смертию, згодили ся й поставили

митрополита [48]).

Що епископам не дуже хотїло ся поставити митрополита на власну руку, показує обережність собору і проволоки, які робили ся з поставленнєм Цамблака; але оповіданнє Никонівської компіляції про ініціятиву й пресію Витовта, очевидно, тенденційне. Плян вийшов таки, очевидно, від епископів. Його мотивовано такими прикладами, як поставленнє Клима Смолятича в 1147 р., також прикладом Болгарів і Сербів, і загальними прінціпами християнської єрархії та царгородськими надужитями, де поставленнєм єрархів розпоряджає цїсар, з мотивів фінансових. Рішено одначе ще раз спробувати з Царгородом: в мартї 1415 р. вислано посольство до патріарха з заявою, що коли патріарх не поставить їм осібного митрополита до дня Ілї пророка (20, VIII), а найдальше — до Успенія, то вони самі поставлять собі митрополита.

Вибір кандидата по неудачі з Цамблаком епископи сим разом, як бачимо, віддавали на волю патріарха, але й се не помогло. Патріарх сього жадання не сповнив. На прошеннє царгородських послів — від цїсаря й патріарха, що вертали з Москви на Литву, епископи згодили ся почекати з тим до филипових заговін (14/XI), і на той день скликано собор православного духовенства, князїв і бояр з українських і білоруських земель Литви й Польщі до Новгорода. Сюди прибули з епископів в. кн. Литовського: полоцький, чернигівський, луцький, володимирський, смоленський і туровський, з Галичини — перемишльський і холмський [49]). Вони другого дня по тім остатнім речинцї — Филиповім днї поставили митрополитом Григория Цамблака. В окружній грамотї своїй вони мотивують се поставленнє наведеними вище мотивами — прецедентом XII в. і прикладом Болгар і Сербів, з притиском підносять, що сим поставленнєм не розривають своєї звязи зі східною церквою [50]) і всю вину царгородської симонії й непорядків, що змусили їх до сього самовільного поставлення, складають на візантийських цїсарів. Витовт також видав грамоту, де оповідає про всї старання дістати митрополита від патріарха й особливий натиск кладе, що стараючи ся мати для своїх епархій осібного митрополита, виходив з інтересів своїх православних підданих, бо инакше, яко католик, міг би противно користати з упадку православної церкви й виберати доходи опорожнених катедр до свого скарбу. Фотий відповів на се посланнєм, повним дуже сильних виразів на адресу епископів (Витовта він

дипльоматично поминав), викляв Цамблака на соборі своїх епископів і вистарав ся ще й у Царгороді, щоб патріарх викляв його. По його ж прошенню, цїсар писав до Витовта, стараючи ся вплинути на нього, щоб усунув Цамблака, але се лишило ся без успіху [51]).

Одначе з такими великими заходами переведене поставленнє самостійного митрополита, подібно як і його прецеденс — поставленнє Клима Смолятича, не послужило вихідною точкою до подібної практики на дальше. Цамблак по своїм поставленню займав лише кілька літ митрополичий стіл [52]) і десь коло р. 1420 сходить зі сцени: свійські джерела говорять про його смерть десь в рр. 1319-20, натомість в Волощинї є традиція про його поворот на Молдаву, де він, полишивши митрополичу гідність, довго ще жив потім, і сю традицію приймають декотрі новійші дослїдники [53]). В кождім разї по р. 1420 Цамблака на Руси не було, митрополія литовська опорожнилась. Фотий за посередництвом патріарха й цїсаря слїдом перепросив ся з Витовтом і його власть до смерти признавали в епархіях литовських і коронних; підчас своєї подорожи в Київ і Литву 1420-1 рр. він був також в Галичу і Львові.

Смерть Фотия (1431) припала на час полїтичних замішань в Московщинї; тому тут, здаєть ся, занедбали справу митрополії, хоч маємо звістку, що наступник Фотиєви (пізнійший митрополит Іона) був прибраний ще за його житя. Тим часом в. князь литовський Свитригайло вислав в Царгород на посьвященнє епископа смоленського Герасима. Сей Герасим „родом Москвитин”, що перед тим був епископом володимирським і як такий брав участь в поставленню Цамблака в 1415 р., перед тим бував в Царгороді, мав там мабуть певні впливи, і умів повести справу так, що дїставши в Царгороді посьвященнє на митрополита, зістав ся митрополитом одиноким, бо в Москві мабуть з огляду на його посьвященнє стримали ся з своєю кандидатурою. Чи посьвящено Герасима митрополитом київським і московським, себто всея Руси, чи тільки київським („литовським”), і він лише de facto лишив ся одиноким митрополитом, не можемо сказати напевно [54]). Як незвичайним би було, що литовський кандидат став митрополитом всея Руси, мешкав в Литві, а признавав ся Москвою, але богато обставин промовляє за тим, а московські замішання сю можливість об'яснюють. В кождім разї фактично до своєї смерти Герасим був одиноким митрополитом. Становище його лишило ся невияснениим, бо саме його

митрополитуваннє було дуже коротке: вже в 1435 р. Свитригайло за участь в конспірації на користь Жиґимонта увязнив Герасима, а потім спалив на стосі в Витебську [55]).

Аж тоді Москва виступила з своїм кандидатом на митрополію — еп. Іоною. Але перше ніж він заїхав до Царгорода, там уже висьвятили свого митрополита — Грека Ісидора, звістного своєю участию в фльорентийській унії. Поставленнє сього чоловіка — одного з найвизначнійших своєю осьвітою й талантами між грецькими духовними, на важне становище митрополита Руси входило в тодішні царгородські пляни переведення унії на соборі ферарськім; тому Іону відправлено ні з чим і разом з ним післано на Русь Ісидора [56]). В Москві Ісидора з початку прийняли, хоч і не без неохоти. В Литві, наслідком тодішніх замішань там, не мали часу думати про осібного митрополита, й Ісидор став єдиним митрополитом всея Руси.

Приїхавши в свою епархію весною 1437 р., Ісидор слідом — на осінь тогож року вибрав ся на ферарський собор. В його ролю на соборі тут не входимо, полишаючи се на дальше, до історії церковної унії. Весною 1440 р. Ісидор вернув ся з собору уніятом, з титулом кардинала. Він їхав через Галичину на Берестє до Литви, потім бачимо його в Києві, в сумі ж Ісидор пробув в Польщі й Литві цілий майже рік, і аж весною 1441 р. приїхав в Москву [57]). В Галичині й в. кн. Литовськім проголошеннє ним унії не викликало ані співчутя, ані опозиції (про се потім), але в Москві зараз по проголошенню, Ісидора арештували і жадали, аби він вирік ся унії. Просидївши так пів року він утїк з вязниці: йому, очевидно, дали свобідно тїкати, щоб розвязати ся з ним. Знайти собі опертє в своїх українських і білоруських епархіях Ісидор, очевидно, не надіяв ся, й пробувши недовго в Литві, подав ся до Риму. В Москві рішено на місці висьвятити на митрополита свого кандидата — еп. Іону, і просити на се дозволу патріарха. Непевна ситуація в Царгороді, де засїдав патріарх-уніят, та політичні замішання в самій Московщині стали ся причиною, що ся справа проволікла ся; можливо, що і в Царгороді не годили ся на московський плян. Досить, що вкінці по довгих протяганнях в Москві постановили висьвятити Іону митрополитом без дозволу патріарха, і се вчинили з кінцем 1448 р. Коли в Царгороді настав цїсарем противний унії Константин Палєольоґ, а з тим і на патріаршім столї засїв православний, була гадка дістати з Царгорода ex posi санкцію сього поставлення. Але тим часом Турки взяли Царгород, і плян сей

відложено. Санкції не добуто, зложено лише леґенду про таку санкцію від патріархів [58]), а порядок поставлення митрополитів собором місцевих епископів прийнято в Москві на пізнійше. На рішучий протест царгородський патріархат ніколи не здобув ся, бо все виглядав грошевих підмог з Москви.

Тимчасом Ісидор, виїхавши з своєї епархії, не вирік ся тим своїх прав митрополита. Так в Царгороді, куди він їздив з Риму, поставив він епископа в Володимир волинський, а з одного листу патріарха Григорія Мами до київського князя Олелька знаємо, що Ісидор виберав ся й на Русь [59]). Але не приїхав, і вкінці — в р. 1458 зложив на руки папи свій титул руського митрополита. На його місце з поручення папи поставлено Ісидорового ученика й товариша його московської одисеї грека Григория митрополитом для митрополії київської, куди зачислено православні епархії Литви й Польщі, а московські епархії вилучено й лишено in partibus [60]).

За той час, за неприсутностию Ісидора, литовські епархії були перейшли під власть московського митрополита Іони. Старання в сїм напрямі Іона зачав зараз по своїм поставленню. Користаючи з того, що в. кн. Казимир звертав ся до його посередництва в своїх переговорах з Москвою, Іона просив його про се, і завдяки тодїшнїй полїтичній констеляції встиг свого осягнути: Казимир на поч. 1451 р. дійсно віддав йому київську митрополію, одначе без „галицької митрополії”: її традиція знову, і то можна сказати — в остатнє тут випливає. Що було причиною такого розділу, не знаємо; можливо, що Казимир, уважаючи потрібним зробити приємність московському митрополиту й заразом московському правительству, не хотів одначе віддавати всю церковну справу під московську управу й лишив собі резерву в виді тої галицької митрополії. Іона просив Казимира й про сю остатню, але сього прошення його не сповнено, й він перейняв управу тільки епархії в. кн. Литовського [61]).

Коли потім прийшла в Москву вість про поставленнє митрополитом київським Григория, тут дуже затрівожили ся тим і ужили всїх старань, щоб не дати йому засїсти сю митрополію. Іона сам від себе із скликаного ним собору московських епископів вислав в 1458-60 рр. цїлий ряд послань до литовських епископів, князїв і панів, умовляючії їх не приймати Григория яко унїята й Ісидорового ученика; посилав також до впливовійших осіб

своїх послів, а московський в. князь через своїх послів також умовляв в. кн. Казимира, аби Григория не приймав [62]). Але заходи сї показали ся даремні. Певна неохота до Іони мусїла бути вже перед тим; Казимир зробив був уступку Іонї лише під впливом хвилевих обставин, а в. князь московський в своїм посольстві заграв на ноту, яка могла тільки попсувати і по всякій правдоподібности таки дійсно попсувала справу: він підносив, що по старій традиції, яка йде від св. Володимира, поставленнє митрополитів належить до князїв московських, а не в. кн. литовських: „кого ми уподобаємо, той і буде у нас на всїй Руси”. Такі претенсії, поминувши їх історичну нестійність, бо „выбраніє и взысканіє митропольскоє” в самій Москві було дуже новою практикою, могли тільки образити Казимира і підогріти давні змагання литовського правительства до переведення єрархічної осібности в своїх землях.

Дійсно, невважаючи на всї заходи й старання Іонї литовських епархій задержати не удало ся. Казимир, діставши від папи грамоту, де той просив його не допускати Іону до епархій київської митрополії й прийняти на неї Григория, прийняв Григория від разу: „столець єму кієвскій далъ и во всей державѢ св. божія церкви и вся церковная оправданія вѢдати”, а навіть через послів своїх намовляв в. кн. московського, аби й собі прийняв Григория (мабуть на випадок смерти Іони) [63]). Православні князї в. кн. Литовського вправдї обіцяли, що будуть брати собі приклад з московського князя та триматимуть ся Іони, і епископи також мабуть подавали з початку надії Іонї [64]), але слїдом вони всї прийняли Григория, з виїмком лише одного епископа брянсько-чернигівського Евтимія, що услухав ради Іони й полишивши свою епархію, утїк до Москви [65]).

Така податливість мусить бути толкована тим, що митрополит Григорий зовсїм не тримав ся своєї унїї так рішучо як його учитель Ісидор. Ми знаємо документально, що в 60-х рр. Григорий робив заходи в Царгородї перед патріархом (православним), аби його прийняв в звязь православної церкви й потвердив на митрополії. Перед литовськими епископами й православними панами він міг вирікти ся унїї ще скорше, і очевидно, що така деклярація з його боку була потрібнїйша скорше, нїж пізнїйше. Про се буду говорити ще низше, тут лише згадаю, що вкінцї від патріарха Діонисия Григорий дістав грамоту з потвердженнєм на митрополії; що більше, в сїй грамоті, до нас не захованій, але в змістї своїм звістній,

патріарх заразом мав відсуджувати московського митрополита від правности, яко поставленого без згоди патріарха, й поручав Григория яко єдиного митрополита всея Руси [66]).

Таким чином Григорий був вповні регабілїтований, і митрополія київська вернула ся в давні свої відносини до патріархату. Зразом се послужило остаточним моментом в процесї єрархічного відокремлення українських і білоруських епархій від Москви: в Москві Григория, розумієть ся, не признали, й там йде дальший ряд митрополитів ставлених незалежно від патріархату і від нього незалежних, вибраних при значній або й рішучій інґеренції в. князя, з інвеститурою від нього. Митрополія литовська зістаєть ся під властию патріархату й має своїх осібних митрополитів, а форми поставлення на митрополію виробляють остаточно з початком XVI в.

Примітки

[1]) Т. III с. 303-4 = 273-4 другого видання. Лїтературу див. в прим. 10, головно праці Павлова, Тіхомірова, Фіалка, Ґолубінского.

[2]) Acta patriarchatus I с. 350-2 = Рус. ист. библ. VI дод. 11. і 12, з р. 1354; окрім того Никон, л. II с. 226, під р. 1352 записує: „инокъ (отже не був він епископом) Теодоритъ поставленъ бысть митрополитомъ отъ терновскаго патріарха и пріиде въ Кіевъ”.

[3]) Патріарші грамоти, писані пізнїйше, отже з заміром як найбільше очорнити Теодорита, представляють справу так, що він хотів стати митрополитом „всея Руси”, ще за житя Теоґноста, і інсінують, хоч і не кажуть виразно, що Теодорит представляв, нїби Теоґност вже не живе. Се представленнє річей приймав Макарий, уважаючи Теодорита простим пройдисьвітом (IV с. 30-1), за ним й иньші деякі, але так іти за патріаршими грамотами en toutes lettres було б зовсїм необережним, В иньшу хибу попадає Ґолубінский (II с. 179-181), катеґорично твердячи, що Теодорит був кандидатом Олгьґерда, призначеним на митрополита

галицько-литовського. Він находить тут з хибної преміси, що Київ тоді належав до Литви, і з другої — нам звістного уже (див. т. III с. 610 = прим. 24 в 2 вид.) ототожнення галицької митрополії з литовською. В дійсности Київ в тім часі ледво чи належав до Литви, і противно — як я підносив у своїм місці (т. IV с. 67-8, а перед тим іще в Історії Київщини с. 488-9, 509), в єрархічних справах Київ в 50-х рр. зовсїм не йшов на руку Ольґердови. Я припускав, що в Київі Ольґердового кандидата Романа тому й не прийняли в 1354-5 рр., що там сидів Теодорит. Супроти того всього уважати Теодорита Ольґердовим кандидатом не так легко. Найпростїйше було б уважати його кандидатом чисто київським, але наставати на сїм також не можна супроти тодїшнього упадку Київа. Фіялек вправдї відкликуєть ся (с. 8) „до руських джерел — в однім з житий м. Алексїя", що Романа патріарх висьвятив на прощеннє полудневих руських князїв. Але іґноранція автора в російській лїтературі пімстила ся над ним і тут, як в богатьох иньших місцях — те „житиє" Алексїя написав архіеп. Філярет, і ті полудневі руські князї — його власний здогад. Вкінцї Яцимірский висловив недавно здогад, мовляв Теодорит був аґентом патріарха, що шукав собі причини з тирновським патріархатом (с. 69-70), але не поясняє, по що Теодорит в такім разї опинив ся в Київі. Отже — ignoramus.

4) Що Роман був свояком Ольґерда по жінцї його і походив з сусїднього князївського дому, каже Никифор Ґріґора — бонського видання т. III с. 5 і 8, і потверджує оповіданнє Никон. л. II с. 231 про його приїзд до Твери. Характеристика його у Ґріґори ibidem.

5) Так розуміли се і в Царгородї, Acta patr. II ч. 12 == Рус. ист. биб. VI дод. 30.

6) Никон. II с. 227.

7) Маємо дві противні собі реляції — одну в актах патріархату, прихильного Алексїю, другу — у Ґріґори, прихильного Романови. Постанова патріаршого собору з 1361 р. (Acta patriarchatus I p. 425 == Рус. ист. биб. VI дод. 13) каже, що Роман прийшов до Царгорода вже по висьвяченню Алексїя на митрополита всея Руси, дістав митрополїю литовську і неправно став вдирати ся в канонїчну область Алексїя. Ґріґора (III с. 519) противно каже, що вже по висьвяченню Романа (значить — на митрополита всея Руси) прийшов Алексїй і грошима добив ся подїлу

митрополії всея Руси між ним і Романом, і так скривджено Романа. Против Ґріґори говорила б та обставина, що в грамоті Алексію на митрополію і в грамотах висланих до новгородського архієпископа слідом, в липні 1354 р., нема мови про Романа; тому звичайно всї (окрім Тіхомірова) приймають, що Роман дійсно вже по посьвященню Алексія виступив з своєю кандидатурою. Але так рішучо сього твердити не можна. Постанова з липня про перенесеннє митрополичого осідку до Володимира, що признавала Київ Алексієви, сильно виглядає на асекурацію Алексія від претензій Романа, хоч і мовчить про нього. В кождім разї зістаєть ся дуже важною звістка Никон. лїтоп. під 1354 р. (II с. 227) про поставленнє Алексія й Романа митрополитами й приїзд їх обох в однім часї з Царгорода на Русь. Поправляти сеї дати на р. 1355, як то роблять, не бачу причини.

8) Постанова 1361 р. — як вище.

9) Никон. II с. 227. Аж під 1356 р. записує та ж компіляція: „пріиде изо Царяграда пресвященный АлексЂй митрополитъ со многою честію отъ патріарха и з благословеніемъ на всю Русскую землю; такожъ и Романъ митрополитъ приде изо Царяграда отъ патріарха на Литовьскую землю и на Волыньскую”. Отже тільки по новім розслїдї справи Романа а Алексія стало ясним, що митрополитом „всея Руси” має бути тільки Алексїй: перед тим се не було ясно.

10) Записано се тільки в компіляції вид. Дашкевичом: Latopisiec litewski с. 174 = вид. БЂлокурова с. *45.

11) Про побут в Київі Алексія — в Воскрес. л. II с. 10-1, 1 Новг. с. 354 (р. 1358-60). Про пробуваннє там Романа — в постанові 1361 р., без дати, але сей його побут там мабуть треба містити перед приїздом туди Алексія — див. про се в моїй Історії Київщини с. 489. Про арештованнє Алексія — патріарша постанова з 1380 р. Acta patr. II с. 12 === Рус. ист. биб. дод. 30.

12) Див. т. IV с. 68.

13) Никон. II с. 231, патріарша постанова з 1380 р., як вище.

14) Постанова 1361 р., як вище. Що до дати сього рішення в лїтературі є ваганнє між рр. 1355 і 1358, але порівняннє наведеної вище (нотка 1)

звістки Никон. л. під р. 1356 з патріаршими актами, де Роман виступає як присутний в Царгороді в липні 1356 р. (Acta patr. I c. 362), вказує виразно на р. 1356; коли Роман тоді так погнївав ся на патріарха, то певно вже не їздив більше до Царгорода.

[15]) Так оповідають постанови з р. 1361 і 1380; пор. грамоту до Романа — Acta I c. 434 = Р. и. б. дод. 14.

[16]) Acta I c. 448 = Р. и. б. дод, 15. Ґолубінский (op. cit. c. 207) розумів скасованнє сеї постанови так, що патріарх передумав був і хотїв поставити для Литви осібного митрополита. В кождім разї зовсїм справедлива його замітка, що ся постанова сьвідчить про старання литовського правительства мати нового митрополита по смерти Романа.

[17]) Се згадує патріарша постанова 1380 р., і тут справа представляєть ся так, що Ольґерд се робив лише, аби підступом ухопити Алексїя, але се мало правдоподібне толкованнє, і нпр. Павлов (op. c. c. 249) зовсїм справедливо трактує пропозицію Ольґерда як щиру.

[18]) Т. III с. 304 = 273-4.

[19]) Що Антонїй був епископом галицьким, на се натякає стилїзація патріаршої постанови з р. 1371 про нього: προεβίβασαη καί έγενετο ούτος εξ έπισκόπου μητροπολίτης τής τοιαύτης μητροπόλεως.

[20]) Сильно підозріваю, що сї слова значать „православних", не католиків.

[21]) Себто давнїйші.

[22]) Властиво сиротою.

[23]) Видав у перве Ґріґорович, друге виданнє в Acta patr. I c. 577, третє з варіянтами обох видань, в Рус. ист. биб. VI дод. 22; деякі замітки Кунїка в невиданім петербурськім збірнику про останнїх галицьких князїв.

[24]) Acta patr. I c. 578 і 582 = Р. и. б. VI дод. 23 і 25.

[25]) Грамота Ольґерда (як низше) була писана не пізнїйше, припускаю,

червня (пор. грамоту патріарха до Алексія — ib. с. 582), а Антонїя висьвячено в маю; отже про доконане висьвяченнє його Ольґерд іще не міг знати (як то часом припускають), пишучи її.

26) Acta I c. 580 = Р. и. б. дод. 24.

27) Acta patr. I c. 585-6 = Р. и. б. под. 26 і 27.

28) Моноґрафії про Кипріяна див. в прим. 10. Звістки про рід і вітчину Кипріяна (до недавна, на підставі слів Никон. л. III с. 194) і Степенної книги (I л. 464), уважаного за Сербина) дає посмертна похвала йому, написана Григорієм Цамблаком, що зве його своїм земляком і стриєм (видана арх. Лєонидом в Чтеніях моск. істор. тов. 1872, I). З иньшої згадки Цамблака в тімже слові деякі дослїдники виводили, що Цамблак і Кипріян були також свояками патріарха болгарського Евтимія — так думає з новійших Радченко (Религіозное и обществ. движеніе въ Болгаріи с. 247 і Яцимірскій ор. с. 17), але иньші як нпр. Сирку в книзї Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи I с. XVI-XVIII і 575-6, і Ґолубінский виступають против такого толковання слів Цамблака, дійсно дуже загальних. Про Цамблаків царгородських див. у Ґолубінского II с. 299 і Яцимірского с. 15.

29) З таких супротилежних становищ оповідають сю справу дві патріарші постанови з рр. 1380 і 1389, Acta patr. II с. 12 і 116 = Р. и. б. дод 30 і 33. В лїтописях лише короткі згадки про поставленнє

Кипріяна — Воскр. II с. 25, Никон. III с. 25, дату див. в його прощальній грамоті — Воскр. с. 80. Неприхильне Кипріяну осьвітленнє приймають переважно московські історики церкви, а ніетизма для м. Алексія.

30) Acta patr. II c. 157 == Р. и. б. дод. 35.

31) Acta II c. 282 == Р. и. б. дод. 45.

32) В жовтні 1393 р. патріарх писав, що Іван еп. луцький володіє галицькою митрополією уже другий рік — Acta с. 180 = Р. и. б. дод. 39.

33) Так висловляєть ся Іван в пізнїйшій своїй грамоті: „далъ ми господарь

мой, великий король митрополию галицкую, хочеть ми помочи на поставленьє митрополитомъ — Акты Зап. Р. I ч. 12 (1398), і так казав він в Царгороді 1393 р. (див. низше). В пізнійшій грамоті — 1397 р. (нотка 24) патріарх зве його не Іваном, як усе, а τοῦ Βάβα, з того деякі уважають його руським прозвищем Івана „Баба”. Се однак не дуже правдоподібне, бо Баба було б написано Μπαμπά, як транскрібують патріарші грамоти словянське *б*. Фіалек поправляв се на Σαβα, ототожнюючи еп. Івана з луцьким епископом Савою, здеґрадованим в р. 1401 (Никон. л. III с. 185); се дуже привабно, тільки як витолкувати, що епископ звав ся двома іменами, і чому се Σαβα писане з одним β?

34) Acta patr. II с. 180 = Р. и. б. дод. 39. Ґолубінский (II с. 343) кваліфікує се поведеннє Івана як „невѢроятно наглый поступокъ”!

35) Acta с. 280 = Р. и. б. дод. 44; пор. інструкцію для екзарха, Acta с. 278 = дод. 43.

36) Акты Зап. Россiи I ч. 12

37) Згадує Івана тодї, на соборі в Новгородку, тільки Никон. лїтоп. III с. 223. Иньші джерела його на сїм соборі де згадують. Але що звичайно противставляють сїй звістцї (почавши від Петрушевича в Галицькім істор. сборнику II с. 180-1 і до новійших часів — Фіялек op. cit. с. 43, Левіцкий Sprawa unii с. 329) згадку митрополичого намісника Креховича в граничнім актї 1413 р. і з того виводять, що в тім часї в Галичу не було сього митрополита, — то на мій погляд, так налагати на сей арґумент нема причини. Насамперед граничний акт ми маємо в пізнїм потвердженню лише, а по друге — не виключене ж, що той Крехович був намісником митрополита галицького.

38) Видана у Карамзїна т. V пр. 254, с. 103.

39) Левіцкий в цитованій праці (Kwart. histor. 1897 с. 329-30), збераючи звістки про галицьку митрополїю, виводить звідти, що протягом XV в. вона часами бувала обсаджена, а формально знесена була папською булею 1458 р. В дійсности в XV в., по Іванї, вона мабуть не була обсаджувана зовсїм, а та папська буля не могла мати нїякого значіння для неї. З галицьких актів вказує Левіцкий згадки про митрополита в рр. 1451 і 1475: Jakym

metropolitanus constantinopoliensis et halic. Ruthenorum (A. g. z XIV ч. 2409) і Andreas metropolita krylosiensis (ib. XII ч. CCLVII); але сю другу згадку він сам поясняв зовсїм добре, що тут розумієть ся Андрій Свистельницький, administrator in Krylosz, як він титулуєть ся в иньшій записцї тогож року, і мабуть подібно треба толкувати записку з 1451 р., зіставляючи її з прошеннєм Іони, з тогож самого часу, про прилученнє епархій галицької митрополії до київської. В першій половинї XVI в. галицькі крилошане нїчого не знають про якихось галицьких митрополитів в XV в. (як низше).

[40]) Оповіданнє Фотия в його посланії — Рус. ист. биб. VI с. 329-30, і в грамотї Витовта — Акты Зап. Россіи I ч. 25 (латинський текст — повнїйший у Кульчинського Specimen вид. париж. с. 211), Никон. III с. 213, Хронїка вид. Даниловичом — вид. Бєлокурева с. 63.

[41]) Грамота Витовта, як вище.

[42]) Никон. III с. 223-4. Вибераю самий, щоб так сказати, шкелєт подій із сього сторонничого оповідання, яке одначе новійший історик Ґолубінский (II с. 363 і далї) приймає майже без застережень. Цїкаво, що Витовт у своїй грамотї про таку скаргу епископів нїчого не каже. Див. іще хронїку вид. Даниловичом — вид. Бєлокурова с. 64.

[43]) Никон. III с. 224-5, грамота Витовта як вище — с. 1398, грамота епископів — Акты Зап. Рос. I ч. 23.

[44]) Яцимірский висловив недавно сумнїв що до правдивости сеї звістки Цамблака про присланий йому від Кипріяна заклик (с. 153-4), але причин на те нема, і на иньшім місцї Яцимірский сам приймає сю звістку (с. 140).

[45]) Сьвідчать про се пізнїйші листи Ягайла и Витовта — див. в гл. VII.

[46]) Даниловича Latopisiec Litwy с. 236 — вид. БЂлокурова с. 64.

[47]) Грамота Фотия — як вище. Московські історики церкви вірять в тім Фотиєви на слово. Яцимірский, приймаючи сю звістку, припускає, що патріарші круги вже перед тим були незадоводені поведеннєм Цамблака в Молдаві — на се одначе нема виразнїйших вказівок.

[48]) Никонів. III с. 226-7.

[49]) Сї вичислені в текстї грамоти; оповіданнє Никонівської комп. називає участниками нарад іще Івана еп. галицького й Павла червенського, а проминає при тім перемишльського. Червенських епископів не було. Про Івана галицького див. вище с. 397.

[50]) Да не ркуть нѢции: „отрицаєм ся отъ вѢры, понеже сами поставляємъ митрополита". То да не будетъ: не отлучаємся... патріарха убо святѢйша констянтиноградскаго имамы патріарха и отца, и прочаа патріархы... и съгласно съ ними дрьживъ исповѢданіє вѢры".

[51]) Грамоту епископів маємо в двох версіях. Уважаєть ся автентичною друкована в Актах Зап. Р. I ч, 24, і відти в Рус. ист, б. VI ч. 38, — в сїм виданню подані й деякі мотиви сього погляду; маємо її в відписах XVI в. Другу верзію маємо в Никон. компіл.; варіанти при виданню в Актах Зап. Р. Про грамоту Витовта див. вище с. 398. Посланіє Фотия і лист до нього патріарха в справі Цамблака — див. Рус. ист. библ. VI ч. 38 і 40. Іще Воскр. II с. 81.

[52]) Лїтописи, як 1 Новг., Воскресенська й иньші записують його смерть під р. 1419; атенська записка, видана у арх. Леонида в статї про м. Кипріяна (як вище) — від 1420 р. (с. 14). Ягайло в однім з своїх листів також висловляє жалї з причини смерти Цамблака (Greg. autistes Ma(ced)o ...ab hoc luce est sublatus — Liber cancellariae St. Ciołek I ч. 72, в Archiv für österr. Geschichte т. 45, пор. ib. II ч. 29); лист не датований, його кладуть на р. 1422, і на тїй підставі Каро (Liber cancell.), Прохаска (Dążenia do unii za Jagiełły, Przegląd Powsz. т. 51 с. 58-9) й ин. приймають р. 1421 або навіть 1422 як дату смерти Цамблака, але така дата листу не опираєть ся на твердих основах, а опорожненнє митрополії й смерть Цамблака доперва по роцї 1420 дуже тяжко припустити, бо трудно думати, аби Витовт і Ягайло прийняли Фотия за митрополита ще за житя Цамблака (як то думає Прохаска, 1. с.), а тимчасом хронїка видана Даниловичом уже під 1420 р. згадує про подорожі Фотия по литовських епархіях (вид. Бєлокурова с. 67-8). Се справедливо завважив уже Ан. Левіцкий — Sprawa unii kościelnej с. 336 (він боронив дати 1419 р).

[53]) Сю молдавську традицію розвинув молдавський історик церкви Мелхіседек, за котрим пішли й иньші румунські історики, а новійше постарав ся сю традицію обставити солїднїйшими арґументами Яцимірский (ор. с. гл. IV). Він приймає, що Цамблак потайки кинув митрополію, скомпромітований своєю подорожию на констанцький собор, виїхав на Молдову і там прийнявши схіму, проживав в Нямецькім монастирі під іменем монаха Гавриїла, списателя численних рукописей, аж до 1450-х рр. На доказ сеї тотожности Цамблака з мон. Гавриїлом Яцимірский навів справдї кілька інтересних фактів, але все таки ся гіпотеза стрічаєть ся з поважними трудностями, які не знати, чи удасть ся їй подолїти. Не входячи в детайлї, піднесу лише найважнїйше: по перше — лишаєть ся невиясненим, звідки ж узяли ся такі численні звістки про смерть Цамблака коло р. 1420; друге — так само незрозумілі причини його утечі (скомпромітованим ми його в дїйсности нїчим не бачимо); по третє, є слїди виразного помішання його в молдавських звістках з пізнїйшим Григориєм — учеником Ісидора, і се підриває до певної міри вартість молдавських традицій.

[54]) Макарий уважав Герасима митрополитом всея Руси (IV с. 105), Ґолубінскому здаєть ся неможливим таке припущеннє, і він думає, що проволока з висланнєм до Царгорода московського кандидата була припадковою — ор. с. с. 416-20. Цитовані низше лїтописи новгородська і псковська, а також житиє поставленого Герасимом новгородського архіепископа Евтимія, писане дуже скоро (цитата у Макарія 1. с.), виразно уважають його митрополитом всея Руси. Се можна б толкувати як вивід зроблений ex post — з того факта, що він того Евтимія висьвятив. Але дуже трудно припустити, щоб московська митрополїя уважала ся необсадженою патріархом від р. 1431 до 1436 (трудности, які виходять з сього припущення, відчуває сам Ґолубінский — с. 420). Московське походженнє Герасима (Ґолубінскому лишило ся воно незвістним) могло богато вплинути на те, що Москва помирила ся з кандидатурою Герасима й не виставила против нього свого контркандидата. В кождім разї се, що він признавався митрополитом всея Руси, майже певно на мій погляд; чи й від разу кандидував і був сьвячений на митрополита всея Руси — се припустити можна, але з значнїйшими застереженнями.

[55]) Біоґрафічні відомости про Герасима, маємо в записп 1428 р.

опублїкованій Соболєвским в чтеніях київських т.IX, про поставленнє його Найд. литов. лїтопись с. 50, 56-7, Хронїка вид. Даниловичем, вид. Бєлокурова с. 75. З Новгор. с. 238, 2 Псковська с. 27. Про конспірацію й смерть Герасима див. т. IV с. 187.

56) Про національність і вітчину Ісидора (Кромер і Бєльский його звуть Болгарином, і ся звістка пішла потім з рук до рук) див. у Ґолубінского II с. 421-2.

57) Про сю подорож Ісидора низше, в гл. VII.

58) Про се див. ширше у Ґолубінского II с. 512-3, що збиває прийняту леґенду про санкцію патріарха. Макарій приймав традицію про таку санкцію (VI с. 20-1).

59) Грамота володимирського епископа Данила — у Макарія VI с. 373 і відти в Рус. ист. библ. VI ч. 72, грамота патріарха у Попова Историко-литер. обзоръ с. 332.

60) Папське бреве Григорию у Пелеша I с. 471 і в Полном собр. лЂтописей VI с. 319.

61) Рус. ист. библ. VI ч. 64, 66, 67, 68, Акт археографической экспедиціи т. I, ч. 49. З слів умови 1448 р. (Акты Зап. Р. I с. 64) „сложатъ на митрополита, кто будеть обЂйма наша любъ” Макарій виводив, що Казимир з'обовязав ся признавати митрополитом взагалї того, на кого згодять ся вони обидва з в кн. московським (IX с. 21), але так толкувати сих слів не можна, бо значать вони стільки що: як митрополит буде спільний. На якусь опозицію Іонї в в. кн. Литовськім вказує грамота Іони — Рус. ист. библ. ч. 78, викликана тим, що полоцький епископ титулував його не „отцем”, а „братом”. Розпорядження Іони в литовських епархіях дивись ibid. ч. 69, 72, 73, 76, 78 79

62) Рус. ист. библ. VI ч. 80, 81, 84, 85, 87, 88: про посольство в. кн. московського — ib. ч. 708.

63) Буля папська до Казимира в старім руськім перекдадї — II. собр. лЂтоп. VI с. 107, про признаннє Казимиром Григория — Р. ист. б. VI с. 691, Воскр.

II с. 149, про його посольство в Москву — в грамотах Іони, ibid. с. 655, 662, 668.

[64]) Див. в його грамотах — Р. ист. б. VI с. 658-9, 664-5, 669-70.

[65]) Про вісїм литовських епископів, що прийняли Григория, каже Воскр. 1. с.; стільки їх і було, з виключеннєм епископа чернигівсько-брянського — про нього Никон. VI с. 2-3, до ньогож з правдоподібністю прикладають грамоту Іони — Р. и. б. VI ч. 89.

[66]) Зміст патріаршої грамоти подають старі письменники унїятські, починаючи від Кревзи (Kreuza — Obrona iedności cerkiewney, 1617 — Рус. истор. библ. IV с. 235 і 270), і за ним иньші (як Дубович Hierarchia albo o zwierzchności w cerkwi bożej, 1664 с. 182, Kulesza Wiara prawosławna 1704, с. 174 й ин.). Про заходи Григория у патріарха каже грамота в. князя Василя до Новгорододців (Р. ист. б. VI ч. 100): вона оповідає про даремні заходи його за патріарха Симеона, потім наступає прогалина, але з контексту видно, що йде мова про грамоту нового патріарха якогось дуже немилого Москві змісту. Се зовсїм згоджуєть ся зі змістом тої патріаршої грамоти у згаданих унїятських письменників. Пор. Макарія т. IX с. 39, Ґолубінского II с. 534.

ЄРАРХІЧНІ ВІДНОСИНИ. ОБСАДА МИТРОПОЛЇЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНЇ XV В., МІСАІЛ. СПИРИДОН, СИМЕОН, ІОНА, МАКАРІЙ, ЙОСИФ БОЛГАРИНОВИЧ. ОБСАДА МИТРОПОЛЇЇ В XVI В. — ІОНА Й ЙОСИФ СОЛТАН, ЙОСИФ І МАКАРІЙ, ПРОДАЖА МИТРОПОЛЇЇ, СИЛЬВЕСТР ВЕЛЬКЕВИЧ Й ІЛЯ-ІОНА КУЧА, ОНИСИФОР ДЇВОЧКА Й МИХАЙЛО РОГОЗА. ОСЛАБЛЕННЄ ІНҐЕРЕНЦІЇ ПАТРІАРХАТУ В ОБСАДЇ МИТРОПОЛЇЇ, НЕВДОВОЛЕННЄ З ПАТРІАРХАТУ, ОСЛАБЛЕННЄ УЧАСТИ ПАТРІАРХІВ В ЦЕРКОВНИХ СПРАВАХ РУСИ, ЗРІСТ ІНҐЕРЕНЦІЇ ПРАВИТЕЛЬСТВА.

До тепер, як ми бачили, конкурують з собою: вибір митрополита духовенством і православною аристократиєю, з більшою або меньшою участию в. князя, і номінація з патріархату. Роман, Антонїй галицький,

Герасим, вибрані собором чи правительством [1]), посилають ся до Царгорода й дістають посьвященнє; Іван (луцько-галицький) і Григорий Цамблак, тим же способом вибрані, не дістають — посьвящення, наслїдком перешкод від московських митрополитів; посередню форму маємо в поставленню Кипріяна — за певним порозуміннєм патріархата з князями. Від патріархату присилають ся без всякого порозуміння митрополити як Фотий, Ісидор, також Григорий. На будуще відпадає, наслїдком розриву Москви з Царгородом, оден (неґативний) чинник при обсадженню київської катедри — впливи московського духовенства й правительства. Мають за тим уложити між собою modus vivendi иньші чинники: патріархат, литовсько-польське правительство й собор православних.

По смерти Григория (умер зимою 1473) [2]) власне вийшов конфлїкт між сими чинниками, але він в подробицях своїх неясний. Зі звістної „епістолїї" до папи Сікста [3]) виходило б, що в Литві, по певній проволоцї, вибрано на митрополію Місаїла, епископа смоленського, з боярського рода Пстручів [4]). Хто виберав його і при яких обставинах, не знаємо зовсїм, а мало б се стати ся по кількох лїтах по смерти Григория. Ся довша прогалина, в звязку з висланою тодї, зараз по смерти Григория [5]), грамотою до папи від епископів, князїв і православних людей, змісту, як виходило б, анальоґічного з пізнїйшою грамотою 1476 р., то значить з прошеннєм від папи оборони від кривд зі сторони латинського духовенства, — давала б здогадувати ся, що поставленнє митрополита могло стрінути ся з перешкодами зі сторони латинського духовенства, що виходячи з прецедента — попереднього поставлення митрополита Григория папою, могло противити ся вибору нового митрополита. Се дуже правдоподібно, і сими перешкодами об'яснялась би проволока, яка зайшла з вибором нового митрополита. Дату сього вибору вивести одначе не можна, бо тільки на своїй епістолїї, 14/III 1476, Місаїл підписаний яко „електъ на митрополію кієвекого престола и всея Росіи", а зрештою зветь ся просто владикою смоленським [6]).

Тим часом, поки волїкла ся справа поставлення митрополита в Литві, в Царгородї був поставлений митрополитом київським (для Литви) Спиридон, „родомъ Тверитинъ", прозваний Сатаною „за рѢзвость єго", як пишуть московські лїтописи, що переховали нам одинокі звістки про сього

митрополита. Був то, як показують його писання, чоловік дуже як на той час осьвічений і очитаний, але зрештою про його минувшість ніяких відомостей не маємо, а й обставини самого його поставлення нам незвістні. В початках 1476 р. приїхав він в свою епархію, коли мабуть уже був тут вибраний Місаіл. Спиридона не прийняли, й Казимир казав його увязнити. Правдоподібно, для оправдання такої неґречности була пущена поголоска, що Спиридона поставлено неправно: „поставленъ на мздѢ патріархом, а повеленіємъ турскаго царя”. У вязненню Спиридон просидів довго: ще в 1482 р. присилав він свого посла до в. князя московського, переказуючи, що віз з Царгорода для нього (!) богато мощей, але Казимир то все повідберав. Сею побожною причиною він, очевидно, хотів побудити в. кн. московського до інтервенції, але той не схотів: поставленнє Спиридона в Царгороді митрополитом всея Руси (в однім своїм посланню він титулує себе „архіепископом київським і всея Руси”) для московської церковної політики було зовсім ненаручним, і коли Спиридон пізнійше якось вийшов зі свого вязнення й приїхав в Москву, тут попав у нове вязненнє 7).

Супроти арештовання поставленого патріархом Спиридона, Місаілу ніяково було й звертати ся до патріарха за посьвященнєм. Зрештою, можливо, що на нього робило натиск латинське духовенство і за ним правительство, аби взяв сьвященнє з Рима. В його епістолії можна бачити пробу вийти, бодай pro foro externo, з такої ситуації. Але вона зістала ся нерозвязаною, й Місаіл мабуть так і лишив ся лише „електом” київської митрополії (тим можна толкувати, що і в старі катальоґи київських митрополитів він не війшов): остатні звістки про нього, з р. 1480, все ще говорять про нього як про епископа смоленського.

Тому що по 1480 р. про Місаіла звісток не маємо, приходить ся думати, що вже по його смерти (котру в такім разї мусимо положити десь на осінь чи зиму 1480/1 р.), вибрано собором епископів і „всѢхъ становъ людей”, нового митрополита Симеона. Ситуація перетерла ся тим часом: і правительство і патріархат вийшли зі свого завзятя. По дозвіл на посьвященнє вислано посольство до Царгорода, й патріарх прислав своїх відпоручників — двох епископів, очевидно — для посьвящення Симеона на ґрунті, й „благословенну грамоту”; про се знаємо тільки з пізнійшої, але вповні правдоподібної звістки про сю грамоту в „Палїнодії” Копистенського, що покликуєть ся на перехований її ориґінал, чи копію в

архиві Печерського монастиря [8]). Modus vivendi був відновлений.

Симеон умер в 1488 р. Порядок поставлення його наступника звістний нам нарешті трохи докладнійше завдяки тому, що заховала ся грамота, вислана собором до патріарха [9]). Вона ex post потверджує звістки про попереднє поставленнє. Скоро по смерти Симеона, на „прилежне моленіє” православних епископів і „поспольства”, Казимир „повелѢ (властиво позволив) избрати годнаго настоятеля престолу кіевскому и всея Руси”. Собор з епископів і поспільства, зібравши ся здаєть ся — в присутности в. князя, довго, „по многихъ временныхъ днѢхъ” застановляв ся над вибором і нарешті вибрав „мужа свята, достойна вѢры, умѢющаго в разумных правителя христьянству, въ писаніехъ сугубо наказаннаго, могущаго инѢхъ ползовати и противящим ся закону нашему силного възбранителя и устъ таковѢмъ затыкателя” — архіепископа полоцького Іону. Він вимовляв ся, але супроти „повеленія” в. князя й прошення всього духовенства й поспільства вкінці згодив ся вибір прийняти. Тому що самому йому в Царгород до патріарха йти було „невмѢстно”, вислано по „благословеніє” до Царгорода з собору архимандрита слуцького з грамотами від самого собору — де було описано все так, як я з неї то вийняв, і від в. князя — з прошеннєм затвердження і благословення митрополита. Воно, очевидно, було дано, хоч подробиць того ми не маємо ніяких [10]).

Одначе нашим православним на митрополитів не щастило, вони вмерали дуже скоро, і се при всяких трудностях, з якими звязана була обсада митрополичого стола, давало вірним чимало клопотів.

Уже з початком 1495 р. бачимо нового „нареченного митрополита”, архимандрита виленського троіцького монастиря Макарія, прозвищем Чорта [11]). Про порядок його вибору можемо лише догадувати ся, що він був подібний до попереднього, за те про дальше маємо досить докладні відомости. Під тимже р. l495 сучасна волинська лїтопись записує: „зібрали ся епископи — володимирський Васиян, полоцький Лука, туровський Васиян, луцький Іона й поставили (себто посьвятили, як видко з дальшого) митрополитом Макарія архимандрита призвищем Чорта Київу і всїй Руси, а до патріарха по благословеннє послали старця Діонисея й Германа диякона монаха”, а під р. 1496: „тої осени прийшов з Царгорода від патріарха Нифонта посол — келейник його (прибічний монах) старець Йосиф і з ним

посли митрополита київського Макарія — Діонисий старець і Герман диякон, принесли благословенні грамоти з великими оловяними печатками в. князю й в. княгині, митрополиту, епископам, князям, боярам і всїм православним християнам, тільки посол патріарха закинув епископам: „на другий раз не поставляйте митрополита, доки не дістанете благословення, хиба в крайнїй потребі". Епископи ж сказали: „ми не вирікаємо ся давнїх порядків царгородської соборної церкви й благословення отця нашого патріарха і тільки в крайности поступили так, як поступили й братия наші епископи за в. кн. Витовта — поставили митрополитом Григорія Цамблака, — як і в правилах св. апостолів і отців написано: два або три епископи нехай свобідно ставлять епископа. Посол сказав на се: „ви поступили добре, бо в крайности й від закону мусить ся відступати" 12).

Але вже на другий рік м. Макарій наложив головою, натрапивши на Татар в дорозї до Київа, і таж лїтопись, записавши се, нотує під дальшим роком (1498): „мая 30 в. князь Александръ литовскый даде митрополью киевьскую и всея Руси Иосифу епископу смоленскому, съ епискочьєю смоленскою" 13).

Сей новий митрополит, Болгаринович на імя, був з заможного шляхетського роду 14), спорідненого з Сопігами, і мабуть через протекцію близького в. князеви чоловіка Івана Сопіги, що сам перейшовши на латинство, міг рекомендувати в. князеви свого свояка як чоловіка „вирозумілого", і дістав ся на митрополїю 15). Слово „даде" лїтописи мабуть таки й треба розуміти, що в. князь дав Йосифу митрополїю просто від себе, без соборного вибору. Що така практика почала взагалї закорінювати ся, сьвідчать мало що пізнїйші постанови виленського собору. Що Йосиф міг бути таким способом іменований, може вказувати з одного боку — його услужність для в. князя 16), з другого — та обставина, що з його посьвященнєм справа протягла ся дуже. Кілька лїт Йосиф зіставав ся епископом смоленським і „нареченим митрополитом", і тільки в 1500 р. його посьвящено: „поставиша митрополита києвьского и всея Руси Иосифа епископа смоленского; приєха посол с Цариграда от патріарха Іоакима крестоносецъ Аврамиє и епископи литовьскіи: Лука полоцкый, Кирил луцкій, Васьян туровскый" 17). По своїм посьвященню Йосиф скоро вмер.

Про його наступника — м. Іону не маємо близших відомостей; пізнїйші

письменники пишуть лише, що дістав митрополію за протекцією в. кн. Олени [18]). Так само про поставленнє м. Йосифа Солтана, наступника Іони (нареченим виступає від пол. 1507, посьвяченим від середини 1509), знаємо тільки, що був він поставлений „благословеньємъ светейшого господина вселенского великого патрыарха Константинаграда и єго великого вселенского собора" [19]). Сей момент — благословеннє, себто формальне затверджене патріарха, що випереджує посьвяченнє, таким чином уже уставив ся міцно. Ніякої активнійшої участи в поставленню митрополита патріарх не має; користи його від того, як побачимо далі, обмежують ся невеликим грошевим дарунком. Дійсне значіннє при обсаді митрополичого стола ділять між собою в. князь і собор, але значіннє сього остатнього упадає: соборний вибір вправді згадуєть ся, але иньші звістки з другої чверти XVI в. вказують виразно, що се була вже гола фраза, і властиво вибір митрополита заступило вже іменованнє, або затвердженнє в. князем купна, чи уступки митрополичої гідности кандидатови від попередника.

І так поминаючи наступника м. Йосифа Солтана (умер десь зимою 1521/2 р.), також Йосифа іменем, бо про поставленнє його не маємо ніяких подробиць (перед тим він був архієпископом полоцьким, в 1522 р. був нареченим, з кінцем 1523 посьвяченим митрополитом, а умер 1534 р.) [20]) — маємо характеристичні з сього погляду звістки в в. княжій грамоті про поставленнє його наступника м. Макарія. „Бив нам чолом, пише в. кн. Жиґимонт, владика луцький і острозький еп. Макарій і просив нас, аби ми його обдарували хлїбом духовним — митрополією київською, галицькою і всея Руси, що перед ним держав м. Йосиф; в тім говорила за ним наша королева й в. княгиня Бона, а просили воєвода виленський і т. и. Ольбрахт Гаштольд і всї князї й пани грецького закона, аби ми дали йому ту митрополію й обдарували тим хлїбом духовним, бож і м. Йосиф за свого житя відступив йому сю митрополію по своїм животї". Вел. князь з огляду на ті прошення за Макарієм сповняє його бажаннє [21]).

І так тут в основі справи лежить уступка, по всякій правдоподібности — продажа митрополитом Йосифом кандидатови — Макарію прав на його митрополію по його смерти, подібно як продавали ся всякі держави. Подібно як при таких продажах, на се треба було затвердження в. князя; на се уживаєть ся протекції впливовійших осіб на дворі, й таке затвердженнє осягаєть ся. Рекомендація „всїх князїв і панів грецького закону" — то

значить присутних на соймі, фіґурує нарівні з рекомендацією латинника Гаштовта або кор. Бони. Соборного вибору, хоч би для форми, нема в сїм випадку анї слїду; про епископів анї згадки. Митрополія трактуєть ся навіть не як уряд, а якась передавнена держава, і практика ся в духовних кругах вповні акцептуєть ся: рік пізнїйше по своїй номінації Макарій виступає вже яко посьвящений митрополит [22]).

В сїм епізодї нові порядки обсади митрополичого стола виступають з особливою виразністю. В дальшім вони дають себе знати часом меньше виразно, але основа річи не зміняєть ся богато: митрополія трактуєть ся як державна бенефіція, „хлїб духовний" — такий самий як „хлїб сьвітський", по тодїшнїй термінольоґії (хлїб — бенефіція, московське „кормлєніє").

Саме так її трактував наступник Макарія Стефан Велькевич, мечник виленський і скарбник в. князя. Він випросив собі від Жиґимонта Старого виленський троїцький монастир, а в 1551 р., все ще зістаючи ся сьвітською особою, мечником і скарбником, не прийнявши чернечого стану, дістає від Жиґимонта Авґуста т. зв. експектативу на митрополію: грамотою 1551 р., пять лїт перед смертю м. Макарія, в. князь обовязав ся, що по смерти Макарія віддасть митрополію не кому иньшому, а тільки Велькевичу. По смерти Макарія (умер десь зимою 1555/6 р.) Велькевич дійсно сю митрополію дістав і виступає з початку яко наречений митрополит, уже пострижений, з іменем Сильвестра, а кілька місяців пізнїйше яко дійсний, посьвящений митрополит [23]).

На випадок смерти Вельковича — єсть така звістка, дістав був від короля експектативу еп. холмський Теодосий Лозовський [24]), але катедру дістав епископ туровський Іона Протасович (1568, подробицї незвістні). Потім сей Іона, в 1576 р., „будучи вже въ лѢтѢхь зошлый и не можучи службѢ божой водлѢ повинности закону своєго греческого въ рѢчахъ тому вряду и поволанью єго духовному досыть чинити", відступив (себто, инакше сказати — продав) господарському дворянину Ілї Кучі „тоє достоинство архіепископство кієвскоє и галицкоє и всея Руси, зоставивши собѢ старшинство на томъ достоинствѢ въ справахъ духовныхъ до живота своєго". Куча предложив митрополичу запись до потвердження королеви, і Баторий, маючи на увазї, що м. Іона „самъ добровольнѢ тоє достоинство своє на него влилъ и то за живота своєго єму спустилъ", за прошеннєм

„нѢкоторыхъ пановъ радъ", потвердив його на тім — за живота Іони „тотъ врядъ справовати", а по його смерти на підставі нинішньої грамоти перейняти митрополію зовсім на себе [25]). І дійсно, по смерти м. Іони Баторий зіставив митрополію при Кучі й вислав до патріарха лист, повідомляючи його, що митрополит умер і на його місце „залецонъ намъ єсть отъ стану закону греческого смиренный владика (sic) Іля Куча" — тож король просить його благословити, „за чимъ вдячность звыклую отъ насъ яко и отъ предковъ нашихъ относитм будете". Тут, очевидно, треба розуміти оплату за благословеннє, а слова про „залеценьє" кандидата станом закону грецького по тім всім, що знаємо про дорогу, якою Куча дістав ся на митрополію, треба, як бачимо, уважати простою фразою [26]).

Про поставленнє його наступника Онисифора Дївочки (від р. 1579) не маємо докладнійших відомостей. Поставленнє на його місце Михайла Рогози стало ся нїби то за вибором панів-ради і рицерства в. кн. Литовського, „закону и послушеньства церкви греческоѢ", як каже в своїй грамоті Жиґимонт (1589), але сей вибір в дійсности досить сумнївний супроти перехованого листу єзуїтів до Рогози, де вони пригадують йому, що митрополію він дістав без участи православних, лише з волї короля [27]). В кождім разї сама грамота Жиґимонта не говорить про властивий соборний вибір, бо не згадує православного духовенства, а хиба про рекомендацію зі сторони православних сенаторів і шляхти, які трапили ся під той час в Вильнї, де на борзї, по деґрадованню Онисифора, зараз поставлено Рогозу. Так що й правдивого собору для сеї справи не було часу скликати.

З сього перегляду видко наглядно, як протягом столїтя участь царгородського патріархата в обсадї митрополичого стола — участь, що в староруських часах була головним проявом залежности й вузлом звязи руської митрополії з патріархатом, слабла по волї і вкінцї зійшла на просту формальність — удїлення благословенства для вибраного королем кандидата. Розуміє ся, утрата права номінації митрополитів патріархови була прикра, тим більше що патріархи з їх „осьвященим собором" мали значні доходи без сумнїву — і від ставлення митрополита і при всяких нагодах і потребах митрополити-Греки, їх ставленики, приходили їм у поміч з значною грошевою підмогою, так що руська митрополія, при своїй невисокім єрархічнім становищу в патріархатї, була дуже важним

джерелом його доходів. В часах упадку Візантиї, від часів латинської імперії почавши, тягнули доходи з неї не тільки патріархи, а посередно й византийські цїсарі, й безсумнївно — передо всїм з сього фінансового становища оцїнювали вони тїсну залежність руської митрополії від патріарха. Я згадував уже про закиди зроблені з сього становища царгородському дворови в соборній ухвалї про поставленнє Цамблака: „не можемо терпіти, писали вони, насильства царів на церкву божу: сьвятий вселенський патріарх і сьвященний божественний собор Константинограда не можуть поставити митрополита по правилам, але кого звелить їм царь, — тому дар сьвятого духа купуєть ся й продаєть ся, як то було за батька нинїшнього царя, за наших часів, з київською митрополїєю, з митрополитом Кипріяном, Пименом і Діонисиєм (московські конкуренти) і богатьма иньшими: він (той цїсарь) не уважав на честь церковну, а на золото й срібло, тому затягали ся великі довги, робили ся великі трати, заколот, розділ, незгода, убийства, а що найгірше — нечесть церкві київській і всеї Руси; тому ми міркували й урадили, що не годить ся нам приймати таких митрополитів, що за гроші поставляють ся царем, чоловіком сьвітським, а не по волї патріарха й преданію апостольського собора” 28).

Епископи тут, очевидно, поминали умисно патріарха й його собор, звертаючи свої докори виключно на цїсарів, але вини, розумієть ся, тяжіли так само й на царгородськім духовенстві, і Витовт в своїм окружнику висловляє се без церемонії: „то єсмо на них гороздо познали, каже він про патріархів, штожъ они хотять того, штобы по своєй воли ставити митрополита, по накупу, хто ся у нихъ накупить на митрополью, штобы таковый въ ихъ воли былъ: здЂ бы грабя, пусто чиня, а къ нимъ выносилъ” 29).

Дійсно історія боротьби за митрополію 2-ої пол. XIV в. — часи конкуренції м. Алексія, Романа й Кипріяна й замішань по смерти Алексія, які пригадують епископи в вищенаведених словах, повні епізодів, що вказують на незвичайно цинїчні, грубо підкупні відносини на дворі царгородського патріарха й цїсаря й чисто еґоістичне, фіскальне становище їх до руських справ: от аби лише здерти 30). Незалежно від таких спеціальних нагод, при нагоді й без нагоди простягали вони руки до руського духовенства. Маємо дуже характеристичний лист патріарха, перехований в патріарших таки

протоколах, з остатнїх лїт XIV в., до тодїшнього митрополита Кипріяна. Тут згадуєть ся про посольство, вислане вже перед тим до митрополита, в. князя московського й „иньших князїв", по гроші: „як ви недавнїми часами помогли нам жертвами на користь міста (Царгорода), в поміч християнам і великій церкві (патріаршій катедрі), так аби й тепер прислали від себе з жертв иньших християн поміч нам, змученим облогою й війнами окружних ворогів". Сим же разом патріарх висилає нових послів і через них нові, ще пильнїйші припімнення: „У нас наслїдком ворожих нападів і великих видатків на оборону біда ще далеко більша, нїж була тодї, і хоч ми надїємо ся з ваших країв важної й великої помочи, одначе жадаємо, щоб й твоя сьвятість не відмовила своєї участи в тій добрій справі, аби за тебе, дорогий брате, молили ся преподобні отцї. І коли ти давнїйше трудив ся як приятель Ромеїв (Візантийцїв), то потруди ся тепер особливо: поучи, намов, переконай всїх, аби поступили як ми просимо й жичимо: поясни їм, що дати на оборону сьв. міста (Царгорода) лїпше нїж дати на службу божу, або для бідних чи на увільненнє невільників, що хто щось пожертвує в поміч нам, то знайде у Бога більшу нагороду, нїж хто поставить церкву, або монастир, або дасть що на них; бо сей сьвятий город — то охорона християнства всього сьвіта, його твердиня, сьвятість і слава...").

Такі збирачі від царгородського патріарха; а також і з иньших грецьких земель появляли ся дуже часто. Московські джерела доста богаті звістками про них [32]); для наших країв таких джерел з сього часу не маємо, але нема сумнїву, що сї збирачі й наших земель не минали.

Сї побори й драчі, без сумнїву, викликали на Руси сильне незадоволеннє, і на сїм ґрунтї змагання польсько-литовського правительства до ослаблення залежности київської митрополії від патріарха, хоч подиктовані зовсїм иньшими мотивами, знаходили певне підпертє і в руських епископах, і в самих вірних.

Поучені прикладом Москви, що зовсїм зірвала всяку залежність від патріархату, патріархи мусїли бути обережнїйші супроти київської митрополії — мусїли задовольняти ся тою ролею яка їм лишила ся, щоб не стратити всякої власти над тутешнїми епархіями, тим більше що тут можливість унїї з Римом була вічною грозою для патріархату. Хоч як інтересовані тїснїйшою залежністю українсько-білоруської церкви, патріархи, під натиском обставин, мусїли помирити ся з чисто номінальною

участию в номінації митрополитів. Що правда, по за номінацією лишало ся ще просторе поле патріаршій власти. Але й воно також зменьшало ся з часом.

Часи боротьби за митрополію були часами найживійшої участи патріарха в церковних справах руської дієцезиї. Перед патріарха йшли скарги від митрополитів на митрополитів, епископів на митрополитів, митрополитів на князїв, князїв на митрополитів (такі факти ми вже бачили вище). Патріарх кликав сторони на суд перед себе до Царгорода, або висилав на місце своїх апокрисіаріїв, аби вони справу на місцї розслїдили і обвинуваченого, як би ті обвинувачення були правдиві, з уряду скинули. Часами і з власної ініціативи патріарх вглядав у церковні порядки руської дієцезиї. Бачили ми вище нпр. такий факт як висланнє екзарха в Галичину в 1390-х рр.: відкинувши Ягайлового кандидата на галицьку митрополію еп. луцького Івана, патріарх вислав туди в 1397 р. архіепископа вифлеємського, яко чоловіка при своїх талантах іще й „близького й спорідненого своїм язиком і мовою і знайомого й приятеля не тільки тамошнїх князїв, але майже всього народу". В інструкції своїй тому екзархови, з огляду що християне епархій мавровалахійської й галицької за браком пастирів дуже потрібують пастирської опіки, він поручає поучати по церквах людей православній вірі, видалити тих, що неправно там сьвященствують, відправляти всякі служби, поставляти в потребі сьвящеників і церковників, сьвятити церкви і взагалї сповняти всякі епископські чинности [33]).

Чуючи, як виходить з їх рук практика номінації, патріархи старали ся були навіть тим тїснїйшими узлами залежности звязати з патріархатом митрополитів: давши свою згоду на поставленнє митрополитом Алексїя, патріарх з'обовязав його, аби він що два роки приїздив до Царгорода, на патріарший собор, для роз'яснення ріжних питань церковної практики, а принаймнї присилав би в таких справах своїх відпоручників за поученнєм [34]). Поводом нїби було те, що Алексїй, яко не-Грек, не може бути так досьвідчений в грецькій канонїчній практиці як митрополит з Греків (тим патріарх мотивує й практику, що митрополити повинні іменувати ся з царгородського духовенства), але, очевидно, властивою метою було — тїснїйше привязати митрополита до патріархата.

Та житє вело як раз в противний бік. Коли скінчила ся боротьба за відокремленнє київської митрополії й відносини уложили ся, коли

номінація митрополита й епископів стала залежною головою від короля або в. князя,- перед суд його і сойму стали переносити ся ті справи, які в давнійших відносинах ішли перед патріарха. На їх рішеннє йшли й ним рішали ся справи, що по канонїчним постановам належали до духовної власти — патріарха та митрополита.

Так на Берестейський сойм 1511 р. заніс перед в. князя полоцький епископ скарги на митрополита й епископа володимирського, що митрополит в своїх листах титулує його не архіепископом, а тільки епископом, а володимирський епископ „хоче вище від нього сидїти". Як бачимо, справа була того рода, що зовсїм до сьвітської компетенції не надавала ся, але нї в. князь, нї митрополит того не підносили, лише володимирський епископ „тыми Разы съ нимъ передъ нами правовати ся не хотЂлъ", але не знати, з яких мотивів. Митрополит дав в справі того архіепископського титулу свої вияснення, але в. князь для розвязання питання звернув ся до сьвідоцтв полоцьких князїв і бояр, і на підставі їх признав правду полоцькому епископу так в справі його з митрополитом, як і з володимирським епископом 35).

Тридцять літ пізнійше сей спір полоцького епископа з володимирським за старшинство поновив ся: 1541 р. полоцький епископ жалив ся в. князеви на митрополита, що той під час богослуження поставив його „стілець" низше стільця володимирського епископа. На сей раз митрополит одначе спротивив ся юрисдикції в. князя: покликуючи ся на давнійший привилей, що забезпечав компетенції церковного суду, він жадав, аби ся справа відіслана була до духовного суду, на собор епископів. В. князь згодив ся з тим — поручив митрополиту скликати в тій справі собор епископів, але додав: „а коли котра сторона буде собі з того суду (собору епископів) кривдувати, то може відізвати ся (апелювати) до короля" 36). Таким чином навіть роблячи уступку компетенціям духовного суду, в. князь полишив собі апеляційний суд, що властиво, по канонам і давнійшій руській практиці, належав до патріарха.

Взагалї скарги перед короля на митрополита й епископів в справах церковної адмінїстрації були річею дуже звичайною, звісток таких маємо дуже богато. До патріарха в таких справах майже не звертали ся, хиба в чисто релїґійних — по благословенство для церков, монастиря, в спорах

релїґійної науки або обряду [37]). Від його участи ж в церковній адміністрації так відзвичаїли ся, що коли патр. Єремія, під час свого побуту на Руси в 1588-9 рр. забрав ся (що правда — досить нетактовно) до порядковання відносин в руській єрархії, се викликало й певне здивованнє, й рішуче невдоволеннє.

Примітки

[1]) Міра участи обох чинників не всюди може бути вислїджена.

[2]) П. собр. лЂтоп. IV с. 246.

[3]) Про сю епістолію низше; тут лише зазначу, що припускаючи пізнїйшу руку в її нинїшній редакції, не можна припустити, щоб титулованнє Місаіла митрополичим елєктом і згадка про ранїйшу грамоту до папи були в нїй голими вигадками; в основі можемо на неї покласти ся.

[4]) Рід Місаіла уважають княжим — див. Макарій IX с. 40, Чистович I с. 137, але він не був таким, бо його брати титулують ся — нпр. на тестаментї й на иньших документах його (Акты Зап. Рос. III с. 23) — тідьки „панами". Про родину Пстручів і її спорідненнє з родинами Сопігів і кн. Соколинських — Boniecki Poczet rodów с. 264.

[5]) Місаілова „епістолія" каже, що грамоту вислано до папи з лєґатом Антонїєм, а Антонїй їхав через Литву десь в лютім 1473 р.- Воскр. II с. 176-7.

[6]) В українських катальоґах митрополитів він одначе все таки стрічаєть ся; Копистенський, що відкидає автентичність „Посольства", числить одначе Місаіла між митрополитами (Рус. ист. библ. IV с. 1036).

[7]) Про Спиридона — Пол. собр. лЂтоп. VI с. 233 і ще одна записка у Карамзїна VI пр. 629 (с. 93), про його лїтературні працї й пізнїйшу долю — у Макарія IX с. 64-7.

[8]) Рус. ист. библ. IV с. 1037. Звістка потверджуєть ся істнованнєм патріаршої грамоти з тогож часу і з тоїж, очевидно, нагоди для Печерського монастиря — Архивъ Югозап. Россіи ч. I т. I ч. 1. Сказане в тексті про поставленнє Симеона можна витягнути з тої реґести Копистенського.

[9]) Археографическій сборникъ I ч. 2; новійше і ліпше виданнє, а також аналїзу грамоти в тій формі, як її маємо, дав недавно проф. Перетц в київ. Универс. ИзвѢстіях (Челобитная о благословеніи на кіевскую и всея Руси митрополію арх. полоцкаго Іоны Глезны, 1904, кн. X).

[10]) Макарій, виходячи зі здогадів, що Йосиф архимандрит слуцький, що був послом в сій справі до патріарха, слуцьким архимандритом став не скорше як в р. 1492, виводив, що грамота посилала ся десь не скорше як літом 1492, так що всї сї короводи забрали близько чотири роки (IX с. 15-6). Але зміст грамоти такому припущенню рішучо противить ся, кажучи про Симеона, що він умер „въ мало мимошедшеє время”, а доводи Макарія non ante зовсїм не так сильні, аби ми мусїли для них жертвувати сю вказівку. Проф. Перетц, приймаючи доводи м. Макарія, поставив як здогад дату уложення грамоти 1490 р.; він не важить ся датувати її ранїйшою датою з огляду на слова, що „престолъ митрополіи кієвскія не мало вдовствуя бѢ” — але для хронольоґії тут нема міцного опертя („немало” може й не мати хронольоґічного значіння).

[11]) Акты Зап. Россіи l с. 234 (події належать до січня 1495 р.).

[12]) Супрасльская рукопись с. 141, 142-3.

[13]) Ibid. с. 145, 146.

[14]) Про його родове імя й посвояченнє — Акты Ю. и З. Р. I ч. 87, пор. Археографическій сборн. VI ч. 4 (с. 8-9). Болгаріновичів бояр витебських знав з Литовської Метрики Бонєцкий Poczet с. 17. Про особу сього митрополита (якого давнїйше мішали з пізнїйшим м. Йосифом Солтаном див. зміст реферату Малишевского в протоколах III археол. з'їзда с. 56-7 і в Археограф. Сборнику т. IX замітку на с. 422.

[15]) Про Ів. Сопігу — Themer Vetera monum. Poloniae II ч. 296.

[16]) Про услужність Йосифа, що мав з Сопігою намовляти Олену, Олександрову жінку, на латинство — Акты Зап. Р. I ч. 155, Воскрес. II с. 238, тутже про його смерть за рік по посьвященню. Про посьвященнє — Супрасль. рукоп. с. 147.

[17]) Супрасль. с. 147.

[18]) Кревза — в Рус. ист. библ. IV с. 237.

[19]) Акты Зап. Россіи II ч. 10, пор. 51, 55, Акты Виленской ком. I ч. 10 і цитата грамоти у Макарія IX прим. 159.

[20]) Собраніє грамотъ Вильна, Ковна etc. II ч. 33, Акты Южной и Зап. Россіи I ч. 74

[21]) Лебединцева Матеріалы для исторіи кіевской митрополіи с. 39.

[22]) Акты Зап. Россіи II ч. 182. З пізнїйшого нпр. Арх. сборникъ VI ч. 15.

[23]) Описаніе документовъ архива уніятскихъ митрополитовъ I ч. 37 (реґеста), також у Макарія IX прим. 338, Археогр. сборн. VI ч. 17, Собраніє грамотъ Минской губ. ч. 16. Евгеній в своїм Описанїї Кіево-соф. собора (с. 116) каже на підставі незвісного документу, що для посьвящення Велькевича (він його зве Белькевичом) в. князь посилав по благословеніє до Царгорода свого дворянина.

[24]) Исторія россійской іерархіи I [2] с. 413.

[25]) Акты Зап. Россіи III ч. 71.

[26]) Ibid. ч. 80.

[27]) Акты Зап. Россіи III ч. 19, лист єзуїтів у Лукашевича Dzieje kościoła wyznania helweckiego w Litwie I с. 70.

[28]) Акты Зап. Р. I ч. 24, Рус. ист. библ. ч. 38.

[29]) Акты Зап. Рос. — I. ч. 25.

[30]) Дуже бесцеремонно і навіть con amore розкриває сї відносини особливо Ґолубінский в II т. своєї Історії.

[31]) Acta Patriarchatus II с. 359-6l — Р. ист. библ. дод. 46 (тут про дату грамоти).

32) Вибірку звісток див. нпр. у Макарія IX с. 310-11.

33) Acta Patr. II с. 278 = Р. ист. библ. дод. 43.

34) Acta I с. 331 == Р. ист. библ. дод. с. 50.

35) Акты Зап. Рос. II ч. 67-8.

36) Ibid. II ч. 212.

37) Нпр. листи до патріарха по благословенство й потвердженнє Супрасльського монастиря — Археогр. соборникъ IX ч. 1 і 2; А. З. Р. II ч. 55 (1509) — патріарх присилає виленським міщанам антімінс.

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ. ПЕРЕЛОМ З ПОЛЬСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ, СФОРМОВАННЄ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНІ — БІСКУПИ IN PARTIBUS, СТАНОВИЩЕ КАЗИМИРА, ПЛЯНИ ЛАТИНЇЗАЦІЇ ПРАВОСЛАВНИХ КАТЕДР, ПОВОРОТ В ЦЕРКОВНІЙ ПОЛЇТИЦІ КАЗИМИРА, ЗАХОДИ ВОЛОДИСЛАВА ОПОЛЬСЬКОГО Й КОР. ЛЮДОВИКА, БУЛЯ DEBITUM PASTORALIS І ФУНДАЦІЯ ГАЛИЦЬКОГО АРЦИБІСКУПСТВА, ПЕРЕНЕСЕННЄ ЙОГО ДО ЛЬВОВА, БІСКУПСЬКІ КАТЕДРИ — ПЕРЕМИШЛЬСЬКА, ХОЛМСЬКА Й ЛУЦЬКА, ПОДІЛЬСЬКА. УПАДОК ГАЛИЦЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ, ПРЕТЕНЗІЇ ДО НЕЇ ЛАТ. АРЦИБІСКУПІВ, СПІР ЗА ГАЛИЦЬКЕ НАМІСНИЦТВО — ПОСТАВЛЕННЄ ГДАШИЦЬКОГО, ЗАХОДИ ГАЛИЦЬКОЇ СУСПІЛЬНОСТИ В ІНТЕРЕСАХ ЕПАРХІЇ, ВИБІР МАКАРІЯ ТУЧАПСЬКОГО І ЗАХОДИ КОЛО ЙОГО ЗАТВЕРДЖЕННЯ, ВІДНОВЛЕННЄ ЕПИСКОПІЇ, ПРЕТЕНЗІЇ АРЦИБІСКУПА. ОБМЕЖЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ВІРИ В КОРОННИХ ЗЕМЛЯХ, ОБМЕЖЕННЯ КУЛЬТУ, СПРАВА ЗАБОРОНИ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ, ОБМЕЖЕННЯ В ГОРОЖАНСЬКИХ ПРАВАХ; БРАК ПРИВИЛЕЇВ ДЛЯ ПРАВОСЛАВНИХ; ПРИВИЛЕЇ ДЛЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄРАРХІЇ.

Не в порівнянню важнійші ще ніж в відносинах до патріархату, зайшли переміни в відносинах православної церкви до місцевої сьвітської власти.

В давній Руси православна церква була церквою державною, державою протеґованою, жила в тїснім союзї з властию полїтичною, як і в своїм метрополії — Візантиї, й до опіки сеї полїтичної власти, підмоги, оборони в кождій погребі апелювала, бачучи в князю свого опікуна й оборонця [1]). Перехід українсько-руських і білоруських земель під власть королїв польських і в. князїв литовських зробив кінець таким відносинам.

В Галичинї вже окупація Казимира зробила радикальні переміни в такій ситуації: володарем став католик, з католиків складала ся краєва адмінїстрація, з католиків творила ся привілєґіована верства людности, й державною, привілєґіованою церквою ставала католицька.

За самого Казимира ся зміна тільки почала себе показувати. Руський елємент ще був сильний в вищих верствах землї, і з ним треба було рахувати ся супроти неустанної боротьби з Любартом. Казимир тримав ся супроти нього обережно, в церковних справах спеціально. Хоч він ще в 1351 р. розписував папі, що в новоздобутих ним землях можна заложити цїлу католицьку митрополію з сема катедрами, але з орґанїзацією латинської церкви не спішив ся, і взагалї католицькі інтереси він культивував головно в своїх листах до папи, понуджуючи його до помочи в заходах коло окупації Руси. Біскупи, які іменують ся за його часів для ріжних катедр на Руси — для Перемишля, Львова, Холма, Володимира, а 1371 р. згадуєть ся і арцибіскуп для Галича [2]), — лишали ся, як і їх попередники біскупами номінальними, in partibus, і пробували в ролї суфраґанів при иньших, нераз дуже далеких катедрах, в Нїмеччинї, Анґлїї й ин. [3]). Сама папська курія не мала їх в памяти й не брала в рахубу, як епископів номінальних (ad titulos vagos): творячи пізнїйше арцибіскупство галицьке, воно як побачимо, зовсїм іґнорує тих давнїйших арцибіскупів галицьких, а з утворення біскупства у Львові робить велике питаннє, не числячи ся зовсїм з істнованнєм вже давнїйших таких номінальних епископів львівських.

Першим і останнїм, взагалї одиноким певним виступом Казимира в справі орґанїзації латинської церкви на Руси досї лишаєть ся його проєкт заложення латинської катедри у Львові, де не було православної катедри [4]).

З весни (початку цьвітня) 1363 р. маємо папську булю писану з сього поводу: діставши від Казимира проєкт заснований катедри in villa Lamburga, „що не належить до ніякої дієцезії”, папа поручав ґнєзненському арцибіскупу розвідати ся й донести йому, чи Львів надаєть ся на катедральне місто, чи має вірних і клєриків, і чи дістало б відповідну дотацію [5]). Що відписав на те арцибіскуп, не знаємо. Справа пішла в проволоку. Причиною, чи одною з причин могли бути претензії любуських біскупів, що запобігаючи заснованню біскупства в Галичині, маніфестують в 1360-х рр. свої біскупські компетенції й функції в Галичині, й находять тут признаннє сих компетенцій [6]). Але видко сам Казимир не мав великої охоти переводити свої пляни в дійсність, бо укладаючи потім, в 1367-8 рр. угоду з любуським біскупом (з котрим був прийшов до конфлїкту), мав певну спромогу забезпечити собі свобідну руку в твореннню катедр — чи у Львові, чи в иньших містах, але не зробив того, і до утворення львівської катедри так і не прийшло. Зрештою не знаємо напевно анї одної фундації Казимира на користь католицької церкви (з виїмком звістки про розпочату ним будову катедри в Володимирі, де він всякими способами хотїв забезпечити опорну точку польському пановванню на Волини) [7]), як з другого боку не знаємо й про якісь насильства над церквою руською. Правда, звістка північного лїтописця, записуючи похід 1349 р., каже при тім що Казимир заберав православним церкви: „много зло крестианамъ створиша, а церкви святыя претвориша на латыньскоє богумерзъкоє служеніє” [8]). Але я рішучо думаю, що ми тут маємо до дїла з байкою, витвореною далекою поголоскою, бо Казимир, хвалячи ся своїми подвигами перед папою, аби заохотити його до дальших жертв (зміст його тодїшнїх реляцій в головнім знаємо) [9]), певно не промовчав би й такої своєї ревности для католицтва, коли б її дійсно був показав.

Як толкувати сю пасивність Казимира в справі орґанїзації латинської церкви на Руси? Якимись перешкодами — канонїчними, чи полїтичними, які мовляв він стрічав у сїй справі (як толкують особливо польські історики), витолкувати ся трудно, бо те що слїдом по нїм міг протягом кількох років зробити Володислав Опольський, безпечно міг зробити й Казимир: обставини в головнім були тіж самі. Головно ж, що й якихось більших заходів ми з боку Казимира не бачимо. Чи була се глубока рівнодушність до справи, чи обережність полїтика? Може бути й се й те,

але може бути ще иньше об'ясненнє.

Дивлячи ся на православє як на збочіннє з правдивого шляху віри, католицькі достойники тих часів взагалї всяку православну, церковну орґанїзацію були склонні уважати за таку, що per nefas зайнята „схизматицькими” особами, а повинна бути обсаджена духовними католицькими. Коли окупація Казимиром Галицької Руси розбудила в католицьких духовних кругах заінтересованнє тутешнїми церковними справами і поставила на чергу справу орґанїзації латинської церкви, в папських, взагалї єрархічних кругах сеї церкви справу трактували дуже легко, стоячи на тім становищі, що православні руські катедри Галичини і Волини — се катедри властиво католицькі, тільки неправно опановані схизматиками, отже їх треба лише обсадити католицькими епископами, і католицька церква буде орґанїзована.

Такий погляд католицької єрархії на руські катедри, видержаний вповнї, включно до орґанїзаційних буль з 1370-х рр., мусів бути звістний Казимирови, і нема нїчого неправдоподібного, що й він з початку стояв на тім самім становищі, поки не приглянув ся руським відносинам близше: він міг сподїватп ся, що вичекавши трохи, можна буде обсадити православні руські катедри католиками, і таким легким коштом прийти до готової католицької церкви, отже закладати нові, латинські катедри нема потреби. Розстрій руської церкви в Галичинї (посьвідчений звісним уже нам листом Казимира до патріарха 1370 р.), доведений до того, що тут вкінцї забракло зовсім епископів, міг піддержувати Казимира в такій надії, а можливо навіть, що й він сам причинив ся до сього розстрою, ставлячи перешкоди в обсадї катедр. Тільки близше приглянувши ся галицьким відносинам мусів він переконати ся, що сама собою справа ся не розвяжеть ся, і що православні катедри на латинські можна буде перетворити хиба брутальними насильствами. До сього полїтика Казимира не мала охоти — отже треба було подумати про твореннє католицьких катедр на ново.

Коли таке об'ясненнє справедливе, то супроти нього піднесений Казимиром в 1360-х рр. проєкт заснования латинської катедри у Львові означав би поворот в його церковній полїтицї: папська курія далї держала ся погляду, що треба обсадити католиками готові давнїйші катедри, але Казимир з сим пляном розпрощав ся й підніс гадку заснования нової латинської катедри, і то в такім містї, що ще руської катедри не мало, або як папа писав — не

належало до нїякої дієцезії. А петиція Казимира до царгородського патріарха про відновленнє православного епископату, що кілька рік за тим пішла від Казимира, показувала, що він попрощав ся з гадкою використати розстрій православної церкви на користь латинської.

Сю петицію ми вже знаємо [10]). Її звичайно оцінюють як полїтичний крок, звернений против православної церкви: що Казимир хотїв її ослабити відлученнєм Галичини від київської митрополії. Але се об'ясненнє не зовсїм справедливе, принаймнї одностороннє. Галицької митрополії, як ми тепер дуже добре знаємо, Казимир не видумав. Його петиція була, противно, уступкою православним, зробленою, очевидно, під їх натиском, а може і з укритою гадкою — тим певнїйше привязати новоздобуті волинські волости до Польщі. Епископів забракло на галицьких катедрах, очевидно, вже від довшого часу, і сю справу перед Казимиром православні мусїли порушувати не від учорашнього дня, але Казимир, як я сказав уже, міг умисно ставити ріжні перешкоди обсадженню руських катедр, аж нарештї уступив.

Відновляючи православну єрархію, разом з тим треба було, з польсько-католицького становища судячи, енерґічнїйше забрати ся до орґанїзації католицьких катедр. Але на се Казимирови чи часу забракло (як знаємо, він умер 1370 р.), чи енерґії — досить, що для орґанїзації католицької церкви в Галичинї він так таки нїчого й не зробив, і взагалї полишив Галичину, з католицького становища беручи, в станї як найменьше відраднім. Там, як доносив вікарий францісканів в 1372 р., „не було церков анї катедральних, анї парохіальних, анї парохів до душпастирства, а невірних і схизматиків така маса, що супроти множества нечестивих можна було знайти тільки поодинокі особи вірних (paucae personae)" [11]). Вправдї, як ми вже знаємо, тягом іменували ся католицькі біскупи, а був навіть і „галицький архіепископ", але о скільки все се було ілюзоричне, показує папська буля до католицького епископа серетського, на Волощинї, аби він взяв у свою душпастирську опіку „деякі сьвітські католицькі особи, чоловіків і жінок", що пробувають у Галичи й галицькій діецезії, „як вівцї без пастиря, не маючи католицького епископа" [12]).

Пишучи се в перших днях 1372 р., папа знав уже про появу в Галичу „схизматицького епископа", себто новоіменованого митрополита Антонїя.

Кілька місяців пізнійше, він, як каже — non sine mentis turbatione, довідав ся, що й по иньших руських катедрах появили ся „численні” (quamplures) православні епископи (поставлені Антонієм). Не підозріваючи, що се відновленнє православної єрархії стало ся за згодою польського правительства, папа поручав краківському епископу, аби усунув усїх „схизматицьких” епископів з їх катедр 13). Папська курія, як бачимо, все ще зіставала ся при ілюзії, що руські катедри можуть, і повинні обсаджувати ся католиками. Але в Польщі, очевидно, сеї ілюзії нїхто не поділяв, і на дневнім порядку стояло вже твореннє нових катедр для епископів католицьких.

Наступник Казимира на польськім престолї Людовик, а особливо його галицький підручник Володислав опольський забрали ся до сеї справи з більшою енерґією, нїж яку показав Казимир, і за короткий час свого правлїння положили міцні підвалини орґанїзації католицької церкви в Галичинї. Головно се було, здаєть ся, дїлом Володислава — від нього маємо ряд фундацій на користь латинства, тим часом як Людовик виступає лише в ролї посередника з курією, а зрештою окрім ріжних побожних замірів, в житє одначе не переведених, нїчого про нього не знаємо.

Ми не знаємо перших зносин в сїй справі з курією. Правдоподібно, Володислав слїдом по своїм переходї в Галичину підняв справу латинських катедр, а я здогадував ся б, що властиво він, як і Казимир, проєктував лише катедру у Львові. Суджу з того, що Володислав зараз по затвердженню галицького арцибіскупства старав ся, аби перенесено його до Львова, і тільки йому й дав дотацію з усїх катедр, утворених булею 1375 р., а іменований на галицького арцибіскупа канонїк Матвій аж до смерти титулує себе „елєктом львівським” (electus archiepiscopus lemburgensis). Але курія стояла на своїм давнїм становищу, що треба думати не про твореннє нових катедр, а про обсаду вже давнїйших, на які вже й бували іменовані латинські епископи, але були „перед окупацією Казимира захоплені схизматицькими й єретецькими епископами”. Вона отже й тепер звела справу на сю стежку. Крім того на дорозї все ще стояв любуський епископ з своїми претензіями на Русь, доводячи, що Галич, Перемишль, Володимир і Холм — то зовсїм не катедри, а звичайні парохії (і се знову було справедливо, коли говорило ся про латинські церкви), і що вони належать до його дієцезії. Справа пішла в проволоку. Але Володислав і Людовик постарали ся принаглити справу листами й посольствами до Риму. Курія,

ще раз поручивши польським епископам розслїдити сю справу, вкінцї рішила ся розрубати сей вузол і на припімненнє Володислава, в лютім (13/II) 1375 р. папа Григорій XI видав свою булю Debitum pastoralis officii, що послужила підставою орґанїзації католицької церкви на Руси [14]).

Буля признавала Галич, Перемишль, Володимир і Холм за міста катедральні, зносила над ними всяку власть і права любуського епископа та приймила під безпосередню власть курії. Галич признавав ся архіепископією, три иньші катедри — її суфраґанїями. Наколи б на сих катедрах були які епископи схизматики, буля їх усувала й заповідала скору обсаду їх католицькими епископами, застерігаючи сї номінації виключно для курії.

Дійсно, кілька місяців пізнїйше папа іменував арцибіскупом в Галич Матвія, перед тим ерлявського канонїка. Проганяти з тої нагоди православного митрополита з Галича, як поручав папа в тій своїй булї, розуміє ся, нїхто не думав. Але на катедральну церкву, як каже Длуґош, арцибіскупу таки віддано пізнїйше якусь православну церкву. Чи дістав він уже при тім що з маєтностей православної митрополії, не знаємо. Як не зараз, то дещо пізнїйше, по упадку православної галицької митрополії, але в кождім разї з маєтностей православної катедри чимало перейшло до латинської. Про се маємо вправдї пізнїйшу, але вповнї варту довіря місцеву традицію (хоч вона в іменах і датах робить помилки, але в основі мусить мати факти): „тотъ столецъ галицкій, писали православні Галичане митрополиту в 1538 р., былъ загинулъ отъ колькасотъ лѢтъ, и на томъ столци галицкомъ учинено єсть арцибискупство латинскоє: которыи были мѢста и села къ Галичу, то все отобрали и на томъ фундовали арцибискупство, гдѢжъ имъ былъ тото фундовалъ Якгейло король и листы папежскими потвердилъ” [15]).

Здаєть ся, православні представляли так історію фундації галицького арцибіскупства не без впливу булї 1375 р. — що воно засновано було на місцї й на маєтностях митрополії. Так в дійсности не було, й незалежно від маєтностей забраних від митрополії арцибіскупство дістало й свою осібну дотацію; її знаємо з пізнїйшої папської булї: Володислав дав арцибіскупу місто Рогатин, замки Олесько й Тустань з їх волостями, десятину з мита львівського і з доходів соляних жуп дрогобицьких і жидачівських та

каменицю ві Львові [16]).

Се наданнє камениці ві Львові стояло в звязи зі згаданим уже вище бажаннєм Володислава — мати латинську катедру не в Галичу, а ві Львові. Ще тодї як важила ся справа католицьких катедр, Володислав представляв курії, що арцибіскупській катедрі лїпше бути ві Львові, сильно укріпленій столиці краю, нїж у Галичі, виставленім на напади „Татар, Литвинів і Схизматиків". В тім напрямі потім робили старання й самі галицькі арцибіскупи. Але курія, виходячи вже з звістного нам прінціпа про старі руські катедри, нерадо приймала сей проєкт, і тільки в 1412 р., заходами Ягайла, удало ся прихилити її до того [17]). Від тодї латинські арцибіскупи — що вже й перед тим писали ся часто львівськими й залюбки перемешкували ві Львові, на все переходять до Львова й приймають титул „львівських".

Друга католицька катедра, що по булї 1375 р. увійшла дійсно в житє, була перемишльська. Се було заслугою самого новоіменованого біскупа, Еріха Вінзена, Саксонця родом. Дотациї нїякої катедра ся не дістала нї від Володислава, що мабуть сеї катедри не просив і нею не інтересував ся (хоч не жалував надань нпр. монашим місіям, домінїканам і францісканам), анї від Людовика. Аж кор. Марія, мовляв сповняючи замір свого батька, наділила перемишльську катедру маєтностями. Але Еріх, хоч застав свою дієцезію, як він оповідає в своїй пізнїйшій фундаційній грамоті для перемишльської капітули, „зовсїм знищену й зруйновану і позбавлену всякої краси й чести католицької церкви", „зайняту схизматиками, разом з численними маєтностями" [18]), тим не зразив ся й не кинув своєї катедри, як його попередники, що, як він каже, навіть не бували в своїй дієцезії [19]). Він орґанїзував капітулу, зібравши „viros catholicos expertos, literatos et ydoneos", визначивши її доходи з десятин і давши дуже суворий, аскетичний режім (що зрештою по нїм простояв не довго), допросив ся дотациї від кор. Марії, що надала катедрі (в 1384 р.) Березів (теп. місто), Доморадь, Ровне, Чергову (в Сяніччинї) й Радимно (теп. містечко), й загосподарив сї маєтности [20]).

В 1412р. Ягайло, як ми вже знаємо, наділив перемишльських латинників катедрою: переїздячи через Перемишль, а почувши закид від якихось Нїмцїв, що він сприяє схизматикам, Ягайло, аби очистити ся від сього

„несправедливого закида”, як каже Длуґош, казав віддати латинникам прегарну руську катедру, збудовану Володарем Ростиславичом, — викинути з неї руські гроби й посьвятити на латинську. Се й було зроблене, „при гірких риданнях, криках і слезах руських сьвящеників і народа, що уважала се за крайню обиду й кривду своєї релїґії”, помічає Длуґош [21]).

Дві иньші катедри, утворені булею Debitum pastoralis,- володимирська й холмська, якийсь час зіставали ся далї in partibus. Про холмську місцева традиція каже, що свою дотацію дістала вона від Ягайла в 1417 р., і від того часу стала міцно на ноги [22]). На пунктї володимирської катедри вийшли якісь близше нам невідомі вагання чи суперечности в польсько-литовських сферах: Витовт хотів зробити з Володимира латинську катедру для цїлої Волини, надав її мєтности і піддав її також землю Луцьку, Белзьку і Берестейську, але пізнїйше заіменовано, можливо — на бажаннє Ягайла, осібного епископа в Луцьк, і справа скінчила ся тим, що в 1420-х рр. володимирську катедру прилучено до луцької й передано її дотації (1428) [23]. Від сього часу ся волинська (луцька) катедра істнує вже вповнї реально. Окрім того в тих же часах заснувало ся біскупство камінецьке; перші тутешнї біскупи, в початках XV в. були, здаєть ся, з домінїканів, отже се були біскупи титулярні. Але вже в Свитригайлових часах (1430 р.) камінецький біскуп, як ми бачили в своїм місцї, відограє ролю в місцевій полїтицї. Дотовано було се біскупство за Витовта: так твердив біскуп Матїй за кор. Ольбрахта, й тодї дістав від нього потвердженнє на сї Витовтові надання (дуже значні!), бо мовляв Витовтів привілей згорів. На жаль тільки він докладнїйше не поясняє, коли такий важний привілей мав пропасти, і взагалї висловляєть ся про се дуже загально [24]).

Окрім того, ще в часах булї Debitum pastoralis були в проєктї катедри: київська і туровська. З них туровська не прийшла зовсїм до житя, а київська зістала ся на довгі віки властиво титулярною, хоч біскупів київських почали іменувати ще від тодїж — від 70-х рр. XIV в [25]).

Таким чином в остатнїй четвертинї XIV в. з'орґанїзувала ся в українсько-руських землях (головно в західнїй їх частинї) католицька церква, і по плянам курії мала зовсїм витиснути звідси православну церкву та заступити її місце. На таке скасованнє православної церкви не відважили ся одначе й найбільше горячі приклонники латинства, — але досить було й

того, що стало ся! Поруч давньої державної — православної церкви сформувала ся нова державна й привілеґіована церква — католицька, і поруч неї православна уже не в теорії тільки, а й на практиці мусїла почути себе в ролї пониженої, бо лише, що найбільше — толєрованої церкви, поруч церкви привілеґіованої. І ще як на те слїдом за з'орґанїзованнєм католицької церкви, православна галицька митрополія прийшла до нового упадку.

Ми знаємо вже, як се стало ся: наступник м. Антонїя Іван еп. луцький не дістав посьвящення й хоч правив галицькою митрополією, але неправно; користаючи з такого непевного його становища, здаєть ся вже м. Кипріян встиг поставити від себе в залежність епархії галицькі, але як не він, то трохи пізнїйше київські митрополити по тій Івановій узурпації взяли галицьку катедру в свою безпосередню власть, і хоч галицька митрополія не була знесена формально, de facto галицька епархія опинила ся в найгіршім положенню. Номінально залежачи від митрополитів, що не іменували сюди епископів (мабуть не хотїли дати тим поводу підняти питаннє про осібність галицької митрополії), а самі теж сюди звичайно не заглядали, — галицька епархія правила ся урядниками митрополита, т. зв. намісниками, і вкінцї навіть іменованнє сих намісників вийшло з рук і власти митрополита.

Здаєть ся, замішання звязані з переходом на унїю м. Ісидора і його виїздом з епархії послужили тому поводом [26]). В кождім разї з одної записи 1458 р. довідуємо ся, що права і доходи митрополита в галицькій епархії під назвою „туторії або опекальництва Крилоського монастиря” надав тодї король старостї галицькому Станиславу з Ходча, а староста відпродав згаданою записею з 1458 р. се опекальництво за 25 гр. иньшому шляхтичу. З сеї записи довідуємо ся, що розуміло ся під тим опекальництвом: староста передає не тільки права на доходи з маєтностей, які належали до Крилоса, себто до митрополичої катедри, але й грошеві кари з духовних, що йшли на митрополита, куницї (себто річні оплати з попів) і юрисдикцію над попами „під мон. Крилоським” [27]). За митрополитом у тім всїм зістали ся якісь мінїмальні впливи: староста предвиджує можливість, що як би він не вистарав ся потвердження на те опекальництво від короля, то митрополит міг того шляхтича від опекальництва відставити; в такім разї староста обіцює звернути йому гроші [28]).

Півстоліття пізнїйше, у сина сього Станислава з Ходча, також Станислава на імя, старости львівського, вийшов спір з арцибіскупом львівським Бернардіном. Кождий з них претендував на право поставляти намісників для православних галицької епархії: у Львові, Крилосї й по иньших місцях [29]). Станислав молодший виходив тут мабуть з батьківського права на крилоське опекальництво, або з якогось пізнїйшого анальоґічного надання. Арцибіскуп, як можна здогадувати ся з документу, відкликував ся на якусь папську булю — може Debitum pastoralis officii, може на булю 1412 р. про перенесеннє його катедри до Львова, і з неї виводив свої права на православну галицьку митрополію. Сї претензії арцибіскупа, розуміє ся, були рішучим натяганнєм документів, але він мав за собою певну традицію — пiдданнє його нагляду, в інтересах католицтва, єретиків і схизматиків в його дієцезії, вчинене Ягайлом [30]), і король, як він сам каже — хотячи сповнити обовязок католицького володаря і причинити ся до лекшого навертання схизматиків на католицтво, став по сторонї арцибіскупа. Грамотою 1509 р. він признав йому і його наступникам право іменувати православних намісників в галицкій дієцезії [31]).

Таким чином галицька православна митрополія опинила ся у власти й юрисдикції католицьких осіб, духовних чи сьвітських, яких, розуміє ся, анї трохи не займали інтереси православної церкви, і вони користали з своєї власти або лише для вибирання доходів, або — ще й для ослаблення православної церкви. Що королївська постанова не лишила ся мертвою буквою, в тім нема сумнїву. Арцибіскуп дїйсно взяв в свою власть митрополичі маєтности й доходи, зломивши спротивленнє православного духовенства. При тім мали дїяти ся брутальні насильства: православні Галичане оповідали митрополиту в 1538 р., що православних крилошан „у поворозѢ ис Крылоса вожено и чересъ ДнѢстръ... (тут прогалина) плавлевано, принужаючи насъ и ихъ у свою моцъ” [32]). Що арцибіскупи справдї іменували православних намісників — або бодай мали вплив на їх іменованнє, показують обставини іменовання галицьким намістником Яцка Гдашицького в 1522 р. (фактів ранїйших не маємо): король заіменував його „за згодою Бернардіна, арцибіскупа львівського”, без всякої участи митрополита. А пізнїйше арцибіскуп іменував намісників і сам своєю властию, а навіть по відновленню галицької катедри претендував на право обсаджування сеї катедри.

Ся справа відновлення галицької катедри взагалі так характеристична для становища православної церкви в Польщі, що мушу тут коло неї трохи спинити ся.

Початком було, здаєть ся, іменованнє того намістника Яцка Гдашицького. Був то православний шляхтич, що знайшовши дорогу до польських панів, а через них до короля, а також і до арцибіскупа, дістав собі від короля наданнє на намісництво не в однім лише котрімсь окрузі, як практикувало ся давнійше, а на цілу епархію галицьку — „в округах Львівськім, Галицькім, Коломийськім, Камінецькім (на Поділю) і Снятинськім", з правом візитації церков і иньшими компетенціями намістників. Кілька місяців пізнійше (1/IX 1522) за прошеннєм деяких панів і за волею й згодою арцибіскупа львівського, король видав сьому Гдашицькому нову грамоту, де окрім намісництва надав йому іще архимандритство, з усїми правами, які належали давнійше митрополитам галицьким [33]). Осібними грамотами король оповістив про се людність і місцевих урядників, поручаючи їм не перешкаджати, а помагати новому архимандриту в виконуванню його прав [34]).

Як бачимо, се було вже в ґрунті річи рівнозначним з відновленнєм галицької епіскопії; тільки титулу епископа сьому Гдашицькому бракувало. Цікаво тільки, що все робило ся за спиною митрополита, зовсїм без відомости його: навіть архимандритом в його епархії Гдашицький став без всякої його участи.

Ображений тим митрополит наложив інтердікт на Гдашицького але то йому нічого не перешкодило в управі епархією. На щастє православних він одначе показав ся ліпшим ніж можна було надіяти ся, й повів себе відповідно до свого становища. Прийнявши постриженнє з іменем Ісакія й осївши ся в львівськім монастирі св. Юра, він дуже діяльно взяв ся до своїх обовязків і повів справу тим успішнійше, що мав прихильників в панах з Ходча. Оден з них був воєводою і старостою львівським, другий старостою галицьким; король, іменуючи Гдашицького архимандритом, спеціальною грамотою поручив їм бути помічним Гдашицькому, і вони дійсно помагали, може хотячи тим відвдячити арцибіскупу за його конкуренцію в справі намісництв, а може — маючи від Гдашицького добру заплату за поміч. Досить, що Гдашицький успішно орґанїзував занедбану свою епархію й навертав назад на православє тих, що були попереходили на латинство за

часів опіки латинського арцибіскупа [35]).

Се затрівожило арцибіскупа й обудило його незадоволеннє, тим більше що Гдашицький рішучо вийшов з усякої послушности йому. Уже на другий рік він скаржив ся королеви на Гдашицького й панів з Ходча, й король наказав їм, аби Гдашицькому не помагали, і при тім поясняв, що Гдашицький — особа залежна від арцибіскупа, як його намісник. Гдашицький одначе собі з того нічого не робив і вів свою роботу далі. Зірвавши з арцибіскупом, він постарав ся навязати зносини з митрополитом, і йому дійсно удало ся з ним перепросити ся. На початку 1526 р. митрополит Йосиф видав грамоту, де увільняв Гдашицького від свого інтердикту, признавав його своїм намісником для галицької епархії (разом з Поділєм) й поручав вірним бути йому послушним [36]).

Таким чином завдяки Гдашицькому галицька епархія прийшла в нормальнійші відносини й вернула ся під власть митрополита. Гдашицькому одначе се дурно не минуло: арцибіскуп і король вкінці відібрали від нього намісництво, за те що він „не конче похвально (в дійсности — дуже похвально) на тім уряді намісника поводив ся”. Чи Гдашицький піддав ся від разу сьому розпорядженню, можна сильно сумнївати ся; принаймнї, він далї сидів у своїм монастирі св. Юра й звідси не рухав ся. Але арцибіскуп тим часом іменував нового намісника, якогось Яцка Сикору, правдивого свого заушника, і той дійсно повів себе так, що викликав загальні нарікання православних, які по хосенній діяльности Гдашицького не хотїли більше зносити таких надужить [37]).

Православне духовенство галицьке, шляхта й міщанство дуже енерґічно взяли ся до справи своєї епархії. На „безаконства” Сикори полетїли скарги до митрополита й короля. Митрополита Сикора, розумієть ся, не слухав ся. Православні супроти того просили митрополита, аби віддав їх під опіку перемишльського епископа Ларивона. Але митрополитови такий плян не подобав ся: він, очевидно, побоював ся, що галицька епархія в такім разї перейде зовсїм під власть перемишльського епископа, а в дальшій консеквенції той міг би ще й претендувати на титул галицького митрополита (сей титул як раз з початків XVI в., коли галицька епархія перейшла під власть львівських арцибіскупів, для замаркования своїх прав почали носити київські митрополити, титулуючи себе київськими й

галицькими) [38]). Тож митрополит скористав з кандидатури на намісництво якогось „попа гошівського” (не знати, чи був то піп з Гошова, чи звав ся він Гошовським на імя), що, видно, представив ся йому як кандидат висланий Галичанами, надав йому намісництво й архимандрію й вислав з сим до Галичини, вистаравши ся потвердженнє на те й порученнє від короля [39]).

Тим часом Галичане — православне духовенство, шляхта й міщане, вирікли ся того гошівського попа, що вони його не висилали, й не хочуть, тим більше, що за ним показали ся якісь не конче похвальні історії — виточені були йому процеси. Тодї митрополит відписав Галичанам, що він лишає сю справу на їх волю: коли вони того гошівського попа не хочуть, то нехай не приймають, а виберуть собі на намісника чоловіка по своїй волї й пришлють до нього (митрополита). Тодї „яко духовныи и шляхта и мѢщане, такъ все посполство, отъ большихъ и до меньшихъ, земль Рускихъ и Подольскихъ, всихъ закону греческого” (се перший звістний нам факт, де церковна справа наберає такого загального значіння, лучачи всї стани в однїй акції), вибрали на намісника Макарія Тучапського, міщанина львівського, з шляхетського роду [40]), як чоловіка „годного наперед Богу и вашему святительству (митрополиту) и такожь намъ и всему поспольству закону греческаго”, і з сею рекомендацією вислали до митрополита по благословенство [41]).

Митрополит дійсно поблагословив Тучапського на намістника, й потім він від себе, а галицькі православні шляхтичі з свого боку, не гаючи часу, звернули ся до короля з прошеннями, аби потвердив Тучапського на намісництві. Завдяки посередництву деяких сенаторів, справа пішла гладко, і за кілька тижнїв в руках Тучапського було вже королївське потвердженнє (в 1/VIII 1535). Король поручив перемишльському владицї й дворянину свому Рогозинському ввести Тучапського в урядованнє, віддаливши Сикору „для єго выступовъ и противного здоровья”. Тучапський дуже діяльно взяв ся до своїх обовязків: „Ѣздилъ и много працѢ подьялъ и всуды былъ гораздъ почалъ рядити и нарядилъ”, як писали митрополиту Галичане, та радість православних показала ся передчасна. Сикора не хотїв уступати й підняв арцибіскупа. Арцибіскуп поставив питаннє про незаконне поставленнє Тучапського, покликуючи ся на свій привилей в 1509 р., і король визначив комісію для розслїдження прав арцибіскупа на намістництво [42]).

На сю вість рушили ся Галичане. Тучапський удав ся до свого протектора каштеляна краківського Тарновского. До визначнійших православних шляхтичів галицьких і подільських розіслано візваннє, аби їхали до комісарського суду — помагати намінику в його справі з арцибіскупом. Одначе супроти предложеного арцибіскупом привилею 1509 р. на прихильне рішеннє справи комісарами не було що надіяти ся, й православні відкликали ся до суду соймового. На сей сойм, що був скликаний в осени 1536 р., поїхали Галичане — помагати свому наміснику, митрополит вислав також свого боярина, але все те на ніщо не придало ся. Супроти предложених арцибіскупом документів — зачавши від булї Debitum pastoralis, король признав право арцибіскупови й віддав справу намісництва й взагалї галицької дієцезії в виключне його розпорядженнє: „насъ былъ выдалъ король є. м. арцибискупу и бискупомъ у росказованьє и у моцъ, гдѢ южъ ваша милость не мѢлъ намъ у нашомъ законѢ (релїгії) росказовати, одно арцибискупь и бискупове", як писали Галичане митрополиту. Тучапському грозило засланнє на покуту в Тинєцкий кляштор, і православні були певні, що звідти б він уже на, сьвіт цїло не вийшов.

Програвши так безповоротно справу, були вони в великій тузї, коли хтось піддав спасенну гадку — пошукати виходу через посередництво кор. Бони і її клїки. Справдї, через одного з поменьших сенаторів, каштеляна жарновського Йордана православні справдї знайшли дорогу до Бони, й пообіцявши доброго хабара — двіста волів, здобули її ласку. Славна хабарниця взяла ся до старого короля й осягнула свого — Жиґимонт відкликав свій привилей, виданий на користь арцибіскупа. Прибічник королеви Анїбаль Строцці пішов до канцлєра, взяв від нього готовий уже привилей, віддер печатку й самий перґамен на шматки подер, а арцибіскупови казав король написати, що відкладає сю справу, поки він привезе автентичний привилей з 1509 р., а тим часом все таки Сикору відставляв, а Макарія лишає при намісництві [43]).

Тепер треба було тільки стягнути ся на заплату: по уплатї обіцяного хабара король мав видати Тучапському новий привилей — на його користь. Та не легко було стягнути такий капітал. Коли король лїтом приїхав до Львова, де мало зібрати ся військо до походу на Волощину (а натомість вибухнуло шляхецьке повстаннє, звісне під назвою курячої війни, wojna kokosza), Тучапський міг королеви запрезентувати лише 50 волів. Дарунок сей був

дуже на часї, й король казав Тучапському приїхати до Кракова по привилей. Та на відїздї короля зі Львова (осїнь 1537) взяв ся до своєї справи арцибіскуп львівський і встиг так короля обробити, що той на дорозї, в Городку видав якийсь лист на його користь [44]). Про се дав знати Тучапському підканцлєр. Треба було направляти справу, Галичане стягнули ще 110 волів, роздали їх королеви, Бонї, ріжним панам, і Бона з Йорданом пообіцяла справою повести: казала Тучапському приїздити до Кракова по привилей.

Одначе справа не пішла гладко. Хоч православні знайшли не мало заступників перед королем, і Бона старала ся скільки могла, але супроти заходів партиї арцибіскупа король не відважив ся скінчити справу на користь православних і відложив її знову на сойм, що скликаний був на початок 1538 р. до Пйотркова. Тучапський був поїхав туди, але духовні сенатори були приготовані й пильнували сеї справи, тому король і королева радили йому не показувати ся, аж біскупи пороз'їздять ся. Відповідно до тої ради Тучапський зайняв ся закулїсовою роботою, обробляв далї впливових панів і пробувши майже цїлий рік у Кракові та роздавши ще 140 волів (властиво пообіцювавши, бо готових не мав, а ручив за ті воли все тойже приятель пан Йордан), нарештї виходив від короля потрібні йому привилеї. Коштували вони таким чином триста волів!

З тріумфом вернув ся Тучапський до Львова (на початках грудня 1538). Та коли до арцибіскупа дійшла вість про його привилеї, він візвав Тучапського, аби ставив ся перед ним з тими привилеями. Тучапський не пішов, вимовив ся. Арцибіскуп мав сказати: „я того не лишу, доки живу; Русь минї підвластна, король не міг такого привилея видати без мене". Тучапського візвав він на соймовий суд, на сойм скликаний на початок 1539 р. до Кракова. Се зрештою не було несподїванкою, бо й король, видаючи привилеї Тучапському, предвидїв опозицію латинського духовенства. Здаєть ся, що він же порадив, аби вийти з сеї історії, висьвятити Тучапського на епископа, і в сїй справі писав до митрополита. Се треба було зробити як найскорше, ще перед соймом, аби позов не застав Тучапського у Львові, і в серединї грудня православні вислали Тучапського до митрополита, з охоронною сторожею, зложеною з галицьких шляхтичів, що провела його „до границЂ, за Буг, стерегучи привилея и горла отца Макарія (Тучапського), боячи ся, абы арцибискупъ або котрый лядскый панъ єго не догналъ и не казалъ єго забити, бо колькократъ арцибискупъ

казалъ єго забить”. З ним вислана була грамота, підписана окрім духовенства, 33-ма православними шляхтичами: вони просили висьвятити Тучапського на епископа; „а коли, дасть Богъ, отъ вашей милости суполнымъ достаточнымъ владыкою приЂдетъ, южъ арцибискупъ и вси бискупи тому учинити не мочи будуть нЂчего” [45]).

Сповняючи се прошеннє, підперте правдонодібно ще й королївським листом, митрополит посьвятив Тучапського на епископа, тільки з'обовязавши його, що він і будучи епископом, не вийде з ролї митрополичого намісника (на се потім, 1540 р., на соборі епископів Тучапський видав лист, де признавав себе „епископом дворним з рамени митрополита”, обіцював за себе й своїх наступників правити галицькою митрополїєю в імени київського митрополита, й на нього зберати всї епархіальні доходи, дістаючи собі з них половину „за працю”) [46]). А зимою тогож 1539 р. (в груднї) дістав Тучапський королївське потвердженнє на своє владицтво [47]). Скільки воно коштувало волів, на жаль не знаємо.

Се дійсно на разї забило справу. Вправдї на синодї польських епископів 1542 р. порушено сю історію й внесено петицію до короля, аби галицьке епископство знесено [48]), але король її пустив поза уха. Потім, ще за житя Тучапського оден з галицьких шляхтичів Марко Балабан виходив собі у короля експектативу на владицтво галицьке [49]), і коли по смерти Тучапського арцибіскуп львівський зголосив ся перед королем з своїми правами на обсаду намісництва і виводив з того також право обсаджувати галицьке владицтво (jus praesentandi et constituendi), король йому се право признав, але супроти своєї грамоти Балабану поручив сьогож таки Балабана презентувати митрополиту до посьвящення (1549) [50]). Користаючи з сього прецедента Марко (в епископстві Арсенїй) виходив потім експектативу на владицтво свому сину Григорию, в чернецтві Гедеону, що ще за житя батька і правив епархією [51]). Але на сей раз так гладко не пішло.

По смерти Арсенїя Балабана (1569) пригадав королеви арцибіскуп знову свої права на владицтво й сим разом удало ся йому осягнути те, що не удало ся його попереднику: король уневажнив свою грамоту Гр. Балабанови й апробував вибраного арцибіскупом кандидата на владицтво, сьвященика

Івана Лопатку-Осталовського. Митрополит не здобув ся на протест (правда, що Балабани за той час встигли зробити собі зовсїм не особливу репутацію) й висьвятив на владику того Осталовського. Таким чином претензії арцибіскупа були зреалїзовані. Та Балабан не уступив. Він міцно стояв при своїх правах і при своїм привилею, й знайшов сильну підпору не тільки між православними (що розуміеть ся — не раді були робити прецедент з номінації Осталовського), а й між сторонніми людьми. У Львові Осталовського полїтичні власти вправдї впровадили в володїннє епископською резиденцією, але в Галичу Балабан видко мав впливи сильнійші, і староста ніяк не міг впровадити Осталовського: все на перешкоді ставав Балабан з своїми протестами й документами. У Львові він також викинув Осталовського з владицтва, й полїтичним властям приходило ся його реституовати. Шляхтичі забороняли сьвященикам в своїх маєтностях признавати Осталовського. Така війна потягнула ся на кілька років, поки не закінчила її смерть Осталовського: Балабан опанував епархію [52]), а що ще за його житя прийшла унія з своїми комплїкаціями, то й претензії арцибіскупа з сим епізодом були погребані.

Історія сих претензій незвичайно сильно ілюструє пониженнє православної церкви під польським правом, і безрадність православної єрархії, що вирощена під державною протекцією і в ній призвичаєна все шукати опертя, тепер, побачивши сю державну власть против себе, не спромагала ся анї здобути ся на гідну опозицію, анї знайти собі опертя де инде, поки поміч не прийшла сама — від недобитків православної шляхти й міщанства, подражненого не тільки в релїгійнім, але і в національнім почутю сим пониженнєм своєї релїгії.

Незалежно від таких драстичних проявів сього пониження, як отсей галицький епізод, православна церква під польським правом все займала місце релїгії погорджуваної, ледво толєрованої, й її низше становище в порівнянню з католицтвом виразно зазначало ся на кождім кроцї: на кождім кроцї вона мусїла „зносити певні утиски”, quandam depressionem sustinebat, як висловляєть ся привилей Володислава Ягайловича [53]). Не маючи заміру вичерпати всїх таких проявів сеї низшости, я зазначу лише кілька точок:

Тим часом як католицьке вище духовенство мало широкий вплив в управі держави — на дворі, в урядах, в сенатї й на соймі, епископи й митрополити православні не мали ніякої участи анї в державній, анї навіть

провінціональній управі, до сенату приступу не мали, а й на соймах являли ся хиба в ролї петентів, або як особи інтересовані в соймовім суді і т. и.

В обсаді православних духовних урядів, від найвищих до найнизших, правительство й суспільність польська не держали ся зовсїм постанов і порядків канонїчних, практикованих при обсаді пребенд католицьких, і взагалї брали їх не як уряди духовні, церковні, а як бенефіції, прості джерела доходів, і з такого матеріального становища виходячи, трактували їх нераз дуже цинічно, продаючи сї уряди або позволяючи продавати, даючи за заслуги, які нїчого спільного з церквою не мали, й т. и., як то ми вже бачили, а ще побачимо й низше.

Тим часом як католицьке духовенство було свобідне від всяких податків і оплат, духовенство православне було оподатковане. Про податок з попів маємо згадку вже в одній грамотї з р. 1416 [54]). Податкова постанова 1552р., що лишила ся взірцем для пізнїйших, постановляла, що православні сьвященики, зарівно з селянами, міщанами й Жидами, мають платити з церкви по золотому, а „протопопи, инакше намісники” — по гривнї (48 гр.). „Руські й вірменські епископи, владики, архимандрити і иньші пралати” мали заплатити по два гроші від гривни своїх доходів (близько 4%), відповідно до того як постановили давати духовні католицькі [55]). О скільки взагалї руські епископи оподаткували ся анальоґічно з католицькими, про се не беру ся судити, але що сьвященики платили правильно що року по золотому з церкви, — чого сьвященики католицькі не знали, про се маємо зовсїм докладні вказівки в люстраціях [56]).

Самий релїґійний культ православний був звязаний певними ограниченнями. Знаємо, що по деяких містах, як у Львові, де православні Русини були неповноправною людністю, відправлюваннє процесій, похоронів і т. и. було обмежене, або майже заборонене [57]). Тут маємо драстичнїйший приклад, по иньших містах не доходило до того, але певні ограничення православного культу стрічають ся не рідко. Одною з найлекших форм сих ограничень було примушуваннє православних до сьвяткування католицьких сьвят; правительство стояло на тім становищу, що православні повинні сьвяткувати головнїйші католицькі сьвята і в такім дусї рішало спори між католиками й Русинами [58]). Бували і більші утиски — нпр. стрічаємо скарги на дїдичів, що не позволяють ходити до церкви, і

т. и.

Ставленнє православних церков по містах стрічало ся часом з перешкодами. Нпр. коли дрогобичські Русини задумали поставити нову церкву, міщане-католики спротивили ся тому й удали ся до короля, мотивуючи свою опозицію тим, що перед тим в границях міста не було такої церки [59]), і король заборонив православним її ставити (1540). Невважаючи на те православні згодом забрали ся таки до будови сеї церкви. Католики удавали ся до короля, й той наказав старості спинити будову. Сї заборони будили серед православних таке огірченнє, в місті пішли такі розрухи, спори й бійки, що міщане католики, невважаючи на попертє правительства, за ліпше уважали полагодили справу уступкою: слідом по тім королївськім наказі „стала ся угода між міщанами міста Дрогобича rzymskiego posłuszeństwa z ruskiego cerkwi posłuszeństwa”: католики заявили, що відступають від привилеїв на те, аби руській церкві не бути в місті, а Русини не будуть шукати справедливости в сїй справі у короля, але будуть одностайно любити ся, „так як належить християнським людям, підданим одної держави, що сидять під одним правом” [60]). Та так ідилїчно (бодай хоч на словах), розумієть ся, не все такі справи кінчили ся.

Взагалї, хоч не переводила ся консеквентно, але істнувала в правительственно-клєрикальних сферах польських така максима, що нових православних церков не тільки по містах, але і де будь, не вільно будувати. Маємо про се звістки з ріжних місць і сфер, хоч з близького часу. Так польський ксьондз з Перемищини, доносячи в 90-х рр. XV в. свому біскупови про поставленнє нової православної церкви, вказує на безправність сього факту, бо він противить ся уставі, що не позваляє в руських землях будувати на далї церков, а лише поправляти старі, що грозять упадком [61]). А в. кн. литовський Олександр, у відповідь на бажаннє свого тестя, аби для його доньки, а Олександрової жінки, в. кн. Олени була в дворі поставлена православна церква, відповідав (1494/5 р.), що по законам не можна збільшати числа церков „гречеського закону” [62]). Литовський погляд тут служить, очевидно, тільки відгомоном польського. А хоч в законах і уставах ми не знаємо такої постанови против побільшення числа православних церков, і вони, як я вже мав нагоду вказувати, фундували ся на ново неустанно, чи то за спеціальними дозволами (de iure такий дозвіл уважав ся, видко, потрібним), чи таки й без

них — ще частїйше, то тим не меньше, як бачимо, переконаннє про безправність помножування православних церков істнувало, і для становища православної церкви воно дуже характеристичне. Як пізнїйший відгомін його принотую нпр. постанову краківського біскупа з 1626 р., що в Мушинськім ключу (належав до краківської катедри) не може побільшати ся число руських церков і сьвящеників [63]).

Погірдливий погляд на православну церкву як на низшу виявляєть ся і в таких більше формальних річах, як те, що в усякого рода урядових актах звичайно оминали уживати про православні церкви й духовенство принятих виразів як ecclesia, sacerdos, episcopus, і частїйше уживали такі назви як secta, sinagoga, popones, baytcones, vladica, і т. и.

Дїтей з мішаних шлюбів не вільно було хрестити на православну віру, а хрещених треба було силоміць переводити на латинство [64]); так пише Ягайло в листї до урядників Руської землї (1423), поручаючи їм і арцибіскупу львівському нагляд у сїй справі. Для зменьшення мішаних супружеств він поручав улекшувати розвід для них — не брати з таких розводів грошевої кари („розпуст”), що практикувала ся в иньших випадках. Що обовязком правительства, бодай pro foro externo, і він і Витовт уважали — причиняти ся до переходу православних на латинство, про се нема що й казати [65]).

Православні не мали рівноправности з католиками. Що їх не припускали до рівноправного користання з міщанських прав, що селяне Русини виключали ся досить часто з добродійств нїмецького права, ми вже знаємо; се не перешкаджало одначе притягати їх до участи в десятинних й иньших оплатах на католицьке духовенство, власне особливо в осадах нїмецького права, і правительство сю практику приймало за законну. Так нпр. в 1426 р., коли львівська шляхта скаржила ся Ягайлу на претензії латинського арцибіскупа, король признав право арцибіскупу, тільки знизив данину: в осадах нїмецького права львівської дієцезії, міських і сїльських, осадники без ріжниці віри [66]) мали платити арцибіскупови річно по шість грошей широких. Як приклад оподаткування православних селян на латинський костел їх дїдичами наведу нпр. фундацію костела в Золотниках (в Підгаєцькім), 1459 р., де православні мають давати половину тої данини, яку дають католики, але завсїди дуже значну (по кірцеви пшеницї, жита й

вівса), або фундацію костела в Остапківцях (на Покутю) з 1477, де селяне, які сидять на німецькім праві, без ріжниці релїгії [67]), мають давати ксьондзови з кождого дворища по грошику [68]). А хоч в иньших фундаційних грамотах до оплат на костел потягали ся тільки католики [69]), але й тут давали причину до потягання православних такі нпр. застереження, що як ґрунт католика перейде до православного, то православний платить разом з католиками, або й сам прінціпіальний погляд (що дає себе знати і в наведених документах), що осади німецького права призначають ся до католиків, отже коли православний сидить на німецькім праві, мусить платити на католицькі цїли.

До самої Люблинської унії в коронних землях нїхто з православних не міг доступити сенаторського уряду, і тільки підчас Люблинського сойму 1569 р., для новоприлученпх руських земель — Волини, Браславщини й Київщини застережена була для православної шляхти сих земель рівноправність і участь в усякого рода урядах і державах і т. и.

Взагалї цїкаво, й для становища православних в високій мірі характеристично, що протягом кількох століть своєї приналежности до Польської корони тутешнї православні не могли здобути від польського правительства якогось акту признання своєї рівноправности чи бодай якогось охоронного привилею [70]). Браком солїдарности православних трудно се витолкувати. Адже львівські православні міщане в своїй боротьбі против кривд від латинників уміли знаходити протекцію і у Константина острозького, і у волоських господарів, а в справі відновлення галицької катедри виступають разом всї стани православних Галичан — духовенство, шляхта і міщане. Очевидно, або заходи їх розбивали ся на католицькій правовірности польського правительства, або православні, відчуваючи свою малозначність в польськім державнім житю, навіть і не відважали ся виступати з якимись важнїйшими постулятами. Рівноправність бувала признавана, але тільки уніятам, від привилея Володислава Ягайловича з 1443 р. почавши [71]), що признавав рівноправність духовенства уніятського з латинським (отже ідея рівноправности була, тільки відмовлювано її „схизматикам”). Православним же удавало ся від часу до часу добути хиба потвердженнє непорушности церковного суду, єпископських доходів і маєтностей, а якими дорогами й якою цїною діставали ся вони, може поучити оповіджена вище історія одного з таких привилеїв — грамоти

відновленій галицькій катедрі з р. 1539.

Таких грамот ми маємо кілька. Найстарший привилей перемишльської катедри дає дату 1407 р., але дата ся неможлива, та й самий документ непевний, хоч він був потім потверджений Жиґимонтом Старим і Жиґимонтом Авґустом [72]); в кождім разї одначе перемишльська катедра з нього користала, як з правної ґваранції, бо він був признаний правительством за правосильний. В сїй грамотї король потверджує за перемишльськими владиками їх маєтности, звільняючи їх від усяких оплат окрім дани по 2 гр. з селянського двора, також признає їх права на церковні суди й доходи з попів. Другий привилей тоїж катедри, з р. 1469, виданий на скарги перемишльського владики і иньших православних, з цікавим мотивованнєм, що король уважає своїм обовязком боронити православних від кривд, бо й католицька церква толерує їх „в надії унії" (spe future unionis). Король забороняє сьвітським судам і особам мішати ся в духовні справи, підвластні православному епископу, та віддаляти сьвящеників і на їх місто иньших поставляти, як то скаржили ся православні — що дідичі в своїх маєтностях за гроші віддаляють давнійших сьвящеників і дають парохії новим [73]).

Подібну грамоту дістав в 1443 р. владика холмський: король наказав урядникам не мішати ся в суди владики, в справи шлюбні й розводові [74]). Але ся грамота, як і загальна, видана разом з нею, мотивуєть ся унією, проголошеною тоді папою. Галицькому владиці в згаданім уже привилею 1539 р., король признавав власть над всїми православними церквами й монастирями його дієцезії, юрисдикцію над духовенством й право побирати з сьвящеників річну данину (куничне) [75]).

Примітки

[1]) Див. т. III [2] с. 291.

[2]) Арцибіскуп галицький — Theiner I ч. 890 (адреса в оригіналї звучить:

archiepiscopo galiacensi — Абрагам, Powstanie organiz. kościoła łac. c. 262). Кілька місяців пізнїйше (в сїчнї 1372 р.) папа, зовсїм іґноруючи сього арцибіскупа й не згадуючи про нього, віддає нагляд за вірними галицької дієцезії, quibus episcopus scismaticus de facto preesse dinoscitur, біскупу серетському — Bullarium Francisc. VI ч. 1165.

3) Звістки про них зібрав найновійше Абрагам с. 239 і далї. Він пробує довести, в противність давнїйшим дослїдникам, що перемиський біскуп Іван не був біскупом in partibus; але на се нема нїяких доказів, а той факт, що про його наступника Миколая так само не чути в його дієцезії (він мав опацтво в Тремешнї й виступає лише в Польщі), і відзив першого осїлого перемиського біскупа Еріха про своїх попередників (див. низше с. 430), не позволяють зробити для сього Івана виїмку з поміж иньших тодїшнїх біскупів іменованих для Руси.

4) Абрагам, ратуючи прийняте в польській історіоґрафії переконаннє про велику ревність і старання Казимира в справі орґанїзації латинської церкви на Руси, висуває цїлий ряд здогадів про заходи Казимира в сїм напрямі (часом навіть, виставивши з початку певну гадку в формі гіпотетичній, потім повторяє її в катеґоричнім тонї — пор. нпр. сказане про номінацію холмського біскупа на с. 243 і 252) та шукає ріжних перешкод, які мовляв перебивали дорогу zabiegów i starań Казимира; але все се більш нїж гіпотетичне.

5) Theiner Monumenta Polonie I ч. 826. Реґесту листу Казимира з папських протоколів видав Абрагам дод. IX.

6) Документальний матеріал зібрав Абрагам с. 260-1. Лїтература про орґанїзацію латинської церкви в руськмх землях вказана в т. III прим. 23.

7) Янко з Чарнкова — Mon. Pol. II c. 643. Історія про заснованнє Казимиром у Львові першого латинського костела в 1340 р. і катедри в р. 1350, переказана в процесї львівського арцибіскупа Сєраковского з маґістратом і переповіджена у Захаріясєвича Vitae episcoporum praemisliensium c. 32, походить з такого каламутного джерела, що не може йти в рахунок.

8) 1 Новг. с. 350, Воскр. I с. 215.

[9]) Theiner Monumenta c. 532 (ч. 702).

[10]) Див. вище с. 391-2

[11]) Папська буля з 23/V 1372 у Скробішевского Vitae archiep. leopoliensum c. VI, про неї Абрагам ор. с. с. 291.

[12]) Bullarium Francisc. VI ч. 1165.

[13]) Theiner I ч. 910.

[14]) Буля у Тайнера ч. 964, див. тамже ч. 908 і 963.

[15]) Theiner ч. 988, Длуґош т. III с. 360, Акты Зап. Р. т. II ч. 198.

[16]) Akta gr. i ziem. II ч. 51. В Тустани бачать звичайно теперішнїй Урич, в Стрийщинї (про нього т. II [2] прим. 13).

[17]) Theiner I ч. 967 і II ч. 8.

[18]) Nos tamen eandem ecclesiam cum multis suis possessionibus a scismaticis reperimus occupatam, Проф. Абрагам бере вповнї серіозно сї слова, як і згадку про забрані православними маєтности галицького арцибіскупа в булї A. g. z. III ч. 51, і думає, що десь коло р. 1370 був якийсь рух в Галичинї против католицтва, і тодї забрані сї маєтности (с. 291-2, 317). Але сї звістки треба розуміти мабуть як результат звістного нам погляду на православні катедри як на католицькі, неправно опановані схизматиками, і мова тут іде, правдоподібно, про маєтности православних катедр. Подібно мабуть треба розуміти згадки про перемиську діецезію перед часами Казимира (A. g. z. VII ч. 20), де Абрагам бачить слїди істновання сеї катедри за часів Юрия-Болеслава (с. 239).

[19]) quod cum ipsa nullus unquam ante nos personaliter katholicus sponsus scilicet pontifex habitavit.

[20]) Theiner I ч. 1006, Akta gr. i ziem. VII ч. 15, VIII ч. 14 і 20.

[21]) Длуґош IV с. 149.

[22]) Piechowski Cornucopiae infulae Chełmensis (1717), Niesiecki Herbarz т. I, Райфенкуґляор. гл. XI

[23]) Про конфлїкт луцької й володимирської катедри виписки з актів в статї Абрагама Udział Polski w soborze Pizańskim — Rozprawy т. 47. Дотаційні грамоти луцької катедри — Акты литов.-рус. госуд. Д.-Запольского ч. 5 і 9.

[24]) Про камінецьке біскупство Роллє (Antoni J.) Zameczki podolskie II, X; дотаційна грамота його в моїх Актах Барскаго староства I ч. 18.

[25]) Див. Theiner I ч. 966, Okolski Chioviensium episcoporum ordo et numerus (1646, нове вид. 1853, Краків), Niesiecki l. c., Райфенкуґель, 1 c. Dobszewicz Wiadomości o biskupstwie kijowskiem.

[26]) Криловскій в своїх повних баламуцтв статях (Архивъ IX с. 14, пор. 10) твердить, що Ягайло, знїсши (!) в 1414 р. галицьку митрополїю, тодї ж надав право іменовання намістників галицькому старостї. Але се зовсїм безосновно.

[27]) cum omni iure et poenis spiritualium, que ab antiquo adiacere et pertinere spectantur pro tutore dicti manasterii Crilosz, alias na mitropolita, ac etiam cum marduribus de poponis (зам. marduris de poponibas) districtus Hal., ab antiquo super metropolitum exigendis annis singulis... et omnes popones sub monasterio Crilos degentes non coram alio nisi ipso Roman pro omnibus excessibus in iure spirituali respondere debebunt.

[28]) Akta grodz. i ziem. VII ч. 51 і XII ч. 4286. Ся остатня записка усуває всяку непевність що до дати сеї угоди й її автентичности: в Supplementum ad histor. Russiae monumenta вона була видана з датою 1408 р., а видавцї поправляли її на 1508 (так і у Криловского ще).

[29]) Ocasione institutionis vicegerentium ritus ruthenici, alias namiestmki, in Leopoli, in Krylos et alibi in dioecesi sua Leopoliensi.

[30]) Codex ep. Vitoldi ч. 1018.

[31]) Supplementum ad histor. Russiae mon. ч. 50.

[32]) Акты Зап. Рос. II ч. 198.

[33]) Damusque illi facultatem in causis et rebus spiritualibus iudicandi et singula faciendi secundum iura et consuetudines ritus ruthenici, quaecunque ad officium et dignitatem ipsius archimandritae pertinent, et quae quondam wladyka seu metropolites haliciensis in ipsis districtibus exercebat.

[34]) Suplementum ad hist. Rus. mon. ч. 51 і 52, Архивъ Югозап. Рос. I т. X ч. 7 і 8.

[35]) Акты Зап. Рос. II ч. 141, витяги з грамоти 1523 у Зубрицкого Галицкая Русь въ XVI ст. с. 39.

[36]) Грамоти цитовані в попереднїй нотці. М. Макарій (IX с. 217) думав, що сей перехід Гдашицького під зверхність митрополита став ся за згодою короля, але се зовсїм неправдоподібно, а слова „водлугь воли и листовъ господара”, на яких опираєть ся погляд Макарія, значать тільки, що митрополит признав з свого боку за Гдашицьким всї ті права й прероґативи, які перед тим, без його відома, надав був йому король.

[37]) Supplementum ч.53 і 54.

[38]) Першу певну таку грамоту маємо з 1509 р. — Акты Зап. Россіи II ч. 55. Про документи з сим титулом, з давнїйшою датою див. Макарія т. IX с, 205.

[39]) Акты Зап. Россіи II ч. 182 і 193; що гошівський піп представив ся висланником православних Галичан, виходить з текста листа ч. 193, а що він був одною особою з архимандритом Йосифом, згаданим в ч. 182, виходить з того, що Галичане иньших намісників окрім гошівського попа й Сикори не знають в листї ч. 193.

[40]) Король називає його nobilis — Архивъ I. X ч. 11, пор. Нєсєцкого Herbarz IX с. 144.

[41]) Акты Зап. Р. II ч. 193. Дата сього документу означена хибно: як справедливо завважив Макарій (IX с. 239), він мусить належати до 1535 р.; се видко з порівняння його з докум. ч. 185 і 197.

[42]) Supplementum ч. 53, Акты Зап. Р. II ч. 185 і 197. Що документ ч. 197 — лист Галичан до митрополита, і дальший — ч. 198, датовані видавцем на сліпо 1539 р., до сього року належати не можуть, завважив уже Макарій IX с. 244, але не постарав ся докладнійше уставити хрональоґію їх і описаних ними подій. Тим часом се можна зробити зовсїм докладно на підставі вказівок самих листів: коротке канцлєрство Яна Хоєньского й іменованнє Тучапського епископом дають докладні хрональоґічні границї, і між ними треба розложити події. Перший лист був писаний перед осїннїм краківським соймом — се бурливий сойм 1536/7 р. (Бєльский вид. Туровского с. 1073-4, Volum. legum I с. 253-4 і нова розвідка Прохаски Rokosz lwowski w r. 1537 — Kwart. hist. 1902 с. 210 і далї); отже сей лист писаний 8/IX 1536. Історія заходів Галичан коло уневажнення привилея для арцибіскупа припадає на початок 1537. Побут короля у Львові — на лїто (під час звістної „курячої війни”). Довге перебуваннє Тучапського „в Кракові” (треба розуміти — взагалї в Польщі) — на 1537/8 р., і в груднї 1538 р., перед новим соймом, скликаним до Кракова при кінцї 1538 р., писаний був другий лист до митрополита — ч. 198.

[43]) Акты Зап. Р. II ч. 198, Supplementum ч. 54 і 56 (хибна дата 1539 р.).

[44]) Пор. Архивъ Югозап. Рос. I т. X ч. 164 — грамота короля з 8/X 1537, дана в Кракові, де король признає права арцибіскупа над намісництвом.

[45]) Акты Зап. Р. II ч. 198.

[46]) Акты Зап. Рос. II ч. 201, Supplementum ч. 57.

[47]) Supplementum ч. 55, Архивъ Югоз. Рос. X I ч. 11.

[48]) Decreta et constitutiones synodales Petric., друк. 1544; р. (Краків).

[49]) Архивъ I, X ч. 167 і 18-20.

[50]) Supplementum ч. 58.

[51]) Архивъ IX ч. 23, пор. 25.

[52]) Monumenta confraternitatis Stauropigianae ч. 45-50 і 58 (друковані також

в Supplementum ч. 169-176 і Архивъ I. X ч. 24) і Архивъ I. X ч. 26 і 30.

[53]) У Гарасевича с. 79.

[54]) Et saliquas contribuciones repeteremus a comunibus poponibus ad thesaurum nostrum, каже король — A. g. z. III ч. 87.

[55]) Volumina legum II с. 10-1.

[56]) Див. вище с. 280.

[57]) Див. вище с. 242.

[58]) Нпр. Архивъ I. X ч. 4 (Перемишль, 1493), Матеріали р. 1578 (Щирець), і т. и.

[59]) В дійсности в Дрогобичу знаємо кілька церков в тім часї; чи стояли вони за границями міста в тїснїйшім значінню слова, не знаю, але здаєть ся, що католики не хотїли позволити поставити взагалї нову церкву.

[60]) Про сей епізод див. Шараневича Rzut oka na beneficya kościoła ruskiego с. 17-8, мою замітку в Записках т. XXVII „До історії руського обряда в старій Польщі", й репліку дра Прохаски з моїми замітками під тим же заголовком тамже в т. XXX. Подібна справа мала місце, очевидно, і в Городку — див. Матеріали част. II р. 1547.

[61]) illud statutum iuris terrestris, quod disponit nullam sinagogam de cetero in partibus Russie edificare, solum proximam casui aut ruine reformare, non attendendo — Archiwum komisyi historycznej VIII с. 451.

[62]) „Князи наши и панове, вся земля, мають на то право и записы отъ предковъ нашихъ и отъ отца нашого и отъ насъ, и то въ правѢхъ написано, што церкьвей греческого закону больш не прибавляти, — ино намъ тыхъ правъ предковъ нашихъ и отца нашого и нашихъ не годит ся рухати" -Акты Зап. Рос. I с. 141. Кілька лїт пізнїйше, коли Москва справою православної церкви далї допікала. Литві, казав Олександр відповідати в більше толєрантнім тонї: „Король єго милость ховаєт свои подданые какъ были хованы за отца єго мсти короля Казимира: хто у которомъ законе хочетъ

мешкати, тотъ нехай в томъ мешкаєтъ, и церкви хто какия хочетъ, тоть тыє будетъ, такъ рускии, какъ и римскии; ачкольве не дозволено было Руси церквей будувати, але тыми разы король єго мсть то имъ допустилъ". Сборникъ Муханова ч. 74 (Лит. Метрика, Записи V л. 247).

63) До неї відкликуєть ся пізнійший біскуп Задзік — ordinationi illmi ex rmi olim Martini Szyszkowski antecessoris nostri episcopi cracoriensis dto Bodzantini 5 febr. 1626 factae, qua multiplicatio eiusdem ritus graeci ecclesiarum et presbyterorum in clave Muszynensi interdicitur — Перемишльський схематизм 1879 р. с. 265.

64) Ex nunc nullus christianorum vel christianarum ritus romani audeat pueros suos in scismaticam sectam quoquomodo baptisare, et si baptisati sunt — ad ritum suum catholicum reducantur — Codex ep. Vitoldi ч. 1018. Отже той же припис, що до недавна істнував в Росії, на великий і оправданий жаль ріжновірців. Ріжниця була тільки та, що в старій Польщі, при слабій її екзекутиві, се правимо ніколи не бувало вповні переведене, — хоч до секатур давали матеріал.

65) Про інтенцію навертання Русинів на латинство — вистане нпр. пригадати, що краківську академію фундовано між иньшим для здобування neophitarum gentium Lithuaniae, Rutheniae et Walachiae — Codex dipl. univ. Cracoviensis I c. 38. Пор. компліменти папи Ягайлови й Витовту — Codex ep. saec. XV т. II ч. 67.

66) cuiuscunque conditionis aut religionis fuerint — sive sint prophani sive scismatici sive catholici — Akta gr. i ziem. III ч. 100.

67) de omnibus hominibus, tam katholicis quam scismaticis, in iure theutonico residentibus.

68) Akta gr. i ziem. II q. 90, VI ч. 121, див. також ч. 115.

[69]) Нпр. A. g. z. II ч. 41, 61.

[70]) Др. Прохаска, в згаданій своїй репліці (Записки Наук. тов. ім. Шевченка XXX, Misc. с. 6-7), доводячи брак усякого релїґійного гнету зі сторони польської королївської власти, відкликуєть ся до загальних привилеїв — Володислава Ягайловича 1469, Олександра 1499 і партикулярних привілєґій Жиґимонта для владик, нпр. львівського. Та з названих ним привилеїв перший був виданий на користь уніятів, другий — виймає духовенство перемишльської дієцезії з юрисдикції цивільних властей, отже належить до партикулярних, дієцезальних привилеїв, а третїй належить не до Корони, а до в. кн. Литовського. Що до партикулярних привилеїв, то власне історія згаданого дром Прохаскою привилея для галицької катедри дуже докладно поучує нас, скільки та королївська толєранція коштувала.

[71]) Harasiewicz Annales ecclesiae ruthenice c. 78-81.

[72]) Akta gr. i ziem. VII ч. 26. Питанню автентичности грамоти присьвятив видавець, проф. Лїске, значний екскурс і ряд приміток, але його оцінка автентичности випала досить слабо. Документ був предложений до першого потвердження в 1535 р. в копії, бо ориґінал мовляв згорів. Стилїзація документа дуже недоладна, навіть в іменах маєтностей, і Лїске толкував се тим, що маємо тут лихий переклад з руського ориґіналу. Се можливо, але текст в кождім разї лишаєть ся не дуже певний — сам Лїске зазначив одну правдоподібну інтерполяцію. Але головно, митр. Кипріян, що виступає ініціятором сеї грамоти й сьвідком, не жив уже в 1407 р. Остатня подорож його до Ягайла належить до рр. 1404-5, і тому Ан. Левіцький датував згаданий привилей 1405 р. (не підносячи нїяких сумнївів до автентичности його теперішньої форми) — Sprawa unii, Kwart. histor. 1897 c. 327.

[73]) A. g. z. VII ч. 60.

[74]) Архивъ I, X ч. 2.

[75]) Supplementum ad hist. Russiae mon. ч. 55.

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ. ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В КН. ЛИТОВСЬКІМ: ВІДНОСИНИ ВЕЛИКИХ І МІСЦЕВИХ КНЯЗЇВ; ЗАКОНОДАТНІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ПРАВОСЛАВНИХ, ПРИВИЛЕЇ РІВНОПРАВНОСТИ 1432 І 1434 Р., ПРИНЦІП НЕДОПУСКАННЯ РУСИНІВ ДО УРЯДІВ, ПОТВЕРДЖЕННЯ ЙОГО В XVI В., ФОРМАЛЬНЕ ЗРІВНЯННЄ ПРАВОСЛАВНИХ 1563 Р. СТАНОВИЩЕ ПРАВИТЕЛЬСТВА В. КНЯЗЇВСТВА СУПРОТИ ПРАВОСЛ. ЦЕРКВИ, БРАК РІВНОГО ТРАКТОВАННЯ З КАТОЛИЦЬКОЮ, ПРИВИЛЕЇ ДЛЯ ВЛАДИКІВ.

В в. кн. Литовськім православні не чули себе так пониженими, хоч і тут становище православної церкви в порівнянню з староруськими часами погіршило ся дуже, і від охрещення Литви на латинство вона й тут зійшла на становище релїгії низшої в порівнянню з католицтвом.

До переходу на латинство Ягайла, себто до Кревської унії 1385 р. й її дальших консеквенцій, православна церква не була тут такою низшою. Правда, в. князї держали ся поганства або принаймнї православности своєї не манїфестували (Ольґерд і Ягайло); але хоч не уважали своїм обовязком дуже розбивати ся за інтересами православної церкви, то шанували її як релїґію культурнїйшої й численнїйшої части своїх підданих, можна сказати — вищу релїґію. До тогож переважно вона мала до дїла не з самими в. князями, а з князями місцевими, що сидячи по руських землях, самі були православними й стараючи ся йти у всїм слїдами своїх попередників, князїв руської династії, уважали своїм обовязком опікувати ся й православною церквою. Такими були Любарт Гедиминович і його син Федір — князї волинські, Володимир Ольгердович київський і його потомки — Олелько й Олельковичі, Скиргайло й його наступник (властиво намістник тільки) Іван Ольгимунтович, Гедиминовичі пинські, сїверські, дрібнїйші волинські, почасти також Свитригайло (хоч сам був католиком).

Від першої ґенерації Гедиминовичів з українських земель ми взагалї маємо мало документального матеріалу, хиба пізнїйші ремінїсценції, убрані часом в більше або меньше апокрифічну форму, як нпр. грамота Любарта луцькій православній катедрі на маєтности, доходи й суди (фальзіфікат очевидний), як ріжні більше або меньше автентичні записи на евангеліях про надання

князів та згадки пізнійших документів [1]). Але пізнійші грамоти можуть послужити до ілюстрації становища, яке взагалі займали супроти православної церкви сї руські Гедиминовичі. Ось нпр. як починає оден з синів Володимира київського Андрій свій звістний тестамент, списаний 1446 р. в Київі, в печерськім монастирі (рукою старця Пахнутия, Лихачевого брата): „Се азъ рабъ божій князь Андрей Владимировичъ пріЂздилъ єсмь въ Кіевъ съ своєю женою и съ своими дЂтками, и были єсмо въ дому Пречистыя, и поклонили ся єсмы пресвятому образу єя и преподобнымъ и богоноснымъ отцемъ печерскымъ, и благословили ся єсмы у отца нашего архимандрита Николы и у всЂхъ святыхъ старцевъ, и поклонихом ся отца своєго гробу князя Владимира Олькгердовича, и дядь своихъ гробомъ, и всЂхъ святыхъ старцевъ гробомъ въ печерЂ, и размыслихъ на своємъ сердци — колико то гробовъ, а вси тыи жили на семъ свЂтЂ, а пошли вси къ Богу, и помыслилъ єсмь: помалЂ и намъ тамо поити, гдЂ отци и братіа наша, и подумалъ єсмь съ своєю княгинею и съ отцомъ своимъ съ Николою архимандритомъ печерскымъ и съ святыми старцы и съ своими бояры, и отписалъ єсмь..." і т. д. [2]).

Під управою таких князів, де вони задержали ся, (як нпр. за Свитригайла на Волини, за Олельковичів в Київщинї, під князями пинськими, острозькими, і т. и.) не тільки в XIV, а й пізнійше — в XV в., православні не відчували так дуже упослідження православної церкви, хоч уже від самої унїї 1385 р. становище її зміняєть ся дуже на гірше. Уже від тодї великокняже правительство стає на становищі протеґовання латинської церкви й латинників та обмежування прав православних.

І так уже на початку 1387 р., по охрещенню Литвинів на латинство, видає Ягайло в Вильнї дві грамоти, де виразно зазначує таке своє становище. В першій грамотї — так званім першім земськім привилею, він признає ряд привілєґій для литовських шляхтичів, що приймуть латинство, для заохоти їх до сього. Бояре-католики дістають право розпоряджати своїми маєтностями й володїти ними таким правом як шляхта польська; їх маєтности звільняють ся від ріжних робіт і повинностей; вони можуть свобідно роспоряджати шлюбами своїх своячок, і вдови-шляхтянки можуть свобідно виходити замуж за кого хочуть, але з тим обмеженнєм, що лише за католиків [3]). В другій грамотї, виданій два днї пізнійше, Ягайло постановляє для скріплення католицької віри, що всї Литвини, чи в землях

литовських, чи руських, мусять перейти на латинство; шлюби латинників з православними забороняють ся на далї, а як би такий шлюб став ся, православна сторона мусить перейти на латинство, і до того можна її змушувати навіть фізичними карами; маєтности католицької церкви увільняють ся від всяких данин і повинностей [4]).

Далї розвивав сї принціпи звістний Городельський привилей Ягайла й Витовта 1413 р. Потверджуючи ріжні шляхетські привілеґії, признані давнїйшим привилеям, він з притиском підносить, що користати з тих привілеґій можуть лише католики [5]). Окрім того постановляє він, що як новоутворені на польський взір уряди воєводів і каштелянів, так і всякі иньші земські уряди будуть роздавати ся тільки католикам [6]); так само до ради короля й в. князя будуть допускати ся тільки католики, „бо часто ріжниця в релїґії витворює ріжницю і в змаганнях, і тайні справи через те розголошують ся” [7]).

Таким чином православні сими актами виключали ся від шляхетських привілєґій, від урядів і від ради в. князївства, не кажучи вже про таку річ, як заборона мішаних шлюбів та насильне примушуваннє не-католицьких супругів до переходу на католицтво.

Розумієть ся, нема що й думати, аби все се було переведено в житє! В радї в. князя далї засїдали православні князї, уряди по руських землях обсаджувано переважно місцевими панами — православними; часами діставали ся вони й на уряди столичні, до центральної адмінїстрації. Не тільки бували мішані шлюби, без переходу не-католицької сторони на католицтво, але трапляли ся й переходи з латинства на православну віру Литвинів і Поляків, як показує устава Витебської землї [8]). Але таки неприхильна для православних полїтика правительства давала їм себе знати. Таки католики дійсно відтїсняли православних від найбільше впливових урядів, з ради в. князя. Недурно Славили потім Поляки Ягайла й Витовта, що за їх часів тримано Русинів „у зелїзних кайданах” (in virga ferrea), та недопущувано до нїяких впливових посад [9]). Не була та система так консеквентно переводжена, але досить і того, що така система була.

Се приготувало реакцію по смерти Витовта. Як ми знаємо, на верх вийшов Свитригайло, що мав дати коли не перевагу, то бодай рівновагу руським,

православним елєментам в державі. Стараючи ся повалити його, польське правительство уважало вказаним зробити якісь уступки Русинам, і королївські відпоручники, висаджуючи на великокняжий стіл Жиґимонта Кейстутовича, спадкоємця Витовтових традицій, заразом видають в імени короля привилей Русинам, де розтягають на них шляхетські привілеґії признані давнїйшими привилеями (головно привилеєм 1387 р.): маєткові права на взір польської шляхти, свободу шлюбів, свободу від повинностей, та позволяють Русинам також приступати до польсько-литовських гербів, як ознаки шляхецтва. А хоч сей привилей мав в собі деякі формальні непевности, що роблять сумнївним його правосильність, то півроку пізнїйше видає від себе також і в. князь Жиґимонт привилей такогож самого змісту, і сей уже без всякого сумнїву був правосильний [10]).

Та полишаючи на боцї справу правосильности, деякі обставини дуже богато уймали значіння обом сим привилеям — і королївському і великокняжому (р. 1432 і 1434). Передовсїм варто уваги, як я мав уже нагоду піднести [11]), що вони говорять все про „Русинів і Литвинів”, а не про православних і католиків, і хоч безперечно сї етноґрафічні назви уживали ся в тих часах і в конфесійнім значінню, але все таки лишало ся місце ріжним ваганням в інтерпретації: при охотї можна було розуміти се так, що мовляв мова йде про Русинів-унїятів, або й Русинів-латинників. Але важнїйше те, що привилеї надавали Русинам власне те, що вони властиво й перед тим мали, або те, з чого скористати не могли — ті шляхотські привілеґії, з яких спора частина лишила ся й по попереднїх привилеях на папері лише [12]), так що з них не користали й латинники, і тепер певне не скористали й Русини, а з другого боку — з чого користали бояре-шляхта римської віри, певно, того не відмовлювано й православним: конфесія в дійсности, певно, не робила ріжниці анї в маєткових анї в податкових правах бояр. За те не знесено ограничення, зробленого Городельським актом — ограничення власне найбільше реального й болючого — про недопущеннє Русинів до урядів і ради. Так що властиво потїха Русинам від тих привилеїв 1432 і 1434 рр. була дуже мала [13]).

Хоч мовчаннє пізнїйших привилеїв, по городельськім, про ограниченнє прав православних до урядів до певної міри його ослабило, і Русини, хоч зрідка розмірно, діставали ся на вищі уряди, одначе голосний епізод, що мав місце при іменованню кн. Константина Острозького в р. 1522 воєводою

троцьким, показав, що виключеннє Русинів від ради й урядів в правительственних кругах не уважало ся справою вповні пережитою. Литовські пани тоді запротестували против сього іменовання, покликуючи ся на Городельський акт, і в. князь мусів видати грамоту, де признавав, що по городельському привилею він не повинен був давати сього уряду „ніякому Русину і схизматику”, і зробив се лише за згодою і звільненнєм від сеї заборони, даним йому від ради в. князївства виїмково на сей раз, і сей виїмок не уймає сили городельській постанові, і на будуче від неї не можна буде відступити і давати Русинам „того рода гідности і уряди” тільки за згодою старших сенаторів [14]).

Здаєть ся, подражнила тут Литвинів головно та обставина, що в. князь при тім признав Острозькому ad personam перше місце серед сьвітських сенаторів [15]). А на таких посадах православні пани й перед тим бували часом, і в. князь в своїм привилею згадує, на усправедливленнє, що Конст. Острозький вже перед тим займав уряд виленського каштеляна. Але литовські пани, допускаючи виїмки, ніяк не хотіли принціпіяльного зрівняння Русинів в праві на уряди, і хоч при кодіфікації права, в Литовськім статуті обмеження для Русинів не зазначили виразно, то в привилею виданім слїдом за опублїкованнєм Лит. Статуту, з нагоди проголошення Жиґимонта-Авґуста в. князем, в осени 1529 р., се обмеженнє було повторено знову, в дуже катеґоричній формі: в. князь з'обовязав ся, в дусї Городельського привилею, і навіть його словами подекуди, що воєводства, каштелянства, уряди двірські й земські буде давати тільки католикам, і тільки їх буде допускати до ради [16]). Се з'обовязаннє повторене було Жиґимонтом-Авґустом потім, коли він приймав управу в. князївства [17]), і ще пізнїйше, дванадцять лїт перед формальним рівноуправненнєм не-католиків з католиками, не тільки всї отсї грамоти, що обмежали права Русинів до урядів — Городельський привилей, грамота 1522 р., привилей 1529 р. були включені в великий конфірмаційний привилей Жиґимонта-Авґуста й на ново потверджені, але в. князь іще спеціально приобіцяв на закінченнє, що коли давнїйше з постанов тих привилеїв щось не додержувало ся — специяльно що уряди давали ся часом людям грецької віри, то на далї в. князь приобіцює, що того не буде, і він не буде давати людям руської віри, некатоликам, ніяких урядів і не буде припускати їх до тїснїйшої ради [18]).

Та саме вже се усильне припімнюваннє сього обмеження показувало, що в дійсности воно було захитане, і справді ледво минуло десять літ від сього останнього королївського приречення, як против сього обмеження проявила ся така сильна опозиція, що прийшло ся його знести формально. Справа була порушена в звязку з ревізією Литовського Статуту, порученою мішаній комісії, нарівно з латинників і православних. Коли рішено було втягнути в нову редакцію Статута земські (шляхотські) привилеї, піднесено було потребу спростувати ті точки Городельського акту, що обдаровували привілєґіями лише шляхту католицьку. Як справедливо здогадують ся, мала тут значний вплив та обставина, що сим заінтересовані були не тільки православні, а також і протестанти, тодї дуже численні й впливові в радї й на соймі, і що завдяки сьому союзу православних з протестантами домаганнє формальної рівноправности удало ся. Може бути також, що в. князь хотів приєднати Русинів для своїх унїонних плянів. Так чи инакше в. князь і сойм сповнили їх бажаннє. Мотивовано се тим, що не тільки католики, але й православні все похвально сповняли ріжні служби, займаючи всякі уряди, в тім і сенаторські, а Городельську постанову евфемістично об'яснено тим, що „стани Руських земель" не були на тім з'їздї присутні [19]). Тож в. князь „съ порадою и съ призволеньємъ пановъ радъ духовныхъ и свѢтскихъ" постановляє, що панове, шляхта і бояре, без ріжниці національности й релїґії (отже й протестанти та всякі сектанти), також без ріжниці, чи походять вони з родів гербових чи ні, мають користати однаково з усїх шляхетських привілеґій і допускати ся однаково до всяких посад і гідностей, урядів земських і двірських і участи в радї в. князя [20]). А що Городельський акт був виданий на спільнім соймі литовсько-польськім, в. князь приобіцяв, що сю свою постанову, як би була потреба, переведе також і через спільний сойм, що одначе нїчого не уймає правосильности сїй постанові литовського сойму [21]).

Се означало повне зрівняннє православних з католиками, та прийшло воно тодї, як православний елємент в в. князївстві о стільки підупав в своїх впливах і так зійшов на другий плян, що й се формальне зрівняннє йому нїчого не могло додати. Фактичні відносини зістали ся такі самі, як і були, й акт мав тільки формальне значіннє.

Що до самої православної церкви то в відносинах литовського правительства до неї також є певна ріжниця від польського. Правительство

в. кн. Литовського чуло себе правительством не тільки католиків, а й православних, і поводило ся з православною єрархією й церквою з більшим поважаннєм, нїж польське. Маємо грамоти, де в. князь литовський зве православного митрополита своїм „отцем", рада в. князя, себто правительство, — „отцем і господином", а епископів і сьвящеників — почесним іменем „своїх богомольців" [22]). Такої обидливої ріжниці в термінольоґії між православною й католицькою церквою, яку ми бачимо в актах польських, в документах в. князївства ми майже не стрічаємо. Правительство навіть почувало ся до обовязку опікувати ся православною церквою й запобігати непорядкам в ній: вел. князь називає себе супроти православної церкви „фундатором и наивышшим оборонцею", або „зверхним оборонцею костеловъ и церквей божихъ и размноженья вшелякого порядку въ церквахъ закону хрестіяньского", і нпр. в порученню митрополиту скликати собор, 1546 р., в. князь мотивує се тим, що він має бачність на церкви божі й віру християнську, й хоче „въ доброй справѢ яко и костелы наши римскіи, такъ и ваши церкви подлѢ вѢры вашоє заховати" [23]). Не часто, що правда, такі спасенні гадки йому приходили, а участь його в церковній управі зовсїм розминала ся з такими добрими замірами, але цінити мабуть і такий висказ треба.

Але рівноправности православній церкві з католицькою не признавано й тут. Митрополит і епископи православні не мали місця в раді в. князївства й прикро се відчували. В 1568 р. митр. Іона між иньшими петиціями просив також в. князя, щоб на взір біскупів латинських і йому з владиками признане було „мѢстцо и вотумъ въ радѢ єго милости господарской", та покликував ся на „обичай звиклий" — що його „предки архіепископи" мали таке місце. Не знати, які часи й які факти розумів тут митрополит, але практики такої в дійсности не було, й в. князь збув се прошеннє заявою, що він полагодженнє сеї справи відкладає „на иншій часъ". І на соймах митрополит і владики являли ся тільки часом, тоді здаєть ся, як мали якусь потребу, або їх для якоїсь спеціальної потреби кликали [24]). В руських землях за те мали вони досить важну ролю в місцевій самоуправі, засїдаючи на чільнім місці в зборах місцевих панів та репрезентуючи землю й на зверх, як то ми бачили вже вище [25]).

Було і більше того. З уст в. князя, в приложенню до земель в. князївства чули ми висказ, що нових православних церков будувати не вільно [26]). А як

далеко правительственні круги уважали можливим толєрувати православну релїґію в землях в. кн. Литовського, може до певної міри ілюструвати грамота Ягайла для Луцької землї [27]), видана 1432 р., коли луцькі бояре заявили були охоту прилучити ся до Польщі. Признаючи станам і народностям Луцької землї такі права, які мають стани й народности земель Львівської й Краківської, Ягайло понадто ще приобіцяв, що церков православних не будуть руйнувати, анї обертати їх на костели католицькі, анї православних не будуть примушувати до переходу на латинство [28]). Хоч тут Ягайло говорить як король польський і обіцяє се Лучанам як підданим коронним, але очевидно, що для заохоти їх він хотїв їм дати нїяк не меньше, нїж могло їм дати в. князївство, а певно більше, так що сї обіцянки можуть служити за maximum благодатей, на які могли православні числити в в. кн. Литовськім.

Привилеї, давані великими князями литовськими руській церкві, подібні до коронних: вони головно забезпечають компетенції церковного суду, церковної власти и епархіяльні доходи. Цїкаво, що вихідною точкою для них служать фальзифікати. Так в 1499 р. митрополит предложив в. кн. Олександру „свиток Ярославль", себто перерібку Ярославової церковної устави, не знати — чи власної редакції, чи в готовій, як її знайшов, і просив її потвердити. В. князь потвердив, і в потвердженню своїм заборонив урядникам і всяким властям мішати ся в справи церковного суду, а дїдичам — поставляти сьвящеників без благословення митрополита й віддаляти їх власновільно. Чотири роки пізнїйше з таким самим прошеннєм звернув ся до в. князя владика полоцький і дістав грамоту такогож змісту [29]). Потім в 1511 р. митрополит і епископи, за протекцією кн. Константина Острозького, дістали грамоту подібногож змісту, в потвердженнє Ярославового свитка, від нового в. князя Жиґимонта [30]), і пізнїйше не раз видавали ся подібні грамоти про нетикальність духовного суду і власти.

Примітки

[1]) Архивъ Югозап. Россіи I. VI ч. 1. Акты Зап. Россіи I ч. 7, 28, 72 (згадка

про наданнє Івана Ольґимунтовича) й ин.

2) Акты Зап. Рос. І ч. 46.

3) Działyński Zbiór praw litewskich c. l (дата 20/11 1387).

4) Грамоти сеї в ориґіналї досї не видано, польський переклад при виданню хронїки Вановского (Dzieje korony Polskiej i w. ks. Litewskiego, 1847) т. I с. 74-7, реґести у Даниловича Skarbiec ч. 540 і иньших.

5) duntaxat catholicae et romanae ecclesiae subiecti.

6) nisi sint fidei catholicae cultores, і низше — очевидно в тім же значіннє (christianus значило звичайно теж що й catholicus): christianae fidei cultoribus.

7) Działyński Zbiór c. 12-14, особливо § 5 і 11.

8) Акты Зап. Рос. І с. 353.

9) Див. т. IV с. 159 сеї історії.

10) Codex epistolaris saec. XV т. III ч. 17 і 22. В справі правосильности Ягайлового привилею див. т. IV с. 180. Проф. Чермак (Rozprawy т. 44 с. 361, пор. с. 403-4) думає, що привилей був, з унїонних мотивів, відкинений королем і роздертий; се вимагає близшого вияснення.

11) В т. IV с. 180.

12) Див. вище с. 63.

13) Отже не можна згодити ся з дуже високою оцінкою значіння сих привилеїв (чи то привилею 1434 р.) в польській лїтературі — не тільки у Лєвіцкого (Powstanie Swidrygiełły), але й у Чермака, який збиває перецінювання Лєвіцкого в згаданій своїй праці Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (c. 376 й ин.).

14) Видана в Acta Tomiciana VI ч. 36 і новійше в Archiwum komisyi prawniczej VII с. 273-4, в дещо відмінній редакції; автентичним треба

уважати сей другий текст. Крім того Kojałowicz Historia Lituana II с. 380 (він властиво представляє так, як би то йшла мова про недопущеннє Русинів до ради). Новійше про сей епізод: Ярушевича Кн. Константанъ Острожскій с. 163 і далї. Любавскій Сеймъ с. 353-4, Czermak op. c. с. 384 і далї. Любавский, не знаючи офіціяльного тексту грамоти 1522 р., пробував заперечити значіннє тексту Томіціан, уважаючи його проєктом, що не дістав санкції, або навіть фальсіфікатом, і беручи за чисту монету фрази привилею 1563 р. доводив, що городельські ограничення не мали значіння й не заховували ся в практиці. Се останнє, як бачимо, так рішучо не можна твердити.

15) Archiwum Sanguszków III ч. 230, пор. Acta Tomiciana VI ч. 18 і 167; про ворогованнє з Острозьким Гаштовта, що був перед тим сеніором нпр. Akta Tomiciana VII с. 260 і далї, також у Любавского Сеймъ с. 238-9.

16) Quae quidem dignitates: palatinatus, castellanatus necnon officia perpetua terrestria et curiae nostrae non conferantur a nobis et successoribus nostris nisi catholicae fidei culturibus et romanae ecclesiae subiectis ...et ad consilia nostra, dum pro bono reipublicae tractantur, non admittantur nisi ipsi catholici et indigenae m. ducatus huius, quia saepe disparitas cultus et diuersitas nationum diversitatem inducit animorum et consilia patent talihus credita, quae traduntun secrete observanda. — Arch. kom. hist. VII c. 280-1.

17) Ibid. c. 290.

18) Nemini postea nos nec successores nostros ritus graeci seu ruthenici a fideque ecclesiae romanae homini alieno ullas dignitates, praeeminentias concessuros nec eos ad consilia secretiora admissuros — ibid. c. 297.

19) „А так уважаючи тыє вси зацныє заслуги и бачучи, штожъ въ томъ привилью къ нѢкоторому униженью и възгарженью тыхъ, хто гербовъ не бралъ, также и тыхъ, хто вѢру грецкую держачи, противно предкомъ нашимъ и намъ господарю вѢрность свою сталѢ показують — одно ижъ не вси на томъ сеймѢ были, а звлаща станы Рускихъ земль.” Див. ще виписки з привилею вище на с. 51.

20) „Такъ тежъ на достоинства и преложеньства всякіє и до рады нашоє и на уряды дворныє и земскіє не только подданыє костелу римскому отъ того

часу обираны и прекладаны быти мають, але одинако и заровно вси рыцерского стану зъ народу шляхетского люди вѢры хрестіянскоѢ, якъ Литва такъ и Русь, кождый водлѢ заслугъ и годности своєє отъ насъ господаря на мѢстца зацныє и преложеньства зъ ласки нашоє браны быти мають".

21) Акты Зап. Россіи III ч. 32 (дата 1/VI 1563). Про обставини сеї ухвали у Любавского Сеймъ с. 652.

22) Нпр. Рус. ист. библ. VI ч. 67, Акты Зап. Р. II ч. 10, 146, 219, 231 і т. и.

23) Акты Зап. Рос. III ч. 3, IV ч. 14 і 16.

24) З соймом справа не так ясна як з радою в. князївства: деякі дослїдники думають, що митрополит і епископи засїдали на соймах — див. нпр. Макарія IX с. 191, і недавню розвідку проф. Максимейка Сеймы с. 81-2. Покликують ся вони головно на грамоту в. князя з сойму 1511 р., де він відкладає рішеннє спору епископів полоцького й володимирського до иньшого сойму, як „митрополитъ и вси владыки въ насъ же будуть" (Акты Зап. Р. II ч. 68), та на записки про вислані запрошення на сойм 1552 р., де записані також запросини до митрополита й владик туровського, луцького й володимирського (Любавскій Сеймъ, додаток ч. 28, с. 71-2). Та в запрошеннях на иньші сойми ми їх не стрічаємо, а і в запрошеннях, висланих на сойм 1552 р., не знаходимо владики полоцького (ним був тодї Герман Хребтович). Супроти всього того правдоподібнійше думати, що митрополит і владики не були постійними участниками соймыв ex officio, а запрошували ся ad hoc, коли їх було треба, або самі в своїх потребах приїздили, й так треба розуміти наведені слова грамоти 1511 р.

Завважу ще, що проф. Максимейко помиляєть ся, думаючи, що епископи полоцький й володимирський спорили ся за місця на соймі — спорили ся вони про міста на епископських соборах і богослуженнях — Див. вище с. 421.

25) Див. с. 15.

26) Див. вище с. 444.

27) Codex epistolaris s. XV т. I ч. 82.

[28]) Ecclesias quoque ruthenicas seu ritus graeci nec demoliri nec in ecclesias romanae ecclesiae converti faciemus seu permittemus neque aliquem hominem ritus graeci praedicti cuiuscumque sexus seu status ad fidem romanae ecclesiae violenter compellemus. Стилїзація показує ясно, що тут дається привілєґії, не звісні в коронних землях: в попереднїм признано всїм станам духовним і сьвітським tam in fide sanctae Romanae ecclesiae quam etiam orientalis seu graecae constitutis... і по тім іде: promittimus insuper, і тут між иньшим читаємо й отсї ґарантії для православної віри. З того vice versa мусимо вивести, що на погляд Ягайла православні в коронних землях таких ґарантій не мали, і дійсно нам звісні на совісти Ягайла вчинки і розпорядження, які виключали такі ґарантії.

[29]) Акты Зап. Рос. I ч. 166 і примітка тамже, с. 191-2 і Описаніе архива западнорус. митрополитовъ ч. 8. З тогож часу ми маємо ще одно потвердженнє фальсіфіката: звістне вже нам потвердженнє Олександром Любартової грамоти для луцької катедри, 1498 р. — Архивъ Югозап. Россії ч. I т. VI ч. 1. Та тут не тільки Любартова грамота, а й Олександрове потвердженнє сфальшоване: показує се й вступна формула Олександрової грамоти, й закінченнє, й імя луцького владики, що мовляв предложив Любартову грамоту до потвердження: він зветь ся тут Єфремом, а в дійсности луцьким епископом був тодї Кирил, а Єфрем звісний за часів Свитригайла; деякі точки виразно вказують на злободневні питання кінця XVI і початку XVII в. (На се не звернув уваги Щербаковский в своїй недавно публїкованій аналїзї грамоти — Чтенія київські т. XVIII).

[30]) Акты Зап. Рос. II ч. 65.

ВНУТРІШНЯ ОРҐАНЇЗАЦІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ.МИТРОПОЛІЇ Й ЕПАРХІЇ. УПАДОК ВЛАСТИ МИТРОПОЛИТА — НОМІНАЦІЯ ЕПИСКОПІВ, БРАК КАРНОСТИ ЇХ СУПРОТИ МИТРОПОЛИТА, БРАК ЕКЗЕКУТИВИ, БЕЗРАДНІСТЬ СУПРОТИ СЬВІТСЬКОЇ ВЛАСТИ. ЕПИСКОПСЬКІ СОБОРИ, ПОСТАНОВИ 1509 Р.; БЕЗСИЛЬНІСТЬ СОБОРНИХ ПОСТАНОВ.

У внутрішній орґанїзації православної церкви основна схема, її скелєт більше меньше зістав ся той самий, але поза тим в церковних відносинах перейшли зміни дуже важні.

По тих ріжних ваганнях в історії митрополичого уряду, які ми перейшли вище, від XV в., а особливо від другої половини його маємо одну митрополїю, що обіймає українсько-руські й білоруські землї в. князївства й корони. Перед тим були такі комбінації, що або всї землї в. князївства й корони належали до митрополита всея Руси, що резидував в Московщинї; або землї білоруські й східнї українські належали до митрополита московського, але був осібний митрополит в Галичу для земель давньої Галицько-волинської держави; або окрім московського митрополита був осібний митрополит для епархій в. князївства, й осібний Руси коронної. (В детальнїйший розбір таких ефемеричних комбінаций не входимо, тим більше що й не завсїди можна докладно означити подїл епархій при них). Вкінцї уложило ся так, що епархії галицької митрополїї злучили ся з епархіями в. князївства і утворили одну митрополїю, що обіймала всїх православних в. князївства й корони. Митрополити сеї митрополїї титулують себе „київським і всея Руси", а в XVI віцї — „київським, галицьким і всея Руси". Резидують у Київі або в Вильнї, що належить також до їх близшої епархії, разом з заприпетськими землями.

Всїх епархій в склад сеї митрополїї входило в XV в. десять. Окрім київської епархії (куди окрім давнїх катедр юриєвської й білгородської увійшла ще стара переяславська епархія, а також належали вище згадані русько-литовські анекси з Вильном, Новгородом і Минськом), були ще дві волинські — луцька (або луцько-острозька, як її називано) [1] й володимирська (або володимиро-берестейська), три галицькі — галицька, перемишльська й холмська, чернигівська (инакше брянська), турово-пинська і дві білоруські — полоцько-витебська й смоленська. З них Чернигів і Смоленськ забрано в початках XVI в. до Москви, а з сим і сї катедри вийшли з юрисдикції київського митрополита, а галицька епархія істнувала тільки номінально й правила ся митрополичими намістниками, а й по її відновленню в р. 1539 галицький епископ уважав ся властиво тільки вікарієм київського митрополита, хоч незабаром фактично зайняв вповнї самостійне становище. До галицької епархії зачисляло ся й Поділє, що правило ся також намісниками галицького владики (чи то київського

митрополита), а хоч в деяких катальоґах епархій [2]) виступає осібна епархія подільська, дуже сумнївно, аби на Поділю коли небудь були осібні православні владики.

Так само дуже сумнївно, аби коли небудь була осібна епархія самбірська, хоч вона також фіґурує в катальоґах як осібна від перемишльської епархія. Осібні самбірські владики виступають тільки в підроблених грамотах Льва, а в документах автентичних незвісні. Перший раз перемишльський епископ з титулом „перемишльського й самбірського" виступає в грамоті 1422 р., і поруч нього фіґурують „крилошане саморьсциии" [3]), отже тоді Самбір належав до перемишльського владики. Титул самбірського владики й осібний „крилос" у Самборі міг легко з'явити ся через те, що владика перемишльський міг проживати якийсь час у Самборі (наприклад по відібранню від православних перемишльської катедри в 1412 р.), подібно як потім, з кінцем XVII в. перемишльські владики починають титулувати ся ще й сяніцькими. Так само могла виникнути поголоска про осібну епархію подільську [4]).

Все се отже катедри давні, ще з часів староруських. Число їх не помножало ся в сїм періоді, і се зовсїм зрозуміло з огляду на неприхильне становище правительства супроти православної єрархії. Аж по еманситації православної церкви з під впливів правительства, під еґідою козачини творять ся, як побачимо, нові православні катедри.

Стара, канонїчна власть митрополита над епископами, хоч признавала ся далї в теорії, на практицї значно ослабла в сїм часї, так само як і залежність митрополита від патріарха, і по тійже причинї — через інґеренцію сьвітської власти, морально з православною церквою не звязаної, ба навіть наслїдком самого істновання такої власти.

Іменованнє епископів зовсїм вийшло з часом з під впливу митрополита. Устава Теоґноста про вибір епископів епископським собором пішла в повну непамять, хоч сама устава ся далї фіґурувала по архиєрейських служебниках, уживаних в наших епархіях [5]). Житє виробило з часом иньшу форму — вибір кандидата собором духовних і сьвітських вельмож православної релїґії [6]), але й такий вибір, уважаний в православних кругах за нормальний, в практицї дуже часто не міг здїйсняти ся тому, що все

частїйше практикуєть ся роздаваннє опорожнених катедр сьвітською властию — королем і в. князем. Собор 1509 р., стараючи ся уздоровити відносини православної церкви, суворо судить тих, що „славы ради мирския и властельства єще живу епископу и здраву, прежде преставленія єго, на тоє епископъство подъкупаютъся и берутъ безъ совѢта и воли митрополии и епископовъ и безъ осмотрѢніа и събраніа князей и пановъ нашого закону греческого” [7]). Митрополит і епископи зарікають ся сьвятити таких на церковні гідности, але сї осуди й зароки нїчого не помагали: іменованнє епископів, як і виднїйших архимандритів переходило все більше в виключну компетенцію сьвітської власти — за митрополитом зіставала ся лише формальність — посьвященнє предложеного йому кандидата. В 1566 р., на виленськім соймі, волинські „княжата, панята й все рицерство” між иньшими дезідератами просили в. князя, аби він не давав епископств луцького й володимирського, а також жидичинської архимандрії без рекомендації їх, бо так дістають їх люде невідповідні: „абы є. кор. милость никому иному давати не рачилъ, одно тымъ, за которымъ вы, все поспольство земли Волынскоє, писати и челомъ быти будете, бо люди простыє и неучоныє, которыє николи є. кор. милости и речи посполитоє не служать, втекши ся ку єго кор. милости, таковыє хлебы духовныє одерживають, и ихъ убожать и нищать ко шкоде церквамъ божимъ и местцомъ владыцкимъ в оной земли Волынской”. Але невважаючи на такі сильні арґументи, в. князь не схотїв признати нїякої участи соборному вибору і заявив, що то „власная речъ є. милости господарская”, і він буде по своїй волї далї роздавати сї посади [8]).

Супроти такого становища сьвітської власти єрархія й суспільність чули себе безрадними, й ті „прості й неучені” люде засїдали далї з ласки правительства на катедрах, шафували церковними добрами і без всякої опозиції діставали посьвященнє від митрополитів, що не відважали ся свого посьвящення відмовити їм, аби не розгнївати на себе сьвітську власть.

Тойже собор 1509 р. постановляв, що епископів, які б нарушали його постанови, митрополит „моцне маєтъ отъ престола изврещи” [9]). Се було вповні в дусї канонів, і „свиток Ярославль”, потверджуваний в. князями литовськими, наказував епископам бути послушним митрополитови під грозою деґредації [10]). В. княже правительство також уважало обовязком

митрополита бути сторожем моральности й законности в поведенню епископів, клира й вірних всїх епархій його митрополії і навіть робило часами митрополиту закиди, що він не вважає на скандальне житє й непорядки епископів. Так Жиґимонт-Авґуст в цитованім своїм листї до митрополита 1546 р. (писанім мабуть на прошеннє й на підставі відомостей православних волинських князїв і панів) упоминав його „о нерядности и несправѢ, которая ся дѢєтъ межи духовенства вашего греческого закону, такожъ межи князей и пановъ и простыхъ людей въ законѢ вашомъ, а звлаща ижъ межи владыкъ всихъ; яко на Волыни ся дѢєтъ — ижъ не подлѢ права блуды и распущенства ся великiи дѢють, а твоя милость, яко старшій ихъ пастыръ, того вѢдати ани въстягати не хочешъ" [11]).

Та не кажучи вже, що направу церковних відносин прийшло ся зачати б власне від самого господаря — від його „роздавання хлїбів духовних", що було митрополиту робити з епископами й панами, не маючи над ними нїякої екзекутиви? Не маючи впливу на іменованнє владиків, митрополити не могли мати на них нїякого впливу й по іменованню. Коли в чисто церковних правах, і часом зовсїм безосновно, епископи й иньші духовні, або й просто вірні без скрупулу обжаловували митрополита перед в. князем чи королем, і той ті обжаловання приймав та зносив митрополитові розпорядження, або досить нецеремонно упоминав його [12]), — що вже було б, як би митрополит справдї схотїв котрогось епископа „извречи"? І коли навіть звичайного сьвященика не можна було часом усунути, як він знаходив опіку у колятора, що б підняло ся з-за епископа? Митрополит звичайно й не пробує показати над ними свою дисциплїнарну власть і хиба делїкатно упоминає їх в потребі, коли хтось скаржив ся перед ним на епископа, або коли доходили до нього вісти про якісь неправильности [13]).

Отже щоб щось осягнути против такого достойника, треба було зачинати від сьвітської власти. Тому хто мав жаль на епископа, волїв іти з скаргами на нього не до митрополита, а до короля, або що найбільше — і до сього і до того разом. Так нпр. коли унївські монахи хотїли визволити ся з під власти галицького владики, вони заскаржили його за ріжні самовольства не тільки перед митрополитом (котрого він був властиво лише намісником), а й перед королем і каштеляном краківським. Коли митрополит повідомив про се владику, аби той оправдав ся, той перевів доказ невинности своєї перед місцевою шляхтою й міщанами, й тим обмежив ся, але каштеляну

краківському поспішив ся дати 20 волів, аби той його убезпечив від можливої неласки короля [14]). В сїй справі принаймні не поминено митрополита, але часто й зовсїм поминали його. Так кілька лїт пізнїйше полоцька шляхта скаржила ся на свого епископа в ріжних справах епархіальної адмініcтрації перед в. князем, зовсїм поминувши митрополита [15]), і правительственна власть не противила ся тому. Рідким явищем було, коли правительство, спонукане якимись скаргами, само віддавало епископа чи иньшого достойника на суд митрополита, жадало такого суда. Так нпр. одна бояриня полоцька скаржила ся в. князеви на місцевого епископа за незаконний розвід, і в. князь поручив митрополиту розсудити сю справу, і як би владика показав ся винним, йому „оного неслушного розлученья малженства легцѢ не опущалъ, абы иншiє владыки на то смотрѢчи отъ того ся повстягали и таковыхъ неслушныхъ розводовъ и блудовъ непотребныхъ къ погоршенью иншихъ многихъ людей, а къ легкости закону вашого чинити не смѢли” [16]). В иньшім разї, коли ченцї Печерського монастиря скаржили ся на свого архимандрита в. князеви, поручає він митрополиту тільки розслїдити сю справу й предложити собі на рішеннє.

Собор 1509 р. постановляв, що всякого рода спори про церковні маєтности — коли мали до них претенсії сьвітські власти, мали йти перед митрополита (а которое дѢло будетъ мѢти до церковного имѢнья, и онъ нехай правомъ подискиваєт передъ митрополитомъ) [17]). Але нїхто не тримав ся сеї постанови і самі духовні в своїх спорах про маєтности позивали духовних перед короля. А коли м. Іона просив в. князя, аби спори про церковні маєтности вийнято принаймнї з юрисдикції звичайних (земських) судів і перенесено на суд в. князя, в. князь не згодив ся на се й полишив сї справи в звичайній юрисдикції [18]).

Одинокою зброєю митрополитів було церковне відлученнє, або т. зв. „неблагословеннє”, але до неї звертали ся вони дуже рідко. Звістний нпр. факт, що коли луцький номінат Іван Борзобогатий не хотів висьвятити ся, не вважаючи на припімнення митрополита, митрополит вкінцї післав йому „лист неблагословенний”, й оповістив про се вірних луцької епархії [19]). Се свій вилив зробило: Борзобогатий висьвятив ся. Але сим „духовним мечем”, кажу, митрополити воювали дуже рідко.

Собори епископів, що скликали ся від часу до часу митрополитом, дисциплїнарної власти на епископів в таких обставинах не могли також мати. Не легко було навіть їх збирати, бо епископи дуже тяжко на них з'їздили ся. Собор 1509 р. сконстатував се сумне явище, що деякі епископи не хочуть збирати ся на собор, вимовляючи ся „мирськими справами”, але й він на те не знайшов способу, тільки заявив, що він не відповідає за тих недбальців перед Богом. В таких обставинах соборам зіставало ся ставити дезідерати й дірективи до церковної адмінїстрації, без можности їх допевнити ся на непослушних епископах [20]).

Постанови виленського собору 1509 р., звісні нам в цїлій своїй основі, власне можуть служити загальною ілюстрацією таких соборних постанов, і я вичислю їх у тім порядку, як вони вписані в його „правилах” [21]).

Кандидатам на владицтва й архимандрії забороняєть ся підкуплювати ся на сї посади, нїм вони опорожнять ся, і взагалї обминати законний порядок поставлення, яким собор, як ми бачили, уважає вибір кандидата собором духовних і сьвітських православних панів, під страхом клятви й непосьвящення; хтож би такого „безчинника” посьвятив, сам має бути позбавлений гідности своєї. Епископи не мають сьвятити дяків з чужих епархій на сьвящеників без рекомендації місцевого епископа. Кандидат на епископа чи сьвященика має виказати ся сьвідоцтвом свого духовника, що на нїм нема вин, які б перешкаджали сьвященству; без того не сьвятити, хоч би за рекомендацією короля; коли ж би за посьвященим викрила ся затаєна ним вина, такого „відлучити від служби”. Сьвящеників з чужої епархії не приймати без „отпустної грамоти”, аби „непослушники” з одної епархії не діставали парафій в иньшій, як то дотепер бувало. Сьвященикам і дияконам вдовим і безженним, для забезпечення моральности, не позволяти сьвященствовати, під карою деґрадовання для епископа чи й самого митрополита, коли б сеї заборони не сповняв. Від ігуменів і сьвящеників не відбирати церков і монастирів без важної вини, а без соборного суду епископа з крилосом не відбирати сьвященства, хиба на якийсь час відлучати за „безчинства”. Коляторам — князям і панам не позволяти віддаляти самовільно сьвящеників, а в разї такого віддалення, не ставити до тої церкви нового сьвященика. Коли колятор не запрезентує від себе когось на спорожнену парафію дванадцять тижнїв, епископ від себе має обсадити її; сьвященик, що „повелѣнієм князя или боярина” став служити в його

церкві без волї владики, тратить своє сьвященство. Коли б сьвітська особа забрала церковну маєтність, не віддавши справи на суд митрополита, і не послухала ся обіслання епископа, підпадає соборній анатемі. Монахи без дозволу ігумена не мають переходити з монастиря до монастиря. Сьвітські люде не повинні держати у себе канонїчних прав (правылъ божественныхъ), під страхом анатеми. Епископи мають правильно збирати ся на собори. Від постанов собора не відступати нї під чиєю пресією, хоч би й самого короля, під страхом деґрадовання.

Як бачимо, в сих постановах можна відграничити три катеґорії: постанови загального характера, управильненнє відносин дієцезальних і вкінцї — постанови против надужить патронату правительства, князїв і панів. В сих надужитях патронату й лежить, очевидно, головна вага, головний клопіт, хоч соборні постанови висловляють ся дуже обережно, особливо про самого „господаря”. Дечого вони, очевидно, не договорюють: по всякій правдоподібности головно про правительственні надужитя треба розуміти загальну згадку постанов про „нѢкоторіи разъвращеніа и отъ закона нашего преступленіа”. Соборні постанови про них не хочуть говорити виразнїйше й тільки дають епископам директиву — поводити ся тим, що говорило ся в тих справах на соборі [22]).

На жаль, всї сї заходи мали в значній мірі тільки плятонїчне значіннє, бо бракувало їм екзекутиви. Полишаючи на боцї погрози „изврещи” і т. и., зовсїм безпредметові, лишаєть ся — на сьвітських провідників анатема, против надужить правительства — страйк, не виконуваннє розпоряджень, відмовлюваннє посьвящення кандидатам неправно іменованим. Але на таку солїдарність і характерність не спромагала ся наша єрархія. І повна безрадність супроти зверхнїх неприхильних обставин та внутрішнього розкладу, що характеризує нашу єрархію в сих часах (поки сама суспільність не сотворила для неї опори), виступає в сих соборних постановах зовсїм виразно.

Але при слабости митрополичої власти взагалї до соборів привязували велике значіннє, і навіть сьвітська власть принагляла православне духовенство до соборів. Так 1546 р. в. князь писав митрополиту, що довідав ся про „нерядність і несправу” між православним духовенством і вірними, а митрополит їх у тім не спиняє, й поручає йому скликати в тих справах собор до Вильна. Що більше — не покладаючи ся на саму єрархію, в. князь

заповідає сам приїхати до Вильна й дати вказівки сим соборним нарадам — „што маєте межи собою справовати и тыя роспущенства вѢры и закону вашого повъстягати и слушноє постановеньє учинити” [23]).

Се зрештою тільки оден з фактів широкої участи сьвітської власти в таких справах, що властиво належали до чисто духовної адмінїстрації. Бачили ми, як в. князь приміром рішав справи про старшинство епископів між собою. Побачимо прим., що він, або з його поручення — сьвітські урядники укладали устави для монастирів, які не тільки нормували господарські справи, а входили в питання монастирської дісціплїни, богослуження, і т. и. Дарма, що всяку церковну направу сї панове колятори повинні б були зачати від себе.

Примітки

[1]) З такими подвійними титулами виступають владики нпр. уже в ухвалах Виленського собора l509 р.

[2]) Див. нпр. катальоґи епархій в Описи Румянцевскаго музеума ч. 359 і 461, Гельцера Beiträge zur russischen Kirchengeschichte (Zeitschrift für Kirchengeschichte 1892, с. 277-8).

[3]) Akta gr. i ziem. VII ч. 33.

[4]) Істнованнє осібних епархій самбірської й подільської боронили новійшими часами Добрянский в своїй історії перемишльської епархії с. IV-VI, Фіялек в статї про руські епископства — Kwart. hist. 1897, с. 61-3, Абрагам op. c. 301, але роблять вони се дуже слабко, не входячи в справу глубше. Цікаво, що в привилеях, які випрошували собі (або й самі укладали) перемишльські владики, нема анї згадки про осібну колись самбірську епархію — а належало б таких згадок надіяти ся. Против істновання колись православної катедри в Камінцї говорить брак всяких слїдів старих православних монастирів у нїм і якоїсь дотації сеї катедри.

[5]) Див. нпр. Служебник луцької катедри з часів Кир. Терлецького вид. Петрушевичом п. т. Архіератиконъ кіевской митрополіи, Льв., 1901 с. 13 і далї. Але стрічаєть ся служебник і з опущеннєм соборного вибору — Описаніе рукоп. синод. библіотеки відд. II т. 3 с. 768.

[6]) В історичній лїтературі досить прийняла ся теорія, спопуляризована головно О. Левицьким, в його розвідцї про внутрішнї відносини православної церкви в XVI в. (в передмові до ч. I т. VI Архива Югозап. России і в перекладї — в Руській Істор. Бібліотецї, т. VIII, див. також нпр. проф. Студинського Пересторога с. 17-8) — що в супротивности до розвиненого в Польсько-литовській державі системі патронату, питоменною прикметою староруської церкви був вибір духовних самими вірними. На се непорозуміннє вказав я в рецензії згаданої працї проф. Студинського (Записки Н. Тов. ім. Ш. т. XII). Як видно з поданого мною образу церковної практики (в т. III і сїм), вибір духовних самими вірними був властиво новиною, витвореною як раз в Польсько-литовській державі.

[7]) Рус. истор. библ. IV с. 8.

[8]) Документы архива юстиціи с. 179-180.

[9]) Ibid. с. 12.

[10]) „ВсѢ епископы княженія нашего, єгоже намъ Господь покори, да повинуют ся преосвященному митрополиту кієвскому во всемъ, подъ изверженіємъ отъ сана и отринутіємъ отъ престолъ ихъ" — Акты Зап. Рос. I ч. 166. В самій грамотї в. кн. Олександра, і потім Жиґимонта, виданих на підставі „свитка" одначе про власть митрополита над епископами не згадуєть ся — чи в. князь в то не мішаєть ся, а може й не хоче зміцняти митрополичої власти над ними.

[11]) Акты Зап. Рос. III ч. 3.

[12]) Кілька таких прикладів навів я вже (с. 421). Наведу ще оден. Між виленською міською громадою й місцевим духовенством ішли спори про границї прав міського патронату. Коли митрополит рішив сю справу користно для міста, виленське духовенство звернуло ся до в. князя й той сконфіскував і уневажнив митрополитову грамоту, а його самого досить

сильно побештав, уставив сам відносини міської громади до церков і на пізнійше наказав митрополиту не видавати „таковыхъ обтяжливыхъ листовъ на священниковъ виленскихъ”, признаючи, що се не належить до „справ духовних” — Акты Зап. Рос. II ч. 219.

[13]) Так нпр. митрополит дуже делїкатно „благословляє й напоминає” луцького епископа, на якого йому скаржив ся оден сьвященик, і поручає аби він не боронив сьому сьвященику перейти на парафію дану йому колятором — Акти Зап. Рос. III ч. 7.

[14]) Ibid. II ч. 205.

[15]) Ibid. ч. 234.

[16]) Акты Зап. Рос. III ч. 2.

[17]) 1. c. c. 14.

[18]) Акты Зап. Рос. III ч. 43 § 7.

[19]) Архивъ Югозап. Россіи I т. I ч. 8. Голубевъ Петръ Могила, I дод. l.

[20]) Рус. ист. библ. IV с. 15-6.

[21]) Соборні постанови 1509 р. були видані у Львові в р. 1614, новійше виданнє в Рус. ист. библ. т. IV.

[22]) С. 16.

[23]) Акты Зап. Рос. III ч. 3.

ВНУТРІШНЯ ОРҐАНЇЗАЦІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ. ЕПИСКОПСЬКА УПРАВА — ГОЛОВНІ КОМПЕТЕНЦІЇ ЦЕРКОВНІ, КОНКУРЕНЦІЯ ЕПИСКОП. ВЛАСТИ Й ПАТРОНАТУ, МОРАЛЬНА ЦЕНЗУРА І ДУХОВНИЙ СУД, КОНКУРЕНЦІЯ СЬВІТСЬКИХ ВЛАСТЕЙ З ДУХОВНИМ СУДОМ, БРАК ЕКЗЕКУТИВИ. КРИЛОС —

ЙОГО СКЛАД І КОМПЕТЕНЦІЇ; НАМІСНИКИ, УРЯДНИКИ ЕПИСКОПСЬКОЇ УПРАВИ. ПОРЯДОК СТАВЛЕННЯ СЬВЯЩЕНИКІВ; ОПЛАТИ З СЬВЯЩЕНИКІВ. УСТРІЙ МОНАСТИРСЬКИЙ — САМОУПРАВА, ОБЩИНА. МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЄ, МАЄТНОСТИ.

Ослабленнє власти патріарха й митрополита робило тим більше самостійним і незалежним становище епископа в його управі. Але за те й він стрічав ся з тою ж інґеренцією сьвітської власти, що й митрополит, і з тими ж обмеженнями, які робили для духовної власти сьвітські чинники. З другого боку ті хиби й недогоди, які переживала єрархія, викликали нові орґани церковної управи, що ділили з епископом його власть — чи за його доброю волею, чи й без неї. Так в сім часї сильно розвиваєть ся значіннє крилоса, а приготовляєть ся й та інтензивна участь вірних в церковній управі і взагалї релїґійних справах, що в повнім розвою показуєть ся в епоху унїї.

Головні ґрупи епископських компетенцій лишили ся так, як уложили ся вони в староруських часах під впливом візантийської практики: посьвященнє церков й іменованнє або апробованнє духовників; нагляд за чистотою віри, релїґійністю й моральністю вірних в своїй епархії; суд в справах против віри й моральности та в справах духовних осіб; певна участь в місцевій управі сьвітській.

Нові церкви мали засновувати ся за благословеннєм епископа, що або сьвятив їх сам з своїм клиросом (участь крилоса в сих епископських функціях взагалї оглянемо низше), або давав свій антімінс. Роздаваннє антімінсів було одним з значнїйших прикмет епископської власти: тому митрополит, згоджуючи ся на поставленнє вікарного владики в Галичу в 1539 р., застеріг, що антімінси в галицькій епархії будуть далї писати ся іменем митрополита [1]). І хоч на практиці нові церкви дуже часто закладали ся й без благословенства епископа — так в галицьких фундаційних грамотах про нього звичайно нема згадки, і тут мабуть зводило ся все до видачі антімінса або посьвящення сьвященика до такої нової церкви, — то все таки поминеннє епископа при ставленню церков уважало ся аномалїєю. Так туровський епископ поскаржив ся в. кн. Олександрови, що князї пинські чинять йому кривди й новини заводять — „почали церкви новыя безъ воли и безъ благословенья єго въ мѢстахъ и по волостяхъ закладати и

будовати”, й в. князь заказав того на далї, а церкви, побудовані князем пинським без волї й благословення епископа, віддав у послушенство епископу „съ попами и со всякими наданьями” [2]).

Епископ з клиросом іменував сьвящеників до парафій й ігуменів до монастирів, що були „в його подаванню”, й апробував (благословляв) сьвящеників і ігуменів предложених коляторами до церков і монастирів їх подавання. В тій же скарзї до в. князя туровський епископ жалив ся, що князї пинські уставляють попів до церков без його відомости й благословенства, і в. князь признав право владицї. Навіть сьвященик, що був уже на иньшій парафії в тій же епархії, не міг зайняти нової, наданої йому патроном парафії, без благословення владики. Собор 1509 р. постановляв, що коли якийсь сьвященик „по повелѢнію князя или боярина, учнетъ въ церкви священствовати безъ благословенія” епископа, то він тратить своє сьвященство „по правиломъ” [3]). І деякі владики вміли того свого права пильнувати. Так оден з луцьких сьвящеників, що перейшов був на парафію до Клевани, маєтности кн. Чарторийського, скаржив ся митрополиту, що владика забороняв йому служити в тій клеванській церкві, не з иньшої причини як тільки на злість князеви, й митрополит напоминав владику, аби не робив йому тої прикрости [4]).

Границї в компетенціях владики й колятора взагалї були дуже тяжкою справою. Коли владика міг робити прикрости патрону, відмовляючи посьвящення його кандидатам, то патрон противно міг докучати владицї: нпр. міг тримати парафію необсадженою, не презентуючи нїкого від себе анї позволяючи владицї обсадити. Як ми бачили вже, собор 1509 р. постановляв, що коли князь або боярин протримає церкву в своїй маєтности без сьвященика дванадцять тижнїв, то тим самим вигасає його право подаваня, й владика сам має туди поставити сьвященика [5]). Але виконувати се право владики, мабуть, рідко коли відважили ся, особливо супроти коляторів більше впливових. Ми маємо нпр. прецїкаві листи митрополита Йосифа в справі обсади монастиря в маєтностях підскарбія дворного Ів. Солтана. Більше року церква стояла „без хвали божої”, бо підскарбій сам не презентував нїкого, анї пропонованого йому митрополитом кандидата не приймав. Митрополит і сам писав до нього, й просив иньших. панів вплинути на нього, але таки сам монастиря не обсадив, аж вкінцї підскарбій надумав ся предложити рекомендованого

йому самим митрополитом кандидата, й митрополит дуже дякував йому, що він його рекомендацію до відомости прийняв [6]).

Епископ з клиросом своїм посьвящав дияконів і сьвящеників, єромонахів і архимандритів (порядок і вимоги для поставлення опишу низше). Се була сфера, де компетенції епископа, по самій істоті своїй, заховували ся досить добре. Труднійше було унормувати справу переходів сьвящеників з другої епархії. Принціп був такий, що чужий сьвященик не міг відправляти без благословенства місцевого владики. Правила вимагали, щоб для осягнення такого благословення він виказав ся „отпустною грамотою" тої епархії, з якої приходить.

Епископ наглядає чистоти віри, релїґійности й моральности — передовсїм духовенства своєї епархії, а також і загалом вірних. Над духовенством він має дисциплїнарну власть: „аще ли священникъ начнетъ домъ свой держати въ небреженіи, безъчинно, или церковноє хвалы — божественноє службы не будеть полнити по уставу, или упивати ся почнетъ" — в такім разї, орікають постанови собора 1509 р., владика може відібрати парафію, або на якийсь час заборонити сьвященику служити [7]). Таку ж дисциплїнарну власть признає за ним і правительство: вчинки й діяльність попів в церковних справах, каже король в своїм привилею галицькому владиці (1539), а також їх хиби й проступки буде він направляти й викоріняти, що буде належати до його владичної власти [8]).

Супроти вірних взагалї — „Ярославль свиток", що в кождім разї служить образом змагань владиків, а був і потверджений великокняжою властию,- владичу цензуру представляє в таких виразах : „во всемъ княженіи нашемъ да искоренит ся всякъ беззаконенъ бракъ и блудъ, тѢмъже преосвященный митрополитъ и боголюбивыи епископы да посылаютъ смотрити сего, и аще гдѢ таково беззаконіє обрящет ся, исправляти якоже преднаписаше ся" Отже все зводить ся до моральности сексуальної; окрім того додано ще тільки „єретичество". Подібно в однім з великокняжих листів, писаних з поводу скарги митрополита на вірних своєї епархії, що вони йому „в дѢлѢхъ непослушны, и зъ жонами своими незаконно живуть", — поручаєть ся їм бути послушними і з жінками своїми законно мешкати [9]). Провинників владика мав позивати до свого суду, а непослушних — очевидно відлучати, коли мав до того досить відваги.

Суд епископа й його крилоса задержав, з певними змінами, всї три давнї катеґорії юрисдикцій, хоч сфера їх і зменьшила ся досить значно. Він судив у всяких справах своїх слуг і людей, що сиділи на його землях, так як кождий иньший державець чи власник судив своїх підданих („а судити ихъ мають ихъ крылошане и старцы тѢхъ волостей, а и вина на крылошанъ же маєтъ быти по давному", читаємо в однім документї про селян катедральних сїл) [10]). По друге, він судив духовні особи, передовсїм в справах звязаних з їх церковною службою й урядованнєм, а властиво — і тільки в них. Так королївський привилей перемишльській катедрі (1469 р.) постановляє, що сьвітські урядники всяких ранґ і катеґорій не мають позивати до сьвітських судів „попів, дияконів і піддияконів, архимандритів і всяких иньших достойників, більших і меньших, в справах, що належать до духовного суду, анї судити їх, засуджувати й карати". Але що нїде й нїколи не було докладно означено, що властиво за справи належать до духовного суду, а все кінчило ся на загальних відкликах „до прав духовних" та до давних практик руської церкви [11]), тож і лишало ся місце ріжним розширенням на користь і ненакористь духовної юрисдикції і нарІканням на такі розширення.

Так духовний суд судив у деяких справах, коли одною з сторін була духовна особа, і привилей 1499 р. постановляв нпр., що справи про побитє або образу сьвященика належать до духовного суду [12]). Духовенство хотїло підтягнути під сю катеґорію, як ми вже знаємо, також процеси про духовні маєтности, і се йому не вдало ся, але здаєть ся, і на сїм пунктї певна неясність таки істнувала. Взагалї границї компетенцій духовного суду в сїй сфері були досить невиразні, і суд духовний тут входив у конкуренцію з загальними судами, так само як і в справах звязаних з фамілїйним правом. Часом вихід давав мішаний суд — владики з відпоручниками сьвітської власти [13]), але ся форма також не задоволяла суспільности. Шляхта, взагалї дуже неохоча до духовної юрисдикції, підносить в в. князївстві в серединї XVI в. раз у раз голос против позивання „о річ світську до права духовного", як також против мішаного суду — абы духовныє на судѢхъ земскихъ и свѢтскихъ не сѢдали. Правительство одначе й тут обмежало ся загальними заявами, що духовна юрисдикція не повинна виходити за границї своїх властивих компетенций — „окромъ только тыхъ члонковъ, которыє слушнѢ, водлѢ правъ ихъ духовныхъ на розсудокъ права

духовного належать”, але докладнїйше означити сї справи не спромогало ся [14]).

Головну основу тих „члонків права духовного” становили справи про важність або неважність шлюбу, його нарушеннє й розвід. Ярославів свиток в шлюбних справах бачить головно компетенцію епископського суду. Близше вказує він такі справи як розвід, двоженство, пожитє без церковного шлюбу, пожитє противошлюбне. Правительственні грамоти не пускають ся навіть і в такі вичислення і звичайно згадують про розвід як про маркантнїйшу компетенцію церковного суду. Так в грамотї перемишльській катедрі 1469 р. окрім юрисдикції над духовними застерігаєть ся для владиків виключна власть „чинити розводи між руськими супругами чи то духовного чи сьвітського стану”. Подібно в привилею галицьким владикам (1539) їм признаєть ся компетенція чинення розводів і сепарації супружеств по законним причинам [15]).

Та невважаючи на досить численні припімнення правительства, в компетенції духовного суду сьвітські інстанції всяких родів влазили дуже сильно. Нпр. розводи практикували ся без всякої участи духовної власти, за певними оплатами старостам, державцям і дїдичам. Маємо численні вказівки про се в коронних люстраціях королївщин, де сї оплати під назвою „розпусти”, „розводів” без церемонії фіґурують в реєстрах звичайних старостинських доходів, в катеґорії т. зв. przypadłe pożytki [16]). І з иньших місць маємо подібні звістки. Так нпр. в 1558 р. митрополит скаржив ся в. князеви, що в маєтностях князїв Слуцьких княжі урядники „по всѢмъ имѢньямъ въ справы ся духовныє вступаютъ, судятъ и справуютъ и роспусты чинятъ и вины духовныє на себе берутъ, а протопопомъ и врядникомъ єго (митрополичим) до имѢній (слуцьких) въѢзджати и справъ духовныхъ судити и справовати забороняютъ” [17]). І так, розумієть ся, бувало не тільки в Слуцькім князївстві.

Так само нарушала ся й адмінїстраційна та дисциплїнарна власть владики. Бачили ми скаргу туровського епископа, що в маєтностях пинського князя церкви ставлять і сьвящеників іменують без його благословенства, і се було явищем широко розповсюдненим, як показують уже самі припімнення правительства урядникам і дїдичам, аби того не робили. Постанови собору 1509 р. говорять, як про явище занадто добре звісне, про іменованнє

сьвящеників коляторами без відомости й благословення владики або про відбираннє парафій від сьвященика без владичного суду. З другого боку не легко було перевести екзекутиву над засудженим і деґрадованим сьвящеником або ігуменом, коли він мав яку таку протекцію у впливового колятора. В своїх артикулах, поданих 1595 р. королеви, владики вказували як одно з особливо наболїлих надужить, що сьвященики по маєтностях королївських, панських і шляхетських, покладаючи ся на оборону державців і дїдичів, „стають непослушні, розводять шлюби без розбору, і часто старости та їх урядники, для малого доходу, який приходить їм з таких розводів, ще й боронять таких сьвящеників, не дають їх потягати перед епископа або собор, не позволяють владикам карати непослушних, висиланих ними на візітацію осіб зневажають, бють" — владики просять у короля на будуще, як привилею, аби владикам не боронено карати непослушних і удержувати їх в порядку (in disciplina ecclesiastica), і щоб державці й дїдичі не позволяли відправляти сьвященикам, на яких владика кине клятву [18]). Для забезпечення від таких перешкод практиковано часами мішаний суд: на суд духовний, хоч би чисто в церковних справах, запрошувано відпоручників колятора, але і з тим не легко бувало часами дійти кінця [19]).

Участником майже невідлучним всеї епархіяльної управи й суду епископа був його крилос. Інституцію сю знаємо вже в староруських часах, але вона тодї ще дуже мало звісна й не осягнула, очевидно, ще того значіння й впливу, з якими бачимо її пізнїйше, в XV-XVII вв. [20]).

Крилос складав ся з сьвящеників-парохів катедрального міста, тих парохій, що стояли в безпосередній залежности від епископа. Сї сьвященики по черзї правили службу в катедральній церкві й брали участь, разом з епископом в адмінїстрації епархії, катедральних маєтностей, та в ріжних функціях епископського престола. Досить докладно представляє їх ролю устава галицького крилоса, видана галицьким владикою (1540); вона головно займаєть ся їх доходами, але при тім дає зрозуміти й їх діяльність: при посьвященню нової церкви з владикою їде оден крилошанин, і половина доходу йде на крилос; старі церкви посьвящують самі крилошане й беруть з того доходи; в чий тиждень хто сьвятить ся з дяків на сьвященика, той йому має бути за духовника (він приготовляє кандидата до посьвящення, й на його посьвідченнє сьвятить його владика, з иньшими

крилошанами); по смерти владики крилошане, разом з православними панами й міщанами, адмініструють епархію протягом року; крилошанина (а по постанові собору 1509 р. взагалі сьвященика) судить суд духовний — з сьвящеників (крилошан) [21]).

До сих вказівок можемо додати ще дещо з иньших документів: крилошане засідають в духовнім суді разом з владикою в усяких справах і постановляють разом з ним рішеннє. Вони беруть участь в завідуванню епархіяльним майном і без їх згоди владика властиво не має права ним розпоряджати [22]). Часом крилос має свої спеціальні маєтности, що стоять в виключній управі крилошан; окрім того на них ідуть спеціальні доходи або части катедральних доходів [23]).

Міра їх впливу, розуміється, не однакова. Від Єремії Тисаровського, львівського владики, крилос бере (1608 р.) письменне з'обовязаннє, що не буде „протяву ихъ праву крилосскому, безъ притомности, зданя и позволеня ихъ сполного засѢдати и отправовати справы, а звлаща головнѢйшіє" [24]). Владики енерґічні й амбітні зводили впливи крилоса до minimum. Між иньшим одним з питань дуже важних (з становища впливів крилоса) і ріжно розвязуваних в поодиноких епархіях і відносинах, було становище крилоса супроти намісника. Так по уставі галицького крилоса намісника вибирають самі крилошане, владика його тільки благословляє. Тут уряд намісника зливаєть ся з урядом старшини крилоса, инакше „протопопа". Инакше бачимо в уставі володимирського крилоса, уложеного Потїєм (1598) „водле стародавного права и порядку": намісник вибираєть ся з крилошан і титулуєть ся протопопом, але вибирав його не крилос, а епископ [25]). Але владики іменували часом намісниками й людей епоза крилоса, осіб сьвітських, що аж ad hoc висьвячували ся, а ще частїйше — монахів. Так у Київі за часів Скиргайла митрополичим намісником був монах Тома. Потім був тут намісником архимандрит Тимотей: його за якісь надужитя арештовав в 1404 р. м. Кипріян, разом з иньшими урядниками („слугами") й настановив архимандрита св. Спаса (з Московщини) Теодосия. М. Іона 1451 р. іменує намісником у Вильну свого протодиякона старця Михаїла [26]). Таке практикувало ся часами й пізнїйше, і крилошане такими іменованнями були дуже незадоволені. В 1498 р. виленські крилошане скаржили ся в. князеви на митрополита, що він дав намісництво

в Вильнї архимандриту монастиря св. Трійцї, тим часом як давнїйші митрополити іменували намісників з крилошан, і в. князь поручив митрополитови, аби намісництво на далї в Вильнї держали „попы соборноѢ церквы” 27).

Компетенції намісника ми вже бачили на практицї галицькій 28). Ще докладнїйше описує їх м. Іона, в грамотї тому виленському намїснику: має сей намісник справувати всї церковні й духовні справи, посьвящати нові церкви антімінсами й потверджувати старі, в імени митрополита; дякам, дияконам, попам і сьвітським особам, що хочуть поставлення в диякони й сьвященики, видає він, „съ испытаніємъ всяко доволно духовнымъ”, грамоти, т. зв. прототрони, на право бути посьвященим у котрого небудь епископа; духовенство епархії, а також вірні мають його слухати ся у всїм.

Се розуміє ся, maximum компетенцій, який міг істнувати тільки в таких епархіях, куди епископ заглядав дуже рідко, і то ще при браку орґанїзованого крилоса. Звичайно ж намісник заступав владику тільки провізорично, коли той виїздив, або умирав, і при тім дїлив свої компетенції з крилосом, особливо коли з крилоса вибирав ся, був лише старшиною, сенїором крилошанської колєґії.

Окрім намісників і протопопів (як бачимо, переважно се був той сам уряд) згадують ся без близших пояснень владичні „урядники” або й просто „слуги”, що відповідають митрополичим „тивунам” і „боярам” старших і московських часів, дворянам пізнїйших. Вони, очевидно, завідували головно господарськими справами та поборами. Завідателї владичного двора звали ся часом „маршалками”. „Десятинники” (або десятилники, десятники) згадують ся досить рідко, і то головно в білоруських землях, як аґенти митрополита і владиків, особливо в справах духовного суду; з одної грамоти (1511 р.) довідуємо ся, що для нагляду над моральністю вірних в Слонимськім повітї митрополит поставив десятинниками одного великокняжого дворянина й протопопа, й в. князь поручає місцевій шляхтї й міщанам бути їм послушними „въ духовныхъ дѢлѢхъ” 29).

Порядок ставлення сьвящеників в сих часах звісний досить докладно — з актів і служебників. В головнім він опирав ся, очевидно на порядках старорускьих 30).

Кандидат на сьвященика (звичайно був ним дяк, але часто й зовсїм нецерковна особа) зголошував ся до епископа, безпосередно, чи за посередництвом уставленого на те крилошанина. Він виказував ся презентаційною грамотою патрона чи рекомендацією парохіяльної громади, також в потребі — иньшими актами, коли приходив з чужої епархії — „відпустною грамотою” свого епископа, сьвідоцтвами доброго поведення, і т. и. Коли тих документів було за мало, владика поручав свому „уряднику” самому зібрати відомости про кандидата. Коли вони випали добре, урядник екзамінував кандидата, чи вміє гаразд читати; коли кандидат не був у тім досить вправним, казали йому ще підучувати ся; вкінці сам владика мав пробувати його — казати читати перед собою з псалтиря, апостола й евангеліє. Потім крилошанин, що того тижня був на черзї при катедральній церкві, брав кандидата на сповідь, потім приготовляв до посьвящення й сьвідчив за ним перед владикою й крилосом, що за кандидатом на сповіди не показало ся нїяких гріхів чи перешкод до посьвящення (коли б потім було доведено, що кандидат затаїв був якісь такі перешкоди, то тратив сьвященство). На підставі того владика з сьвящениками сьвятив кандидата, й списував ся протокол посьвящення. Потім посьвящений мав шість тижнів служити при катедрі, для практики, під проводом сьвященика або диякона (коли то був диякон): „Маєтъ тотъ новоставленый всегды на божіихъ святыхъ литургіяхъ євангеліє чести, гораздо присмотрЂвши, абы чолъ не спЂшно, зналъ бы статЂи и узгласы; и на заутреняхъ и на вечерняхъ тотъже новоставленый абы говорилъ псалтырь и псалмы и каноны, и церковноє каженьє зналъ и все дЂйство священническоє”. По сповненню того всього діставав він грамоту на сьвященство (чи дияконство) й ішов на парафію, а відповідно до показаного ним знання при посьвященню (се мало зазначати ся в протоколї), мав його епископ мати на пізнїйше в більшім або меньшім нагляді, аби підучив ся далї [31]).

Такий порядок уставляють епископські служебники з країв в. князївства Литовського; та розуміє ся, се треба розуміти як maximum порядку, що в дійсности, певно, далеко не всюди дотримував ся (про надужитя в сїй сфері буде мова низше).

За поставленнє кандидат платив певну таксу владицї й крилошанам, а також тим своїм наставникам. Сю остатню устава епископських служебників означає на 12 гр., і поза тим забороняє всякі побори й хабарі.

Устава галицького крилоса уставляє з кандидата духовникови 6 грошей, крилошанам, що служать з владикою при посьвященню по 1 гр., але оплати самому владиці також не означає. Вона бувала, очевидно, ріжна, загалом зовсїм не мала. Маємо небезінтересну рекомендацію ігумена київського Михайлівського монастиря до митрополита, де той ігумен просить висьвятити на сьвященика дяка Васька, „который мешкалъ у науцѢ у монастыри св. арх. Михаила Золотоверхого"; він просить митрополита, аби був ласкав „отъ совершенья священства малый подарокъ взяти, бо онъ єсть человѢкъ не маєтный" [32]).

Окрім того сьвященики платили річну дань владиці — з сих часів маємо про неї виразні звістки в галицьких привилеях. Найбільше виразну звістку маємо в привилею галицької катедри, де зазначено, що галицький владика має побирати річно з попів „по 6 золотих, так як і иньші владики" [33]). Звістні також куниці „соборні", згадувані вже в XIII в.- коли владика скликав духовенство до себе на собор; були вони часом досить значні: виленські церкви платили митрополиту давнїйше по 12 грошей, але м. Макарій зачав був брати куниці „непомірно", й вони скаржили ся на се в. князеви [34]). Ще иньший податок — „в'їзд", або „узъѢздъ": дань давана на приїзд владики на місце [35]). Про ріжні незаконні зривки, які робили собі з духовенства епископи, будемо говорити низше.

Про монастирський устрій сих часів і єрархічні відносини досить добре понятє дають устави XVI в. найвизначнїйшого українського монастиря — Печерського. В 1522 р. архимандрит з крилошанами й братиєю Печерського монастиря звернули ся до в. князя з прошеннєм, аби він з огляду на упадок, в який попав монастир по татарських нападах кінця XV в.; дав йому уставу й забезпечив від надужить місцевих сьвітських духовних урядників. В. князь дійсно дав таку уставу (очевидно — по вказівкам самого архимандрита), а двадцять літ пізнїйше вона доповнена була новою уставою (бо по першій порядки в монастирі не довго потрівали), виробленою з поручення в. князя київським воєводою (1549) і потвердженою потім, на прошеннє Печерського монастиря, в. князем (1551) [36]). Ми ужиємо їх для загального образа монастирських порядків, доповняючи вказівками з иньших грамот.

Монастир печерський не залежить від адмінїстрації духовної чи сьвітської,

а просто від в. князя; се звичайна норма для визначнійших монастирів великокняжого подавання: „которогожъ монастыря ты, пане воєводо, ани митрополитъ, ани хто съ подданыхъ не маєтъ подавати, а ничимъ ся въ него вступовати, бо мы беремъ то на насъ господаря”. Архимандрита мали вибирати собі старці монастиря, разом з князями, панами й земянами Київської землї, і за потвердженнє його мали дати в. князеви з монастирського скарбу пятдесять золотих, а в. князь обіцяв, що нікому иньшому не дасть монастиря як тільки їх кандидату, хоч би иньші давали йому більше чоломбитє. Такий же вибір архимандрита з участию місцевих панів практикував ся на Волини з жидичинською архімандрією [37]). По иньших монастирях ігумена мала виберати братия, й в. князь його потверджував [38]). Таке було правило, а на практиці в. князь і в Печерський монастир, і в иньші часто іменував ігуменів на власну руку, а в монастирях панського надавання робили се їх патрони.

В монастирі була „община”. Се загальна підстава монастирської орґанїзації, і документи уживають сього терміна, близше його не поясняючи. Він означав передовсїм спільність, а властиво приналежність монастиреви, а не поодиноким особам, всього монастирського майна. В найвищій формі вона означала виключеннє особистої власности: сього виразно вимагає нпр. устава, дана Супрасльському монастиреви митр. Йосифом Солтаном і маршалком Ходкевичом в 1510 р. [39]). Але звичайно так далеко в вимогах не йшли. В Печерськім монастирі монахи могли мати тільки рухоме майно: лише його можна було з собою забрати, виходячи з монастиря, а келїї й городи належали монастиреви, й їх не можна було продавати; майно по умершім ішло на монастир. Мабуть в те ж понятє общини входила спільна трапеза для всеї братиї й обовязкова участь в богослуженнях, зазначена в уставах. Так мабуть звичайно розуміла ся „община” в тодішнїй монастирській практиці.

Архимандрит завідує справи церковні. Адмінїстрація ж, господарство ведуть ся иньшими, вибраними архимандритом разом з братиєю урядниками: економом і палатником (скарбником). Монастирська печатка лежить в скарбі, у палатника під ключами архимандрита й економа. Важнійші справи ведуть ся з участиєю братиї, передовсїм старших монахів, що носять назву „старців, крилошан і застолпників” [40]). Подробиць не наводжу — ними особливо богата устава з 1549 р.

Не всюди було се так реґляментовано докладно як в сих печерських уставах, та й тут ся реґляментація вказувала властиво ідеал досить далекий від практики. Обставини, що привели до уложення другої печерської устави, кидають досить сильне сьвітло на практику сього й иньших монастирів. Заведена першою уставою „община” протримала ся в Печерськім монастирі лише за того одного архимандрита: його наступники, що випрошували собі монастир від в. князя без вибору монахів, не хотіли мати общини; „для свого пожитку”, безконтрольно розпоряджали вони доходами монастиря, та обертали їх на користь своєї фамідії [41]). Сам вел. князь перший не дотримував своїх устав, даючи архимандрію людям стороннїм, без вибору монахів і панів київських.

Про матеріальне забезпеченнє сьвітського духовенства була мова вже вище [42]). З сих часів маємо також досить докладні звістки про земельні маєтности катедр і визначнїйших монастирів.

З українських катедр найбогатшими уважали ся, й були, володимирська й луцька. Інвентарі й увязчі листи, споряджені при кінцї XVI в., дають про їх дотації досить докладне понятє. Луцька катедра володіла чотирма місточками, двома замками й тридцятьма чотирма селами в повітах Луцькім і Володимирськім. Володимирська мала два місточка й двадцать сїм сїл [43]). Иньші були не так богаті. Катедра перемишльська нпр. вичисляє в своїм привилею 1407 р. двадцать сїл і части (по кілька дворищ) ще в десяти селах, та кілька монастирів з їх ґрунтами [44]); се не мало, але можна сумнївати ся, чи сї села всї дійсно були в її володїнню в XV в.

З монастирів найбогатшим все був Печерський. Його маєтности докладно вичислені в увязчім листї з р. 1593 [45]). Було в тім два визначні місточка — Радомисль і Василїв (Васильків), 50 сїл з присїлками — переважно в околиці Київа, на Днїпрі, Деснї й Тетереві, але також і в подальших краях — на Волини і в Білоруси, в волостях Слуцькій, Бобруйській, Оршанській, кільканадцять селищ, численні рибні входи й лови аж під Черкаси, кілька фільварків і доми та ріжні доходи в ріжних місцях. Як богатий був монастир, і які великі доходи можна було потягти з нього, показує факт, що видубицький ігумен купив собі в 1535 р. від печерського архимандрита право на архимандрію печерську за величезну суму 150 кіп грошей литовських! Зрештою, як ми бачили, сам в. кн. Жиґимонт уставив

нормальним чоломбитєм для печерського архимандрита 50 золотих (1522).

Прикладом еередно богатих монастирів може послужити київський Михайлівський Золотоверхий. В 1526 р. його ігумен списує такі його маєтности: пашня, сїножать і млин під Київом, озеро й острів на Днїпрі, велике село Селивонщина, що дає дві кади меду; кілька поодиноких дворищ і служб в ріжних місцевостях, що несуть в тім часї медову дань, але з кінцем столїтя перетворяють ся в хлїборобські села. Мірою грошевитости монастиря може служити закупно ним с. Глевацького під Київом за поважну суму 30 кіп грошей, всерединї XVI в. [46]). Найславнїйший з галицьких монастирів Унївський мав в XV в. два села, окрім млинів, ставів, і т. и. [47]).

Примітки

[1]) Supplementum ad hist. Russ. mon. c. 146.

[2]) Акты Зап. Рос. II ч. 109.

[3]) Рус. ист. библ. IV с. 14.

[4]) Акты Зап. Рос. III ч. 7.

[5]) Рус. ист. библ. IV с. 13-4.

[6]) Археографическій сборникъ V ч. 3-5. Про час і особу митрополита див. у Макарія IX с. 224.

[7]) Рус. ист. библ. IV с. 12-3.

[8]) Supplem. ad hist. Russ. mon. ч. 55.

[9]) Акты Зап. Рос. I ч. 166, II ч. 77.

[10]) Ibid. I. ч. 174.

[11]) „Мають они тыє духовныє дѢла справовати подлѢ обычая своєє церкви по давному".

[12]) Idid. I ч. 166.

[13]) Див. нпр. Акты Зап. Рос. III ч. 12. Проф. Чистович скороспішно виводив з того, що в справах спадщинних мішаний суд був взагалї нормою (Очеркъ историі зап. церкви I с. 193). Що духовенство дїйсно старало ся присвоїти собі юрисдикцію в справах про тестаменти, що иньше. Очевидно, головно на сї аспірації його скаржила ся шляхта в своїх петиціях про духовний суд.

[14]) Zbiór praw litewskich c. 408, Акты Зап. Россіи III ч. 4 § 16 і 11 § 21.

[15]) Акты Зап. Россіи I с. 191, Akta gr. i ziem. VII ч. 60, Supplementum ч. 143, див. іще вище — с. 464 скаргу на владику за незаконний розвід.

[16]) Див. річеві показчики в III і VII томах Жерел до історії України-Руси під словами: розводи, роспусти.

[17]) Акты Зап. Россіи III ч. 22.

[18]) Theiner III c. 236.

[19]) Див. цитовані листи митрополита в Археографич. Сборнику т. V ч. 3-5.

[20]) Див т. III [2] с. 283- 4, а лїтературу крилоса пізнїйших часів в прим. 10 сього тому, крім того іще замітка Н. П. Объ учрежденіи Ип. ПоцЂемъ уніятской капитулы въ ВладимірЂ — Труды кіев. академіи 1869.

[21]) Акты Южной и Зап. Россіи I ч. 103, з сеї-ж грамоти (імен сьвідків) видно добре й склад самого крилоса; пор. Археограф. сборникъ VI ч. 33 (про крилошанську недїлю).

[22]) Архивъ Югозап. Россіи 1 т. I ч. 49, 101, 112, т. VI ч. 35, Акти Петрушевича (Наук. сборн. 1867) ч. 3.

[23]) Акты Зап. Рос. I ч. 174, Акты Южной и Зап. Р. I ч. 103 Архивъ Югозап. Р. I т.VI ч. 84.

[24]) Акти Петрушевича (Наук. сборн. 1868) ч. 4.

[25]) Акты Южной и Зап. Россіи I ч. 103 і 118, Архивъ Югозап. Россіи I т. VI ч. 84.

[26]) Уч. записки Акад. наук I с. 40, Рус. ист. библ. VI ч. 69; лїтописні виписки у Карамзіна т. V прим. 254, с. 104.

[27]) Акты Зап. Р. I ч. 152. Подібну скаргу на намісників-монахів бачимо в петиції, видрукованій в Археограф. Сборн. VI ч. 3 під роком 1511, але хоч сю дату приймають дослїдники, вона зовсїм непевна, й мова документу вказує рішучо на пізнїйші часи.

[28]) Див. вище с. 434 і далї. Пор. привилей на намісництво на Поділю від короля, з 1516 р. — Архивъ I. X ч. 5.

[29]) Акты Зап. Рос. I ч. 70, II ч. 78, III ч. 22. Рус. ист. библ. VI ч. 69 Карамзін V с. 104 (виписки з невиданих лѣтописей).

[30]) Пор. т. III [2] с. 330-1.

[31]) „Указъ како подобаєтъ избирати на священство и ставити годныхъ у іерейскый и діаконъскый чинъ" — з одного кодексу (кінця XV в.), виданий в Рус. истор. библ. VI ч. 131, з иньшого — кінця XVI в. — Петрушевичом (Архіератиконъ, 1901), див. також Описаніе рукоп. Синод. библіотеки III т. 1 ч. 366 (680), с. 100-2. Пор. постанови собору 1509 р. Рус. ист. библ. IV с. 9-10.

[32]) Акты Южной и Зап. Россіи I ч. 103, 143.

[33]) Ex singulis poponibus in vladicatu suo constitutis, per sex florenos (цифра виглядає минї на занадту високу) ratione contributionis kuniczne dictae, prout

et alii wladycae in suis vladicatibus, singulis annis habebit et percipiet. Supplementum ч. 55, пор. Acta gr. i ziem. т. V ч. 26, XII ч. 4286, див. вище с. 432 і далї.

[34]) Акты Зап. Рос. I ч. 152, пор. ч. 204 (с. 352) і II ч. 70 (с. 89). В сїй остатнїй, уставі Полоцької землї є ще память і про „пригонъ”: „а въ пригонъ попомъ и игуменомъ по владыцЂ не ходити”; се практика панщинних робіт на владику, звісна з постанов собора 1274 р. — пор. т. III 2 с. 296.

[35]) Акты Зап. Р. I ч. 152.

[36]) Акты Зап. Россіи II ч. 12 і III ч. 10. Низше цитую тільки иньші документи, що доповняють Печерські устави.

[37]) Див. вище с. 15.

[38]) Акты Зап. Рос. II ч. 121 і 122.

[39]) Археографическій сборникъ IX ч. 5.

[40]) Порівняти уставу Супрасльського монастиря з 1568 р. — Археографич. сборн. IX ч. 22.

[41]) Акты Зап. Россіи III с. 22-3.

[42]) С. 275 і далї.

[43]) Архивъ Югозап. Россіи I. 1 ч. 45 і 90.

[44]) Akta gr. i ziem. VII ч. 26.

[45]) Архивъ Югозап. Россіи I. 1 ч. 91, пор. VII. 1 с. 120, Лебєдинцевъ — Матеріалы с. 42.

[46]) Акты Зап. Россіи II ч. 140; (Ярмаховича) Кіево-Златоверхо-Михайловскій Монастырь (Київ, 1889) ст. 37 і с. 119 і далї.

[47]) Akta gr. i ziem. XIV ч. 2224.

ВНУТРІШНЯ ОРҐАНЇЗАЦІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ. ПАТРОНАТ, ЙОГО ТРАКТОВАННЄ ЯК ДЖЕРЕЛА ДОХОДІВ, ДОХОДИ З ПАТРОНАТУ — ІНТЕРКАЛЯРІЇ, ЧОЛОБИТЯ, РОЗХАПУВАННЄ ЦЕРКОВНИХ МАЄТНОСТЕЙ ПАТРОНАМИ, ПРИЗВИЧАЄННЄ ДО ПАТРОНАТУ Й ЙОГО ОПРАВДУВАННЯ. НЕКАНОНІЧНЕ ТРАКТОВАННЄ ПРАВОСЛ. ЦЕРКОВНИХ УРЯДІВ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ, ЕКСПЕКТАТИВИ, КОНФЛЇКТИ НОМІНАТІВ, ВІЙНИ ЗА КАТЕДРУ ЛУЦЬКУ Й АРХИМАНДРІЮ ЖИДИЧИНСЬКУ, РОЗХАПУВАННЄ МАЄТКІВ ВЛАДИКАМИ.

Сї так великі — невважаючи на зривки, що з усїх боків робили ся, невважаючи на з усїх боків попростягані до них руки, — церковні маєтности були тим ґрунтом, на якім розвиваєть ся й до крайнього цинїзму доходить власне в XVI в. система патронату, „подаваня хлїбів духовних”.

Дуже скупий матеріал, яким розпоряджаємо ми для XIV-XV в., не дає нам можливости докладно слїдити за розвоєм патронату. В XVI вік вступає він уже широко розвиненою й глубоко закоріненою практикою, так що вже на соборі 1509 р. служить предметом гірких нарікань. В XIV в., навіть при кінцї його, ми можемо ще констатувати значну свободу єрархії в обсадженню катедр. Практика виборів епископа собором духовенства, звістна в XIV і початках XV в., відділює сї пізнїйші патронатські порядки від староруської практики. Правда, в Візантиї також признавали ся права фундаторів — „ктиторів”, супроти їх церков і монастирів, і безперечно, ся практика була перенесена звідти й на Русь. Але чи по анальоґії переносила ся вона також на церкви й монастирі взагалї, так що вкінцї могла вплинути також на анальоґічне трактованнє катедр, чи вплинув на виробленнє коляторської практики супроти православних катедр і посад в Польсько-литовській державі приклад роздавання катедр і бенефіцій католицьких, чи вкінцї причинила ся до того система служебних бенефіцій в. князївства Литовського — про се можна б богато говорити, але трудно що небудь певне сказати при теперішнім станї наших відомостей. Я завважу тільки, що ся система подаваня далеко маркантнїйше дає себе знати в землях в. кн. Литовського — чи тому що тут було тих духовних бенефіцій більше й вони були богатші, чи з иньших, спеціяльних причин, нпр. під впливом загальної

бенефіціальної системи вел. князївства, — того не беру ся виводити.

В XVI в. в кождім разї бачимо патронат в повнім розвою на всїм просторі українсько-руських земель, в. кн. Литовського й Корони. Церкви й монастирі в маєтностях приватних були „въ подаваньи” своїх дїдичів чи державців, хоч би вони й зовсїм не були їх фундаторами; церкви й маєтности в королївщинах — в подаванню короля (котрі важнїйші) або його старост і намісників (сїльські церкви й меньше важні монастирі), по містах — в подаванню короля або міщанської громади, коли вона була фундатором церкви; катедри — всї були в подаванню короля. Митрополит і епископи розпоряджали тільки церквами й монастирями, що стояли по катедральних маєтностях, або приписані були до катедри як її власність і приналежність, отже розпоряджали ними властиво не з свого єрархічного титулу, а з титулу державців, як і кождий иньший державець чи дїдич.

Патронат, подаваннє стали такою ж приналежністю володїння, як нпр. уживаннє лїсів чи рибних ловів, не тільки правом, а й джерелом доходу. Тому при наданнях земель, в державу, в застав не раз вичисляєть ся подаваннє церков і монастирів між ріжними вигодами держави, а при роздїлї маєтности між дїдичами патронат виступає також як предмет спеціального подїлу й служить компензатою иньших доходів володїння. Так нпр. при подїлї маєтностей старинного галицького роду Бибельськнх в серединї XV в., монастирі всї дістають ся однїй сестрі кн. Ярохнї Передїльницькій, тим часом як иньші дістають, окрім сїл, млини, корчми й зверхнї права на служебну (васальну) шляхту [1]). В волинських поданнях, закупнах, замінах маєтностей „подаванья церковныи, sinagogarum ritus Ruthenorum collationes, „церквы со всимъ поданємъ” виступають як звичайний атрибут володїння [2]), а кор. Бона, маючи в держанню своїм староство Пинське, присвоїла була собі в подаваннє навіть владицтво турово-пинське, й давала його просто від себе [3]).

І се право подавання цїнило ся досить високо. За патронат над Унївським монастирем в 1440-х рр. процесували ся двоє руських панів: кн. Михайло Гольшанський і Сенько Лопатич; кождий з них випросив собі ріжними часами грамоти від короля на сей патронат, і кождий хотїв від себе обсаджувати ігуменський уряд [4]). Кн. Андрій Сангушкович опротестував в 1510 р. перед в. князем, що той заіменував від себе ігумена в монастир,

заставлений йому разом з старoством володимирським [5]). Бачили ми, як „опекальництво” крилоського намісництва продавало ся за гроші, а от оден з Сангушків міняє фамілійний Мелецький монастир, „из людми и з поданєм монастырскым” — селами Соловєвим і Коморовим, иньшому Сангушкови за „так доброє имѢнє и платноє” — село Мостища, а иньший волинський маґнат кн. Чорторийський заставляє в сумі 400 зол. на оден рік своє „имене власноє, отчизноє — монастир Честный Хрестъ с церквою и островомъ всимъ, з дворцемъ монастырскимъ”, і т. д. [6]).

Така заміна вказує очевидно на матеріальні користи від патронату. Дійсно, хоч de iure патрон був обовязаний бути добродієм і оборонцем монастиря, але в дійсности патронат був звичайно джерелом доходів для патрона. Таке офіціальне і неофіціальне значіннє його досить добре характеризує одна грамота — наданнє церкви св. Василия в Володимирі: кн. Василь Сангушкович випросив собі її „въ поданнє” від в. князя, мотивуючи се тим, що церков „опала” — потрібує реставрації. В. князь сповняє його прошеннє, але в листї застерігає: „нижли не маєть онъ от тои церкви божеи пожитковъ никоторых собе мети, лечъ маєть тую церковъ божею всякими рѢчами надавати и направляти, и єє въ наданьи и въ оборне своєй мети” [7])

Дійсно самі вже т. зв. інтеркалярії — часи коли церква чи монастир не мали сьвященика й ігумена, й патрон переймав церковні маєтности в свою управу й адмінїстрував їх, доки не передавав новому ігумену чи сьвященику [8]), давали патрону значні доходи. Меньш скрупулятні патрони й їх заступники розхапували під час таких інтеркалярій церковні маєтности куди видно. В 1589 р. митрополит з епископами, скаржачи ся королеви на упадок дотацій православної церкви [9]), як на головну причину вказували на надужитя сього права завідування: коли вмре митрополит, епископ, або ігумен, кажуть вони, воєвода, підскарбії, старости, державцї й їх намісники, в котрих округах лежать маєтности тих вакантних урядів, сї маєтности а також і самі монастирі, церкви й церковні скарби „въ моцъ, въ справу и завѢданьє своє беруть и на себе уживають” — аж до обсади ваканції. „А въ томъ дей часѢ, маючи то въ рукахъ своихъ, не только имѢнья и фольварки нищатъ и подданыхъ урядники и слуги ихъ браньємъ н вымоганьємъ на нихъ незвыклыхъ чыншовъ и податковъ пустошатъ и розгоняютъ, але и привилеи, листы и фундуши предковъ нашихъ (в. князїв) и тежъ князьскіє, панскіє, земянскіє и иншые розного стану людей наданья, давныє и

теперешніє, и скарбы церковныє за справою ихъ невЂдомо гдЂ гинуть — за чимъ и добрамъ церковнымъ зменьшеньє и разобраньє кгрунтовъ отъ розныхъ особъ звыкло се дЂяти". Митрополит з епископами просили короля, аби на будуще „прикладомъ правъ, вольностей и достоинства духовенства капитулы костела римского" вакантні катедри чи монастирі з своїми маєтностями були в завідуванню „крылошанъ и духовенства старшого" даної епархії чи монастиря, і король прийняв се прошеннє [10]). Сей факт, що епископам прийшло ся покликувати ся на приклад латинської церкви, показує, як сильно і давно закоренило ся се надуживаннє патронату супроти православних інституцій, а той знов, що шість літ пізнійше владики, пристаючи на унію, наново таке ж прошеннє заносили королеви між своїми артикулами [11]), показує, що й по королївській грамоті 1589 р. і виданих тоді наказах адміністрації та стара практика не дуже уступила.

Далї, очевидна річ, патрон діставав від кандидата, як давав йому презенту, певну грошеву суму — чи в формі дарунку, чоломбитя — як то бачили ми при наданнях катедр і монастирів правительством, чи в більше грубій формі продажі, як то ми бачили з сїльськими церквами Галичини [12]).

Вкінці патрони користали з церковного майна й иньшими способами, роблячи собі ріжні зривки, або присвоюючи собі його маєтности. От нпр. при згаданій замінї Мілецького монастиря кн. Сангушко дає два монастирські села новому патрону, а третє лишає в своїх руках. З поменьшими монастирями нерідко трапляло ся таке, що патрон розганяв або не казав приймати нових ченцїв, не давав презенти на ігуменство, й фактично зносив монастир та перетворяв його землї в просту свою маєтність. Нпр. у наведенім вище заставнім контрактї монастиря Честного Хреста нема вже найменьшого слїду, щоб монастир той фактично істнував; очевидно, що з нього зроблено вже звичайне „имене", маєтність панську. А от характеристичне з ріжних поглядів оповіданнє ревізорів з 1545 р.:

„А то суть монастыри, которыи передъ тымъ въ подавани господарскомъ бывали, а которыхъ подарки не малыи од архимандритовъ господару є. м. прихоживали, а тепер держат: Первый монастыр Пересопница — светоє Пречистоє, который небощикъ князь Чорторыйский староста луцкий упросилъ былъ у теперешнего старшого господара на мешканє и на выхованє матце своєй до живота єє, которая мала в черницы пойти, а такъ

тая матка єго в черницы не шла, а князь Чорторыйский тотъ монастыръ собѢ одержалъ, а теперъ сынове єго оный монастыръ держатъ; а к тому монастыру село Грабово, в которомъ сто человека, а дани з нихъ колода меду и десет коп грошей; а другоє село Макотерты, в которомъ селе двадцат и чотыри чоловеки, а третеє село Дядковичи — в том селе двадцат чоловека або и болшей; и теж поведают, иж они (Чорторийські) замокъ свой Белевъ заробили на земли того монастыра и место осадили, которого плату поведають — идет двесте копъ грошей. Другий монастыръ Дорогобужъ св. Спаса з поданя теперешнего владыки луцкого Федосия, а то єсть подаване господарскоє з веку. Третий монастыр на имя Дубищо Уведеня Пречистоє, в которомъ игуменъ бывалъ, и также єсть з вѢку подаване господарскоє, а тепер тотъ монастыръ владыка луцкий заведаєт и толко одного попа в немъ ховаєт, а хвалы божоє по старому немаєш, бо люди того монастыра и вси пожиткы, поведают, на себе обернул (владика), и еще оныи люди монастырскіи з великимъ обтяженємъ до насъ приходили, жалуючи, ижъ ся имъ кривды и втиски великіи дѢют, жадаючи ласкы и обороны господарскеє. О тыхъ всихъ монастырех мы такъ розумеємъ, ижъ они (ті патрони) не про жадную хвалу божую и богомолиє господарскоє держатъ, але ку великому греху и лакомству своєму, а то для того, штожъ которыи пожитки и доходы передъ тымъ з сел монастырскихъ на церковъ божую бывали, а з чого братія и служители церковныи монастырскіи поживене мевали, и богомольство неперестанноє за господаря чинили, то все они тепер на себе оборотили и з того собѢ пожытки розмножыли — и мало мели на волостех и селехъ, єще ся о домы божіи покусили. А в тыхъ монастырех тепер не толко абы хвала боская и богомолє господарскоє мало быти по старому, або братя мели на чомъ мешкати, але в иншемъ монастыре и чернца не поведают, одно попъ пакаєт, а в том никому иншому, одно господару є. м. и грехъ и шкода” [13]).

Таким чином, завдяки патронату й практиці „подавання” православна церква ставала спеціальним джерелом доходів для правительства й панства, що тримали в посереднім оподатковуванню побожність і жертволюбність православної людности. Мінїмальне чоломбитє, уставлене для Печерського монастиря уставою 1522 р. — 50 золотих, може давати понятє про зовсїм поважне значіннє сих доходів. Тому й пани, й правительство мало всякі причини тримати ся й боронити практики сеї опіки й подавання. Але треба признати, що й духовенство та суспільність не скандалїзували ся особливо

сими практиками. Постанова виленського собору, що хотїла збойкотувати практику роздавання духовних посад без вибору духовенства й вірних, зістала ся порожнїм звуком. Такі провідники православної Руси як Константин Ів. Острозький, не вагали ся вставляти ся за людьми, що випрошували собі катедри просто від вел. князя [14]) (і правдоподібно — не зарікали ся брати за се й гроші від тих петентів, як брали пани-католики), а маємо й такі приклади, де самі вірні старали ся довести залежність певної бенефіції, певного монастиря від господарського подавання, а не від епископа [15]). Протягом XVI в. погляд на право правительства розпоряджати церковними бенефіциями глубоко закорінив ся не тільки в правительственних кругах, що як ми бачили — рішучо не годили ся попускати з свого права подавання, але також і серед самої православної суспільности, так що православні навіть в часах унїї, коли ся практика подавання приводила до найбільше неможливих аномалїй, не відважали ся його заперечити, й звістний автор Апокрізіса старав ся тільки відділити роздаваннє бенефіцій від признання самих духовних компетенцій: „иншая єсть речъ урядъ, инша — добра до уряду для доброго єго отправованья прилучено (чит. прилучені); уряд власне отъ духовныхъ при посвященью, добра зась не отъ духовныхъ, але отъ кр. єго милости даваны бываютъ" [16]).

Тим часом очевидна річ, що в „духовних добрах" лежала цїла вага справи, й коли розпорядженнє ними перейшло в сьвітські руки, що трактували їх як звичайну бенефіцію, джерело доходів, то й самі духовні уряди починають трактувати ся як проста бенефіція, як „хлїб духовний", як тоді казали [17]), і з ним поводили ся як з усяким иньшим хлїбом — купували, продавали, міняли, заставляли й набували взагалї всїми тими способами й дорогами, якими доходили тоді люде до „хлїба", дарма що вони з церковними завданнями й обовязками нїчого спільного не мали.

Так нпр. в. кн. Жиґимонту прислужив ся дуже писар його Михайло Копоть, справивши ся в посольстві до Орди й положивши богато свого гроша на видатки його. Замість аби жадати собі звороту тих грошей, Копоть просив в. князя, аби той в нагороду тих видатків дав його батькови Василю Євлашковичу „епискупью, которая се напервей отворитъ — луцькая або володимерская", і в. князь сповнив його бажаннє: видав Євлашковичу на те лист, що по опорожненню котроїсь з тих катедр нїкому окрім нього не дасть, „а тоє челомбитьє, котороє бысмо мѢли взяти отъ тоє епискупъи",

подарував з огляду на понесені Коптем кошти [18]). А от іще оден анальоґічний приклад з українських земель. Киянин Андрій Дягилевич, правдоподібно — купець, мав ріжні претенсії до князя Федора Ярославича пинського; супроти того, що по смерти кн. Федора його маєтности забрані були на господаря, в. князь обіцяв заплатити Дягилевичу з скарбу, але той знайшов собі вигіднїйшу винагороду: він заявив в. князеви, що має охоту стати сьвящеником і замість тих своїх претензій просить надати йому три київські парафії: єрданську церкву св. Миколая, Рождества і межигорську св. Миколи, і в. князь також сповнив се прошеннє [19]).

Протекцію до вел. князя при тім щедро оплачувано ріжним впливовим панам — практика зрештою добре нам звістна з історії галицької катедри. Так пан Русин Берестецький, підстароста луцький, потім наречений владика пинський, прочувши про опорожненнє богатої жидичинської архимандрії й хотячи її дістати від короля, посилає як найскорше одного свого знайомого Загоровського на королївський двір з „мамранами” — блянкетами на грошеві зобовязання: Загоровський мав вписати в них грошеві суми й імена тих панів, котрі мали б „до єго королевскоє милости о архимандритство жидичинскоє причинити и єму в том допомагати — тотъ хлеб духовный у є. к, милости зъєднати и упросити”, та видати їм як векслї від п. Русина [20]). З такими річами не крили ся зовсїм, а й вел. князь-король радо позволяв своїм сенаторам і дворянам, котрих мав в ласцї, тим титулом обловлювати ся з ловців „духовних хлїбів”. Архимандрит печерський Мелетий Хребтович, діставши Володимирську катедру, „за волею і відомостию є. м. короля” дає канцлєру Замойскому „за велику ласку і поміч в церковних справах”, инакше сказавши — за протекцію в своїй справі, маєтність володимирської катедри місточко Квасів в доживотну державу, а другому протектору — королївському дворянину Чернїковскому, иньшу церковну маєтність, село Яновичі, і король сї його записи для певности своїх прибічників потвердив іще своїми грамотами [21]).

Оборотні кандидати завчасу брали, себто купували собі грамоти на ту чи иньшу духовну посаду, ще за житя того чи иньшого владики чи архимандрита, як ще собор 1509 р. скаржив ся (без всякого усьпіху), що „деякі з нашої віри, ради суєтної слави й власти, ще за житя й доброго здоровя епископа, перше нїж він умре, підкупають ся на його епископію”. Такі грамоти (т. зв. експектативи) випрошували часом навіть не-

православні. Так нпр. на Володимирську катедру випросив собі від кор. Стефана грамоту оден з Жолкєвских Станїслав, і потім продав свої права до неї иньшому кандидату [22]). Але і з православних не оден, стараючи ся про такий „духовний хлїб”, не мав нїякої охоти сам ставати духовним, і одержавши свою бенефіцію, правив її маєтностями, поберав доходи, не приймаючи посьвящення, а в духовних обовязках заступав себе иньшими особами, або й зовсїм ними не журив ся. Такі сьвітські особи на духовних посадах в другій половині XVI в. стали досить звичайним явищем, навіть між епископами. Нпр. звістний нам луцький підстароста Русин-Берестецький, діставши пинську катедру, кілька лїт правив нею, та так і вмер, не висьвятивши ся. Так само непосьвященим лишив ся його сучасник наречений владика луцький Марко Жоравницький. Його наступник на катедрі Іван Борзобогатий-Красенський, ідучи за його прикладом, також не хотїв сьвятити ся, невважаючн на пригадки митрополита, і тільки розпублїкувавши „неблагословенну грамоту” на нього, митрополит змусив його до посьвящення [23]). Часом король навіть вперед звільняв такого їдця „духовного хлїба” від обовязку сьвятити ся, й тільки ставив йому в обовязок тримати до „справовання справ духовныхъ” духовну особу [24]).

Такі практики змусили митрополита Іону, що він між иньшими петиціями на соймі 1568 р. просив в. князя, аби „достоинства духовныя” не роздавано сьвітським людям, а як би дано, то мусить той іменований до трох місяцїв прийняти сьвященнє, инакше відібрати від нього уряд. В. князь принціпіально з тим згодив ся, тільки екзекуцію тої постанови полишив собі. І що ж з того? Маємо цїкаву грамоту його з 1580 р. в справі володимирського монастиря св. Спаса. Сей монастир в. князь дав був шляхтичу Войнї-Оранському, що й адмінїстрував його, не приймаючи посьвящення, а потім випросив від короля позволеннє передати його свому сину Михайлу. Сьому, видко, володимирський владика пригадав про посьвященнє. Тодї Михайло удав ся до короля, й той видав лист до володимирського старости кн. Константина Острозького, де поручив йому взяти Мих. Войну в свою опіку й не позволяти володимирському владицї змушувати його до посьвящення, бо Жиґимонт-Авґуст надав той монастир Оранським з увільненнєм від посьвящення, аби лише тримали духовного викарія [25]).

Практика „експектатив”, наслїдком неуваги королївської канцелярії, чи

хапчивости королївських дворян, що спішили ся обдерти кандидата, не журячи ся, що потім буде з його претензіями, — приводила часами до того, що в момент опорожнення катедрн знаходило ся кілька кандидатів з королївськими номінаціями, і тодї претендентам приходило ся або бити ся або мирити ся. Було і так і так — і мирили ся й били ся дїйсно. Найбільше голосна баталїя вийшла в 1565 р. за володимирське владицтво: на сю катедру завчасу дістав собі „експектативу” волинський пан Іван Борзобогатий-Красенський і по спорожненню владицтва заволодїв ним. Але грамоту на се владицтво дістав пізнїйше ще й владика холмський Теодосий Лазовський і вислав до Володимира свого післанця з жаданнєм, аби йому владицтво віддали. Пильнував тодї владицтва син Борзобогатого Василь, тим часом як сам нареченний владика поїхав на великокняжий двір, мабуть хотїв відкликання надання Лазовському. Коли Василь не згодив ся уступити ся з владицтва, відсилаючи Лазовського з його привилеєм до свого батька, Лазовський почав способити ся до оружного походу, і півтора тижня пізнїйше прийшов в Володимир, під владичнїй „замочок” з справдешнїм військом: мав з собою, по словам Василя, двіста люда кінного, а зо триста пішого, і артилєрію. Коли Василь на нове жаданнє не уступив ся, другого дня почала ся війна: на латинськім костелї зазвонено на ґвалт, гармати уставлені в части на володимирськім замку, по части з иньших боків почали бомбардувати владичнїй замочок і катедру, а військо Лазовського, збільшене по словам Василя до півтретьої тисячі, з рушницям й гаківницями пішло на приступ. Бльокада тревала цїлий день до пізної ночи; військо Лазовського шість разів приступало до владичнього замку; чимало людий побито; катедру й иньші будинки знївечено гарматними кулями; під стїну замку підложено огонь. Нарештї в ночи Василь Борзобогатий, переконавши ся в неможливости оборони, уступив ся з владичнього замку, й Лазовський опанував катедру [26]). Борзобогатий позвав його до суду, але з того нїчого не вийшло, Лазовський зістався при володїнню Володимирською катедрою, а Борзобогатий в потїху випросив собі кілька лїт пізнїйше владицтво луцьке. При иньшій нагодї він і сам пускав ся на воєнну дорогу, подібно як Лазовський, тільки не мав такого щастя. Так він мав апетит на богату жидичинську архимандрію, і коли вона опорожнила ся, дістав був її в свою опіку й почав по свойому господарити в її маєтностях, але король згодом надав її Греку Теофану еп. меглинському. Борзобогатий не міг того переболїти і зібравши собі компанїю, викинув Теофана оружною рукою з монастиря, при чім побив його слуг, скровив

самий монастир, так що за се був потім засуджений на баніїцію. Староста луцький кн. Пронський вислав на Борзобогатого свого підстаросту з півторастами гайдуків і слуг, щоб вигнати Борзобогатого, та Борзобогатий відборонив ся від них і з монастиря не уступив. Але на другий рік Пронський, користаючи з побуту жовнїрської роти в сусїдстві, заанґажував до сеї експедиції вояків, і зібравши до того ще ріжних бояр і підданих своїх, вислав компанію сильнїйшу, і вона Борзобогатого з жидичинського монастиря вибила, а щоб не дати йому вернути ся, Пронський зміцнив і уфортифікував монастир і посадив там підстаросту з сильною залогою, так що Борзобогатому справдї прийшло ся дати тому монастиреви спокій [27]).

Супроти такого трактовання „духовних хлїбів” правительством, патронами і кандидатами, нас не здивують нарікання на те, що ріжні духовні й недуховні особи, зайнявши духовну посаду, обертають її доходи на свої приватні потреби, без всякого огляду на інтереси церкви. Коли король, найвищий сторож права і опікун церкви (як він себе уважав), признавав можливим, щоб кандидати на владиків роздавали церковні села в держави своїм протекторам сенаторам і королївським дворянам, то що маємо дивувати ся владикам чи иньшим церковним достойникам, що роздавали церковні маєтности своїм своякам і приятелям, запродували і заставляли для своїх потреб? Не виходили, розумієть ся, такі практики на здоровлє православній церкві, але по тім всїм, що ми бачили і чули, годї дивувати ся, коли в. князь дорікає (в 1541 р.) печерському архимандриту, що він всї монастирські доходи висилає на Волинь — дїтям і приятелям; коли волинські посли на соймі 1544 р. скаржать ся в. князеви на володимирського владику, що він пороздавав маєтности катедральні ріжним панам волинським [28]). Звісний уже нам Іван-Іона Борзобогатий проміняв владичий замок Хорлуп Радивилам за дрантиве сельце, взявши собі в кишеню 1500 зол. додатку; другий замок Жабче, одну з визначнїйших маєтностей, дав зятеви в посаг; два иньших села другому зятеви „до живота”, й в. князь не тільки потвердив се наданнє, але й заборонив наступникам Іони відберати сю маєтність від його зятя. Звісний Кир. Терлецький лїпші села свого владицтва дав був брату свому, й той двадцять років володів ними й побирав з них всякі доходи [29]). А вже вінцем ґешефтів можуть послужити контракти володимирського владики Теодосия Лазовського. Здобувши сю епископію оружною рукою від Борзобогатого, він пороздавав катедральні маєтности своїм дїтям і приятелям, владицтво

саме „спустив” одному з претендентів, Мелетию Хребтовичу, ігумену печерському, і той перейняв на себе формально володіннє епископією, але безпосередно по тім виарендував Теодосиєви всї маєтности епископські (або як він висловляєть ся в иньшій грамоті — таки саму епископію), а заступати себе в адміністрації епархії поручив свому брату Семену і Теодосиєвому зятеви, війтови володимирському Дубницькому — „всихъ потребъ и справъ моихъ церковныхъ епископии володимерскои и берестейскои постерегати, пилновати и всимъ тымъ потребамъ досыть чинити”. І всї сї контракти були або попереджені правительственними позволеннями або мовчки акцептовані правительством. В поясненнє їх мусимо сказати, що метою їх було: забезпечити можливо певно перехід володимирської епископії по Лазовськім до Хребтовича, а до смерти Лазовського — лишити його в її уживанню. Але в кождім разї переведено се було в формах, які з канонїчною практикою зовсїм не мали нїчого спільного [30]).

Примітки

[1]) Akta gr. i ziem. XIII ч. 1489.

[2]) Archiwum Sanguszków III ч. 92, 107, IV ч. 271, 276.

[3]) Акты Южной и Зап. Россіи I ч. 126.

[4]) Akta gr. i ziem. XIV ч. 2224.

[5]) Archiwum Sanguszków III ч. 107.

[6]) Див. вище с. 432 і Akta gr. i ziem. XII ч. 4286, Archiwum Sanguszków III ч. 238, 421, Памятники изд. Кіев. ком. I 2 ч. 8.

[7]) Archiwum Sanguszków III ч. 258 == Акты Зап. Рос. II ч. 124. Подібно висловляєть ся й згадане вище наданнє Унївського монастиря (A. G. Z. XIV ч. 2224).

[8]) Акты Зап. Р. I ч. 115.

[9]) Чимъ далЂй отъ часу тымъ большоє спустошеньє, знищеньє и зменьшеньє тым поданьям и добрам церковнымъ черезъ розныє особы дЂєть ся.

[10]) Акты Зап. Р. IV ч. 14.

[11]) Theiner III с. 235.

[12]) Вище с. 284.

[13]) Zródła dziejowe VI с. 87-8.

[14]) Акты Зап. Рос. II ч. 146.

[15]) Акты Южной и Зап. Россіи I ч. 233 (1496).

[16]) Рус. истор. библ. VII с. 1292.

[17]) „Присылалъ до насъ, пише нпр. в. князь (1526), богомолецъ нашъ епископъ Пафнотей, біючи намъ чоломъ о томъ, штожъ владыка луцкій Кирилъ єсть у великой старости и у хворобЂ, и естли бы Богъ на него смерть припустиль, абысмо по єго животЂ тотъ хлЂбъ духовный — владычество луцкоє єму дали" — Акты Зап. Россіи II ч. 146.

[18]) Акты Южной и Зап. Россіи II ч. 105 (1520).

[19]) Ibid. ч. 110.

[20]) Архивъ Югозап. Рос. I. VI ч. 28.

[21]) Ibid. ч. 35 і нотка при документї.

[22]) Архивъ Югозап. Россіи I т. I ч. 24; пор. подібний епізод в Актах Зап. Рос. III ч. 89 і 110.

[23]) Архивъ Югозап. Россіи I т. I ч. 8 і 12 (с. 53, пор. с. 24).

[24]) Нпр. Акты Зап. Россіи III ч. 29.

[25]) Памятники изд. кіев. коммиссією I, 2 ч. 4-6.

[26]) Архивъ 1. I ч. 4.

[27]) Архивъ I. I ч. 26, 34, 40, 41.

[28]) Описаніе архива уніат. митрополитовъ ч. 27, Zbiór praw litewskich c. 504-5.

[29]) Археографическій сборникъ ї с. 232-3, Архивъ Югозап. Россіи т. I ч. 10, 44, 46, Акты Южной и Зап. Россіи I ч. 165.

[30]) Архивъ Югозап. Россіи I т. I ч. 20-23.

ВНУТРІШНЯ ОРҐАНЇЗАЦІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ. РОЗСТРІЙ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В 2-ІЙ ПОЛОВ. XVI ВІКУ, ВПЛИВИ ЧАСУ — ОБРАЗ РОЗСТРОЮ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ В ПОЛ. XVI В., ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРАВОСЛ. ЦЕРКВИ КІНЦЯ XVI В., ІНВЕКТИВИ ІВАНА З ВИШНЇ, ДЕМОРАЛЇЗАЦІЯ ЕПИСКОПАТУ, РОЗХАПУВАННЄ МАЄТКІВ, ОРУЖНІ НАЇЗДИ, НАСИЛЬСТВА, ХАРАКТЕРИСТИКА ЦЕРКВИ В РЕЛЯЦІЇ ЛЬВІВ. БРАЦТВА, НЕПОРЯДКИ В ПЕРЕМИШЛЬСЬКІЙ І ЛЬВІВСЬКІЙ ДІЄЦЕЗІЇ, УПАДОК НИЗШОГО ДУХОВЕНСТВА. ПРОБИ РЕФОРМ ЗІ СТОРОНИ СУСПІЛЬНОСТИ, СОЮЗ З ПАТРІАРХАТОМ; НЕВДОВОЛЕННЄ ВЛАДИКІВ І ПЛЯН УНЇЇ.

Сей безцеремонний, нічим не прикритий цинїзм в трактованню церковних посад проявляєть ся, як по части можна бачити і з наведених фактів, особливо в другій половині XVI в. і був у значній мірі випливом загального упадку церковного житя в реформаційній добі, що давав себе відчувати так само, і ще більше навіть в церкві католицькій, а в православній українській церкві причиняли ся до того ще й специальні обставини, як байдужне, або й неприхильне трактованнє її правительством й иньшими міродайними чинниками, як омертвленнє її довшим процесом упадку й занепад

культурного значіння її в самій руській суспільности. Повне ослабленнє субординації й дісціплїни, брак контролї й екзекутиви, приготований попередньою еволюцією православної церкви в Польсько-литовській державі, тепер робили дальші поступи в атмосфері загальної анархії, що починає в епоху безкоролів обіймати все суспільне житє Польсько-литовської держави. Дезорґанїзація української церкви в другій половинї XVI в., особливо в останній чверти його доходить крайнїх границь. Захитаннє старих моральних традицій, „моральне зіпсутє”, що характеризує житє суспільности в сій переломовій добі, прилучаючи ся до сеї дезорґанїзації, робили православну церкву в українських землях другої половини XVI в. ареною крайньої деморалїзації, несогірше від католицької церкви реформаційної доби.

Щоб не бути голословним в сїм твердженню, що на православній церкві відбивав ся загальний упадок і дезорґанїзація церковного житя, який дав себе в рівній мірі відчути і в католицькій церкві — тільки та о яких чверть віка скорше вийшла з сього упадку, я наведу характеристику католицької церкви Польщі в серединї XVI в. з компетентного джерела — меморіалу краківської капітули на пьотрківський синод 1551 р.; вона нам причинить ся до зрозуміння упадку й православної церкви в другій половині XVI в.

„Передовсїм треба признати, пише вона, що всї отсї біди й переслїдуваня церкви і божих слуг прийшли на церкву й її слуг праведним божим судом і по заслугам, за гріхи і соблазнь і деморалїзацію сьвящеників і їх старших — епископів, за їх амбіцію і незмірне лакомство. Забувши своє званнє, свою присягу і свій пастирський обовязок, не памятаючи про Бога, не памятаючи кари і страшного суду божого, відложивши всякий сором, немов глухі на обмови й розмови людські, вони ведуть роспустне житє в розкоши, в піятиках, в любодїяниї, в похотях плотських і помислах роспустних, не дбаючи про свій епископський обовязок, заняті брудними користями, провадять торги. І не диво, що такі епископи, коли вони не сьвідомі св. письма і канонїчного права, не знають взагалї божого закону, а не знаючи їх, не можуть спонукати анї себе, анї своїх підвластних; але вони й не держать на дворах своїх людей осьвічених і розумних, з розмови, поради й розуму котрих могли б похвально користати при своїх вчинках і всяких справах і пригодах (се спеціально повторюєть ся низше на адресу прімаса). Натомість деякі панове епископи поприймали до себе сьвящеників підозрілих, звісних єретиків, відставлених від церковних служб, бо ті їм в

хибах похваляють і притакують; вони держать їх у себе, годують, опікують ся, і в постійнім товаристві їх наче від овець заражених, самі стають зараженими.

„Тай не тільки сї панове епископи не відгоняють від своєї овчарні єретиків, але, як кажуть — самі сї епископи поступають як єретики й погани (притока до біскупа холмського Уханского). Вони так зневажають сьвяті церковні устави, що не уважають на уставлені церквою сьвята, побожні церемонії і пости, їдять в великий піст мясо прилюдно, причащають під обома видами сьвітські особи, тільки три таїнства полишають, а иньші відкидають, ганять хрещеннє римське, а руське хвалять (притока до біскупа куявського Дрогойовского). Про декого з панів епископів говорять, що вони не мають ніякої релїґії нї віри (до краківського Зебжидовского).

„Пішла в нарід слава, що дворяне й слуги епископів то піяки, розкошники, розпустники, блудники, підлизи, скоморохи, комедіянти, котрих епископи слухають уважнійше і охотнійше ніж слово боже. Давнійше двір епископа був школою для дітей. Тепер за столом їх не читають з сьвятого письма, і нема таких розмов, щоб помножали розум, приводили до страху божого і будили та защіпляли любов до нього."

„І той закид тяжить на панах епископах, що вони роздають сьвященничі посади своїм рідним і своякам недоросткам і своїм слугам невігласам, неписьменним, що сповняли перед тим негідні обовязки, навіть сводникам, і наповняють церкву людьми нікчемними, які своїх обовязків не сповняють і нічим не ріжнять ся від мирських. А через те сьвітські люде, бачучи, які непорядки діють ся в церкві від епископів, соблазняють ся такими нікчемними клїриками й усїх уважають за нікчемних, ненавидять духовенство й заходять ся відбирати від церкви її дотації. Тай епископи зле уживають свої доходи і жертви бідних на бенкети, піятики, дороге вино, справляючи люкулївські пири, будують ріжні забаганки, купують і дарують доми своїм любовницям, а своїм братам і своякам або нічого не дають, або противно — дають забагато й купують їм великі маєтности з церковних доходів".

Щоб не зістати ся при загальних обвинуваченнях, меморіал поіменно переходить сучасних польських біскупів і описує їх репутацію — виймаємо з того дещо: „Арцибіскуп, не пильнуючи того, що належить до Бога і Духа

Св., віддав ся сьвітовим клопотам, череву, їжі, сну, мясу, похотям. Не читає св. письма, канонів або синодальних постанов. Встає не рано — тягне свій сон до пізнього дня і скоренько відслухавши мшу, яко тако прочитавши молитви, їсть, справляючи розкішний обід, уживаючи кубків аж до упитя. При столї не читаєть ся нїчого побожного, але ведуть ся жарти, забави, сьміхи. По снїданню віддаєть ся пополудневому сну, потім іде до обіду, потім знову спить, а часом віддаєть ся любови. І так ідуть роки, місяцї, днї, години, так як би архіепископство було самою їжею, питєм, випочиваннєм.

„Про епископа краківського така слава (коби була неправдива!), що він не тримає великого посту, їсть мясо, хвалить причастє під обома видами; і — що навіть подумати й сказати страшно — він безбожник, без релїґії й віри. Кажуть, він прилюдно говорив, що Мойсей, Христос і Магомет то три великі обманцї, які цїлий сьвіт звели й здурили. Той же сам епископ краківський, як про се йде дуже широка поголоска, кажуть — живе не в чистотї й повздержности. Така є слава, що приїхавши перший раз до Ґданська, він відти вивіз з собою дівчину і держав у себе в Вольборку, мав від неї доньку і на її хрестини спішно виїхав по коронациї короля, облишивши справу пинчівської церкви. Такаж слава є й про монахинь і иньших жінок, за якими уганяє його милость. Має він також таку славу між людьми, що епископство собі купив, давши й. корол. милости за те маєтність Вавжинчичі, а толкують се тому, що тим зроблено величезну утрату маєтностей.

„Вп. епископу познанському закидають ханчивість, і за своє скупство він має найгіршу славу. Кажуть, що він нищить тестаменти, забирає й розхапує чужі гроші, взятого не віддає й ріжними поганими способами викручуєть ся від тих, що жадають звернення грошей. Канонїків своїх він викляв, аби дістати гроші з їх скарбниці, й навзаєм був ними виклятий" і т. д. [1]).

Зовсїм анальоґічними рисами характеризуєть ся й православна церква й її духовенство другої половини XVI в.

От як описує ex post звістний автор „Палїнодиї" Копистенський [2]) церковні порядки кінця XVI в., сам бувши їх сьвідком:

„Дійшло до того, що епископські й митрополичі столицї засїдали не люде гідні [3]), а такі, що були їм на ганьбу й сором і гріх — не люде з монастирів,

добре випробовані в житю безженнім або чернечім сїдали на них, відповідно до церковних устав, але люде безпосередно від господарства сьвітового чи рілї, або від жовнїрського ремесла, в нагороду тих своїх заслуг, при тім неуки й великі простаки, з сьвятим письмом не обізнані, анї „пробації" не вчинивши, анї чернечого житя не скоштувавши. І так ті сьвяті і всякої чести гідні престоли почали на собі чути не тільки двоженців або троженців [4]), але і таких роспустників, що й обіцяного Богу безженного житя не держали ся відповідно до канонів і свого стану. Пресвитери ж, посьвячені ними, були сьмітє людське, бо вже пресвитерська гідність дійшла була до такої зневаги, що порядному чоловіку дати себе потягнути на нього, то значило мов би якусь ганьбу дістати. Через те до сьвященства натиснули ся були самі голодні і неуки, так що й пізнати не можна було, де бував пресвитер частїйше — в коршмі чи в церкві".

В відзивах ранїйших сучасників знайдемо тони ще сильнїйші. Послухати нпр. горячих інвектив Івана з Вишнї в його посланнях, писаних чверть столїтя скорше, в розпалї унїонної справи:

„Да прокляты будутъ владыки, архимандриты й игумены, которіє монастырѢ і фолварки собѢ зъ мѢстъ святыхъ починили, и самы толко зъ слуговинами и пріятелми ся въ нихъ тѢлесне и скотски переховываютъ [5]) — на мѢстѢхъ святыхъ лежачи, гроши збираютъ; съ тыхъ доходовъ, на богомолци Христовы наданыхъ, дѢвкамъ (донькам) своимъ вѢно готуютъ, сыны одѢваютъ, жоны украшаютъ, слугы умножаютъ, барвы [6]) справуютъ, пріятелѢ обогачуютъ, карити зиждутъ, возники сытыє и єдинообразныє [7]) спрягаютъ, роскошъ свою поганскую исполняютъ". По монастирях замість молитов і відправ пси виють, голосять і хори справляють. Настало поганське безвірє; зник самий слїд християнського житя, а то тому — ,,владыки бо безбожныє, вмѢсто правила и книжнаго чтенія и поученія въ законѢ Господни день и нощь, надъ статутами и лжею увесь вѢкъ свой упражняютъ и погубляютъ и вмѢсто богословія и вниманія настоящаго житія — прелести, хитрости человѢческія, лжи, щекарства и прокурацій діаволскаго празнословія и угожденія ся учатъ !" [8]).

Замість сьвітити добрими дїлами, вони нищать віру своїми дїлами злими, роспустивши в собі такі „прагнення лихоимства пенежного и достатку мірского", що не можуть нїяк задоволити ся. Церковні маєтки обертають

вони на свої роскоші й вигоди, немилосердно здираючи церковних підданих. Тай не дивувати ся тому, бо сї люде й ішли на церковні посади на те, аби роскошів і богацтва заживати:

„Покажите ми, гдѢ который зъ васъ оставилъ домъ, села, имѢнія, маєтность, сродство и мірскоє житіє Господа ради? Не ваши милости ли того ради и бискупства [9]) ся доконали, яко да сокровище болшее имѢней, маєтность скарбовъ пѢняжныхъ и прибытковъ въ церкви божой знайдете, слугъ личбою двояко и трояко, нежели перво єсте мѢли, умножаєте? славою вѢка сего коронуєте ся, въ достаткахъ! безпечалныхъ и роскошныхъ якъ въ маслѢ плываєте, дочки богатымъ вѢномъ бискупскимъ обвинуєте, зятей панами пышно гордѢйшими починили єсте и своихъ повинныхъ церковнымъ сиротскимъ убозскимъ и слѢда Христова држачих ся добромъ обогатили єсте, титулы имъ славнѢйшіє починили єсте, — отъ войскихъ на подкоморихъ, отъ подкоморихъ на судей, отъ судей на каштеляны, отъ каштеляновъ на старосты, отъ старостъ на воєводы переворочаєте?” [10]). Сучасних епископів представляв він в таких образах:

„Єго милость каштелянъ ПатѢй, єсли и каштелянства титулъ догонилъ, але толко по четыре слуговины, а въ одежи — якая барва вмѢстити ся могла, за собою волочилъ; а нынѢ, коли бискупомъ [11]) зосталъ — перебѢжитъ [12]) личба и десяткова, и барва скупо дорожшая и славнѢйшая. Также и єго милость арцибискупъ [13]) коли простымъ рогозиною былъ, не знаю єсли и два слуговины переховати на службу свою моглъ, а нынѢ личбою переважитъ и десятокъ, барвою ровно съ першимъ. Также и Кирило [14]), коли попомъ простымъ былъ, толко дячка за собою волочилъ, которыму кермашами [15]) порожными заплату чинилъ, а нынѢ коли бискупомъ зосталъ, догонитъ слугами и барвою первыхъ. Также Холмскій [16]), коли въ Луцку жилъ, Саксономъ и Майдебурскимъ правомъ своє черево кормилъ [17]), а нынѢ, коли бискупомъ осталъ, муситъ быти и слуговынъ себѢ набылъ. Также и Григорко [18]) коли дворяниномъ Рогозинымъ былъ, и хлопчина не имѢлъ, а нынѢ муситъ быти и тотъ теперъ, коли бискупомъ зосталъ, въ черевѢ ширшій, въ горлѢ сластолюбнѢйшій, въ помыслѢ высочайшій, въ достатку богатшій и въ слуговинахъ доволнѢйшій. А Пинского [19]) въ первомъ житію не зналєм, але по нынѢшнемъ показуєтся,

што и тотъ какъ и другіє, также єдиною (дорогою з ними іде) — бо вижу, як не вслѢдъ Христа, но вслѢдъ свѢта сего пелкгримацію всѢ вышъ реченныє трудять” [20]).

Я навів ширші виписки з сих послань, бо окрім характеристики упадку православної єрархії вони, як ми бачили, дають і цінні побутові образки, а також інтересні і з чисто літературного погляду. Характеристика епископів, взагалі єрархії, яку дає тут Іван з Вишнї, знаходить потвердженнє і в иньших, не літературних вже, а документальних сьвідоцтвах.

Бачили ми вже вище [21]) нарікання волинської шляхти ще з 1560-х рр., що епископства й архимандрії за ріжними протекціями дістають люде „простыє и неученыє”, які тільки нищать і руйнують церковні маєтности, „ко шкоде церквамъ божимъ”. Теж саме кажуть владики-унїяти, жадаючи права предкладання кандидатів королеви на церковні уряди. „Й. кор. величество, кажуть вони, будучи иньшої релїґії, не може так легко знати, хто годен тих урядів; через те часом трапляло ся, що такі уряди діставали ся людям необізнаним (hominibus idiotis), які ледво вміли читати [22]). Як господарили на тих урядах такі homines idiotae, ми вже бачили.

Практику роздавання владиками церковних маєтностей своїм своякам, приятелям, протекторам бачили ми теж на численних прикладах. Владика, настаючи на своє владицтво, не раз діставав маєтности і взагалі майно церковне розібране, розхоплене, так що приходило ся його з тяжкою бідою, а навіть і оружною рукою виручати. В Луцьку нпр., як сьвідчило катедральне духовенство [23]), по смерти Борзобогатого його невістка, що була при нїм, забрала церковні привилеї, книги й дорогоцінні річи: „съ церкви соборноє взяли крестъ золотый великий, роботы велми коштовноє вязеноє съ каменемъ дорогимъ, который стоялъ тисячи золотыхъ; камень великий дорогий изъ образу Пречистоє святоє виняли и взяли и до Кгданска продати отослали, которого шацовано шестьсотъ таляровъ; євангелиє сребромъ оправноє зъ шмалцомъ, велми коштовноє”. Син Борзобогатого забрав з владичого замку Хорлупа всю гармату до своїх маєтностей. З церковних фільварків забрано збіже, худобу, ріжний інструмент. Монастир в Дубищу був знищений зовсїм — монахів розігнано, келиї попалено на „попіл” (на поташ). Селяне теж скаржили ся за забрану від них худобу, збіже, річи. Маєтности були знищені, селяне

зубожілі — иньші знов села були порозбирані. Хорлуп з селами був заміняний за драntиве, далеко дешевше село Радивилу за великою доплатою (отже властиво укритим способом проданий); ключ Полонський держав староста луцький Пронський в арешті за незаплачені податки й теж не пускав туди нового владику [25]); иньшу велику маєтність — Жабче, віддане владикою в посаг зятю Жоравницькому, держали діти того зятя і не уступали ся перед новим владикою, і той вкінці здобув його оружною рукою — післав, як оповідали Жоравницькі, з пятьсот мужа ріжної збірної дружини — Татар, Угрів, Сербів, Волохів, гайдуків, стрільців, та друге тільки селян з сокирами, і ті викинули Жоравницьких, а король вповні оправдав в сім Терлецького [26]) — правда була по його стороні, а в анархістичнім тодішнім житю наїзд здобув уже право горожанства як спосіб реалїзації своїх прав. Того ж способу уживає Терлецький далї, аби вернути собі иньше село — Хвалиничі, а пізнїйше заводить правдиву війну за жидичинську архимандрію з Гр. Балабаном [27]).

Оружннй полк, набраний з всїляких отчайдухів, був в тодішнїх обставинах життя неминучою річею в обстанові кождого пана, кождого властителя. Кождий жив під грозою насильства зі сторони своїх неприхильників і просто сусїдів. Терлецькому прийшло ся перебути справдешню кампанію, ведену против нього луцьким старостою Семашком, руським ренеґатом, що виробляв йому найріжнїйші збитки — держав його в облозї, замикав дорогу до катедри, так що там не можна було навіть на великдень відправу мати, справляв собі в катедрі ріжні забави, уряджував стрільбу до катедри, і т. и. Суди, як звичайно, в сїй справі нїчого не помагали, і тому що староста луцький був занадто великою фіґурою, аби його можна було подолїти оружною рукою, Терлецькому прийшло ся вкінці просити приятельського посередництва, аби помирити з собою Семашка [28]).

В таких обставинах оружний полк був справдї дуже потрібною аксесорією. Але на самій обороні від чужих напастей він, розуміють ся, не обмежав ся. Звістний уже нам Теодосий Лазовський нпр. не раз був позиваний за чисто бандитські напади, роблені на чолї його оружного полка. Служебник кн. Сангушків Жукович скаржив ся на нього, що він напав на нього на дорозї з своїми слугами „розбойнымъ и райтарскимъ обычаємъ — сам владика перший, своєю рукою задав йому рану на голові, а потім і слуги владичні кинули ся бити переїзжих [29]). На слугах Терлецького і на нім самім також

тяжіли ріжні досить погані обвинувачення. Не кажучи вже про численні оружні наїзди (незадовго перед смертию він ще водив сам своїх слуг в похід на сусїднє село) [30]), його обвинувачували в ріжних убийствах. Іван з Вишнї в цитованім уже вище посланию своїм звертає до нього таку з'їдливу апострофу: „Пощупай ся толко въ лысую головку, ксенже бискупе луцкій! Колко єси за своєго священства живыхъ мертво къ Богу послалъ: одныхъ сѢканою, другихъ водотопленою, третихъ огнепалною смертію отъ сея жизнь нзгналъ? Такъ разумѢю, ижъ памятаєтъ ваша милость всѢхъ тыхъ, єсли схочешъ покаятелноє исповѢди правду отригнути. Вспомяни и Филипа маляра многопѢняжного! Камо тыє румяныє золотыє по єго неволномъ отходѢ остали ся и въ чіємъ нынѢ везеню седятъ?” [31]). По словам сучасного автора „Пересторoги”, Терлецького перед Острозьким обвинувачували „о двоженствѢ, о забитью Филиппа маляра, о мѢшканью въ чужоложствѢ зъ братовою роженою и о иншихъ сквернодѢйствахъ, о обцованью зъ злодѢями, што єму волы до кухни єго воживали, о Ѣденью мяса, о praveкованью фальшивыхъ червоныхъ золотыхъ [32]) и проч.”, а сам автор уважає його винним „сребролюбієм, невоздержанієм, чужоложствомъ, убійствомъ и иньшимъ симъ подобными выступками” [33]). В судових актах маємо процеси з Терлецьким в таких обвинуваченнях, як те що владика, бувши сильно пяний напав з слугами в своїм селї на переїзжого, що ночував там з дївчиною слугою, забрав ту дївчину до себе й вчинив над нею насильство; що він пробував отруїти немилого йому жидичинського архимандрита; що з його наказу його слуги вхопили немилого йому попа Стефана Добринського і втопили його [34]). Не можемо, розумієть ся, покладати ся на справедливість сих і иньших обвинувачень, але вони в усякім разї, як бачимо, потверджують слова „Пересторoги” про ті ріжні закиди, які робили ся Терлецькому сучасниками. Зрештою було таких історій в тім часї більше: нпр. Єремія скинув з уряду архимандрита супрасльського Тимотея Злобу за убийство.

В відзивах православних полємістів з часів унїї можемо надїяти ся полємічних перебільшень, але і в актах ранїйших, коли ще на унїю і не заносило ся, знайдемо подібні характеристики вищого і низшого духовенства. Православні пани, докоряючи митрополиту за його недбалість про інтереси церкви, так писали в 1585 р.: „Въ монастырехъ честныхъ вмѢсто игуменовъ и братьи, игумены съ женами и дѢтьми живутъ и

церквами святыми владаютъ и радятъ; съ крестовъ великихъ малыє чинятъ, и съ того, што было Богу къ чти и къ хвалѢ подано, съ того святокрадство учинено, и себѢ пояеы и ложкы и сосуды злочестивыє къ своимъ похотямъ направуютъ, и зъ ризъ саяны, съ петрахилевъ бармы. А што єще горшого — ваша милость рачишъ поставляти самъ одинъ епископы безъ свидѢтелей и безъ братьи своєє, чого вашей милости и правила забороняютъ; и за такимъ зквапнымъ вашей милости совершеніємь негодныє ся въ такій великій станъ епископскій совершаютъ и къ поруганью закону святого на столицы епископлей съ жонами своими кромъ всякого встыду живутъ и дѢтки плодятъ. И иныхъ и иныхъ и иныхъ бѢдъ великихъ и нестроенія множество!... Наставило ся епископовъ много, на одну столицу по два, за тымъ и порядокъ згибъ". І вони повідомляють, що на митрополію дана експектатива „нѢякому єретику жолнеру", „и архимандрія уневская такомужъ єсть обѢщана". Владицтво перемиське дістав „тивун брилинський Стефан, підданий перемиського старости", і староста господарить в маєтностях владичних як собі хоче, „а тотъ негодный нареченный епископъ противъ оного яко подданый противко пана своєго мовити не смѢєтъ и мочи не будетъ, за чимъ великій упадокъ церкви божой дѢєт ся!" [35]).

Сей „упадок" перемишльської епархії під владицтвом „брилинського тивуна" (еп. Арсенія Брилинського) характеризує лист еп. львівського Балабана, що з поручення митрополита переводив в 1591 р. ревізію перемиської епархії по смерти Брилинського; він виданий до духовенства Городецького пов., на основі відомостей, які дали епископу сьвященики з Городка.

„Маємо справу, же въ томъ повѢтѢ Городецкомъ великоє безчиніє промежку васъ священниковъ и слабость въ законѢ святомъ недбальствомъ вашимъ пастырскимъ дѢєтся. Напередъ, послушенства повинного ко пастыру своєму епископу не чините, на соборѢ не бываєте, а святости мура святаго для крещенія дѢтей не поновляєте, о законъ святый не дбаєте, беззаконныє браки, кровосмѢшенія, сватства, кумовства спущаєте и благословляєте, хватаныя дѢвки вѢнчаєте, малженства законныє роспущаєте, и всѢ беззаконства промежку посполитыхъ людей вашимъ недбалствомъ умножились. Такъ посполитыє люди розсвѢрѢпили, же другій и о Господу Богу мало знаєтъ, вѢрити и молити ся єму не умѢєтъ,

болше волхвами и чародЂями ся бавятъ, анежли Богу служатъ. Штожъ єще болшая и горшая вина єстъ, же попове по малжонкахъ своихъ съ сего света зошлыхъ блудницъ сьбЂ держатъ безпечно, безъ сорому и боязни Божой, а другіи въ второженствЂ будучи смЂютъ на се патрахель брати и священическія справы дЂйствовати, дЂти крестити и литоргисати" [36]).

Не дуже лїпше одначе було і в львівській епархії самого Балабана, судячи з відзивів патр. Йоакима, по пізнав, по його словам, сю епархію докладно і переконав ся, що в нїй „архієреї такі як і єреї, а єреї такі як миряне, а миряне такі як демони" [37]), і тому що в уставі львівського брацтва предвиджують ся такі випадки — очевидно не взяті з фантазії, а з сучасного житя, — „если бы попъ видЂнъ былъ въ корчмЂ в піанствЂ пребываючи", або „былъ чаровникъ или ворожбитъ книжный или ворожку или волшебницу або чаровницу при церкви держалъ или въ мЂстЂ или въ селЂ, или бы самъ до ворожокъ ходилъ или кого посылав, или на лихву давал, или дЂвицЂ хватаной слюбъ давалъ, или двоженецъ или блудникъ" [38]).

Для характеристики відносин епископів до парохіального духовенства наведу нпр. ще такі факти. В 1583 р. владика луцький Борзобогатий запечатав всї парафіяльні церкви в Луцьку (числом сїм), тому що сьвященики не хотїли заплатити йому датку, якого він жадав від них: „хотячи на насъ подачки якиє собе витягнути, што єсмо не повинни", як казали сьвященики [39]). Про владику Лазовського духовенство з соборного крилосу оповідало, що коли вони пробували протестувати против розшарпання церковних маєтностей його зятем, владика того не допустив „и никоторыхъ священниковъ посохомъ збилъ, для чого до сего часу (до його смерти) мусели єсмо быти терпеливыми" [40]). Терлецький всадив був сьвященика з Хвалимич з родиною його в „окрутноє везене" в своїй маєтности і держав там його кілька місяців, а майно все заграбив, за те що той випустив з арешту відданого владикою під його нагляд убийника владичного слуги [41]), і т. и.

Про деморалїзацію низшого клира під впливом тих прикладів, який давав епископат, піднесемо ще спостереження львівських братчиків в їх листї до патріарха з 1592 р.:

„Знає твоя сьвятість, що в нас так звані сьвятителї в дійсности властиво сквернителї, що обіцяли бути монахами, а живуть собі без перешкоди з жінками; деякі сьвятительствують бувши многобрачними, а иньші наплодили дітей з блудницями. Коли такі сьвятителї, то такіж будуть і сьвященики [42]). Коли митрополит обличав їх явно перед усіми й на соборі й радив, аби такі сьвященики перестали сьвященствувати, сьвященики відповіли: „нехай перше сьвятителї залишать своє сьвятительство й послухають ся закону, тоді ми їх послухаємо”. Горе миру від соблазни! Коли прийшла справа до монастирів, показало ся, що епископи, позахоплювавши собі архимандритства та ігуменства, понаводили в монастирі своїх свояків та сьвітських урядників, поставили в монастирях коней, брехунів псів, та так урядили, аби собі дідично з рода в рід за подаваннєм в монастирах панувати. Тому нема по монастирах монахів і єромонахів, а хиба сьвітські сьвященики иноді там служать служби...” [43]).

По словам львівських братчиків, ся дезорганїзація і деморалїзація церкви так знеохочувала православних, що вони „единогласно” грозили перейти на латинство, „аще не устроит ся церковноє развращеніє” [44]), і не підлягає сумнїву, що між причинами апостазії від православя, що прибрало такі великі розміри в вищих кругах української людности з кінцем XVI в., сей упадок православної церкви мав також не мале значіннє. Але з другого боку він викликав енерґічну реакцію реформи — заходи коло направи сього „развращенія”. І власне самі львівські братчики та цитований їх лист до патріарха репрезентують сю течію реформи.

Вже давнїйше православна шляхта пробувала відогріти традицію про вибір єрархів собором духовенства і православних панів, бодай в формі рекомендації королеви кандидатів. Бачили ми вище петицію в сїй справі волинських панів в 1566 р. [45]). В наведенім вище посланню православної шляхти до митрополита з р. 1585 бачили ми з її сторони закид митрополиту, що він поставляє на епископів королївських кандидатів без апробати й участи їх, православних панів [46]). Автор „Апокрізіса” згадує про прошеннє до короля „одного з сенаторів” (думають на Конст. Острозького), аби не давав православних духовних урядів без його рекомендації і наводить лист, котрим король то обіцював (1592) [47]). Але практика подавання так закоренила ся, що сї прошення і навіть королївські

обіцянки зіставали ся без результату — змагання православних мати вплив на вибір кандидатів зіставались без наслїдків.

Супроти того православна суспільність заходить ся коло сотвореня певної контролї над поведеннєм і дїяльність єрархії, стараючи ся відтворити екзекутиву над нею і тим привести її до карности й порядку, а заразом піднести моральний і осьвітний рівень клиру й суспільности. Вірні, звязуючи ся в брацтва, починають підносити голос в справах церковної практика і дісціплїни, піддають критиці дїяльність і поводженнє єрархів [48]). Вони шукають опертя в патріархатї, і патріархи йдуть на зустріч братському руху, що відкривав їм дороги до ширших впливів і близшої участи в справах української і білоруської церкви. Львівське брацтво перше ставить питаннє про право критики й контролї в церковних справах; воно питає царгородського патріарха, що мають робити, коли побачуть „єреовъ и епископовъ тлителей, святотатцевъ, христопродавцевъ, богокорчемниковъ”, чи мають напоминати їх, чи мають слухати ся? коли епископи не дбають про церкву, що мають робити вірні? чи мають обминати зовсїм свою церкву, чи зіставати ся пасивними сьвідками, „всує, без всякиє надежды, якоже єсмы нынЂ” [49]).

Патріарх антіохійський Йоаким, що пробував тодї у Львові, і також обурював ся деморалїзацією клиру і вірних, як ми бачили, дає на сї питання православних відповідь позитивну: затверджуючи орґанїзацію львівського брацтва, він признає йому право контролї церковного порядку і житя духовенства. Коли б братчики знали в своїм містї чи по иньших містах людей мирських чи духовних, що живуть не по закону, вони мають напоминати словом чи письмом, а коли тї не послухають — давати до відомости епископа. Теж саме мають робити провінціональні брацтва по своїх містах. Колиж би й епископ спротивив ся закону, не правив церквою по правилам апостолів, зводячи людей з правди на неправду й підтримуючи беззаконників — такому епископу належить противити ся як ворогови правди [50]). Розпорядження Йоакима були потім потверджені царгородським патріархом Єремією [51]), і брацтво сьміло й енерґічно береть ся до функцій духовної цензури, а не стрітивши співчутя до своїх заходів у місцевого владики, шукає против нього опертя в патріархатї. Патріарх, опираючи ся на сю опозицію суспільности епископатови, підчас своєї подорожі через українські й білоруські землї дуже енерґічно береть ся до

порядковання української церкви, деґрадуючи митрополита, усуваючи й виключаючи з церкви всїх неправно поставлених сьвящеників і т. и., і рішучо стаючи по стороні брацтв. Се скріпляє братський рух. На епископів він висуває юрисдикцію патріархату і собора — собора зложеного з духовенства і вірних, з участию відпоручників патріарха, як вищої інстанції. Такий собор по довгім занедбанню наново стає звичайною інстанцією для української церкви — „да будетъ совершенный сей соборъ на прійдущеє лѢто пособіемъ твоєй святыни и да послиши екзарха своєго, мужа изрядна”, пишуть львівські братчики до патріарха, відкладаючи на сей собор свої тяжі з владикою.

Таким чином творить ся тїсний союз між патріархатом і братським рухом, що стремить до того, аби відродити й скріпити ослаблену в останнїх столїтях власть і контролю патріархату над українським епископатом, а в себе розвиває дуже сильну й живу цензуру духовного житя та заходи коло осьвіти і уморальнення. Заносить ся на відновленнє дисциплїни й порядку в дезорґанїзованій і деморалїзованій православній церкві. Але сї реформаційні змагання, розвиваючи ся по за силою епископату і в значній мірі звернені против нього самого, серед нього викликають настрій дуже неприхильний. Не всї владики вправдї давали вираз свому невдоволенню — деякі навіть уважали за лїпше робити добру міну, але не можна сумнївати ся, що прихильників між ними реформа не мала нїяких. Не тільки такі пани, як тодїшнї владики, що встигли вже основно призвичаїти ся до своєвільного, безконтрольного житя в анархічній, здеморалїзованій атмосфері Польсько-литовської держави, але й епископи лїпшого калїбру не могли дивити ся милим оком на подібну реформу знизу. Пiдданнє клира й епископату контролї й цензурі мирян було кроком чисто революційним, і зовсїм не диво, що претензії в церковних справах тих „шевців, сїдельників й кожемяків” сильно дражнили владик, а рішуча протекція, яку давав їх претензіям патріарх, і дуже рішучі розпорядження, по віками усьвяченій практиці не мішання в справи української церкви починені тимже патріархом в церковних, спеціально єрархічних справах, на підставі відомостей, даних тимиж „шевцями й сїдельниками”, і також не завсїди тактовні, обудили серед владик рішуче невдоволеннє. До ріжних недогод, які терпіла руська єрархія в Польсько-литовській державі від чужих, прилучали ся тепер ще недогоди й „від своїх”. Ситуація показала ся нашим владикам незносною — й під сим вражіннєм вони самі звертають ся до

гадки, так довго піддаваної православній єрархії з правительственних кругів, а нею досі все дипльоматично відсуваній — унії з римською церквою.

Примітки

[1]) Acta historica, вид. краків. акад. I с. 477-82. Про упадок польської церкви й духовенства в тім часї див. нпр. Załęski Jezuici w Polsce I с. 30 і далї, Сушко Предтеча унії — Записки т. 53.

[2]) Рус. истор. библ. IV с. 1056-7.

[3]) В друкованім текстї зле: „негодность”, як одно слово.

[4]) Людей два або три рази жонатих — котрих православна церква не допускає до духовних гідностей.

[5]) Мова йде про монастирі знесені фактично й перетворені в звичайні маєтности, як ми бачили тому приклади вище.

[6]) лїберії.

[7]) конї дібрані під масть.

[8]) Акты Юж. и Зап. Рос. II с. 225-6.

[9]) Католицьких титулів і назв Вишенський уживав для іронії, прикладаючи до владиків-уніятів.

[10]) Акты Юж. и Зап. Рос. II с. 231.

[11]) володимирським владикою.

[12]) число його слуг.

[13]) Митрополит Рогоза.

[14]) Кир. Терлецький, владика луцький.

[15]) кермаш — нїм. Kirmess, з Kirchmesse, відпуст.

[16]) Збируйський, владика холмський.

[17]) Отже був або якимсь маґістратським писарем, або адвокатом.

[18]) Гр. Загоровський, владика полоцький.

[19]) Пинський владика Пелчицький.

[20]) Акты Юж. и Зап. Рос. II с. 231.

[21]) Див. с. 462.

[22]) Theiner III с. 234.

[23]) Архивъ Югоз. Р. I. I с. 208.

[24]) Schmelz, емаль.

[25]) Архивъ Югоз. Р. I. I ч. 47.

[26]) Ibid. ч. 51 і 52.

[27]) Архивъ I. VI ч. 50, 58, 63-67, 70 й ин.

[28]) Архивъ I. I ч. 69, 70, 73-75, 77-9.

[29]) Архивъ I. I ч. 6, пор. епізод, згаданий тамже в передмові, с. XXIII.

[30]) Ibid. ч. 238.

[31]) Акты Юж. и Зап. Рос. II с. 230.

[32]) В понятях автора видно сї дві вини не далеко відбігають від себе!

[33]) Акты Зап. Рос. IV с. 207 і 210.

[34]) Архивъ I. I ч. 98-100, 116-7. I. VI ч. 94-95.

[35]) Акты Зап. Рос. III ч. 146.

[36]) Акты Зап. Рос. III ч. 29.

[37]) Diplomata statutaria confr. Staurop. ч. 4.

[38]) Ibid. с. 12-3.

[39]) Архивъ I. I ч. 33.

[40]) Ibid. ч. 57.

[41]) Ibid. ч. 56, пор. 62.

[42]) Аще сицевы святители суще, священникомъ таковымъ мнит ся

пребыти.

[43]) Акты Зап. Р. IV ч. 33.

[44]) Ibid. III с. 43.

[45]) Див. с. 462.

[46]) Див. вище с. 592.

[47]) Рус. ист. библ. VII с. 1294.

[48]) Про брацький рух, його початки і розвій мова буде в дальшім томі.

[49]) Diplomata statutaria confr. Stauropigianae c. 141 (1586).

[50]) Diplomata c. 11-2.

[51]) Ibid. c. 35.

VII. Утвореннє уніятської церкви.

ПРОБА УНІЇ В XIV-XV ВВ. ЗАХОДИ ПАП КОЛО ПРИЛУЧЕННЯ РУСЬКОЇ ЦЕРКВИ. ПЕРШІ ПЛЯНИ УНІЇ В ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ, КОНФЕРЕНЦІЯ ЯГАЙЛА З КИПРІЯНОМ І ПРОЄКТ ЗЛУКИ ЦЕРКОВ 1396 Р., ОПОЗИЦІЯ ПАТРІАРХАТУ. ПОСТАВЛЕННЄ ЦАМБЛАКА В ЗВЯЗКУ З ПЛЯНАМИ УНІЇ, ПОДОРОЖ ЦАМБЛАКА НА КОНСТАНЦЬКИЙ СОБОР, ЙОГО ПРИВІТ СОБОРУ І ПРОМОВА В СПРАВІ УНІЇ, НЕПОРІШЕННЄ СПРАВИ, НАДІЇ ЯГАЙЛА. ПЕРЕРИВ В СПРАВІ УНІЇ Й МАНЇФЕСТАЦІЇ СВИТРИГАЙЛА, ЛИСТ ГЕРАСИМА. ВІЗАНТИЙСЬКІ ПЛЯНИ УНІЇ Й М. ІСИДОР, ФЕРАРСЬКО-ФЛЬОРЕНТИЙСЬКИЙ СОБОР І ФЛЬОРЕНТИЙСЬКА УНІЯ, ОБІЖНИК ІСИДОРА, НЕПРИХИЛЬНІСТЬ ПРАВИТЕЛЬСТВЕННИХ І КЛЄРИКАЛЬНИХ КРУГІВ В ПОЛЬЩІ Й ЛИТВІ, ЗДЕРЖЛИВІСТЬ РУСЬКИХ КРУГІВ, ІҐНОРОВАННЄ УНІЇ, СТАНОВИЩЕ МОСКВИ, АРЕШТОВАННЄ Й УТЕЧА ІСИДОРА, ВИЇЗД ЙОГО З ДІЄЦЕЗІЇ,

ОПОЗИЦІЯ УНІЇ НА УКРАЇНІ Й БІЛОРУСИ, УПАДОК ФЛЬОРЕНТИЙСЬКОЇ УНІЇ — М. ГРИГОРИЙ І ЙОГО ПІДДАННЄ ПАТРІАРХАТОВИ. ТРУДНЕ СТАНОВИЩЕ СУПРОТИ ПРАВИТЕЛЬСТВА Й ПРОБИ УСТАВЛЕННЯ MODUS VIVENDI З ПАТРІАРХАТОМ І КУРІЄЮ, МІСАІЛ І ЙОГО ПОСОЛЬСТВО, ЙОГО МОТИВИ, БРАК СПІВЧУТЯ У ДУХОВЕНСТВА СИМ ЗАХОДАМ. ЗАХОДИ М. ЙОСИФА БОЛГАРИНОВИЧА, КОРЕСПОНДЕНЦІЯ З ПАТРІАРХОМ І ПОСОЛЬСТВО ДО ПАПИ, ЛИСТ М. ЙОСИФА І ВІДПОВІДЬ ПАПИ. ПЕРЕРИВ В ЗАХОДАХ КОЛО УНІЇ.

Проби церковної унії, чи то злучення, властиво піддання руської церкви церкві римській, мали свою довгу історію: вони розпочали ся (коли рахувати звісний епізод з часів кн. Ольги) ще скорше, нїж була орґанїзована взагалї християнська церква на Руси. Від тодї почавши, можна сказати, римська курія й католицьке духовенство не переставали з пробами привести руську церкву — найбільшу й найчисленнїйшу з тодїшнїх східнїх церков, до послушности Риму, та сї проби довго зіставали ся без всякого усьпіху — не було ґрунту для того [1]). Коротка окупація Угорщиною Галичини була обудила в папських кругах сильні надії, але окупація показала ся ефемерною, а й само угорське правительство, здаєть ся, дуже скоро переконало ся, що сї церковні пляни можуть ще гірше попсувати його становище в Галичинї й залишило їх [2]). За Данила одначе, як знаємо, прийшло до проголошення унії з Римом. Але її проголосило правительство, з мотивів чисто полїтичних, і вона була так ефемерична, що ми навіть не встигли нїчого почути про те, яке становище зайняло до сеї унїї духовенство й суспільність [3]). Близький Данилови галицький лїтописець представляє справу так, мовляв справа йшла про сполученнє римської й грецької церкви взагалї; що до духовенства, та яке б становище не займали супроти Данилових переговорів з папою місцеві владики, ледви можна припускати, щоб руська церква взагалї, з митрополитом на чолї, дала себе чимсь у сю справу анґажувати.

Серіознїйшого значіння набирає справа унії, від коли Русь переходить під трівку власть католицького правительства, й руська церква сходить на становище низшої й упослїдженої в порівнянню з церквою латинською. Одначе й тепер ініціятива унії довго виходить лише від того правительства, а не від руського духовенства або суспільности.

Правительство мусїло звернути ся до гадки про унїю, від коли переконало ся про силу й жизненність руської церкви — що усмертити її репресіями і иньшими правительственними способами не можна, й треба шукати хиба можливо вигіднїйшого modus vivendi з нею. Перші католицькі володарі Руси (галицької), як я вище здогадував ся, сього не розуміла ще ясно і з початку могли обіцювати собі, що руська церква упаде сама від розстрою й браку опіки. Ягайло, вихований сам на Руси і в православній вірі, був перший між католицькими зверхниками Руси, що розумів се відповідно. Він держав православну Русь залїзними руками, як потім мило собі згадували його Поляки, і не залишав нагоди перед курією й латинським духовенством пописувати ся своїм католицьким завзятєм, запалом до навертання Русинів, доходячи до таких диких вчинків, як відібраннє перемишльської катедри, але про наверненнє Руси в цїлости на латинство, або щось таке иньше, нїколи не думав серіозно, бо занадто знав, як безосновні такі гадки. І зовсїм природно супроти того, що від нього першого зачуваємо про пляни церковної унїї.

Перший слїд таких плянів маємо з 1396 р. Весною того року м. Кипріян вибрав ся в свої західні епархії, був у Витовта на Білоруси, потім поїхав у Київ, відти, видко, вибрав ся на Волинь і в Галичину, й тут мусїв десь з'їхати ся з Ягайлом [4]). Чи стало ся се припадком, чи Ягайло вже вперед мав плян поконферувати в справі унїї й для того скористав з приїзду Кипріяна, тільки бачимо, що десь в осени 1396 р. Ягайло мав конференцію з Кипріяном в справі сполучення руської церкви з римською, і вкінцї вони урадили удати ся до патріарха й запроєктувати йому вислати своїх відпоручників на синод, що мав би зібрати ся десь на Руси й перевести злуку церков східньої й західньої. Такого змісту вислали вони листи до патріарха — осібно Кипріян і осібно Ягайло; довідуємо ся про се з відповідей на сї листи патріарха [5]).

Джерела наші самі не дають вказівок на те, о скільки щиро відізвав ся Кипріян на ті пляни унїї. Та годї думати, щоб так добре обізнаний з відносинами царгородської церкви і взагалї так досьвідчений чоловік, як Кипріян, міг собі робити ілюзії, що патріарх згодить ся на сю пропозицію, і на синодї в Київі чи Володимирі буде переведена злука східньої й західньої церкви. Правдоподібно, старий полїтик, не хотячи противити ся Ягайлови, зіпхнув з своїх плеч цїлу справу на патріарха умисно, аби її делїкатним

способом забити.

Патріарх не відповів також виразною відмовою. Візантия переживала тоді під турецьким натиском занадто тяжкі часи, й патріарх поспішив ухопити Ягайла за сю пропозицію, аби втягнути його в боротьбу з Турками. В своїх грамотах до Ягайла й Кипріяна, писаних на оден взір і разом висланих, він заявляв своє співчутє справі сполучення церков, але не уважав відповідним для того ані час, ані проєктоване Кипріяном місце для собора. „Справа ся, розвивав він ширше свою гадку Кипріянови, вимагає вселенського собору, а не місцевого, а теперішній час не позволяє виїхати нікому з патріархів, ані з їх заступників, ані кому з наших архієреїв чи близьких нам осіб, бо нас обступила війна, замкнула нам всї дороги й привела нас до крайности — тим більше їхати в руські міста, що і в спокійні часи були б найменьше відповідні для вселенського собора: бо коли нам, відпоручникам столичним, хоч і трудно, але не неможливо було б дістати ся туди, то з Єгипту в теперішні часи їхати вже зовсїм неможливо” [6]). Патріарх заохочує Ягайла, аби взяв участь в боротьбі з Турками, прилучивши ся до Жиґимонта угорського, що заповів похід на Турків, і просить Кипріяна з свого боку в сїм напрямі вплинути на Ягайла. Коли Візантия увільнить ся від турецької грози, тодї чи в Царгородї чи де инде можна буде зложити собор і на нїм перевести проєктовану злуку церков.

Кипріян зіставав ся тим часом в своїх польсько-литовських епархіях, чекаючи відповіди. Та супроти такої відповіди патріарха Ягайло не мав причини довше задержувати митрополита. Сам він меньше всього мав охоти посилати якусь значнїйшу поміч Жиґимонту угорському, з яким на цїлій лїнїї мав ріжні спори й контроверсії [7]). Чи відновляв він свої переговори з Кипріяном в справі переведення унїї потім, не маємо виразних вказівок. Була висловлена гадка, що з'їзд з Ягайлом і Витовтом м. Кипріяна, під час його нової подорожі в литовсько-польські епархії, в 1405 р. в Милолюбі (місці близше незвістнім), де, як каже лїтописна звістка, пробули вони разом тиждень, мав своїм предметом конференцію про унїю [8]). Се можливо, але зовсїм гіпотетично. У всякому разї Кипріян скоро вмер, і справа унїї затихає на якийсь час зовсїм, невважаючи на дуже корисні для неї обставини, коли царгородський двір шукав помочи у папи й католицьких монархів, в тім і в Ягайла, в своїм до розпуки тяжкім положенню. Що правда, патріархат при тім не покидав своєї звичайної

здержливости в питанню про злуку церков.

Справа унії відживає потім разом з справою поставлення осібного митрополита для епархій Литви й Польщі, що припала на часи сильного церковного руху в західній церкві, папської схизми й реформаційних змагань Констанцького собора. Я вище висловив гадку, що власне бажаннє мати митрополита, прихильного справі унії, і надія — що Цамблак, як племенник Кипріяна, що десь також мав запевняти Ягайлу й Витовту свою прихильність до унії, вплинули на те рішуче становище, яке зайняв Витовт в справі відлучення литовської митрополії. Але й сам по собі розрив з московською митрополією, неприхильне становище, яке зайняв у сій справі царгородський патріарх, і соборний вибір митрополита — всї сї події, що викидали українсько-руські єрархічні відносини з віками утертої колії, як на те сотворені були, щоб відживити чи зміцнити гадки католицьких правительств Литви й Польщі про злуку руської церкви з Римом. Бачимо, що протягом 1415 р., поки тягнула ся справа з вибором митрополита, Ягайло досить живо займаєть ся справою унії. Його аґентом служить в сїм якийсь Федор з Царгорода, домініканський вікарій, очевидно — Грек уніят, що знав також мову руську й татарську. Він вів переговори з Русинами, й відповіди, які йому давано, здавали ся Ягайлови так користними, що він подавав надію католицькому соборови (в Констанції) на скоре переведеннє унії й заохочував членів собору старати ся як найскорше полагодити папську схизму, бо се б отворило приступ до переведення унії 9).

Коли нарештї в падолистї 1415 р. вибір митрополита — Григорія Цамблака довершено, Ягайло й Витовт почали насїдати на нього, аби забрав ся до справи унії, особливо коли собор привів католицьку церкву до одности, вибором нового папи Мартина V (осінь 1417 р.), і можна було надіяти ся утихомирення церковних відносин. Для Цамблака се, розумієть ся, не було несподїванкою; дуже можливо, що він вперед уже поробив Витовту і Ягайлу якісь надії, в дусї свого стрия; а тепер противити ся виразно не міг, бо опирав ся виключно лише на польсько-литовськім правительстві. Але історія вибору його виразно показувала, як неохоче було духовенство й суспільність руська зривати звязки з Царгородом, і се одно вже могло наказати йому обережність, а його поступованнє на соборі показує виразно, що він на власну руку, без грецької церкви нїчого не хотів робити, отже стояв вповнї на становищі Кипріяна. Як розуміли сю справу унії на Руси, показує анекдотка, перехована лїтописними компіляціями, як об'ясненнє

подорожі Цамблака на констанцький собор: „тої зими спитав ся митрополит Григорій Цамблак князя Витовта: чому ти, княже, сам віри лядської, а не православної християнської? Витовт відповів йому: коли ти хочеш бачити в своїй православній вірі мене й всїх иньших невірних людей моєї литовської землї, то іди до Риму, доведи свого перед папою й його мудрецями; а коли, казав, не доведе, то він всїх людей своєї землї переведе на нїмецьку віру [10]). Ся анекдотка має на метї об'яснити (або й оправдати) подорож Цамблака на собор; але вона інтересна як ілюстрація поглядів православної суспільности в. князївства на унїю: її допускали (подібно як і галицький лїтописець XIII в.) борше в формі регабілїтації папою східної церкви, або прилучення до неї західньої, а не піддання папі східньої, як хотїли католики.

Під натиском Ягайла Цамблак згодив ся їхати на Констанцький собор — заявити свою прихильність до унїї. Посольство се уряджено з великою помпою — постарав ся про се може не так сам Цамблак, як Ягайло й Витовт, аби заманїфестувати з найбільшим ефектом свої „апостольські" змагання до навертання на католицтво східнїх народів і тим збити некористні поголоски, ширені про них нїмецькими рицарями. Разом з Цамблаком вислано депутації з Волощини, від татарського хана, з Вел. Новгорода, з ріжних міст в. кн. Литовського, бояр, князїв, духовних, разом кілька сот люда. Ся великанська, ріжнобарвна депутація, очевидно — умисно й штучно уложена так, щоб викликати гадку про широку унїонну акцію на Сходї, прибула з Цамблаком на чолї в лютім 1418 р. до Констанцу, й дійсно зробила свій ефект, хоч посли пруських рицарів з свого боку старали ся сей ефект ослабити скептичними поясненнями й осторогами [11]). Цамблака прийнято з великими гонорами. Сам цїсар Жиґимонт з парадою виїхав на зустріч йому. Цамблак з свого боку пописав ся похвальним словом, де обсипав шумними похвалами зґромаджених на соборі духовних і заохочував їх до переведення великого діла — „воєдино собрати расщепленноє тѢло церковноє" [12]).

Кілька день по приїздї прийняв Цамблака з його товаришами на парадній авдієнції папа. Маємо про неї звістки досить докладні [13]). Перед папу, що засїдав в повній парадї з кардиналами, Цамблак увійшов в товаристві польського прімаса, по припису трічи клякнув перед папою, і тодї прочитано його промову до папи в латинськім перекладї. Митрополит

висловляв свою особисту й загальну радість Русинів з нагоди успокоєння західньої церкви й вибору папи, що закінчив схизму римського понтіфікату, яка мовляв смутила Русинів. Довідавши ся про закінченнє схизми, він переняв ся надією, що тепер можливе буде переведенне й унії східньої церкви з західньою; Ягайло й Витовт своїми впливами зробили з нього горячого прихильника сеї унії — казав Цамблак; він всїми силами старав ся защепити сю охоту до унії також у своїх вірних, і богато знайшов до неї прихильних. Він випросив тепер дозвіл від Ягайла й Витовта особисто явити ся перед папу й підняв сю тяжку подоріж, аби просити папу — невважаючи на всякі иньші численні клопоти зайняти ся справою унії, бо обставини для неї дуже прихильні, й коли давнїйші старання пап в сїй справі були безуспішні, тепер вони можуть привести до кінця: охоту до унії заявив грецький цїсар і царгородський патріарх через своїх послів, також иньші православні володарі, а в епархіях Цамблака дуже енерґічні старання в сїм напрямі ведуть Ягайло й Витовт. Але може стати ся се не инакше як тільки дорогою законною й чесною — через скликаннє собора, зложеного в поважних богословів і знавців канонїчного права обох сторін [14]). Цамблак просить папу не проволїкати сеї справи, вислати як найскорше своїх відпоручників, які б своєю наукою й сьвятим житєм заохотили Русинів до унії, та висловляє своє переконаннє, що папа сповнить його бажаннє [15]).

Як бачимо, щедро розсипаючи запевнення в своїй прихильности для унії, Цамблак не заявив найменьшої охоти зійти з дороги, яку уважали відповідною його попередники й цїла східня церква — соборного порозуміння цїлої східньої церкви з західньою, а для переведення того вказував папі далеку дорогу — приготовання руської церкви до унії проповідю, розвинення серед неї добровільної ґравітації до римської церкви [16]).

Не диво, що папа відповів на се все дуже здержливо. Він заявив своє співчутє замірам митрополита, обіцяв застановити ся над способами переведення унії й визначити день для наради над сим. По тім відчитано листи Ягайла й Витовта в справі унії, й на тім авдієнція скінчила ся. Митрополита і його сопутників припущено до уцїловання ніг і уст папських і відправлено з Богом. Спішачи ся як наскорше позбути ся собору та його реформаційних змагань, папа зовсїм не бажав брати на дневний порядок справу унії, що за собою потягнула б дальші соборні конференції,

й очевидно хотїв позбути ся сеї справи як найскорше. Кілька тижнїв пізнїйше йому удало ся закінчити собор. Цамблак зістав ся з своїм посольством до кінця собору й відправляв богослуженнє по православному обряду для своїх вірних, але про якісь дальші конференції з ним не маємо відомостей. В усякім разї нїякого позитивного значіння вони й не могли мати супроти тих становищ, які зайняли в сїй справі він і папа. Проґрама загального собору, пропонованого Цамблаком як conditio sine qua non не могла бути папою прийнята. Прихильники реформ католицької церкви вправдї доводили, що як би собор не перервано й реформу західньої церкви переведено, прийшла б і унїя до кінця [17]). Але можемо бути певними, що переводячи її по рецептї Цамблака й Ягайла, до вінця привести б її не удало ся.

Цамблак таким чином вийшов щасливо з цїлої історії. Він нїчим не скомпромітував себе перед православними (противно, як бачили ми — про його подоріж на собор ходила леґенда дуже для Цамблака користна), а Ягайло й Витовт зістали ся при переконанню, що їх митрополит робив в сїй справі, що лише міг, і не з його вини справа не дійшла до кінця [18]). Ягайло гостинно приймав Цамблака у себе при повороті з собора й пізнїйше вихваляв перед папою його прихильність для унїї [19]). Доносячи папі про смерть Цамблака, Ягайло висловляв ся так: „великий жаль обтяжає моє серце з тої причини, що той владика Григорий Македонянин, який з такою щирістю й запалом сердечним займав ся справою унїї східньої церкви (та й ваша сьвятість і всї отцї сьвятого Констанцького собора могли бачити його прихильність і відданність сїй справі) — зійшов зі сьвіта, і з тим утруднив ся той легкий приступ, який ми мали через нього до сьвятої справи унїї, так пожаданої і так уже близької до здїйснення. Але запал мій не простигає й я до кінця не відстану від приведення Греків на лоно сьвятої римської церкви, до послушности вашій сьвятости, й вірю, що Бог на місце утраченого Григорія пошле нам кого иньшого до нашого дїла”.

Навязані візантийським цїсарем переговори в справі унїї підтримували Ягайла в оптимістичнім настрою. Для піддержання сих переговорів він згодив ся назад признати власть Фотия над литовсько-польськими епархіями, по смерти (чи уступленню) Цамблака. Але що до інтенцій Фотия він не міг собі робити ілюзій, і поки Фотий правив київською митрополією († 1431), справа унїї притихає в Польсько-литовській державі,

невважаючи на те, що весь сей час переговори про унію між курією й царгородським двором тягнули ся далї — переговори сї вели ся не тільки без успіху, а навіть без відповідної енерґії й щирого заінтересовання.

Смерть Фотия припала на часи литовсько-польської боротьби (за Свитригайла). Свитригайло виставляє на митрополію всея Руси свого кандидата — Герасима, і той дістає посьвященнє. Щоб задокументувати перед папою свою католицьку ревність, супроти криків Поляків на його союз з руськими схизматиками, та приєднати собі папу, Свитригайло задумує ужити Герасима для нової унїонної манїфестації. Одну таку манїфестацію він зробив уже попереду — на адресу Базельського собору. В марті 1433 р. вислав він туди лист, писаний від руських князїв і бояр, в імени всїх станів руських, підданих Свитригайла. Князї й бояре пишуть, що довідали ся про розповсюджувані Жиґимонтом Кейстутовичом поголоски на Свитригайла, мов би він відступив від католицтва. Вони (православні) сьвідчать, що се неправда, противно — вони присягли, що вел. князем не матимуть нїкого, хто б не був католицької віри, і тої присяги дотримають (!). Вони й самі раді, аби прийшло до унїї — аби тільки собор прийшов до порозуміння в сїй справі з старшиною грецької церкви. При сїй вірній оказії вони заносили й ріжні скарги на Жиґимонта й заявляли охоту прибути на собор, щоб боронити справу Свитригайла [20]). Цїлий лист мав виразний характер полїтичної штуки і ледво чи міг кого небудь здурити. Десь в другій половині 1434 р. висилає Свитригайло і м. Герасим листи до папи і в них запевняють свою прихильність до унїї. Герасим заявляв охоту особисто прибути до Риму для конференцій в сїй справі, коли папа того собі бажає. Листів тих не маємо — довідуємо ся про них тільки з папських буль, писаних у відповідь [21]). Папа висловляє в них утїху з поводу сих заяв та доручає Герасиму скликати собор руського духовенства і взяти від нього повновласть для переговорів з папою в справі унїї. Але з того всього нїчого не вийшло, бо й булї папські перехоплено на дорозї, так що вони на свою адресу не прийшли, і самого Герасима слїдом не стало, бо спалив його, як знаємо, сам Свитригайло. Епізод має отже чисто теоретичне значіннє. В додатку, з папських буль не легко виробити собі суд про зміст самого Герасимового листу. З булї до Герасима виглядало б, нїби він мав плян піддання під папську зверхність руської церкви, незалежно від унїї Східньої церкви взагалї. Одначе не дуже правдоподібно, аби воно так було дійсно, тим більше, що тодї як раз уже заносило ся на заложеннє загального

собору, з участию грецького духовенства, і Герасимови зовсїм не було чого так виривати ся з своєю специяльною „обедіенциєю”.

Справу унії форсував тоді візантийський цїсар з огляду на безмірно тяжке становище Візантийської держави, в надії з унією дістати поміч від католицьких володарів. В 1433 р. його посли, між ними й пізнїйший руський митрополит Ісидор, явили ся на базельський собор для переговорів про зложеннє загального собору, і сї переговори в 1435 р. привели до рішення урядити такий собор, з участию західнїх і східнїх епископів. По довгих ваганнях між Базелем і Ферарою, за котрою був папа, надїючи ся тим синодом позбути ся базельського собору, унїонний собор відбув ся в Ферарі. Між визначними грецькими богословами, що призначали ся до участи в сїм соборі й для більшого авторитету висьвячували ся на ріжні високі єрархічні становища, був і Ісидор, висьвячений в 1436 р. на опорожнену катедру всея Руси. Прибувши в свою епархію й перейнявши її управу, він кілька місяців пізнїйше виїхав, з численним двором і великою парадою, на Новгород і Ріґу, на ферарський собор [22]). За такий короткий побут в своїй новій дієцезії він, розуміє ть ся, не міг розглянути ся в тутешнїх відносинах (се зрештою аж надто показують його ілюзії про можність переведення унії в Московщинї, що була його головнїйшим осїдком), і його поступованнє на соборі можна толкувати лише його особистими поглядами, чи тодїшньою ситуацією в Візантиї, але не на Руси [23]).

Ісидор прибув на собор досить пізно, коли вияснило ся з одного боку, що Ферарський собор загальним, вселенським не буде, бо Базельський собор його правосильним не признав, цїлі краї відтягнули ся від нього й нїхто з прошених володарів не прибув. З другого боку — по кількомісячних конференціях показало ся зовсїм виразно, що дійти до якогось згідного результату в спірних точках між православними й католиками дуже тяжко, й папа та імператор, щоб склеїти якось ту унію, звернули ся вже до ріжних способів пресії. Грецькі джерела кажуть, що Грекам не видавано удержання, не пускали їх до дому, і т. и. Ісидор зразу виступає разом з Марком, митрополитом ефеським, як головний речник на соборних дебатах зі сторони Греків, але далї починає примовкати. З початком 1439 собор, против волї Греків, під натиском папи й імператора перенесено до Фльоренції, але й тут переважна більшість грецьких епископів займали теж

саме непримирене становище. Стало ясно, що по доброму справа не скінчить ся. Імператор уживав всяких способів і арґументів, аби зробити Греків податливійшими й привести до унії, що мала ніби то забезпечити Візантиї поміч з заходу. Між податливійшими знайшов ся й Ісидор, і на конференції імператора з грецькими епископами 30/III він перший подав отверто голос за унією й своїм впливом причинив ся до того, що й богато иньших епископів дали на неї згоду. (Авторитет його був так значний, що коли підчас собора вмер патріарх царгородський, кандидатом уважали Ісидора).

Цікаво, як арґументував Ісидор свою оборону унії — її передають сучасні грецькі писання. Ісидор казав, що ліпше вернути ся з унією на вітчину, ніж не прийнявши унії, стратити саму вітчину, так що й вертати ся не буде куди. Отже се був той самий політичний арґумент, що водив і імператором в його стараннях коло переведення унії. Ісидор виступає тут як візантийський патріот. Дошукувати ся у нього иньших мотивів — значить запускати ся в безпідставне теоретизованнє; мотиви особистої амбіції кому схочеть ся — можна признавати, чи заперечувати. Але раз ставши в обороні унії, Ісидор держав ся її консеквентно й міцно.

Уже 8 червня (1439) грецькі владики, між ними й сам патріарх, уложили доґматичну схему в головній справі — про св. Духа, в дусі римських жадань. Але слідом патріарх умер, і се внесло нові вагання; цілий місяць минув, поки приведено до згоди у всїх спірних точках, і 6/VII проголошено формальне сполученнє церков. Акт підписали всї грецькі епископи (з виїмком лише одного Марка ефеського) й цїсар, і які би не були дороги, котрими се осягнено, унія формально прийшла до кінця. Головні провідники унії — Ісидор і Вісаріон нікейський дістали титули кардиналів, а Ісидор окрім того — уряд папського леґата a latere, з широкими компетенціями в землях руських, литовських, ливонськнх і польських [24]).

Свій погляд на значіннє довершеного акту Ісидор найбільше повно висловив в обіжнику, виданім в повороті з собору в Буді (март 1440 р.), на вість про злученнє Угорщини з Польщею в однїх руках, що відкривало, здавало ся, незвичайно широкі й привабні перспективи католицької помочи Грекам і з тим звязаного розвою унії. Накликаючи до радости всі народи латинської й грецької віри, а спеціально краї під зверхністю царгородського патріархату — Русинів, Сербів; Волохів і иньші народности в поводу

довершеної злуки церков, він наказував їм від тепер не робити ніякої ріжниці між Греком і Латинянином. „Коли ви — Греки (себто люде грецького обряду) пробуваєте в латинській землї, або де є латинська церква, сьміло учащайте на богослуження, шануйте тїло Христове й віддавайте йому честь і покору, як і в своїх церквах, приносїть покуту латинським сьвященикам і приймайте від них тїло Христове. Латиняне також повинні ходити до їх (грецьких) церков, слухати богослуження і з теплою вірою кланяти ся томуж Христовому тїлу, бо правдиве Христове тїло і те що сьвячене грецьким сьвящеником на кваснім хлїбі, і те що сьвящене латинським сьвящеником на хлїбі солодкім, тому треба однаково його поважати і солодке і квасне, приходити на покуту до сьвящеників грецьких і приймати від них причастє, бо і те і се одно” 25).

Як бачимо, Ісидор розумів унїю в найбільше повнім і радикальнім значінню: всяка ріжниця між церквою грецькою й латинською зникала з унїєю, обряд тратив всяке значіннє. Відповідно до сього погляду поступав при кождій нагоді й сам Ісидор, служачи в латинських церквах, беручи участь в відправах латинського духовенства й взагалї маніфестуючи брак всякої ріжниці між грецьким і латинським християнством.

І так унїя була переведена й знайшла в Ісидорі талановитого й щирого провідника. Досї, як ми бачили, змагало до сього польсько-литовське правительство, та єрархи против сих плянів виходили з постулятом вселенського собору. Тепер все впало само в руки польсько-литовському правительству, готове, без труду, — та аж дивно не пощастило йому з тою унїєю!

Ісидор не спішив до своєї дієцезії. Кілька місяців пробув він з цїсарем і иньшими Греками в Венеції (супроти того, що унїю переведено з мотивів полїтичних, мали вони тепер собі богато над чим застановити ся, коли приходило реалїзувати полїтичні добродійства її). Тільки з початком 1440 р. Ісидор рушив через Пешт — де видав той свій обіжник, на Краків. Тут його з повагою прийняв Зб. Олєсніцкий, але з унїєю тут не було що робити, бо всї про нїщо не думали окрім угорської корони й подорожі короля на Угорщину. Звідси Ісидор поїхав через Галичину в Вильну, пробув тут близько рік і також переконав ся, що з унїєю й тут нема йому що робити.

Обставини зложили ся для унїї дійсно як найнекористнїйше. Правительства

польське й литовське не мали для неї часу й уваги. Польський король, як я вже сказав, про ніщо не думав, крім свого нового угорського королївства. В Литві на місції що йно вбитого Жиґимонта з'явив ся малий Казимир, на становищі дуже хиткім і непевнім, і його реґенція меньше всього мала охоту серед тих трудностей, які й без того мала до поборення, брати на себе таку круту справу як унїя. Далї, й принципіально фльорентийська унїя в правительственних, і особливо в духовних католицьких кругах була неприхильно прийнята, бо виходила від папи. Правительство й духовенство польсько-литовське стояло по сторонї Базельського собору, тим часом унїя була переведена папою, якого Базельський собор уже оголосив здеґрадованим, і самий Ферарсько-фльорентийський собор Базельським собором був признаний за неправний. Отже сама унїя була неправна, беззаконна в очах литовських і польських католиків. Правда, формально вони ще держали ся невтральности між папою й Базельським собором, і тільки весною 1441 р. виразно зголосили ся по сторонї Базілеї, але їх настрій і в 1440 р. був виразно антіпапський, хоч вони ще й не маніфестували ся ним, і тому — бодай декотрі показували Ісидору знаки поважання.

Коли до сього додати ще, що ті незвичайні компетенції, та зверхня власть не тільки над православним, але й над католицьким духовенством, признана папою Ісидорови, також в значній мірі мусїли подражнити єрархію польсько-литовсько-ливонську, то зрозуміємо ситуацію, в якій опинив ся Ісидор з принесеним благовістєм унїї. Замість стрінути співчутє й підпору там, де передовсїм він мусїв її надїяти ся — в католицьких кругах, стрів він холодну байдужність одних і противність других. Знаємо, що Ісидор скаржив ся перед курією на виленського біскупа Матея й арцибіскупа римського Генінґа, що вони інтриґували й підбурювали против нього людей, і се мусїла бути правда, хоч вони потім, коли власть папи була признана, й старали ся з того виправдати ся [26]). Память про упадок унїї з вини неприхильного правительства жила довго на Руси [27]).

Було б одначе дуже наївним думати, що лише через сю неприхильність католиків не удала ся унїя на Руси коронній і литовській, мовляв уже досить „оглаженій" [28]) католицьким правительством і приготованій до злуки з католиками [29]). Але безперечно, що її фіаско мабуть не було б таке повне й всесторонне, як би правительство й єрархія католицька її від разу

енерґічно поперли.

Руські міродайні елєменти в Короні й Литві прийняли Ісидора дуже здержливо й обережно. Вони трактують його яко митрополита, але проголошену ним унію так як іґнорують — нічим в сю справу не входять, полишаючи часови її виясненнє. Кн. Юрий Лугвенович, намісник смоленський, арештував і видав Ісидорови його путника Семена суздальського, що був утік від нього [30]). Новопосаджений київський князь Олелько Володимирович 5/II 1441 р. видав для Ісидора грамоту, де потвердив доходи й права київської катедри сьв. Софії [31]). Грамота написана з усяким респектом для „господина отца своєго Сидора митрополита кієвьского и всея Руси”, але нема в нїй анї згадки анї натяку на церковну унію голошену сим Сидором, анї на його титули кардинала й леґата, якими він пописував ся залюбки в своїй дієцезії. Відносини руської суспільности до унії сучасник Длуґош характеризує такими словами: „ся унія латинської церкви з грецькою потрівала дуже коротко, бо Греки й Русини, що не були присутні при її уложенню, з неї глузували й легковажили”. Про Львовян пізнїйший, але досить правдоподібний переказ каже, що на відправи Ісидора в латинській катедрі Русини криво дивили ся (oblique tuentibus Russis) [32]). Що Ісидорови дійсно не удало ся викликати на Україні й Білій Руси підчас своїх цілорічних подорожей по тутешнїх краях, в рр. 1440-1 нїякого співчутя до унії, се найліпше показує той факт, що по своїй невдачі в Москві Ісидор не хотів і пробувати осїсти ся в своїх литовсько-польських епархіях, а навіть коли на користь його звернула ся полїтика правительственних і єрархічних кругів литовсько-польських, він не схотів вертати ся в сї епархії. Очевидно, він переконав ся, що невважаючи на брак виразного відпору, українська й білоруська людність Польщі й Литви супроти унії займає становище відпорне, й її опозиція — питаннє часу [33]).

Що українські князї й суспільність не виступили против унії отверто, се зовсїм зрозуміло. Адже з формального боку вона переведена була зовсїм правильно; духовний зверхник — царгородський патріарх її апробував; реляцій про те, якими способами до тої унії приведено, нїхто не мав. Коли Москва при тім усїм на протест здобула ся, то се залежало від причин иньших — від глубшого духового відчуження її не тільки від Заходу, а й від Візантиї: там чекали лише першої нагоди, щоб вийти з єрархічної

залежности від патріарха. Відсуджуючи Ісидора від правовірности, Москва заразом відсуджувала від віри й грецьку єрархію з патріархом разом, як учасників тої ж унії, і робила з себе одиноку правовірну церкву — переконаннє однаково втішне для національної амбіції, як і користне для зміцнення політичної окремішности. Момент був оцінений і акція приготовлена мусіла бути заздалегідь, нїж Ісидор до Москви показав ся [34]).

Коли Ісидор сюди з'явив ся (в марті 1441 р.), його по кількох днях арештували, зложили над ним суд епископів і духовенства і коли він не схотїв вирікти ся своєї єреси й покаяти ся — всадили до вязниці. Так тримали його кілька місяців, грозячи ріжними страшними карами, аж вкінці він втік. Того йому не боронили. Затриманий в Твери, він був пущений слїдом і звідси весною 1442 р. прибув в Новгородок до Казимира. Настрій йому тут був по давньому неприхильний, навіть іще гірший, бо як раз тоді католицька Литва й Польща вітверто перейшли на сторону Базельського собору. Знаний нам виленський біскуп Матей донїс Базельському соборови, що він заборонив Ісидорови що небудь робити, яко леґатови деґрадованого Базельським собором папи Евґенія, поки собор не видасть свого суду в справі голошеної ним унії [35]). По такім прийнятю Ісидор навіть не пробував осїсти ся в своїх литовсько-польських епархіях і подав ся до Риму.

Він не схотїв одначе, як я вже казав, вертати ся до них і пізнїйше, коли в міродайних кругах польсько-литовських повіяло прихильнїйшим для нього вітром. Першим симптомом була звісна вже нам грамота Володислава на користь уніятської церкви, видана ним в Буді, весною 1443 р. В нїй король признавав духовенству руському всї права й привілєгії, з яких користає духовенство латинське, потверджував компетенції духовного суду й володіння маєтностями, а то з тої причини, що до тепер ся руська церква, бувши в схизмі, терпіла певне пониженнє, а нинї за ласкою божою, постановою сьвят. папи Евґенїя IV й иньших отців, церква руська й грецька прийшли до одности з римською вселенською церквою [36]). Се був отже перший поклін папі. Рішучо звернули ся в його бік польсько-литовські католицькі круги уже по переході на королївство польське Казимира, в 1447 р. А кілька лїт пізнїйше Казимир від себе, а Зб. Олєснїцкий від себе запрошували — благали голосного тодї сьвятця Йоана з Капістрано, аби прибув до Польщі й зайняв ся навертаннєм на католицтво Русинів [37]), отже

руською церковною справою дуже інтересували ся. Ситуація, настрій були, здавало ся б, незвичайно відповідні для Ісидора, але він не спішив ся, і не зрікаючи своїх прав на свою митрополію, та навіть часами висловляючи замір сюди прибути, так таки й не вибрав ся. Чому? Відповідь може бути одна: справу унії на Руси він уважав забитою. І не тільки він.

Русь українська й білоруська, як ми бачили, при першім переїзді Ісидора задержала ся супроти голошеної ним унії в мертвій пасивности, властиво — її з'іґнорувала. Катастрофа, яка спіткала Ісидора в Москві, розумієть ся, не лишила ся тут без враження. Сумніви, які мали й перед тим в справі його унії, мусіли по сім епізоді зрости ще більше. Передовсім київський князь Олелько, шваґер в. кн. московського, мусів бути в курсі московських справ і поглядів. Маємо звістку, що він удавав ся десь в рр. 1446-8 до тодішнього царгородського патріарха з запитаннєм про характер довершеної на фльорентийськім соборі унії (заховала ся відповідь патріарха) [38]). Отже виникли якісь питання й непевности на точці унії, й їх певно не розвіяла відповідь патріарха-унїята. Не виступали далї против прав і компетенцій Ісидора (так підчас його побуту в Царгородї прийняв від нього посьвященнє Данило епископ володимирський і правив кілька літ своєю епархією, а в 1451 р., можливо, бачимо якогось його намісника у Львові) [39]); але коли в Москві появив ся новий митрополит, посьвящений на місце Ісидора — Іона (кінець 1448 р.), починаєть ся серед руських князів ґравітація в сей бік, не вважаючи на те, що Іона був поставлений самовільно, без благословенства патріарха. Полїтична ситуація також прислужила ся Іонї: в. кн. Казимир мав певні з'обовязання супроти Іони, і от на початку 1451 р. Казимир передає в управу йому православні епархії в. кн. Литовського [40]).

Діяло ся се за житя Ісидора, що зовсім не зрікав ся своєї митрополії, й передавала ся вона митрополиту демонстративно поставленому против Ісидора, против унії! І хто ж бере участь в сїм актї окрім Казимира: Свитригайло і Олелько київський на чолї; далї знайомий наш Матей біскуп виленський, і звичайні члени ради в. кн. Литовського. Присутність сих меньше інтересна, але Свитригайло й Олелько не припадком опинили ся в Вильнї. Очевидно, вони то — князї Волини й Київщини, головно й постарали ся коло признання Іони. Присутність Матея може бути припадковою, але може служити також і познакою становища католицьких

єрархів супроти унії [41]). А Казимир? Казимир певно не зробив такої важної уступки для красних очей Іони чи його протектора в. князя московського, як би не стояли за ним місцеві князї, як би він сам не вважав справу унії програною, мертвородженою. І його запрошеннє до Капістрана служить також виразним сьвідоцтвом переконання, що з унією між Русинами далеко не підеш. Не протестували вони против неї, але в нїчім свого становища против латинської церкви не змінили. Отже — нехай прибуває латинський сьвятець та перетягає тих Русинів на латинство просто...

Становище Ісидорового наступника й найблизшого ученика митр. Григория задокументувало справу остаточно. Як я вже сказав вище [42]), він по всякій очевидности вже дуже скоро по своїм приході на руську митрополію мусїв зложити якусь декларацію в справі унії — очевидно в тім же напрямі, в якім він вів свої пізнїйші, документально вже звісні заходи — дістати признаннє від царгородського патріарха. Се значило розрив з Римом і виреченнє унії, бо царгородську катедру займали тодї православні, не уніяти. Якоюсь такою декларацією мусимо собі толкувати, що руське духовенство й особливо руські князї в. кн. Литовського так скоро повернули від Іони до Григория. Колиб Григорию удало ся без такої декларації позискати собі литовську й коронну Русь, то певно не старав ся б він пізнїйше знайти потвердженнє у патріарха, що було, розумієть ся, кроком для нього в високій мірі неприємним і прикрим, як Ісидоровому ученику, а супроти папської курії й литовсько-польського правительства навіть небезпечним. І мусїв він таку обіцянку зложить досить скоро, бо судячи, з грамот Іони, ще перед смертию його (март 1461 р.) переважна частина литовської Руси признала Григория: по своїх посольствах і листах, висланих до литовських епископів, князїв і панів, Іона пише потім нові грамоти тільки до епископів смоленського й брянського. Се, очевидно, не припадково, бо як раз в сих землях, пограничних з Москвою, московські впливи були сильні; в сих листах Іона може потїшити тих вірних йому владиків лише заявами князя Юрия Гольшанського та київської княжої родини, так близько спорідненої з Москвою, що мали запевнити Іонї свою повну солїдарність з в. кн. московським: „ми в своїм православию дивимо ся у всїм на православного в. кн. Василя Василевича і отцем своїм уважаємо Іону митрополита київського і всея Руси”, як переказував сю відповідь сам митрополит. Очевидно, иньші князї й пани та епископи не подали нїяких надій Іонї — стали по сторонї Григория. Вкінцї маємо

грамоту Іони до одного з епископів — правдоподібно остатнього й одинокого з його приклонників між епископами (був ним мабуть епископ брянський, що потім еміґрував до Москви); той епископ доносив Іонї про „бурю и развращеніє и великую налогу” від Григорія, та заявляв охоту йти за порадою Іони — подати ся в Московщину [43]).

Сю „бурю” мусїла заспокоїти декляраціямитр. Григория — обіцянка полагодити свої відносини до патріарха. Епископи, приступаючи до Григория, могли поставити йому від разу жаданнє, щоб він дістав признаннє від царгородського патріарха. І Григорий дїйсно робив коло сього заходи. Маємо звістку (від московського в. князя) про таке посольство його в р. 1469-70, за патріарха Симона: що Григорий до сього патріарха присилав послів з богатими дарами, й обіцяв ще більше на потім, аби патріарх дав йому „благословеніє и потвержденіє”, але з Симоном (що тим разом на патріаршім столї сидїв дуже коротко) ся справа не прийшла до кінця. За те новий патріарх Діонисий (десь не пізнїйше р. 1470) не тільки потвердив Григория на київській митрополії, але, як ми вже знаємо, признав його й єдиним правним митрополитом всея Руси, та вислав в Московщину посла з сим сповіщеннєм [44]).

Чи були сї заходи Григория звісні в правительственних і клєрикальних сферах Литви й Польцї, треба сумнївати ся. Григория дала на київську катедру папська курія, і його перехід під власть царгородського патріарха міг йому приспорити з сеї сторони ріжні трудности. Се наказувало Григориєви свої відносини тримати по можности між своїми. Та чи се удало ся йому чи нї, але раз зроблений прецедент — поставленнє київського митрополита курією католицька єрархія, а з нею й правительство литовсько-польське мали всї причини старати ся задержати на далї — полишити київську митрополію в роспорядженню курії.

В результатї вийшла велика заплутанина по смерти Григория. Як мусимо собі представити, православні хотїли взяти митрополита від патріарха, чи післати йому свого кандидата на посьвященнє, але Казимир спротивляв ся тому. В результатї православний собор, як каже посланиє Місаіла [45]), — „епископы, княжата, панове и вси благочестивыи нарочитыи мужиє” — мабуть той що зібрав ся був для обсади митрополії, вислав якесь посланиє до папи, десь весною 1473 р. Що в тїй петиції було, не знаємо. Тільки з

другої, Місаілової петиції (1476), підписаної уже не епископами, але самим кандидатом на митрополію з купкою православних княжат і панів, можемо здогадувати ся, що перша петиція мусїла містити якийсь реверанс папі, тільки більше здержливий, нїж той пізнїйший, і що ним хотїв той собор викликати папу на відповідь. Нїчого конкретного не містила пізнїйша петиция, а так само, певно, й перша. Хотїли тільки зрегабілїтувати руську церкву в очах правительства, замкнути губу католицькій єрархії, а остатньою метою було, мабуть — переведеннє вибору митрополита і поставленнє його за благословеннєм царгородського патріархату. Але папа, якого саме як раз подібними реверенсами гірко надуло правительство московське [46]) не відізвав ся нїчим на той лист русько-литовського собору. Так минуло три роки, і в мартї 1476 р. пішло до нього нове посланиє, що заховало ся й для нас, хоч в формі дечим не вповнї автентичній.

Віднайшло ся се посланиє в обставинах досить підозрілих: його відшукав і предложив виленському маґістрату для потвердження і вписання в акти м. Іпатий Потїй, і потім видав його, на доказ старинности унїї Руси з Римом, по руськи й осібно по польськи [47]). Воно має тут титул: „Посельство до папежа римъского Сикъста IV отъ духовенства и отъ княжатъ и пановъ рускихъ з Вилни, року 1476, мѢсяца марта 14 дня черезъ пословъ въ томъже листе нижеименованныхъ”. Православні проголосили його тодїж фальсіфікатом [48]). Але новійша критика не могла в нїм виказати слїдів фальшовання, крім деяких більш формальних перемін -нпр. що Потїй при виданню перенїс імена підписаних під посланиєм осіб на початок, та пододавав їм ріжні епітети й титули, часом досить фантастичні. Зрештою що посольство від православних в. кн. Литовського у папи Сікста IV було дійсно, про се маємо згадку у Сакрана, письменника з першої полов. XVI в.: він називає послами „Солтана і його брата Івашка” [49]), що фіґурують дійсно між підписаними на „Посланию”.

Та не відкидаючи „Посольства” в його основі, треба признати, що зміст його лишає богато сумнївів. Полишаючи на боцї можливість Потїєвих підправок, трудність лежить уже в тім, що посланнє написано дуже неясно і вимагає для свого зрозуміння знання обставин, в яких вийшло, а сї обставини нам зовсїм незвісні, й ми властиво стільки й знаємо про них, скільки можемо витягнути з самого послания. Написано воно незвичайно многословно, й девять десятих його займають на ріжні лади повторювані

компліменти папі, незвичайні, перебільшені, в яких ледво можна виловити якісь більше конкретні жадання чи бажання. Автори послания, кажуть, довідали ся, що руську церкву перед папою представляють як невірну (яко несмы съвершены истинъныи хрестяне) [50]), тож доводять папі посланиєм свою правовірність, подаючи головні доґмати [51]). Вони нарікають на поведеннє католицького духовенства (многихъ въ нашихъ странахъ отъ части западныя церкви), на його переслїдування на православних, на перетяганнє на латинство силоміць [52]), на перекрещуваннє з православия на латинство — при чім католики покликують ся нїби на волю пани [53]). Автори послания просять папу вглянути в сю справу і висловляють своє переконаннє, що папа не поділяє анї такого гострого поведення з Русинами, анї легковаження їх релїґії [54]). Вони просять його взяти їх в свою любов і опіку, прилучити до всяких благодатей, які від папи виходять (навязуєть ся до юбилею, що мав бути того року) [55]), і конче відповісти на се їх посланиє. Автори дуже були засмучені, що не дістали відповіди на перше посланиє [56]); се нове посилають з власним посольством і висловляють переконаннє, що сей раз дістануть відповідь — „нѢкоє утешителноє отписаніє” [57]). Для упорядкування відносин руської церкви з латинською вони проєктують, аби папа вислав двох відпоручників, одного „Гречина восточныя церъкве греческія, весь законъ и уставъ хранящого”, а другого „западныя церкви”, людей християнських чеснот, з порученнєм „въ миротвореніи любовъ приводити”, з задержаннєм обрядів і практик обох церков [58]).

Стараючи ся витягнути від папи якесь признаннє своєї правовірности, якусь регабілїтацію руської церкви, автори посланія представляють, розумієть ся, свої релїґійні переконання можливо похвальними з католицького становища. Вони признають папу за найстаршого „вселеньскаго всеначалнѢйшаго пастыря” [59]), признають Фльорентийський собор [60]) і можливо натягають на римський взір свої доґматичні погляди (ісхожденіє св. Духа) [61]). але заразом не хочуть зривати і зі східньою церквою, стоячи на становищу повного індіферентизма церкви східньої й західньої. З притиском підносять вони се: „нѢсть разньствия о ХристѢ Грекомъ и Римляном и намъ сущимъ Російскимъ

Славяномъ”, кождий повиний тримати ся свого „чину”, „кождый своєя церкви обычай и устав непорушимо съблюденіє да имуть” [62]). Кілька разів піднесена залежність руської церкви від східнїх патріархів [63]). Самі доґматичні уступки стилїзовані дуже обережно [64]). Очевидно, автори послания бажають задержати в силї відносини до східньої церкви й заразом уставити modus vivendi з західньою, а головну надію покладають на ті щедрою рукою розсипані безграничні комплєменти на адресу папи.

Але й зроблені в сїм посланию уступки західнїй церкві чи унії мусїли здавати ся загалови духовенства надмірними. Послание підписали тільки: Місаіл, епископ смоленський яко „елєкт” на київську митрополію, в інтересах посьвящення котрого в першій лїнії робили ся сї заходи, далї архимандрити печерський і виленський, трох князїв — якийсь Михайло (може Олелькович), звісний Федор Більський, Дмитро Вяземський — московський еміґрант, і сїм (на иньшій копії — десять) панів. Не кажучи про мале число підписів княжих і панських, брак підписів епископських, що мали б головну вагу на такім посланию, не можемо толкувати инакше, як тільки так, що вони не уважали можливим іти так далеко, як ішов „елєкт” Місаіл, що мабуть сїй податливости й завдячував згоду Казимира на вибір його на митрополита (а може й просто від Казимира дістав номінацію). Але цїкаво, що навіть такий податливий чоловік не мав відваги зривати залежність руської церкви з патріархатом. Се важне сьвідоцтво! Ся тенденція була так сильна, що поборола неохоту Казимира й латинського клира, й дальші митрополити, як ми вже знаємо, ставлено за благословеннєм царгородського патріарха. Скільки помогло до злагодження відносин правительственних і клєрикальних кругів Польсько-литовської держави те посольство до папи, про се тяжко судити. Пізнїйший Сакран каже [65]), що папа відповів булею, де регабілїтував руський обряд — позволяв зіставати ся при своїм обряді, очевидно — під умовою задержання католицьких доґматів. Се могло мати певне значіннє для ослаблення напруження в тодїшнїх обставинах, одначе кінець кінцем — причинило ся до відновлення єрархічних відносин до царгородського патріархата, себто до толєровання сих відносин правительством.

Нова проба уставлення modus vivendi на обидва фронти в дусї Місаілового посольства повторила ся доперва двадцять лїт пізнїйше, за м. Йосифа Болгариновича.

Як я вже казав, сей митрополит дістав ся на катедру, по всякій правдоподібности, з ініціятиви в. князя, що „дав” йому митрополію, як записує сучасна літопись, мабуть без рекомендації православного собора, і завдячував він се, мабуть, рекомендації свого свояка Ів. Сопіги, що перейшовши сам на латинство, міг поручити в. князеви Йосифа як чоловіка „уміркованого”. Подібно як і Місаіл, і сей Йосиф заміру розривати єрархічну звязь з царгородським патріархом не мав зовсім. Ми маємо „исповіданіє”, зложене ним очевидно, коли старав ся по своїм виборі про посвященнє, в звичайній, прийнятій в руській церкві формі, з заявою повної послушности царгородському патріарху [66]), і дійсно, пізнійше він дістав від царгородського патріарха посьвященнє [67]). Але заразом, чинячи волю свого протектора в. кн. Олександра, старав ся він (чи показував старання) дістати признаннє і від Риму. Єсть грамота від патріарха Нифонта до сього Йосифа, видана в XVII в. литовськими уніятами в польськім перекладі, з датою 5 цьвітня 1497 р. індикт 11 [68]). З неї б виходило, що Йосиф ще кандидуючи на митрополію, удавав ся до патріарха з запитаннями, які показували в нїм ваганнє в справі унїї. Патріарх відповідає на лист Йосифа, де той писав про утиски й зневолюваннє до унїї й небезпечність, що при опозиції можуть бути відібрані від Руської церкви права, признані їй наслїдком унїї; Йосиф питав патріарха, як було з тою унією, і просив від нього рекомендації перед в. князем. Патріарх на се поручає йому можливо не противити ся латинникам, а в справі унїї вимовляти ся тим, що без патріарха не може нїчого зробити; про фльорентийську унію він висловляєть ся з великим співчутєм та жалує, що вона не прийняла ся в грецькій церкві; що до рекомендації каже, що поручив православним князям просити за Йосифа в. князя. Лист сей одначе в високій мірі підозрілий, і коли не сфальшований цїлий, то що найменьше — сильно підправлений [69]). Але що Йосифа дійсно уважали прихильником унїї й відступником від православної віри, про се маємо звістки з часу безпосередно по його номінації. Про нього писали в Москву дворяне в. кн. Олени Івановни (жінки в. кн. Олександра) й говорило ся між православними в. кн. Литовського, що він разом з своїм свояком Ів. Сопігою „отметником” сам такий же „отметникъ православныя вѢры”, підкопує православє — „дьяволъ ся вселилъ на православную вѢру” в нього: разом з бернардинами він намовляє в. кн. Олену, аби переходила на католицтво [70]).

Чи справді аж так далеко посував Йосиф свою услужність в. князеви, не знати. Але що він властиво був більше прихильником modus vivendi на два фронти як Місаіл, ніж безоглядним приклонником католицтва, показує його поводженнє в иньших разах, передовсїм його послание до папи — вповнї автентичне [71]).

Три місяцї по своїм посьвященню на митрополита з руки царгородського патріарха висилає Йосиф через сього свого свояка Івана Сопігу лист до папи, уложений на взір Місаілового послания з р. 1476 [72]), тільки значно коротший, де просить прийняти його в свою опіку. Через тогож Сопігу передав свій лист біскуп виленський Войтїх, поручаючи м. Йосифа ласкавій увазї папи та похваляючи його охоту до унїї руської церкви з католицькою; по його словам, не може бути лїпшої нагоди для переведення сеї унїї, як ся що подає м. Йосиф. Разом з тим же й в. кн. Олександер вислав свого посла Еразма Цьолка (Вітелїя), рекомендуючи Йосифа та просячи потвердити його на митрополїї.

Так отже була се акція великокняжого двора, що маючи услужного чоловіка на митрополїї, надіяв ся через нього перевести унію, в формі такої клєрикальної інтриґи. Почавши від вселенського собора і переконавши ся в трудностях, які стрічає переведеннє сього пляна, правительственні круги в. кн. Литовського перейшли до проб з руським собором (посольство 1473), далї — з купкою прихильних чи податливих на великокняже бажаннє людей (посольство 1476), нарештї — до особистої акції митрополита. З таким обмеженнєм круга учасників можна було робити більші уступки католицтву: м. Місаіл з компанїєю ішов, по всякій правдоподібности в сїм напрямі далї, нїж собор 1473 р., а м. Йосиф, як то вже можемо з певностию сконстатувати — ступив крок далї від м. Місаіла. Та за те, розумієть ся, тратила на значінню сама акція, в міру того як ставала справою все тїснїйшого гуртка людей. Се, видно, оцїнював добре й сам папа — як побачимо то зараз.

Лист м. Йосифа, як і послание 1476 р., починаєть ся комплїментами папі й містить коротке credo митрополита, де ще більш рішучо в унїятськім дусї стилїзоване ніж в Посланию 1476 р. (головно що нема тих застережень як у посланню і тої двоїстости): він признає зверхність папи над церквою, приймає фльорентийський собор і його постанови, зрештою в иньших справах просить папу вислухати Сопігу. Устно Сопіга предложив папі такі

бажання від митрополита, аби папа признав Йосифа від себе митрополитом-архіепископом і прімасом руської церкви та дав на те свою грамоту до в. кн. Олександра. Аби він признав йому право давати індульґенції як латинникам так і людям грецького обряду. Аби Русини, приступаючи з грецької віри до римської, не потрібували бути хрещені вдруге. Аби вільно було ставити муровані церкви руські. Аби хто з грецької віри схотів признати зверхність папи, приймано його до союзу з римською церквою [73]).

Папа прийняв зголошеннє митрополита й сї його петиції з великою резервою. На його лист він не дав ніякої відповіди. Формальною причиною могло бути се, що Йосиф з римського становища був митрополитом неправним, бо прийняв посьвященнє від православного царгородського патріарха, а не від католицького патріарха in partibus, що сидїв в Римі з титулом кардинала св. Анґела. Властива ж причина була в зневіренню до сеї самої унїї, що — як писав папа до в. кн. Олександра, вже стільки разів укладала ся й знову розривала ся [74]). Той факт, що митрополит виступав сам оден, без собора епископів, без визначнїйших православних князїв і панів, не міг також додавати охоти папі. В своїм листї до в. князя папа дає зрозуміти, що його не можуть задоволити голі признання його зверхности та союзу з римською церквою; він мусить переконати ся, о скільки все се серіозне. Він мав замір вислати свого нунція, але Олександрів посол просив не робити сього без порозуміння з Олександром, аби се йому не приспорило нових клопотів в тодїшнїм напруженню релїґійної справи, використовуваної в. князем московським (се остереженнє також, розуміє ть ся, послужило для папи інтересним симптомом). Йосиф може бути потвердженим на митрополії, коли признаєть ся до всїх постанов фльорентийського собора (сї постанови папа в. князеви при тім посилав) та приобіцяє й постараєть ся скільки сили, аби клир і нарід руський дійсно прийняв фльорентийські постанови. Пільги для руської церкви, яких просив Йосиф, папа ставив також в залежність від того ж прийнятя католицьких доґматів, та просив біскупа виленського подати йому докладні відомости про доґмати й обрядові практики руської церкви.

Скептицизм папи був вповнї оправданий. Хоч біскуп виленський похваляв сю нагоду до унїї руської церкви, обставини були для неї як найгірші. Під окликом релїґійних переслїдувань виступила руська іредента і московські

окупаційні пляни; князї вандрували до Москви, цїлі провінції відпадали від в. кн. Литовського. В. князь литовський запевняв московського, що лишає в спокої православних, про нїяку пропаґанду не думає. Навіть папського нунція бояли ся в Литві, аби поява його не дала в. князеви московському поводу до нової ворохобнї. Як тут можна було думати про якусь проповідь унїї, про громадне повертаннє на латинство клиру й народу! Йосифу, як би він не вмер, прийшло ся б тихенько сидїти з усїми благодатями одержаними від папи, але він умер кілька місяців по своїм посланию до папи, і з ним пішла до гробу ся нова проба унїї. Одиноким результатом її була папська буля, видана в серпнї 1501 р., що зносила друге хрещеннє при приступленню Русинів до католицької церкви: вона була результатом петиції Йосифа, а видана була, очевидно, на підставі зібраних папою відомостей про обряд хрещення в руській церкві [75]).

З смертию Йосифа бесїда про унїю затихла, і то на довго. Страх, наведений руською ірედентою й московськими претенсіями на литовську Русь, що виступали під тим окликом оборони православної віри, повстаннє Глинського, утрата Сїверщини й Смоленська — все се були факти, що зробили глубоке вражіннє в правительственних кругах литовсько-польських й поучили їх більшої обережности з справою „руської церкви”. Проби унїї перериваються на довго.

Примітки

[1]) Найновійший перегляд сих заходів пап у Абрагама, Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego. Автор його одначе не вповнї виломив ся з нахилу давнїйших католицьких і унїатських письменників — у всїм відшукувати ґравітацію руської церкви до католицтва. Тому занадто легко приймав він звістки пізнїйших компіляцій (особливо нїконівської й Татїщева) про зносини з Римом: сї численні звістки, переважно незнані з иньших джерел, ще вимагають критичного оцїнення, і їх за чисту монету приймати не можна.

[2]) Див. т. III [2] с. 32-3.

[3]) Ibid c. 69-73.

[4]) Про подоріж м. Кипріяна на Україну — Воскр. II c. 69, 70-1, Никон. III c. 164, 166.

[5]) Листи патріарха до Ягайла й Кипріяна — Acta patriarchatus II c. 280-285 = Рус. истор. библ. VI дод. 44 і 45. Звернено увагу на сї грамоти аж останнїми часами: не тільки Макарій і Пелеш, але й Прохаска в своїй спеціальній статї про змагання до унії за Ягайла ще не підозрівав сього факту. За те новійші дослїдники, що на сей факт звернули увагу, зовсїм довільно уважають Кипріяна щирим прихильником унії. Джерела, себто листи патріарха не дають для такого виводу нїякої підстави, а з тим і годї запускати ся в здогади, як собі Кипріян ту унію представляв, як то робить Голубінский, даючи з сеї нагоди таку увагу: „Кипріянъ, какъ узнаемъ, вполнѢ сочувствовалъ мысли Ягайла объ униї” (ор. c. c. 338-9).

[6]) Пок. Левіцкий (ор. с.) в тім фактї, що патріарх разом з своїми відповідями посилав також свого екзарха в Галичину, бачив замір патріарха сею місією запобігти ширенню уніятської ідеї. Се не неможливо, хоч трівожити патріарха ся ідея в тодїшнїй формі своїй дуже не могла: тодї ще ледви кому приходило на гадку, аби руська церква могла сама, без східньої церкви, таку унію зробити.

[7]) Прохаска в цитованій розавдцї (Przegląd powsz. 1896, VI c. 338) представляє так, мов би Ягайло в тих часах також ратував візантійського цїсаря, але наводить на то звістку Длуґоша про подію — 1415 р.!

[8]) Никонов. III. с. 192, хронїка видана Даниловичом с. 226, виписка у Карамзїна V прим. 254, с. 103. Здогади — Likowski Historya unii c. 33, Prochaska Dążenia c. 336.

[9]) Codex epist. Vitoldi c. 332 і 1030, Bunge LEKU. V ч. 2359, Firnhaber — Petrus de Pulka Abgesandter der Wiener Universität am Concilium zu Constanz (Archiv für österr. Geschichte т. XV) c. 35, Finke Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils (Падерборн, 1889) c. 318.

[10]) Полное собр. лѢтоп. IV c. 115, V c. 260, XVI c. 166, Воск. I c. 89, Никон. III c. 233.

[11]) Codex ep. saec. XV т. ч. 81. Scriptores rerum Pruss. III с. 376. Ulrichs von Richenthal Chronik des Constanzer Concils (herausgegeben von M. Buck, — Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart, t. 158, 1882) (про сю хроніку й про її популяризатора Дахера див. у Льоренца Deutsche Geschichtsquellen I с. 95-7); про приїзд Цамблака говорить він на кількох місцях, з ріжними відмінами в подробицях і датах — с. 47, 133, 136, 206-7. Коментар до його звісток у Прохаски op. c. т. 51 с. 47. Також Piekosiński — Goście polskie na soborze konstancyjskim — Rozprawy wydz. hist. т. XXVII (коментар до звісток Ульриха й описаних ним гербів). Про скептицизм пруських послів — лист у Фірнгабера с. 68.

[12]) Привіт сей заховав ся в словянськім тексті, і недавно його видано з одної (одинокої досі звістної) рукописи XVI в.. де він має титул: Григория архиепископа києвъского и всея Руси слово похвальноє иже у Фролентіи и у Костентіи собору Галатомъ, Италомъ и Римляномъ и всѢ(м) Галатом (ИзвѢстія отд. рус. яз. 1903, II). Видавець вагаєть ся що до авторства між Цамблаком і Григориєм учеником Ісидора, що міг бути присутним на соборі в Фльоренції. Наслїдком того ж вагання, очевидно, з'явило ся й імя Фльоренції в титулї. Але слово треба уважати Цамблаковим: його дуже загальний тон, з поминеннєм якихось конкретнїйших заяв, дуже підходить до його мови перед папою (як низше) і більше відповідає його ролї, нїж пізнїйшого Григория. На стилїстичні подібности „слова" з Цамблаковими писаннями вказував Яцимірский (op. c. 198). Дуже загальний характер „слова" вказує, що се була вступна, привітна промова; промова перед папою все таки більше входить в справу, і „слово" мусїло випередити її.

[13]) Авдієнцію Цамблака (25/II) описує й його промову (в латинськім перекладї) наводить, очевидно — in extenso, дневник собора виданий Фінке в Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils (Падерборн, 1889) с. 238-240 (автором його видавець уважає кардинала Fillastre). З сим текстом промови сходять ся й короткі звістки, подані в сучаснім листї з собору у Фірнгабера с. 68, тільки тут занадто сильно говорить ся про рішучість православного духовенства перевести унїю навіть против волї візантийського цїсаря, тим часом як в текстї дневника Цамблак кладе натиск на прихильність до унїї самого цїсаря. Відповідь папи у Фінке с. 238-40.

[14]) В перехованім латинськім текстї, що, розумієть ся, тільки в приближенню віддає Цамблаків оригінал, се жаданнє собора представляєть ся нїби постулятом Ягайла й Витовта.

[15]) Супроти того, що промова Цамблака дуже мало звісна, наводжу в оригіналї найбільше інтересний уступ: Cum ttaque ego dudum hanc sanctam unionem (заспокоєння католицької церкви) desiderarem, adii christianissimum dominum meum d. regem Polonie ad d. ducem Wytoldum fratrem suum, devotissimos principes sacrorum pedum tuorum, apud quos contigit me eo tempore reperiri et ut plurimum conversari, quorum eciam serenissimorum principum devocione et amplissima fide dudum ad hanc sanctam voluntatem s. romane ecclesie motus sum atque deductus, ut non solum ego ad hanc sanctam fidem ecclesie summa exarserim avididate, sed eciam omnibus meis viribus et omni mea cura et vigilia elaboraverim alios, quoscunque potui, ad hanc sanctam voluntatem inducere predicando et ammonendo in ydeomate illo rutenico. Ex quibus populis, sanctissime pater, multos repperi hojus sancte voluntatis, qui cupiunt hanc sanctam unionem ecclesie. Itaque supplex rogavi predictos serenissimos principes, quatenus me expedirent venire ad pedes vestre sanctitatis ob hanc maxime causam, ut ego eciam fruerer hac sancta pace ecclesie Dei cum ceteris christianis, insuper eciam, ut rogar m, quibus precibus possim, sanctitatem vestram, quatinus, sicut Dei voluntate in persona vestre sanctitatis ecclesia Dei unita est cum summa omni alacritate, ita eciam per vestram sanctitatem summa cura atque sollicitudine agatur, quatinus fiat unio inter illam ecclesiam orientalem cum sancta romana ecclesia... Redeantque iste due gentes clarifice et magnlfice in pristina illarum benivolencia et amore, a qua benevolencia ob tam diuturnum scisma destitute sunt. Cupit hanc sanclissimam unionem, beatissime pater, Serenissimus dominus meus d. imperator constantinopolitanus, filius sanct. vestre, patriarcha eciam illius urbis ceterique populi christiani illarum parcium, sicut persensi, quod iam prelocutum fuit de hac materia in presencia sanctitatis vestre per legatum ipsius seren. d. imperatoris, qui hanc materiam illius ipse secundum comissionem suam in hac parte prosequetur. In quantum autem attinet ex regionibus illis, ex quibus huc ad vestram sanctitatem accessi, que subiecte sunt in magna parte dominio et precepto superius nominatoruin ser. regis et principis, que tamen gentes cultui et ritui illius ecclesie subiecte sunt, — ipsi gloriossissimi principes, sicut in aliis curam gerunt in applificationem christianae religionis et augmentum, omnem eciam curam fecerunt, ut gentes, que ipsorum precepto subiciuntur, que

sequestrate sunt a gre-юio s. romane ecclesie, reducantur, hoc servato, ut cum via debita et honesta atque consueta fiat, scilicet per congregacionem concilii, ut utrimque congregarentur periti et experti juris, qui discernant de negociis fidei.. Itaque sit imitatrix sanct. v. illius vicarii Christi Petri... nec proceletur amplius negocium hoc clarissimum in longius, sed quam cicius rumpantur more mittanturque ad illas partes persone ydonee, que sua odorifica conversacione sanctaque vita edificent illos populos trahantque ad unitatem s. matris ecclesie.

16) В сїм проєктованім Цамблаком соборі Прохаска зовсїм непотрібно бачить вплив тодїшньої соборної доктріни західнїх канонїстів. Так само безпідставно зве він його промову „обедієнцією” — див. замітку його в Kwart. histor. 1896. Що до характеристики відносин Цамблака до латинства, то новійші католицькі письменники представляють його щирим прихильником унїї, але не треба забувати, що в однім з своїх слів він дуже виступає против латинського причастя (меньш правдоподібне його авторство що до полємічного трактату на Латинян, надписуваного іменем митр. Григория — див. Поповъ Ист.-лит. обзоръ полемическихъ сочиненій противъ Латынянъ с. 316 і далї, Голубинскій II с. 386, Яцимірскій, с. 210).

17) H. Richenthal 47, 133, 137-141, Hardt Corpus actorum concilii Constantiensis IV c. 1512, Firnhaber op. c. c. 68.

18) Тому нїяк не можу згодити ся з поглядом, мов би по констанцькім соборі становище Цамблака було таке прикре, що йому не було иньшого виходу як утечи (див. у Яцимірского с. 219, 229 й ин.).

19) Caro Liber cancellariae St. Ciołek част. I ч. 72 і II ч. 29. Rationes curiao VI. Jagiellonis c. 520-1.

20) Martène et Durand Veterum scriptorum collectio т. VIII c. 575. Деякі імена авторів сього листу зрештою зовсїм незвісні — див. здогади у Лєвіцкого Powstanie Świdrygiełły c. 335.

21) Папські булї у Kotzebue Switrigail c. 156-61, переклад — Skarbiec ч. 1694-5. Про акцію Герасима у Смольки Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litew. і Левіцкого Powstanie Świdrygiełły.

22) Опись подорожи Ісидора на собор і назад, зладжена котримсь із

московських його сопутників звісна в двох верзіях: перша надрукована у Новикова — Древняя Рос. Вивліотика т. VI, 2 вид., 1788. Друга у Сахарова Сказанія русскаго народа II кн. 8, 1849; виданнє тут зроблене з великими довільностями, а Щербина — як низше, уважає навіть сю другу верзію фальсифікатом Сахарова. Нове виданнє з рукоп. XVI в. у Малїнїна Старець Филотей, дод. XV. Звістки про подорож збирає Karge Die Reise der russischen Konzilgesandten durch die Ordensländer 1438 — Altpreussische Monatsschrift 1895. Також іще Lewicki Unia Florencka c. 220 і далї, Голубинскій ор. с. с. 432 і далї.

[23]) Голубінский, що дав кілька дуже інтересних гадок що до ролї Ісидора, завважує зовсїм справедливо, що нема нїякої підстави бачити в Ісидорі прихильника унії a priori, як то часто роблять, толкуючи й самий вибір його на руського митрополита тим, що мовляв імператор знав його за прихильника унїї. Пок. Левіцкий в своїй розвідцї про фльорентийську унїю підтримуючи такий погляд, бачить в листї Жиґимонта Кейстутовича про Ісидора (LEKU. IX ч. 267) натяк, що під час першої своєї подорожі до Москви Ісидор з ним нараджував ся в справі унїї, і що Жиґимонт розхолоджував його оптимізм своїм скептицизмом. Але інтерпретація Левіцкого досить штучна, як і взагалї його представленнє Ісидора. Слова листу: is ist wol war, das her uns etczliche bisschoffe seines glaubens und beyoren von der Moskowen geborget und gelobet hatte zu stellen — можуть мати зовсїм иньше значіннє, не дотикаючи справи унїї. Що між Ісидором і Жиґимонтом могло бути напруженнє, як доводить Левіцкий, — можливо, але щоб воно вийшло на ґрунтї поглядів на унїю, можна дуже сумнївати ся. Зрештою Ісидор власне міг виказати ся дуже великою московською депутацією, яку віз з собою на собор, і якої, по гадцї Лєвіцкого, жадав для успіху собору Жиґимонт.

[24]) Про Ферарсько-фльорентийський собор, окрім названих в прим. 11 розвідок Пірлїнґа і Лєвіцкого, ще: (Остроумова) Исторія Флорентійскаго собора, Мва, 1847. Hefele Die temporäre Vereinigung der griechischen mit der lateinischen Kirche — Tüb. Theolog. Quartalschrift, 1898, йогож Konziliengeschichte, т. VII. Fromann Kritische Beiträge zur Geschichte der Florentiner Kircheneinigung, 1872. Делекторскій Критико-библіографическій обзоръ древнерусскихъ сказаній о Флорентійской уніи (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1895, VII). Щербина Литературная исторія русскихъ сказаній о

Флорентійской уніи (ЛѢтопись ист.-фил. общ. при ново-рос. ун. т. X). Малининъ Старецъ Елеазарова монастыря Филотей, К, 1901.

25) Лист в московських компіляціях: 2 Соф. — Полное собр. лЂтоп. VI, Воскр. Никон. Дати він тут немає. Пок. Левіцкий (ор. с. с. 22) через непорозуміннє прийняв подану в листі дату проголошення унії за дату листу, й пробував її поправити. Дату побуту Ісидора в Будї дають описи його подорожі, й вона вповні відповідає поданій компіляціями даті її видання — 5 марта.

26) Codex epist. saec. XV т. I. 2 ч. 113 (лист Олєсніцкого), Monumenta Poloniae hist. V c. 264, Monumenta Conciliorum III, IV c. 979, LEKUrkundb. IX ч. 1015.

27) Див. низше про конференції 1595 р.

28) Gens simplex et boni cupida est, et Latinorum moribus et conversationibus plurimum limata — описує Русинів Зб. Олєсніцкий, 1. с.

29) Таку гадку нпр. переводить в своїй розвідці пок. Лєвіцкий, а навіть і Голубінский досить сюди схиляєть ся. Дальша доля унії зовсїм виразно показує безпідставність таких гадок.

30) Оповіданнє Семена у Павлова Критическіе опыты по исторіи полемики против Латинянъ, с. 206.

31) Акты Историческіе I ч. 259.

32) Длуґош IV с. 724-5. Про Львовян переказує се Зіморович у своїй історії Львова — Opera ed. Heck c. 86. Густинська літоп. оповідає ще про киян, що Ісидор „пришедъ во одеждЂ кардиналской въ Кієвъ, но оттуду изгнаша єго" (Пол. собр. лЂт. II с. 355), але міркуючи становище, яке займав супроти Ісидора кн. Олелько, се оповіданнє не можна уважати за правдоподібне.

33) Инакше представляв ситуацію Лєвіцкий (1. с.). Подорож Ісидора по українських і білоруських землях 1440-1 рр. rzuciła wiele fermentu i wzburzenia, на користь унії, і боротьба приходила до „мятежів" і „кровопролить". Та образок сей зовсїм фантастичний. Лєвіцкий операє

його на двох московських листах — в. князя й м. Йони — Рус. ист. библ. с. 535 і 557, та перший з них говорить про „неустроєніє и мятежи” без всякої звязи з унїєю (так як і „нахоженіє Агарян”), другий — про „погибели и кровопролитя” передовсїм візантийські, а в усякім разї без всяких вказівок про усобиці спеціально литовські.

34) Справедливі гадки в сїм напрямі див. у Ґолубінского с. 452 і далї.

35) Див. джерела цитоваві на с. 524 в нотцї 1. По словам Олєснїцкого, Матеєви закидано з боку Ісидора, що він in captivitatem et deiectionem tam celebri et optimi patris et tam zelantissimi unionis sanctae fidei nostrae defensore*m* princip*is* metropolis suae kyoviensis solicitasset et animasset. Се попсоване місце Лєвіцкии поправляв так, що читав defensor*is* і princip*es*. Перша поправка зовсїм добра. З другою справа тяжша. Навіть прийнявши поправку Лєвіцкого (бо вона дуже легка), маємо досить трудну справу — як її зрозуміти. Лєвіцкий толкує, що тут мова про князїв передовсїм московських. Се само по собі правдоподібно, та тільки годї припустити, що Ісидор закидав Матеєви підмовлюваннє московських князїв. Низше згаданих principes Лєвіцкий знову ж уважає за литовських, і думає, що вони скинули Ісидора собором і жадали собі нового митрополита (с. 252-5). Оповіданнє Олєснїцкого дїйсно дуже баламутне, і можливо навіть, що він умисно мішав тут до купи факти, щоб вигородити Матея. Вихідною точкою Ісидорової скарги буоло, що в. кн. литовський прислав Іону за митрополита. Се стало ся кілька місяців потім, і в тім брали участь литовсько-руські князї й біскуп Матей (див. низше). Замість того аби боронити Матея в сїй справі (і те підбурюваннє князїв — чи може в. князя Матеєм власне до сього факту мусить належати), Олєснїцкий приплїв сюди арештованнє Ісидора в Москві, й поставленнє Іони митрополитом в Москві та зносини в тїй справі Москви з царгородським патріархом. Слова: principibus decennio і т. д. передовсїм належать до московських князїв, і тому Лєвіцкий зовсїм безпотрібно виводив звідси (с. 252), що Ісидора на Литві здеґрадовано рішеннєм духовного собору в 1451 р. Такого собору ми не знаємо, і його певно не було, а decennium рахує Олєснїцкий від признання Йони в Литві.

36) Harasiewicz Annales ecel. ruthenae c. 78. Лєвіцкий (op. cit. c. 246) ставить гіпотезу, що сю грамоту Володислав видав на особисте прошеннє Ісидора,

але се буде чистий здогад. Крім сього загального привилею були видавані пізнійше в тім же дусї й осібні, для поодиноких владик, як згадана вище (с. 448) холмська (серпень 1444 р.).

[37]) Raynaldi Annales ecclesiastici, під р. 1451, т. IX с. 582 (польський переклад при перекладї хронїки Ваповского Малїновского III с. 101). Codex epist. saec. XV т. I, 27-116.

[38]) Видана у Попова Обзоръ с. 332.

[39]) Див. записку на с. 398.

[40]) Рус. ист. библ. VI ч. 67.

[41]) Досить справедливо завважив з сеї нагоди Лєвіцкий, що латинське духовенство було взагалї принціпіально противне унїї, бо вона регабілїтувала ріжні відміни православного обряду, нетолєровані католиками.

[42]) с. 408.

[43]) Рус. ист. библ. VI с. 658 і 665. Про поставленнє Григория й признаннє його в Литві звістки див. вище — на с. 408. Записуючи смерть Іони, Воскрес. літ. (II с. 149) каже, то при нїм Київ відпав від московської митрополїї і що м. Григория признали в. кн. Казимир і вісїм епископів в. кн. Литовського. Ґолубинскій (II с. 505) припускає, що епископам залежність від московського митрополита була прикра; се вповнї можливо.

[44]) Про сю грамоту див. вище с. 408. Хронольоґія докладно не звісна. Грамота в. кн. Івана, що пише про заходи Григория, за сьвіжої памяти про його потвердженнє, писана найдальше — в осени 1470, бо ще за житя Іони; але коли був патріархом Симон і коли настав по нїм Діонисий, докладно не звісно (пор. нпр. Ґолубінского II с. 533 з катальоґом патріархів при книзї Крумбахера Geschichte der byzant. Literatur стор. 1150). В. кн. Іван, пишучи про сї заходи Григория, представляє справу так, мов би Григорий головно старав ся дістати під свою власть московські епархії. Та се мабуть як каже прислівє — що в кого болить, про те і говорить: ся сторона в Григориєвім епізодї головно була неприємна в. кн. Івану, — на неї він і положив такий

надмірний натиск. Трудно думати, аби на пункті Москви Григорий міг мати ілюзії, та щоб для сього лише розривав з унією.

45) Про спірну справу сього послания див. низше с. 532.

46) Про се нпр. у Макарія IX с. 56 і 61.

47) Див. Акты Зап. Рос. IV с. 164, Каратаевъ Описаніе книгъ її не має. Наново видав се посланиє, з двох пізніїших копій, Петрушевич в Литературнім Сборнику гал.-рус. матиці за р. 1869 (вип. III), з деякими замітками, і ще раз Ґолубєв в Архиві Югозап. Рос. ч. I, VII, з Потієвого видання (дефектного примірника, доповняючи його виданнєм Петрушевича).

48) Смотрицький в Треносї (1610), Мороховський в Пареґореї (1612), а Копистенський в своїй Палінодиї завважає: „до Сикста папежа змышленоє поселство южь не отъ єдиныхъ писаровъ доводне ся знесло" — Рус. ист. библ. IV с. 1036. Від тодї сей погляд в православній лїтературі задержав ся до новійших часів. Доперва Коялович позволив собі висловити обережний сумнів про сей погляд (Литов. церк. унія I с. 21), Малишевский в своїм рефераті, читанім на III археольоґічнім з'їздї (1874) виступив уже рішучо в обороні автентичности „Посольства" (О грамотѢ кіевскаго митрополита Мисаила 1477 г. къ папѢ Сиксту IV — друковано в Кіевских епархіальних вѢдомостях 1875 ч. 18, короткий зміст в Трудах III з'їзда I, протоколи с. 48-9). Його арґументацію піддержав слїдом м. Макарій IX с. 43 і далї. Против — підношено тільки загальні скептичні замітки, без близших арґументів, нпр. в примітках до IV т. Рус. истор. библ. IV с. 9, і в Архиві Югоз. Р. I. VII передм. с. XIII (своєї обіцянки — близше довести фальшивість посланія, олубєв, скільки знаю, не сповнив досї.

49) Sacrani Elucidarius errorum ritus ruthenici, cap. 3.

50) л. 11 вид. Потія = с. 206 Архива.

51) л. 23 = с. 214.

52) л. 16 = с. 209.

[53]) л. 23 об. = с. 215. Се відгомін тодїшнїх спорів в Литві, чи Русини можуть бути прийняті до унїї з римською церквою без нового хрещення. Уже звісний нам виленський біскуп Матей против Ісидора видвигнув сей арґумент, що Русинів не можна приймати до церкви без нового хрещення. Пізнїйше, в 1480 і особливо 90-х рр. на сїм ґрунтї йшла суперечка між католицькими духовними, що обставали за повтореннєм хрещення, і Бернардинами, що тодї легким способом переводили руські душі на латинство, не вимагаючи від нїчого окрім признання зверхности папи. (Про сей спір і пропаганду Бернардинів у Лєвіцкого Unia florencka с. 269 і далї). Вкінцї справу рішила папська буля 1501 р. (Theiner Monumenta Pol. i Lith. II ч. 319) — що була результатом петиції, висланої м. Йосифом (про се низше): вона постановляла, що Русинів перекрещувати не треба, досить аби вирікли ся „всїх збочінь грецьких" (omnium errorum rituum grecorum).

[54]) л. 12 об., 17 = 207, 210.

[55]) с. 212.

[56]) л. 44 об. = с. 229.

[57]) ibid.

[58]) 26 об. = 216-7.

[59]) л. 13 = с. 207.

[60]) с. 211.

[61]) 22 об. = с. 215.

[62]) л. 10 л. об., 26 л. об. = 205, 217.

[63]) л. 8 об., 30 об. = 204, 219. Сї місця досить не подобають ся Потїєви, й він стараєть ся їх витолкувати в примітках — подробиця, яка говорить за певною автентичністю тексту.

[64]) В унїятськім фальсифікатї надїяли ся б ми далеко значнїйших і виразнїйших уступок.

[65]) 1. c.

[66]) „Во всем послЂдуя и повинуя ся преосвящен. господину моєму архіепископу Константинаграда Новаго Рима вселенскому патріарху кир Нифонту". Описаніе рукописей синодальной библіотеки т. II ч. 3 ст. 768-9.

[67]) Див. вище с. 413-4.

[68]) У Кревзи Obrona jedności cerkiewney, 1617 с. 91-2 (передр. в Рус. ист. библ. IV с. 267-9) і в книжції: Prawa i przywileje od nayjaśniejszych królow ich sei polskich i w. xięstwa Litews. nadane obywatelom korony Polskiey i w. x. Litew. religiej greckiej w jedności z s. kosciołem rzymskim będącym, Вильно, 1632, — доповнене виданнє Потїєвої збірки.

[69]) Досить докладну причину сього листу дав уже Копистенський (Рус. ист. библ. IV с. 1125), признаючи його „за небылицу и за змышленый и на прелесть Россовъ утвореный". Новійшими часами він не був докладнїйше аналїзований. Коялович (Литов. церк. унія с. 24) уважав його за підправлений уніятами, але меньше, нїж Посольство Місаіла. М. Макарій, хоч з ріжними застереженнями, показував досить склонности до апробовання сеї грамоти (IX с. 90 і далї). Та обставана, що ми маємо не ориґінальну грамоту, а її польський переклад, значно утрудняє аналїзу. Але можна піднести кілька важних закидів против неї. Дата її „неблагополучна", як то виказав Макарій. Похвали патріарха Фльорентийському собору дуже підозрілі, як піднїс іще Копистенський. Прошеннє від патріарха протекції у в. князя в устах Йосифа дуже дивне, бо по нашим звісткам, він номінацію від в. князя дістав відразу, противно — затягнула ся справа з апробатою патріарха. Все се робить сю грамоту в її нинїшнім видї в високій мірі непевною.

[70]) Акты Зап. Рос. ч. 155, 179, Воскр. лїт. II с. 239.

[71]) Воно видане у Тайнера Monumenta Poloniae et Lithuaniae II ч. 296.

[72]) Подібність його з Посланиєм 1476 р. служить також доказом автентичности сього остатнього.

[73]) Про все се довідуємо ся з листів папи до виленського біскупа і в. кн. Олександра — Monumenta Pol. et Lit. II ч. 300 (с. 281) і 303 (с. 283).

[74]) Quoniam huiusmodi reductio iuxta diffinitionem predicti concilii Florentini sepius tentata et tociens humani generis inimico impedients et zizaniam seminante, interrupta extitit.

[75]) Monum. Pol. et Lith. II ч. 319.

ПЕРЕВЕДЕННЄ УНІЇ Й ВІДЛУЧЕННЄ УНІЯТСЬКОЇ ЦЕРКВИ. ВІДРОДЖЕННЄ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ПОЛЬЩІ. ПРИХИЛЬНІ ОБСТАВИНИ ДЛЯ УНІЇ Й ВІДРОДЖЕННЄ СЕЇ ІДЕЇ, ПРОПАҐАНДА

УНІЇ — ГЕРБЕСТ, СКАРҐА, ПОСЕВІНО Й БОЛОНЕТО, ЗНОСИНИ З КН. ОСТРОЗЬКИМИ, НАГІНКИ НА ПРАВОСЛАВНУ ЦЕРКОВ І ВАГАННЄ СЕРЕД ПРАВОСЛАВНИХЄ, ПЛЯН УНІЇ В ФОРМІ ЗЛУКИ ЦЕРКОВ. ЗАРОДЖЕННЄ ПЛЯНУ УНІЇ СЕРЕД ВЛАДИКІВ, ПРИКРОСТИ ВІД ГРЕЦЬКОЇ ЄРАРХІЇ, ПРИЇЗД ЄРЕМІЇ, ЙОГО РОЗПОРЯДЖЕННЯ В БРАЦЬКІЙ СПРАВІ, СКИНЕННЄ МИТРОПОЛИТА, ВИКЛЮЧЕННЄ ДВОЖЕНЦЇВ, ІМЕНОВАННЄ ЕКЗАРХА, ВІДКЛИКАННЄ ГРАМОТ, РОЗПОРЯДЖЕННЯ НА ВІД'ЇЗДІ, НЕВДОВОЛЕННЄ ВЛАДИКІВ З РОЗПОРЯДЖЕНЬ ЄРЕМІЇ, ФАЛЬЗИФІКАТИ ДІОНИСИЯ, ЗАМІШАННЯ ЧИНЕНІ ГРЕЦЬКИМИ ЄРАРХАМИ, ВЛАДИКИ РІШАЮТЬ СЯ УТЕЧИ З ПІД ВЛАСТИ ПАТРІАРХА.

В серединї XVI в. католицька церква в Польсько-литовській державі переживала такі гіркі часи, що не було що й думати про притяганнє до неї Русинів. Мало хто взагалї тодї журив ся католицтвом, а хто журив ся, мусїв думати про те, щоб ратувати саму католицьку церкву, бо та сама була в як найгіршім станї. Ті обставини часу, що вплинули на роскдад і деморалїзацію руської церкви, ще скорше дали відчути свої впливи на церкві католицькій, що приходить в другій і третїй четвертинї XVI в. до незвичайної деморалїзації й розстрою, так що сучасники — католицькі духовні не можуть знайти досить сильних виразів до схарактеризовання її непорядків [1]). З другого боку реформаційний рух робить в тім часї страшенні спустошення, особливо в вищих верствах польсько-литовської суспільности: все що інтелїґентнїйше, живійше, поступовійше кидає струпішіле, підупале католицтво й кидаєть ся в шумний потік протестантського руху. Вкінцї, в значній мірі під впливом того реформаційного руху, розпочинаєть ся завзята кампанїя в лїтературі, парляментарнім житю, в законодавстві против католицької церкви — її правних і економічних привілєгій, її маєтків і доходів. Майже полишена правительством, що досить пасивно приглядало ся сїй боротьбі, католицька церква Польщі й Литви в серединї XVI в. ішла, здавало ся, до повного упадку.

Але сей критичний час не трівав довго, і вже в 1560-70-х рр. бачимо виразні симптоми зміни. Реформаційний рух, перешумівши, а не запустивши глубшого коріння в масах, почав сам собою слабнути серед спорів і боротьби ріжних акатолицьких доктрін. Жадно кинувши ся на

новинку, польська шляхта починає в розчарованню вертати ся до „старої віри”, що знайшла дуже важну поміч в новоствореній ґвардії відродженого католицизму — єзуїтській громаді. Спроваджені до Польщі в 1560-х рр., єзуїти розпочинають дуже енерґічну й зручну діяльність коло клєрікалїзовання суспільности дорогою проповіди, лїтератури і школи. Їх діяльність мала великий успіх, тим більше, що й нове польське правительство — Баторія, а ще більше Жиґимонта Вази сильно піддержувало їх і взагалі рішучо стало по стороні католицької церкви. В останній четвертині XVI в. католицька церква Польщі вже відновлена, скріплена на силах, жадна реваншу по перебутих ударах і занепаді, починає завзяту роботу коло навертання „єретиків і схизматиків”. Відбираннєм католицьких душ, захоплених „новою вірою” вона уже не вдоволяєть ся, і в міру того, як чула в собі зріст сили і атракційности, починає все більшу звертати увагу на православну церкву, що тоді переживала свої найгірші часи й здавала ся такою легкою здобичею. І поруч заходів коло навертання на католицтво православних одиниць — сим дуже енерґічно і досить успішно займають ся єзуїти, осілі в українських і білоруських землях, починають знова підносити ся гадки про унїю православної церкви з латинською. А то тим більше, що і ті полїтичні моменти, які відстрашили були литовське правительство від унїонних заходів на початку XVI в. — ґравітація православних до Москви й небезпечність вмішання в сю справу Москви, зникли з 70-80-ими роками: крівавий терор Івана IV зробив кінець ґравітації православної аристократії до Москви, а кампанїя Баторія підорвала воєнний престиж Московщини в очах литовських полїтиків. Вони чули свої руки розвязаними супроти свійської Руси.

Уже в 1567 р. оден з виднїйших, як на тодішню Польщу, учених і богословів Бенедикт Гербест, Галичанин з роду (з Перемищини), підносить гадку про унїю в своїй описи подорожи по Галичині [2]). Він каже, що мавши нагоду розмовляти з духовними руськими, переконав ся, що вони досить склонні до послушности римському престолови [3]), і взагалї під враженнєм грізного і для них реформаційного руху показують більше прихильности до латинства [4]), так що на гадку Гербеста католицькі єрархи легко могли б привести Русь до унїї й винагородити католицизму страти, зроблені нововірством, аби лише постарали ся увійти в зносини з православною єрархією і виказати її хиби.

Трудно оцінити, чи мало який вплив се писаннєчко, присьвячене репрезентанту одної з виднійших галицьких фамілій — Ст. Гербурту, львівському каштеляну. Самого Гербеста ми знаємо більше в його заходах коло навертання православних на латинство: ставши від 1570-х рр. одним з головнійших діячів єзуїтської колеґії в Ярославі, він по словам єзуїтських письменників переводив час в неустанних місіях в Галичині й на Поділю і мав в них так значний успіх, що Єзуїти величали його „апостолом Руси" 5) й можливо, що сї місії його не зістали ся без впливу на приготованнє тої уніонної течії в Галичині, про котру зачуваємо в 1592 від львівських братчиків, але се тяжко осудити.

Далеко більший розголос і безперечний вплив мала книжка виленського єзуїта Петра Скарґи, що вийшла десять літ пізнійше п. т. O iedności kościoła Bożego pod jednym pasterzem y o greckim od tey iednosci odstąpieniu z przestrogą y upominaniem do narodow ruskich przy Grekach stoiących 6). В передмові до сеї книги Скарґа каже, що сю тему він нераз виберав для своїх проповідей в Вильні, й вони викликали увагу православних, тому йому раджено, аби він свої гадки в сїй справі оголосив друком, а перегляд руських друків, звернених против латинської церкви, наповнив його бажаннєм збити неправдиві їх закиди. Він починає доґматичними виводами про одність церкви й старшинство папи, переходить історію розлуки східньої і західньої церкви й сполучення їх на Фльорентийськім соборі і вкінці звертаєть ся до православних Литви й Польщі з зазивом до унії. Він виступає против погляду, що віра грецька і римська і так властиво одна, та доказує, що ріжниці між ними дуже важні й для спасення людей грецької віри дуже небезпечні; підносить, що обряд східній при унії зістаєть ся непорушним, треба тільки (!) признати доґмати римської церкви й зірвавши з патріархом царгородським піддати ся папі. Зручно показує він на ті користи, які православні осягнуть з унією: духовенство вийде з теперішнього свого пониження і неприродної залежности від сьвітських людей; з прийнятєм латинської мови піднесла ся б наука і осьвіта, так сильно занедбана в православній церкві, й вона увійшла в близшу спільність з иньшими католицькими церквами; Русини увійшли б у близше пожитє з Поляками й Литвою, вони б до них мали більше довірє, давали б їм визначнійші уряди; цїла держава виграла б у силї 7). Нехай тільки Русини не оглядають ся на Греків, котрих здержує їх прирожений упір і „буйність розумів", анї на варварську Московщину, яка зрештою сама за

прикладом Руси скорше піде до унії, — нехай самі дбають про себе. Коли б навіть руська єрархія противила ся унії, треба відступити від неї; не треба казати: „як всї Русини духовні й старші пристануть на те, тоді й я з римською церквою злучу ся", бо не знати чи то так скоро наступить; кождий нехай думає за себе. А з католицької сторони автор заохочує до діяльности в сїй справі духовенство й правительство. Подібно як Гербест, він уважає найліпшим способом, аби католики постарали ся входити в близші зносини з православними владиками і панами, публїковали по руськи книжки в релїґійній справі, закладали католицькі школи для Русинів, знайомились з руською лїтературою, посилали своїх богословів на діспути з православними [8]), а вкінці постарали ся про зложеннє собору з православних і католиків.

Ся чимала книжка, написана талановитим пером чоловіка, що здобув славу найліпшого проповідника в Польщі, зручно присьвячена особі, котру уважали головою Руси — князю Константину Острозькому, мала безперечний вплив на сучасників. В передмові до нового видання своєї книги (1590) Скарґа з вдоволеннєм підносить, що вона „богатьом послужила на користь і вітворила їх очі", а „богатша Русь" викуповувала його книгу й палила, щоб запобічи її впливу [9]). Сам він за той час не переставав пропаґувати свої ідеї, а ставши чоловіком близьким до нового короля Жиґимонта, мав спромогу сповнити і ту частину проґрами, що дотикала заінтересовання правительства справою унії. Королеви він присьвятив друге виданнє книжки, накликаючи його до живійшої участи в справі унії.

В тім же напрямі робили й иньші. Папський леґат Антоній Посевіно, що мав від папи місію в справі прилучення московської церкви до римської, розвиває перед папою в своїх реляціях, правдоподібно — не без впливу ідей Скарґи, з котрими мав нагоду познайомити ся докладно, гадки про важність унії православних Польсько-литовської держави — що вона могла б створити двері до приведення й Московщини й иньших східнїх церков до унії з Римом (ідея, яку потім присвоїв собі і спопуляризував папа Климент VIII в звістній апострофі: o mei Rutheni! per vos Orientem convertendum puto!). Він зачеркує широкий плян акції в сїй справі в дусї Скарґи: закладаннє бурс для учеників Русинів і Московитів, виданнє на руській мові й безплатне роздаваннє, особливо між учеників-Русинів, книжок в

уніятськім дусї (між иньшим він радить видати в короткім витягу, на руськiй мові й книгу Скарґи, бо так як єсть вона за велика, а зрештою вже й розійшла ся) [10]), заохота від папи і короля до православних владик і панів, в формі ґречних листів, висланих з осібними леґатами, добре дібраними теольоґами [11]). Сї гадки він, безперечно, розвивав також і перед Баторієм, і перед ріжними людьми, з котрими мав нагоду сходити ся підчас своїх подорожей через Литву й Русь (він каже сам, що сходив ся й говорив з ріжними православними панами), а й книжка його Moscovia, видана в Вильнї 1586 р., ширила також його ідеї в ширших кругах; дещо з того, що він рекомендував, було зроблено — нпр. видані по руськи деякі з рекомендованих ним книжок [12]), фундовані бурси для Русинів, і т. и.

Нунцій Больонєто, що пробував в Польщі в тімже часї, що й Посевін, мав в сих справах конференції з кн. Острозьким і його синами. Не знаємо, від кого сї зносини почали ся, але у них знайшли ся спільні справи: Януш Острозький в своїх родинних справах мав інтереси на віденськім дворі, й старий князь і він старали ся вплинути через курію на цїсаря в тих інтересах; старий князь інтересував ся книгами для своєї острозької друкарні й професорами для острозької школи, і в сих справах нунцій і папа жертвували йому свої услуги, а старий князь і його родина з свого боку заявляли свою повну прихильність плянам злуки церков, про котрі заводив мову нунцій. Очевидно, на бажаннє нунція, старий князь написав лист до папи, де потверджував свою заяву, зроблену перед нунцієм, що нїчого не бажав горячійше, як злуки всїх християн, і не вагав ся б і житє своє жертвувати для сеї справи [13]). Він вдячно прийняв пропозицію нунція — розстарати ся учених Греків (розуміє́ть ся — католиків) для Острозької колєґії; а його свояк кн. Юрий Слуцький заявляв охоту дати церковні уряди таким Грекам в своїх маєтностях [14]). Довершений в тім часї, головно заходами і впливами Гербеста, перехід одного з синів Острозького, також Константина на імя, на католицтво [15]) підогрів надії на поміч унїї зі сторони сих стовпів православної аристократії, тим більше, що помилкою сього Константина-молодшого мішали з його батьком і голосили про перехід на унїю самого старого князя [16]). Докінченнє справи нунцій покладав на Посевіна: поручав старому князеви в справі переведення унїї порозуміти ся з Посевіном, і Острозький уже був умовив ся що до

конференції з ним, але зайшли якісь перешкоди, що то перебили [17]). З вищого польського духовенства справу унії дуже до серця взяв потім луцький біскуп Мацєйовский (іменований 1587 р.), котрого заслуги в її переведенню потім так високо підносив папа: уже при нагоді переїзду Єремії через Підляше в 1588 р. він дуже охотив ся бачити ся з патріархом і говорити з ним в сих справах [18]).

Ся проповідь унії й аґітація за нею не зіставала ся без результатів. З одного боку усильна аґресивність польської суспільности супроти православних — результат склєрікалїзовання католицької суспільности духовенством, єзуітами (від тих накликів до острійшого трактовання не свобідні були й провідники унії) [19]); нпр. в цитованім уже своїм листї до митрополита православна шляхта з Галичини пише, що ще таких насильств над православною вірою не було як в останнїх часах: „такихъ бѢдъ першѢй николи не бывало и вже большіє быти не могутъ, яко тые за пастерства в. м. — досить всего злого въ законѢ нашемъ стало ся, яко звалченья святостей, святыхъ таинъ замыканья, запечатованья церквей святыхъ, заказаньє звоненья, также вывоженья отъ престола съ церквей божіихъ поповъ, яко нѢкакихъ злочинцовъ шарпаючи, въ спросныхъ везеньяхъ ихъ сажаючи и мирскимъ людемъ въ церквахъ божіихъ молбъ забороняючи и выгоняючи; къ тому порубанья крестовъ святыхъ, побранье звоновъ до замку и кволи Жидомъ! — къ тому єще якія дѢются спустошенья церквей и зъ церквей костелы єзуитскіє, и имѢня, што бывали на церкви божія наданы, теперъ къ костеламъ привернены, и иныя многія нестроєнія великія” [20]). З другого боку неустанні наклики до латинської церкви, до унії, запевнення, що вона виведе Русинів з усїх бід і що то річ зовсїм легка — властиво тільки змінити послушність патріархови на послушність папі [21]). А при тім образ глубокого упадку руської церкви! Не диво, що серед православних помічало ся певне хитаннє — посьвідчене львівськими братчиками в їх листї до патріарха:

„Мнози же совѢтъ утвердиша предати ся римскому єдиноначалія ариєрейству, утверждающе себе, да прибудутъ подъ папою римскимъ, съвершающе вся своя въ церкви по закону греческиє вѢри невозбранно — понеже и календар новый раздѢляетъ насъ сугубо (від Греків) — праздновати отобоюду запрети ся нам. И сей совѢтъ доселѢ пребываєтъ.

Римский же папа послав нѢкоєго єрея своєго, повелѢвающе по всѢхъ церквах своих зде квасным҃ъ хлѢбомъ службу совершати и соєдиняюще сим общенієм церквам нашим — яже и зде во ЛвовѢ сбыст ся. НѢкий же єзуита виленский Петръ Скарга выдруковал книги, о вЂрЂ своєй и о греческом заблужени глаголюще и кролеви сіє писаніє вручил, да всяким грады мірския власть потрясе нас, и готовив ся по своєму хотЂнію совершити. Людиє же сіє разсудиша, яко можетъ Христова вЂра подъ рымскою властію правовЂрно исповЂдати ся, якоже изначала быст, понеже безначаліє во многоначаліи нашемъ обрЂтаєт ся" [22]).

Тут добре піднесено всї ті моменти, які впливали на се ваганнє: розстрій своєї церкви, страх пресій від правительства, і переконаннє про незначність переходу на унію, піддержане навіть деякими умисними розпорядженнями, як заведеннє лїтурґії на кваснім хлїбі. І, безперечно, були такі що вагали ся. Мацєйовский доносив лєґату, що підчас переїзду патр. Єремії приходив до нього раз і другий судя берестейський — був ним Адам Потїй, пізнїйший владика; він мав уже перед тим кілька конференцій з єзуїтами і як найгорячійше поручав Мацєйовскому використати сей момент для переведення унїї: пропонувати патріарху релїґійну конференцію з католицькими теольоґами, особливо, використати для неї заповіджений патріархом собор. По словам Потїя, і він і богато иньших православних панів — „визначних своїм характером і славою рода" тільки сього чекають, аби зірвати з патріархатом і його єресями; коли патріарх буде в діспутї побитий, дасть се їм повід до того; коли ж патріарх не прийме діспути, се здіскредитує його в очах православних і також улекшить їм перехід на унію; се більше поможе її як всї полємічні писання на руську віру [23]). Про самого Конст. Острозького знаємо, що він незвичайно уболївав над розділом церков, і в щирім запалї казав, що не пожалував би й свого житя, аби тільки привести їх до унїї [24]).

Та сих симптомів вагання не належало переціньовати. Серіозними й глубокими вони не були. Знаходили ся лише одиниції, що йшли за радою Скарґи — не оглядаючи ся анї на східню церкву взагалї, анї на свою єрархію, анї на загал православних, ратувати свої душі чи більш матеріальні інтереси прилученнєм до католицької церкви. Маси зіставали ся вірні своїй інстинктовній відразї до всякого зближення до латинства. Се зовсїм виразно зазначило ся тодї з нагоди реформи калєндаря. Навіть таку

чисто формальну відміну і зближеннє до латинських порядків православна суспільність стрітила рішучою опозицією, і правительство аж двічи мусїло публїкувати грамоту, що православних нїхто не має силувати до нового календаря, й вони можуть зістати ся при своїм старім. І ті „визначні своїм характером і славою рода" люде, що заявляли свою охоту до злуки церков, бажали бачити власне злуку, а не переносити ся своїми особами з одної церкви до другої. Їх погляди й дезідерати може характеризувати пізнїйший дещо лист Конст. Острозького, що в таких сильних словах сьвідчив свою охоту до унїї перед Больонєто і папою. Писаний він був до Потія в 1593 р., коли ще нїхто не передчував, що справа унїї прибирає певні конкретні форми [25]). Задумуючи тодї їхати для поратовання здоровя до Італїї, старий князь просив Потія порушити справу злуки церков і тих умов і форм, в яких можлива була б така злука, а сам піднїмав ся з поручення собору в такім разї завести переговори з папою підчас тої подорожи. Мотивом служать для нього упадок православної церкви і „поругания єретик и тыхъ самыхъ отторгнувшых ся Рымлян, яже намъ иногда беша братия". Але злуку він розуміє тільки загальну: „потреба бы и патриаръховъ обослать, жебы се до згоди склонили, жебысьмы єдинымъ серъцемъ и єдиными усты Пана Бога хвалили; потреба и до московъского (царя) и до Волохъ послати, жебы се на одно зъ нами згодили". Окрім задержання обряду він бажає непорушности православних церков, заборони переходу зі східного обряду на римський: „абы за постановенъємъ згоды єслибы се напотомъ хто зъ нашыхъ до рымъского костела удати хотелъ, не прыймовали ани прымушали, а звлаща пры отдаваню малъженъства, яко то звыкли чинити". Сам для себе старий князь не допускав і тїни можливости робити на власну руку якесь зближеннє до латинства: навіть не допустив, аби його сина Януша (уже католика) вислано від короля послом до папи, аби його не підозрівав хтось в хитанню на пунктї віри [26]).

Такий настрій православної суспільности, православних мас не міг бути секретом для польського правительства і правительственних кругів, і тому тут взагалї всї заохоти до рішучої участи в справі унїї приймали дуже здержливо. І без того правительство мало забогато клопоту з релїґійними справами, з спорами про толєранцію, а виглядів на легке полагодженнє унїї не було. Перевести її по рецептї Острозького — щоб то була злука західньої й східньої церкви, не було що й думати, а всяка проба частинної унїї стріла ся б з опозицією мас, як би навіть і можна було нахилити до неї певні

впливові одиниці зпоміж єрархії. Се розуміли добре, тому й пізнїйше справу унії поведено такими потайними, критими ходами клєрикальної інтриґи.

Виплила вона відти, відки, здаєть ся, того найменьше надіяли ся, судячи по попереднїх пробах — від православної єрархії. Бачили ми, як здержливо дотепер приймали все українські (й білоруські) владики плян унії, звідки б не виходив він — коли не спромогали ся на активну опозицію, то бодай пасивною убивали дотепер сю справу. І тому Скарґа, заохочуючи всї можливі чинники до впливання на владиків, все таки числив ся в першій лїнії з такою можливістю, що владики далї будуть в опозиції, й радив вірним самим думати про себе. Та стало ся зовсїм противно — як раз владики виступили з пропозицією унії.

Такий незвичайний поворот був викликаний і незвичайною причиною: приїздом на Русь зверхника руської церкви — царгородського патріарха. Від коли істнувала руська церква, не ступала на руську землю нога патріарха, аж тепер з'явив ся тут він. А з'явивши ся, повів себе так нетактовно і наробив такого заколоту, що руські владики мали всяку причину пожалувати, що він тут з'явив ся після того, як протягом яких півтора столїть взагалї тут нїхто не думав і не журив ся патріархом, котрого власть над руською церквою стала майже номінальною.

Зрештою був то час, коли й без того Русь аж зароїла ся всїлякими грецькими духовними достойниками, більших і менших ранґ, що приходили сюди по гроші, продаючи ріжні сьвятости, видаючи грамоти й індульґенції, роздаючи ріжні права, титули, привілєґії, дуже часто — без всякого на то права, пробуваючи часом коротко, часом осїдаючи ся на довше [27]). Небогато з них записало ся похвально в культурній історії Руси (як арх. Арсеній еласонський, Никифор, Теофан), зате богато було таких, що рекомендували себе зовсїм немудро, наприкряючи ся дуже сильно всїм, і здобували дуже непохвальну репутацію для грецької церкви. Потїй нпр. злобно пригадував потім діяльність одного з таких зайд, Гавриїла арх. охридського, що титулуючи себе патріархом, „якобы перекупникъ неякий въ краме роскладаючи товары своє торговалъ, такъ онъ святыє речи, розгрешенья малыє и великиє торгомъ продавалъ: великоє розгрешеньє по талєру, середнеє по полталєру, а меншоє по шести грошей, на што все самъ очевисте у Берести очима своими смотрелемъ" [28]). Скарги на них змусили

патр. Єремію видати спеціальну грамоту, де він забороняв тим приходням Грекам сповняти які небудь чинности в границях київської митрополії [29]); але й діяльність самого Єремії в тій митрополії зовсім не вийшла її на здоровлє.

На жаль, відомости, які маємо про сю гостину Єремії, далеко не дорівнюють тому інтересу, який має вона для нас з огляду на свої наслїдки і своє значіннє в нашій історії. Особливо для побуту Єремії з поворотом (1589) — особливо для нас важного, приходить ся користати майже виключно з вказівок самих грамот, зовсїм майже позбавлених всякої історичної обстанови, бо оповідання маємо пізнїйші, дуже недокладні [30]), не кажучи за дуже сторонничу закраску.

Чи мав Єремія наперед якісь пляни в справі української церкви, не знати. Дещо доносило ся до нього вже перед тим — як от справа львівського брацтва, що давала йому передсмак тутешнїх відносин. Але його передовсїм займала власна справа. Два рази скинений з патріархату, він незадовго був знову покликаний султаном на патріарший стіл, і заставши патріаршу резіденцію зовсїм знищену, потрібував пильно гроша на її відновленнє, а також і на те, щоб скріпити своє становище відповідними контрібуціями на султанськім дворі й запобігти новим пригодам. Надію свою покладав він головно на Москву, бо звідти не раз приходили останнїми часами богаті дарунки патріархам, а вибрав ся туди через Галичину й Литву, слїдами антіохійського патріарха Йоакима, що два рази перед ним звідав Москву й вивіз відти богаті дари. Він попрямував просто до Замостя, до канцлєра Замойского, щоб дістати позволеннє на переїзд через землї Польщі й Литви, а з'їхавши ся в дорозі з арх. Арсенієм, що пробував від двох років у Львові, поїхав з ним разом до Московщини, задержавши ся на кілька день у Вильнї й спішачи ся до Москви [31]). Але православне духовенство і миряне, що поз'їздили ся на приїзд патріарха до Вильна, очевидно, видвигнули таку масу справ, дезідерат і питань, що патріарх тодїж мусів приобіцяти зайняти ся справами православної церкви Литви й Польщі при своїм повороті й заповісти на той час собор [32]).

В Москві патріарх пробув довго, і доперва по роцї з поворотом приїхав до Вильна, в початках липня 1589 р. Свій приїзд мусів він заповісти наперед, і на „синод до Вильна" завчасу повибирали ся владики [33]) й иньше

духовенство, та православні пани, а прибув і сам король. Очевидно, надїяли ся важних справ і розпоряджень. Патріарху занесені були скарги на непорядки в церкві — від свого духовенства й приїзжих Греків. З огляду на ріжні розпорядження, які треба було в тих справах зробити, патріарх окрім одержаного вже від короля листу на свобідний переїзд і всякого рода юрисдикцію, випросив іще иньший лист, де король повторяючи своє позволеннє патріарху розпоряджати ся в своїй митрополії, наказував всїм властям, аби були йому в тих роспорядженнях помічні й перешкоди не чинили [34]). Се поясняєть ся заміром патріарха приступити до рішучих способів в направі непорядків київської митрополії.

Патріарх пробув в Вильнї близько місяць; перед тим він уже в перший приїзд дістав деякі відомости; крім того мав при собі цїлий рік арх. Арсенія, що проживши два роки у Львові, міг не в однім осьвідомити Єремію. Сим до певної міри можна усправедливити ту скорість і рішучість, з якою чинив свої розпорядження Єремія. Але розвагою й тактом він взагалї не визначав ся, по відзивам навіть своїх найблизших приятелїв [35]), і дїйсно не показав анї розваги анї такту в своїх розпорядженнях у нас.

Уже перед тим патріарх став рішучо по сторонї брацтв в їх руху, зверненім против єрархії. Він потвердив розпорядженнє Йоакима у Львові і на скаргу братчиків на Ґедеона вислав до нього лист досить різкий, де називав його поведеннє „ворожим Богови” і „противним добру”, та грозив церковними карами [36]). В Вильнї, їдучи до Москви, він затвердив виленське брацтво, дав порученнє митрополиту публично відлучати від церкви, на представленнє брацтва, тих братчиків, які б противили ся брацтву, й кинув клятву на всїх, хто б нищив брацтво чи кинув до нього незгоду, чи був би то митрополит, епископ чи простий чоловік [37]). Розумієть ся, брацький рух був явищем дуже симпатичним не тільки з суспільного, але й релїґійного становища; але патріархи дуже необережно піднесли його супроти епископату й замість причинити ся до злагодження можливого конфлїкту, все зробили для того, щоб його роз'ятрити, не кажучи вже, що з становища канонїчних принципів таке діскредітованнє епископської власти владики мали всяке право брати за зле (про се низше).

Крім брацької справи, уже в перший переїзд патріарх дуже сильно виступив против Ґедеона з поводу його спору з Теофаном арх. меглинським

за жидичинське архимандрицтво; на скаргу Теофана, не покликавши Ґедеона, видав він грамоту до духовенства й вірних Ґедеонової епархії, де оповіщав, що як Ґедеон не помирить ся з Теофаном, то позбавляєть ся епископської гідности й підпадає клятві [38]).

Тепер, в другий побут у Вильні, супроти скарг на непорядки в церкві, патріарх, окрім звістного вже нам розпорядження проти ріжних зайдів-Греків, звернув особливу увагу на практику сьвящення на церковні посади двоженців і троженців, як їх недокладно називали — себто людей, що були два або три рази жонаті [39]). Тому, що сам митрополит Онисифор Дївочка був два рази жонатий, то патріарх без довгих церемоній скинув його з митрополії; на всїх иньших був виданий загальний обіжник, де патріарх оповіщав, що всї „дво- і троженцї" мають перестати функціонувати, і на їх місце мають бути поставлені иньші духовні [40]).

Коли в своїх розпорядженнях в справах брацтв патріарх, щоб так сказати, уносив ся реформаційним рухом і в інтересах поправи православної церкви жертвував канонїчною практикою, то в сих розпорядженнях против двоженців він, противно, в сліпій вірности канонам прогрішив ся безперечно против інтересів церкви. Правда, канони й цїсарські розпорядження пізнїйших часів заборонили сьвятити людей, що були два рази жонаті, як також женити ся вже посьвященим, але в св. письмі ся практика не має нїякої основи, і в українській церкві не тільки в XVI, а і в пізнїйших віках не додержувала ся [41]). Супроти широко принятого звичаю сьвятити двічи жонатих, належало й Єремії бути стільки ж бодай обережним, скільки був обережним российський синод, що по прилученню до православної церкви униятів по розділї Польщі полишав всїх сьвящеників ex-униятів при посадах, хоч були два чи три рази жонаті. Так само й супроти м. Онисифора, що зрештою нї в чім лихім не звісний і був не гіршим, коли не ліпшим від иньших митрополитів XVI в., і що йно заслужив ся, виходивши у короля важний привилей в обмеженню надужить патронату, а перед тим — загальний привилей для православної церкви [42]), належало бути поблажливійшим. Безцеремонність, з якою обійшов ся з ним патріарх, зовсїм не зробила доброго враження. Єремія показав тут той же короткозорий формалїзм, яким взагалї в значній мірі прогрішали ся сучасні грецькі єрархи, що нпр. зробили велику історію зі звичаю сьвятити ріжну їду на Великдень і Різдво і з того роздмухали голосну війну в Галичині між

владикою і вірними.

На тім зрештою не кінець. На місце Онисифора треба було поставити нового митрополита. Номінацію на митрополію дістав від короля оден з архимандритів митрополичої епархії Михайло Рогоза, ігумен вознесенського монастиря в Минську [43]). В номінаційнім листї сказано, що король надає опорожнену за уступленнєм [44]) попереднього митрополита митрополію Рогозї за вибором і прошеннєм „панов ради і рицерства в. кн. Литовского закону и послушеньства церкви грецкоЂ”. Впадає в очі, що говорить ся тут про вибір лише самими сьвітськими особами, а не собором, зложеним з духовенства і сьвітських панів; як я підносив уже, правдивого соборного вибору, що з рештою уже таки й вийшов з уживання, не було, і про вибір король говорить евфемістично, а звістний лист єзуітів до Рогози каже, що митрополію він дістав з волї короля [45]). (Припускають навіть, що королеви рекомендували його єзуіти, але ми могли б надїяти ся в такім разї, що преподобні отцї і се б в своїм листї Рогозї пригадали [46]). Що якась рекомендація православних мала місце, се каже і автор „Пересторуги” [47]), додаючи, що патріарх сим кандидатом був не вдоволений (мовляв предчував, що він буде зрадником православію) і сказав, що не бере на себе одвічальности за нього. Не видно одначе, аби він постарав ся добити ся при тій нагоді канонїчного вибору й поставлення митрополита і тим проломити негідну практику останнього столїтя, що повинен був зробити. Справа була зроблена за кілька день, і вже 1 серпня королївський кандидат був посьвященим митрополитом [48]). Але тим невдоволеннєм патріарха з Рогози треба пояснити дальше розпорядженнє його: поруч митрополита уставив він свого екзарха з широкими компетенціями і уряд сей поручив владицї луцькому Терлецькому. В грамоті даній в Берестю на Спаса, отже в кілька день по посьвященню митрополита [49]), патріарх мотивує се потребою, аби „паства Христова розмножала ся а ленивыє пастыриє были ку славословиєю побожно подбужаны и доброму церковному строєнию звыкали”, і поручає Терлецькому „яко намістнику свому” їх наглядати, провинних упоминати і в потребі позбавляти навіть урядів, а всїм владикам наказує, аби поважали й слухали ся Терлецького й „честию больша, яко нас самыхъ творили”. Таким чином сей уряд екзарха, котрий грамота прирівнює чомусь до кардинальства („єже єсть зовемо латинскимъ языкомъ кардиналъ”), не маючи нїяких спеціальних компетенцій, являв ся простою

конкуренцією для митрополичого уряду [50]), й митрополит та й все духовенство мало всяку причину скандалїзувати ся таким небувалим розпорядженнєм патріарха [51]).

По сїм патріарх пробув в границях діецезії ще три місяці (головно в околицях Замостя, чекаючи канцлєра, що мав забезпечити йому безпечний поворот), і тут знов дав кілька розпоряджень, що могли тільки скріпити характеристику, дану його приятелем Єротеєм.

З Берестя владики роз'їхали ся, і з патріархом поїхав тільки Ґедеон, що наспів туди, а хотїв полагодити дві важні для себе справи, в котрих патріарх зайняв неприхильне для нього становище: справу львівського брацтва і справу жидичинської архимандрії. І він дїйсно умів підійти патріарха, так що той видав грамоти на його користь в обох справах. Про се одначе довідали ся інтересовані й полетїли до патріарха переробляти справу. Перший прилетїв Терлецький, довідавши ся, що патріарх видав якісь грамоти на його некористь в справі жидичинської архімандрії, а може і ще якісь. Не знати вже, якими способами він обробив патріарха на свою користь, але той кілька день пізнїйше видав грамоту [52]), заявляючи, що Ґедеон, користаючи з незнання патріархом язиків руського і словенського, дав йому до підпису якісь грамоти; отже як би в тих грамотах знайшло ся щось некористне для Терлецького, в справі Жидичинського монастиря, чи якійсь иньшій, то патріарх їх уневажнює. При тім патріарх іще раз потверджує повновласть Терлецького як екзарха: се б давало натяк, що ті відкликані грамоти порушували, або відкликали іменованнє Терлецького [53]).

Крутїйша справа з брацтвом. До Львова була привезена грамота патріарха, де на підставі відомостей, даних Балабаном, патріарх кидав клятву на провідників львівського брацтва — Красовського й братів Рогатинців, і всїх взагалї братчиків за вчинені ними насильства. Грамота була написана по руськи, підписана патріархом, але печатка мала бути сфальшована, так що властиво не зовсїм ясно, скільки патріарх був в нїй заанґажований [54]). Коли брацтво звернуло ся в сїй справі до нього, він видав нову грамоту, де зняв клятву з братчиків до свого приїзду і розслїду сеї справи [55]), але не закинув Ґедеону фальшовання документу — значить сьвідомо видав був ту грамоту

на користь Ґедеона [56]). Сам до Львова Єремія одначе не поїхав, але розбирав ще справи братські в переїзді через Поділє (в Тернополї й Каменцї), і сим разом змагав до того, аби привести до згоди братчиків з владикою: потверджуючи й роз'ясняючи орґанїзацію брацтва, він уже уникав всього, що могло б привести до конкуренції з властию епископа, і закликаючи одного з львівських богачів, Корнякта до датків на користь брацтва, повідомляв його, що він „помирив брацтво з богомилїйшим епископом львівським і привів до повної любови між ними [57]).

Взагалї розпорядження, починені патріархом на виїзднім, роблять лїпше вражіннє. Окрім тих заходів коло полагодження конфлїкту між львівським брацтвом і владикою, він видав іще кілька грамот в справах обряду й дісціплїни; в однїй він поновляв питаннє про сьвяченнє страви на Великдень і Різдво (правдоподібно, справа ся знову дебатувала ся між владикою і братчиками) і заборонював сьвяткованнє пятницї; в другій, спеціально для львівської діецезії, поновляв свою клятву на сьвящеників двоженцїв [58]); в третїй наказував владикам не сьвятити на духовні посади людей без розбору й уваги, без вибору і посьвідчення людей, пильнувати аби за відправленнє тайн не брано грошей з людей, аби до причастя не допускано людей без приготовання, і т. и. [59]). Се все, піднесене в сїй грамотї, було розумієть ся не зле, та тільки досить воно дивно, що патріарх звернув на те увагу аж на виїзднім.

Як бачимо, для упорядкowання української церкви патріарх властиво не зробив майже, чи таки й зовсїм нїчого, тільки представляв з себе „власть" і комендерував дуже богато, на всї боки, як трапилось, і добре і зле [60]). В єрархічних кругах були з нього рішучо не вдоволені. Пять лїт пізнїйше, мотивуючи свій перехід на унїю, владики так писали, маючи, очевидно, на гадцї передовсїм гостину Єремії:

„Видячи мы епископы въ старшихъ нашихъ, ихъ мил. патріярхахь великія нестроєнія и недбалости о церкви божии и о законЂ святомъ и ихъ самихъ зневоленія и яко ся съ четырехъ патріярховъ осмъ учинило и яко тамъ на столицахъ своихъ животы свои ведутъ и яко одинъ подъ другимъ подкупуютъ ся и яко столицы, церкви божии соборныя потратили [61]) а тут до нас пріЂзждаючи жадныхъ диспутацый зъ иновЂрными не чинять [62]) и

съ письма божіяго отвѢтовъ, хотябъ хто и потребовалъ, зъ нами мѢти не хотятъ, толко пожиточноє своє болшей нижли збавенноє опатруючи [63]), зъ насъ и откуль могучи набравши скарбовъ, одинъ другого тамъ въ земли поганской скупують, и только тымъ самымъ животы проводятъ, не вспоминаючи иншого ихъ нерядѢнія" [64]).

До вражінь гостини Єремії прилучив ся потім ще оден епізод·, що докинув також тїни до того образу. Два роки по виїздї Єремії приїхав на Русь Грек, що називав себе Діонисиєм, архіепископом тирновським; прийнятий з довірєм і честию у Рогози, він предложив йому лист від Єремії, де той жадав від митрополита пятнадцять тисяч аспр (що на тодїшнїй рахунок значило півтретяста талярів) як коштів посьвящення. Рогозї се жаданнє показало ся дивним і підозрілим; розвідуючи ся, він дізнав ся, що той Діонисий на місцї, в Вильнї казав собі зробити патріаршу печатку й сфальшував цїлий той патріарший лист. Він відмовив Діонисию, і той собі поїхав промишляти де инде. З'їхавши ся у Львові з Балабаном, що був дуже недобрий на Рогозу за протекцію львівському брацтву (про се низше) [65]), Діонисий сфальшував тут таки, очевидно, нову грамоту в імени патріарха на некорисmь брацтва [66]), а далї — нїби виправив, а в дїйсности мабуть також сфальшував разом з Балабаном иньшу грамоту, де патріарх на підставі донесень Діонисия про ріжні провини Рогози, між тим і за те, що він в Ґедеоновій епархії надав право ставропіґії братчикам, — не меньше й не більше як кидав клятву на Рогозу, поручав владикам володимирському, галицькому і луцькому ту клятву на нього з всякою церемонією проголосити і, як се порозуміли — на його місце поставити нового митрополита [67]).

Грамоти сї, поки роз'яснила ся їх фальшивість, викликали величезний заколот і соблазнь. Братчики, взявши з початку грамоту за правдиву, поспішили ся до патріарха з новими представленнями [68]); митрополит, діставши копію тої грамоти з клятвою на нього і також уважаючи її за правдиву, просив братчиків вислати до нього делеґатів, аби нарадити ся, що тепер робити [69]). Що до жадання грошей від митрополита, то хоч сам Рогоза проголосив то за шахрайство Діонисия, але воно пішло як певний факт. З католицької й уніятської сторони вказували на нього, як ілюстрацію брудних практик патріархату, а православні знову, приймаючи се жаданнє

патріарха також за факт, боронили Єремію, що в жаданню такої малої суми з його сторони не було нічого злого. Скарґа в своїй обороні Берестейського собору [70]), нападаючи на патріархів, писав: „Що там маєте за потїху й поміч від них, коли вони посилають когось від себе? Більше вони приносять замішання й злих прикладів: продають гідности, збирають гроші як голодні; дають розгрішеннє, продаючи дари божі; позволяють двох жінок мати, иньші шахрують, уживаючи фальшивих печаток; иньші знову продають нас і всїх християн, як шпигуни й зрадники. І з Єремії, що тут був, чи мали потїху? Набравши грошей, пішов собі. Коли хотїв котрий перетягнути його на свою сторону против другого, щоб зіпхнути того з владицтва, то дав йому золота, а той написав: оповіджено нам, і увірили сьмо, що ти такий і такий, отже скидаємо тебе... Добра то справедливість і суд! А вернувши ся до Турції, написав до одного з руських епископів: не дав єси менї нїчого за посьвященнє, як я тебе посьвящав своєю рукою — коли тепер менї не прищлеш 12 тис. золотих, стратиш гідність...” Се повторяє, в тих же словах, і автор Антиризиса (Потїй), і сї обставини підносить як причину переходу православних владиків на унію [71]).

Як мотив психольоґічний ся вказівка має повну цїну, і її належить прийняти з усякою увагою. Сї несподівані після повної пасивности в попереднїх столїтях, незвичайно частї й різкі вмішування патріархів в справи церковного житя, часто з поминеннєм самого владики, чи його зверхника митрополита — і то не тільки самого лише царгородського патріарха, а й иньших, що властиво нїякого права до київської митрополії не мали (так перед Єремією дуже діяльно мішав ся в справи галицькі, пробуваючи там, антіохійський патріарх Йаким, а по Єремії — александрийський Мелетий Піґас, хоч не особисто, то листами), та ріжних митрополитів і архіепископів, що також господарили в київській митрополії як у себе дома, чи то називаючи себе патріаршими екзархами і намісниками, чи виступаючи під ріжними шумними титулами (до патріаршого включно — як той Гавриїл охридський), а серед котрих часто не можна було зміркувати, чи маєш до дїла з дійсними достойниками, чи нагнаними турецьким правительством ех-єрархами, чи нарештї — з обманцями і пройдисьвітами. Сї листи, накази, упімнення, погрози, що дощем посипали ся на українську церкву, а серед котрих часто не можна було анї руш відріжнити того, що служило виразом правдивої волї правдивого зверхника, від грамот виданих помилкою, чи несьвідомо, наслїдком

якихось махінацій, і вкінці — простих фальсифікатів, так що не знати було — чому коритись і слухати, що простувати, що відкидати. Сї різкі, небувалі розпорядження, в котрих сучасники добачали, підозрівали — чи основно, чи безосновно, результати інтриґ, перекупств, закулїсових історій. Ся вічна непевність, атмосфера клятв, погроз, деґрадацій, чи то за неправильности канонїчні, до котрих так призвичаїли ся, що вони не здавали ся вже й неправильностями, — чи то за ріжні особисті хиби й проступки, які мав майже кождий за собою, і також в тодішній атмосфері своєвільства й морального упадку брав їх дуже поблажливо чи нарештї, і се найбільш болїло — наслїдком знов таки інтриґ і перекупств, підозріваних, хоч би й неоправдано. Все се не могло не дражнити православну єрархію в дуже сильній мірі.

До того звістне невдоволеннє з протекції, яку патріархат показував церковній революції — братському руху, що ображав зарівно і панські почутя нашої єрархії, й єрархічно-канонїчні погляди, і неохота до тих усильних накликувань до моральности, дисциплїни, порядку, що завдяки вміщанню патріархів залунали так сильно наоколо, звучачи докором, дуже неприємним для владиків. Не забудьмо, що маємо перед собою не якихось подвижників релїґії й моральности, а звичайних їдців „духовного хлїба”, призвичаєних дивити ся на церковні посади як на тихе прибіжище для вигідного, роскішного панського житя; вони не могли нїяк помирити ся з сими окликами реформи, що грозили зробити кінець їх вигідному житю. Не можучи в переважній більшости піднести ся на становище інтересів церкви, релїґії, чи національно-культурних потреб, вони супроти тих всїх реформаційних заходів почали тільки роздумувати над способом утечи від того всього галасу й неспокою, який підняли наоколо них домашні реформатори й грецькі єрархи. Ставши на їх становище, зрозуміємо, чому приїзд Єремії, ставши фокусом, в якім зібрали ся обставини тодішнього церковного житя, дав з себе імпульс до переходу православних владиків на унїю. Вони самі вказували на той приїзд як на вихідну точку сього повороту, і се була таки правда. Треба лише додати, що перехід сей обіцював їм не тільки увільненнє „з неволї патріархів константинопольських”, але й ріжні великі й богаті милости, що в части були ними осягнені справдї, в части — зістали ся й далї предметом зітхань.

Примітки

[1]) Див. вище с. 494-6.

[2]) В книжції: Chrześcyańska porządna odpowiedż na tę confessią, która pob tytułem braciey Zakonu Christusowego niedawno iest wydana, 1567. Статейка „Wypisanie drogi” займає при кінції її пятнадцять карток шіснадцятки з присьвятою Ст. Гербурту замість титулу, і має дату: листопад 1566 р. Вона має вийти в Памятках укр. мови й лїтератури т. V.

[3]) Czyta pismo ten baytko ruski, пише Гербест про львівського сьвященика, з котрим розмовляв, y zezwalał nam na wszystko, y na posłuszeństwo namiestkowi Piostra S., tylko tę rzecz składał na przełożone swoie — na oyca wtadikę i na patriarchę konstantinopolskiego. Отже не богато, як бачимо.

[4]) Zwłaszcza tego czasu, którego oni też są ku nam przychylnieszy, abowiem ta sekta nowa iuż sie też zawadza y miedzy ich popy, którzy są pod pany nowowiernymi.

[5]) Див. Wielewicki Diarius I с. 178-9, пор. низше (с. 545) листи в справі навернення Гербестом одного з Острозьких; звістки з невид. актів у Лїковского с. 82. Про його діяльність Сушко Єзуїти в заведенню унїї, 1902 (більша праця його про Гербеста п. т. Предтеча унїї, в Записках т. LIII, LV, LXI, уриваєть ся на 1560-х рр.).

[6]) Передрукована в т. II Памятників полемич. литературы (Рус. ист. библ. VII).

[7]) С. 483-7, 489-90.

[8]) Byśmy byli czuyni, mogliśmy dawno szkoły ruskie mieć a wszytkie pisma ruskie przeyrzeć y w słowieńskim ich ięzyku mieć swoie katoliki ćwiczone. Trzeba było y na polski albo ruski ięzyk przekładać ruskym narodom rzeczy ku themu służące, żeby rychley prawdę obaczyli. Dobrze by y do przedneyszych ruskiego nabożeństwa panów uczone posyłać, a onym ich błędy y niebespieczeństwo ukazować — с. 499.

[9]) Пам. полем. лит. II с. 529 (тут видруковано відмінні від першого видання части з видання 1590).

[10]) Писало ся в р. 1581.

[11]) Possevini Moscovia — передр. у Старчевского Historiae ruthenicae scriptores II с. 281 і його манери в Supplementum ad hist. russ. monum. с. 39-41.

[12]) Витяг з Ген. Схоларія про Фльорентийський собор, катихизм Канїзія й ин.

[13]) Nihil me ardentius quam fidei unitatem et christianorum omnium consensionem exoptare et si res ferret aliquando, ut pro tanto hoc bono mors mihi esset oppetenda, non recusaturum — лист у Баронія-Тайнера III с. 431, пор. витяги з ватикан. архива у Ліковского op. c. с. 60-61 і 86, Relacye nunciuszów I с. 460.

[14]) Лист його у Баронїя-Тайнера ibid.

[15]) Ibid. с. 431-2, 576-7.

[16]) У самого Баронїя с. 430.

[17]) Антиризисъ — Пам. пол. лит. III (Рус. ист. библ. XIX с. 579-80); сї слова хибно розуміють, нїби Острозький і дїйсно мав конференцію з Посевіном — нпр. Жукович с. 101.

[18]) Theineri Mon. III ч. 46.

[19]) Нпр. Скарґа підносив, в науку королеви, що давнїйші королї робили пресію на Русинів, не допускаючи їх до вищих урядів, аби через те були охотнїйші до унії (с. 531).

[20]) Акты Зап. Рос. III ч. 146.

[21]) В російській лїтературі й до нинї можемо стрічати погляд, що унїя означала тільки пiдданнє папі, без усяких доґматичних змін. Зрештою

поглянути навіть на арґументацію Скарґи — с. 491.

22) Monum. confrat. I с. 377 = Акты Зап. Р. IV с. 46.

23) Theiner, Monumenta Ш ч. 46.

24) Як вище с. 545.

25) Видрукований в Антиризисї — с. 575-587.

26) Starożytności polskie Грабовского I с. 93.

27) Про індульґенції див. інтересну статю Лихачева О разрЂшительныхъ грамотахъ восточныхъ патріарховъ, Древности-Труды москов. арх. общ. т. XV, про Греків на Руси спеціальнійше — Каптеревъ Характеръ отношеній Россіи къ православному востоку въ XVI и XVII ст., 1885, також його ж: Сношенія іерусалимскихъ патріарховъ съ русскимъ правительствомъ, 1895 (Палестин. сб. т. 43).

28) Листъ Потея — Пам. полем. лит. III с. 1023-5.

29) Акты Зап. Рос. IV ч. 20.

30) В Пересторозї, Палїнодії й ин.

31) Про сю подорож його оповідає в своїх мемуарах Арсенїй (звичайно користують ся з латинського перекладу, не дуже докладного п. т. Iter in Moscoviam, між ин. у Старчевского Scriptores, II, грецький текст видав Сата при біоґрафії Єремії: Βιογραφικόν σχεδίασμα περί τού πατριάρχου 'Ιερεμίου, Атени, 1870). Ітінерар Єремії слїдить також Голубевъ Исторія кіевской духовной академіи, I с. 61 і далї.

32) З цитованого листу Мацєйовского (Theiner III ч. 46) бачимо, що з початку собору надїяли ся на рождество Богородиці 1588 р. — можливо, що патріарх надїяв ся на той час вернути ся з Москви, але забавив довше.

33) Зі скарги унївських монахів бачимо, що Ґедеон вибирав ся також „до Вильна на синод духовний до й. м. отця Єремії патріарха”, десь в початках липня н. ст., принаймнї кликав на нараду до себе в сїй справі унївського

ігумена — Monum. confrat. I ч. 121.

34) Перший лист — Акты Ю. и З. Р. I ч. 191 (7 липня) випрошений ще, нїм патріарх приїхав до Вильна, другий — ib. II ч. 157 (Акты Зап. Р. IV ч. 16), з датою 15 липня, вже, очевидно, по приїздї.

35) Так відзиваєть ся про нього в своїх мемуарах його товариш в подорожи й близький приятель Єротей арх. монемвазійський (надруковані Сатою при тій же біоґрафії патр. Єремії): „такий мав характер, що нїчиєї ради не слухав, навіть від найщирійших для нього людей, через те й сам він богато мусїв терпіти, і церков за його часи” (1. с. с. 21).

36) Руський переклад, споряджений очевидно для братчиків у Львові, через умисну чи ненавмисну докладність, ще побільшає неґречні вирази патріарха (так φδόνος переложено як „убийство”, і Ґедеон зветь ся „убийца и ненавистник добру” — див. Monum. confr. I ч. 94

37) Собр. грамотъ Вильна, Ковна II ч. 4.

38) Supplem. ad hist. Russiae mon. ч. 60, поправнїйше в Monum. confrat. I ч. 103.

39) Підношу се, бо сей вираз „двоженець” часом справдї розуміють так, мов би то були люде, що мали на раз по дві жінки.

40) Акты Зап. Рос. IV ч. 17.

41) Див. про се статейку Теоф. Лебединцева: Второбрачіе южно-русскихъ священниковъ конца XVIII в. и его историческіе прецеденты — Кіев. Старина 1883, II.

42) Акты Зап. Рос. IV ч. 14, III ч. 149. Онисифору ж належить виданнє служебника 1588 р., друкованого в Вильнї. Се справедливо пригадав недавно Гільдебрандт (Пам. пол. лит. III, прим. 44).

43) Акты Зап. Рос. IV ч. 19.

44) „за спущеньємъ єѢ отъ первшого митрополита”. Тут або помилка,

замість „опущеньємъ”, або недокладність: „спустити” властиво значить „добровільно відступити”, „передати”. (Зовсїм довільно переказує се редактор Описанія докум. архива уніат. митрополитовъ, т. 125, що катедра опорожнила ся „послѢ кончины м. Онисифора”). В иньшій грамотї (Собр. грам. Вильна II ч. 5) король каже, що Онисифор „тую митрополю по доброй воли своєй, фолкгуючи старости и форобе своєй, изъ себе зложилъ”.

45) Див. вище с. 417.

46) Пор. нпр. Костомаровъ с. 191. Макарія IX с. 484-5.

47) Акты Зап. Рос. IV с. 207. Жукович (ор. с. с. 47) вказав іще на пізнїйшу згадку виленського брацтва, що воно брало участь в виборі Рогози митрополитом.

48) Див. Акты Зап. Рос. IV ч. 20.

49) Архивъ Югозап. Р. I. I ч. 60.

50) Прохаска (Z dziejów) толкував се розпорядженнє патріарха мотивои divide et impera; Костомаров, Лїковский — просто недовірєм до нового митрополита; др. Франко, кладучи сю номінацію по замостьськім епізоді, припускав, що вона була куплена Терлецьким за посередництвом Замойского (Z dziejów с. 9-12). В обережнїйшій формі гадку про продажу сього титула Терлецькому висловив ще давнїйше Макарій (IX с. 681-2). Памятати одначе треба і сказане вище про нерозважність і скороспішність рішень патріарха.

51) Деякі учені застановляли ся над питаннєм, чому як раз Терлецький дістав сю гідність, але не могли властиво вказати для того мотивів (вказували на енерґію, яку показав він в упорядкованню маєтків катедри, на те, що він, як давнїйший намісник крилоса, лїпше знав порядки церковні). Та очевидна річ, що патріарх мав вибрати з чотирох присутних владик — Терлецького, Хребтовича, Балабана й Пелчицького (вони підписані на грамотї), а властиво з трох — бо Балабан не йшов в рахунок, і як би вибрав якогось другого, ми так само заходили б в голову. Припущеннє купна найлекше б розвязало сю справу, але уважаю за сьмілу гіпотезу припускати,

що пропозиція утворення екзархату вийшла від самого Терлецького.

52) Monum. confrater. I ч. 123 == Акты З. Р. IV ч. 21.

53) Стилїзація грамоти взагалї неясна і дуже незручна: патріарх каже, що він помітив, як Балабан, по від'їздї Терлецького, почав лукаво його обмовляти, і того йому заборонив, а тим часом так довірив ся Балабанови, що підписав предложені ним грамоти, не знаючи змісту.

54) Грамота видана в Monum. confrater. I ч. 124, але з копії, здаєть ся; по словам видавця печатка умисно стерта, аби не видко було, що вона Ґедеонова. Копія має напись, не зовсїм ясну: „по судѢ ратушъномъ лвовскомъ таковый то листъ епископъ заочне презъ Григорка протопопы и отъ патриярха по руску писаный взял, напротивко которого самъ патриярхъ рукою другий лист пишетъ с Красного Ставу”; видавець розуміє так, що сей лист був написаний Григорком в імени патріарха. Патріарх одначе мусїв признавати ся до видання листа.

55) Monum. confrat. I ч. 125, пор. ще другу в Diplom. statutaria ч. 11.

56) Здаєть ся, сей епізод з заходами коло патріарха Балабана й Терлецького, з виданими й відкликуваними грамотами і з якимись фальшованнями, при чім якусь ролю відогравав той „Григорко” (див. прим. на с. 556), митрополичий протонотарій, пізнїйший полоцький владика, — дав привід до байок, які ми знаходимо потім, в досить неяснїй і покрученїй формі в Пересторозї, про листи патріарші, викрадені від Григорка Терлецьким і Балабаном, аби не допустити до зложення собору і т. и. (Акты З. Р. IV с. 207-8). Сї байки, перейняті потім Палїнодією (ст. 1058-60) і повторювані до недавна і в науковій лїтературі (нпр. у Костомарова ор. с. с. 203-4), проф. Студинський в своїй розвідцї про Палїнодію полишив без аналїзи; деякі загальні замітки дав др. Франко (ор. с. с. 9-12).

57) Diplom. statutaria ч. 13 і 16 (пор. Monum. confrat. I ч. 132 і 135).

58) Diplom. statut ч. 18, Monum. confratern. I ч. 137.

59) Diplom. stat. ч. 109.

[60]) З дрібніӥших, але також не дуже тактовних його розпоряджень згадаю признаннє титула „прототрона”, першого між владиками, для епископа володимирського; знаємо, що про се з давна був спір між владиками володимирськими і полоцькими (див. с. 421), і тепер володимирський дістав (правдоподібно — купив) сей титул від партріарха.

[61]) Тут алюзії до Єремії, котрому султан забрав його катедральну церкву під час його деґрадації, й Єремія їздив збирати на нову.

[62]) В сих словах досить правдоподібно добачають натяк на те, що патріарх ухиляв ся від диспут з католиками — бачили ми вище з листу Мацєйовского, як засідали ся вони на нього з тими диспутами, й досить правдоподібно, що й король до Вильна був приїхав в надії такої діспути.

[63]) Дбаючи більше про користи, ніж про спасеннє душ.

[64]) Акты Зап. Р. IV ч. 55.

[65]) У Львові Діонисия бачимо від червня 1592, а приїхав він туди мабуть ще скорше. Приїзд його до Рогози тому не можна класти пізнійше як зима 1591/2 р.

[66]) Копія сеї грамоти прислана Балабаном братчикам (Acta confr. I ч. 232) має таку напись, зроблену потім в брацтві: „Лист противный през ексарха мурнавскаго епископъ выправил на манастыр, от вселенскаго патріарха мѢнячи быти, который лист по руску писан слугою владычим а не по грецку, як патріархъ звык писати, анѢ печат власноя и подписъ руки незнаємый, але ексархова справа и практика владичіа”. Що грамота ся і пізнійша — на митрополита, фальшива дійсно, видно з того, що патріарх стояв тодї по сторонї брацтва (Acta ч. 254).

[67]) Так порозумів се й сам митрополит, котрому прислали копію грамоти (Monum. confr. I ч. 258), але в грамотї (ibid. ч. 255) того властиво нема.

[68]) Monum. confr. I. ч. 245 = Акты З. Р. IV ч. 33.

[69]) Monum. confr. I ч. 258.

[70]) Пам. полем. литер. II с. 993.

[71]) Пам. пол. лит. III с. 693-4.

ПЕРЕВЕДЕННЄ УНІЇ Й ВІДЛУЧЕННЄ УНІЯТСЬКОЇ ЦЕРКВИ. ПЕРШІ СТАДІЇ КОНСПІРАЦІЇ ВЛАДИКІВ, БАЛАБАН ІНІЦІАТОРОМ, З'ЇЗД В БЕЛЗЇ, СИНОД В БЕРЕСТЮ, ДЕКЛЯРАЦІЯ УНЇЇ 1590 Р., ДЕЗІДЕРАТИ ВЛАДИКІВ І ЇХ МОТИВИ, ПРОВОЛОКИ ТЕРЛЕЦЬКОГО, ПРЕДЛОЖЕНЄ ДЕКЛЯРАЦІЇ КОРОЛЕВИ І ЙОГО ВІДПОВІДЬ. ПЕРЕМІНИ В ЕПИСКОПАТІ — КОПИСТЕНСЬКИЙ, КЛЯТВА НА ГРАМОТИ МИТРОПОЛИТА, ПОТІЙ ВЛАДИКОЮ. ПУБЛИЧНА ЗАЯВА ТЕРЛЕЦЬКОГО ПРО УНЇЮ, З'ЇЗД В СОКАЛЇ, ДЕКЛЯРАЦІЯ І АРТИКУЛИ УНЇЇ 1594Р. ПЕРЕГОВОРИ З МИТРОПОЛИТОМ І ПРИСТУПЛЕННЄ ЙОГО ДО УНЇЇ. ЛЬВІВСЬКИЙ СИНОД, В СІЧНЇ 1595 Р. ОПОЗИЦІЯ УНЇЇ — КН. ОСТРОЗЬКИЙ, ЗАХОДИ ПОТІЯ КОЛО НЬОГО, СПРАВА СОБОРУ.

Першим, хто піднїс гадку переходу на унїю, уважав ся Балабан. Говорить про се тільки Потїй, але говорить так, що трудно сумнїватися в справедливости його слів, які зрештою вповнї відповідають дійсним обставинам, як ми їх знаємо. Покликавши ся на друкований текст синодальних постанов львівської латинської дієцезії з 1595 р., де є згадка про участь Балабана в унії, він додає: „нехай зрештою він сам запитає своєї совісти, чи не приїздив він умисно до Дунаєва, до львівського арцибіскупа, і з плачем припадаючи до ніг його не просив, аби владиків визволено з неволі константинопольських патріархів, що були з митрополитом на нього недобрі за львівське брацтво та незносні утиски й тиранства, які він чинив над братчиками і їх попами? коли не вірите, запитайте Львовян, що тепер разом з вами стоять против унїї, а побачите — вони ще ліпшескажуть на владику львівського, що не хто иньший, а він був „чыноначальникомъ до одступенья патрыарховъ“ [1]). Як бачимо, звістка зовсїм виразна, а і з иньших звісток і документів знаємо, що Балабан належав до кружка владиків, які почали справу унїї. Становище, зайняте патріархом і митрополитом Рогозою в спорі Балабана з брацтвом, дійсно, ще перед першою деклярацією унїї того кружка владиків могла привести його, в

пориві роздражнення до такої візити до арцибіскупа і заяв про своє бажаннє зірвати з патріархатом. Коли держати ся слів Потія, що се був перший виступ з унією, треба його покласти перед нарадами в тій справі, що мали місце в 1590 р., значить на зиму 1589, або початок 1590 р., і се дійсно був час, коли Балабан міг до роз'ярення приходити з огляду на піддержуваннє патріархом і потім митрополитом справи брацтва против нього [2]).

[1]) Антиризис — Пам. полем. лит. III с. 617 — 8, теж саие пише Потій в листї своїм до доминиканського провінціала, 3 сїчня 1601 р. (в Supplementum ad hist. Rus. mon. ч. 186); він покликуєть ся тут іще на луцького владику, który nań gotow evidentissimis testimoniis pokazać, że nie kto inszy iedno on napród tę iedność był zaczął y patryarchów odstąmpił.

[2]) Помиляєть ся Прохаска (с. 545) кажучи, що Балабан вів переговори про унію ще перед приїздом Єремії: угода Балабана з арц. Соліковским (Акти З. Р. IV ч. 147), на яку покликуєть ся Прохаска, нїчого не дає для такого погляду.

Як ми вже знаємо, патріарх по інціденті з грамотами, виданими під намовами Балабана, старав ся не загостряти кон\563\флікту між львівським брацтвом і владикою. Але в найбільше горячім тодї питанню — власти над монастирем св. Онуфрія він все таки став по сторонї брацтва, признавши сей монастир за ставропіґіальний, підвластний просто митрополиту; повторив також заборону тих церковних практик, які не хотів признати за неправні Балабан (паска, різдвяне сьвячене). На випадок нових претензій на той спірний монастир патріарх загрозив владицї клятвою [1]). Балабан сим постановам не піддав ся і відносин своїх до брацтва не поправив, хоч патріарх і поспішив був проголосити їх повне помиреннє. На нові претензії Балабана брацтво поспішило ся зі скаргами до митрополита, і той взяв сторону брацтва, потверджуючи незалежність від владики спірних монастирів і пригадуючи Балабанови, що львівські владики не більше як намісники київського митрополита [2]). Балабан, не послухавши патріарха, розумієть ся, тим меньше мав охоти слухати ся митрополита, і межи ними таким чином виникають неприязні відносини (кінець 1589 початок 1590 р.). Положеннє його в сїм подвійнім конфлїкті з патріархом і митрополитом, що справдї міг би взяти ся до реалізації своїх прав до галицької епархії, як

митрополичої, де львівські владики числили ся лише „дворними єпископами“ митрополита, було зовсїм не втїшне, і зовсїм природно було, що від Балабана першого, в тій ситуації, вийшла перша заява про унїю — як про неї оповідає Потїй. Пять лїт пізнїйше, коли унїя стала фактом голосним, чоловік сторонnїй — воєвода новгородський Скумин-Тишкевич в листї до митрополита висловив переконаннє, „што все ижъ намъ справила єсть початкомъ незгода братская [3]) съ владыкою лвовскимъ, то и слѢпый видѢти можетъ; нехай же справедливый судья крови и душъ невинныхъ зъ рукъ тыхъ взыщетъ, хто тому єсть причинцою“, і додаючи до того переконаннє, що дуже богато в тім завинив патріарх, привівши до такої свари своїми листами і всякими післанцями і своїми грізьбами загнавши в розпуку своїх противників, завважає: „бо владыка лвовскій, будучи тамъ въ остатней томи отъ братства, не только до таковогo отщепенства кинути ся мусилъ, але вѢрю, же бы и душного неприятеля [4]) радъ бы собѢ на помочъ взялъ! чого и доказалъ и другихъ за собою потягнулъ“ [5]).

[1]) Monum. confr. I ч. 131.

[2]) Ibid. I ч. 138 — 142, пор. 265.

[3]) Себто львівського брацтва.

[4]) Себто сатану.

[5]) Акты Зап. Р. IV ч. 65. \564\

В листї писанім до митрополита воєвода, розумієть ся, не уважав відповідним дотикати становища в сїй справі самого митрополита, що як ми знаємо, також підтримував братчиків против Балабана, відогріваючи при тій нагоді свої права до галицької єпархії. Але неприязне становище, в якім стояв він супроти Балабана, відбило ся на тім, що перший кружок владиків, який орґанїзує Балабан під окликом унїї, стоїть супроти митрополита в опозиції. Vice versa — таке опозиційне становище кружка, що приймає перше колєктивне рішеннє в справі переходу на унїю, служить доказом, що ініціатором, його був дїйсно Балабан, як на нього вказують сучасники (Потїй, Терлецький, Тишкевич).

На жаль, обставини сеї першої конспірації владиків нам звістні досить

мало. Важну вказівку дав в тій справі оден з її участників владика холмський Збируйський, що ся конспірація робила ся не тільки під окликом невдоволення з патріарха, але і в опозиції до митрополита, і по однїй сторонї стояв митрополит і володимирський владика Хребтович, а по другій владики: луцький, галицький, холмський і турівський; вони не хотїли позволити митрополиту „розширяти над собою юрисдикцію далї, анїж йому належало", і „не хотячи далї зносити таких непорядків", постановили піддати ся римській церкві [1]). Се поясненнє дає він властиво про деклярацію унії, дану в Берестю, але воно кидає сьвітло й на ту ситуацію, яка її попередила.

З актів берестейського собору 1590 р. довідуємо ся, що десь перед тим, в першій половинї 1590 р., „епископи некоторыє" з'їздили ся в Белзї й мали там якісь постанови. Митрополита на тім з'їздї не було; правдоподібно самий з'їзд мав характер такої ж опозиції митрополиту, як пізнїйша, зазначена Збируйським. Не можна сумнївати ся, що ініціатором був той же Балабан [2]),

[4]) the sprawe... daie, ysz za niekotorym rozrozumieniem naszim z oycem mitropolitem kijowskim, starszim naszim, ktory zmowiwszy sie z wladiką z włodzimierskim niebosczikiem Chrebtowiczem, nad nami chciał iurisdicią szwoie daley aniżeli szie godziło wszciągac, a nie chcąc daley w takim nierządzie byc, zmowiwszi szie mi czteri: wladika lucki, pinski, lwowski y ia chelmski, uczinili szmi spis miedzi szobą, chcąc szie poddać pod posłuszenstwo oycza świętego papieża rzymskiego — Акты Вил. ком. XIX с. 366.

[2]) Саме місце з'їзду до певної міри вказує на ініціятиву Балабана.

з сучасних владиків найбільше притиснений обставинами й загрожений митрополитом, від котрого надіяв ся но\565\вих інтервенцій в драстичній боротьбі з братчиками, зведений весною 1590 р. (митрополит дійсно з початком червня видав нові листи в оборонї брацтва й заповів свій приїзд на ґрунт) [1]). Балабан взяв ся за орґанїзацію владиків і знайшов співчутє серед них. Вповнї правдоподібно, що гадка про унію з Римом, як вихід з трудного положення, була на сїм з'їздї піддана ним зібраним владикам і знайшла послух, так що сей белзький з'їзд можна уважати першою конспірацією владиків в справі унії [2]). Рішено було, як довідуємо ся з

пізнійшої берестейської ухвали, з'їздити ся в Белзї й на далї — очевидно в тійже справі самооборони в загроженій позиції.

Запобігаючи такій окремішій орґанїзації владиків, митрополит скликав на двадцяті числа червня синод до Берестя [3]).

[1]) Monum. confr. I ч. 151-2.

[2]) Таку гадку в обережній формі висловив уже Коялович (I с. 84 і далї), новійше — Ліковский, Жукович. Непотрібно тільки в словах берестейського соборного акту: „а што которое постановене учинили и списали ся з нас некоторые у Белзе — тое постановлене при зупелной моци зоставуєм" добачають потвердженнє ухвали в справі унїї: знаємо, що не всї в підписаних під соборним актом були втаємничені в белзькі наради, і сї слова найскорше треба розуміти про дальші ухвали в справі церковного порядку, що, значить, були предметом нарад і в Белзї.

[3]) Не знаю, на чім опирав ся Прохаска кажучи, що берестейський синод мав нарадити ся, кому а двох патріархів віддавати послушність (с. 538 — 8), бо такого роздвоєння в патріархатї тодї не знаємо.

Окрім згаданих вище чотирох опозиціонїстів і самого митрополита приїхав ще тільки місцевий епископ Хребтович. Поставлено під обраду справу направи церкви, з огляду на великі непорядки в ній і „пренагабаньє и частыє гоненыя, пренаследованіе великоє и тяжары великиє нигды незвыклыє, неслиханыє от станов розных". Ухвалу, прийняту в Белзї про річні з'їзди, прийнято тут наново, з тою ріжницею, що з'їзди сї мали відбувати в Берестю, 24 червня кождого року. Вони мали своєю задачою „рядъ и справы духовные в стародавный добрый светый порядок привести, о справахъ церковных обмышляти, в школах, о науках, шпиталех и о инших добрых справахъ". Всї владики мали приїздити, нїчим не вимовляючи ся, під грошевою карою, навіть під страхом „скиненя з столицы", і привозити з собою виднїйших духовних, „в писме божомъ поучоныхъ" (очевидно самі владики не чули себе досить сильними на сїм полї). Ухвалено, аби епископи не позволяли сьвітським людям держати монастирів, не вступали ся „в чужую парафію" — не \566\ чинили нїяких функцій в чужій діецезії, не сьвятили туди сьвященників, не давали антімінсів і не приймали відти попів без отпустної грамоти [1]). Поновлено знову розпорядження Єремії

против тої нещасливої паски і т. и., розібрано спори Балабана в брацтвом і звістним нам жидичинським архимандритом еп. Теофаном і признано Бабабана винним. На найблизший синод поставлено на порядок справу церковних актів: кождий мав привезти з собою привилеї й документи своєї катедри, аби їх переглянути й порішити, де їх переховувати [2]).

Всї отсї ухвали синоду були прийняті згідно всїма присутними. Навіть ті, що найблизше зачіпали інтереси Балабана: признаннє прав ставропігії за спірним монастирем св. Онуфрія, оправданнє брацтв львівського і рогатинського в їх конфлїктах з Балабаном, заборона паски і різдвяних пирогів, підтримуваних Балабаном, підписані всїми присутними владиками, і в тім — самим Балабаном. Конспіранти, очевидно, рішили не показувати фарби і на все годити ся, певні, що з тих ухвал однаково нїчого не буде, бо вже забезпечений иньший вихід з ситуації. Серед згаданих нарад і ухвал ішли між ними иньші наради, результатом котрих була деклярація, зладжена під датою 24 червня і підписана чотирма звістними нам владиками:

„В імя боже стань ся! Ми низше названі епископи даємо знати, що маючи своїм обовязком старати ся як про спасеннє наше так і про християнський люд — стадо овець Христових, поручених нам від Бога, аби ми їх до згоди й одности проводили, — ми з дару божого, бажаючи одного старшого пастира і правдивого намісника ев. Петра на престолї римськім, найсьвятїйшого папу, своїм пастирем признавати, мати його своєю головою, йому підлягати й слухати ся завжди, — з чого ми надїємо ся великого помноження божої хвали й його сьвятої церкви, і не хотячи далї того [3]) мати на своїй совісти, прихилилисьмо свою волю й розум як вище сказано: віддати послушнїеть найсьвятїйшому отцеви папі римському і піддати церкви божі під зверхність і благословенство його милости найсьвятїйшому папі римському, вимовивши собі тільки те,

[1]) Здаєть ся (судячи з стилїзації соборного акту), сї справи вже були предметом нарад (pro foro externo) белзького з’їзду (див. низше прим.).

[2]) Monum. confr. I ч. 155 — 60 (дещо з того перед тим в Актах Зап. Р. IV ч. 22, 24, 25) і Архивъ Югозап. Р. І. I ч. 65.

[3]) Розумій — роздїлу церковного. \567\

аби нам обряди і всі справи, себто служба божа і весь церковний порядок, як здавна св. східня церква держить, полишений був від найсв. римського папи незміненим, і той порядок до кінця сьвіта ненарушеним лишив ся, а й. к. м. король пан наш свободи наші забезпечив привилеями і затвердив артикули, які будуть від нас предложені. Ми ж за таким запевненнєм і потвердженнєм привилеями зі сторони найсьв. папи і й. к. м. милостивого нашого пана прирікаємо і обовязуємо ся тим нашим листом підлягати зверхности і благословенству найсв. отця папи престолу римського. І осьвідчаючи Богови в Трійці єдиному ту мисль і охоту нашого серця, той лист з підписом власних рук наших і приложеними до нього печатками дали ми до рук нашому старшому братови й. м. Кирилу Терлецькому, екзарху й епископу луцькому й острозькому. Писано в Берестю р. Б. 1590 місяця червня 24 д. Кирило Терлецький з божої ласки епископ луцький і острозький вл. р. Леонтий Пелчицький епископ пинський і туровський вл. р. Ґедеон Балабан епископ львівський, галицький і Камінця Подільського вл. р. Діонисий Збируйський епископ холмський і белзький вл. р.“ [1]).

[1]) Ми не маємо досї видання ориґінального тексту сеї декларації, а тільки польські переклади, дещо відмінні — оден в Антиризис-ї, в польськім виданню (с. 620 — 2), другий в книзї Colloquium lubelskie с. 33. Перший переклад виглядає взагалї на докладнійший, але має дату хибну: 1591 р. Що ся дата, прийнята декотрими дослїдниками давнїйшими (як Коялович, Макарій, Чистович), а недавно Гільдебрандтом, не правдива, на се досить доказів зібрав Жукович (ор. с. с. 95), і вони не лишають місця для сумнїву: дату 1590 р. дають в своїх протестаціях 1595 р. самі участники — Балабан і Збируйський, і сам Потій на иньшім місцї Антірізіса каже, що декларація ся була зладжена на *першім* берестейськім синодї (с. 591). Зрештою більше ніяких звісток не маємо, аби в червнї 1591 р. був в Берестю синод (як приймає Гільдебрандт — що того року були два собори в Берестю, в червнї і в жовтнї — Пам. пол. лїт. III прим. с. 76).

Як бачимо, ся перша декларація дуже бідна змістом. Захованнє православного обряду і потвердженнє привилеїв православної церкви — се річи, що розуміли ся самі собою, і про них властиво не було що й говорити. Інтерес весь лежить значить в тих артикулах, які мали окрім того бути предложені королеви. Ми їх не маємо, і не знаємо, чи взагалї були тодї вони вироблені чи відложені на пізнїйше. Але які постуляти були предложені

королеви окрім сеї декларації, на се дає нам певну вказівку грамота короля, дана в відповідь на сю декля\568\рацію потім, в 1592 р. Король запевнив своїм королевським словом за себе і своїх наступників, що як би на підписаних під декларацією владиків „отъ патріарховъ и митрополитовъ якіє колвекъ причины ку неблагословенству были на нихъ вынайдованы и клятвы выношоны и выдаваны, ижъ то имъ епископомъ самимъ и вшисткому духовенству ихъ немнѢй никгды нѢ в чомъ шкодити не маєтъ“; „и обѢцуємо сдоввмъ нашимъ королевскимъ для всякого оскарженя и клятвы оголошеня, бы и добре противъ становъ ихъ ведле правъ духовныхъ и свѢтскихъ было, для вшисткыхъ таковыхъ причинъ тыхъ достоєнствъ владицтвъ отъ нихъ не отыймовати и при ихъ животѢ иншимъ особамъ не давати, придаючи єще надъ то имъ и кождому, хто бы ся до такои єдности и порядку прихилилъ свободъ и волностей такъ яко ихъ м. духовные римскиє маютъ, такъ и они маютъ мѢти“ [1]).

Безперечно, сї приречення служать відповідею на дезідерати, додані до тої декларації: жаданнє зрівняння з латинським духовенством в правах [2]), і особливо, так докладно вистилїзоване забезнеченнє їм їх владичих престолів до їх житя не вважаючи на нїякі обвинувачення, які б були против них підняті, розпорядження й клятви зі сторони патріарха чи митрополита.

[1]) Апокризис — Пам. пол. лит. II с. 1135 — 6, Акти Ю. и З. Р. I ч. 202 (копії де в чім ріжнять ся, а їх ориґінал тепер незвістний — див. Monum. confr. I ч. 224).

[2]) Може бути навіть, що се додав король від себе, а одиноким жаданнєм владик було забезпеченнє за ними їх посад до живота.

Се, очевидно, були ті спільні бажання, на яких зійшли ся всї оті їдцї духовних хлібів, так з’їдливо схарактеризовані Іваном Вишенським. Завзятий Балабан, що як дїдичний владика, репрезентант династиї, яка з поколїнь в поколїння володїла львівською епархією, нїяк не хотів пардонувати „шевцям і сїдельникам“ і завзяв ся показати, що таки він їм, а не вони йому будуть старші, на перекір всїм патріархам і митрополитам, — очевидно, не потрібував богато арґументів, аби такомуж неповздержному в своїх апетитах і не перебірчивим в способах їх заспокоєння луцькому владицї, і холмському екс-писару, що по словам православних жив і на

владицтві з жінкою, і такому ж фамілїанту пинському, що ще під час виленського собору мав приємність почути з уст патріарха погрозу анатеми за протеґованнє „двоженцїв“, — доказати, що Балабанові клопоти, спільні клопоти всїх їх, що те щó спіткає його \569\ нинї, може завтра спіткати їх, в видї компромітациї, клятви, чи навіть „скинення з столицї“ патріаршим чи митрополичим чи соборним розпорядженнєм. І вони постановили себе заасекурувати пiдданнєм під зверхність „найсьвятїйшого папи римського“. Тим поясняєть ся, що в своїй деклярациї вони не уміють поставити нїяких дезідерат в інтересах церкви і своїх вірних, „овецъ Христових“, окрім задержання обряду, признаного цїлим рядом давнїйших унїонних актів, і захования тих нужденних „свобід“ руської церкви, що властиво нїяких їх не мала. Ведені чисто особистими мотивами, бережучи своїх посад, своїх „хлїбів“, вони, очевидно, і не вміли піднести ся над сими еґоістичними інтересами, подумати про потреби церкви — нею сї бон-вівани, сї пани в рясах нїколи не журились, і не клопотали ся також і тепер.

Справу держано в найглубшім секреті. Адам Потій, що як місцевий чоловік і велика фіґура — сенатор, брав участь в нарадах собору (фіґурує в його актах), запевняє, що він нічогісенько не знав про ті вступні фази унії [1]). Правда, він каже, що й ставши потім владикою, аж до кінця 1595 р. (recte 1594) також нічого про змову владик не знав, а сьому повірити ніяк не можна; але що в рр. 1590 — 1593 змову держано в найглубшій тайні, се не підлягає сумніву.

До переговорів з королем уповажнено, як ми бачили, Терлецького як старшого брата й екзарха; він дійсно уважав ся старшим між владиками, і на актах берестейського синоду все фіґурує зараз по „прототроні“ владиці володимирськім. Але висловлена була иньша ще незла гадка — що Терлецький уважав ся найвідповіднійшим тому, бо мав коло себе Мацєйовского, і через нього, як чоловіка прихильного унії, міг добре вести переговори чи з королем чи з Римом; вказують на те, що як раз перед берестейським синодом, а мабуть після белзької конференції Мацєйовский вибрав ся до Риму з дипльоматичним порученнєм від короля, і ставлять се також в звязок з першими змовами владиків про унію [2]). Се можливо, хоч все лише гіпотетично.

[1]) Антірізис с. 591. Привязувати особливе значіннє до побуту Потія на синоді, як робить нпр. Макарій, нема причини: він був там зовсім природно, як місцевий пан, а чи мав охоту звіряти ся владикам з гадками про унію, так як звіряв ся перед луцьким біскупом, велике питаннє. Противно, в тім часї міг уважати за ліпше виступати перед ними правовірним православним — маючи охоту самому зайняти владичий престіл.

[2]) Сї здогади висловив Жукович с. 92 і 96 — 7, пор Likowski с. 111.\570\

Але Терлецький, діставши се порученнє, видко, не спішив ся з його виконаннєм. Ми не маємо ніяких слїдів якихось заходів його в сїй справі аж до 1592 р. Хитрий владика — „райський змій і хитрий лис“, як його характеризував Рогоза [1]), очевидно оглядав ся на заднї й не рішав ся на такий рішучий і супроти звістного настрою православної суспільности все таки досить ризиковний крок [2]). Пришпорив його, здаєть ся, звістний уже

нам конфлікт з луцьким старостою. Протягом цілого 1591 р. Семашко не давав йому жити і довів владику до розпуки, а помирив ся і дав спокій тільки по занесенню до короля унїонної декляраціï. Се впадає в око. Висловлений був здогад, що Семашка умисно напущено на Терлецького, щоб пришпорити трохи владику [3]); і се не неможливо. В кождім разї нема сумнїву, що сей інцидент сильно піддержав Терлецького в намірі утечи дорогою унїї від тих понижень, які окружали православне духовенство, навіть вище, в тодїшнїй Польщі.

Чи осіннїй синод 1591 р., що відбув ся в Берестю в жовтнї, мав який вплив на розвій унїонної справи, лишаєть ся незвісним. Головний промотор — Балабан не був присутний [4]). Взагалї про час і обставини, в яких декляраця була предложена королеви, не маємо нїяких звісток. Одинокою точкою опори зістаєть ся грамота короля; нема нїяких причин припускати, що король зволїкав з відповідею на деклярацію, змістом йому вповнї симпатичну, і при тім з відповідею так загальною, що нї в чім його особливо не анґажувала. Біда, що грамота короля має ваганнє в датї (18 марта або мая) [5]);

[1]) Апокрізіс с. 1058.

[2]) Жукович і Ліковскии (1. с.) підносять, що Мацєйовский вернув з Риму доперва під лїто 1591 р., а без нього, мовляв, Терлецький не хотів починати справи. Але й по повороті його минув ще рік до видання королївської грамоти конспіраторам. Жукович се толкує трудними обставинами короля, Прохаска — важностию справи, Ор. Левицький і за ним Студинський — недовірєм короля до особи Терлецького. Та велике питаннє, чи Терлецький пустив уже тодї в курс деклярацію владиків. Ліковскии припускає се й шукає ріжних причин, що могли здержати Терлецького (с. 112); але й він безпідставно думає, що Терлецький доручив деклярацію королеви скоро по синодї 1591 р.

[3]) Макарій думав на Мацєйовского (с. 515), але треба зазначити, що свою кампанїю на Терлецького Семашко розпочав перед поворотом Мацєйовского з Риму. Іванишев (Архив І. І передм. с. 45 — 6), також Ор. Левицький (К. Ст. 1882, І с. 65) бачили тут руку польського правительства.

[4]) Monum. confr. I ч. 207.

[5]) Дату 18 марта має ся грамота в Апокризисї с. 1136 (і у Гарасевича, с. 164), дату 18 мая — в Supplementum Synopsis (Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 626) і в копії друкованій в Актах Ю. и З. Р. I ч. 202 (як вище с. 568). Дослїдники якось не звертали уваги на сю ріжницю, приймаючи без мотивовання то ту то сю дату. Не маючи ориґіналу, трудно рішати. Але коли приймати звістку Потїя, що Терлецький особисто доручив декларацію королеви й вислухав його запевнень (Антиризисъ с. 591: „и єго кор. м. черезъ листъ свой и через оногожъ влядыку луцъкого съ тымъ ся готовымъ быти оповедалъ"), то се тяжко погодити з датою 18 мая, бо в тім часї, 9 — 12 мая, Терлецький мав справу з Семашком в ґродськім судї в Володимирі (Архивъ I. I ч. 78), а король був у Кракові.

дату 18 марта вважаємо \571\ правдоподібнійшою, і вона дає нам хронольоґічну вказівку, коли декларація була доручена королеви. Коли вірити словам Потїя, доручив її особисто владика луцький, так як то йому було поручено.

В грамотї виданій до владик-уніятів з сього поводу, король заявляв, що він вдячно прийняв їх заяву про прихильність „ку порувнаню въ вЂрЂ", забезпечає їм їх посади, обіцює спокій, „примноженнє ласки й вивисшеннє учтивости", а всїм, хто пристане до унїї — зрівняннє з католиками, як ми то вже знаємо. Окрім того мусїло бути тодї ж поставлено до владиків жаданнє, аби вони свою унїю проголосили явно, а не держали в секретї, й особисто зложили папі свою неслушність; правдоподібно також поручено їм постарати ся, аби унїя ся обняла можливо всю руську церкву, або принаймнї ширші круги її, а не була приватною річею кількох владиків, так як було дотепер.

Обставини складали ся в сїм напрямі — для розширення круга уніятів досить щасливо.

На перемишльське владицтво, по смерти „брилинського тивуна", місцева православна шляхта поставила кандидатуру небіжчикового свояка Михайла Копистенського, місцевого шляхтича, як і покійник [1]). Але Копистенський був жонатий і не мав охоти жінки кидати, як і иньші деякі його товариші по владицтву. Патріарху було зараз донесено про се (може від Балабана, що

держав перемишльську епархію в тимчасовій адмінїстрації), й він наказав митрополиту не давати Копистянському сьвящення [2]).

[1]) Документальний матеріал про рід Копистенського і його самого зібрав Прохаска (ор. с. с. 546 і далї) — треба тільки числити ся з певною односторонністю в осьвітленню.

[2]) Dipl. statut. ч. 20.

Грамота ся не перешкодила Копистенському, діставши номіна\572\цію від короля, дістати й сьвященнє (чи патріарша грамота прийшла за пізно, чи митрополит не відважив ся противити ся королеви, не знаємо). Але в кождім разі в ролї жонатого владики поставлений між неласкою патріарха й митрополита з одного боку, а інтриґами Балабана, що хотїв, здаєть ся, задержати єпархію в своїй управі й далї — з другої [1]), Копистенський чув себе на своїй столиці досить непевно і був готов утїкти під заслону й оборону унїї.

При кінці 1592 р. [2]) Рогоза одержав звістну нам грамоту Єремії, котрою його виклято. Він не сумнївав ся в автентичности її, й вона мусїла вразити його, як грім з ясного неба, після того як він власне старав ся як найвірнїйше йти за вказівками й директивами патріарха, поборював Балабана, боронив братчиків і з завзятєм вартим ліпшої долї воював з великоднею паскою й різдвяними пирогами. Ми не знаємо, коли відкрила ся фальшивість тої грамоти, але в кождім разї скандал був великий. Ґедеон поспішив ся вписати її до львівських актів [3]) і наробити як найбільшого розголосу.

[1]) Ми маємо про се все побіжні згадки й натяки в документах; не входячи в детальнїший розбір (дещо є у Прохаски, 1. с.), зазначимо, що з одного боку православні гіршили ся жонатим станом Копистенського (донесеннє брацтва, до патріарха з 1592 р. — Акты З. Р. IV с. 43), і митрополит в 1593 — 4 рр. наставав на Копистенського, як згадує сей в своїй протестації, мотивуючи там свою участь в Сокальськім з'їздї (друк. у Прохаски с. 599). З другого боку в препарованій Балабаном з Діонисієм грамотї на митрополита (Monum. confr. I ч. 255) одною з вин митрополичих фіґурує се, що він против патріаршого наказу висьвятив Копистенського, якого

патріарх уважає поставленим неправно.

[2]) Дату дає його лист з 4 грудня 1592, писаний під сьвіжим вражіннєм сеї грамоти (Monum. confr. I ч. 258). На значіннє сього факту, на підставі Ekthesis-a, вказав уже Коялович, тільки не міг вгадати дати, і помилив ся о рік (1594 або кінець 1593) — ор. с. с. 296. Жукович, здаєть ся, не пізнав сеї звістки й не зміркувавши, що тут мова про звістну нам грамоту Єремії, не уважав можливим дати для переходу Рогози до унії щось більше, як дату підписання ним артикулів унії (ор. с. с. 112).

[3]) Akta gr. i ziem. X ч. 2592.

Розійшло ся загальне переконаннє, й удержало ся й пізнїйше, що патріарх викляв чи скинув митрополита за ріжні непорядки. Православні на Берестейськім соборі мали те переконаннє, що патріарх кинув клятву на Рогозу і загрозив усуненнєм з митрополії, як усунув Дївочку, і вповнї оправдано, бо митрополит сьвятив двоженців і треженців і явних роспустників і допускав взагалї великі непорядки в шлюбних справах, та що ся патріарша грамота була причи\573\ною переходу Рогози на унію [1]). І сей здогад представляєть ся минї оправданим, хоч як баламутна була сама леґенда про патріаршу грамоту; можна уважати за певне, що в 1593 р. Рогоза уже був готов для унії, хоч формально й не приступив іще до уніятської конспірації вдадиків: завзятє, з яким він провадить далї війну з Балабаном в 1593 — 4 р. (на соборі в червнї 1593 і знову в червнї 1594 він засуджує Балабана, кидає на нього клятву й усуває його від епископських функцій), показує, що він тодї ще не був втаємничений в конспірацію: се мабуть наступило десь в осени 1594 р.

Разом з тим як митрополит зражував ся фальшивим листом патріарха, справа унії здобувала нового діяча в особі Потія. В січнї 1593 р. опорожнила ся володимирська катедра, одна з найбогатших і по останнїй гостинї Єремії уважана першою по митрополичій, і номінацію на неї король дав Потїєви. Хоч при тім рекомендацію Потїєви мав дати кн. Острозький [2]), ледви чи можна сумнївати ся, що в дійсности Потій завдячував сю номінацію иньшим рекомендаціям, в роді біскупа Мацєйовського, котрому він давно вже постарав ся рекомендувати себе як прихильника унії, і що ся репутація здобула йому сей лакомий „духовний хліб“. Діставши його, Потій одначе не спішив афішувати свої уніятські

симпатії [3]), хоч мусів знати уже про уніятську конспірацію владиків. Правда, він запевняє, що довідав ся про неї тільки при кінці 1594 р., але сьому ми не рішаємо ся повірити — деякі факти дуже сильно говорять против того.

[1]) Ekthesis — Пам. пол. лит. III с. 355 — 6.

[2]) Се підносить король в номінації — див. цитати з невид. актів у Жуковского (ор. с. с. 107), і сам Потій вдячно пригодував Острозькому його протекцію. Але таке старанно висуваннє на перший плян Острозького робить вражіннє тушовання дійсних мотивів і протекцій.

[3]) Ліковский стараєть ся покрити сю безчинність Потія твердженнєм, що він за сей час займав ся приготованнєм своїх вірних до унії (с. 117), але на те нема ніяких вказівок.

І коли кн. Острозький звернув ся до Потія перед собором 1593 р. зі звістним уже нам листом, де просив його піддати під нараду собору гадку про злуку церков і взяти ся до переведення, а Потій то збув критичними замітками про деякі неправославні гадки в листі князя і на синоді сеї справи не порушив, то се мало виглядає на того горячого і щирого прихильника унії, не втаємниченого тільки в її тайни, яким уважають його за Мацєйовским і невійші історики унії, а скорше на \574\ мудрця, який „мовчить, а все знає“, і тим більше оминає всякої тіни своєї правовірности в очах вірних. Для справи унії таким чином і він, як і Рогоза були поки що силами потенціальними тільки.

Тим часом Терлецький з огляду на перспективу подорожи до Риму постарав ся дістати від короля позволение на застав церковних маєтностей на кошти дороги і обробив також своїх крилошан, так що в маю 1594 р. міг уже ставити ся перед володимирським земським урядом разом з своїми крилошанами з заявою, що вони видержавлюють одно з церковних сіл за 2 тис. злотих на кошти подорожи. В листі, предложенім урядови, Терлецький з крилошанами заявляв, що вабираєть ся в дорогу „для утвердженя єдности и отданя послушенства светейшому отцу папе римскому“, з поручення короля, заходом котрого, а також „пановъ радъ ихъ милости духовныхъ и свецкихъ“, „давно пожаданая згода и милость братерская межи двема церквами восточною и заходною, черезъ часъ немалый въ вере

розърознеными, зъ признанємъ пастыра звирхного, наместника апостолского светейшого папы римского до зъєдноченья и до скутку пришла“. Для скріплення того акту король, по словам того листу, висилає особисто двох осіб — епископа володимирського Потія й луцького Терлецького і на покритє коштів позволив їм заставити скільки потрібно з церковних маєтностей [1]).

[1]) Архивъ I. I ч. 101. Дослідники, шмигаючи на словах Потія, що до кінця 1594 р. він нічого не знав про унію, пробують витолкувати і сей акт так, що Потій був визначений на делєґата без своєї відомости, в тім переконанню, що він того не відмовить. Та не легко подумати, що король міг визначити Потія в таку делєґацію, коли він не пристав ще до унії, а ще тяжше припустити, щоб луцький владика в Володимирі, столиці Потія, рішив ся в суді публично вписувати до книг лист про визначеннє в делєґацію Потія, коли Потій про те все нічого не знав! Рішучо, таке довірє до Потієвих запевнень переступає границю дозволену для дослідника.

Вперше се оборотний владика уважав можливим відслонити рубчик покрову, що покривав досї так щільно уніятську справу: втаємничені були його крилошане, тепер він подавав сю справу до відомости уряду — подавав навіть без пильної потреби, ніби для спопуляризовання сеї ідеї, чи випробовання суспільної гадки про неї. Одначе се перше півпубличне проголошеннє унії не викликало ніякої сензації — може бути, бачили в цілій історії тільки штуку, ужиту Терлецьким на те, аби дістати дозвіл на застав маєтностей.

В звязку з подорожию до Риму владиків-делєґатів стояв \575\ з’їзд епископів-уніятів, що відбув ся при кінці червня тогож року в Сокалї [1]). По словам Потія [2]), були на нїм Терлецький, Балабан, Збируйський і перемишльський владика Михайло Копистенський, що тут вперше виступає як участник конспірації. З’їхали ся вони як раз в часї, в якім митрополит відбував синод в Берестю; на синоді з владиків лишився тільки Потїй, иньші владики демонстративно відтягнули ся, уважаючи синод неправим (тому що кор. Жиґимонт виїхав до Швеції, і підчас його неприсутности всякі з’їзди були заборонені); з огляду, що на синоді мала ще раз судити ся справа Балабана, таке зірваннє синоду було йому особливо приємне [3]). По словам Збируйського, на своїм з’їзді в Сокалї владики

зложили якісь деклярації против митрополита за кривди його й екскомунікації, а окрім того — заяву в справі унії, „а також списали на осібній картції деякі артикули до тої злуки, зіставивши місце на иньше, чого ми мали добивати ся у й. кор. милости перед тою злукою“ [4]). Звичайно приймають, що то була та деклярація унії, яку маємо потім з датою 2/XII 1594, і долучені до неї артикули. Чи се як раз та сама декдярація і ті самі артикули, се трудно сказати; але з всякою правдоподібністю можна думати, що вони віддають більше меньше акти уложені на сокальськім з’їзді.

Судячи по тому, що ми маємо ту деклярацію в однім ориґіналї, підписанім тільки Потієм і Терлецьким [5]), з датою 2/XII 1594 р., треба міркувати, що сї два, як делєґати до Риму, мали порученнє виладити остатню редакцію деклярації, але потім — може коли пристав до справи митрополит і його підпис треба було положити на першім місцї, списали деклярацію на ново й почали збирати підписи.

[1]) Дату дає протестація Балабана — 27 червня, її повторяють Копистенський і Збируйський (Архивъ I. I ч. 455, Kwart. hist, 1895 с. 569 і Акты Вилен. ком. XIX с. 366). Вона не має нїчого против себе. Ті сумнїви, які був піднїс против неї Макарій, добре збиває в своїй праці Жукович (с. 113 — 4).

[2]) Антиризис с. 591.

[3]) Він, а за ним Копистенський в своїх протестаціях самий з’їзд мотивують тим, що владики з’їздили ся „маючи обътяжливость отъ є. м. отца Михаила митрополита — за оскарженьємъ людей никоторыхъ на насъ епископовъ“ (1. с.).

[4]) drugi membrani daliszmi na thesz zgode nasze czo y w Brzesciu z stroni ziednoczenia naszego z kosciołem rzimskim, iakosz y artikuli niektore do tey iednosci należące spiszaliszmi na osobliwey karczie, a na insze mieyszce zostawiwszi, czego by nam potreba było domawiać szie u i. k. mosci przed tym ziednoczeniem (1. c.).

[5]) Описаніе док. архива западнор. митроп. I ч. 167. \576\

Ся деклярація ширше розвивала вступну гадку деклярації 1590 р.: владики

виходять з почутя обовязку до одности, вложеного на християн Христовою наукою, а відчувають потребу тої одности особливо в нинїшнїх сумних часах, коли наслїдком роздїлу розмножили ся ереси й зайшли великі непорадки в церкві; до тепер вони все оглядали ся на старших своїх (себто патріархів) і від них ждали інїціативи в тій справі, але стративши надію на їх інїціативу з огляду на те, що вони будучи під властию невірних, не мають уже спромоги виступити з такою справою, хоч правдоподібно самі бажають злуки — підписані владики рішають ся поступати в інтересах церкви на свою руку й заявляють своє прилученнє до римської церкви, під зверхність римського папи, й обовязують ся старати ся привести до того „и другую нашу братью духовную и весь людъ посполитый“ [1]). Всякі жадання і „артикули“ в сїй деклярації, призначеній для папи, були тепер опущені й відложені до артикулів, що були мабуть начеркнені разом з сею деклярацією й мали бути предложені королеви; але потім владики схаменули ся, що нїчого не сказали про задержаннє давнїх обрядів і додали таке цїкаве postscriptum: „але заховуючи в цїлости всї церемонїї й обряди богослужебні й тайни сьвяті по стародавньому звичаю східньої церкви — аби було по давньому, як були ще при одности церкви, з поправкою лише в декотрих точках, що стояли на перешкоді злуцї“. Дописка цїкава тим, що тут можна бачити певне двоєннє поглядів: чи злука має бути тільки признаннєм зверхности папи, чи має потягнути за собою зміни в доґматах — що стилїзовано в скромній формі „поправивши нѢкоторыхъ певныхъ артыкуловъ, которыє соєдиненію перескажали“.

Артикули для короля маємо в формі інструкції для делєґата від владиків (був ним Терлецький). Владики заявляють своє рішеннє піддати ся папі, мотивуючи се не з св. письма, як в декяярації для папи, а більше реальними мотивами [2]) — непорядками й соблазнею, яка виходить від патріархів. Одначе своє пiдданнє папі обставляють вони цїлим рядом умов, далеко основнїйше продуманих, нїж в р. 1590.

[4]) Акты Зап. Рос. IV ч. 53

[5]) Наведені вище (с. 558).

Владики жадають насамперед, аби церковний устрій і обряд православної церкви зістали на віки непорушними; старий календар теж має зістати ся без переміни. З другого боку владики \577\ і все духовенство мають бути

зрівняні вповні з біскупами і духовенством латинським, тїшити ся тими ж привілєґіями; спеціально піднесене жаданнє, аби владикам дані були місця в сенатї і на соймі, як біскупам латинським. Владичні престоли мають обсаджувати ся за номінаціями короля і посьвященнєм митрополита. Митрополита посьвящають владики, за благословеннєм папи [1]). Патріарші грамоти, повидавані брацтвом і „межи люди посполитыє“, мають бути всї скасовані, бо від того лише намножили ся ріжні секти й єреси. Духовні грецькі на далї не мають ніякої власти в діецезії, і допусканнє їх в границї держави не пожадане, бо вони тільки вибирають гроші й дорогі річи та тим спомагають „поганина турецького“, і можна їх сьміло назвати шпигунами. Всякі клятви, або неблагословенства, які б мали упасти на владиків з причини їх переходу на унію, не можуть мати ніякого значіння і нї в чім не мають шкодити анї теперішнїм владикам анї їх наступникам. Сї умови мають бути потверджені королївським привилеєм на вічні часи і так само папською булею, про що має постарати ся король [2]).

Сї „артикули“ були підписані Потієм і чотирма участниками Сокальського з’їзду та правдоподібно були передані Терлецьким королеви в лютім 1595 р. в Кракові, куди їздив Терлецький [3]). Митрополичого підпису на нїм ще не було — митрополита обробляли, але він ще не рішав ся формально приступити до унїї, і вкінці рішили ся не чекати його приступлення з тими артикулами [4]).

[1]) Як давнїйше патріарха.

[2]) Акты Зап. Рос. IV ч. 55.

[3]) Порівняти королївський лист 8 (18) лютого (Акты Зап. Рос. IV ч. 60) і звістку Потїя з 11 (21) лютого, що Терлецький був у нього в дорозі до Кракова (ibid. с. 85 — 6, пор. Архивъ I. I ч. 60).

[4]) Зовсїм нї на чім не опертий погляд, загально одначе прийнятий, що вже в груднї 1594 р. митрополит формально приступив до унїї й вислав свої умови. Його умови (Акты Зап. Р. IV ч. 54) не мають дати, так само як і артикули владиків, і тільки на здогад датують ся видавцями груднем 1594 р. одні й другі, очевидно — по анальоґії тільки з датою 2/XII 1594 на декларації. Тим часом підписи на декларацію збирали ся (як то давно

сконстатовано) протягом цілої першої половини 1595 р., а з тим і дата 2/XII тратить свов значіннє. Між тим з такої преміси, що вже в груднї 1594 р. митрополит формально приступив до унії, толковано його пізнїйше поведеннє й добачувано в нїй крайню гіпокрізію, хиткість і боязкість.

Митрополиту дано знати про унїю мабуть десь в жовтнї — падолистї 1594 р. Останні кроки його против Балабана маємо \578\ з кінця вересня [1]), і тодї ж мабуть охолоджено його запал звісткою про конспірацію вдадиків, і асекурацію короля, що ґарантувала їх, в тім і Балабана від усяких кар [2]). Обробити митрополита і ввести в унїонну лїґу поручено мабуть Потїєви, що вступаючи в слїди свого попередника удавав як найбільше льояльного сторонника митрополита, засїдав з ним на останнїм соборі і обіцяв подавати відомости про дїяльність иньших владиків, їх з’їзд в Сокалї й т. д. [3]). В січнї 1595 р. Потїй писав до митрополита, удаючи з себе невинного баранця, котрого спокушають на унїю иньші владики (передовсїм Терлецький), — казав, що він нарештї довідав ся про конспірацію владиків, давши присягу пристати до неї, „коли б вона була добра“ [4]). При тім він оповідає про свій з’їзд з Мацейовским і Терлецьким (в груднї 1594) [5]), — як Мацєйовский, мовляв, поручав їм намовляти до приступлення також митрополита, висловляв співчутє з поводу розстрою руської церкви, який походить від нетактовних розпоряджень патріархів, а перестане з прилученнєм до римської церкви; коли владики піднесли, що митрополит при всїй добрій волї не може зробити порядку в церкві, бо не має сил до того, наслїдком малої дотації своєї катедри, то Мацєйовский запевняв, що то можна буде поправити, і всї старання будуть приложені до того, щоб піднести силу і значіннє митрополита, спеціально вказував на можливість прилучення до митрополичого престола богатої печерської архимандрії. „Не пропоминалось тежъ и о мѢстца въ радѢ — и того намъ помочи зъ великою послужностью обѢцали“ [6]).

[1]) 28/XI, Monum. confr. ч. 323 — 5.

[2]) Ліковський (с. 122 — 3) висловляв здогад, що Замойський в відповідь на висланий до нього лист митрополита (28/IX 1594) з прошеннєм, аби правительство не брало в оборону Балабана против синодального декрету, натякнув митрополиту про унію. Він дїйсно міг дати митрополиту до

пізнання, що правительство не позволить відсунути Балабана від владицтва, і при тім натякнути про конспірацію владиків в справі унїї.

[3]) Терлецький не надавав ся до сього, бо зірвав з митрополитом, покинувши синод 1594 р. і прилучивши ся до протестів Балабана против важности його ухвал.

[4]) Акты Зап. Рос. IV ч. 57, з 16 (26) сїчня.

[5]) Пор. Антиризисъ с. 591 (тут помилкою р. 1594, зрештою нїяких недокладностей нема — які закидає йому Жукович ор. с. с. 114).

[6]) В сих словах я бачу натяк на те, що се не перша пертрактація з митрополитом. Але не може тут бути алюзії до митрополичих артикулів, бо як би митрополит їх уже дав, Потїй не приступав би до нього так обережно.

Загравши так зручно на болячках і амбіціях \579\ митрополита, Потїй додавав, що Мацєйовекий радив Терлецькому й йому конче з'їхати ся з митрополитом для порозуміння, і коли буде згода, дати „потиху" знати Мацєйовскому, а тодї буде споряджена вся обстанова pro foro externo: „мы вже, казав Мацєйовский, не только отъ короля, але и отъ самого папежа до васъ пословъ мѢти будемъ, взываючи васъ къ єдности, и сынодъ отъ короля назначонъ быти мусить: тамъ же на ономъ синодѢ будемъ зъ вами трактовать, яко бы то, въ чомъ ся не згожаємъ, первѢй погодити, тамъ же все, што вамъ потребно будетъ, такъ зъ стороны вѢры яко и церемонѢй вашихъ, обварует ся певными варунками, жебы сте цѢло зостали". Потїй отже просив митрополита визначити час і місце з'їзду і не легковажити взагалї цїлої історії, з огляду на те, що иньші владики вже поприставали до конспірації, король їх підтримує, а від патріархів однаково нема нїякої помочи.

Сей зручно написаний лист не переконав митрополита. Він збував Потїя надіями на з'їзд, а тим часом хотів позондувати людей, які стояли на чолї православних, на пунктї унїонних плянів. Так він вислав копію якогось листу в справі унїї [1]) воєводї новгородському Скумину Тишкевичу, питаючи його гадки і заявляючи, що він на власну руку в тій справі не зробить нїчого. Знетерпеливлений Потїй даремно просив його висловити свою гадку про унїю — на се митрополит не відповідав нїчого [2]). Але десь

в лютім — марті [3]) з'їздив ся він в Слуцьку з Балабаном, і тут між двома завзятими противниками наступила згода з огляду на ту конспірацію, до котрої по довгих ваганнях рішив ся приступити і митрополит. В листі до Острозького [4]) він толкує вправді своє помиреннє з Балабаном тим, що Балабан присяг на евангелию в своїй вірности православній вірі і неприхильности до уніатських замислів, але очевидно, що не инакше як під знаком унії відбула ся згода. По довгих ваганнях митрополит вкінці дав свою згоду і підпис на унію й передав свої „артикули“ — анальоґічні з артикулами владиків і написані очевидно під впливом їх (або їх субстрату), але коротше [5]),

[1]) Чи був се що йно згаданий лист Потїя? Скорше може якийсь иньший.

[2]) Акты Зап. Рос. I ч. 59.

[3]) Апокризисъ с. 1055, пор. Monum. confr. ч. 243.

[4]) Апокризисъ 1. с.

[6]) Акты Зап. Рос. IV ч. 54. Датованнє їх груднем 1594 р. (в виданнях і в лїтературі) довільне зовсїм, як я сказав. Противно, думаю, що postscriptum в листї Терлецького й Потїя до Рогози з 20 мая 1595 \580\ (Акты З. Р. IV ч. 66): „артыкулы тежъ вси приняты“ служать відомостею про недавне переданнє їх на адресу. З того б виходило, що митрополит дав їх мабуть не ранїйше марта 1595 р.; близше означити годї. Що не доручив їх Терлецький ще в лютім, як виходило б з принятої грудневої дати, видно з того, що Потїй, бачивши ся з Терлецьким в лютім, нїчого не знав про приступленнє Рогози. Дослїдники, приймаючи грудневу дату, мусять прийняти, що Потїй, Терлецький і Рогоза кілька місяців потім грали в цюцюбабки з собою — зовсїм без всякої причини, з шкодою лише для конспірації. Що свої артикули Рогоза укладав не маючи повного тексту владичих артикулів, думаю тому, що инакше не упустив би він декотрих небезінтересних для нього точок.

Їх мав передати Терлецький через Замойского королеви. Устною дорогою пішла справа, котрою Мацєйовский заздалегідь вабив Рогозу — про передачу йому печерського монастиря від тодїшнього його державця

Никифора Тура, що не прийняв був чернечого постриження: мабуть іще перед рішучим приступленнєм митрополита, для його заохоти, король вистарав ся у папи розпорядженнє про прилученнє Печерського монастиря до митрополії, під умовою, що митрополит буде тримати ся унії, і з початком марта видає грамоту, якою передавав в тимчасову державу Рогози монастир [1]). Але й давши вкінці свою згоду, митрополит і пізнійше не радо брав участь в сих справах й не хотів ніяк признавати ся до унії перед сторонніми, заперечуючи всякі вісти про своє приступленнє до неї.

[1]) Архивъ Ю. З. Р. І. І передм. с. 44 і док. 5, Акты Ю. и З. Р. ІІ ч. 161. Успішним поступом сеї справи заохочують владики Рогозу до дальшої участи в унії — Акты Зап. Р. IV ч. 66.

Тим часом як Потій і Рогоза так старанно замітали за собою сліди, Балабан противно, щоб забезпечити собі опіку правительства в своїй війнї з братчиками, постарив ся заманїфестувати свою прихильність унії новим актом. В січні 1595 р. він зложив у Львові якийсь ніби духовний синод. З владиків ніхто вправдї не приїхав, але були кілька заблудящих єрархів заграничних — „митрополит білградськiй“, „епископ вікраський“, оден архимандрит з Атосу, кілька архимандритів і протопопів „зъ розныхъ воєводствъ, земель и повЂтовъ“ України й Білоруси — з Київа, з Волини, з Слуцька, Супрасля і Ратна, з Берестя, Перемишля і з галицької діецезії, між ними й деякі визначні фіґури — як печерський архимандрит (Никифор Тур, котрого хотів зсадити митрополит), намістник перемишльської капітули й ин.

В синодальнім акті вони заявляли, „прикладомъ верьхов\581\нЂйшихъ пастырей нашихъ всея Руси идучи“, що признають за єдину церков римську і під утратою спасення прирікають не відступати сьвятїйших первопрестольників римських, а митрополита й епископів просять, аби „тоє спасеноє дЂло єдности съ престоломъ римскимъ безъ отволоки кончили“. На всїх з поміж себе, хтоб від тої ухвали відступив „и красносвЂтлую ризу (церкви) отъ насъ истканную прикладомъ безумнаго Арія“ роздер — кидають соборну клятву [1]).

Зі сторони Балабана такий висгуп не зробив сенсації. Знаючи, як він роз’їв ся в своїй війнї з церковною старшиною, були переконані, що він, аби свого доказати, потрапить кинути ся не тільки до папи, а й до самого сатани, як

писав Тишкевич [2]). Зрештою й свою манїфестацію міг він робити без більшого розголосу, аби лише пописати ся синодальним актом, перед ким йому було треба. Але поволї ставали звістними й иньші участники, й справа унїї взагалї ставала секретом полїшінеля. Богато з православних приймали сї відомости досить індіферентно: знеохочені непорядками православної церкви і нечуваними скандалами, що наповняли остатнї роки, вони не знаходили в собі енерґії протестувати против сього кроку владиків. Так Тишкевич, оден з перших стовпів православних, на вісти про приступленнє владиків, висловляєть ся з повною резіґнацією, полишаючи сю справу Богу до розсуду, а сам, як каже, „про се мудрствовати не хоче“ і на запитаннє митрополита, що далї питав ся його ради, висловляє побоюваннє, що однаково всяка опозиция тій конспірації на нїщо не здасть ся [3]). Він дійсно й пішов за унією. Але иньший „филяръ и оздоба“ православної церви кн. Константин Острозький не зіставав ся так пасивним.

[1]) Акты Зап. Рос. IV ч. 58.

[2]) Ib. ч. 65.

[3]) Акты Зап. Рос. IV ч. 65.

Сам інтересовавши ся злукою церков і піддававши сей плян владикам перед двома роками, князь тепер дуже гнївав ся на таку пародію своєї ідеї — такий інтриґантський спосіб переведення унїї, й починав досить сильно реаґувати на вісти, які до нього доходили про се. Се мусїло непокоїти владиків. При значнім, незахитанім ще впливі на королївськім дворі, при великім послуху, яке його слово мусїло мати серед православного панства і взагалї суспільности, при тих засобах, які давало йому становище найбільшого маґната на Українї, кн. Константин міг бути небезпечним противником, і його опозиция сильно страшила \582\ владиків [1]). Тому митрополит з одного боку, Потїй з другого старали ся всїляко заспокоїти його підозріння та випирали ся всякої участи в унїї, звалюючи все на луцького владику, з котрим кн. Острозький вже перед тим був посварений. Митрополит запевняв, що буде все робити, щоб розбити замисел владиків [2]). Коли старий князь прочувши про авдієнцію Терлецького і конспірацію владиків з початком марта, питав ся про се Потія, той заперечував в тім всяку свою участь, запевняючи, що така річ не могла б бути зроблена „без

синоду и вѢдомости всеи братьи нашей молодшей, ровныхъ слугъ въ церкви божей, и иншого христіанства, а звлаща в. м. пановъ христіанскихъ“ — згода на унїю самих владиків без згоди вірних по його словам „толко порожная праца а огида наша была у овечокъ нашихъ“ [3]).

Але час відкривав все нові факти, про участь Потія в унії князь діставав все певнїйші й виразнїйші вісти, і в дальших листах Потїй, не заперечуючи свого співчутя, а далї й участи в уніатській справі, старав ся представити її заходом для поправи православної церкви (в дусї давнїйших плянів самого князя, до котрих тепер Потїй старанно відкликував ся), справою зовсїм не пересудженою, котру ще можна так чи инакше обернути, та просив-благав князя з'їхати ся з ним для обговорення її [4]). Але старий князь не давав себе підійти тими побожними фразами й не переставав як різше відзивати ся против владиків, що „як христопродавець Юда з Жидами, змовивши ся потайки, задумали всїх тутешнїх благочестивих Християн без їх відомости кинути в погибіль“ [5]). Пункти унії, прислані Потієм йому в червнї, тільки збільшили його обуреннє, потвердивши, що справа унії властиво вже пересуджена, і на лист Потія відповів він суровим листом, де заявляє, що по тім всїм більше не признає його за пастиря, та заповідав рішучу боротьбу против унії [6]).

[1]) Нунцій Маляспіна доносив папі 15/X 1592, що владики-унїати просили канцлера Замойского, аби взяв їх в опіку перед кн. Острозьким, як би той виступив против них — у Лїковского с. 122.

[2]) Апокрізіс, як вище с. 1056.

[3]) Апокрізіс с. 1064 — 6, пор. Антирізіс с. 595. З сим порівняти запевнення Потія (ib. с. 593 — 5), що він приставши до унії, не крив ся з нею, а противно всїм дав знати про неї. Се треба мати на увазї супроти прийнятого в новійшій лїтературі противставлювання иньшим владикам-інтриґанам Потія, як чоловіка, що поступав щиро, з правдивого переконання.

[4]) Антирізіс с. 602 і 623.

[5]) Так висловляєть ся він в окружнику.

[6]) Антирізіс с. 631 — 3.

Потій постарав ся все таки побачити ся з ним особисто, за \583\ посередництвом одного з руських панів, кн. Заславського і не пожалував себе й своєї гідности, аби якось придобрити ся старому князеви. Як оповідає він сам (чи його alter ego — автор Антиризиса) [1]), Потій з плачом црипадав до ніг князя, благаючи його, аби він сам взяв ся до справи унїї, котрою так інтересував ся й сам проєктував давнїйше; він віддавав йому до рук унїонні акти, що віз до Кракова для дальших конференцій, полишаючи до волї змінити їх чи знищити, й обіцюючи вповнї піддати ся жаданням князя, аби лише він зайняв ся сею справою. Старий князь ледви аби був так наівний, щоб брати се все серіозно: він бачив перед собою готові акти унїї, підписані всїми владиками, й мусїв розуміти, що нї він нї Потій не можуть зміняти їх на власну руку. Але супроти такого упокорення, якому піддавав себе перед ним владика, бувший сенатор, і ще не давно близький йому чоловік, мусїв здержати ся від острих висказів [2]). Одначе зістаючи ся вірним своїм поглядам, заявив він, що справа мусить зачати ся від собору, й обіцяв, що на такім соборі готов старати ся про злуку церков. Потій прирік, що вистараєть ся від короля скликаннє собору й дав на те руку. Але що приречення свого він не сповнив, тож 25 липня кн. Острозький виступив з своїм окружником, що загремів як грім над головами унїятської конспірації і в звязку з иньшими грізними симптомами суспільної опозиції против унїї — як протести шляхти українських воєводств [3]), протести духовенства і міщан в Вильнї, і т. и. [4]), змусив ініціаторів унїї сильно призадумати ся над ситуацією [5]).

[1]) Антирізіс с. 634 — 6. Ся стріча Потія з Острозьким мала місце в Люблинї в другій половинї або при кінцї червня с. ст. Відти Потій приїхав до Кракова 17 липня н. ст. (Вєлєвіцкий I с. 203), а 1 липня Острозький був уже в Володимирі, як видно з протестації Балабана. Жукович вказує на підставі невиданих листів (с. 138), що Острозький був в Люблинї ще 4 серпня — але хиба другим разом.

[2]) „Принявши то вдячне“ називає се Антирізіс.

[a]) Зложений 31 мая в Люблинї.

[4]) Про сам сей рух будемо говорити ширше при огляді релїгійного і національного руху кінця XVI і початку XVII в.

[5]) В новіших працях про унїю, католицьких і унїятських, поведеннє кн. Острозького в справі унїї виставляєть ся неконсеквентним, хитким, нехарактерним. Не перецінюючи талантів і характера князя як політичного або національного діяча, треба признати, що закиди йому в унїятській справі мало оправдані; представленнє ворожого йому Антиризиса \584\ не може властиво нїчого такого йому закинути. Що поведеннє його було далеко гіднїше й характернїше в кождім разї від поведення „апостолів унїї“, про се властиво не повинне б бути спору.

НЕЯСНОСТИ В ОСТАННЇХ СТАДІЯХ ПЕРЕВЕДЕННЯ УНЇЇ, АКТИ УНЇЇ 1594-5 Р. І ПІДПИСИ ВЛАДИКІВ, КОНФЕРЕНЦІЯ З КАТОЛИЦЬКИМ ДУХОВЕНСТВОМ В КРАКОВІ, ОСТАННЯ РЕДАКЦІЯ АРТИКУЛІВ УНЇЇ, АПРОБАТА ЇХ У КРАКОВІ, ЛИСТ КОРОЛЯ ДО КН. ОСТРОЗЬКОГО, ОПОЗИЦІЯ ОСТРОЗЬКОГО, ВІДСТУПЛЕННЄ ВІД УНЇЇ БАЛАБАНА Й КОПИСТЕНСЬКОГО, ОКРУЖНИК ОСТРОЗЬКОГО І ПОСОЛЬСТВО НА ТОРУНСЬКИЙ З'ЇЗД, ЗАНЕПОКОЄННЄ НА ДВОРІ І КОНФЕРЕНЦІЇ В СПРАВІ УНЇЇ, ВИСЛАННЄ ВЛАДИКІВ ДО РИМУ.

При тім конспіративнім характері, який мала далї унїятська акція, при тій таємничости, якою її окружали її діячі, і тих запереченнях і фальшивих чутках, які вони так щедро розсипали, нелегко слїдити за її дальшим розвоєм. Навіть акти унїї — офіціальні протоколи й заяви владиків служать досить непевними підставами, бо дуже часто не мають дат і місць видання, або мають дати нереальні, які значно розминали ся з часом, коли певний документ був дїйсно підписаний і війшов в житє, або виповнювали ся пізнїйше на блянкетах („мембранах, мамранах”), підписаних давнїйше [1]). Тому не все і всюди можемо уставити хронольогічний розвій подій, в міру того як темпо цїлої унїонної акції прискорювало ся, зближаючи ся до свого завершення.

При кінцї першої половини 1595 р. під декларацію унїї стягнено весь

тодїшнїй епископат руський. На катедру полоцьку проведено звістного нам „Григорка" — протонотарія митрополичого Григория Загоровського: з причини великої слабости полоцького владики король заіменував Григория „коад'ютором" з правом наступства, за рекомендацією Рогози, Потїя і Терлецького, як сказано в грамоті [2]). На місце пинського владики Пелчицького, що доживав також свої останнї днї, приготовано кандидата в особі архимандрита кобринського Іони Гоголя [3]), чоловіка також готового до унїї. Трудности робив ще митрополит; уже заявивши свою згоду, він потім почав отягати ся й уникав з'їзду з Терлецьким і Потїєм; заховав ся острий лист їх, де вони, приїхавши на визначене ним для з'їзду місце й не заставши, грозять йому, що таке хитаннє й відтяганнє може стягнути на нього гнїв „когось більшого", себто короля: „нас погубишъ и самъ не воскреснешъ, бо то не зъ своимъ братомъ жартувати" [4]). Вкінцї митрополит піддав ся вимогам владиків: в Берестю відбув ся їх з'їзд, де митрополит формально прилучив ся до унїятської акції [5]), тільки перед вірними далї заперечував свою участь в унїї. Під деклярацією з 2 грудня знаходимо підписи його, Потїя і Терлецького, Балабана і Копистенського, Загоровського, Збируйського, Пелчицького і його наступника Гоголя. Окрім того зладжено, з датою 12 червня, грамоту, підписану всїми тими ж владиками і в тім же порядку (що вказує, очевидно, на те, що підписи на обидві деклярації збирали ся разом) [6]). Вона має форму листу зверненого до папи; владики заявляють папі свою охоту до злуки з римською церквою і сповіщають, що висилають до нього послами Потїя й Терлецького, уповажняючи їх „чолом ударити" і піддати їх під зверхність римського престолу, наколи папа полишить руську церкву „при вѢрѢ, сакраментахъ и всѢхъ церемоніяхъ и обрядахъ церкви восточноѢ, ни въ чомъ ихъ не нарушаючи". З тогож більше меньше часу (з датою 1 червня) маємо нові артикули унїї списані замість давнїйших, на підставі вказівок, які дістали владики від польського духовенства.

Конференцію з ними відбув Терлецький десь в першій половинї року [7]). Католицькі духовні супроти загального застереження владиків в справі непорушности церковних практик вказали на потребу розвинути деякі точки — доґматичнї й практичні. Рішено вкінцї, що Русини приймуть латинську науку про св. Духа і в иньших спірних точках (як причастиє під двома видами) піддадуть ся під рішеннє папи; календар буде прийнятий

новий; церемонії й обряди зістануть ся по давньому; мішані шлюби мають бути допущені свобідно, католицьке духовенство годить ся на допущеннє владиків до сенату; руське духовенство звільняєть ся від податків; Русини мають допускати ся до всяких урядів [8]).

Під впливом сеї конференції давнійші артикули перероблено наново, додано цілий ряд нових точок, декотрі ширше мотивовано [9]). Доґму про св. Духа стилїзовано в дусї зближенім до православного (по формулї Фльорентийського собору): Дух св. виходить від Отця через Сина [10]); про чистилище приймаєть ся наука католицької церкви; причастє задержуєть ся під двома видами, і взагалї форми тайн, обрядів і сьвята задержують ся давнї (спеціально згадуєть ся про захованнє йорданських водохрещ, незвістних католикам і застереженнє против участи Русинів в процесіях сьвята божого тїла й иньших католицьких звичаїв) [11]); приймаєть ся календар новий, з застереженнєм що до сьвят, — „коли не можна зістати ся старому”. Всякі православні церемонії, дзвоненнє в дзвони й ин. не має заборонятись [12]). Ненарушним зістаєть ся шлюб сьвящеників, але виклинаєть ся другий шлюб.

Вперше вставлено і старанно мотивовано порядок номінації на духовні посади. В імя старої традиції жадаєть ся вибір кандидатів духовними особами: на кожду опорожнену посаду духовні вибирають чотирох кандидатів, і з них король заіменує одного. Мотив той, аби на сї уряди іменували ся люде гідні й учені, „не так як дотепер бувало”. Іменований мав до трох місяців прийняти сьвященнє, під грозою усунення, відповідно до давнїйших постанов: „бо й тепер є ще такі, що займають такі посади цїлі ряди лїт, не приймаючи посьвящення, а вимовляючи ся якимись звільненнями від сього”. Люде иньших народностей як тільки руської й грецької не можуть іменувати ся на сї посади. До посьвящення аби не їздити до Риму: іменованих владиків сьвятитиме митрополит, а митрополита епископи, і він тільки має дістати потвердженнє з Риму.

Старанно арґументуєть ся також справа допущення до сенату, для більшої поваги й послушности у своїх вірних. На підпертє того владики підносять „многі оправдані причини”: владики мають туж гідність і уряд, що й біскупи католицькі; складаючи в сенатї присягу на сенаторську гіднїсть, вони будуть складати заразом присягу і що до послушности римському

папі; тим чином запобіжать такому розділу, який став ся після смерти Ісидора митрополита: тоді епископи не будучи звязані присягою, при великім віддаленню своїх катедр, легко відпали від фльорентийської унії, коли ж вони будуть звязані сенаторською присягою, то тяжко, аби котрий з них подумав про розділ і відлученнє.

Жадаєть ся також, аби владиків запрошувано на сойм і соймики; аби до найвищого трибунала православне духовенство мало посилати делеґатів, як католицьке. Духовні мають користати з усїх прав признаних привилеєм кор. Володислава і не поносити нїяких податків; тільки ті, що мають ґрунти в маєтностях приватних, „а особливо — роджені в підданськім станї”, мають в справі тих ґрунтів підлягати юрисдикції своїх дїдичів. Маєтности відібрані від церков мають бути їм вернені; всї теперішнї церковні маєтности мають при церквах зіставати ся, і в браку иньших документів записи на евангеліях мають служити за доказ їх власности. По смерти митрополита чи владики маєтности має адмінїструвати крилос; маєтности владиків, що не мають свояків, переходять до церкви.

Всї монастирі мають бути під властию епископів, провінціалів не має бути. Так само всї церкви по містах, ким небудь фундовані. Сьвітські особи не мають мішати ся до них, під нїяким мотивом — „бо є такі, що не хочуть підлягати епископам і самі по вподобі адмінїструють церкви”. Урядники й дїдичі не мають брати в свою оборону сьвящеників перед властию й контролем епископа, спеціально — в справах розводів, не мають робити трудностей візітаторам; не мають позволяти функціонувати сьвящеником, виклятим епископом. Сьвященик, виклятий руським владикою, не може приймати ся епископом католицьким, і противно.

Людей грецького обряду до латинського не вільно буде приймати; мішані шлюби допускають ся свобідно, без переходу одного супруга в віру другого. Монастирі й церкви руські не мають бути обертані на католицькі; спустошені мають бути відновлені. Вільно буде мати семінарі і „школи грецької й словянської мови, де буде потреба, також друкарнї, з тим одначе що вони мають бути під властию владиків, і нїчого в них без їх дозволу не має друкувати ся, аби не дати злохитрим людям спромоги розсївати єреси тою дорогою”. „Братства духовні, не так давно засновані патріархами і потверджені й. кор. милостию, як виленське, львівське, берестейське й иньші; що як бачимо, видають гарні овочи церкві божій і незвичайно

розмножають хвалу божу, можуть зістати ся й далї свобідно, коли приймуть унїю, одначе під властию митрополита, чи епископа своєї дїецезії”.

„Коли б з Греції замишляли ся якісь інтриґи, або виходили якісь письменні клятви (екскомунїкації), просимо їх зовсїм не пускати в державу й. к. м. і на всякі такі проби уставити кари, аби унїя не була підкопана аґітацією серед народу, бо й тепер є богато таких, що уперто противлять ся її, і з того могла б вийти внутрішня війна між підданими держави. Пильно треба запобігти, аби архимандрити, ігумени, сьвященнки й иньші церковники нашого обряду, які б нас не схотїли слухати, не могли сповняти нїяких церковних функцій, а також аби заграничні епископи або монахи, що приходять з Греції, не відправляли нїяких духовних чинностей, инакше ся унїя не буде мати нїякого значіння. І як тепер зачуваємо, що деякі люде удали ся в Грецію, аби дістати там церковні гідности й потім, вернувши ся, старшувати над духовенством і над нами свою юрисдікцію розпростирати, просимо й. кор. милость зарядити на границях держави, аби в наші краї нїкого не припускали з юрисдикцією чи з екскомунїкаціями, бо инакше з того вийде велике замішаннє між пастирями й вірними”.

Сї артикули, як бачимо, кидають цїкаве сьвітло на церковні відносини і на становище владиків-унїятів. Подвижники унїї вперед забезпечали себе не тільки зі сторони якихось кроків патріархата, а й від опозиції зі сторони самого підвластного духовенства й своїх вірних [13]).

З сими новими артикулами й декляраціями унїї відпоручники владиків — Терлецький і Потїй ставили ся в Кракові з початком липня (с. с.). Свої жадання, висловлені в тих артикулах, вони предложили в части папському нунцієви — що належало до папи, в части королеви [14]); в деяких справах — як от що до місць в сенатї, вони просили папу вплинути на короля, аби прихильно полагодив ту справу. Нунцій признав, що доґматична сторона вповнї відповідає вимогам фльорентийського собору, отже вповнї коректна; жадання більш практичної натури подиктовані вповнї розумними мотивами, так що без сумнїву будуть папою прихильно прийняті; що до точок, які залежать від короля, то нунцій буде просити папу вставити ся за ними у короля [15]). Король в справах йому предложених видав грамоту [16]), в котрій давав згоду на ті петиції — деякі одначе відкладав до повного переведення унїї (як порядок номінації на духовні уряди), иньші полишав

до ухвали компетентних чинників (місця в сенаті владикам може признати тільки сойм, а що до делеґації до трибуналу мають вони порозуміти з католицьким духовенством); що до заборони обертання православних монастирів і церков на католицькі заявив, що може се заборонити тільки в королївщинах, але не в приватних маєтностях. Разом з тим на ново видав він, в дещо зміненій формі, грамоту свою з 1592 р., де забезпечав владикам, які, приставали до унії, безпечне держаннє урядів своїх до смерти й оборону від клятв чи яких небудь репресій зі сторони патріархату чи яких иньших інстанцій [17]). Тогож дня виданий був наказ пограничним старостам, аби не перепускали до Корони владиків з Греції, арештували їх і їх листи та відсилали до короля [18]). До митрополита король виладив лист. де похваляв його рішеннє, посьвідчене Потїєм і Терлецьким, приступити до унії, „аби не бути більше послушним поганській неволї", й заповідав сповненнє його бажань [19]).

На бажаннє скликання православного собору в справі унії, переказане Потїєм від Острозького, король не пристав. В листї до Острозького Потїй поясняв, що він і Терлецький упоминали ся у короля собору і без того не хотїли їхати до Риму, бо „то єще не конецъ, бо сми то толко самыхъ себе упевняючи спасали ся, але идетъ тежъ намъ о овцы Христовы паствы нашей, абы и тыи зъ нами згодили ся". Коли вони представили королеви, як головний мотив, каже Потїй, що Острозький, „яко найпреднЂйшій филяръ и оздоба церкви божей тоєй релЂи нашей будучи", також жадає собору, то король мовляв уже був також годив ся, але потім „нЂкии новины" були причиною того, що король відступив від сього рішення й казав владикам їхати до Риму як найскорше без собору [20]). В Антиризисї поясняєть ся, що тими „новинами" були вісти про опозицію, яка підіймала ся з усїх боків на унію (в тім і від кн. Острозького); король мовляв заявив готовість скликати собор лише в такім разї, коли б кн. Острозький дав докази, що хоче того собору для переведення унії (а не для опозиції її), инакше казав владикам їхати просто до Риму [21]). Нема сумнїву одначе, що Терлецький і Потїй самі не обставали за собором, знаючи настрій суспільности — що такий собор послужить лише орґаном загальної опозиції унії, і справа собору була пересуджена вже й без тих новин. Натомість — правдоподібно за порадою Потїя [22]), виладив король до Острозького лист, де старав ся приєднати старого князя до унії. Подаючи до відомости йому, яко чоловіку „въ той

религЂи въ панствахъ нашихъ передному", про наверненнє до унії православних „пастирів", він висловляє надію, що князь, „который того завше, яко маємъ вЂдомость, передъ тымъ зычилъ собЂ за часовъ своихъ дочекать", утїшить ся тою вістею і з свого боку поможе владикам в справі унії. Та не покладаючи ся в дійсности на такі уніятські симпатії князя, король далї починає розвивати перед ним потребу й користь унії, а вкінцї звертаєть ся до справи проєктованого князем собору: король не годить ся на сей проєкт, бо такий собор непотрібний, коли вже владики заявили ся за унією — „бо дбати про спасеннє належить до їх пастирської власти і ми за ними як за пастирями повинні йти, не питаючи ся, але чинячи, що вони кажуть, коли їх дух божий дав нам за провідників тут за нашого житя". Що більше, такі з'їзди звичайно утруднюють, а не улекшують справи. Зрештою переговори з князем в справі унії король поручая своїм відпоручникам, яких заразом висилав до нього, й ще раз „пильно жадає", аби князь поміг владикам в їх замірах „і мав їх в поважанню як своїх пастирів" [23]).

Та диктуючи королеви сю грамоту; владики ще не мали понятя, о скільки напружена була опозиція унії у старого князя. Відай не знали вони ще того удару, який задав він сїй справі під час подорожи відпоручників до Кракова. На той час був визначений з'їзд у князя відпоручників львівського брацтва з Балабаном: обі сторони здали ту справу „на поміркованнє" Острозького [24]); думаю, що се була ініціятива Балабана, як показує його дальше поведеннє, і що се був перший крок його назад. Конференція на разі не дійшла кінця, бо вийшло непорозуміннє що до місця з'їзду. Але під впливом переговорів з князем, під вражіннями опозиції унії, яка підіймала ся наоколо, Балабан рішучо завагав ся в своїх уніонних плянах, а до того може й бажаючи прихилити до себе князя в тім спорі з братчиками, почав запевняти князя, що його імя тільки per nefas фіґурує в „списах" унії, що ціла та справа вийшла з підступу Терлецького (з котрим Острозький був посварений), і т. д. Вкінцї на бажаннє князя заявив готовість зробити в сїм дусї публичну декларацію, і дня першого липня ставив ся перед володимирськими ґродськими книгами і тут в присутности кн. Острозького (що був старостою володимирським) і численних шляхтичів заявив, що він не давав свого підпису на декларації унії. По його словам, на соборі в Берестю 1590 р. їх четверо владик (Терлецький, Пелчицький, Збируйський і Балабан) дали Терлецькому чотири „мамрамы подъ печатми и подписми рукъ нашихъ", аби на них виписати скарги до короля і сенаторів на утиски

православних; так само в Сокалї, з'їхавши ся з поводу „обтяжливостей" від митрополита, вони знову дали Терлецькому блянкети для виладження листів „о кривды и долегливости". Тим часом Балабан тепер довідуєть ся, що Терлецький на тих „мамрамах" понаписував що иньше і з того вийшло якесь „постановене над порядокъ и звычай закону релии греческоє", против котрого Балабан протестує, як против незаконного, бо воно стало ся „без позволення і відомости наших старших духовних — патріархів, без синоду всього духовенства й всїх станів сьвітських людей і виднїйших старинних домів нашої релїґії, без котрих відомости й позволення не можемо нїчого робити й постановляти" [25]).

Розумієть ся, Балабан оповідав байки, що в Берестю в 1590 р, і в Сокалї 1594 р. не було мови про унїю й Терлецький пописав ті декляраціï без відомости й згоди владиків; Балабан використав для сього факт, що на тих з'їздах дані були владиками блянкети з підписами й печатками [26]) й видумав з того історію про фальсифікацію унїї. Се не перешкодило місяць пізнїйше Копистенському повторити ту саму історію й занести подібну ж протестацію перед перемишльським ґродом буквально повторяючи оповіданнє Балабана [27]). Репротестація Збируйського, яку він поспішив ся занести против оповідання Балабана [28]), не зробила, очевидно, враження, невважаючи на вповнї льоґічну й сильну арґументацію. Тим часом Балабанова байка про сфальшованнє унїонних декляраций була підхоплена противниками унїї й потім спопуляризована для цїлого ряду столїть автором Перестороги [29]). Незалежно від того самий факт публичного відступлення від унїї двох владиків був для неї тяжким ударом.

З кінцем липня кн. Острозький видав згаданий вже вище свій окружник про унїю [30]). Для ширшого розповсюднення він був надрукований і мусїв зробити сильне вражіннє як тою маєстатичністю, з котрою виступав тут старий князь в ролї призначеного вожда й старшини православних, так і силою тону. „Константинъ божією милостю княжа Острозскоє", засьвідчуючи перед всїми свою повсечасну вірність православию, як чоловік, котрого чужі й свої „нѢкако въ здѢшнемъ краю за началника въ православію менять", уважає своїм обовязком остерегти православних перед зрадою владиків, про котру дістав він тепер певну відомість — що митрополит і епископи, „тьмою сластолюбія помрачивши ся", вирікли ся

східньої церкви й приступили до латинників, продавши своїх вірних як Юда, і тільки ще таять ся з тим, „кожею лицемЂрія своєго яко овчыною закрывающе въ себЂ внутреного волка”. Він взиває всїх православних енерґічно противстати сьому замислу, запевняючи, що така опозиція не дасть йому здійснити ся, бо закони держави, оборонюючи всякі конфесії, послужать обороною й православним, коли вони рішучо встануть в оборонї своєї віри і не підуть за зрадниками. „Щож бо може бути більше безстидним і беззаконним, як се, що шість чи сїм чоловіка, змовивши ся по злодійськи і вирікши ся своїх пастирів, сьвятїйших патріархів, котрими були поставлені, важать ся відривати від істини й тягнути за собою в погибіль всїх нас правовірних, вважаючи за якихось безсловесних?” З свого боку князь приобіцює стати „при благочестию”, доки його лише стане, й ширшими виводами від писания заохочує всїх вірних витрівати в правдї й вірі (оповіщеннє взагалї писано стилем церковних послань, як від якого голови церкви).

Свою рішучість „стояти при благочестіи” старий князь слїдом задокументував актом, якого, певно, не надїяли ся від сього чоловіка, взагалї активністю й ініціативою зовсїм не визначного. В серпнї (21-26) відбував ся з'їзд протестантів Польщі й Литви в Торунї; на сей з'їзд Острозький вислав свого післанця з грамотою, де сповіщаючи зібраних (чи властиво — уважаючи вже за загально відому річ) про приступленнє владиків до унїї, представляв се так, що тих владиків, мало обачних і мало учених, підійшли латинники, та висловляючи переконаннє, що православні повинні йти разом з протестантами против католицьких інтриґ і нельояльного поведення короля, що ломить свою присягу релїґійної толєранції, взивав протестантів до спільної й солїдарної акції з православними. Князь запевняв їх, що при солїдарнім й енерґічнім опорі, правительство не відважить на нїякі насильства супроти них: сам він, князь Острозький потрапить привести з собою коли не двадцять, то напевно пятнадцять тисяч людей; пани-протестанти з Литви потраплять також поставити значні сили; як би прийшло „на квалть”, то латинники могли б взяти гору не числом людей, а хиба числом ксьондзівських кухарок, іронїчно додає старий князь. Запевняючи свою давню прихильність протестантам і спільність інтересів, а навіть і релїґії(!) православних і протестантів, він запрошує протестантів взяти також участь в проєктованім соборі православних через своїх відпоручників [31]).

Сей різкий виступ і роздражнений тон листу, очевидно, треба толкувати невдоволеннєм і гнївом князя з причини, що король відмовив згоди на скликаннє православного собору в справі унії, про що незалежно від владиків просив короля і сам князь через канцлєра литовського Сопігу, що пробував тоді в Кракові [32]). Правительство показувало замір безоглядно підперати унію, не допускаючи загал православних навіть до голосу в сїй справі, і старий князь був до живого обурений таким маневром. Над сподїваннє скоро копія сього листу Острозького дійшла до рук правительства, й Сопіга в відповідь на попередні листи Острозького поспішив остеречи його й пострашити, що його лист на протестантський з'їзд, „нерозсудно й неуважно писаний, повний бунтівських гадок", дуже розжалив короля й може для Острозького принести дуже прикрі наслїдки [33]). Але пробуючи застрашити князя й тим відвести його від опозиції, правительство само було дуже сильно занепокоєне такими різкими виступами його, загальною опозицією і особливо — сим союзом православних з протестантами, заманїфестованим на торунськім з'їздї, де посол Острозького зголосив ся також як відпоручник шляхти українських воєводств, отже афішував офіціальне зближеннє православної шляхти з протестантською [34]). Бояли ся яких небудь насильних виступів против владиків-уніятів, і Сопіга в своїм листї згадував про поголоски, що кн. Острозький, загнївавши ся на владиків, особливо на володимирського і луцького, хоче позабирати їм маєтности й „настає на їх здоровє", та остерігав Острозького, аби не важив ся того робити, бо король, як оборонець духовенства, потрапить відімстити всякі кривди, як би були зроблені комусь з владиків.

Під впливом таких трівожних вістей король в серединї вересня скликав на конференцію мінїстрів, декотрих сенаторів і нунція, і предложив їм під розвагу, чи кінчити справу унії й висилати владиків до Риму, чи здержати ся? Всї зібрані одноголосно заявили ся, аби подорож до Риму відложити й зачекати, аж кн. Острозький прохолоне й займе супроти унії прихильнїйше становище [35]). Такого змісту листи вислано до Потїя й Терлецького, але вони не застали вже владиків: ті були вже в дорозї до Кракова й ставили ся там кілька день по конференції. Тодї король скликав нову конференцію і ще раз поставив те ж питаннє. Голоси, присутних сим разом подїлили ся. Одні далї противили ся дальшій акції: вказували на зріст впливів виленського

брацтва в білоруських краях Литви, на загальну опозицію унії, на той факт, що Русини вже вислали листи до патріарха про останні події, просячи скинути з урядів митрополита і владиків; по їх словам, Острозький держав на поготові компанію з 150 їздців, що мали зловити владиків, як би вони поїхали до Риму, й забити їх; вони радили наперед скликати собор, і як би була небезпека, що кн.Острозький поведе його против унії, то зложити собор вселенський, зложений з відпоручників східньої й західньої церкви [36]), бо инакше, з таким скороспішним запровадженнєм унії, може легко прийти до роздвоєння Руси. Другі доводили, що кн. Острозький не потрапить викликати ніякого розруху: королївська власть досить сильна, аби тому запобігти; Русини не можуть скаржити ся на якийсь утиск, бо самі їх пастирі бажають унії; отже не зволїкати з депутацією до Риму, бо собор лише протягне час, користні обставини проминуть, а не знати, чи пізнїйше знайдуть ся королї так прихильні унії, як нинїшнїй. Вкінці закликано на нараду обох владиків, Потія й Терлецького, й запитано, чи певні вони що до митрополита, шляхти й людей? Владики відповіли, що епископи всї з ними; духовенство піде за ними — принаймнї в їх епархіях; з шляхти богато заявляло їм свою готовість приступлення на унію і тільки тому не хочуть дати декларації на письмі, аби справа не була передчасно розголошена. Вони противили ся тому, аби справу переривати на півдорозї: се тільки ослабить її, а патріарх скине їх самих з уряду за переговори про унію [37]). Нема що оглядати ся на прецедент з Ісидором, бо той був сам, а їх богато, і мають за собою прихильного унії короля; коли король візьме владиків і уніятське духовенство в свою оборону, зрівняє їх з латинським духовенством, а людність запевнить, що унія не приносить з собою відступлення від давньої віри (!) і не зміняє обряду, то справа піде инакше ніж за Ісидора. Супротив такої заяви конференція рішила, що владики мають їхати зараз, а король спеціальним універсалом має заспокоїти Русь. Не тратили надії ще прихилити до унії й кн. Острозького; вибрано депутацію до нього, а й сам нунцій заявив готовість їхати до князя, „бо як його прихилимо, то вже не буде трудности" [38]).

Відповідно до сього рішення, владиків виряжено зараз до Риму [39]), а король ще перед їх виїздом (очевидно — з їх участию) видав універсал, де оповіщав про приступленнє до унії владиків з митрополитом на чолї і про свою радість з сього поводу, що укоронувала його давні бажання і змагання

до прилучення до римської церкви тих підданих, які були від тої одности відпали (похопивши ся, що таке підчеркненнє його участи може бути витолковано на некористь унії, він додає слідом: „одначе не більше нїж скільки королївській власти годить ся постарати ся в такій справі — як ласкавий батько звик своїх дїтей з доброї волї й ласки прихиляти до всього доброго”). Се прилученнє, поясняв він, має стати ся з задержаннєм обрядів грецької церкви: про се просити поїхали вже владики до Риму й безперечно то осягнуть; король підносить се тільки для того, аби на сїй точцї не було нїяких непорозумінь, які б могли утруднити сю справу й остерігає від всяких кривих толковань [40]).

Таким чином справа унії мала дальше вести ся проломом, чи за згодою чи без згоди вірних руської церкви.

Примітки

[1]) Оповіджені Балабаном історії про „мамрани”, на котрих нїби то мали бути вписані скарги до короля, а натомісць були вписані Терлецький унїонні декляраціï берестейська і сокальська, розумієть ся, не варті довіря. Але що таки „мембрани” дійсно видавали ся владиками і були в розпорядженню проводирів унії, се не підлягає сумнїву: Збируйський в своїй репротестації каже, що на з'їздї в Сокалї було дано Терлецькому кілька „мембранів” з підписами і печатками в справі унії і для скарг на митрополита (Акты вил. ком. XIX с. 367). В митрополичім архиві заховало ся до наших часів кілька таких мембранів — порожнїх аркушів з підписами, або з самими тільки печатками (див. у Макарія с. 589, пор. Описаніе документовъ архива западнорус. митроп. ч. 155). В реєстрі майна Кирила Терлецького, спорядженім 1596 р., вичислені „мемраны духовныя на унію и зъедноченіє съ костеломъ римскимъ”, числом шість, з них три з підписом владик луцького, пинського, львівського і холмського (Акты Ю. З. Р. І ч. 218). З тих деклярацій, які ми маємо, за таку вписану пізнїйше треба признати деклярацію з датою 27 серпня 1595 р., в Луцьку, підписану чотирма владиками — участниками сокальського з'їзду (луцьким, перемиським, львівським і холмським).

[2]) Акты Зап. Рос. IV ч. 64 (з 5 мая l595).

[3]) Номінацію дістав вже по смерти Пелчицького 22 вересня (Акты Зап. Рос. IV ч. 85), але мусів уже перед тим мати якусь експектативу як Загоровський.

[4]) Акты Зап. Р. IV ч. 66.

[5]) Про се Збируйський в своїй репротестації 1. с.

[6]) Підписи вказують на час підписання — середину 1595 р., коли Григорий мав уже номінацію на владицтво полоцьке (по 5 мая); Гоголь раз підписаний як архимандрит, і другий раз: „тотъ же Иона Гоголь нареченный епископъ пинскій и туровскій”, так на обох деклтяраціях; між першим і другим підписом, очевидно, дістав він номінацію (експектативу). Дата другої декляраціі — 12 червня, думаю, вказує на час, в якім більше меньше були підписані обидві декляраціі.

[7]) Близше час означити годі. Жукович (с. 125) звязує сю конференцію з подорожию Терлецького до короля в лютім, я ж сумніваю ся з огляду на те, що Терлецький на конференції виказав ся вже повновластю митрополита.

[8]) Ся Umowa duchowieństwa łacińskiego i ruskiego друкована у Гарасевича с. 175 і знову в Временнику ставропиг. института за рік 1896, Возникновеніє церковной берестейской уніи (кілька документів виданих А. Петрушевичом) с. 139. Більше точок містить зміст поданий у Островского (Dzieje i prawa kościoła polskiego III вид. 1793 р. с. 387-8), з відкликом до „рукописей руських”, „рукописей митрополичих”.

[9]) Текст в офіціальнім латинськім перекладі (потвердженім Потїєм) у Тайнера III с. 234-6, порівняти тексти предложені владиками в Кракові у Гарасевича с. 178-185.

[10]) Ширше мотивовано в краківськім тексті — у Гарасевича 1. с.

[11]) Також против калатання в калатала замість звонів.

[12]) Відгомін заборон львівських, що мабуть траплялись і де инде.

[13]) Впадає в око, що сї артикули, хоч вони мають дату 1 червня, підписали не всї владики, як декларацію з 12 червня, а тільки митрополит, Терлецький, по нїм Гоголь як архимандрит кобринський, Потїй і вкінці Пелчицький. Не кажучи про давний порядок підписей, насуваєть ся питаннє — чому не всї? Чи списано артикули пізнїйше, і в поспіху не можна було зібрати підписів, чи була певна опозиція?

[14]) В такій роздїльній формі, з деякими відмінами, видруковані вони у Гарасевича, разом з відзивом нунція — с. 178 і далї.

[15]) Відзив нунція з датою 1 серпня (нов. ст.) ibid. с. 181.

[16]) З датою 2 серпня — Апокризис с. 1138, Акты Зап. Рос. IV ч. 79, Гарасевич с. 88.

[17]) Акты Зап. Р. IV ч. 78 (дата 28 липня).

[18]) Апокризис с. 1179-80, Monum. confr. ч. 374.

[19]) Акты З. Р. I V ч. 77.

20)Апокризис с. 1066-8 (лист з 5 серпня).

[21]) Антиризис с. 635-7.

[22]) Суджу з деяких подібностей з попереднїми листами Потїя до Острозького.

[23]) Акты Зап. Рос. IV ч. 76.

[24]) Акты Зап. Р. IV ч. 72; через непорозуміннє тексту виводять, що Балабан був уже перед тим у Острозького: документ того не каже.

[25]) Архивъ Югозап. Рос. I. I ч. 109.

[26]) Див. вище с. 584. Супроти сього задалеко йде нпр. др. Франко признаючи, що Балабан взагалї нїяких мембранів не підписував (ор. с. с. 17).

[27]) Видано в Kwartaln. histor. 1896 с. 569 (дата 18 серпня).

[28]) Видана в Актах Виленской коммиссіи т. XIX ч. 365 (8 серпня 1595).

[29]) Критика його оповідання в працях Франка, Студинського, Прохаски. Найбільше влучно збив одначе виводи Балабана Збируйський, вказавши; що коли йшла мова про скарги на утиски православній церкві, зовсїм не зали чого давати на се блянкетів чотири владики осібно від митрополита й иньших владиків.

[30]) Окружник сей, в друкованім примірнику, з датою 25. VII. 1595 згадує Supplementum Synopsis — Архивъ Югозап. Рос. І. VII с. 585. В Актах Зап. Рос. (IV ч. 71) воно видано з копії з датою 24 червня; першу дату справедливо боронить Жукович ор. с. 152. Про сей окружник очевидно згадує Сопіга в листї до Острозького (як низше), що князь друкує унїверсали pełne sedycyi i szkalowania.

[31]) Друковано в Антиризисї с. 641, мабуть з лихої копії (хоч і сам оригінал таки, видко, не визначав ся гарним стилем).

[32]) Лист Сопіги, як зараз низше.

[33]) Друкований в початку в Антиризисї с. 655 і далї, новійше в Archiwum domu Sapiehów ч. 144 (дата 10. IX).

[34]) Дневник з'їзду у Лукашевича Dzieje kościołw wyznania helweckiego w Litwie I с. 96.

[35]) Витяг з невиданої реляції нунція Маляспіни з 15. IX (з актів ватиканських) у Ліковского с. 150.

[36]) Не знати, які властиво вигоди обіцювали собі вони від такого собору: чи надіяли ся, що грецьке духовенство можна буде потягнути за унїєю (нпр. підкупом), чи переголосувати противників голосами латинських духовних?

[37]) Цікаво порівняти се з листом висланим Потієм до Острозького перед виїздом до Кракова (23/VIII): він заявляв, що дуже не хотів би їхати до Риму в такій ситуації й всю надію має на Острозького, що той своїм

жаданнєм собору відтягне сю депутацію й дасть можність Потїю „виплисти” з того всього (Апокризис с. 1062); він просив Острозького ще раз спробувати просити собору: наслїдком того може й було згадане вище посольство Острозького до Сопіги.

[38]) Реляція нунція з 22. IX — у Ліковского с. 150-2.

[39]) Дату від'їзду записує Велєвіцкий I с. 205 — 26 вересня н. с.

[40]) Архивъ Ю. З. Р. І. І ч. 114.

ПОТІЙ І ТЕРЛЕЦЬКИЙ В РИМІ, ПУБЛИЧНА АВДІЄНЦІЯ 24 ГРУДНЯ, ПОВОРОТ ВЛАДИКІВ І ПАПСЬКІ ЛИСТИ В СПРАВІ УНІЇ. АҐІТАЦІЯ ПРАВОСЛАВНИХ ПРОТИВ УНІЇ, ПРОТЕСТИ ЇХ НА СОЙМІ 1596 Р., БРАК ПОМОЧИ ЇМ З ПАТРІАРХАТУ, ПРОТОСІНКЕЛ НИКИФОР І ПРИЇЗД ЙОГО НА РУСЬ. РОЗПИСАННЄ СОБОРУ. З'ЇЗД В БЕРЕСТЮ, СФОРМОВАННЄ ПРАВОСЛАВНОГО СОБОРУ, ПЕРЕГОВОРИ ЙОГО З УНІЯТАМИ Й УТВОРЕННЯ ДВОХ ОСІБНИХ СОБОРІВ, ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО СОБОРУ Й ЙОГО АКТИ, ПРОГОЛОШЕННЄ УНІЇ УНІЯТСЬКИМ СОБОРОМ І ПРОТЕСТИ ПРАВОСЛАВНИХ, КОНТРОВЕРЗІЯ ПРО ПРАВОСИЛЬНІСТЬ СОБОРІВ, ЗАКИДИ КАТОЛИКІВ І УНІЯТІВ ПРАВОСЛАВНОМУ СОБОРОВИ І ЙОГО КАНОНІЧНЕ ОПРАВДАННЄ. ЗАХОДИ ПРАВОСЛАВНИХ КОЛО ЗНЕСЕННЯ УНІЯТСЬКОЇ ЄРАРХІЇ, СТАНОВИЩЕ КОРОЛЯ, ВІДНОВЛЕННЄ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄРАРХІЇ Й РОЗДІЛ ЦЕРКВИ ПРАВОСЛАВНОЇ Й УНІЯТСЬКОЇ.

Потїй і Терлецький, як писали Балабану [1]), їхали з Кракова до Риму сїм тижнїв, „спішно й уставично їдучи”, і по „великих працях і трудах” стали в Римі 15 падолиста. Прийнято їх там, як вони хвалили ся, з великою гостинністю: дали їм на мешканє якийсь палац в сусїдстві папської резіденції, „охендожне обитємъ и всякими потребами украшоный”, й щедро постачали все потрібне до житя. Скоро по приїздї вони були прийняті папою на приватній авдієнції й предложили йому привезені акти

унії [2]) і рекомендаційні листи від короля й деяких католицьких біскупів польських. З прийнятя були вдоволені — „принялъ насъ яко отецъ ласкавый дЂтки своє, съ такою милостю и ласкавостю несказаною”. Але з офіціальною авдіенцією для приймлення „послушенства" вийшла проволока: даремно владики принагляли — на се від папи приходила відповідь: „вы опочинте собе добре по той дорозе”. Так потянуло ся на півтора місяця. Що було причиною такого зволїкання, лишаєть ся незвістним. Окрім розважування актів унії, привезених владиками, і реляцій, присланих з Польщі, в курії могли чекати додаткових відомостей і пояснень звідти. Так припадком довідуємо ся, що польське правительство, з початку протививши ся скликанню православного собору, пізнїйше внесло представленнє до папи, де обставало за скликаннєм собору й доводило його можливість з канонїчного погляду й потрібність для успіху справи [3]).

Цікаве становище, яке зайняла курія супроти тих умов і точок, на яких українські владики хотіли получити ся з римською церквою. Ми знаємо, як довго і старанно виробляли ся сї „артикули”, яку вагу привязувано до них (декляраця 12 червня нпр. виразно заявляє, що відпоручники мають віддати папі послушенство лише в такім разї, коли руська церква буде полишена по давньому при вірі й обрядах своїх, а деякі точки артикулів підношено як основні підстави здійснення унії). Але хоч в особі папи Климента VIII засїдав на папськім престолї чоловік, що був давнїйше нунцієм в Польщі й мусїв розуміти дражливі обставини, в яких переводила ся унія [4]), курія вповні злегковажила собі домагання владиків і спеціальні обставини руської церкви. Руських владиків взяли під звичайний шабльон, який був вироблений для тих, що переходили з грецької віри на латинську, і по тому шабльону перевели приступленнє їх до латинської церкви [5]).

По перегляді предложених владиками актів унії осібною комісією, делєґованою від папи, казали владикам вирікти ся й осудити всї єреси, хиби і схизми, які ділили їх від латинської церкви. Коли вони се вчинили й заявили готовість прийнятиісповіданнє віри по формулї прийнятій для „Греків”, і зложити послушність папі, від себе й иньших епископів nationis Russorum seu Ruthenorum, як їх звуть папські протоколи, папа зарядив публичну авдієнцію на 23 грудня в салї Константина, однїй з найпараднїйших саль Ватикана. О год. 21 (девятій) папа засїв в нїй на переноснім тронї під балдахином, в сьвяточнім убранню, окружений численними кардиналами, иньшим духовенством, послами й визначними гістьми. Перед сей пишний збір папа казав впровадити обох владиків, і церемонїмайстер ввів їх разом з їх двором і приділеним їм товмачем, львівським канонїком Лукою. Ввійшовши, вони по прийнятому церемонїалу зробили три „реверанси” [6]), потім приступивши до папи уцїлували йому ноги, і тодї Потїй сказав в кількох словах по латинї про цїль свого посольства й передав акти унії. Потім церемонїмайстер вивів їх поза трібуну, де сидїли кардинали, й поставив в салї, а за ними стояв на колїнах їх двір і товмачі. Потім канонїк виленський Волович, що знав руську мову, відчитав декларацію унії (з 2 грудня) в оригіналї, а секретар папський в латинськім перекладї, і так само потім декларацію з 12 червня. При читанню владики кланяли ся й ставали на колїна, віддаючи послушність папі. Потім секретар папський відчитав відповідь папи, де той заявляв

готовість припустити владиків в союз римської церкви й прийняти їх послушність. Тоді владиків, з тимиж реверансами, приведено знову до папи до присяги. Маючи в руках підписані ними наперед ісповідання віри (iuxta formam Graecis ad unitatem sanctae romanae ecclesiae venientibus praescriptam), вони зложили професію католицьких доґматів (з тридентськими постановами включно), за себе й за иньших владиків, за котрих ручили, що вони також сю професію приймуть і ствердять своїми підписами. Потій прочитав її по латинї, а по руськи прочитав в його імени Волович; Терлецький (що по латинї не вмів) прочитав її по руськи, а канонїк Лука — по латинї за нього. Положивши руки на евангелиє, владики принесли на ті професії присягу. Потім вони знову були припущені до папських ніг, по чім папа обняв їх і уцїлував, промовивши кілька слів (в листї до Балабана владики наводять з сеї промови фразу, сказану папою: не хочу я над вами панувати, але ваші немощі й кривди на собі носити). Великий сповідник і інквізітор з поручення папи удїлив владикам і їх дворови загальне розгрішеннє з усїх вин, яким підпали через своє пробуваннє „в схизмі", і дано власть владикам удїлити таке ж розгрішеннє иньшому епископату, духовенству й вірним на Руси, які приступлять до унїї. Вкінцї припущено до уцїловання ніг папських двір обох владиків і папа, давши загальне благословеннє, закінчив церемонію.

Другого дня папа правив сьвяточну вечірню у св. Петра; владики брали участь в нїй в своїх ризах, і пава посадив їх коло себе. На Різдво Потій правив лїтурґію в грецькій церкві при колєґії Атанасія, а другого дня Терлецький, й висловляли своє вдоволеннє з тої чистоти, в якій задержано тут грецькі церемонії [7]). Вони пробули потім в Римі ще більше як місяць і далї тїшили ся ріжними гонорами. Між иньшими, як каже автор „Перестороги" [8]), під їх наглядом видрукована була книжка про новий калєндар, з пасхальним ключем, — заховані фраґменти її дійсно носять дату: „(в Р)име, (в дру)карьни Апостольской Ватыканьской, року Божего тисеча фчѕ" [9]). В память прилучення Русинів папа казав вибити медаль з написом: Ruthenis receptis; на нїй представлена сцена зложення я послушенства" папі [10]).

З початком лютого н. ст. владиків відправлено. З дня 7 лютого маємо ряд папських грамот, адресованих до митрополита й иньшого руського духовенства, до короля, до виднїйших польсько-литовських сенаторів,

духовних і сьвітських. Митрополита папа повідомляє, що прийняв в союз римської церкви епископів руських, поручає митрополиту по повороті владиків-відпоручників скликати синод, на котрім би й иньші прийняли католицьку професію по тій же формулї, і ті їх записи наказує прислати до папського архиву [11]). Иньшою грамотою [12]), два тижнї пізнїйше папа позволив митрополиту, відповідно до звістних нам жадань, сьвятити епископів на спорожнені катедри, а на посьвященнє митрополита брати лише позволеннє з Риму. Королю папа поручив також скликаннє того собору, для формального довершення унїї; сам поминувши домагання владиків (з виїмком лише тої справи ставлення епископів), він за те горячо поручав королеви сповнити ті прошення їх, які належали до правительственної власти, особливож просив, в інтересах унїї, допустити їх до сенату. Про се ж просив він в своїх листах до сенаторів. З них особливі заслуги коло переведення унїї папа признав звістному нам біскупу Мацєйовскому [13]).

З початком марта владики були вже дома [14]); належало приступити до довершення унїонної справи.

Ті близько півроку, що зайняла депутація владиків до Риму, українські й білоруські землї були ареною дальшої неустанної аґітації против унїї. Тепер, коли стало ясним становище владиків в сїй справі, православні змагають до скликання собору, який би осудив таке незаконне поступованнє владиків на власну руку і усунув би їх. Для скликання собору треба було дозволу короля; для позискання соборови такої власти супроти самовільних владиків треба було участи патріархату. В сих напрямах і роблять заходи православні (я на разї беру лише те, що дотикає безпосередно самого процесу витворення унїатської церкви, огляд самого суспільного руху відкладаючи на пізнїйше).

За згодою короля митрополит при кінцї жовтня був скликав собор на 25 січня с. с. 1596 р. до Новгородка; в митрополичім оповіщенню, яке маємо, скликаннє мотивуєть ся домаганнєм кн. Острозького такого собору „всимъ вобецъ такъ духовного яко и свѢтского стану людемъ” супроти самовільної депутації владиків до Риму [15]); отже справа унїї мала бути головним предметом собору. По причинам, досї невиясненим [16]), православні одначе не взяли участи в нїм, не використали його для якоїсь манїфестації против

унії, як також і з уніатсько-католицької сторони не використано його, і він мов би per tacitum consensum пройшов зовсім незамітно, при невеликім числї участників, зайнявши ся спором митрополита з виленськими сьвящениками і Балабана (присутного на сїм з'їздї) з львівським брацтвом 17). Православні, з'іґнорувавши сей собор з якихось причин, що робили його ареною непридатною для їх цїлей, зробили такою ареною сойм, скликаний на день благовіщення 1596 р. На соймиках воєводств Волинського, Київського, Браславського, Руського і декотрих повітів в. кн. Литовського шляхта поручила своїм депутатам заложити на соймі протест против самовільного вчинку владиків, які на власну руку, без згоди й позволення старших духовних, шляхти і поспольства зголосили своє приступленнє до унії й підтягають під неї иньше духовенство й нарід, та наказали послам жадати відобрання від них урядів й іменовання на їх місце осіб, які зістають ся в послушенстві грецької церкви. На соймі дійсно були поставлені сї протести й домаганя до правительства послами і декотрими православними сенаторами. Ідучи за гаслом, проголошеним Острозьким на торунськім з'їздї, вони йшли при тім разом з протестантськими елєментами сойму, що домогали ся заховання релїґійної свободи, проголошеної конфедерацією 1573 р.: православні й свою справу підтягали також під постанови сеї конфедерації, скаржучи ся на відміни, які впроваджують в їх релїґії силоміць владики і правительство 18). Одначе представлення православних, хоч і поперті протестантами, не знайшли послуху у короля, і їх виступи тільки загальмували діяльність сойму, не осягнувши ніяких позитивних результатів. Тому остатнього дня земські посли з українських і білоруських земель і кн. Острозький з поміж сенаторів зложили заяву, що з огляду на нарушення їх релїґії, вчинені владиками-уніатами через признаннє головою церкви папи, пiдданнє православних під власть папі й відірваннє від патріархату, відміну в деяких артикулах віри і зміну калєндаря, вони і їх братя шляхта, що дала їм се порученнє, на далї тих „владиків-схизматиків”, (як вони їх називають), що їздили до Риму, і тих, які б пішли за ними на унію, не будуть уважати за своїх пастирів, в своїх маєтностях, над своїми пiдданими і церквами положеними в їх маєтностях, яко патрони їхнє позволять тим владикам-уніятам мати ніякої юрисдикції й власти, і при тій постанові будуть і на далї стояти. Такого змісту заяву кн. Острозький потім казав вписати в акти варшавського ґроду, а в імени земських послів уповажнений ними кн. Юрий Друцький-Горський, від котрого ґродський уряд варшавський протестації не прийняв, казав вписати

її до книг сусїднього ґроду радзєйовского [19]).

Не добивши ся від короля усунення владиків-схизматиків, православні мусїли в сій справі звернути ся до патріархату. Уже в звістках про краківські конференції з вересня 1595 р. бачили ми згадки про реляції, висилані православними до Царгороду з прошеннєм, аби владиків-униїатів скинено з престолів. Та обставини для православних досї були дуже некористні: з смертию Єремії, що наступила десь р. 1594, в патріархатї настало велике замішаннє; на патріаршім столї перемінило ся кілька осіб, що коротко й непевно сидїли на своїм становищі, аж десь 1597 р. почав правити патріархатом як тимчасовий заступник Мелетий Піґас, патріарх александрійський, і привів відносини до розмірного порядку [20]). Таким чином відси православні України й Білоруси не могли знайти помочи. Хоч потім протосінкел Никифор казав, що його вислав на Русь патр. Єремія наслїдком листу кн. Острозького [21]), але ся місія зістаєть ся досить сумнївною, і правдоподібнїйше думати, що Никифор не мав нїяких спеціальних поручень в українських справах (хиба якісь загальнїйші), а був запрошений з України, як особа, що могла компетентно розпочати канонїчний процес против владиків-униїатів, більше припадково, тому що трапила ся в сусїдстї в потрібну хвилю [22]).

Сей протосянкел Никифор був важною фіґурою в патріархатї [23]). Його осьвіта і конекси дали йому дуже впливову ролю. Він був ректором елинських наук в падуанськім унїверситетї, потім проповідником в Венеції; пізнїйше маючи великі впливи на султанськім дворі, зайняв важну позицію в управі патріархатом, з титулом протосінкела патріаршого трону. Два рази він був управителем — „містоблюстителем” патріархату, і 1592 р. синод патріархів признав йому патріарші компетенції, право засїдати зарівно з патріархами, президувати на всякого рода соборах, вище митрополитів і архіепископів (хоч сам він мав тільки титул архидиякона) і розвязувати всякі питання християнської науки [24]). В 1595 р. пробував він на Молдаві — приїхав туди з незвісною нам близше церковною місією і брав дуже живу участь в пріпетіях бурхливої тодїшньої молдавської політики. Відси в серпнї 1595 р. вперше обзиваєть ся він до наших православних в справі унїї, з поводу вістей про приступленнє владиків до унїї, й разом з молдавськими владиками взиває владиків вернути ся до православія, під

грозою скинення з престолів, а православним каже не признавати їх в такім разї за своїх пастирів [25]).

Поява в сусїдстві такого високого достойника, що на сїй грамоті своїй підписав ся завідателем патріархату й намістником патр. Єремії й виступив на чолї молдавських митрополитів і владиків, була дуже наручною для православних супроти дезерції їх власного епископату. Кн. Острозький звернув ся до Никифора з прошеннєм прибути на Русь; про се просили його православні і з иньших місць. Никифор справдї вибрав ся на Русь, до кн. Острозького. Але діставши через нового молдавського господаря Єремію Могилу запрошеннє від Замойского, аби їдучи до Острозького приїхав по дорозї до Хотина, щоб в деяких справах переговорити з Замойским, заїхав туди — й був там арештований і всаджений до вязниції. Се увязненнє в молдавських і польських кругах толковано зносинами Никифора з противником Могили, господарем Розваном. Никифор же бачив тут бажаннє польського правительства не допустити його участи в релїгійній боротьбі православних з унїєю [26]). Коли ми пригадаємо, як в тім часї трівожила владиків і з ними — прихильників унїї в правительственних сферах можливість якихось репресій зі сторони патріархату, то се об'ясненнє Никифора, супроти дуже неясних і змінчивих мотивовань його противників, дістає значну вагу. І дїйсно сим арештованнєм Никифора справі православних задано дуже болючий удар. Але що він дуже їм був потрібний, то заходи кодо увільнення не зістали ся без успіху — Никифор по кількох місяцях утїк з вязниції. Як се стало ся, про се інтересовані не розводили ся. Никифор на судї пояснив лише, що він поступив за прикладом ап. Павла: той утїк, спустивши ся в коші [27]). Більше мабуть міг би про се розповісти кн. Острозький, як се було, і скільки коштувало йому, але він не мав причини про се росповідати. Досить, що на найпильнїйший час, коли вийшов уже королївський унїверсал на зложеннє собору, Никифор уже був на Руси [28]).

Собор для довершення унїї, як ми бачили, був наказаний папою при відправі владиків. В листї до короля папа поручав йому постарати ся, аби Русини зібрали ся на сей собор як найчисленнїйше. І король незадовго по одержанню сього листу сповістив митрополита, що він має скликати на осінь, по сьвятї св. Михайла собор в Берестю (король каже, що його про се просило богато визначних людей, які прихиляють ся до унїї). Але

оповіщати сей собор король поручає митрополиту „не зараз" [29]). Сам король тільки місяць пізнійше видав універсал, де оповіщаючи про уложеннє унії владиками-делєґатами й заспокоюючи православних, що їх обряди й сьвята лишають ся без змін, повідомляв про своє позволеннє митрополиту на зложеннє собору і зазначував, що на той собор можуть прибути тільки католики й люде грецької церкви, а особи иньшої віри, або посторонні (заграничні) не мають приступу, та наказував не приводити з собою якоїсь „зъграи непотребноѢ" [30]). Се були перестороги з огляду на запрошеннє протестантам, дане ще торік Острозьким, на його погрози військом, та страхи від грецьких духовних, що могли на з'їзд бути спроваджені. Тому волинська щляхта з Острозьким на чолї вислала депутацію до короля, де вдячно приймаючи скликаннє собору просила, аби до нього були припущені й іновірці й хто небудь; спеціально бажали допущення Никифора і вкінці просили позволення, як би на соборі не прийшло до порозуміння — перенести справу до сойму. На сї бажання одначе король дав відповідь неприхильну [31]).

Термін собору став звістний тільки з оповіщення митрополита з кінцем серпня — визначено його на 6 жовтня стар. стиля, на день св. Фоми [32]). Никифор за сей короткий час доложив старань, аби православна сторона була на соборі представлена можливо поважно: він запросив протосінкела александрійського патріарха Кирила Люкаріса [33]), спровадив Луку митрополита білградського та архимандритів-відпоручників кількох епископів царгородського патріархату. Найбільше значила одначе його власна особа, завдяки тим компетенціям патріаршої власти, які були признані йому згаданим собором патріархів. По стороні православних знайшов ся репрезентант компетентної власти, що міг візвати на свій суд їх самовільну єрархію і в потребі — відібрати їм канонічну власть.

Тим часом як католики й унїяти, відповідно до директив курії, дивили ся на унію як справу вже зроблену, й собор по їх гадці мав послужити лише на те, аби й иньші владики так само зложили публичну професію католицьких доґматів і послушности папі, як зробили їх відпоручники, підписали сї акти для папського архиву і натомість одержали розгрішеннє „від схизми" [34]), — православні домагали ся собору, аби звалити самовільно уложену владиками унію, усунути їх самих, якби вони далї хотіли за нею обставати,

а як би не удало ся осягнути се на соборі — вести справу далї на соймі, як ми бачили.

На визначений день 6 жовтня прибули до Берестя всї владики з митрополитом на чолї. Крім того папа делєґував з католицького епископату Польщі арцибіскупа львівського Солїковского, біскупа луцького Мацєйовского й холмського Ґомолїцкого; з ними прибуло чотирох виднїйших єзуїтських діячів, між ними П. Скарґа. Король вислав від себе послами, для охорони порядку, литовських сенаторів — воєводу троцького Миколая Радивила-Сирітку, канцлєра Сопігу, а третїм додав місцевого берестейського старосту Халецкого. По сторонї православних окрім грецьких достойників стали два владики — львівський і перемишльський, зіставши ся вірними свому виреченню з унїї, даному перед роком, далї численні архимандрити й ігумени й маса сьвітського духовенства (звиш двіста, як каже православне оповіданнє про собор). З православних сенаторів прибули старий князь Острозький — воєвода київський, меньший син його Олександр, воєвода волинський, і каштелян новгородський Полубенський. Депутатів прислала шляхта з воєводства Київського (трох). Руського (двох) і осібно від Перемиської землї (двох), від воєводства Волинського (десятьох). Браславського (двох), Пинського повіту (оден), і від трибуналу в. кн. Литовських, як депутацію в. кн. Литовського (двох); приїхало крім того богато православної шляхти без мандатів; міщанство важнїйших міст прислало делєґатів, а також і з деяких другорядних; особливо значні були делєґації від міст Вильна (осібно від міста і осібно від брацтва), Львова (теж від православних міщан і осібно від брацтва) і Більська [35]). Сї делєґати попривозили з собою й інструкції від своєї братиї. Князї Острозькі привели з собою значні віддїли війська [36]), що було потрібне для охорони Никифора й иньших грецьких достойників, які без того могли б бути арештовані, з огляду на звістні розпорядження короля.

З'їхавши ся до Берестя, православні звертали ся до митрополита з привитаннями й запитаннями що до порядку, часу й місця собору, бо митрополит все ще старав ся не зазначувати виразно своєї солїдарности з унїєю; обидва протосінкели вислали до нього грамоту, запрошуючи прибути до них на нараду. Митрополит не радо відповідав на всякі такі запитання, і на візваннє протосінкелів не прибув. Сього можна було й надїяти ся супроти настрою православних: митрополиту й владикам

прийшло ся б стати на становищі обжалованих перед лицем протосінкела. Не діставши пояснень від митрополита, де і коли буде відбувати ся засіданнє собору, православні постановили зібрати ся другого дня осібно. Тому що до церкви в Берестю, в епархії Потїя, православні приступу не мали (а силоміць вдирати ся не хотїли, щоб не стягнути на себе обвинувачень в нарушенню публичного спокою й не підірвати правосильности сього собору), зібрали ся вони в просторім помешканню князїв Острозьких, в домі ніякого Райского (потім дорікали їм католики тим, що в тім домі відбували ся протестантські зібрання). По вказівкам протосінкелів орґанїзовано тут собор на грецький взір: відлучено „коло духовне" від кола сьвітського, вибрано двох настоятелїв, примікірів — одного для нагляду за порядком, другого — для проводу між соборними нотаріями. Коло сьвітське уконституовало ся, вибравши своїм маршалком Демяна Гулевича, одного з волинських депутатів; в справах канонїчних активної ролї воно не відогравало, тим більше, що серед них були й не православні, як закидали їм противники, що й самого Гулевича звуть „новохрещенцем" [37]).

Першим чином сього собору було висланнє соборного візвання (параґностика) до митрополита й владиків, аби ставили ся на собор. Але не легко було відшукати їх, бо супроти великої громади православних, зібраних в містї, владики чули себе досить небезпечно і не відважили ся розпочати синоду. Відвага вступила в них доперва з приїздом королївських послів, що з'явили ся другого дня, 7 жовтня: на прошеннє владиків і католицьких духовних вони обіцяли вставити ся у кн. Острозького, щоб він забезпечив спокій соборови, і кн. Острозький обіцяв спокій, просячи королївських послів, аби вони постарали ся привести до спільного собору [38]). Се одначе було неможливим, бо як владики не хотїли ставити ся перед Никифора, так знову Никифор з товаришами не могли явити ся на митрополичий собор, що відбував ся при відпоручниках короля, який заборонив грецьким духовним (і спеціально Никифору) в'їзд в державу. Митрополит заповів оголошеннєм синодальні засїдання в соборній церкві св. Миколая. Православні засїдали далї в господї кн. Острозьких. Королївські посли, не маючи відваги, супроти згромаджених Острозьким сил, виступити виразно против тих „людей виволаних і посторонных, всей речи посполитой подойзрених, зъ обчихъ неприятелскихъ панствъ", що засїдали на православнім соборі, старали ся іґнорувати сей собор, зносячи

ся лише з кн. Острозьким, а православна шляхта, обурюючи ся на таке іґнорованнє, тим безогляднійше виступала супроти собору уніятського.

Не діставши ніякої відповіди на перший „параґностик" (чи по иньшим відомостям [39]), діставши відповідь невиразну — що митрополит порадить ся в тій справі з католицькими духовними), і прочекавши владиків першого дня до вечера, православні другого дня (7 жовтня) вислали до митрополита друге візваннє, й окрім того застереженнє против всяких ухвал, які б митрополит уложив „съ подозраными колекгами єго" і взагалї против його власти й юрисдикції. Сей протест і візваннє посли православних доручили митрополитови, знайшовши його в домі володимирського владики, і митрополит „съ фуриєю а контемптомъ" дав їм відмовну відповідь. По словам „Ектезіса" вислано ще для форми третїй пораґностик, третього дня, і на нього митрополит заявив виразно, що він з владиками приступив до католицької церкви, і при тім зістає. Королївські посли вибрали ся ще раз (третього дня) до православних зборів і викликавши до себе кн. Острозького і делєґатів від зібраних (обминаючи православний собор in pleno), намовляли, аби православні залишили свого зібрання й прибули на митрополичий собор [40]). Сю конференцію, в котрій взяли участь депутати від шляхти і владики львівський і перемишльський й иньші духовні, королївські посли хотїли перетворити в релїґійну діспуту, до чого взяли в собою й Скарґу: вони заохочували православних до унії й підносили нужденний стан грецької церкви. Але православний собор на се відповів через своїх делєґатів, що в діспути про унію не має заміру вдавати ся, бо така справа вимагає основного трактовання і не може вести ся без участи патріархів; не будучи противними переведенню злуки церков законним способом, православні протестують против накидання їм теперішньої унії, уложеної „підозреними владиками".

Таким чином собор був безповоротно розірваний, перше нїж розпочав ся, й повстало два осібні собори — православний й уніятський. На православнім сї днї виповняло читаннє інструкцій, привезених шляхотськими й иньшими делєґатами. Було їх кількадесять, а зміст їх соборний унїверсал зводить до отсих точок: Духовні, що виломили ся з під зверхности патріарха, мають бути скинені з своїх урядів; друге — аби на тім „мало оглошономъ, партикулярномъ сынодѢ" уніятів без дозволу патріархів і всеї східньої церкви, на фундаменті заложенім двома владиками, що шукали

безкарности своїх учинків, а збільшення своїх користей і претенсій, не переводило ся „зъєдноченья” з римським костелом; третє — аби в силї полишено старий календар [41]). По відчитанню тих інструкцій речник собору печерський архимандрит Никифор Тур, представивши історію справи, сконстатував, що православна людність бажає вірно стояти при своїй вірі й послушности патріарху, не признає новин, вчинених владиками, й не хоче признавати їх своїми пастирями, і візвав старших собору, щоб вони з тими владиками, трічи візваними перед собор, поступили по канонїчному праву в їх неприсутности. Прихід королївських послів і згадана конференція з ними перебили одначе сю справу, і формальне її довершеннє було відложене на другий день, 9 жовтня [42]). Другого дня собор зібрав ся ще в досьвіта, в повнім складі, й протосінкел Никифор почав свою промову на владиків: він вказав ті факти, якими нарушили вони свою архиєрейську присягу й канони, і які стягають на них канонїчну кару. По тім представленню собор зажадав проголошення на відступників канонїчного рішення, й Никифор, ставши на підвисшенню з хрестом в однїй руцї й евангелиєм в другій, проголосив, як патріарший екзарх, свій декрет на митрополита і пятьох владиків: володимирського, луцького, полоцького, холмського і пинського: за їх непослушність соборови, відступленнє від церкви й самовільне пiдданнє церкві римській, він позбавляє їх епископства й духовної гідности [43]).

По тім проголошенню се рішеннє було списане на письмі, й оповіщеннє про нього, підписане членами духовного кола, з протосінкелом Никифором на чолї, вислано до митрополита [44]). В осібній грамоті Никифор, оповіщаючи духовенство про анатему, кинену на униятів, давав знати, що ся анатема не дотикає духовенства, підвластного виклятим владикам, о скільки воно зістаєть ся вірним православній вірі: духовні можуть далї відправляти церковні функції, тільки замість епископа поминати на богослуженню патріарха, доки на місце ізвержених владиків будуть поставлені нові [45]). Сьвітське ж коло постановило вислати до короля послів з домаганнєм екзекутиви над скиненими владиками: посли мали подякувати королеви за висланнє послів на їх собор [46]) і заявити, що православні не могли сповнити бажання короля в справі унїї, бо не можуть сеї справи трактувати без патріархів; против злуки церков не мають нїчого, але унїї, вчиненої на свою руку кількома „підозреними владиками”, вони не

акцептують; тих владиків і митрополита, що на власну руку піддали ся римській церкві і тепер компетентним рішеннєм позбавлені власти й юрисдикції, собор просить короля, як патрона й розпорядчика церковних бенефіцій, усунути від уживання церковних дібр, відповідно до постанов конфедерації 1573 р., що дозволяла надавати православні церковні уряди тільки людям грецької віри, й иньших актів [47]). Та що можна було вперед надіяти ся, що король сього бажання не услухає, підтримуючи уніятів, тож приготовлено в сім напрямі акцію на найблизший сойм — розписано оповіщеннє до шляхти по повітах, аби на найблизших соймиках поставила справу боротьби з унією й внесла її в інструкції послам. Вкінці списано універсал, де участники собора представили його історію й відповідно до протестацій, зложених на соймі, з'обовязали ся не признавати власти й юрисдикції владиків-уніятів, ставити опір всяким їх новинам і всяким репресіям, зверненим против православия, й вірно стояти при своїй старій вірі [48]).

Собор митрополичий (уніятський) розпочав свої засїдання 8 жовтня. В сім засїданню зладжено декларацію унії, яку собі бажав папа: її підписав митрополит, пять владиків і три архимандрити [49]). Другого дня по сьвяточній відправі наступило публичне проголошеннє унії: по одній сторонї засїли в церкві посли папські (біскупи) й королївські, по другій владики, й архиепископ полоцький відчитав згадану декларацію унії. По сїм духовні католицькі й уніятські почали обіймати ся й цїлувати ся, „въ Богу се облапляюче”, як каже Скарґа, й засьпівали „Слава въ вышнихъ”! Потім перейшли в тих же ризах і орнатах з усїм зібраннєм до латинського костела й там собором відсьпівали Te Deum! На владиків Балабана й Копистенського, на архимандритів і сьвящеників, що брали участь в соборі православних, виголошена була клятва, за те що вони не явили ся на собор митрополичий й приставали з невірними: їм заборонені всякі функції, й усїм, хто мав би їх далї за пастирів, також загрожено клятвою. Про се оголошено універсалом, й осібні грамоти були вислані тим виклятим владикам і архимандритам [50]). Богослуженнє в недїлю, в православній катедрі св. Миколая, відправлене з участию католиків, при чім Скарґа мав приємність говорити проповідь на тему довершеної унії, закінчило собор уніятський [51]).

На проголошеннє унії православний собор другого ж дня відповів

протестом, признаючи сей акт неважним, бо вчинено його без відомости православних,ількома владиками, уже зложеними з урядів православним собором. Сей протест одначе не був прийнятий до місцевого ґроду (староста Халецкий, як ми знаємо, був одним з королївських комісарів, висланих на митрополичий синод), і вже пізнїйше вписано його до актів володимирського ґроду [52]). Акти православного собору були переслані до патріархату, і новий адмінїстратор царгородської столиці патр. Мелетий Піґас похвалив і потвердив вповнї його постанови; на місце скинених владиків він поручав поставити нових, а для тимчасової управи руської церкви іменував в нїй екзархами еп. львівського Балабана, протосінкела Кирила Люкаріса і кн. Конст. Острозького [53]). Натомість король апробував ухвали митрополичого синоду, а православний собор признав неважним і неправильним [54]). По його словам владики львівський і перемишльський поступили „противъ зверхности своєє якъ тежъ противъ насъ господаря своєго и протывъ рѢчи посполитои”, не явивши ся на митрополичий синод, а засївши „зъ новокрещенцы, арыянами, и зъ иншими розными єретиками”, „въ божницы єретицкой”, „взявши до себе въ товарыство шпеговъ и зрадецъ нашихъ, нѢякого Никифора и инших Грековъ, людей чужоземскихъ”; постанови й протести їх не мають сили, бо робили ся примусом і фальшом — „яко о томъ вѢдомость маємъ, до голыхъ мембраковъ печати свои прикладали и руки подписывали и иншихъ людей розныхъ до собору неналежачихъ до подписовъ рукъ и до печатованья приводили и силою примушали, и на тыхъ голыхъ мембрамѢхъ потомъ штось къ воли собѢ написавши снать то по панствахъ нашихъ розсылати важили ся [55]). Король поручав православним не слухати ся і не мати нїяких зносин з сими владиками, як виклятими своїм зверхником і скиненими з урядів, натомість слухати ся митрополита й владиків-унїятів, та наказував властям потягати до відвічальности за всяке противленнє постановам митрополичого синоду. Вкінцї й папа, котрому донесли про клятву, кинену (властиво потверджену) царгородським патріархатом на митрополита й владиків-унїятів, вислав грамоту, в якій подавав до відомости клира й загалу, що ся клятва „нїби то патріарха” немає нїякого значіння, й папа сею грамотою її зносить і касує [56]).

Та стало ся те, чого сподївали ся й бояли ся сенатори на краківських конференціях перед роком: Русь роздїлила ся. По однїй сторонї став на разї

весь православний загал, з усїм майже духовенством і двома владиками. По другій митрополит з пятьма владиками і горстками крилошан. Православний собор викляв і признав ізверженими митрополита й владиків-унїятів; митрополичий синод кинув анатему на владиків і иньших духовних, що не пішли за ними на унїю.

Котрий з сих двох соборів правосильний? котра з сих двох анатем правна? На сїм пунктї мусїла відразу розгоріти ся полєміка, що знайшла свій вираз в лїтературі [57]). Стрічали ся тут принціпіальні погляди, що зазначили ся вже перед тим. Клєрикально-правительственні круги стояли на тім, що справа унїї належить до єрархії, що руські епископи єдино мають право рішати її й рішили безповоротно. Стоячи на сїм становищі, король ще перед роком відмовив православним собору в справі унїї, „бо то належить до власти пастирської" [58]), і тепер в сих сферах правосильним уважав ся консеквентно митрополичий синод, що потвердив унїю, вже властиво перед тим рішену й довершену в Римі делєґатами владиків. Сї круги хотїли іґнорувати той факт, що руська церква не була самостійною, і руські владики не були найвищими її зверхниками; вони опирали ся на заяві владиків-унїятів, що вони не хочуть признавати над собою зверхність патріархату: заява така їм була мила й наручна і з релїґійних і з полїтичних мотивів — для усунення можливих впливів турецького правительства чи вмішання у внутрішні відносини Польщі (сей полїтичний мотив, що мав чимале значіннє, особливо для людей настроєних більш полїтично як релїґійно, як Замойский й иньші впливові сенатори, виразно маємо зазначений напр. в представленню польського правительства папі в справі собору [59]): король запевняв папу, що справу піддержить вся Річ посполита, бо через Греків султан довідуєть ся всї секрети з Польщі й може тою дорогою її знищити). Але полїтика полїтикою, а церковні канони також самі собою, і православні не переставали ударяти в сю канонїчну ноту, твердячи, що владики могли розпоряджати своїми особами й переходити особисто на яку хочуть віру, але доля руської церкви не може бути рішена без участи її зверхника-патріарха і — собору православної Руси, не тільки духовної, а й сьвітської (в канонїчних практиках таке понятє собору не мало такого повного оправдання, як те застереженнє що до патріаршої санкції, але з становища конституційних понять „шляхетського народа" Річипосполитої, й місцевою практикою осьвяченої участи сьвітської суспільности в церковних справах, воно являло ся зовсїм природною,

вповні елєментарною вимогою).

З канонїчного становища владики, що вийшли з послушности свому зверхнику й самовільно пристали до иньшої церкви й прийняли її доґмати, були простими відступниками й підлягали „изверженію”. Православний собор, що відбував ся під проводом патріаршого екзарха, мав усяке право покликати їх на суд і осудивши „изверещи”. Се він і зробив. Управитель царгородського патріархату Мелетий, одержавши соборні акти, потвердив їх, апробував діяльність собора і обох протосінкелів і затвердив скиненнє владиків-унїятів [60]). По сїм всякі сумнїви що до правосильности постанов берестейського православного собора мусїли зникнути: митрополичий синод супроти нього, з становища православної „грецької” церкви, був і зістав ся зборищем незаконним, противуканонїчним, противленнєм законній власти, що кликала на суд владиків, а ті не прийшли і вчинили якесь самовільне зібраннє.

Для ослаблення сього канонїчного моменту з католицької сторони були висунені два закиди, перше — що Никифор був обманцем, шпигуном, взагалї особою підозрілою; друге — що в православнім соборі брали участь ріжновірцї. Обидва арґументи при докладнїйшій аналїзї показували ся нестійні. Обвинувачення піднесені на Никифора зістали ся недоведеними і не могли збити того факту, що він мав екзаршу власть в діецезіях царгородського патріархату [61]). Допущеннє ріжновірцїв до участи в дїяльности сьвітського кола, зарівно з православними, було зі сторони православних певною неоглядністю; одначе вся канонїчна дїяльність собору обмежала ся його духовним колом, і сї ріжновірні домішки в колї сьвітськім не дотикали її й не впливали на її правосильність. Але сього виставало, аби кидати певну тінь на правосильність православного берестейського собору, і з того користали в клєрикально-правительственних сферах; тому з таким завзятєм сї сфери кинули ся на процес Никифора й коли вина його лишила ся не доведеною, задержали його нїби в тимчасовім вязненню (аж до смерти), щоб далї удержати на нїм ту тїнь злочинности.

Але головною зброєю против православних, а в обороні унії зіставало ся право патронату супроти православної церкви в руках короля. Православні вправдї старали ся дати таку інтерпретацію королївським правам патронату, яка б виключила можність роздавання православних бенефіцій унїятам і

захованнє їх за ними; вони вказували на текст конфедерації 1573 р., що забезпечала роздаваннє православних урядів і бенефіцій тільки „людям грецької віри”; покликували ся також на інкорпораційні привилеї 1569 р., де король обовязував ся заховувати в цілости місцеві уряди, сьвітські і духовні, римського і гречеського закону 62). Але король не приймав сеї інтерпретації: він стояв на тім, що унїя не зносила „грецького закону”, й унїяти, приступаючи до одности з церквою римською, не переставали бути людьми грецького закону. Домагання православних, аби владикам-унїятам за зломаннє архиєрейської присяги й відступленнє від послуху патріархам відібрано „добра духовні”, зістали ся без успіху і на веснянім соймі 1596 р., і так само на соймі зимовім, зібранім в лютім 1597 р. Не вважаючи на аґітацію, розвинену православними серед шляхти, шляхотський загал не підпер православних досить солїдарно; підтримані протестантами, вони не знайшли спочутя у католиків, і їх жадання, предложені не цілою посольською палатою, а тільки православними й протестантами, були відкинені королем. Він попросив послів не витягати на соймі справ, довершених за згодою людей грецької релїгії, зовсїм свобідно, без всякої пресії з його сторони 63), — отже попросту з'іґнорував істнованнє якоїсь опозиції унїї.

Владиків не-унїятів, львівського і перемишльського, король уважав за ліпше не зачіпати: не трачено надії, що вони ще прийдуть до унїї 64), а в гіршім разї відкладано полагодженнє сеї справи до опорожнення сих столиць. Право подавання в руках короля служило невірним способом на єрархію: уже починаючи від 1595 р. (наданнє катедри полоцької й пинської), роздає він православні бенефіції під умовою, що кандидат буде послушним папі і вірним унїї 65), і сею дорогою можна було надіяти ся невдовзї обсадити вірними унїї людьми й галицькі катедри, як і всї иньші. В тих же епархіях, де катедри займали унїяти, король старав ся ужити своєї власти на те, аби привести в послушність владикам-унїятам православне духовенство і вірних. Він іґнорував розділеннє, яке стало ся в давній руській церкві, й стоячи на традицийнім становищі опікуна церкви й сторожа епископської власти й юрисдикції, наказував духовенству й брацтвам бути послушним владикам. Вершком такої політики була грамота, видана королем в 1605 р. для Потїя, тодї вже митрополита: іґноруючи опозицію православних і всї їх декларації, в яких вони не признавали

уніятів своїми пастирями, король тут в формі потвердження старої грамоти 1511 р. потверджує „зверхность и юрисдикцию” уніятського митрополита „надъ всѢми владыками и архимандритами, ігуменами и попами, дяконами и надъ всемъ духовенствомъ закону греческого и руского и надъ всѢми церквами ихъ, жадноє не выймуючи, во всѢхъ панствахъ нашихъ, въ короне Полской и вел. князстве Литовъскомъ” [66]) — так наче б руська церква зіставала ся одним тїлом, як була за Жиґимонта Старого.

Таким чином, завдяки підпорі правительства, унїя, серед загальної опозиції православних, не тільки держала свою позицію, але мала всяку надію дальшого розширення. Православним вправдї удало ся, використовуючи прихильнїйші полїтичні обставини, на соймах 1601 і 1605 рр. привести до того, що їх постуляти були прийняті цїлою посольською палатою. Але правительство Жиґимонта III держало ся з усею силою за унїю, й постулят, аби на будуще „грецькі бенефіції роздавали ся тільки людям правдивої грецької релїґії” [67]), навіть підпертий цїлою палатою, не був ним прийнятий. Доперва під натиском грізного шляхетського повстання (т. зв. рокоша), що в свої постуляти, на жаданнє української шляхти, виключило також і домаганнє безпроволочного усунення уніятів з православних бенефіцій і обсадження їх людьми, які признають зверхність патріарха, правительство рішило уступити: воно приобіцяло (на соймі 1607 р.) обсаджувати православні посади шляхтичами „руської народности чисто грецькоі релїґії” [68]). Але се не була уступка щира, а неясний вираз: „чисто грецька релїґія” давав можність натягання і сеї постанови. Правительство далї роздає бенефіції уніятам, православна єрархія зводить ся зовсїм, а що тим часом та сила, яка досї підперала справу православної церкви — православна шляхта, протягом першої чверти XVII в. никне як сніг на сонцї, тож православні чують себе безрадними супроти таких надужить правительства.

Православна єрархія вкінцї відновлюєть ся без участи правительства, революційним способом, під охороною нового чинника — козацького війська. Православна церква виходить майже з усякої контролї й залежности від правительства, як церква ледво толєрована, майже противзаконна, нелєґальна руська церква. Поруч неї далї істнує й за помочию правительства поволї розширяє границї свої церква уніятська, як церква руська лєґальна, офіціальна. Церквою привілєґіованою її властиво

не можна назвати: обіцяного зрівняння з католицькою церквою вона не дістала, тільки супроти православної дістає поміч і опіку правительства, так що може уважати ся пів-протеґованою.

Сим фактом розділу старої, єдиної руської церкви на такі дві церкви — офіціальну й неофіціальну, кінчу нинїшню главу, полишаючи огляд відносин сих двох церков і тих перемін, які вніс сей розділ в становище й внутрішню орґанїзацію обох половин руської церкви, до дальшої частини сеї праці — до обговорення в звязку з оглядом того культурного й національного руху, який розвинув ся наоколо церковного питання в українській суспільности в останнїх десятолїтях XVI і першій четвертинї XVII в.

Примітки

[1]) Лист в Архиві Ю. З. Р. I. I ч. 116, с. 482-5.

[2]) Були то: деклярації унїї з 2 (12) грудня 1594 і 12 (22) червня 1595, артикули з 1 (11) червня 1595, якась деклярація митрополита і владиків володимирського й луцького а 12. XII. 1594 (sic), де вони обовязували ся старати ся про переведеннє унїї на Руси — Theineri Monumenta III с. 232-8, Abraham Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach rzymskich — Archiwum komisyi historycznej IX с. 17.

[3]) Представленнє се — Postulatum ser. regis Poloniae, ut Sanctissimus det facultatem celebrandi conventum inter Ruthenos Unitos cum S. Romana ecclesia et Schismaticos, без дати, й очевидно не в повній основі, а в витягу, опублїкував Гурмузакі Documente privatore la istoria Romanilor culese I, передр. в Временнику Ставроп. Инст. 1896 с. 143 (пор. Abraham Sprawozdanie с. 228).

[4]) Нунцій Маляспіна поручаючи Іпатія й Терлецького опіці папі, називає унїю „плодом леґації, плодом слїз” папи (у Лїковского с. 153).

[5]) Процедуру описують урядові папські протоколи, видані у Тайнера т. III с. 241-249 і мемуар списаний очевидцем Бароніїм: De Ruthenis ad communionem Sedis apostolicae receptis monumentum, виданий в Annales ecclesiastici т. VII.

[6]) Factis tribus genuflectionibus seu reverentiis.

[7]) Архивъ Югозап. Р. I. I с. 484.

[8]) Акты Зап. Р. IV с. 213.

[9]) Головацкій Книга о новомъ календарѢ напечатанная въ РимѢ — Записки петерб. акад., 1877.

[10]) Образок при мемуарі Баронія.

[11]) У Тайнера III ч. 187.

[12]) У Тайнера ч. 189.

[13]) Листи у Тайнера III ч. 188.

[14]) Архивъ I. I с. 480.

[15]) Акты Зап. Рос. IV ч, 89.

[16]) Жукович досить справедливо здогадуєть ся, що термін собору був визначений так, аби на нїм можна було предложити унїю як справу довершену (с. 166), одначе обминає питаннє, чому ж сей плян не здїйснено. Може з Риму прийшли вісти, що справа не поспіє на сей термін? Православні може не надїяли ся мати відпоручників патріарха на собор ?

[17]) Акти собору в Актах 3. Р. IV ч. 91 і Monum. confr. ч. 399-400.

[18]) Присяга зложена по конфедерації 1573 р. Генрихом і його наступниками між иньшим містила зобовязаннє: pacem et tranquillitatem inter dissidentes de religione tuebor, manutenebo nec ullo modo vel iurisdictione nostra vel officiorum nostrorum quempiam affici opprimique causa religionis permittam

(Vol. legum II c. 136).

19) Надруковані в Архиві Ю. З. Р. I. I с. 533-9; з деякими відмінами були видані в Апокрізісї с. 1123.

20) Про патріархат в сїм часї у Малишевского Патріархъ Мелетій Пигасъ I с. 408 і далї.

21) В листї до митрополита з 13 вер. 1596 Никифор казав, що przeszlego septembra патр. Єремія, довідавши ся про замішання в руській церкві, поручив Никифору їхати на Русь екзархом для упорядковання відносин (Пам. полем. лит. III с. 341); подібне ж казав він потім на судї (Акты Зап. Р. IV с. 161), з тим додатком, що післаний був він патріархом наслїдком прошення кн. Острозького, для президовання на соборі православних (дневник сойму 1597 р. у Голубева Петръ Могила I дод. с. 53 і 58). Одначе ніякого такого патріаршого поручення він не міг предложити, а і в самих тих поясненнях Никифора богато непевного: коли дїйсно ще Єремія (отже в 1594 р.) вислав його на Русь, то дивно, що за цілий рік 1594/5 про те не маємо звістки, і в найдавнїйшій грамотї Никифора в руських справах, яку маємо (17 серпня 1595 — Mon. confr. ч. 382), Никифор про се порученнє не згадує нїчого, а поступає на підставі своїх загальних компетенцій, як екзарх царгородського патріархату.

22) Новійший дослїдник сеї справи Жукович (с. 181) приймає, що на Молдаві Никифор пробував по дорозї „въ Западную Русь". Але на се властиво нема вказівок.

23) Відомости про себе дає Никифор і його адвокат в соймовім процесї 1597 р. — як вище. Про нього у Малишевского ор. с. I с. 252 і далї, passim, і спеціальні статї вичислені в прим. 11: Кояловича, Кудринского і Жуковича (потім історія з Никифором була оброблена Жуковичом в його книзї Сеймовая борьба, де діяльність Никифора на Молдаві автор старає ся розслїдити за помочию друкованого й недрукованого матеріалу).

24) Апокризис с. 1319, Акты Юж. и З. Рос. I ч. 210.

25) Monum. confr. ч. 382.

[26]) Лист Никифора до Кирила Люкаріса з 16 вер. 1596 в Bibliographie hellénique du dix-septiéme siécle par Legrand, IV c. 223. Пор. про заклики до Никифора з Руси — Пам. пол. лит. III с. 355. Обвинувачення на Никифора — А. 3. Р. IV с. 162, Пам. полем. лит. III с. 197-9.

[27]) Акты Зап. Рос. IV с. 162.

[28]) Пам. полем. лит. III с. 343.

[29]) Описаніє архива западнорус. митр. I ч. 189.

[30]) Акты Зап. Рос. IV ч. 97 (в оригіналї універсал має дату 14 червня, в деяких виданнях — 24 або 29 мая).

[31]) Пам. полем. лит. III с. 197-200.

[32]) Акты Зап. Рос. IV ч. 100.

[33]) Bibl. hellénique IV c. 224 (лист з Дубна, 16 вересня).

[34]) Се становище докладно виясняє Скарґа в своїй книжці про Берестейський собор — Пам. пол. лит. III с. 231-4.

[35]) Вичисляє їх Ектезіс — історня собору видана православними в 1597 р. — Пам. пол. лит. III с. 357-8.

[36]) Як воно було велике, не знабємо — королївські посли згадують загально poczty piesze у iezdne (Пам. пол. лиг. III с. 199), Антирізіс згадує ще й гармату й Татар (с. 881).

[37]) Описують собор православних: 1) універсал собору, списаний на нім, а виданий в Апокрізісї с. 1051 і далї, новійше в Архиві Ю. Р. I. I с. 519 і далї; 2) опись зладжена на підставі соборних актів і видана в 1597 р. п. т. Ekthesis abo krotkie zebranie spraw, ktore się działy na partykularnym to iest pemiastnym synodzie w Brzesciu litewskim (видано новійше в Пам. пол. лит. т. III); 3) мемуар, виданий в Актах Зап. Рос. IV ч. 106. Ekthesis займаєть ся чисто канонїчною стороною, иньші мемуари дають більше уваги переговорам, які вели ся між сьвітськими участниками обох соборів — королївськими

послами й православними. Про се дає відомости також Скарґа в своїй книжці, присьвяченій униятському соборови і виданий в 1597 р. по польськи і руськи: Описаньє и оборона събору берестейского (в III т. Пам. пол. лит.). Окрім сеї книжки, від униятського собору маємо унїонну декляраціу, на нїм списану — видана у Тайнера III ч. 195, а деякі подробиці також в Антирізісї (в III т. Пам. пол. лит.). Між сими описями, не тільки — православними з одного боку, а католицько-униятськими з другого, а й між самими православними або католицькими є певні відміни (нпр. є ваганнє в тім, чи стала ся певна постанова того чи другого дня, що поясняєть ся і тим, що певні справи обговорювали ся одного дня, а формально рішали ся другого). Застановляти ся на таких відмінах і ріжницях з того поводу в літературі було б дуже довго і мало інтересно, бо головні моменти виступають в них вповні виразно, а з нас сього буде досить.

38) Скарґа, Унїверсал, Мемуар, як вище.

39) Се одна з тих ріжниць між Ектезісом і Унїверсалом.

40) Скарґа, Унїверсал. Скарґа наводить in extenso широку промову держану королївськими послами до православних. Вона одначе може лише в приближенню віддавати дійсний зміст тодїшнїх промов: є в нїй річи, які не могли бути сказані тоді — напр. апострофа до Балабана й Копистенського (с. 211-2).

41) Архивъ I. I с. 523-4.

42) Ekthesis с.354-361. Судячи одначе з протесту, заложеного православними 9 жовтня против проголошення унїї, справа ізверження владиків-униятів була рішена вже 8-го — Архивъ I. I с. 530.

43) Ектезіс.

44) Рішеннє в Актах Зап. Р. V ч. 104, оповіщеннє в Ектезісї с. 372.

45) Акты 3. Р. IV ч. 111.

46) Іґноруючи митрополичий синод, православні представляли се так, мов

би ті королївські посли були вислані на їх собор.

[47]) Інструкція послам в Архиві I.1 ч. 122; вона зложена в дусї відповідей королївським послам на конференції 8 жовтня, як їх переказує універсал.

[48]) Архивъ I.I ч. 123.

[49]) Текст латинський, з папського архиву, у Тайнера III ч. 195, текст руський — Акты З. Р. IV ч. 103.

[50]) Акты З. Р. IV ч. 107-9.

[51]) Скарґа с. 217-228.

[52]) Архивъ Югозап. Рос. I. I с. 530, Monum. confr. ч. 443, Апокризисъ с. 1052.

[53]) Малышевскій ор. с. II ч. 19 і 29.

[54]) Грамота з 15 грудня — Акты Зап. Рос. IV ч. 114.

[55]) Так історія про „голі мембрани" була тепер обернена против її автора, Балабана.

[56]) Theineri III ч. 199.

[57]) Про саму сю полєміку пізнїйше.

[58]) Акты Зап. Р. IV ч. 76.

[59]) Див. вище с. 598.

[60]) Грамота у Малишевского Патр. Мелетій Пиюсъ II с. 68, пор. с. 92-3.

[61]) Новійший католицький історик унії Ліковский зістаєть ся й по трохстах лїтах вірним відгомоном католицько-уніятських голосів з Берестейського собору й зве Никифора prostym oszustem udającym wysłannika patryarszego, którym nie był (с. 171-2), бо його власть екзарша, коли її мав (автор уважає автентичність повновласти не доведеною) вигасла з смертию Єремії. Але

як би Никифор фабрикував листи, то певне сфабрикував би собі щось близше звязане з Берестейським собором, ніж уповажненнє з 1592 р.; се ж уповажненнє, дане собором патріархів, не вигасало з смертию Єремії. Адмініcтратор царгородського патріархату Мелетий, потверджуючи ухвали берестейського синоду, не підніс ніяких сумнівів против компетентности Никифора (Малишевскій II с. 69 — хиба титул „намісника патр. Єремії” Мелетий бере cum grano salis); не сумнівав ся в нїй і перед собором такий визначний і з справами обізнаний чоловік, як протосінкел Кирил Люкаріс, їдучи на зазив Никифора (Legrand, як вище). Під час соймового процесу на Никифора сю сторону лишено на другім пляні, хоч вона була правительству найбільш важна, очевидно тому, що против предложеної Никифором грамоти патріархів і взагалі против його компетенцій нічого сильного не можна було сказати; тому центр ваги перенесено на політичний ґрунт — участи Никифора в молдавсько-турецьких справах. Коли по тім всїм Ліковский зве православний собор 1596 р. zborzysko-м (с. 175), то се служить характеристичним показчиком, як сьвіжою й непередавненою зістаєть ся контроверсія 1590-х рр. до нині.

[62]) Див. інструкцію послам до короля — Архивъ I. I с. 514.

[63]) Дневник сойма у Голубєва с. 48, пор. тамже с. 63-4.

[64]) Так запевняли з Польщі й папу — Тайнер III ч. 198.

[65]) Акты Зап. Рос. IV ч. 85, 86, Акты Ю. и З. Р. II ч. 9, 11.

[66]) Архивъ I. VI с. 356.

[67]) Religiey wlasnie greczkiey — протестація 1601 р. (у Жуковича с. 405, з невиданого тексту); проєкт конституції 1605 р. виданий у Соколовского, Rozprawy wydz. hist. XV с. 220.

[68]) narodu ruskiego y mere religii greckiey -Vol. legum II c. 438 -9)

ПРИМІТКИ

1. Студiованнє права в. кн. Литовського i його лiтература (до с. 3) *назад...*.

Право в. кн. Литовського до тепер далеко меньше розроблене, нїж нпр. право староруське, або право в. кн. Московського, хоч дослїди над ним зачали ся досить давно. Причиною було, очевидно, те, що право се зiстало ся sine herede. Тим часом як староруське право, адоптоване системою российського права, увiйшло в круг обовязкових предметiв российських унiверситетiв i завдяки сiй обставинї стало ex officio розробляти ся, право в. кн. Литовського в сю систему не увiйшло й зiстало ся по за офiцiальним кругом науки. З другого боку хоч польськi правники й заявляли певнi претензiї до литовського права (найбiльше рiшучим їх речником був свого часу Бандтке, що литовськi статути уважав такими ж памятками провiнцiонального польського права як i збiрники нпр. мазовецького права, а на подiбнiм становищу стоїть i новiйший польський дослїдник Лит. Статута проф. Пєкосїньский), не могло воно увiйти i в систему iсторiї польського права — занадто треба було для сього розширити рамки такої системи.

Був оден момент, коли литовське право здобувало спецiальнi вигляди наукового оброблення — се за часiв давнього виленського унiверситету. Професори сього унiверситету в своїх студiях над мiсцевим правом, очевидно, мусїли сягати до iсторiї права в. кн. Литовського, й дiйсно,

початки наукового студіовання його починають ся від виленських професорів, а властиво від бувших виленських професорів (Даниловича, Ярошевича), бо унїверситет замкнено власне тодї (1831 р.), коли починали тут розвивати ся дослїди литовської старовини. Потім наступає довга застоя. В правительственних российських кругах звертали вправдї не раз увагу на сю литовську старовину, з полємічними цїлями, аби довести, що землї в. кн. Литовського і його історія не польські, а руські (з того виходило, розумієть ся — льоґічним скоком, що до того всього має право Росія), але з сих офіціозних кругів не могли вийти початки плідного студіовання литовського права — далї кількох користних видань джерел дїло не пішло. Огнищем студій стає доперва від 60-х рр. київський унїверситет; спадкоємець виленського унїверситета в його майнї, він показав ся де в чім і духовим його спадкоємцем. Але відновленнє в нїм дослїдів над русько-литовським правом не стояло в ґенетичнім звязку з тою спадщиною, а витворило ся на ґрунтї спеціальвих обставин — близшої стичности з польським сьвітом, з польською наукою, полєміки з нею — більше обєктивної одначе, свобіднїйшої від офіціозности правительственних заходів. Все се приводить між иньших до заінтересовання русько-литовською державою, її устроєм і правом. Іванїшев, Леонтович, Антонович, Новицький, і особливо Владїмірский-Буданов, що заснував малу школу правників-істориків русько-литовського права — пробивають дороги в ріжних напрямах в сю сферу і оживлюють інтерес до неї. Натомість одиноким, скільки бачу, зістав ся в своїй діяльности талановитий петербурський дослїдник права в. кн. Литовського професор Бершадський. Тільки в Москві, з перенесеннєм сюди Литовської Метрики з Петербурга, де вона, перехов						ана при сенатськім архиві, зіставала ся протягом майже цїлого XIX ст. апокаліптичною книгою з сїмома печатками, розвиваєть ся також, під 1890-х рр., заінтересованнє русько-литовським правом і звідси виходить в останнїх лїтах кілька важних праць. В польській лїтературі за те в новійших часах майже зовсїм затихли студії й занятя правом і устроєм в. кн. Литовського. Тільки в саме остатнїх часах появило ся або заповіджено кілька праць, що вказують бодай на оживленнє інтереса в сїм напрямі.

Не вважаючи на дуже значне оживленнє студій на сїм полї в останнїх часах, русько-литовське право все ще не вийшло з стадії часткового, моноґрафічного розроблення; досї не маємо навіть проб систематичних

курсів, анї навіть систематичного зводу й наукового оброблення його джерел.

В оглядї публїкацій джерел ми повинні вийти від першого, урядового видання Литовського статуту 1588 р. (дві попередні редакції не були видані, була вправдї така гадка в лїтературі що до першого статуту, але вона вийшла з непорозуміння — див. мою замітку в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. VI: „Статут друкований”). Перше виданнє третього Статуту вийшло в 1588 р. в Вильнї, в друкарнї Мамонича, в оригінальнім руськім текстї, потім протягом XVII і XVIII в. видано його кілька разів в польських перекладах (звістні видання 1614, 1619, 1648, 1693, 1698, 1744, 1786 рр., а мабуть було їх і більше), і два рази на початку XIX столїтя: 1811 р. в Петербурзї, при сенатї, в текстах російськім і польськім, і по польськи в Вильнї 1819 р. Сї видання робили ся для практичної потреби. Публїкації з науковими цїлями можна б почати від видання першого статуту, в перекладї, з коментарем, зробленого Чацким в 1800 р. (див. низше). За ним пішло виданнє Судебника Казимира, зробленого в Вильнї в 1826 р. проф. виленського унїверситету Ігнатиєм Даниловичом, і збірник актів: БѢлорусскій архивъ древнихъ грамотъ, виданий 1824 р. в Москві прот. І. Григоровичом коштом ґр. Румянцева, що хоч мав цїли історичні, містив в собі матеріяли юридичного характера (переважно вони увійшли потім в зладжені тим же Григоровичом Акти Зап. Россіи). 1841 р. вийшла перша, а заразом і остатня досї проба збірника памяток литовського праводавства: Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od r. 1544 do r. 1563, в Познаню, коштом і стараннєм ґр. Дзялиньского; збірка на свій час зроблена дуже порядно (хоч не у всїх частях з однаковим накладом наукової роботи), і за браком нового подібного зводу до сього й досї приходить ся звертати ся. Збірки актів, що вийшли в тих же 40-х рр., містили також богатий матеріал до історії права, хоч не призначені були для історії права спеціально: Собраніе древнихъ грамотъ городовъ Вильно, Ковно, Трокъ і т. д. Семенова (Вильно, 1843), Собраніе грамотъ и актовъ городовъ Минской губ. (Минськ, 1848), Памятники київської археоґр. комісії (т. I-IV від р. 1845), і особливо Акты относящіеся къ исторіи Западной Россіи, зредаґовані прот. Григоровичом і видані петерб. археоґрафічною комісією (т. I-V, від р. 1846), що зістали ся і досї найважнїйшою збіркою матеріалів до внутрішнїх відносин в. кн. Литовського.

З пізнійших збірок актового матеріалу згадаю важнійше: Акты относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи (сюди належать т. І і II, 1861 і 1865). Архивъ Югозападной Россіи, изд. кіевскою коммиссіею (від р. 1859) — сюди в цілости або по части (о скільки дотикають Волини, Київщини й Браславщини за часи їх належности до в. кн. Литовського) належать томи частини II (акти соймикові), IV (боярство), V (міста), VI (селянство), VII (кольонїзація). Акты издаваемые виленскою археографическою коммиссіею (від р. 1865); поруч томів, що містять вибірку з актів якогось певного суду — нпр. городенського, берестейського, слонимського, тут виходять томи з одноцільним матеріалом — до певних питань, нпр. т. XIV — інвентарі XVI в., т. XVIII — акти про копні суди, т. XXIV — про бояр і т. и. Археографическій сборникъ документовъ относящихся къ исторіи сЂверо-западной Руси, изд. при управленіи виленскаго учебнаго округа (від р. 1867, томів 11), тут між иньшим т. VI спеціально присьвячений Турово-Пинській землї. Историко-юридическіе матеріалы извлеченные изъ актовыхъ книгъ губерній Витебской и Могилевской (Витебск, від р. 1871). Витебская старина — збірки Сапунова, Витебськ, від р. 1883. Писцовая книга бывшаго Пинскаго староства 1561-6 гг. (люстрація й акти), Вильно, 1874. Писцовыя книги Пинскаго и Клецкаго княжествъ, Вильно, 1884. Ревизія пущъ и переходовъ звЂриныхь въ в. кн. Литовскомъ (в додатку дипльоматарій пинський), 1867 (осібно показчик до нього 1873). Zródła dziejowe, т. VI — Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI w., вид. Яблоновским (Варшава, 1877). Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie — збірка актів, головно до острозьких маєтностей; до земель в. кн. Литовського належать головно т. І, III і IV (Львів, від р. 1887). Акты Литовской Метрики, собр. Ф. Леонтовичемъ, вип. І і II -- до р. 1509 (Варшава, 1896-7) — виданнє майже нездале, бо оперте на копії Литовської Метрики, зробленій в XVIII в. для практичного ужитку, при тім автор старав ся реставрувати первістний текст, допустивши масу помилок. Документы московского архива министерства юстиціи, т. І (Москва, 1897) — матеріали Литовської Метрики, вид. Д.-Запольским, між иньшим найстарші записи надань Казимира Ягайловича. Його ж: Акты литовско-русского государства, т. І — до р. 1529 (Мва, 1899 — відб з Чтеній москов. істор. тов. 1899 кн. IV).

Систематичне виданнє актів Литовської Метрики мала в плянах петербурська археоґрафічна комісія, і вже з 1880-х рр. забрав ся до нього

проф. Бершадський, але зібраний ним і видрукований корпус документів з книг Литовської Метрики не був апробований арх. комісією, й цілий наклад його знищено, а прийнято новий плян — видавати in extenso старші книги Лит. Метрики. Десять літ по ухвалї вийшов сього року (1905) перший том сеї публїкації, що обіймає три книги з розділу т. зв. „Судныхь дЂль” (1506-1523) п. т. Литовская Метрика, т. I, 1903 (яко XX Рус. истор. библіотеки). Хоч плянови прийнятому для сього видання можна б неодно закинути (пор. мої замітки в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. LXV), з ним не тяжко помирити ся, аби лише реалїзовано скорше. Крім того видано (вже без всякої потреби) кілька старих реєстрів актових книг Л. Метрики (П. А. Гильдебрандтъ Старинныя описи Литовской Метрики — ЛЂтопись занятій археогр. коммиссіи т. XI і осібно).

З видань памяток литовського праводавства треба згадати отсї: В 1854-7 московське історичне товариство в своїм Временнику видало тексти Литов. статута всїх трох редакцій (Статут 1529 р. в т. XVIII, 1854, Статут 1588 р. в т. XIX, 1854, Статут 1566 р. в т. XXIII, 1855) і статут литовського трибунала 1581 р. (т. XXV, 1857). Проф. Владімірский-Буданов в своїй Христоматії по исторіи русскаго права вип. II видав з інтересним коментарем кілька памяток, м. и. Судебник в. кн. Казимира і декотрі „уставні грамоти” як він їх зве — привилеї поодиноких земель (1 вид. 1874, Ярославль). З його ж ініціятиви видав його ученик М. Ясинский тексти всїх провінціональних привилеїв в. кн. Литовського, з коментарем і розвідкою п. т. Уставныя земскія грамоты в. кн. Литовскаго (К., 1889). Той же Ясинский видав збірку актів до історії луцького трибунала в XIV т. Чтеній київських (Луцкій трибуналъ, какъ высшая инстанція для Волынскаго, Брацлавскаго и Кіевскаго воеводствъ); він же приладив збірку матеріалів до історії литовського судівництва з актів волинських, але хоч видрукована вже давно (в Архиві Югозап. Россіи), досї вона не вийшла. Нарештї мушу ще згадати виданнє статуту 1566 р., зроблене правничою комісією краківської академії, під ред. проф. Пєкосїньского: не підозріваючи істновання видання оригінального руського тексту, зробленого, як сказано, московським історичним товариством в 1855 р., видала вона сей статут в двох давнїх перекладах — латинськім і польськім (Archiwum komisyi prawniczej, VIII, 1900). Цїну в сім виданню має лише прилучений до Статута конфірмаційний привилей 1551 р., що містить в собі тексти кілька незвістних доти привилеїв і грамот.

Початки наукового студіовання права в. кн. Литовського можна почати від праці Тадея Чацкого: O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, žródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1527 roku wydanym (перше вид. — Варшава, 1800, I-II, передр. в Dzieła-х Чацкого, вид. Рачиньским, остатнє вид. — Туровского, Biblioteka pisarzów polskich, Кр., 1861). Ся праця, на свій час дуже поважна, містить переклад статуту 1529 р. з вступними статями про „джерела польського й литовського права", й „монету польську й литовську", з вказівками на додатки пізнійших редакцій Статуту та ріжнородним коментарем при текстї. Доповненнєм служили його спеціяльнїйші розвідки: Czy prawo rzymskie było zasadą praw litewskich, 1809, O žródłach praw, które miały moc obowiązującą w Polsce i Litwie, 1823, O Zydach i Karaitach, 1807 (передр. в Dzieła-х). Праця Чацкого довший час зіставала ся одиноким науковим провідником в литовськім праві. Аж в 1820-х рр. починаєть ся певний рух на сїм полї — в виленських учених сферах. Перед тим можна занотувати хиба замітки Потоцкого до праці Чацкого (Pamiętnik Warszawski, 1825) і біблїоґрафічну статю Лїнде O Statucie litewskim (третїм), 1816.

В 1820-х рр. вийшли в Dziennik-у Wileńsk-ім замітки Сосновского про другу редакцію статуту (1822) і Даниловича Opisanie bibliograficzne dotąd znanych exemplarzy Statutu Litewskiego (1823). Поминаючи иньші, меньше важні замітки, треба згадати далї важну статю Даниловича Historischer Blick auf die lithauische Gesetzgebung. I — Der Lithauische Statut (Dorpater Jahrbücher, 1834, і осібно, також по польськи 1837 і в рос. перекладі 1841 р.) — важна праця, що підносила звязь литовського права з староруським. Иньший бувший виленський професор (prawa krajowego) Ярошевич в своїй книзї Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi od czasów najdawniejszych do końca w. XVIII (I-III, Вильно, 1844-5) старав ся дати загальний образ литовського права (тут м. и. широко розвинена теорія феодального устрою в. кн. Литовського). Меньше важні, навіть для свого часу були статї: Кукольникъ Исторія управленія и законодательства Литвы (Памятная книжка Виленской губ., 1853), Семеновъ О сходствѢ древнихъ узаконеній восточной и западной Руси (Временникъ москов. істор. товариства і осібно, 1854), Михайловъ Обзоръ исторіи литовскаго права (в передмові до I т. Актів виленської комісії, 1865).

Сюди належать почасти також праці присьвячені провінціональному праву лївобічної України (бо цивільне статутове право задержало силу на

території давньої Гетьманщини, в ґуб. Чернигівській і Полтавській): Даневскій Объ источникахъ мѢстныхъ законовъ дѢйствующихъ въ нѢкоторыхъ губерніяхъ Россіи 1846 і в новім оброблению 1857, Спб.; Михайловъ Лекціи мѢстныхъ гражданскихъ законовъ, Спб., 1860; Боровиковскій Объ особенностяхъ гражданскаго права Полтавской и Черниговской губ., 1867 (Журналъ мин. юстиціи); Квачевскій Законы Черниговской и Полтавской губ., 1875 (Журналъ ґражд. и угол. права) і йогож Литовскій статутъ какъ источникъ мѢстныхъ правъ; Кистяковскій Права, по которымъ судятся малорусскій народъ, К. 1879.

Від 1860-х рр. починаєть ся на тім полї рух, звязаний з київським унїверситетом, Початок робить голосна статя Іванїшова про копні суди: О древнихъ сельскихъ общинахъ въ Югозападной Россіи, 1857 (Русская БесѢда, 1857, III, передр. в Київі в 1863 р. і ще раз в Сочиненіяхъ Иванишева, 1876), В 1863 р. виходить розвідка тодішнього київського професора Ф. Леонтовича Крестьяне Югозападной Россіи по литовскому праву XV и XVI в., два роки пізнїйше — загальнїйша, можна сказати — проґрамова робота йогож: Русская Правда и Литовскій статутъ (київські Университ. ИзвѢстія 1865, II-IV і Записки академії наук т. II) — автор підносить тут звязки литовського праводавства з староруським і бажає, аби історію литовського праводавства включено в унїверситетські курси русскаго права". Широко зачеркнена робота Чарнецкого Исторія Литовскаго Статута, съ объясненіемъ особенностей трехъ его редакцій и предварительнымъ объясненіемъ законодательныхъ памятниковъ дѢйствовавшихъ въ Западной Россіи до изданія Статута (Университ. ИзвѢстія київські 1866, IX, 1867, I, V-X) мала дати образ цїлого литовського праводавства, але не була скінчена, та й виконаннє не дорівнювало своїй метї — була се більше студентська робота. Нарештї 1869 роком (працею про нїмецьке право в Литві й Польщі) аачинаеть ся наукова діяльність вихованця київського унїверситета і від р. 1876 його професора Владїмірского-Буданова, дуже заслуженого коло розвою науки литовського права; результати його діяльности на сїм полї стали показувати себе особливо з кінцем 80-х рр.

Лїтературу литовського права остатнїх десятолїть я зберу тут в системі. Для зверхньої історії права (джерел його) окрім згаданої вище, досї не пережитої розвідки Леонтовича Русская Правда и Литовскій статут, 1865, іще: Пахманъ Исторія кодификаціи гражданскаго права, 1871, I-II (тут і про

Л. Статут), Баршевскій Краткая історія Литовскаго Статута, К. 1882 (Университ. ИзвѢстія київські 1882, VI), Ясинскій Уставныя земскія грамоты Литовско-русскаго государства, К., 1889 (відб. з ИзвѢстій), і лїтература брошюр і росправ викликана брошюрою Бершадского О наслѢдованіи по литовскому праву (див. низше), що ставило питаннє, котре виданнє Статута 1588 р. треба уважати урядовим, Пташицкій Къ вопросу объ изданіяхъ и коментаріяхь Литовскаго Статута, Спб., 1893, Бершадскій Литовскій Статутъ и польскія конституціи, Спб., 1893, Пташицкій Къ исторіи литовскаго права послѢ третьяго статута, Спб., 1893, Леонтовичъ Спорные вопросы по исторіи русско-литовскаго права, Спб, 1893 — полєміка з поводу вище згаданої брошюри Пташицкого (про сю полєміку див. мій огляд в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. IV). Сюди ж належать іще: Гольмстенъ Три вопроса изъ исторіи русско-литовскаго права, 1896 (Журналъ Юрид. общества при петерб. университетѢ 1896, II). Ольшамовскій Обязательность для в. кн. Литовскаго конституцій сеймовъ Польской РѢчипосполитой, Спб., 1897, Рубинштейнъ О Литовскомъ СтатутѢ, 1893 (Виленскій ВѢстикъ, 1893, ч. 91-3). Далї: Максимейко Источники уголовныхъ законовъ Литовскаго Статута, К., 1894 (застановляєть ся й над складовими елементами литовського права взагалї). Леонтовичъ Источники русско-литовскаго права, 1894 (Варшавскія Университетскія ИзвѢстія, 1894, I і осібно) — сухий катальоґ попереджений кількома вступними увагами (див. мою рецензію в Записках Наук. тов. ім. Ш. т. X). Piekosiński Statut litewski, część I (Rozprawy wydziału hist-filozof. XXXIX) — маловартий перегляд чи реєстр памяток литовського законодавства. Якубовскїй Земскіе привилеи в. кн. Литовскаго (Ж. М. Н. П. 1903, IV і VI) — вичисляє привилеї й дає цїнну аналїзу декотрих. Заповіджений Ясинским курс зверхньої історії права в. кн. Литовского в його „Лекціях по внѢшней исторіи русскаго права” досї не вийшов, скільки знаю.

Загальні огляди державного права в. кн. Литовського маємо тільки короткі, більш популярно-наукового характера; окрім декотрих вичислених вище, давнїйших праць тут треба згадати: Бєляєв Разсказы изъ русской исторіи — Исторія Полотска или сѢверо-западной Руси до Люблинской уніи, Мва, 1872 (фантастичне). Бестужевъ-Рюминъ Русская історія т. II вип. 1 (на свій час добре, але видруковане ще в початках 70-х рр., хоч видане в 1885). Бершадскій — V розділ його праці Литовскіе Евреи, 1883 (до остатнього

часу се був найліпший огляд, хоч і короткий та в дечім неповний). Иловайскій Исторія Россіи т. III гл. III, Мва, 1890 (досить поверховна компіляція). Загального характера державного права в. кн. Литовського дотикають розвідки: Антоновича О крестьянахъ Югозападной Россіи, 1870 (передмова до ч. VI т. II Архива Югозападной Россіи, переклад в XXI т. Рус. Істор. Бібліотеки), Новицького Очеркъ исторіи крестьянскаго сословія, 1876 (пер. ibid.), В.-Буданова ПомЂстное право Лит.-русскаго государства, 1889 (див. низше), Леонтовича Сословный типъ территоріально-административнаго состава Литовскаго государства I его причины, 1895 (Ж. М. Н. П., 1895, VI-VII, див. мою рецензію на сю працю в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. IX), Prochaska Przyczynki krytyczne do dziejów unii, 1896 (Rozprawy краківської академії т. 33), розд. I (дуже слабе).

Історії сформовання і поділу території в. кн. Литовського присьвячені спеціальні праці: Любовского Областное дЂленіе и провинціальное управленіе Литовско-русскаго государства ко времени изданія Перваго Лит. Статута, Москва, 1893 (історія сформовання зроблена досить поверховно, огляд поділу дуже старанний і зістаєть ся одиноким) і Леонтовича Очерки исторіи литовско-русскаго права — Образованіе территоріи Литовскаго государства, Спб., 1894 — тільки історія сформовання, але зроблена слабо; поправки до неї див Любовскии в статї Къ вопросу объ удЂльныхъ князьяхъ и мЂстномъ управленіи въ Литовско-русскомъ государствЂ, Спб., 1894 (Ж. М. Н. П.), див. також мою рецензію в Записках Наук. тов. ім. Ш. т. IX. Етноґрафічним ґрупам і суспільним верствам присьвячені праці: Malinowski O ziemianach podług dawnych praw litewskich (Teka Wileńska 1857, I); Мордовцевъ Крестьяне въ Югозападной Руси XVI в., 1861 (Архивъ ист. и юрид. свЂдЂній, 1861, III); Леонтовичъ Крестьяне Югозападной Россіи по литовскому праву XV и XVI в., К. 1863, йогож Историческое изслЂдованіе о правахъ литовско-русскихъ Евреевъ, К. 1864 (Университ. Изв., 1864, III-IV); Антоновичъ Объ околичной шляхтЂ, К., 1867 (передмова до ч. IV т. I Архива Югозап. Россіи — про овруцьку шляхту); Тумасовъ Дворянство Западной Россіи въ XVI в., 1868 (Чтенія московські), йогож Историко-юридическій бытъ русскаго крестьянства (Київ. ун. извЂстія 1872, 6-8, пер. в XIII т. Рус. Істор. Бібл.). Владимірскій-Будановь НЂмецкое право въ ЛитвЂ и ПольшЂ, Спб., 1868. Новицкій Очеркъ исторіи крестьянскаго сословія Югозап. Россіи въ XV-XVIII в., 1876 (передмова до ч. VI т. I Архива Югозап. Россіи й осібно, переклад в т. XXI

Рус. Істор. Бібліотеки). Бершадскій Литовскіе Евреи, исторія ихъ юридическаго и общественнаго положенія въ ЛитвѢ отъ Витовта до Люблинской уніи, Спб., 1883. Владимірскій-Будановъ Крестьянское землевладѢніе въ Западной Россіи до половины XVI в., 1893 (Чтенія київські т. VII). Любавскій Областное дѢленіе и мѢстное управленіе Литов.-рус. госуд., 1893 — тут про низші верстви суспільности — челядь, селянство, боярство, доповненнєм служить його нова праця: Литовско-русскій сеймъ, Мва, 1901, де дано огляд вищих верств — шляхти, панів і князів. Подібний (тільки далеко слабший) огляд суспільних верств в. кн. Литовського по унії 1569 р. дає книга Лапцо Вел. кн. Литовское за время отъ заключенія Люблинской уніи до смерти Стефана Баторія, 1901. Численні статї Леонтовича: Панскій дворъ въ Литовско-русскомъ государствѢ, 1895 (Варшав. Унив. Изв. 1895, V), йогож Крестьянскій дворъ въ Литовско-русскомъ государствѢ (Ж. М. Н. П. 1896, II-IV, X, XII, 1897, IV-V), йогож Сельскіе промышленники въ Литовско-русскомъ государствѢ, 1897 (Варш. Унив. Изв. 1897, IV-VII), йогож Сельскіе ремесленники въ Литовско-русскомъ государствѢ, 1898 (ibid. 1898, II-III), Сельскіе чиншевики въ Лит.-рус. государствѢ (Ж. М. Н. П. 1899, II). А. Ефименко Литовско-русскіе данники и ихъ дани (Ж. М. Н. П. 1903, I). Див. іще низше, с. 629, при літературі землеволодіння. Літературу міщанства й міського устрою відкладаю на дальше, бо тут справа обертаєть ся коло спільної Литві й Польщі рецепції німецького права, і дослідники звичайно не відграничують практики литовскої від сучасної й пізнійшої польської.

Для історії адміністраційної власти й правительственної орґанїзації в. князївства зроблено досї ще небогато. Головне місце займають тут дві згадані вже вище праці Любавского: Областное дѢленіе и мѢстное управленіе, що богато місця присьвячує провінціональній адміністрації, й Литовско-русскій сеймъ, що окрім історії русько-литовського парляментаризма богато уваги присьвячує також орґанам центральної управи. Для історії парляментаризма іще: Максимейко Сеймы Литовско-русскаго государства до Люблинской уніи 1569 г., 1902, і статя Іванїшева п. т. Содержаніе постановленій дворянскихъ провинціальныхъ сеймовъ въ Югозападной Россіи, 1861 (передмова до ч. II т. 1 Архива Югозап. Россіи, передр. в Сочиненіях І-ва). Про раду, окрім згаданої книги Любавского про сойм іще: Малиновскій Рада великаго княжества Литовскаго, I-II, 1903-4. Про становище литовських князів супроти в. князя статя Любавского О

распредЂленіи владЂній и объ отношеніяхъ между великими и другими князьями Гедеминова рода, 1886 (збірник історич. товар. при московскомъ университетЂ) і моя замітка До питання про правно-державне становище київських князїв XV в, (Записки Наук. тов. ім. Ш. т. XXXII). До адмінїстрації ще: L.-Radzimiński O namiestnikach rusko-litewskich (Przegląd polski 1885, VIII), Ptaszycki Dostojnicy litewscy (Ateneum 1886). Фінансам в. князївства присьвячена праця Довнара-Запольского Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонахъ, К., 1901 (відб. з Унив. Изв. 1900-1 у вступі автор дотикає й ріжних загальних питань литовської адмінїстрації). Сїльському устроєви й правительственній адмінїстраційній й економічній реґляментації сїльського житя — його ж статї: Западно-русская сельская община въ XVI вЂкЂ (Ж. М. Н. П. 1897, VII) і Крестьянская реформа въ Литовско-русскомъ государствЂ въ половинЂ; XVI вЂка (ib. 1905, III-IV); недавно вони злучені ним разом в книжцї Очерки по исторіи западно-русскаго крестьянства, 1905, при чім перша статя значно розширена (вийшла вже по видрукованню першої частини сього тому). Ріжних питань з сеї сфери дотикає проф. Леонтович в двох своїх статях: згаданій вище — Сословный типъ территоріально-административного состава Литовского государства, і пізнїйшій (переробленій з сеї): Къ исторіи административнаго строя Литовскаго государства, 1899 (Варшав. Унив. Изв.). Деяких точок дотикає ще Бершадский в працї Аврамъ Езофовичъ Ребачковачъ, подскарбій земскій, отрывокъ изъ исторіи внутренныхъ отношеній Литвы въ нач. XVI в., К., 1888 (відб. з Кіев. Старины).

В історії приватного права оброблено досї тільки деякі партії — право фамілїйне, спадкове, володїннє землею: Ор. Левицкій О семейныхъ отношеніяхъ въ Югозападной Руси XVI-XVII вЂковъ (Рус. Старина 1880, XI, і осібно), його ж: Обычныя формы заключенія браковъ въ Южной Руси въ XVI и XVII ст. (Кіев. стар. 1901, I); приготовлений нимже і видрукований уже давно в Архиві Югозап. Россіи том актів до історії фамілїйного права досї не вийшов; Маяченець (псевдонїм) Про шлюб на Руси-Українї в XVI-XVII в. (Зоря, 1885); також анонїмне: Брачные розводы въ древней ПольшЂ и Югозападной Руси (Рус. вЂдом. 1889 ч. 304); Владимірскій-Будановъ Черты семейнаго права Западной Россіи въ половинЂ XVI вЂка, 1890 (Чтенія київські т. IV, осібно під титуломъ: Очерки изъ исторіи литовско-русскаго права, II, переклад в Часописи

Правничій т. V). Бершадскій О наслЂдованіи въ виморачныхъ имуществахъ по литовскому праву, Спб., 1892; Леонтовичъ Спорные вопросы по исторіи русско-литовскаго права, Спб., 1893 (з поводу тої статї Бершадского), його ж Къ вопросу о выморочныхъ имуществахъ по литовскому праву, 1897 (Журналъ Министерства Юстиціи). Гольмстенъ Три вопроса изъ исторіи русско-литовскаго права, 1896 (Журналъ Юридич. общества при Петерб. унив. 1896, X). Квачевскій Права женщины по законамъ Черниговской и Полтавской губерніи (Журналъ ґражд. и гром. права, 1877 і осібно), також названу вище (с. 625) лїтературу цивільного права лївобічної України. Владимірскій-Будановъ ПомЂстное право въ древнюю эпоху Литовско-русскаго государства, 1803 (Чтенія київські т. III і осібно під титулом: Очерки изъ исторіи литовско-русскаго права, I), його ж Формы крестьянскаго землевладЂнія въ Литовско-русскомъ государствЂ XVI в., 1893 (Кіевскій сборникъ въ пользу голодающихъ отъ неурожая), його ж Крестьянское землевладЂніе въ Западной Россіи до пол. XVI в., 1893 (Чтенія київські т. VII) — сї дві статї в перекладї в XXII т. Рус. Істор. Бібліотеки; в остатнїй автор на практицї селянського володїння землею виясняв ряд питань русько-литовського приватного права взагалї). А. Ефименко Дворищное землевладЂніе въ Южной Руси 1892 (Русская Мысль, 1892, VI-V). Довнаръ-Запольскій Западно-русская сельская община въ XVI вЂкЂ і нове обробленнє її як вище (с. 628). З великої лїтератури чиншового землеволодїння (викликаної правительственними проєктами його викупа) назву лише дещо: Пихно О чиншевомъ владЂніи (Журн. ґражд. и угол. права 1877-8 і київ. Унив. Изв. 1878-9), Незабитовскій ЗамЂчанія по вопросу о чиншевомъ владЂніи (київ. Ун. Изв. 1879, X і в Собр. сочин. 1884), Новицкій О чиншевомъ правЂ въ Югозап. краЂ (київ. Ун. Изв. 1880, VI) і його ж Чиншевое вдадЂніе въ Югозап. Россіи (Труды кіев. юрид. общ. 1883), Rembowski Historya prawa wieczysto-czynszowego w guberniach północno i południowo-zachodnich cesarstwa Rossyjskiego, 1886 (теж і в рос. перекладї).

Для карного права поки що маємо тільки дві розвідки: Малиновскій Ученіе о преступленіи по Литовскому Статуту, К., 1894, Демченко Наказаніе то Литовскому Статуту въ трехъ его редакціяхь, ч. I, К., 1894 (сї розвідки, разом із згаданою вище розвідкою Максимейка про джерела карного права Л. Ст. написані на унїверситетську тему для студентів). Для судівництва: Иванишевъ О древнихъ сельскихъ общинахъ въ Югозападной Россіи, 1857

(копні суди); Ефименко Народный судъ въ Западной Руси (Русская Мысль, 1893, IX-X — про теж саме), також Копные суды въ лЂвобережной УкраинЂ (К. Старина 1885, X); Спротисъ Копный Судъ (Труды предварит. комитета IX арх. съЂзда, також в передмові до XVIII т. Актів вилен. ком.). Лаппо Земскій судъ въ в. кн. Литовскомъ при концЂ XVI в., 1897 (Ж. М. Н. П., 1897, VI), його ж Подкоморскій судъ въ в. кн. Литовскомъ, 1899 (Ж. М. Н. П. 1899, VIII). Ясинский Очерки по исторіи судоустройства въ Литовско-русскомъ государствЂ. Главный литовскій трибуналъ. Происхожденіе, 1901, і його ж Къ исторіи апелляціонныхъ судовъ въ ПольшЂ и ЛитвЂ — Луцкій трибуналъ какъ высшая судебная инстанція для Волынскаго, Брацлавскаго и Кіевскаго воеводствъ въ послЂдн. четверти XVI в., 1900 (Чтенія київські XIV).

Кардинальне питаннє історії литовського права — його тїсна звязь з правом староруського, поставлена давнїйшими працями Даниловича і Леонтовича і як провідна ідея прийнята для всїх своїх студій В.-Будановим, було недавно сформуловане його двома учениками — М. Ясинским і Мих. Максимейком в юбілейнім збірнику їх учителя, як свого рода credo сеї школи істориків права в. кн. Литовського. Ясинскій в своїй статї: Закупы Русской Правды и памятниковъ западно-русскаго права (Сборникъ посьвященный М. Ф. Владимірскому-Буданову, 1904), робить се в таких словах: „Уже неоднократно и вполнЂ основательно указывалось въ литературЂ, что именно западная, или литовская, а не восточная или московская, Русь наиболЂе сохранила и развила древне-русскія правовыя нормы и явилась, такикъ образомъ, непосредственной въ указанномъ отношеніи преемницей Руси земскаго періода”. Се поясню́єть ся тим, що в. кн. Литовське обіймало „коренную и древнЂйшую Русь (бассейнъ р. ДнЂпра) т. е. ту именно территорію, гдЂ зародились и розвились всЂ правовые институты древней Руси и гдЂ сложилась и самая Рус. Правда” (с. 439). Подібно висловляєть ся й проф. Максимейко (Русская Правда и литовское русское право, тамже). Розріжняючи три правні системи середнього періода: „1) право СЂверо-восточной Россіи, выразившееся въ московскихъ Судебникахъ и Уложеніи 1649 г.; 2) право Литовской Руси, лучшимъ воплощеніемъ котораго является Литовскій Статутъ, и 3) право сЂверо-западнаго края, кодификованное въ Судныхъ грамотахъ Новгорода и Пскова”, він вказує, що з сих „систем” найблизше до права Руської Правди стоїть право литовське, що розвинулося з нього, тим часом „у новгородско-псковскаго

права и московскаго законодательства были свои особыя точки отправленія, намъ неизвѢстныя". „ЗамѢчательное сходство между Р. Правдой и литовско-русскимъ правомъ (яке проф. Максимейко ілюструє кількома паралєлями з карного і цивільного права і процесу, тим часом як Ясинский переводить порівняннє спеціально в постановах про закупів) об'ясняє він як і Ясинский як результат „того обстоятельства, что Р. Правда возникла на той почвѢ, гдѢ розвивалось литовско-русское право", а той ґрунт, де розвинула ся Р. Правда, означає він як „Южную Русь", „Кіевскую Русь" (с. 383-4 і 394-5).

Стоячи також на тім становищі, що право в. кн. Литовського розвивало ся на основі староруського (див. в тексті с. 3 і далї), я одначе мушу зазначити, що таке об'ясненнє їх звязи й наступства, яке дають отсе репрезентанти київської школи В.-Буданова, на скрізь хибне. Право Рус. Правди сформувало ся на середнїм Поднїпровю, в Київі спеціально (пор. т. III [2] с. 356). Але в часах, коли формувало ся право в. кн. Литовського — XIV і XV віки, середнє Поднїпровє стояло в дуже слабім звязку з литовською державою, і наслїдком упадку тут полїтичного й культурного житя не могло мати нїякого безпосереднього впливу на сформованнє його права. Отже той факт, що в склад в. кн. Литовського входили землї, де сформувала ся Р. Правда, не грав тут ролї, й репрезентанти згаданої школи вказують на нього зовсїм не до річи. Як я підносив в своїм місцї (т. IV с. 5), той елємент, що зрушив в. кн. Литовське, його устрій, право, культуру був не так український, як білоруський, і головну ролю відограли тут землї басейну Нїманського (т. зв. Чорна Русь) й Зах. Двини (Витебська й Полоцька), також Березини й Бугу (з українських тільки Дорогичинсько-берестейське Побуже війшло в склад в. кн. Литовського рано й тїсно). І коли право Руск. Правди було присвоєне праводавством і практикою в. кн. Литовського, як то з повною очевидністю показують памятки в. кн. Литовського, то запозичене було се право Р. Правди не з Поднїпровя, а з тутешнїх земель, з їх права і практики, що опирала ся на київськім праві, защепленім київською династиєю, київською дружиною і кодифікаціями київського права. Норми литовського права таким чином сьвідчать посередно про глубоке перейнятє провінціонального права земель в. кн. Литовського правом київським, представленим Руською Правдою. Високо інтересною задачею для істориків права було б прослїдити о скільки можливо, чи рецепція права Рус. Правди правом литовським відбувала ся за

посередництвом її кодифікованих джерел, то значить Рус. Правди як кодекса права (уживаного, значило б, в тутешніх землях як джерело права в XIII-XIV вв.), чи дорогою практики — себто о скільки норми, скодифіковані в Рус. Правді, перейшли в правну практику тих провінцій. Розвязаннє сього питання кинуло б цікаве питаннє і на староруські часи, як кидав нпр. його уже отсей, піднесений нами факт, що право таких далеких і слабо звязаних з Київом земель, як порічя Німана й Двини (землї кн. Полоцького, найслабше звязаного з Київом з усїх земель давньої Руської системи), стояло під таким сильним і глубоким впливом київського права і передало його норми праву в. кн. Литовського.

2. Теорії Феодалїзма в. кн. Литовського (до с. 6). *назад...*

Рецепцією феодалїзма об'ясняли суспільно-полїтичний устрій Русько-литовської держави уже перші дослїдники литовського права — Чацкий, Ярошевич, а широку популярність сїй теорії дав проф. Антонович, прийнявши її й найбільше рішучо висловивши в своїй розвідцї про українське селянство: „форма, котрої взірець був готовий — в устрою німецьких держав — форма феодальна була ужита Литвинами" (с. 9, перекладу с. 121, більше здержливо висловив ся він рік перед тим: „в Литві творять ся самостійний феодальний устрій" — розвідка про міста с. 4. = Монографіи I с. 137, див. іще й давнїйшу розвідку його в ч. III т. I Архива с. 14). Против сього погляду виступив Новицький, вказуючи на паралєлїзм в розвою земельних відносин в. кн. Литовського й Московського, що міг явити ся „тільки наслїдком спільности походження" (ИзслЂд. о крестьянахъ с. 5). Другий арґумент против феодальної теорії був розвинений особливо у В.-Буданова й Леонтовича — що руські землї до в. кн. Литовського прилучали ся не силоміць, завойованнєм, а більше добровільно (ПомЂстное право, Очерки исторіи права).

Не вважаючи на сї арґументи феодальна теорія знаходила з часом нових прихильників — її стрічаємо нпр. у проф. Незабитовского (ор. с.), Дашкевича (ЗамЂтки по исторіи Литов.-рус. госуд.), Молчановского (Очеркъ извЂстій о Подольской з.), Єфименкової (О дворищномъ землевладЂніи). П. Єфименкова на виленськім археольоґічнім з'їздї предложила навіть спеціальний реферат Къ вопросу о феодализмЂ въ Западной Руси и ЛитвЂ, але анї він, анї замітки, зроблені до сього реферату пок. Васїлєвским, досї, на жаль, не були опублїковані, і тільки досить

побіжні відомости про них були дані в справозданнях. Найновійші дослїдники — Любавский (Лит.-рус. семи с. 46), Довнар-Запольский (Госуд. хозяйство с. 85) не розриваючи зовсїм з феодальною теорією, ставлять ся одначе з великою обережністю й усякими застереженнями супроти неї: так Д.-Запольский, „не заперечуючи певного впливу феодальних понять в давнїйші часи в властивій Литві”, не уважає можливим розтягати їх на княжі відносини в. кн. Литовського і бачить в їх основі принцип федеративний; Любавский бачить в зближуванню суспільно-полїтичного устрою в. кн. Литовського до західнього феодалїзма „значну частину правди, о скільки розумієть ся тут не феодалїзм в властивім значінню, а ті відносини; на ґрунтї яких виріс справдїшнїй феодалїзм”. За те в польських кругах новійша лїтература сеї справи ще не зробила нїякого враження і люде безоглядно тримають ся теорії феодалїзма — нпр. Прохаски Przyczynki krytyczne do dziejów Unii, див. мої замітки до його працї в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. XVIII.

Як я зазначив в текстї, теорія рецепції феодальних порядків з заходу зовсїм не правдоподібна; коли деякі дослїдники говорять про таку рецепцію в давнїйші часи, за Мендовга і т. и., то можуть хиба вказати на термінольоґію латинських або нїмецьких актів XIII в., Мендовга й иньших, але така термінольоґія сама по собі нїчого не варта. Анальоґії з иньшими руськими землями тих часів вповнї доказують, що по рецепцію нїмецького феодалїзма (на яку зрештою нїщо не вказує виразно) зовсїм безпотрібно сягати для об'яснення порядків в. кн. Литовського. Окрім анальоґії в. кн. Московського, піднесеної ще Новицьким, я в своїй працї про Барське староство мав нагоду вказати на анальоґічні умови земельних надань в Галичинї й на Подїлю під польською зверхністю (с. 152 і далї, особливо с. 163), виступаючи против гадки про рецепцію феодального права польським правительством для Галичини (гадку сю висловив Линниченко в своїй розвідцї Черты изъ исторіи сословныхъ отношеній Галицкой Руси).

Не приймаючи теорії про рецепцію західнього феодалїзма, деякі дослїдники впадають в противну крайність, пересаджуючи ограничення земельної власности литовських часів чи той „феодалїзм” в часи староруські. Феодалїзм в староруських відносинах добачали взагалї не від нинї, особливо в польській лїтературі, вкажу нпр. на Т. Любомірского — Północno-wschodne wołoskie osady, Шараневича Rys stosunków wewnętrznych Galicyi (особливо с. 56 і далї, його погляд прийняв і

Новіцький, 1. с.). Але се робило ся, розумієть ся, без всякого близшого арґументовання, ба й знання староруських відносин. Але на сю дорогу зійшов також і такий знавець староруського права як проф. В.-Буданов. В своїй розвідці ПомѢстное право Лит.-рус. госуд. (с. 64 і 113 = 2 і 50) він ставить ділєму: обмеження прав власности треба признавати для часів Р. Правди, або припустити для литовських часів в розвою сих прав крок назад „до примітивних часів", і приймає першу можливість: „застереження і обмеження прав на майно в Литовській державі зовсїм не були результатом литовського завойовання, що в дійсности не мало місця; сї прикмети маєткових прав, навіть в більшій мірі треба припустити в загально-руськім праві часів Руської Правди". Вивід се зовсїм апріорний, дедуктивний, але в науцї він якось не викликав опозиції; не кажучи за учеників В.-Буданова, і проф. Леонтович, з великим співчутєм відкликуючи ся до сеї розвідки (Очерки с. 5), нїчим не заявив ся против такої теорії.

Тим часом таке перенесеннє литовських ограничень в староруські часи не тільки не оправдане методольоґічно, а й безпотрібне. „На інститути приватного права, сховані в найглубших основах народнього житя заміна Рюриковичів Гедиминовичами не повинна мати ніякого впливу", каже В.-Буданов. Се правда, але чи не може відбити ся на них державна полїтика, ведена в певнім напрямі рядом столїть? Бачимо нпр., як новійші дослїдники московської історії приходять до переконання, що закріпощеннє селянства стало ся там не якимсь одним розпорядженнєм, тітьки цїлим напрямом внутрішньої полїтики правительства, протягом довшого часу. Чи не було таке закріпощеннє свобідних селян кроком назад" в порівнянню з часами Руської Правди, і чи взагалї таких кроків назад в порівнянню з староруськими часами не можемо ми й більше сконстатувати?

Недавно такий обережний дослїдник як проф. Серґєєвіч в своїх Древностях русскаго землевладѢнія (Журналъ Минист. Нар. Просв. 1900) і потім в III т. Древностей русскаго права підніс гадку, що московські обмеження прав земельної власности і принціп верховних прав господаря на землю виросли лише з часом на ґрунтї первісної, староруської повної власности. Я думаю, що так воно було і в в. кн. Литовськім. Брак виразної границї між державними наданнями (вислугами, помѢстьями) і володїннєм від держави незалежним (alleu західньої практики, вітчини московського права), який бачимо в Литві (в в. кн. Московськім ся границя була далеко виразнїйша), на мій погляд, вказує на такий процес в в. кн. Литовськім ще яснїйше.

Признаюсь, що коли я, тому кільканадцять літ, писав свою моноґрафію про Барське староство, де вперше порушив се питаннє, — я ще не бачив такого простого виходу з сього питання, й готов був припустити, що обмеженнє володіння служебними умовами могло до певної міри мати місце і в староруськім суспільнім устрою — що й тодї вже під контролею й cum tacito consensu віча князї могли роздавати свобідні землї з обовязком служби (Барское староство с. 164). A priori сю можливість признаю й тепер, але не вважаю її потрібною для об'яснення литовських порядків.

В недавній розвідцї своїй (Госуд. хозяйство Литов. Руси с. 20) Д.-Запольский піднїс потребу литовського правительства в киннім війську для далеких походів, як той чинник, що вплинув на сформованнє воєнної кляси. Автор безпотрібно тут кладе натиск на се кінне військо — так як би в давній Руси військо було піше. Вага лежить в тім, що треба було війська для далеких і частих походів, а до сього громадське військо не надавало ся, треба було вибрати з громади елєменти заможнїйші для військової служби, а в тім був і початок сформования воєнної верстви та обтяження сеї верстви, то значить тої підстави, на якій її заможність опирала ся — земельної власности, ріжними обовязками й застереженнями. Се й був початок литовського „феодалїзма”.

3. Студії над суспільно-полїтичним устроєм українсько-руських земель Польщі й їх лїтература. назад...

Студії над суспільно-полїтичним устроєм українсько-руських земель Польської корони перед унією 1569 р. до дуже недавнього часу представляли ся дуже сумно. І противники теорій про провіденціальну місію Польщі в сих землях, і ще меньше — їх оборонцї не вдавали ся звичайно в детальнїйші студії над житєм сих земель в перші віки польської зверхности. Особливо оборонцї добродійств, вилитих Польщею на підвластні руські землї, воліли перебирати на ріжні лади затаскані фрази про сї добродійства і розсудно не спішили ся підіймати невдячну працю — докладною аналїзою житя руських земель представити наглядний образ тих добродійств.

Дійсно, хоч як пишні на свої цивілїзаційні подвиги на Українї, Поляки — від пяти столїть і досї посїдаючи сї українські землї, що були ареною тих їх подвигів, тримаючи в своїм розпорядженню всї архиви й матеріали до історії свого panowania на Українї, посївши всї наукові інституції на

галицкій Руси, від „польського” унїверситета ві Львові почавши, маючи тут й історичні товариства, й історичні часописи, — дуже мало зробили для вияснення історії устрою й побуту українських земель під польською зверхністю. Маємо богато риторичних, деклямацій, давнїйших і новійших, підписаних нераз іменами, що зачисляють ся до чільнїйших репрезентантів нової „строго-наукової” польської історіоґрафії, або видання матеріалів, моноґрафії, присьвячені яким небудь спеціальним фактам і явищам — але й тут скоро робота сходить з самого протоколовання фактів, починають ся фрази й деклямації, повторювані jak za panią matką pacierz, без всяких клопотів бодай про їх арґументованнє фактами. Виїмків не богато. Навіть зі свого провіденціонального становища не гідна була досї польська історіоґрафія дати широкий, опертий на фактах (хоч би дещо сторонничо вибраних) образ житя українських земель в перших столїтях їх залежности від Польщі. Статя д-ра Прохаски про Галичину в XV в., що вийшла саме, як я писав сї слова, становить нїби виїмок, але значіннє її, як побачимо, значно ослаблюєть ся деякими обставинами.

В тім невеликім, що зроблене було польською наукою й суспільністю для вияснення житя руських земель під Польщею в XIV-XVI в., чи улекшення сього вияснення, на першім місцї треба згадати імя одного галицького шляхтича — ґр. Олександра Стаднїцкого. Він інтересував ся історією й устроєм Галичини в польських часах і лишив кілька розвідок (між ними як на свій час дуже добру розвідку про села волоського права), приладжений, але не виданний галицький дипльоматар (переховують ся в бібл. Осолїньских), але далеко більшу прислугу історії Галичини зробив, призначивши ціле своє майно на виданнє актів з краєвого архива (т. зв. Бернардинського), де були зібрані судові акти з польських часів і де сам він за житя працював. З полишеного ним майна, ще в момент смерти його (1861) виносило коло 28 тис. злр. і перейшло під управу галицького виділу краєвого, утворено 1865 р. фундацію на виданнє актів, а з огляду на ріжні застереження, пороблені в тестаментї, від разу додано до неї річну субвенцію сойму краєвого, і від р. 1868 потало виходити видавництво Akta grodzkie i ziemskie — дипльоматор Галицької Руси. Редаґувала її з початку комісія (до котрої між иньшими входив і оден з перших учених з галицьких Русинів Іван Вагилевич), потім, від тому III — проф. львів. унїв. Лїске, і нарештї др. Прохаска. Перші девять томів сього дипльоматаря містять ріжні документи, головно в вв. XIV-XV, т. X містить реєстр облят в книгах

львівського ґроду, т. XI до XVIII (що має незадовго вийти) — судові записки ґродські і земські львівські, перемишльські, галицькі, сяніцькі й переворські XV в, in extenso, а в дальшім пляні стоїть виданнє сеймикових ухвал. При всїх недостачах і прогалинах сього пляну (найважнїйшими уважаю — по перше — що в сїх виданню з галицьких земель поминено землю белзьку, по друге — що цїлу увагу звернено на XV вік, і для пізнїйших столїть се видавництво дає дуже мало), се видавництво служить головною підставою для всяких студій над внутрішньою історією Галичини XIV-XV в.

Перед заснованнєм сього видавництва в додатках до старої Gazet-и Lwowsk-ої роками друкували ся люстрації і поодинокі документи, але се виданнє майже неприступне, та й друковано його з пізних копій, а старші документи з дебільшого передруковано в Akta gr. i ziem.

Доповненнєм до львівських актів, виданих в Akta gr. i ziem., служить новійша публїкація старших актових книг львівського міського архива п. т. Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta, що виходить від 1892; досї вийшли три книги з рр. 1382-1426.

В виданнях Наукового тов. ім. Ш. видав я збірку інвентарів і люстрацій з західньої України: найстарші інвентарі замку львівського і подільських, перемишльського й ратенського староства (Записки Наук. тов. т. VII, XII, XIX, XXVI, передр. в моїх Розвідках і Матеріалах кн. 1-3), люстрацію 1564-5 рр. в Жерелах до історії України-Руси т. I-III, і 1570 р. — тамже в т. VII. В Записках зачали ся друком мої Матеріали до історії суспільно-полїтичних і економічних відносин Західньої України (серія перша, 1361-1530, в т. LXIII і LXIV, в т. LXIX має появити ся серія друга, вийдуть осібно). Також невдовзї мають появити ся: збірка реґест до історії руської людности у Львові XV-XVI в. зібр. Крипякевичом, й Матеріали до історії галицького села XVII-XIX вв., зібр. Зубрицьким. Крім того богато поменьших матеріалів.

Для історії відносин під польським правом XVII-XVIII вв. (меньше з XVI в.) найбільшу суму актового матеріалу дає Архивъ Югозападной Россіи: частина перша — до історії церковних відносин, головно унїї XVI-XVII в. (т. I, IV, VI, VII, IX і нововидані т. X-XII: церковні відносини Галичини й акти львівського брацтва), ч. II (т. 2) сеймикові ухвали, ч. V — людність міська (3 т.), ч. VI — людність селянська (3 т.), ч. VII — кольонїзація XVI-

XVII в. (2 т.), ч. VII — устрій суспільно-полїтичний (2 т.).

З поменьших збірок матеріалів до нашої теми згадаю: Головацького Памятники дипломатическаго и судебно-дѢлового языка русского въ Галицко-володимирскомъ княжествѢ XIV-XV ст., Льв., 1867 (з Наукового Сборника Гал. Матиці за 1865 р., богато передруків, але деякі де инде невидані, декотрі вийшли недавно в факсімілє в

„Палеографических снимках" петерб. археол. института). Крім того Kronika domowa Dzieduszyckich (Льв., 1865 — тут жидачівські грамоти Федора Любартовича), Wyrok lwowski roku 1421, вид. Губе (чотири акти з 1-ої пол. XV в.), і т. и. Акти XIV-XV вв. до історії Галичини й Поділя містить також Kodeks małopolski т. I, III і IV і Materyały archiwalne Прохаски. Archiwum Sanguszków т. II і V має більше з XVI в. Zródła dziejowe т. XVIII — збірка реєстрів подимного з Галичини XVI в. (в додатку також ревізія прав з 1469 р.), т. XIX — реєстри подільські, т. V — люстрація королївщин з поч. XVII в. Rejestr złoczyńców grodu Sanockiego, вид. проф. Бальцером (1891) — записки з рр. 1554-1638, і т. и.

Отсї публїкації з українських земель, що жили під польським правом в XIV-XVI вв. (до р. 1569), з виїмком люстрацій, головно, майже виключно дотикають тільки земель Галицької, Львівської, Перемишльської й Сяніцької. З иньшими землями стоїть незмірно гірше. Диплмоматарій східно-полудневої частини польського Поділя містять мої Акты Барскаго староства т. I і II (Архивъ Югозап. Россіи ч. VIII т. I і II, 1893-4); я мав надію з часом дати дипльоматарій цїлого Поділя XV в., але иньші роботи не дали менї на се часу і зібрані акти я по части опублїкував в згаданих вище Матеріалах. Маленьку збірку подільських документів містить Zbiór dokumentów znajdujących się w bibliotece hr. Przezdzieckich w Warszawie, wyd. A. Chmiel, Краків, 1890 (старші з них перед тим видані були Пшездєцким). По за тим лишають ся лише поодинокі нумери в Akta-х. grodz. і ziem.. Актах Зап. Россіи, Актах Ю. и Зап. Россіи, і т. и. Для Холмської землї маємо тільки два томи актів до історії Холмської епархії (Акты изд. виленскою коммиссіею, т. 19 і 23, XV-XVII вв.), досить лихо зладжені галицьким еміґрантом В. Площанським, волею російського правительства призначеним на археоґрафа; по за тим тільки дуже мало поодиноких документів по ріжних дипльоматарів. Так само тільки спорадично видані деякі акти з Белзької землї.

Старша лїтература устрою руських земель під польською зверхністю має тепер здебільшого тільки історичне значіннє, і з неї назву що виднїйше. Таким мусить уважати ся Kronika miasta Lwowa Зубрицького, Льв. 1844, — написана в хронїкарській формі, вона давала чимало й для історії устрою. Stadnicki O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat, Льв., 1848 — збірник льокаційних привилеїв зі вступною розвідкою, продовженнє її: O kniaztwach we wsiach wołoskich z poglądem na wójtowstwa we wsiach na magdeburskiem prawie osadzonych, Льв. 1853 (з додатків Gazety lwów.). T. Lubomirski Starostwo Rateńskie, wyjątek z historyi osad wołoskich w Polsce (Bibl. warszawska 1855, II) і Północno-wschodnie wołoskie osady (ib. 1855, IV). Al. Stadnicki Ziemia Lwowska za rządów polskich w XIV i XV w. we względzie społecznych stosunków rozpoznana (Bibl. Ossol., III, 1863). Огляд устрою й відносин XIV-XV в. також в Історії Галицко-володимирской Руси Шараневича, 1863; важнійшим для свого часу був його Rys wewnętrznych stosunków Galicyi wschodniej w drugiej połowie XV w. (Льв., 1869), що подавав чимало витягів з рукописного матеріалу, м. и. з судових книг XV в., тоді ще не оголошених. Досї задержала своє значіннє, не заступлена новійшими студіями праця проф. Владимірского-Буданова НѢмецкое право въ ЛитвѢ и ПольшѢ, Спб., 1868 (з Журнала Минист. Нар. Просв.), де автор ужив для ілюстрації міського устрою м. ин. досї невидані акти камінецького маґістрата XVI-XVIII в. Меньше важне: M. Dzieduszycki Starostowie ruscy i lwowscy — Dod. do Gaz. Lwowskiej, 1869 і в новім переробленню — Przewodnik nauk. i literacki 1875; H. — O urzędnikach, urzędach i ludności m. Kamieńca, Przegląd polski, 1872-3. Огляд устрою Подільської землї в XIV і першій пол. XV в. дає на підставі приступного йому матеріалу Н. Молчановський в книзї Очеркь извѢстій з Подольской земмѢ до 1434 г., К., 1885.

Новійшу лїтературу роспочинає собою полєміка викликана вступною статею проф. Лїске в XI т. Akta grodzkie i ziem. (1886), де висловив він свої замітки про устрій Галичини перед запровадженнєм польського права і зміни внесені тим запровадженнєм; сюди належать: R. Hube Wyrok lwowski roku 1421, Варшава, 1887 (тут розвідка про галицьке судівництво), Liske Kilka uwag o sądownictwie czerwonoruskiem (Kwart. historyczny, 1888), Margasz W sprawie sądownictwa czerwonoruskiego (Przegląd powszechny, 1889, т. XXI), Линниченко Критическій обзоръ новѢйшей литературы по ист. Гал. Руси (Ж. М. Н. П., 1891, VII). Слїдом появила ся розвідка тогож

Линниченка: Юридическія формы шляхетскаго землевладѢнія и судьба древнерусскаго боярства въ Югозападной Руси въ XIV-XV (Юридическій ВѢстникъ, 1892, VII-VIII), а потім і книга: Черты изъ исторіи сословій югозападной (Галицкой) Руси XIV-XV в. (Мва, 1894, передр. з Ученых записок москов. университета, український переклад в VII т. Руської Історичної бібліотеки, по перекладу її й цитую); тут вперше зроблена була проба дати ширший образ суспільного устрою Галичини на підставі матеріалів, нагромаджених в Akta grodzkie i ziemskie і доти невикористаних; найповнійше вийшов образ селянства, в II розд., головно його правного становища, тим часом як економічна сторона — оподаткованнє, маєткові права і т. и. оброблено далеко слабше; до історії шляхецької верстви також дано дещо цінного, але міщанство збуто кількома словами. Доповненнєм може служити статя А. Віняжа Ziemia Sanocka w l. 1463-1553 (Kwart. historyczny, 1896), де вибрано дотичний матеріал з XVI т. Актів, виданого вже по праці Линниченка. Економічному стану галицького селянства XVI в. присьвячені мої вступні розвідки в Жерелах до історії України-Руси: Економічний стан селян на Поднїстровю Галицькім в половинї XVI в. на підставі описей королївщин (т. I), Економіч. стан селян в Перемишльськім старостві в серед. XVI в. (II т.), Економіч. стан селян в Сяніцькім стар. в с. XVI в. (т. III), Економічний стан селян в Львівській королївщинї в с. XVI в. (т. VII) — передр. в Розвідках і Матеріалах. Др. Прохаска, виступивши з замітками на працю Линниченка скоро по її появі (Nowsze poglady na stosunki wewnętrzne Rusi w XV wieku — Kwart. hist. 1895), дав потім кілька розвідок з внутрішнього устрою й житя Галичини XV в. — W obronie społeczeństwa, studyum z dziejów Władysława Warneńczyka (Kwart. histor. 1901, II-III), де він в звязку з суспільними рухами Польщі в 1430-х рр. спеціально розглядаєть ся в тодїшнїх змаганнях галицької шляхти (сеї справи дотикав він уже в попереднїй своїй розвідцї: Geneza i rozwój parlamentaryzmu za pierwszych Jagiellonów — Rozprawy т. XXXIII, 1898, а до певної міри в туж сферу шляхетської полїтики, тільки з пізнїйших часів — другої половини XVI в., входить і новійша розвідка його: Sejmiki wiszyńskie w czasach trzech elekcyj pojagielońskich, Kwart. hist. 1903). Далї — O lennach i mańistwach na Rusi i Podolu (Rozprawy wydz. hist.-filozof. т. XLI) і особливо вступна розвідка в XVII т. Akta grodzkie i ziemskie, де автор має на метї, на підставі опублїкованих судових книг (разом з приготовленим, але не виданим т. XVIII) дати образ Галичини XV в.; одначе образ виходить неповний, тому

що автор виключив матеріал з перших томів Актів, і взагалї цїнні тут тільки віддїли присьвячені відносинам економічним і побутовим, тим часом як в справі суспільного устрою др. П. мало що додав до працї Линниченка; загальне осьвітленнє сильно грішить наслїдком звістної тенденційности, якою в високій мірі закрашені майже всі новійші працї автора — вона зіпсула ще більше його студії над суспільними змаганнями Галичини (W obronie). Про погляди ж його на служебне („лєнне") землеволодїннє шляхетське буду говорити низше.

Останнї роки принесли ще крім того розвідку Яблоновского про територію, залюдненнє й відносини економічні „Червоної Руси" в XVI в, (Zródła dziejowe т. XVIII ч. II — Ruś Czerwona, 1903), книгу В.Лозїньского Prawem i lewem (1 вид. 1903, 2 вид. 1904 р.), присьвячену головно побутовим образкам галицького шляхецького житя, але з інтересним матеріалом також для відносин суспільно-полїтичних кінця XVI і початку XVII в.; Kutrzeba Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich, 1900-1 (Rozprawy т. 40-41), де оден з роздїлів присьвячений галицькоиу судівництву XV в.; Samolewicz Sąd wyższy prawa niemieckiego na zamku Sanockim (1425-1553), 1903, і трохи давнїйша: Dąbkowski Zemsta, okup i pokora na Rusi halickiej w wieku XV i pierwszej połowie w. XVI, 1899 (відб. з Przegl. prawa i administr.), Rundstein Ludność wieśniacza ziemi Halickiej w wieku XV, 1903.

Так виглядає новійша лїтература устрою Галичини. Для Поділя, по згаданій працї Молчановського, можу вказати ще тільки Яблоновского Podole u schyłku w. XV — Ateneum 1880, VI-VIII, його ж вступну розвідку до т. XIX Zródla dziejowe (1889) — статистика суспільних верств, і свою працю: Барское староство, историческіе очерки (XV-XVIII в.), К., 1894, що спеціально займаєть ся кольонїзацією, суспільнии устроєм і адмінїстрацією східно-полудневого Поділя, але при тім дає вказівки й про Поділє взагалї (особливо розд. IV — „МѢстное управленіе и шляхетское землевладѢніе въ польской УкраинѢ въ XIV-XV в.). Для Холмщини окрім згаданої вище статї Любомірского про Ратенське староство маємо тільки слабу роботу Площанского Прошлое Холмской Руси по архивнымъ документамъ XV-XVIII в., I — Холмская епархія православной и уніатской церкви, 1899. Для Белзької землї не маємо таки нїчого що до її устрою.

О скільки йде мова про уживаннє в руських землях польського права та зміни ним зроблені в їх устрою, приходить ся, розумієть ся, звертати ся до

лїтератури польського державного й приватного права, для пізнання сих норм і порівняння їх з місцевою практикою руських земель — аби сконстатувати тотожність чи відмінність її. Але лїтература польського права далеко не на всї питання може дати відповіди. Не вважаючи на істнованнє кількох спеціальних катедр і наукових інституцій та значної старої правничої лїтератури — наука польського права виглядає досї не весело: не тільки гірше науки староруського права, але не в однім і гірше права в. кн. Литовського, що останнїми часами стало предметом старанних дослїдів.

Повного курса історії польського права нема; єсть тільки старі підручники з XVIII в., як Лєнґнїха Jus publicum regni Poloniae, 1742-6 (в остатнє виданий, як найлїпший, в польськім перекладї 1836 р.), Скшетуского Prawo polityczne narodu polskiego, 1782, Трембіцкого Prawo polityczne i cywilne Korony pol., 1789, і т. и. З XIX в. маємо тільки короткі начерки, без наукового значіння тепер, як Bantkie Historya prawa polskiego (посмертне вид. 1850 р.). Hüppe Verfassung der Republik Polen, 1867, Schmitt O ustroju głównie społeczno-politycznym rp. polskiej, 1867, або слаба методично й зовсїм перестаріла проба Мацєйовского Historya prawodawstw słowiańskich, 1832-5 (друге вид. 1856-65), або вкінцї ріжні популяризації (як Kujot Rys urządzeń państwowych w Polsce, 1892, Sozański Wykład polit. geografii, rządu i administracyi dawnej Polski 1648-1772, 1891, Gorzycki Zarys społecznej historyi państwa Polskiego, 1901, й ин.).

Для ґенези польського устрою й права тих часів, коли руські землї починають приходити в залежність від Польщі (себто від в. XIV), можна вказати розвідки: Małecki Wewnętrzny ustrój w pierwotnej Polsce (Przewodn. nauk. 1875); Piekosiński O powstaniu społeczeństwa polskiego, Bobrzyński Geneza społeczeństwa polskiego na podstawie kroniki Galla i dyplomatów XII w., Smolka Uwagi o pierwotnym ustroju społecznym Polski — всї три розвідки в XIV т. Rozpraw. 1881; Smolka Mieszko Stary i jego wiek, 1881, Варш. (суспільно-полїтичний устрій Польщі XII в.); Hube Prawo polskie w wieku XIII, Варш., 1874; Винаверъ ИзслѢдованіе памятника польскаго обычнаго права XIII в., Варш., 1888; Małecki Ludność wolna w księdze Henrychowskiej — Kw. hist. 1894; Szelągowski Chłopi dziedzice we wsiach na prawie polskiem do końca XIII wieku, Льв., 1899.

В суспільний устрій і право XIV в. входять отсї розвідки: Piekosiński Rycerstwo polskie wieków średnich т. I-II, Кр., 1896 (перероблене виданнє, в першім звало ся O dynastycznym szlachty polskiej pochodzeniu, 1888), його ж Ludność wieśniacza w Polsce w dobie piastowskiej, Кр., 1897 (Studya, rozprawy i materyały z dziedziny historyi i prawa pol.) — розвідки цїнні, коли вилучити тільки з них фантастичну лєхітську теорію автора. Kutrzeba Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV w., 1903 (Rozprawy т. 45) і згадані вице Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich, 1900-1. Bobrzyński Historya prawa niemieckiego w zarysie wraz z historyą prawa tegoż w Polsce, Кр., 1876 (працю В.-Буданова в сїй справі зацитував я вище — с. 638), його ж O założeniu wyższego sądu prawa niemieckiego na zamku krakowskim — Rozprawy, IV, 1876. Piekosiński O sądach wyższych prawa niemieckiego w Polsce wieków średnich — Rozprawy XVIII, 1884. Hube Prawo polskie w XIV wieku, ч. I — Ustawodawstwo Kazimierza W., Варш., 1881, ч. 2 — Sądy, ich praktyka i stosunki prawne społeczeństwa w Polsce ku schyłkowi XIV w., Варш., 1886; Piekosiński Uwagi nad ustawodawstwem wislicko-piotrkowskiem — Rozpr. т. XXVIII, 1891.

До історії польського парляментаризму й земської самоуправи: Pawiński Sejmiki ziemskie, początek ich i rozwój (1374-1505), Варш., 1905. Prochaska Geneza i rozwój parlamentaryzmu za pierwszych Jagiellonów — Rozprawy XXXVIII (бідне змістом). Piekosiński Wiece, sejmiki, sejmy i przywileje ziemskie w Polsce wieków średnich — Rozprawy т. XL (матеріал не повний, але загальний погляд цїнний). Rembowski Konfederacya i rokosz w dawnem prawie polskiem, Варш., 1893.

До суспільного устрою XV і пізнїйших віків: T. Lubomirski Rolnicza ludność w Polsce od XVI do XVIII w., Варш., 1862, Горемыкинъ Очерки исторіи крестьянъ въ ПольшѢ, Спб., 1869, Bobrzyński Karta z dziejów ludu wiejskiego w Polsce — Przegląd pol. 1892, Ulanowski Wieś polska pod względem prawnym od w. XVI-XVIII — Przegląd polski 1894, Doliwa O poddaństwie w Polsce (Szkice histor.-społeczne, Цїріх, 1898), Rembowski Stany Rzeczypospol. polskiej w znaczeniu prawno-państwowem — Bibl. warsz. 1892, IV, Reprezentacya stanowa w Polsce — ib., 1893, Reprezentacya stanowa w rozwoju historycznym (XV-XVIII w.) — Ateneum 1892.

Адмінїстрація і судівництво: Wejnert O starostwach w Polsce do k. XVIII w., Варш. 1877. Firlei Die Gerichtverfassung Polens (1333-1572), Берлїн, 1892.

Piekosiński Sądownictwo polskie w wiekach średnich, 1898 (Rozprawy XXXV). Kutrzeba Sądy ziemskie i grodzkie, як вище. Dargun O žródłach prawa miast polskich XVI w. — O žródłach Groickiego (Rozprawy т. XXII). Lubomirski Jurysdykcya patrymonialna w Polsce, Варш., 1861. Pilat Pogląd na rozwój urządzeń gminnych i patrymonialnych w dawnej Polsce — Przew. nauk. i lit. 1878. Balzer Geneza trybunału koronnego, studyum z dziejów sądownictwa polskiego XVI w., Варш. 1886. Скарбовість: Томашівський Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XIX, 1897. Lubomirski Trzy rozdziały z historyi skarbowości w Polsce z r. 1507 do 1532, Кр. 1868. Blumenstock Plany reform skarbowo-wojskowych Zydmunta I — Przew. nauk. i lit. 1878. Pawiński Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego, Варш. 1881 (Zródła dziejowe т. VIII).

Як бачимо уже з сього виказу, прогалини в студіях історії польського суспільно-політичного устрою й права лишають ся ще великі, а то тим більше, що богато з зацитованих тут статей — досить легкі начерки, які далеко не вичерпують предмета.

4. Дата привилея в. кн. Казимира (до с. 114). *назад...*

До недавна земський привилей Казимира був звістний з датою 1457 р., 2/V. З такою датою був публїкований його латинський текст з одної копії у Дзялиньского Zbiór praw litewskich, і з оригіналу в Кодексї Ржищевского і Мучковского, т. I, а руський текст у Дзялиньского і в Актах Зап. России, і з сею ж датою фіґурував в иньших виданнях і працях. Супроти того виданнє привилея толкували в звязку з незадоволеннєм на Казимира в Литві в 50-х рр., кандидатурою Семена Омельковича і т. и. Вправдї уже Каро (Geschichte Polens IV, 1875 с. 378-9) піднїс дату 1447 р. з копії недрукованої збірки Доґеля й на потвердженнє вказав, що Казимир зветь ся electus rex в сїм привилею (в деяких верзіях). Але аж пізнїйше вияснив сю справу пок. Ан. Левіцкий, опублїкувавши й описавши оригінал привилею з бібліотеки Черторийських в III т. Codex epistolaris saec. XV (1894). Показуєть ся, що привилей сей має тепер дату 1457 р., але quinquagesimo стоїть намісто вишкробаного quadragesimo, що й тепер ясно читаєть ся; 1441 року відповідає й дата feria tercia die S. Sigismundi, що читаєть ся у всїх звістних текстах привилею, та й та трудність відпадає, що в 1457 р. Казимир в тім часї на Литві не був.

Звідки явила ся дата 1457 р.; поясняє иньший документ, опублїкований

тамже Левіцким: 14 лютого 1457 р. Казимир заявляє, що хоч він до свого привилея, при його виданню, казав привісити велику печатку в. кн. Литовського, але propter quasdam causas emergentes каже до нього привісити нову печатку при першій нагоді (ibid. с. 94). Що то були за причини, годї знати (Левіцкий здогадував ся, що на котрімсь примірнику привилею печатка могла бути зле прибита, або відірвала ся), але очевидно, що дата 1457 р. з'явила ся з того нового привішення печати в тім роції. Можливо, що тим же належить пояснити й істнованнє двох редакцій сеї грамоти (мало що відмінних між собою) — першу представляє оригінал бібл. Черторийських і дуже зближений до неї руський текст Актів Зап. Россіи, також текст виданий недавно Пєкосїньским — Archiwum kom. prawniczej VII с. 261 — тут Казимир називаєть ся electus rex, выбраный король, тим часом як в другій редакції, представленій текстами Дзялиньского, сих слів нема. Насуваєть ся гадка, що друга редакція йде від наново спорядженого в 1457 р. примірника, але сей новий примірник задержав дату попереднього — feria tercia, d. S. Sigismundi, і Вильну, де в 1457 р. Казимира не було.

Недавно висловлений ще був здогад, що перед 1447 р., десь в р. 1440 Казимир видав иньший, нам незвісний привилей, з котрого деякі постанови перейшли в привилей 1447 р. (Якубовскій ор. с. статя I, с. 272), але се голий здогад, досить мало правдоподібний.

5. Табеля оподаткування пинських дворищ перед поміром (до с. 126). *назад...*

Відомости описи Лавр. Войни про старе оподаткованнє пинських дворищ для перегляду подаю в таблиці, поясненнє низше.

		морґів	полюдє	посошне	побор	прибо
Лосично-Севастяновичі стар.	204	51/42	7.4	-	-	-

Морозовичі-коптевичі	212	67	7.4	40	-	-
Полчинчичі	214	35/30	7.4	10	-	-
Молодильчичі-Толоковичі	254	45	7.4	-	48	-
Стохово-Кожемятичі	256	70/60	7.4	-	24	-
Демидовичі	260	23	7.4	-	-	-
Мамоновичі	262	20	7.4	-	-	-
Шепелевичі	264	28	7.4	-	-	-
Плотниця-Євовичі	280	61/60	7.4	-	20	-
Берестє-Лазуровщина	292	39	7.4	20	20	-
Блуковщина	296	41	7.4	20	20	-

Колбащичі	298	26	7.4	20	40	-
Лосицьке-Зеновичі	302	23	7.4	-	-	-
Ясеневичі	304	42/32	7.4	10	-	-

33

-

-

-

-

66.4

2

$2\ ^2/_3$

Кущевичі

304

43

7.4

20

-

-

-

12

-

24

-

33

-

-

-

-

96.4

2 $^{1}/_{4}$

2 $^{2}/_{3}$

Ігнатовщина

308

43/40

7.4

20

-

-

-

6

-

24

-

33

-

-

-

-

90.4

2 $^{1}/_{4}$

2 $^{2}/_{3}$

Жолкиня-Осиповичі

314

61/60

7.4

20

20

-

-

10

-

24

-

33

-

-

-

-

114.4

2

2 $^{2}/_{3}$

Нестеровичі

316

47

7.4

20

20

-

-

20

-

24

-

33

-

-

-

-

124.4

3

2 $^{2}/_{3}$ лишено

Бичковичі

320

80/75

7.4

20

-

-

-

6

-

24

-

33

-

-

-

17

107.4

1 $^{1}/_{2}$

2 $^{2}/_{3}$

Біляновщина

322

43

7.4

20

-

-

-

8

-

24

-

33

-

-

-

-

92.4

2

2 $^{2}/_{3}$

Радолиш-Лосношичі

340

62

7.4

20

20

-

-

12

-

24

63

33

-

-

-

-

179.4

3

2 $^{2}/_{3}$ лишено

Іванишевщина

342

32/30

7.4

10

-

-

-

2

-

12

-

33

-

-

-

-

64.4

2

2 $^{2}/_{3}$

Ластовичі

342

32/30

7.4

10

-

-

-

6

-

12

-

33

-

-

-

-

68.4

2

$2\ ^{2}/_{3}$

Щеберщичі

344

39

7.4

-

20

-

-

6

-

24

21

33

-

-

-

10

121.4

3

2 $^{2}/_{3}$ лишено

Петенчичі

346

33

7.4

10

-

-

-

4

-

12

-

33

-

-

-

-

66.4

2

2 $^{2}/_{3}$

Паро-Попковичі

348

24

7.4

20

-

-

-

8

-

24

-

33

-

-

-

-

92.4

4

2 лишено

Курдієвичі

350

20

7.4

-

-

-

-

4

-

12

-

33

-

-

-

10

66.4

3

2 лишено

Пуляновичі

350

26

7.4

-

-

-

-

8

-

12

-

33

-

-

-

10?

70.4

2 $^{2}/_{3}$

2 лишено

Шаховичі

352

57

7.4

20

-

-

-

12

-

24

-

33

-

-

90

-

189.4

3 $^{1}/_{3}$

2 лишено

Витчівка-Ількевичі

358

86

7.4

-

-

-

-

4

-

24

42

33

-

-

90

20

220.4

2 $^{1}/_{2}$

2 $^{1}/_{2}$ лишено

Якучичі

360

137/120

7.4

20

50

-

-

10

-

24

21

33

-

-

-

-

165.4

1 $^{1}/_{3}$

2

Щтубловичі

362

68/64

7.4

20

30

-

-

10

-

24

-

33

-

-

-

-

124.4

2

$2\,{}^{2}/_{3}$

Голубовичі

364

96/90

7.4

20

50

-

-

10

-

24

-

33

-

-

-

-

144.4

1 $^{1}/_{2}$

2

Ігнатовщина

308

43/40

7.4

20

-

-

-

6

-

24

-

33

-

-

-

-

90.4

2 $^{1}/_{4}$

$2\ ^{2}/_{3}$

Витчівка-Мишичі

366

125*/122

7.4

20

70

-

-

-

-

24

-

33

-

-

-

-

164.4

$1\ ^{1}/_{2}$

2

Вольвичі-Денисовичі

372

35

7.4

10

20

-

-

8?

-

24

-

33

-

-

-

-

102.4

-

2

Дуба-Метельчичі

374

135

7.4

-

20

70

-

20

-

24

-

33

-

12

-

20

206.4

1 $^{1}/_{2}$

2

Цератковичі

376

105/90

7.4

-

20

27

-

10

-

24

-

33

-

12

-

20

153.4

2 $^{1}/_{2}$

2

Сварицевичі-Охримовичі

380

306*

7.4

20

-

120

-

16

-

24

-

33

-

-

-

-

262.4

$^{3}/_{4}$

1 $^{1}/_{4}$

Остапковичі

384

211*

7.4

-

-

100

-

10

-

24?

10.5

33

-

-

-

20?

204.9

1

1 $^{1}/_{4}$

Кухаревичі

386

134*

7.4

-

-

-

-

4

-

24

42

33

-

-

-

10

120.4

1

1 $^{1}/_{12}$

Віляновичі

388

66*

7.4

10

-

-

-

2

-

12

21

33

-

-

90

-

175.4

$2\ ^2/_3$

$2\ ^2/_3$ лишено

Витковичі

392

51*

7.4

10

-

-

-

2

-

12

21

33

-

-

90

-

175.4

$3\ ^1/_2$

2 лишено

півдн. Шаховичі

394

45*

3.7

-

-

-

-

4

-

-

10.5

16.5

-

-

45

10

89.7

2

2 лишено

Тимошевичі

396

46*

7.4

-

-

-

-

2

-

12

21

33

6

-

20

10

111.4

2 $^{1}/_{3}$

2 $^{1}/_{2}$

Серники-Мисевичі

398

88*

7.4

-

-

-

-

12

-

24

21

33

-

-

-

20

117.4

1 $^{1}/_{2}$

2

Волчиці-Гиртищевичі

406

33

7.4

-

-

-

-

6

-

24

21

33

-

12

-

-

103.4

3

2 $^{1}/_{2}$ лишено

Серковичі

408

148*

7.4

-

-

-

-

12

100

24

-

33

-

-

-

-

176.4

1 $^{1}/_{6}$

2

Старі коні-Любковичі

428

123*

7.4

20

-

-

-

6

-

24

-

33

-

-

90

-

180.4

$1\,^{1}/_{2}$

2

Поцеровичі

430

86*

7.4

10

-

-

-

2

-

12

-

33

-

-

-

-

64.4

$^{3}/_{4}$

1 $^{1}/_{4}$ лишено

Свидовичі

430

79*

7.4

20

-

-

-

4

-

24

-

33

-

-

-

-

88.4

1

1 $^{1}/_{2}$ лишено

Шостаковичі

432

56*

7.4

10

-

-

-

4

-

12

-

33

-

-

-

-

66.4

1

1 $^{1}/_{2}$

Процевичі

432

76*

7.4

20

-

-

-

4

-

24

-

33

-

-

-

-

88.4

1

1 $^{1}/_{3}$

Хвойно-Красівське

448

88*

7.4

-

-

-

-

10

-

24

21

66

-

-

-

-

128.4

$1\ ^{1}/_{2}$

2

Батиївське

448

91*

7.4

20

-

-

-

12

-

24

21

33

-

-

-

-

117.4

1 $^{1}/_{3}$

2

Гриневичі

452

137*

7.4

20

-

-

-

18

-

24

21

33

-

-

90??

-

213.4

1 1/2

2

Бахаровичі

452

52*

7.4

20

-

-

-

8

-

24

-

33

-

-

45

-

137.4

2 $^{1}/_{2}$

2 $^{1}/_{3}$ лишено

Житновичі-Житнівське

458

240*/210

7.4

60

-

-

-

34

-

72

-

33

-

-

-

-

208.4

1

2

Іголковичі

460

180*/175

7.4

20

-

57.4

-

18

-

24

-

33

-

-

-

-

159.9

1

2

Потаповичі-Потапівське

464

292*/264

7.4

20

24

-

-

20

20

24

-

33

-

-

-

-

148.4

$^{1}/_{2}$

$1\ ^{1}/_{4}$

Путятівське

464

416*/396

7.4

20

-

-

-

16

28

24

-

33

-

-

90

-

218.4

$^{1}/_{2}$

$1\ ^1/_4$

Копчичі-Копчицьке

468

715*/660

7.4

80

-

71

-

46

-

96

-

33

-

12

90

-

435.4

$^2/_3$

$1\ ^1/_4$

Ванкевичі-Іванкевичі

470

70*

-

40

-

-

60

-

-

24

-

-

-

-

-

-

148.4

2

2 $^{2}/_{3}$

Сваловичі-Мошковщина

480

87*

7.4

20

-

24

-

4

-

24

-

66

6

6

-

-

157.4

2

2 $^{1}/_{4}$

Бучин-Мелеховицьке

488

107*/660

7.4

20

-

-

-

8

-

24

21

33

-

-

-

-

103.4

1

1 $^{1}/_{4}$

Соболївське

490

183*

7.4

20

-

20

-

10

-

24

-

33

-

-

-

-

144.4

$^{3}/_{4}$

$1\ ^{1}/_{4}$

Кухче-Половинчичі

498

99*

7.4

10

-

-

30

6

-

12

-

33

6

12

40

-

156.4

1 $^{1}/_{2}$

2

Озерці-Дорошевичі

500

113*

-

20

-

-

64

14

-

24

-

-

-

-

-

-

122.4

1

1 $^{1}/_{4}$

Біликовичі

502

330*

7.4

20

24

-

-

22

-

24

-

66

6

12

-

-

181.4

$^{1}/_{2}$

1 $^{1}/_{4}$

Морочна-Мелеховичі

508

112*

7.4

20

-

-

-

6

-

24

-

33

-

-

90

-

180.4

1 $^{1}/_{1}$

2

Патрикиєвичі

508

240*

2.5

10

-

30

40

6

-

24

14

11

-

-

-

-

137.5(155.5)

$^{1}/_{2}$

$1\ ^{1}/_{4}$

Семеховичі-Дешковське

526

594*

7.4

20

20

12

-

20

-

24

10 $^{1}/_{2}$

33

3

6

20

-

175.9

$^{2}/_{7}$

1 $^{1}/_{4}$

Перше імя означає село, друге назву дворища, по нїм сторона описи. Мушу запримітити, що повної докладности годї було дійти всюди. І так в рахунку волок є непевність, де числено по 30, а де по 33 морґів на волоку; там де на се є вказівка виразна, завначив я цифру морґів зьвіздкою, де її нема, можлива ріжниця о 10% in plus (я числив по 30 морґів на волоку). В обчисленню податків в текстї описи стрічають ся часто помилки — рахункові, друкарські, але й більш важні — через пропущеннє того чи

иньшого податку. Я старав ся такі пропуски доповняти (при позиціях доповнених ставив я для обережности знак запитання). Але не скрізь се було можливо. Де не можна було доповнити, брав я суму поданих податків, а не цифру подану в описи. Обчислення податку з морґу давав я приблизні, не входячи в дрібні части (до $^1/_4$ більше меньше), бо така докладність для нашої цїли зовсїм була б зайва; зрештою, хто схоче, може собі з поданих цифр обчислити докладнїйше. Підставою до обчислення брав я число морґів, визначених ревізором до оподаткованя: коли ґрунт був дуже поганий, ревізор робив знижку і в рахунку морґів, і сю знижену цифру в такім разї я подавав при числї вимірених морґів, з боку, за лїнїєю. Якість ґрунту видко з цифри визначеного ревізором податку, в передостатнїй переділцї: з „середнього” ґрунту платило ся 3 гр. з морґу, з „лихого” троха більше як 2 $^1/_2$ низше — то вже ґрунт „дуже лихий, майже нїкчемний", як каже ревізор. Слово „лишено” означає, що хоч відповідно до устави треба було визначити низший податок, ревізор лишив дотеперішнїй.

По зробленню вже сеї таблицї вийшла подібна, зроблена Довнаром-Запольским в його книзї: Государственное хозяйство в. кн. Литовскаго дод. І. Зроблена вона одначе дещо инакше, з иньших поглядів, тому я лишив свою таблицю і по нїй.

6. Катеґорії селян і їх термінольоґія в київській описи 1470-х рр. (до с. 134). *назад...*

Київська опись при своїй великій вартости має богато неясного в своїх означеннях ріжних катеґорій селянства.

Назва „тяглих” кілька разів стрічаєть ся в звіснім нам фраґментї сеї описи: Два человЂка тяглыхъ — подымщину дають (с. 5). Пять тяглыхъ — подымщину дають (с. 6). Новыє люди тяглыє — какъ волю выседять, и они будуть подымъщину давати и на толоку будуть ходити. Чотыри чоловЂки тяглыхъ — на толоку ходять а подымщину дають (с. 6). Стільки разів говорить опись про тяглих, і очевидно, що „тяглий” значить тут стільки, що на иньшім місцї „неданъный”: „неданъныхь людей, што пашуть, осмънадцать человека — тыє вси подымщину дають” (с. 5). Але все се люде, що підходять під нашу катеґорію данних, а не роботних; на иньшім місцї опись говорить про таких селян, з тими самими обовязками, звучи їх просто „людьми”: 55 человека, 10 человека,і т. и. (с. 4).

Подібне значіннє мають, очевидно, люде ясачні (від татарського „ясак" — дань, тягло:): „єсачних 11 человЂка — подымщину дають и городъ роблять" (с. 4), „коли волю высадять, єсачники имутъ тяглы тягнути какъ и иныє люди" (с. 6). Про єсачників ширші виводи у Леонтовича Крестьянскій дворъ 1897, V с. 18, але його полєміка з Любавским, що зближав ясачників з данниками (Обл. дЂленіе с. 342) в значній мірі безпредметова: Леонтович доводить, що вони були тяглими, уживаючи сього слева в ширшім значінню, але як показують докладні відомости про ясачників в описи Чорнобильського замка 1552 р. (Архивь Ю. 3. Р. VII. I), властивої панщини ясачники не знали зовсїм, отже до роботних не належали й дійсно стояли близько до данників; вони можуть бути зачислені до данних, і тілько на старій термінольоґії не були „данниками", бо не давали медової дани.

Що означає одинокий згаданий в сїй описи „коланъный" (с. 1), текстом близше не пояснюєть ся, але можна взяти до помочи недавно опублїковану звістку в I т. Литовської Метрики петербурської археоґраф. комісії (с. 1190-1): вона говорить про часи Семена Олельковича й противставляє воєнну службу „посполу зъ бояры" службі непривілєґіованій (съ коланъными людьми и съ слугами ординъскими не служивали и жадного потягу не тягнули"). Отже київські коланні XV в. були непривілєґіованими слугами (Сею звісткою належить доповнити сказане про коланних в. кн. Литовського на с. 116 (ся частина книги була вже видрукована, коли вийшла „Литовская Метрика"): і тут, як в Галичинї, „колан" означає службу півсвобідного, тяглого характеру, і взагалї ціла звістка дуже близько підходить до галицьких звісток XV в. про слуг коланних і ординських.).

Роботних селян з найбільшою правдоподібністю треба бачити в тих „людях" описи, без всякого близшого означення, що сидячи в сусїдстві княжих дворів не несуть ніяких податків — отже очевидно мусїли робити панщину. Нпр.: „двор Костешове — (в) дворе шесть челяди, ..а и тому дворцу дванадцать человЂка, а пять данъниковъ.., а ловъцовъ четыри, а дви слуги, а съ тыхъ со всихъ людей четыри человЂки подымъщину дають..." (с. 6). Очевидно ті „люде", що не давали дани анї подимщини, сиділи на панщинї (подібно при дворі Грежанім — с. 7). Вислїдити в сїй описи всюди тих роботних людей годі докладно, при її недокладній систематиці й термінольоґії, але досить, що ми сю катеґорію роботних людей тут таки бачимо (Статистику ріжних катеґорій селян з київської описи пробував зробити Д.-Запольский — Госуд. хозяйство с. 197-9, але при тім він не

тримаєть ся термінольогії описи, тому й поділ його дещо довільний, а що при тім він не виказує близше, куди яких селян виказаних описею він рахує, годі й провірити його рахунок. За те з приємностию стрів я у нього гадку — що відповідала поглядам висловленим мною вище: люде при дворах „мабуть та ж челядь, посаджена на землю”. Доповнити тільки, що вона вже, видно, челядию не уважала ся — се булі селяне роботні).

7. Джерела і лїтература історії міст (до с. 223). назад...

Спеціальних видавництв наші міста мають дуже мало. „Акты о городахъ (1432-1798)" в ч. V т. I Архива Югозападной Россіи, зібрані В. Антоновичом, дають матеріал головно для XVII-XVIII вв. (з Волини, Поділя, Київщини й Браславщини). Найдавнійші книги м. Львова, видані досї (Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta, кн. I — Najstarsza księga miejska, 1382-9, 1892, кн. II — Księga przychodów i rozchodów miasta 1404-1414, 1896, кн. III — так само з р. 1414

-1426, 1905), дають мало для історії устрою — більше для економічної й культурної історії. Досить богато документів до історії галицьких міст містять I-IX т. Akta grodzkie i ziemskie. Де що є в Актах Западной і Южной и Западной Россіи (I-II), Актах Барского староства (Архивъ Югозап. Россіи VIII, I); дещо інтересне для Побужа принесли Акты Литовско-русскаго государства вид. Д.-Запольским. Поменьші збірки: Al. Stadnicki Materyały do historyi miast galicyjskich: akta ławnicze tarnopolskie, szczurowieckie, kulikowskie i żółkiewskie (dodatek do Gaz lwowskiej, 1856). Zbiór dokumentów znajdujących się w bibliotece hr. Przezdzieckich, wyd. A. Chmiel, 1896 (де що камінецьких документів), Leniek Przywileje królów i właścicieli ю. Tarnopola w Archiwum miejskiem, 1892 (Rocznik kółka nauk. tarnopolskiego за р. 1892). Мочульський Привилеї м. Миколаїва над Днїстром (Записки Наук. т. ім. Шевченка, XLIII), й т. и.

Лїтература також досить бідна. Окрім праць присьвячених перенесенню нїмецького права в польські землї і вичислених вище (с. 641-2) — Бобжиньского, Пекосїньского, Дарґуна, треба згадати ще кілька давнійших і новійших, присьвячених спеціально містам в Польщі взагалї. Поминаючи публїцистичну лїтературу чотиролїтнього сойма (див. у Фінкля Bibliografia hist. polskiej II с. 843) назву: Surowiecki O upadku przemysłu i miast w Polsce, 1810, Maciejowski O prawach miast polskich najdawniejszych, 1844 (Bibl. warsz.) і його ж посмертне Historya miast i mieszczan w krajach daw. państwa

polskiego, Познань 1891 (слабина). Mecherzyński O magistratach miast polskich, a szczególnie Krakowa, Кр., 1845. Roeppel Über die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechtes im Gebiete des alten polnischen Reiches ostwärts der Weichsel, Вроцлав, 1858 (Abhandl. d. hist.-phil. Ges. in Breslau). Smoniewski Zbiór wiadomości o magistratach polskich w ogóle, a w szczególe o magistracie m. Krakowa w dawnych czasach, Кр. 1866. Girtler Wspomnienia o prawie magdeburskiem w Polsce, Краків, 1872. Kutrzeba Podwody miast polskich do r. 1564 і його ж загальні погляди й дезідерати: W sprawie historyi miast w Polsce (Pam. III zjazdu hist. pol., 1900).

З поміж праць, що близше займають ся нїмецьким правом і міським устроєм в українсько-руських землях, з старших праць досї не стратили значіння названі вже вище праці Антоновича й В.-Буданова. Видані майже разом, бо НѢмецкое право въ ПольшѢ и ЛитвѢ В.-Буданова друкувало ся при кінці 1868 р. в Журналї Министерства Нар. Просв. (кн. 8, 9, 11 і 12) й вийшло тоді ж відбиткою (в малім числї примірників, що скоро стали великою біблїоґрафічною рідкістю — укр. переклад в XXIII-IV т. Рус. Історич. Біблїотеки), а ИзслѢдованія о городахъ въ Югозападной Россіи Антоновича вийшли в 1869 р., як передмова до ч. V т. 1 Архива Югозападной Россіи й осібно, 1870 (передрук. в його Монографіях, укр. переклад тамже), — вони дуже ріжнять ся й вихідною точкою й методом дослїду. Для В.-Буданова нїмецьке право було причиною всїх бід в суспільно-полїтичнім житю Польщі й Литви: упадку правительственної власти, закріпощення селян, надмірного розвою шляхетських привилеїв, і т. и.; иньших чинників суспільно-полїтичної еволюції поза тим він не бачить і не признає. Спеціально, нїмецьке право було причиною розкладу й упадку міщанства. В сїм, розумієть ся, є певна односторонність. Антонович впадає в противну: міста у нього упадають наслїдком суспільної діференціації, що розбиває давню одноцїльність землї, особливо — наслїдком

відокремлення шляхотської верстви; нїмецьке право уживало ся правительством як лїк на занепад міст, що зазначив ся під впливами сеї суспільної еволюції, але лїк сей показав ся безхосенним. Автор при тім не бачить, що як раз нїмецьке право було першим чинником в виключенню міст з загальної земської орґанїзації. Взагалї сей талановито й сьміло зарисований начерк поруч щасливих спостережень ще далеко більше від праці В.-Буданова грішив теоретизацією, часто хибною. Хибна вже сама вихідна точка автора, коли в містах київської України XVI в. хоче він

бачити типи староруського міського устрою, тим часом як се були виїмкові витвори виїмкових кольонїзаційних обставин XVI в., а по типи староруського міського житя належало сягнути коли не до давньої Руси, то до північних, білоруських міст в. кн. Литовського. У В.-Буданова загальний, більш теоретичний характер має тільки перша половина праці: друга присьвячена осібним начеркам устрою й житя кількох українських міст, які вибирає він як типові: Камінець, Ковель, Кремінець, Дубно. Сї начерки дуже цінні й інструктивні. В праці проф. Антоновича інтересно зазначені кілька моментів в житю українських міст XVI-XVII в., ілюстровані актовим матеріалом.

До сих досї підставових праць пізнїйші десятилїтя додали не богато. Так пр. дуже мало дала статя Павіньского О нѢмецкомъ правѢ въ ПольшѢ и ЛитвѢ, 1871 (рецензія книги Буданова, в Отчетах о присужденіи премій Уварова). Важнїйшою появою була доперва книга проф. Кистяковського: Права, по которьмъ судится малороссійскій народъ, 1879) де між складниками сього права (XVIII в.) оден розділ присьвячений зверхній історії німецького міського права — його кодіфікації в Німечині й Польщі (с. 55 і далї); автор застановляєть ся над питаннєм, чи німецьке право в практиці українських міст істнувало тільки номінально, як думав Антонович, чи реально — і прихиляєть ся до сього другого виводу (с. 79 і далї). Новійшими часами порушені Кистяковським питання поставив на ново Ф. Тарановский в книзї Обзоръ памятниковъ магдебурскаго права западно-русскихъ городовъ литовской эпохи, Варшава 1897: він детальнїйше входить в кодіфікацію й практику німецького права, рішаючи питання в дусї Кистяковського; але для рішення його треба б докладнїйших студій міських актів, нїж яке бачимо у дотеперішнїх дослїдників. Анальоґічна, але далеко слабша (властиво без всякого наукового значіння, хиба для обзнайомлення німецьких читачів з результатами росийських праць, і то не конче докладного) книжка Гальбана-Блюменштока Zur Geschichte des deutschen Rechtes in Podolien, Wolhynien und der Uukraine, 1896 (див. рецензію в Записках Н. т. ім. Ш. XXVII), а також його замітка Zur Geschichte des deutsehen Rechtes in den Gebieten von Tschernigow und Poltawa, archivialischer Reisebericht, 1898 (Zeitschrift für Savigny-Stiftung für Rechts-Geschichte т. XIX = XXII). Далеко солїднїйшу роботу про німецьке право в заднїпрянській Україні дав Багалїй Магдебурское право въ лѢвобережной Малороссіи, (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1892, III, укр. пер.

в XXIV т. Р. Іст. Бібл.). Кілька сторін присьвятив міщанству в своїй книзї про Галичину Линниченко (Сусп. верстви, гл. III — укр. пер. в т. VII тоїж бібліотеки), а недавно — ще Д.-Запольский нїмецькому праву в в. кн. Литовськім в книзї Государственное хозяйство в. кн. Литовскаго (с. 274 і далї); він бере тут по части його в оборону, підносячи гадку, що відокремленнє міста був тільки проявом загальної суспільної еволюції в. князївства: гадка висловлена повнїйше й сильнїйше вже в праці Антоновича.

По за тим маємо лїтературу поодиноких городів, також не богату, коли мова іде про устрій і внутрішнї відносини міст. Такий моноґрафічний характер має, як знаємо вже, друга частина праці В.-Буданова (Камінець, Кремінець, Дубно, Ковель). Для Каменця ще вище цитована розвідка Н. O urzędnikach, urzędach i ludności m. Kamieńca (Przegląd polski 1872-3), також СѢцинскій Городъ Каменецъ Подольскій, 1895 і по части Роллє Zameczki podolskie [2] т. I. Для Київа старших часів можемо вказати хиба розвідку Антоновича — Кіевскіе войты Ходыки, епизодъ изъ исторіи городскаго самоуправленія въ КіевѢ въ XVI-XVII столѢтяхъ (передр. в Монографіях т. I), хоч для устрою й відносин міста дає вона зовсїм небогато. Трохи лїпше представляєть ся Львів, метрополія українських міст в сих часах. Окрім книги Зубрицького Kronika m. Lwowa, 1844 (що й досї ще не стратила вповнї своєї цїни), маємо кілька новійших праць. Популярна історія Львова — Papée Historya m. Lwowa w zarysie, 1894. Łoziński Lwów starożytny, особливо II частина - Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII w. 2 вид. 1892, де є чимало й про устрій Львова та його суспільні відносини. Czołowski Obraz dziejowy Lwowa в памятковім виданню львівського маґістрату Miasto Lwów w okresie samorządu, 1871-1895, Льв., 1896; тут поданий огляд устрою Львова „pod berłem Polski” (с. XXVIII-LXXV). Kutrzeba Szos we Lwowie w początkach XV w. (Przewodnik nauk. i liter. 1900, пор. рецензію в т. XLII Записок). З моноґрафій иньших міст згадаю: Hauser Monografia m. Przemyśla, Szarlowski Historya Stanisławowa, Barącz Pamiątki m. Zółkwi, його ж M. Brody. Звістки з устрою міст дає також часом в своїх історіях міст Starożytna Polska Балїньского і Лїпіньского і т. и. Лїтература цехової орґанїзації по містах буде вказана далї (в т. VI, в огляді економічного житя), про вірменські кольонїї наших міст див. с. 251, про жидівські зараз низше.

8. Лїтература жидівської кольонїзації (до с. 254). *назад...*

Історія Жидів в землях коронних і в. кн. Литовського має дуже богату літературу, але в тім не богато праць справді наукової вартости. Вичислю тільки що важнійше від 1860-х рр.: Леонтовичъ Историческое изслЂдованіе о правахъ литовско-русскихъ Евреевъ, К., 1864 (з Унив. Изв.). Kraushar Historya Zydów w Polsce, Варш. 1865-6. Gumplowicz Prawodawstwo polskie względem Zydów, Кр., 1867. Sternberg Geschichte der Juden in Polen unter den Piasten und den Jagiellonen, Липськ 1878 (сї дві праці без більшого наукового значіння). Бершадскій Литовскіе Евреи, исторія ихъ юридическаго и общественнаго положенія въ ЛитвЂ отъ Витовта до Люблинской уніи, Спб., 1883 (для свого часу дуже добра праця). Сапуновъ Польско-литовское и русское законодательство о Евреяхъ, 1884. Дубновъ Кагаяьныя учрежденія въ ПольшЂ. Nussbaum Historya Zydów od Mojżesza de epoki obecnej, Варш. 1886-91 (т. V — Zydzi w Polsce, більше компілятивно). Bloch Die Generalprivilegien der polnischen Judenschaft (Zeitschr. d. hist. Ges. d. Provinz Posen, 1890). Szorr Organizacya Zydów w Polsce od najdawniejszych czasów aż do r. 1772, Льв., 1899 (з Kwart. histor.), Згадаю також дві популяризації, свою під тит.: Українські Жиди, — Правда 1889, липень, й Ір. Житецького Евреи въ Южной Руси, историческая справка — К. Старина 1901, І. Спеціальнійше: Очеркъ исторіи и правъ Евреевъ, преимущественно въ Брестскомъ воеводствЂ, 1871 (передмова до V т. Актів виленской ком.). Роллє (Antoni J.) — Zydzi na kresach (Przew. nauk. i liter. 1877, I). Гаркави Евреи-козаки въ нач. XVII в. (Русскій Еврей 1880, ч. 9, передр. в К. Старинї 1890, V). Бершадскій Аврамъ Езофовичъ Ребичковичъ — отрывокъ изъ исторіи внутр. отношеній в. кн. Литовскаго, К., 1888 (з К. Старини). Ал. Ефименко БЂдствія Евреевъ въ Южной Руси XVII в. (К. Стар. 1890, VI, передр. в її збірнику Южная Русь, т. II). Caro Geschichte der Juden in Lemberg von den ältesten Zeiten bis zur Theilung Polens, Кр., 1894. Kraushar Frank i Frankiści polskie (1726-I816), I-II, Кр. 1895. Литовскій Корот Подолія, Къ исторіи Евреевъ въ Подоліи, ч. I Одеса 1895 (по жидівськи, реф. в Kwart. hist. 1897). Галанть Къ исторіи поселенія Евреевъ въ ПольшЂ и Руси вообще и въ Подоліи въ частности (Восходъ, 1897).

Спеціальні збірники джерел: Регесты и надписи. Сводъ матеріаловъ для исторіи Евреевъ въ Россіи (80 г. — 1800 г.), т. I, Спб. 1899. Бершадскій Документы и регесты къ исторіи литовскихъ Евреевъ, I-II, Спб. 1882, третя частина сеї збірки (до земель коронних переважно, з деякими

доповненнями до попереднїх томів) вийшла по смерти Бершадского п. т. Русско-еврейскій архивъ, т. III — Документы къ исторіи польскихъ и литовскихъ Евреевъ (1364-1569), Спб. 1903; том четвертий заповіджений.

Завважу до річи, що Витовтові привилеї Жидам — загальний (або як думав Бершадский — Жидам берестейським) і спеціяльні — Жидам троцьким і городенським, що навіть у найсолїднійших істориків (як Бершадский) служать вихідною точкою для історії Жидів в в. кн. Литовськім, — не автентичні. Титули Витовта, вичислення сьвідків, мова сьвідчать про се рішучо. Привилеї троцький і загальний зроблені на одно копито й повторяють з певними змінами привилей Болєслава кн. калїшського 1264 р., а привилей городенських Жидів відкликуєть ся до берестейського і сфабрикований на його взір, як показують імена сьвідків. Привилей загальний і троцький, правдоподібно, були сфабриковані ad hoc, коли були предложені для потвердження Жиґимонту Старому в р. 1507; се був результат жидівського вигнання і їх обзнайомлення з правами й становищем Жидів у Польщі. Не входячи зрештою близше в сю справу, піднесу тільки іще отсї замітки: а) руський текст загального привилею толкований з латинського, нпр. титули сьвідків, дата і т. и. вказують на се зовсїм виразно і збивають гадку Бершадского, що навпаки латинський текст толковано з руського; б) супроти того треба таки уважати його привилеєм загальним — Judaeis manentibus in dominio nostro, а не спеціальним — берестейських Жидів, як доводив Бершадский в аналїзї сього привилея (Лит. Евреи с. 210 і далї). Знаючи, що се фальсіфікат з поч. XVI в., ми вже собі пояснимо, чого не годен був витолкувати Бершадский: як Ягайло міг при істнованню такого загального привилею надавати в 1432 р. луцьким Жидам права Жидів польських, значно коротші, або чому його син Казимир не потвердив Витовтового привилею.

9. Лїтература про українське духовенство (до с. 261). *назад...*

Про духовенство наше в сих часах нема праць, які б давали якийсь повнїйший перегляд матеріалу, або якийсь систематичний огляд. В курсах церковної історії як Макарія Исторія русской церкви т. IX, Чистовича Очеркъ исторіи западно-русской церкви, Пелеша Geschichte der Union є тільки більше або меньше принагідно подані звістки, так само в працях по історії унії й поодиноких епархій: Иванишева СвЂдЂнія о началЂ униі (Сочиненія, 1876), Ор. Левицького Внутреннее состояніе западно-русской

церкви въ польско-литовскомъ государствѢ въ концѢ XVI стол. и унія (в передмові до ч. I т. VI Архива Югозап. исторіи) і його ж Основныя черты внутренняго строя западно-русской церкви въ XVI и XVII в. (Кіев. Старина, 1884, VIII), Антоновича Очеркъ состоянія православной церкви въ Югозападной Россіи съ половины XVII до конца XVIII ст. (Монографіи т. I), й ин.

Спеціальнїйше — з давнїйшого вкажу: Uwaga nad stanem duchowieństwa świeckiego obrz. ruskiego katol. 1776. Kublicki Względ na duchowieństwo świeckie ritus gr.-uniti, s. a. Jan Pociej Zbiór wiadomości historycznych i aktów dotyczących dziesięcin kościelnych na Rusi, Варшава 1845 — виїмки з документів, в значній части не опублїкованих і досї. Крыжановскій Очеркъ быта малороссійскаго сельскаго духовенства (Руковод. для сельск. пастырей, 1861, III). Шараневича Rzut oka na beneficya kościoła ruskiego za czasów Rzeczypospolitej polskiej pod względem historyi, 1875 — досить цїнний збірник документальних звісток, хоч і дуже хаотично уложених; його ж Церковная унія на Руси и вліяніе ей на змѢну общественнаго положенія мірского русского духовенства, Льв., 1897 (теж саме по польськи: Kościelna unia na Rusi, 1899) і вкінцї посмертна публїкація: Черты изъ исторіи церковныхъ бенефицій и мірского духовенства въ Галицкой Руси, 1902 (автор хотів дати нове обробленнє свого Rzut-а, тому на книжцї значить ся друге виданнє, але не весь матеріал з попередньої публїкації увійшов сюди). Будиловичъ Историческое изслѢдованіе о недвижимыхъ, церковныхъ имуществахъ въ Западной Россіи, Варш., 1882. Моє: Сторінка з історії українсько-руського сїльського духовенства (по самбірським актам XVI в.) (Записки Н. тов. ім. Шевченка т. XXXIV, передр. в моїх Розвідках і матеріалах т. IV: тут колєкція документів до економічного й правного становища нашого сїльського духовенства, з вступною розвідкою). Зубрицький Кілька документів до історії сїльського духовенства в Галичинї XVII-XVIII в. (Записки т. LI), Для XVIII в. його ж: Знадоби для характеристики житя сїльського гр. кат. духовенства в Галицкій Руси в XVIII в, — Збірник істор.-філ. секції т. V. Збірник парафіяльних фундацій (т. зв. ерекцій) і презент з Поділя зі вступною статею, видано в IV т. Трудів комитета для истор.-статист. описанія Подольской епархіи, збірки подільських консисторських актів з XVIII в. тамже в т. III і V. З Київщини: П. Лебединцевъ О способахъ содержанія православнаго сельскаго духовенства въ Кіевской епархіи въ XVIII и XIX в.

— Руководство для сельскихъ паст. 1860, IX і X. Богато дрібних матеріалів з XVIII в., особливо з Задніпровя, друковано в Київській Старинї, але вони переважно не належать до теми, бо ми тут займаємо ся порядками під режімом польським (і литовсько-польським).

Для монастирів і монашого житя, окрім праць загальнїйших, як Ратшина Полное собраніе историческихъ свѣдѣній о всѣхъ бывшихъ въ древностяхъ и нынѣ существующихъ монастыряхъ в примѣчательныхъ церквахъ въ Россіи (Мва, 1852), Строева Списки іерарховъ и настоятелей (для нас дуже мало), Чудецкого Опыть историческихъ изслѣдованій о числѣ монастырей русскихъ закрытыхъ въ XVIII и XIX в., К., 1877, Звѣринского Матеріалы для историко-топографическаго изслѣдованія о монастыряхъ въ Россійской имперіи, — маємо важнїйші для нас спеціальні праці, які все таки не вичерпують справи в пожаданій повноті. Для Галичини досї одинокою працею того рода зістаєть ся Шематизм Косака (Шематизмъ провинціи чина св. Василія Вел. въ Галиціи и короткій поглядъ на монастыри и на монашество руске, Льв. 1867) — праця змістом богата і досї цїнна, хоч не критична і розумієть ся — далеко не повна. Для Волини: Петровъ Краткія свѣдѣнія о православныхъ монастыряхъ въ настоящее время несуществующихъ — Волынскія епарх. вѣдомости 1867 (праця отже майже неприступна). Для Поділя новійша збірка відомостей п. т.: Матеріали для исторіи православныхъ монастырей Подольской епархіи, 1891 (Труды подол. истор.-статист. ком. V). Також Щербитскій Матеріали для исторіи православныхъ и уніатскихь монастырей въ Западной Россіи (Литов. епарх. вѣдом. 1868). Лїтературу унїятського монашества зрештою вкажемо пізнїйше. Де що про духовний стан див. ще низше в прим. 10 і 11.

10. Церковний устрій і відносини XIV-XVI вв. назад...

Для єрархічних відносин другої половини XIV в. див. праці вказані в прим. 24 т. III (лїтература митрополій галицької й литовської). Окрім них дотикає сих часів іще кілька старших праць, — з загальнїйших: Chodykiewicz Dissertationes de archiep. kijovensi et haliciensi necnon leopoliensi, 1770. Филаретъ Исторія русской церкви, т. II і III, 3 вид. 1857 р. (є й новійші, посмертні). Harasiewicz Annales ecclesiae Ruthenae, 1862. Барсовъ Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церковію, 1878 (переважно компілятивно). Митрополія кіевская въ началѣ своего отдѣленія отъ московской — Прибавленіе кь твореніямъ св. отцевъ, 1854,

ч. XIII. Шараневич Sprawy kościelne na Rusi za Kazimierza W. (Biblioteka Ossolińskich, 1863). Новійше: Рыбинскій Кіевская митрополичья катедра съ пол. XIII до конца XVI в., 1891 (з Трудів київської академії). A. Lewicki Sprawa unii kościelnej za Jagiełły — Kwartalnik histor. 1897 (тут і про єрархічні відносини).

Моноґрафії про поодиноких митрополитів сих часів: про Кипріяна — Горскій Св. Кипріанъ митрополитъ кіевскій и всея Россіи (Прибавленія къ твореніямъ св. отцовъ т. VI); арх. Леонидъ Кипріанъ до восшествія на московскую митрополію (Чтенія москов. 1867 кн. II); Н. Г. Св. Кипріанъ, митрополитъ всея Россіи (1374-1406 гг.), какъ писатель. Про Цамблака — еп. Макарій О Григоріи ЦамблакѢ, митр. кіевскомъ какъ писателѢ (Изв. отд. рус. яз. VI, 1857), еп. Мелхиседек Mitropolitui Grigorie Tzamblac viata si operele sale, 1884 (Annele acad. Romane т. VI), Сырку Новый взглядъ на жизнь и дѢятельность Григорія Цамблака — Ж. М. Н. П. 1884, XI (з поводу книги Мелхисидека), S. (Соколовъ) Кіевскій митрополитъ Григорій Цамблакъ, очеркъ его жизни и дѢятельности (Богословскій вѢстникъ 1895, VII-VIII), Яцимірскій Григорій Цамблакъ, очеркъ его жизни, административной и книжной дѢятельности, 1904, також компілятивні статї Саббатовского в Литов. еп. вѢдомостях, 1884 і Дурново в Рус. БесѢдї 1895. Про Фотия: Горскій Фотій м. кіевскій и всея Руси (прибавл. къ твор. 1852, XI). Про Макарія (Чорта) кілька юбилейних статей з 1897 р.: И. З. Св. Макарій митрополитъ кіевскіи и всея Руси (Богослов. ВѢст. 1897, V), Н. И. Священом. Макарій м. кіев. и всея Руси (Лит: еп. вѢдом. 1897), також Корольковъ Кіев. митр. св. Макарій и его значеніе въ исторіи югозап. церкви (Кіев. еп. вѢд. 1897 — компіляційне). Про Й. Солтана статї Білецкого: Родопроисхожденіе западно-русскаго митроп. Іосифа II Солтана (Литов. еп. вѢд. 1895) і М. Йосифъ II Солтанъ и отношеніе его къ Супрасльскому монастырю (ibid. 1899, тамже за р. 1900 доповненнє до сеї статї) і ще дрібнійші замітки про його рід: Лавровского в Смолен. еп. вѢд. 1897 і Коноплева в Минск. еп. вѢд. 1897. Про церковні справи першої четвертини XVI в. взагалї; Ярушевичъ Ревнитель православія кв. Константинъ Ивановичъ Острожскій и православная литовская Русь въ его время, 1897.

Моноґрафії для поодиноких епархій (окрім київської): Малиновскій Историческое обозрѢніе митрополіи русской галицкой (Зоря 1860). Рудовичъ Коротка исторія галицко-львовскои епархіи, Льв., 1902.

СЂцинскій Церковно-іерархическія отношенія Подоліи къ кіевской и галицкой митрополіи (Подол. еп. вЂдом. 1899). Добринскій Історія епископовъ трехъ соединенныхъ епархій Перемышльской, Самборской и Саноцкой до 1794 г., 1893, Петрушевичъ Холмская епархія и святители ея, Льв., 1867. Ситкевичъ Епископы древней холмской правосл. епархіи (Холм.-варш. епарх. вЂстникъ, 1896). Площанскій Прошлое Холмской Руси, I Холмская епархія православной и уніатской церкви, Вильна 1899. Карашевичъ Очеркъ православной церкви на Волыни, 1867. Уводскій Историческій очеркъ древнихъ волынскихъ епархій владимірской и луцкой (Волын. еп. вЂд. 1870). Хойнацкій Очерки изъ исторіи православной церкви и древняго благочестя на Волыни, Житом., 1878. Теодоровичъ Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской еп. (виходить нескінчене, ще від р. 1888). Кипріяновичъ Истор. очеркъ православія, католичества и уніи въ БЂлоруссіи и ЛитвЂ, 1895 (2 вид. 1899) — компілятивне.

Головною, підставовою працею для історії київської митрополії аж до часів унії служить досі Исторія русской церкви Макарія. До пол. XV в. чимало інтересного дає також нова праця Ґолубінского. Моноґрафічна література вказана тут, а також в дальшій примітці (до історії унії), доповнює й поправляє загальні курси головно для першої половини й середини XV в. і для останнїх двох десятолїть XVI в.; столїтє від третьої четвертини XV в. до останнїх десятолїть XVI оброблено взагалї слабко. Ще слабше представлені поодинокі питання устрою й відносин православної церкви. Так про відносини православної церкви супроти держави в Польщі й Литві маємо лише кілька давнїйших праць: Боричевскій Православіе и русская народность въ ЛитвЂ, Спб., 1851; Объ отношеніи вел. князей литовскихъ и королей польскихъ къ югозападной православной церкви до времени уніи (Подол. еп. вЂдом. 1865). Очеркъ отношеній Польскаго государства къ православію и православной церкви, вид. київської археоґрафічної комісії, К., 1866 і 2 вид. Вильно 1867 (ся брошюра, як і попереднї, зроблена компілятивно, з масою помилок, свою частину з неї передрукував проф. Антонович в I т. своїх Моноґрафій). З новійшого, як не рахувати моєї полєміки з д-ром Прохаскою — див. с. 444 та цитуваної праці Ярушевича, маємо лише звістну вже нам розвідку проф. Чермака Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432-1563), 1903 (Rozprawy т. 47).

Про внутрішній устрій православної церкви в Польсько-литовській державі спеціальна розвідка О. Левицького: Основныя черты внутренняго строя западно-русской церкви (К. Старина 1884, VIII, се властиво витяг з його більшої розвідки: Внутреннее состояніе западно-русской церкви и унія — див. стор. 659). Але ся розвідка дає меньше, нїж обіцює її титул, бо присьвячена доказам, що питоменним принципом руської церкви була виборність (про сю теорію див. с. 461), та виясненню її конфлїкту з системою патронату. До сього іще Синицкій Характеръ церковнаго управленія въ югозап. Россіи (ВѢстн. югозап. Рос. 1867), Г. Маркевичъ Выборное начало въ духовенствѢ въ древне-русской, преимущественно юго-западной церкви до реформы Петра I (вперше Труды кіев. дух. ак. 1871 і нове вид. Полтава 1905). Про епархіальну управу розвідки про клирос: Лотоцький Соборні крилоси на Українї та Білій Руси в XV-XVI в. (Записки Наук. тов. ім. Ш. т. IX), С. Л. Предшественники духовныхъ консисторій т. н. соборные крылосы (Кіев. епарх. вѢд. 1895), Божикъ Соборные крылосы или капитулы въ зап. рус. церкви (Холмско-варшав. епарх. вѢстн. 1895), Лиховицкіи Соборные крылосы въ зап. рус. церкви (Полоцк. еп. вѢдом. 1896). Про патронат іще вступна розвідка в IV т. Трудів подольского ист.-стат.-комитета. З загальних праць найбільший запас матеріалу зібраний у Макарія, т. IX, але в систему він не зведений. Більше систематичний, але неповний в своїй системі і досить слабий огляд у Чистовича, ор. с., т. I. Ще меньше повний у Пелеша ор. с. т. I с. 556 і далї.

11. Церковна унїя. *назад...*

Історія унїї руської церкви з Римом має дуже показну лїтературу й належить до найлїпше розроблених .сторін історії України-Руси, хоч не у всїх частях однаково. Найбільше звертало на себе увагу довершеннє унїї, меньше — її попередня історія, тому тут лишаєть ся чимало невиясненого докладнїйше, тим більше, що прихильники унїї не в однім натягали, стараючи ся представити жизненність і силу ідеї унїї в тих часах перед її довершеннєм. Взагалї історія її й досї трактуєть ся занадто cum ira et studio, і поступу в збиранню й збогаченню фактичного матеріалу далеко не дорівнює поступ в зрозумінню й справедливім обясненню сих фактів.

Вичисляю насамперед важнїйше з давнїйшої лїтератури.

Зачну від працї Стебельського Dwa wielkie światła na horyzoncie połockim (Вильно 1783 і нове виданнє у Львові, 1866, I-III) — хаотична silva rerum,

але матеріал як на свій час цїнний. Далеко систематичнїйша праця Бантиша-Каменського (батька) Историческое извѢстіе о возникшей въ ПольщѢ уніи съ показаніемъ начала и важнѢйшихъ въ продолженіе оной чрезъ два вѢка приключеній, начеже бывшемъ отъ Римлянъ и Уніатовъ на благочестивыхъ тамошныхъ жителей гоненіи, Спб., 1805 і Вильно 1864; хоч написана на порученнє Катерини II, а передрукована за наказом Муравьова-Вєшателя, се праця на свій час дуже солїдно зроблена. Книжка Костомарова О причинахъ и характерѢ уніи въ Западной Россіи, Харків, 1842, була сконфіскована й спалена правительством (на ново була оброблена ся тема Костомаровим в 60-х рр., див. низше). Статя Зубрицького Начало унїї — Чтенія московські, річник III кн. 7, 1848 була виїмком з його працї, що служила продовженнєм „Критико-историческої повѢсти” й була ним написана (по польськи) в р. 1846 (решта її видрукована там же п. т. Галицкая Русь, в 1862 р.). Флеровъ Начало уніи (Православный СобесѢдникъ, 1858) — робота слаба й заслонена слїдом капітальною як на свій час, хоч і односторонньою працею Кояловича Литовская церковная унія, I-II, Спб., 1859-1861. Хоч своїм попередникам Коялович робив закид, що вони не звернули відповідної уваги на попередню історію унїї й на суспільно-полїтичні обставини, які причинили ся до її довершення, але й його праця з сього погляду далеко не може задоволити хоч би й скромних вимог. Поменьші статї його ж: Никифоръ великій протосингеллъ въ западнорусской церкви — Странникъ, 1860, IV; Борьба уніатскаго митрополита Ип. ПотѢя съ литовско-русскими православными, 1599-1613, — Христіанское чтеніе, 1860; Объ отношеніи западно-русскихъ православныхъ къ литовско-польскимъ протестантамъ во время уніи, ibid., 1860.

Разом з працями Флєрова і Кояловича появила ся розвідка Іванишева СвѢдѢнія о началѢ уніи, извлеченныя изъ актовъ Кіевскаго центральнаго архива (в часоп. Русская БесѢда 1858, III і як передмова до I т. I ч. Архива Югозап. Россіи, 1859, потім іще в його Сочиненіях, К., 1876) — богата новим актовим матеріалом. Меньше важне: Fiedler Beiträge zur Geschichte der Union der Ruthenen, Відень, 1862. M.Malinowski O unii kościoła gr.-kat. ruskiego, Льв., 1862. Костомаров Отрывки изъ исторіи южнорусскаго козачества до Богдана Хмельницкаго (Библіотека для чтенія 1865, I-III, передруковано в III т. Монографій під титулом: Южная Русь въ концѢ XVI в., перший і третїй роздїл присьвячені унїї). Ап. Майковъ Начало уніи

(1587-1595) — ВѢстникъ Западной Россіи, 1867. Ю. Крачковскій Очерки уніатской церкви — Чтенія московські 1871 і 1876 (т. 76, 77, 98 і 99). Карповъ Новые источники для исторіи западно-русской церковной уніи — Правосл. ОбозрѢніе, 1873. Guépin Saint Iosaphat archeveque de Polock, martyr de l' unite' catholique et l' église grecque unie en Pologne, Пуатє 1874 (друге вид. 1897-8, теж по польськи в перекладі і з передмовою Калїнки, 1885). Spillmann Die Union von Brest (Stimmen aus Maria-Laach, 1876). J. Bartoszewicz Z dziejów unii, Tydzień, 1877. Розпочата в 1872 р. монографія Малишевского Александрійскій патріахъ Мелетій Пигасъ и его участіе въ дѢлахъ русской церкви, не була докінчена й для історії унії не дала майже нїчого (з II части були видруковані лише документи, розвідка лишила ся ненаписаною, а й документи не вийшли в сьвіт).

Новійшу лїтературу унії можна числити від Исторіи русской церкви м. Макарія; сюди належать т. IV (1866) і особливо IX (1879), і хоч історія унії тут не вилучена, ся праця, особливо IX том її, в історії унії досї займав одно з найважнїйших праць. Далеко слабше зроблена Пелеша Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart, I-II, Відень, 1881 (в першім томі, що обіймає часи до р. 1595 Пелеш в значній мірі й опираєть ся на Макарію). Шараневич в праці Patriarchat wschodni wobec kościoła ruskiego i rzeczypospolitej polskiej, Краків 1879 (Rozprawy wydziału histor. VIII i X) займаєть ся подіями від часів берест. унії. Розвідки Лїковского Historya unii kościoła ruskiego z kościołem rzymskim (Познань, 1875), Rokowania poprzedzające unię brzeską (Przegląd Polski, 1886), Rzut oka na wewnętrzny stan cerkwi ruskiej przed unią brzeską (Roczniki tow. przyjac, nauk pozn. т. XX) вийшли в новім обробленню в новійшій юбилейній публїкації автора (див. низше). Серію розвідок дав у тім часї також Ор. Левицький: головна з них Внутреннее состояніе западно-русской церкви въ Польско-литовскомъ государствѢ въ концѢ XVI стол. и Унія, 1884 (в передмові до I ч. т. VI Архива Югозап. Россіи й осібно, переклад в VIII т. Руської Історичної Бібліотеки); иньші: Южнорусскіе архіереи въ XVI-XVII в. (Кир. Терлецький) — Кіевская Старина 1882, I; Ипатій ПотѢй, кіевскій уніятскій митрополитъ, Спб., 1885 (ті ж дві біоґрафії в VIII томі видання Памятники старины въ западныхъ губерніяхъ, изд. Батюшковымъ). Pierling Les Russes au concile de Floreoce — Revue de questions historiques, 1892, VII, в новім обробленню в книзї Le Russie et le Siant-Siège, що вийшла в юбилейний рік берестейської унії,

1896.

Сї юбилейні роки принесли значне число нових публїкацій; поминаючи ріжні популярні видання, згадаю: Franko Z dziejów synodu brzeskiego 1596 — Kwartalnik historyczny 1895, Др. К. Студиньский Пересторога, руський памятник поч. XVII в., 1895 (богато місця присьвячено фактичній історії унії) і його ж Причинки до історії унії, Льв., 1895 (моя рецензія на сї праці в Записках т. XII). Likowski Unia brzeska (r. 1596), Познань, 1896, (присьвячена pamięci głównych twórców unii brzeskiej — Жиґимонта III, Я. Замойского, Мацєйовского, Потія й Терлецького) — виславлена в польській науковій лїтературі, праця ся далеко не панує над предметом, не кажучи вже про дуже сторонничу клєрикально-католицьку закраску; його ж академічний відчит: Stanowisko ks. Ostrogskiego wobec unii brzeskiej (Przegląd Polski 1896). Далї A. Prochaska Dążenia do unii cerkiewnej za Jagiełły — Przegląd powszechny, 1896, VI i VII; Z dziejów unii brzeskiej — Kwartalnik historyczny 1896; Unia brzeska — Przegląd polski, 1896, XII (рецензії в Записках т. XIX і XX). Milkowicz Zum 300-jähr. Jubiläum der Berester-Kirchenunion y. J. 1896 — Beilage zur Allgem. Zeitung 1896. Lewicki Sprawa unii kościelnej za Jagiełły — Kwart. hist. 1897 (доповнення й поправки до статї Прохаски).

Працї з останнїх лїт: An. Lewicki Unia Florencka w Polsce, част. I (посмертна публїкація, не докінчена) — Rozprawy wydziału hist т. 37, 1899. St. Załęski Jezuici w Polsce — т. I Walka z różnowierstwem, Льв., 1900. П. Жуковичъ Сеймовая борьба православнаго западнорусскаго дворянства съ церковной унiей (до 1609 г.) — Спб., 1901 (містить дуже содїдно зроблену історію переведения унії, яра чім використано чимало й недрукованого матеріалу). Ол. Сушко Єзуити в заведеню Унії в Руси в доберестейскій добі, Льв., 1902 (відбитка з Альманаха українських богословів); його ж розвідка Предтеча унії (Бен. Гербест), в Записках Наук. тов. ім. Шевченка 1903-4, не доведена до участи Гербеста в справі унії.

Про поодиноких діячів тих часів іще: Кириллъ Терлецкій, уніатскій епископъ — Минскія губ. вЂдомости 1868. Брянцевъ Патріархь Кириллъ Лукарисъ и его заслуги для правосл. церкви, 1870. Четыркинъ ДЂятельность кн. Константина Острожскаго въ пользу православія — Волынскыя еп. вЂдомости 1872. Н. Трипольскій Ип. ПоцЂй — Труды кіев. дух. ак. 1877. Шпаковскій Мелетій Хребтовичъ-Богуринскій-ibid. Н.

Петровъ Львовскій епископъ Гедеонъ Балабанъ — Памятники старины въ зап. губ. т. VIII. Ф. Кудринскій Судьба экз. Никифора въ Зап. Россіи — Кіев. Старина 1892, Жуковичъ Къ вопросу о виновности екзарха Никифора въ турецкомъ шпіонствЂ (Христ. Чтеніе, 1899, III). Ф. Уванецъ Князь Константинъ-Василій Острожскій (Рус. Архивъ, 1904, IV).

Лїтературу тодїшньої релїгійної полємїки, а також братської орґанїзації відкладаю на пізнїйше. Деякі спеціальнїйші статї вказані при текстї.

З публїкацій джерел переважно або виключно присьвячені церковній унїї отсї: Архявъ Югозап. Россіи ч. I т. I, VI, VII, IX, X-XII; Monumenta confraternitatis Stauropigianiae Leopoliensis, дві части, 1895-8, документи до р. 1600 — видавець мав, очевидно замір дати тут дипльоматар до історії унїї й передрукував богато актів з иньших видань, але збір їх все таки не повний. Памятники полемической литературы въ Западной Руси, три томи в видавництві: Русская истор. библ. т. IV, VII і XIX. Збірка памяток тої полємічної лїтератури має незадовго вийти також в т. V Памяток української мови і лїтератури, видаваних Науковим Товариством ім. Шевченка.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 5. — Львів, 1905. — 688 с.

У п’ятому тому подається загальний огляд суспільно-політичної еволюції українських земель у XIV-XVII ст., розглянуто станові групи населення (шляхта і маґнати, селянство, міщанство, духовенство), історія місцевого та церковного врядування, виникнення уніатської церкви.

[*Репринтне видання*:
Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — . — (Пам’ятки іст. думки України). — ISBN 5-12-002468-8.
Т. 5. — 1994. — 704 с. — ISBN 5-12-003310-5 (в опр.).]